

क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥२॥

नित्यसम्बद्धयोरुपमानत्वेनोपादानम् । “ नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः ” इति मीमांसकाः । जगतो लोवस्य पितरौ माता च पिता च पितरौ । पिता मात्रेति (१, २, ७० पा०) द्वन्द्वैकशेषः * “मातापितरौ पितरा” वित्यमरः । एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । तस्यापत्यम् (४, १, ६२ पा०) इत्यण्, ठिङ्ठाणजित्यादिना (४, १, १५ पा०) † ङीप् । पार्वती च परमेश्वरञ्च पार्वतीपरमेश्वरौ परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च ‡ पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवाटये । अत्रोपमालङ्कारः स्फुट एव यथोक्तं “रुतः सिद्धेन भिन्नेन सम्यन्नेन च धर्म्मतः । साम्यमन्येन वर्य्यस्य वाच्यं चेदेकधोपमेति” । प्रायिकस्योपमालङ्कारः जालिदासोक्तकाव्याटौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरो र्म्मगणस्य प्रयोगात् शुभलाभः सूच्यते तदुक्तं “शुभटो मो भूमिमय इति । वकारस्यान्तवीजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः ॥ १ ॥

सम्पति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति क्व सूर्य्येत्यादिश्लोकद्वयेन ।

केति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । ऋदोरप्** (३, ३, ५७ पा०)

* द्वन्द्वसमासापवादकशेषः । माता सहोक्तौ पिता शिष्यते ।

† टिदन्तात् ङान्तादणन्तादजाद्यन्ताच्च स्त्रिवां ङीप् स्यात् । इत्यणन्तत्वेनेह ङीप् ।

‡ अल्पाक्षरम् (२, २, ३४ पा० वा०) अभ्यर्हितञ्च (२, २, ३४ पा० वा०) सूत्रवार्त्तिकाम्यामिति शेषः ।

** ऋदन्तादुवर्णान्ताच्चाप् स्यात् । इतीह भुवउवर्णान्तत्वेनापादाने अप् ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याद्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभाद्दुद्वाञ्छरिव वामनः॥ ३॥

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्*इति च । (३,३,१६ पा०) अम् । सूर्यः प्रभवोवस्य स सूर्यप्रभवः वंशः क, अल्पो विषयोत्तयोऽर्थोदस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क, द्वौ कशब्दौ महत्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रवन्धि रूपं दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं तरितुमशक्यम् । ईपददु-
स्यु(३,३,१२६ पा०) इत्यादिना खल्पत्वयः । सागरं मोहादज्ञाना-
दुदुपेन लवेन । “उदुपन्तु लवः कौल” इत्यनर । अथ वा चर्म्मावन-
द्वेन पानपात्रेण । “चर्म्मावनद्वमुदुपं लवः काष्ठं करण्डवदिति” म-
ञ्जाः । तितीर्षुःतरीतुमिच्छुरस्मि भवामि । तरते सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकरइति भावः । इदञ्च वंशोत्कर्षकथनं
स्वप्रवन्धमहत्त्वार्थमेव । तदुक्तं “प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रवन्धो हि मह-
त्तर” इति ॥ २ ॥

मन्दइति । किञ्च मन्दो मूढः । “मूढाल्पापटुनिर्भाग्यमन्दा” इत्य-
नरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन यत्जात
तन्प्रार्थनाशीलौटहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये पले फलविषयं
लोभात् उद्वाञ्छः फलग्रहणाद्योच्छ्रितहस्तो वामनः खर्चदव । “खर्चो-
त्तस्तश्च वामन” इत्यनरः । उपहास्यतानुपहासविषयताम् । शृङ्खला-
खर्च इति(३,२,४, पा०) * खलुत्वयः । गमिष्यामि प्राप्स्यामि । ३ ॥

* ईपदादिषूपपदेषु धातेः कञ्च्चाञ्च्कार्थं खल् स्यात् इति कर्त्तरि
खल् । तयोरेव कञ्च्चाञ्च्कार्थाः. (३, ५, ७०. पा०) इति ख्दान्
तदो भावकर्त्तव्योः ।

अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥
सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोद्दयकर्म्मणाम् ।
आसमुद्चित्तिशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योगइत्यतआह

अथ वेति । अथ वा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकादिभिः
कृतवाग्द्वारे कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो-
यस्य तस्मिन् अस्मिन् सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणाः सन्ता-
नो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । “वज्रं तस्त्री कुलिशश-
स्त्रयोः मणिवेधे रत्नभेदे” इति केशवः । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ
रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः सञ्चारोऽस्ति वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्-
प्रसरतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्दर्शनां प्रतिजानानः सोऽहमित्यादिभिः
पञ्चभिः श्लोकैः कुलकोनाह

सोऽहमिति । सोऽहं रघूणामन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः । किं-
विधानां रघूणामित्यत्र उत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आजन्मनः
जन्म आरभ्येत्यर्थः । आङ् मर्यादाभिविध्योः* (२,१,१३ पा०) इत्यव्य-
यीभावः । शुद्धानाम् । सुधुपेति समासः † । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ।

*सोऽहमभिविध्योर्वर्तमानआङ् समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

† सह सुधा (२,१,४ पा०) इति सुवन्तेन सह समर्थं सुवन्तं
समस्यते इत्यर्थेन सूत्रेण समासः ।

यथाविधिञ्जताग्नीनां यथाकामार्चिर्तार्थिनाम् ।
 यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥
 त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

आजन्मशुद्धानां निषेकादिसर्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः आफलोदयम्
 आ फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषां प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः ।
 आसमुद्रं चित्तेरीशानां सार्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं रथवर्त्म येषां ते
 तेषामिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्र आङ्गोऽभिविध्यर्थेत्वं द्रष्ट-
 व्यम् अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्धभावप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाऽसादृश्ये (२, १, ७ पा०)
 इत्यथयोभावः । तथा ङतशब्देन सुसुप्तेति समासः । एवं यथाकामा-
 र्चिर्तेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधिञ्जताः अग्नयोयैस्तेषां यथा
 काममभिलाषमनतिक्रम्य अर्चिर्तार्थिनां, यथापराधमपराधनतिक्रम्य
 दण्डोयेषां ते तेषां, यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीला-
 नाम् । चतुर्मिर्विशेषणैर्देवतायजनार्थिसंस्कारदण्डधरत्वप्रजापालनस-
 मयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥ ६ ॥

त्यागावेति । त्यागाय सत्यात्वे विनियोगस्यागस्तद्धै । “त्यागो
 विहापन दानम्” इत्यमरः । सम्भृतार्थानां सञ्चितधनानां न तु दुर्व्या-
 पाराय, सत्याय मितभाषिणां मितभाषणाशीलानां न तु पराभवाय ।
 अग्रे कीर्तये । “यशः कीर्तिः समज्ञा च” इत्यमरः । विजिगीषूणां
 विजितुमिच्छूनां न त्वर्थसंग्रहाय, प्रजायै सन्तानाय ऋद्धमेधिनां न तु

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥७॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥८॥

कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्थेत्यादिना * (२, १, पा०) तदर्थे चतुर्थीसमासविधानत्रापकाञ्चतुर्थी । गृहैर्हारीर्मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति गृहमेधिनः । “दारेष्वपि गृहा” इत्यमरः, “जाया च गृहिणां” गृहमिति हलायुधः । मेध सङ्गमे इति धातोर्णिनिः । एभिर्विशेषकैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितृणामृणशुद्धत्वञ्च विवक्षितम् ॥ ७ ॥

शैशवइति । शिशुर्भावः शैशवं वाच्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रेत्यदिनां (५, १, १२६ पा०) अञ्प्रत्ययः । शिशुत्वं शैशवं वाच्य”मित्यमरः तस्मिन् वयसि अभ्यस्तविद्यानाम् एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः । यूनोभावो यौवनं तारुण्यम् । (५, १, १३० पा०) युवादित्वादण्प्रत्ययः । “तारुण्यं यौवनं सम”मित्यमरः । तस्मिन् वयसि विषयैषिणां भोगाभिजाषिणाम् एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्धस्य भावो “वार्द्धकं वृद्धत्वम् । वृद्धमनोज्ञादिभ्यश्च (५, १, १३२० पा०) इति वुञ् । “वार्द्धकं वृद्धसङ्घाते वृद्धत्वे वृद्धकर्माणी”ति विश्वः । तस्मिन् वार्द्धके वयसि सुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । “योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजाम् देहत्यागि-

* चतुर्थ्यन्तार्थायेदं यत् तत् तदर्थं तेन अर्थादिशब्देश्च चतुर्थ्यन्तं पदं समस्यते स तत्पुरुषः :

† प्राणभृतां जातिवाचिनोवयोवाचिन उद्गपगात्रादिभ्यश्च ऋञ् स्याद्भावे ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ६ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्गतिहेतवः ।

हेम्नःसंलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिःश्यामिकापि वा ॥१॥

नाम् । “कायोदेहः स्त्रीवपुंसोः स्त्रियां नृत्तिलनूकनुरित्त्वमरः ।
अन्धेभ्योऽपि दृश्यते इति (३, २, १७८ पा०) क्तिप् । एतेन भिच्चाश्रमो
विवक्षितः ॥ ८ ॥

रघूणामिति । सेट्ठं लञ्प्रवेशः तनुवाग्विभवोऽपि हृत्प्रवाणी
प्रमारोऽपि सन् तेषां गुणैस्तद्गुणैः आजन्मशुद्धादिभिः कर्तृभिः कर्णं
मम श्रोत्रमागत्य चापलाय चापलं चपलकर्म अविशुद्धकरणरूपं क-
र्तुम् । युवाटित्वात् (५, १, १३० पा०) कर्मण्यण् । क्रियार्थोपप्रदस्ये-
त्वा (३, ३, १४ पा०) * टिना चतुर्थी । प्रणोदितः प्रेरितः सन् रघू-
णामन्वयं तद्विषयप्रवन्त्रं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥ ६ ॥

सुस्रति सुप्रवन्त्रपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते

तमिति । तं रघुवंशाख्यं प्रवन्त्रं सदसतोर्गुणदोषयोः व्यङ्ग्यं-
तवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति तद्याहि हेम्नोविशुद्धिर्निर्दोषत्वरूपं
श्यामिकापि लोहान्तरसंनर्गात्प्रकोटोपोऽपि वा अग्नौ संलक्ष्यते ना-
न्यत्र तद्वद्व्यापि सन्नएव गुणदोषविवेकाधिकारिणोनान्ये इति
भावः ॥ १० ॥

* क्रियार्थोपप्रदं यस्य तस्य तनुवन्तस्य स्य निनोऽप्रगुण्यमानस्यापि
कर्तृणि चतुर्थी स्यात् ।

वैवस्वतोमनर्नाम माननीयो मनोषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामद्यः प्रणवच्छन्दसामिव ॥१॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥१२॥

वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति वैवस्वतइति । मनस ईषिणो मनोषिणः
धीराः विद्वांस इतियावत् । (६,३,१०६पा०) षोडशरादित्वात् साधुः ।
तेषां माननीयः पूज्यः, छन्दसां वेदानाम् । “छन्दः पद्ये च वेदे” चेति
विश्वः । प्रणव ओंकारइव, महीं क्षियन्ति ईशते इति महीक्षितः
क्षितीश्वराः । क्षिधातोरेश्वर्यार्थात् क्षिप् * तृगागमश्च । तेषामाद्यः
आदिभूतः विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं युमान् वैवस्वतोनाम वैवस्वतइति
प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥ ११ ॥

तदन्वयइति । शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् तस्मिन् शुद्धिमति तद-
न्वये तस्य मनोरन्वये वंशे, “अन्वयायोऽन्वयोवंशोगोत्वञ्जाभिजनः कुल”-
मिति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमान् शुद्धिमत्तरः । द्विवचनविभ-
ञ्जोपेत्यादिना (५, ३, ५७, पा०) तरप् । दिलीपइति प्रसिद्धो राजा-
इन्दुरिव राजेन्दुः राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिभिः † (२, १, ५६पा०)
इत्यादिना ‡ समासः । क्षीरनिधाविन्दु, रिव प्रसूतः जातः ॥ १२ ॥

* ह्रस्वस्य पिति कति लृक् (५, ५, ४, पा०) सूत्रेणोति शेषः ।

† द्विवचने विभञ्जे (भिन्नात्मके निधायै) उपपदे च स्वार्थे तर-
वीयसूनौ लः ।

‡ व्याघ्र दिभिः सह उपमितं वा समस्यते स तत्पुरुषः तयोश्चेदप-
मानोपमेययोः साधारणधर्मो न प्रयुज्यते ।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं चात्त्रो धर्मद्रवाश्रितः ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना ।

स्थितः सर्वान्ततेनोर्वी'क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

व्यूढेति । व्यूढेत्यादिविभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि । व्यूढं
त्रिपुल्लम् उरोयस्य सः व्यूढोरस्कः । उरःप्रभृतिभ्यः (५, ४, १५१ पा०)
कम् । “व्यूढं त्रिपुल्लं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठ”ञ्जेति यादवः । वृषस्य
स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । सप्तस्युपमानेत्यादिना (२, २, २४, पा०
वा०) *उत्तरपदलोप्री बद्धव्रीहिः । गालोवृक्षद्रु वप्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः ॥
“प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृत” इतियादवः । “उच्चप्रांशू-
न्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुके” इत्यमरः । महाभुजो महाबाहुः आत्मकर्म-
क्षम स्वव्यापारानुरूपं देहमश्रितः प्राप्तः चात्त्रः चत्त्रसम्बन्धी धर्मद्रव
स्थितः मूर्त्तिमान् पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षम् ॥ १३ ॥

सर्वातिरिक्तेति । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्योभूतेभ्योऽधिकवलेन ।
“सारोवले स्थिरांशे च” इत्यमरः । सर्वाणि भूतानि तेजसा अभिभवतीति
सर्वतेजे भिभावी तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेणा । “आत्मा देहे
धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनी”ति विश्वः । मेरुरिव उर्वी'क्रान्त्वा
आक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि लल्ल्यानि । अष्टाभिश्च सुरे-
न्द्राणां मातृभिर्निर्मितोन्मयः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसेति
अनुवचनाद्वाच्यः सर्वतेजोऽभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

* सप्तस्यन्तपूर्वपद उपमानपूर्वपदकश्च समर्थेन सह समस्यते स बद्ध-
व्रीहिः उत्तरपदलोपश्च ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

रेखामात्रमपि क्षुणादा मनोर्वर्त्मनःपरम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तर्नेमिदृत्तयः ॥ १७ ॥

आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः, प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिष्मः, आगमैः सदृशः आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः, आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म तत्सदृशोदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १५ ॥

भीमेति । भीमैः कान्तैश्च नृपगुणैः राजगुणैस्तेजःप्रताप्रादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीपः उपजीविनामाश्रितानां यादोभिः जलजीवैः । “यादांसि जलजन्तव” इत्यमरः । रत्नैश्च अर्णव इवाधृष्यः अनभिभवनीयश्च अभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥ १६ ॥

रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिञ्जकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य सम्बन्धित्यः नेमिनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारोयासां ताः । “चक्रधारा प्रविर्नेमि” रिति यादवः । “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमानि” त्यमरः । प्रजाः आः मनोः अनुसारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयञ्चैतत् समासस्य * विभाषितत्वात् । क्षुणादभ्यस्तात् प्रहृताच्च वर्त्मनः आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकमित्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रं रेखाप्रमाणभीषदपीत्यर्थः । प्रमाणे द्वयसजित्यादिना

* आङ् मर्यादाभिविध्योः (२, १, १३ पा०) इति सूत्रस्य विभागाधिकारीयत्वात् विकल्पेन समासः ।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

(५, २, ३७, पा०) नात्र च प्रत्ययः । परशब्दविशेषणञ्चैतत् । न व्यतीयुः
नातिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमयद्रव तस्य प्रजाः पूर्व
क्षुमागं न जङ्घरिति भावः ॥ १७ ॥

प्रजानामिति । स राजा प्रजानां भूत्यै अर्थाय भूत्यर्थं वृद्धार्थमेव ।
अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या (२, १, ३६ पा० वा०) ग्रहणा
क्रियाविशेषणञ्चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो वलिं प्रष्टांशरूपं करमग्रहीत् ।
“राजदेयः करोवलि” इत्यमरः । तथाहि रविः, सहस्रं गुणा यस्मिन्
कर्त्तव्यं तद्यथा तथा सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सृज्जनक्रिया-
विशेषणञ्चैतत् । रसमन्वु आदत्ते गृह्णाति । “रसोगम्भे रसे स्वादे
तिक्तादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वन्वुपारदे”
इति विश्वः ॥ १८ ॥

सम्प्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह ।

सेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं परिच्छाद्यतेऽनेनेति परि
च्छटः उपकरणं भूव छत्रचामरादित्यलमभूदित्यर्थः । पुंसि संज्ञायां
घ. प्रायेणेति (३, ३, ११८ पा०) घप्रत्ययः । छादेर्घे ष्टुप्रसर्गस्य *
(६, ४, ६३, पा०) इत्युपधात्सः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वय-
मेव शास्त्रेष्वकुण्ठिता अव्याहता बुद्धिः व्याष्टतेत्यपि पठः । धनुषि
आतता आरोपिता मौर्वी च । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण” इत्यमरः ।
नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

* उत्सर्गद्वयरहितस्य छादे ष्टुः स्यात् घप्रत्यये परे ।

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टभुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

राज्यमूलं मन्त्रसंवरणं तस्यासीदित्याह

तथ्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । “वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र”-
इत्यमरः । शोकहर्षादित्स्वचक्रो मृकुटीमुखरागादिराकारः इङ्कितं
चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । “इङ्कितं हृद्गतो भावो वहिराकार
आह्वति”रिति सञ्जनः । गूढे आकारेङ्किते यस्य स्वभावचःपलात्
औत्परस्यरथा मुखरागादिलिङ्गैर्वा अदृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य प्रार-
म्भान्ते इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः । प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मो-
च्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः । सायञ्चिरेत्यादिना (४, ३, २३ पा०) व्युत्-
पत्त्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मणासना इव फलेन कार्य्येणानुमेया अनु-
मातं योग्यः आसन् । अत्र याज्ञवल्क्यः । “मन्त्रमूल यतोराज्यमतो-
मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामाफलोदया
”दिति ॥ २० ॥

सम्प्रति सामाद्युपायान् विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह

जुगोपेति । अत्रस्तः व्यपीतः सन् । “त्वस्तोमीरुभीरुकभीलुका”
इत्यमरः । त्वासोपाधिमन्त्रेणैव विवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवा
त्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अतएव अहृण्य एव धर्मं सुकृत
भेजे अर्जितवानित्यर्थः । अष्टभुरगर्ध्वनशील एव अर्थमाददे स्वीक-
तवान् । “अष्टभुस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकसृष्णक् समौ लोलुपलोलु-
भावि”त्यमरः । त्वसिष्टधिष्टिचिप्रेः क्लुरिति (३, २, १४० पा०) क्लुप्र-
त्ययः । असक्तः आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

१ सर्गः

रघुवंशम् ।

१५

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवाइव ॥ २२ ॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्बृहत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह

ज्ञानइति । ज्ञाने परदृष्टान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मनियमनं यथाह कामन्दकः “नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुतेति” । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः “शक्तानां भूषणं क्षमे”ति । त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकल्पनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनुः । “न दत्त्वा परिकीर्त्तयेदि”ति । इत्यं तस्य गुणाः ज्ञानादयः गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदराइव अभूवन् विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिताइत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्विविधं बृहत्वं ज्ञानेन वयसा च तत्र तस्य ज्ञानेन बृहत्त्वमाह

अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । “रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी” इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः । दृशेः कदिप् । धर्मरतिर्यस्य तस्य राज्ञः जरसा जरया विना । “विस्त्रसा जरेत्य”मरः । पिङ्गिटादिभ्योऽड् (३,२,१०४ पा०)* इति अड् प्रत्ययः । जराया जरसन्यतरस्याम् (७,२,१०१ पा०) † इति जरसादेशः । बृहत्वं वार्द्धकमासीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिगुणसम्पत्त्या ज्ञानते बृहत्त्वमासीदित्यर्थः । नायस्तु चत्तर्विधं बृहत्त्वमिति ज्ञात्वा अनाकृष्टस्येत्यादिना विशेषणत्वयेण वैराग्यज्ञानशीलबृहत्त्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥ २३ ॥

* पितो भिदादिभ्यश्च भावेऽड् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । जीर्यतेश्च पित्त्वाऽड्

† जराशब्दस्थाने जरसादेशो वा स्यादजादौ परे ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाङ्गरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥२४॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अर्थकामौ तस्यास्तां धर्मैव मनीषिणः॥२५॥

प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । उपसर्गे च संज्ञायाम् * (३, २, ६६ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः । तासां विनयस्य शिखायाः आधानात् करणात् सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् रक्षणाङ्गयहेतुभ्यस्त्राणात् आपन्निवारणादिति यावत् भरणादन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समुच्चये । स राजापिता अभूत् तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादकाएवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः सदा शिखारक्षणादिकन्तु स एव करोति स्मेति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुञ्च “स पिता यस्तु पोषक” इति ॥ २४ ॥

स्थित्याइति । दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । दण्डादिभ्योयदिति (५, १, ६६ पा०) यत् प्रत्ययः । “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छतीति” शास्त्रवचनात् तान् दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिचयतः प्रसूतये सन्तानाय एव परिणेतुः दारान् परिणेतुः मनीषिणो विदुषो दौपत्तस्येति यावत् । “विद्वान्निपश्चिद्दोषज्ञः सन् सुधीः कौविदो धः । धीरोमनीषी” इत्यमरः । तस्य अर्थकामावपि धर्मैवास्तां जातौ । अर्लेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेन अनुष्ठानादर्धकामावपि धर्मशेषताभापादयन् स राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह हि गौतमः “न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णानफलान् कुर्यात् यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः तेषु धर्मोत्तरः स्यात्” इति ॥ २५ ॥

* उपसर्गे उपपदे जनेरङ्स्यात् संज्ञायाम् ।

दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवस् ।

सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतु भुवनद्वयम् ॥ ३६ ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ ३७ ॥

द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यद्यौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीद्भ्रुलीवोरगच्छता ॥ ३८ ॥

दुदोहेति । स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह करग्रह-
णेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मधवा देवेन्द्रः शस्याय शस्यं वर्द्धयितुं
दिवं स्वर्गं दुदोह द्युलोकान्महीलोके दृष्टिमुत्पादयामास इत्यर्थः ।
त्रियार्थोपपदस्येत्यादिना (३, ३, १४ पा०) * यज्ञशस्याश्यां चतुर्थी ।
एवमुभौ सम्पदोविनिमयेन परस्परदानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः
पुपुषतुः । राजा शक्रं यज्ञैरिन्द्रश्च उदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तञ्च
दण्डनीतौ “राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् ।
प्रीणितो मेघवाहस्तु महती दृष्टिमावहे”दिति ॥ ३६ ॥

न किलेति । राजानोऽन्ये ऋषाः रक्षितुर्मयेभ्यस्तातस्तस्य राज्ञो
यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु ज्ञतः यत् यस्मात् कारणात् तस्कर-
रता चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती चतौ
वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्थभावात्तस्करशब्देव व्याहृत इत्यर्थः ।
अथ वा “अत्यन्तासत्यपि क्षैर्ये ज्ञानं शब्दः करोतिही”ति न्यायेन शब्द-
स्थिता स्फुरिता न स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्वेष्यइति । द्वेषो जनोद्वेष्यः शत्रुरप्यार्त्तस्य रोगिण्यौषधं यद्यौ
औषधमिव तस्य सम्मतोऽनुमतः आसीत् दुष्टोजनं प्रियोऽपि प्रेमा

* त्रियार्थोपपदस्य (तमुन्नन्तस्य) अग्रयुज्यमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्थी
स्यात् ।

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ २६

स वेलावप्रवलयाम् परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शुशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स्यदीभूतीटपि उरगच्छता सर्पदष्टा अङ्गुलीव “छिन्द्याद्वाङ्मपि इष्टा-
त्न” इति न्यायात् त्याज्य आसीत् । तस्य शिष्टएव बन्धुर्दृष्टएव शत्रु-
रित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्य परोपकारित्वमाह

तमिति । वेधाः स्त्रुष्टा । “स्त्रुष्टा प्रजापतिर्वेधा” इत्यमरः । तं दि-
लीपं समाधीयतेनेनेति समाधिः कारणसामग्री महाभूतानां यः
समाधिस्तेन विदधे ससर्ज्जं नूनं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । तथाहि तस्य राज्ञः
सर्वे गुणाः रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थैः परप्रयोजनमेवैकं
मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् । महाभूतगुणोपमानेन “कारण
गुणाः कार्यै संक्रामन्ती”ति न्यायः सूचितः ॥ २९ ॥

स इति । स टिलीपः वेलाः समुद्रकूलानि । “वेला कूलेटपि वारि-
धे”रिति विश्वः । ताएव वप्रवलयाम् प्राकारवेष्टनानि यस्याः ताम् ।
“स्याञ्जयोवप्रमस्त्रियाम् प्राकारोवरणः शालः प्राचीरं भ्रान्ततो वृति”-
रित्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं खातम् । “खेयन्त परि-
खे”त्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यते (३, १०१, ६, पा०) * इत्यत्र अपिशब्दात्
खनेर्दप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखी-
कृताः सागरा यस्याः ताम् । (५, ४, ५० पा० वा०) अभूततद्भावे चिः
चविव्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्ताम् अनन्यशासनामुर्वीम्-
एकपुरीमिव यशास अनायासेन पालितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

* अन्येष्वपि उपपदेषु धातोर्दः स्यात् ।

तस्य दक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥३१॥

कलत्रवन्तमात्मनमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥३३॥

तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा । सप्तम्या
ज्जनेर्ड इति * (३, २, ६७पा०) एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिण्यं पर-
च्छन्दानुवर्त्तनम् । “दक्षिणाः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु” इति शा-
श्वतः । तेन रूढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणाख्या
पत्नीव सुदक्षिणा आसीत् । दक्षिणाया दक्षिण्यं नाम ऋत्विजोद-
क्षिणात्वप्रापकत्वम् “ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्णोति” श्रुतेः ॥३१॥

कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तःपुरवर्गे महति
सत्त्वपि मनस्विन्या दृढचित्तया पतिचित्तानुदृत्त्यादिनिर्वन्वक्षमयेत्यर्थः
तथा सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने ।
“कलत्रं श्रोणिभार्ययो” रित्त्वमरः । वसुधाधिपइत्यनेन वसुधया नेति
गम्यते ॥ ३२ ॥

तस्यामिति । स राजा आत्मानुरूपायां तस्याम् आत्मनोजन्म
यस्यासौ आत्मजन्मा पुत्रस्तस्मिन् समुत्सुकः यद्वा आत्मनोजन्मनि
पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । “आत्मा वै पुत्रनामासीति” श्रुतेः ।
विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रोभवेदित्या-
शाभिः कालं निनाय यापयामास ॥ ३३ ॥

* सप्तम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात् ।

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

अथास्यर्च्यं विधातारं प्रयतौ पुत्रकास्यया ।

तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जन्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

स्त्रिग्वीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

सन्तानेति । तेन द्वितीयेन सन्तान' अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै
सन्तानार्थाय विधये अनुष्ठानाय स्वभुजात् अवतारिता अवरोपिता
जगतोलोकस्य गुर्वी धूर्मारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ गुरोःवतारणानन्तरं पुत्रकास्यया आत्मनः पुत्रे-
च्छया । * कास्यच्चेति (३, १, ६ पा०) पुत्रश्चात् कास्यच्प्रत्ययः ।
† अ प्रत्ययादिति (३, ३, १२, पा०) पुत्रकास्यघातोःकारप्रत्ययः तत-
ष्टाप् । तथा तौ दम्पती जायापती । राजदन्तादिपुत्र, २, ३१, जायाशब्दस्य
दम्पिति निपातनात् साधुः । प्रयतौ यत्तौ विधातारं ब्रह्माणमस्य-
र्क्ष्यम् । स खलु पुत्रार्थमिच्छन्मास्यतइति तान्निनाः । गुरोः कुलगुरो-
र्वशिष्ठस्याश्रमं जन्मलः पुत्रगुप्तप्रपायापेक्षयेति शेषः ॥ ३५ ॥

स्त्रिग्वेति । स्त्रिग्वीरगुरोर्गक्षीरोनिर्घोषो यस्य तम् एकं स्यन्दनं रयं
प्रावृषि भव' प्रावृषेण्यः । प्रावृषेण्यइति (४, ३, १७ पा०) एण्यप्रत्ययः ।
तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव आस्थितौ आरूढौ जन्म-

* आत्मरुचिभित्तेनेच्छायां सुवन्तात् कास्यच् स्यात् चात् क्यच् ।

† मत्वयान्तघातोर्भावे अः स्यात् तदन्तश्च स्त्रियान् ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविब्र ॥ ३६ ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

सेव्यमानौ सुखस्यैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणुत्किरैर्वीतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

हरिति पूर्वेण सम्बन्धः । इरा आपः । “इरा भूवाक्छराप्सु स्यादि”त्य-
मरः । इरावान् समुद्रस्तत्र भव ऐरावतोऽम्भमातङ्गः । “ऐरावतोऽम्भ-
मातङ्गैरावणाम्भमुवल्लभा” इत्यमरः । “अम्भमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्यत्वादभ्ररूप
त्वा”दिति क्षीरस्वामी । अतएव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यञ्च घटते ।
किञ्च विद्युत्सऐरावतसाहचर्यादेव ऐरावती संज्ञा “ऐरावतस्य स्त्री
ऐरावती”ति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति । एकरथा-
रोहणोक्त्या कार्यसिद्धिवीजं दम्पत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥ ३६ ॥

‘मा भूदिति । पुनः कथम्भूतौ दम्पती आश्रमपीडा मा भूत् मा-
स्त्विति हेतोः । माङ्ङि लुङ् (३, ३, १७५ पा०) इत्याशीरर्थे लुङ् न
माङ्ङ्योग (६, ४, ४७,) इत्यङ्गागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परि-
मितपरिचरौ अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात् सेनापरिवृताविव
स्थितौ ॥ ३७ ॥

सेव्यमानाविति । पुनः कथम्भूतौ सुखः शीतलत्वात् प्रियः स्यर्शो-
येषां तैः शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिथ्यन्दगन्धवद्भिः । “शालः
सर्जतरुः स्मृत”इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः ।
इगुपधेत्यादिना (३, १, १३५ पा०) किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणुना-
मुत्किरास्तैः आधूताः मान्द्यादीपत्कम्पिताः वनराजयोयैस्तैर्वीतैः
सेव्यमानौ ॥ ३८ ॥

मनोऽभिरामाः शृङ्खन्तौ रथनेभिः स्वनोन्मुखैः । [३६
 षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः
 परस्परच्छिसादृश्यमदूरोज्ज्मितवर्त्मसु ।
 ऋगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्दृष्टिषु ॥ ४० ॥

मनइति । रथनेभिस्वनोन्मुखैर्भेधध्वनिशङ्कया उन्नमितशुक्रुरित्यर्थः ।
 शिखण्डिभिर्मयूरेर्द्विधा भिन्नाः शुद्धविद्यतभेदेन आविष्कृतावस्थायां
 च्युताच्युतभेदेन वा षड्जोद्विविधः तत्कादृश्यात् केका अपि द्विधा
 भिन्ना इत्युच्यते अतएवाह षड्जसंवादिनीरिति षड्भ्यः स्थाने
 भ्योजातः षड्जः । तदुक्तं “नासां कण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संसृ-
 शन् । षड्भ्यः सञ्जायन्ते यस्मान्तस्मात् षड्जइति स्मृतः” । स च तन्त्री
 कण्ठजन्मा स्वरविशेषः । “निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
 पञ्चमस्त्रेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठीत्यिताः स्वराः” इत्यमरः । षड्जेन संवा-
 दिनीः सदृशीः । तदुक्तं “मातङ्गो निषादेन षड्जेन मयूरोवदतीति” ।
 मनोऽभिरामाः मनसः प्रियाः के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केकाः
 मयूरवाण्यः । “केका वाणी मयूरस्ये”त्यमरः । ताः केकाः शृङ्खन्ता-
 विति श्लोकार्थः ॥ ३६ ॥

परस्परेति । विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथा उज्ज्मितं
 वर्त्म यैस्तेषु स्यन्दनावद्दृष्टिषु स्यन्दने रथे आवद्धा आसञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं
 यैस्तेषु । “दृग्दृष्टिलोचनचक्षुर्नयनाम्बुके जगान्जीयोति” हलायुधः । कौटुक-
 वशाद्वासाक्तदृष्टिस्त्रित्यर्थः । ऋगा ऋग्यञ्च । पुमान् स्त्रिया* (१, २, ६७पा०)
 इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । “स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः ।
 परस्परस्य अक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यात् ऋगीषु
 मुदक्षिणाक्षिसादृश्यं टिलीपाक्षिसादृश्यं च ऋगेष्वित्येवं विवेक्तव्यम् ॥ ४० ॥

* स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तच्छब्दस्यतएव चेद्विशेषः ।

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणसूत्रजम् ।
 सारसैः कलनिर्हार्दैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥
 पवनस्थानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
 रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरसृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥
 सरसीष्वरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम् ।
 आमोदमुप्रजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

श्रेणीति । श्रेणीबन्धात् पङ्क्तिवन्धनाद्धेतोः अस्तम्भाम् आधारस्तम्भ
 रङ्गितां तोरण वह्निर्द्वारम् । “तोरणोत्स्नी वह्निर्द्वारमि”त्यमरः ।
 तत्र या स्वग्विरच्यते तां तोरणसूत्रं वितन्वद्भिः कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः ।
 उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्हार्दैः
 अयत्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ ।
 “सारसोमैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराङ्गयद्”ति यादवः ॥ ४१ ॥

पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव, मनोरथसिद्धि-
 सूचकस्य पवनस्य अनुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् तरगोत्कीर्णैः
 रजोभिः असृष्टा अलका देव्याः, वेष्टनमुख्यीपञ्च राज्ञो, ययो स्तौ त-
 थोक्तौ ॥ ४२ ॥

सरसीष्विति । सरसीषु वीचिविचोभशीतलम् कर्मसङ्घट्टनेन
 शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीतमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम्
 एतेन तयोरुत्कटस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुप-
 जिघ्रन्तौ प्रायेण गृह्णन्तौ ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्थांनुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषष्टङ्गानुपस्थितान् ॥ ४५ ॥

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥

काप्यभित्थ्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

ग्रामेष्वेति । आत्मविस्मृष्टेषु स्वदत्तेषु यूपो नाम संस्कृतपशुवन्धाय दारुविशेषः यूप एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेषु अमोघाः सफलाः यज्वनां विधिनेष्टवताम् । “यज्वा तु विधिनेष्टवानित्य”मरः । सुयज्जोङ्गनिप्(३,२,१०३ पा०) इति ङ्वनिप्प्रत्ययः । आशिषः आशीर्वादान् अर्घ्यं पूजाविधिल्लदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । पादार्घ्याभ्याञ्च (५,४,२५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । “षट् तु विप्रर्घ्यमर्घार्थे पादय पादाय वारिणी”त्यमरः । अर्थे स्थानुपदमन्वक् अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदं (२,१,६, पा०) पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । “अन्व गन्व वमनुगेऽनुपदं स्वीवमव्यय”मित्यमरः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमिति । ह्यस्त्रनगोदोहोङ्गवं घृतं हैयङ्गवीनं ह्यः पूर्वद्युर्भवम् । “तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोङ्गवं घृतमिति”त्यमरः । हैयङ्गवीनं संज्ञायामिति (५,२,२३ पा०) निपातः । सद्यो घृतमादाय उपस्थितान् घोषष्टङ्गान् । “घोषत्राभीरपल्ली स्यादि”त्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । इह्याचीत्यादिना (१,४,५१, पा० आ० क०) टच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ कुलकम् ॥ ४५ ॥

काप्येति । व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोर्लज्जलनेपथ्ययोरुयोः ह्यदक्षिणाट्टि जीपयोः हिमनिर्मुक्तयोश्चिवाचन्द्रमसोरिव योगे सति आपि

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥४६॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं आन्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥४८॥

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

अनिर्वाच्या अभिख्या शोभा आसीत् । “अभिख्या नामशोभयोरित्य”-
मरः । आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६ पा०) इत्यङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्र-
विशेषः शिशिरापगमे चैत्रां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः योग्य-
दर्शनीयइत्यर्थः भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदङ्गुतं वस्तु दर्शयन् लङ्घितमति
वाहितमध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमा उपमानं
यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैवास्य ज्ञात-
त्वसूचनार्थम् ॥ ४७ ॥

स इति । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशोयस्य स तथोक्तः
आन्तवाहनः दूरोपगमनात् क्लान्तयुग्यः महिष्याः सखा महिषी
सखः । राज्ञः सखिभ्यश्च (५,४,६१ पा०) इति टच्प्रत्ययः ।
महायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो-
नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत् प्राप (३,१,५ पा०) पुपा-
दित्वाद् ॥ ४८ ॥

तमान्नमं विशिनष्टि

वनान्तरादिति । वनान्तरादन्यस्माद्द्वानादुपावृत्तैः प्रत्यागतैः स-
मिपश्च कुशाश्च फलानि च आहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाह-

प्रयसाणमदृश्यान्निप्रत्युद्यातैस्तपस्त्रिभिः ॥४६॥

आकीर्णसृपिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।

अप्रत्यैरिद नीवारभागधेयोचितैर्भृगैः ॥५०॥

सेकान्ते सुनिकन्याभिस्तत्क्षणेऽभिमतवृक्षकम् ॥

विश्वासाय विहङ्गानामालवालास्वुपायिनाम् ॥५१॥

रालैः । आडि ताञ्चीत्ये * (३, २, ११ पा०) इति हरतेरङ्पूर्वाटच्-
प्रत्ययः । अदृश्यैर्दृशनायोष्टैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गता-
स्तेनपस्त्रिभिः प्रयसाणम् । “प्रोथ्यागच्छतामाहिताम्बीनामग्नयः प्रत्यु-
द्यान्तीति” उच्यते यथा ह वानं । प्रितरं प्रोषितं वासुपुत्राः प्रत्या-
धावन्ति एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति मयकलान् टाङ्गनिवाहर
त्रिति” ॥ ४६ ॥

आकीर्णमिति । नीवाराणां भागएव भागधेयः अंशः । रूपनाम
भागेत्योऽर्थः (५, ४, २५ पा० वा०) इति वक्तव्यस्त्वत्वात् स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः
नत्योचितैः अतएव उटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिः द्वाररोधकैः
सृपे अस्त्रिपत्नीनाम् अप्रत्यैरिवाकीर्णं व्याप्तम् ॥ ५० ॥

सेकान्ते इति । सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने सुनिकन्याभिः से-
त्नीभिः आलवालेषु जलाधारप्रदेशेषु वृक्षेषु तत्प्रायिनाम् । “स्याटा-
नवालनावालनावाप” इत्यमरः । विहङ्गानां पञ्चिणां विश्वासाय
विश्वसाय । “मनौ विश्वासाविश्वसौ” इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षणे
उज्झिताः वृक्षकाः हस्ता वृक्षा यस्मिन् तम् । (५, ३, ८६ पा०) हस्तार्थे
अप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

* आडि उपपदे हृदतेलाञ्चीत्ये अच् स्यात् ।

† वानं प्रोषितं वासुपुत्रा वासुभवनस्यपुत्राः ।

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्त्तितरोमन्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिधीनाश्चमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराङ्गतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

कुलकम् ।

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

आतपेति । आतपस्यात्यये अपगमे सति संक्षिप्ता राशीक्षताः
नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु । “नीवारास्तृणधान्यानी”त्यमरः ।
उटजानां पर्णशालानाम् अङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु । “पर्णशालो-
टजोऽस्त्रियामि”ति “अङ्गनं चत्तराजिरे”इति चामरः । निषा-
दिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्त्तितो निष्पादितो रोमन्यश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्
आश्रमे तम् ॥ ५१ ॥

अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः होमयोग्याइत्यर्थः “ससि-
द्धेऽग्नावाङ्गतीर्जुहोतीति” वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः
पवनोद्धूतैः आङ्गतिगन्धोपेष्टामस्तीत्याङ्गतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्चमोन्मु-
खान् अतिधीन् पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ ५३ ॥

अथेति । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिं धुरं
वहन्ति धुर्याः यग्याः । घुरोयड्ढकौ (४, ४, ७७पा०) *इति यत्प्रत्ययः ।
“धूर्वहे धुर्यवौरेयवुरीणाः स्यर्धुरन्वराः”इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्वान्
विश्रामय विनीतश्चमन् कुर्वित्वादिश्याज्ञाय्य तां पत्नी रथाटवारोह-
यत् अवतारितवान् स्वयञ्चावततार । विश्रामयेति ह्रस्वपाटे जनीजृप्

* तद्वहतीत्यर्थे धुर्शब्दात् यत् ढक् च स्यात् ।

तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥५४॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणासर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥५५॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥५६॥

* इति (पा० भा० घटादिगणसूत्रेण) मित्त्वे मितं (६, ४, ६२ पा०) ह्रस्वइति ह्रस्वः । दीर्घपाठे मितं ह्रस्व इति सूत्रे वा चित्तविरागे (६, ४, ६१ पा०) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् ह्रस्वाभावइति वृत्तिकारः ॥५४॥

वस्मै इति । सभायां साधवः सभ्याः । सभाया यः (४, ४, १०५ पा०) इति यप्रत्ययः गुप्ततमेन्द्रियाः अत्यन्तनियमितेन्द्रियाः मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्तकाय नयः शास्त्रमेव चक्षुस्त्ववेदकं प्रमाण यस्य तस्मै नयचक्षुषे अतएवार्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः । अर्हः प्रशंसायाम् (३, २, १३३ पा०) इति शब्दप्रत्ययः । तस्मै राज्ञे अर्हणां पूजां चक्रुः । “पूजा नमस्यापचितिः सपर्याञ्चार्हणाः समाः” इत्यमरः ॥ ५५ ॥

विधेरिति । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । सायञ्चिरमित्यादिना (३, ३, २३ पा०) श्युल् प्रत्ययः † । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसाने अरुन्धत्या अन्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः उपसर्गदशात् सकर्मकत्वम् अन्वास्थैनामित्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठं स्वाहया स्वाहादेव्या । “अथाग्नायी स्वाहा च ऊतभुक्प्रिये” इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श । “समित्पुष्पकुशाग्निल्लुम्बदन्नाक्षतपाणिकः । जपहोमश्च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवे”-

* घटादयोमितइत्यविद्यत्य जनीजूपादयोमितः स्तुरित्यर्थः ।

† अर्हतेः प्रशंसायां कर्मणि वाच्ये शब्द स्यात् ।

गणसूत्रात् जनीजूपादयोमितः स्तुरित्यर्थः ।

‡ सायनादिभ्यो भवार्थे श्युशुलौ सस्त्वत् च ।

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागवी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥५७॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिञ्चमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्चममुनिं मुनिः ॥५८॥

टिति” अनुष्ठानस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् ।
अन्वासनञ्चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन विधेरन्तइति
कर्मणः समाख्यभिधानात् ॥ ५६ ॥

तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च
तयोरन्वतीवशिष्टयोः पादान् जगृहतुः । “पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽ
स्त्रिया” मित्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च
कर्त्तारौ स च सा च तौ सुदक्षिणाटिलीपौ कर्मभृतौ प्रीत्या हर्षेण प्रति
ननन्दतुः आशीर्वादादिभिः सम्भाव्याञ्चक्रतरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

तमिति । मुनिः अतिथ्यर्धमातिथ्यम् । अतिथेर्जगृहति(५, ४, २६ पा०)
जप्रत्ययः । आतिथ्यस्य क्रिया तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिञ्चमः
स यस्य स तं तयोक्तं राज्यजेवाश्रमस्तत्र मुनिं मुनितुल्यमित्यर्थः तं
द्वितीयं राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु(१, ४, ५१ पा० भा० का०) ऽद्विकर्त्त-
कत्वमित्युक्तम् । यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्म-
वचनः तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः “उपपन्नं ननु शिवं सप्तलङ्केषु” इति
उत्तरविरोधात् । तथाह मनुः । “स्नायमान्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डै-
तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते” इति ।
तत्र “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुननामयम् । वैश्यं क्षेमं
समागम्य शूद्रमारोग्यमेव चे”ति मनु वचने सत्यपि तस्य राज्ञेनहातु-
भावत्वात् ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्नएव कृत इत्यनुसन्धेयत् अतएवोक्तं
राज्याश्रममुनिमिति ॥५८ ॥

* दुहित्याविरुचिप्रक्षिभिर्क्षिञ्जामुपयोगनिमित्तमण्यवधिधौ । त्रुवि-
शाम्पिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितभाचरितं कथिनेति भा० कारिका ।

† राजशब्दात् पुरोहितादित्येन (५, १, १२५ पा०) भावे कर्मणि च टाञ्
राज्यशब्दसिद्धिः ।

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थ्यप्रतिर्वाचसादहे वदतां वरः ॥५६॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तखड्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥६०॥

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरः विजितशत्रुनगरः वदतां वक्तृणा वरः श्रेष्ठः । यतश्च निर्द्धारणम् (२, ३, ४ पा०) इति षष्ठी । अर्थ्यप्रतिः राजा अथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोऽग्रे अर्थ्यामर्थादनमेताम् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनमेते (४, ४, ६२ पा०) इति यत्प्रत्ययः । वाचसादहे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिल्लत्वान्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः । “तव्याञ्च दण्डनीत्याञ्च कुशलः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कृत्यं ज्ञानं शान्तिकपौष्टिकमि”ति ॥ ५६ ॥

उपपन्नमिति । हे गुरो ! सप्तखड्गेषु स्वास्यमात्यादिषु । “स्वास्यमात्यसुहृत्लोघराद्गुर्वलानि च । सप्ताङ्गानी”त्यसरः । शिवं कुशलम् उपपन्नं ननु युक्तमेव नन्ववधारणे । “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनया मन्त्रणे नन्वि”त्यसरः । कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां इर्भिजादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगताना चौरभयादीनाञ्च । उभयत्रापि ततः आगतः (४, ३, ७४ पा०) इत्यण् । टिड्ढाणजित्यादिना (४, १, १५ पा०) ङीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः । “हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनन्ततः । आगन्तुकेभ्यश्चौरैश्च परेभ्यो राजवह्निभात् । एविवीपतिलोभाच्च लौकिकं पञ्चधा मतम्” ॥६०॥

† यतः मनुदायात् निर्द्धारणम् (जातिगुणादिभिरेकदेशस्य पृथक् करणम्) तत्रचकात् षष्ठीसप्तम्यौ लः ।

तव मन्त्रकृतोमन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥६१॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

दृष्टिर्भवति शस्यानामवग्राहविशोषिणाम् ॥६२॥

तत्र मानुषापत्नतीकारमाह

तवेति । दूरात्परोक्षेण प्रशमितारिभिः मन्त्रान् कृतवान् मन्त्रकृतम् । सुकर्मपापमन्त्रपुर्येष कञः * (३, २, ८६ पा०) इति क्विप् । तस्य मन्त्रकृतोमन्त्राणां सृष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं तन्नात्रं लक्ष्यं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव वयमेव समर्थाः किञ्चेभिः पिष्टप्रेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । “प्रत्यादेशो- निराकृतिरिति”त्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पतैरुषं फलतीति भावः ॥ ६१ ॥

सम्प्रति दैविकापत्नतीकारमाह

हविरिति । दे होतः ! त्वया विधिवदग्निषु आवर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तुं अवग्राहो वर्षप्रतिबन्धः अवे अहो वर्षप्रतिबन्धे † (३, ३, ५१ पा०) इति वा घञ् प्रत्ययः । “दृष्टिर्वर्षे तद्विघातेऽवग्राहावप्यहौ समावि”मरः । तेन विशोषिणा विशुष्यतां शस्यानां दृष्टिर्भवति दृष्टिरूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः । अत्र मनुः । “अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इति ॥ ६२ ॥

* एप्पुपप्रेषु कञः क्विप् स्यात् भूते काले ।

† अवे उपपदे वर्षप्रतिबन्धेऽर्थे षडेः घञ् वा स्यात् इति घञ् पक्षे (३, ३, ५१ पा०) अहदृष्टिर्दित्यादिना अप् ।

पुरुषायुषजीविन्योनिरातङ्गा निरीतयः ।
 यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद्ब्रह्मवर्चसम् ॥६३॥
 त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
 सानुबन्धाः कथं न स्युः सत्यदो मे निरापदः ॥६४॥
 किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

पुरुषेति । आयुर्जीवितकालः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं वर्षशत-
 नित्यर्थः । “शतायुर्वै पुरुषः” इति श्रुतेः । अत्रत(५, ४, ७७पा०)रेत्यादि-
 स्तूत्रेण अक्षप्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः पुरुषायुषं जीव-
 न्तीति पुरुषायुषजीविन्यः निरातङ्गा निर्भयाः । “आतङ्गो भयमाशङ्के”ति
 हलायुधः । निरीतयः अतिदृष्ट्यादिरहिताः इति यत् तस्य सर्वस्य
 त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसम्पत्तिरेव हेतुः । “व्रताध्ययनसम्पत्ति-
 रित्येतत् ब्रह्मवर्चसमि”ति हलायुधः । ब्रह्मणोवर्चो ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्म-
 हन्तिभ्यां वर्चसुः (५, ४, ७८पा०) इत्यक्षप्रत्ययः । “अतिदृष्टिरनादृष्टिर्नू-
 पिकाः श्लभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः”
 इति कामन्दकः ॥ ६३ ॥

त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा
 त्वया एवम् उक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अतएव नि-
 रापदो व्यसनहीनस्य मे सम्पदः सानुबन्धाः अनुस्यूताः अविच्छिन्ना इति
 यावत् कथं न स्युः स्युरेवेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

सम्प्रति आगमनप्रयोजनमाह

किन्त्विति । किन्तु तव एतस्यां वध्वां सुषायाम् । “वधूर्जायाः

न मामवति सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः आङ्घ्रे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

खुषा स्त्री चैत्यमरः । अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं मां
सद्दीपापि रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि । सत्सूद्विषेत्यादिना (३, २, ६१
पा०) क्लिप् । मेदिनी नावति न प्रीणाति । अवधाहः रक्षणगतिप्रतीत्या-
द्यर्थेषु उपचारादत्र प्रीणने । रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्न
मेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥ ६५ ॥

सदेव प्रतिपादयति

नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् । (५, ३, ७पा०) पञ्चम्या-
स्तसिल् । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः
वंशोद्भवाः वंश्याः पितरः स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते तस्य संग्रहे
तत्पराः आसक्ताः सन्तः आङ्घ्रे पितृकर्मणि । “पितृदानं निवापः स्यात्
आङ्घं तत्कर्म शास्त्रत” इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भ-
वन्ति नूनं सत्यम् । “कामं प्रकामं पर्याप्त”मित्यमरः । “निर्द्विना स्या-
पद्मं कियदपि संगृह्णन्ती”ति भावः ॥ ६६ ॥

मत्परमिति । मत्परं मदनन्तरम् । * अत्याराटित्यादिना (२, ३,
३६पा०) पञ्चमी । दुर्लभं मत्वा मया आवर्जितं तत्तं पयः पूर्वैः पि-
तृभिः स्वनिश्वासैः दुःखजैः कवोष्णं यथा तथा उपभुज्यते नूनमिति वितर्कः ।
कवोष्णे (६, २, १०७पा०) इति कुशब्दस्य कवादेशः । “कोष्णं कवोष्णं
मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वती”त्यमरः ॥ ६७ ॥

* पर शब्दस्य टिक्शब्देत्वेन तद्योगेऽत्र पञ्चमी ।

† कुशब्दस्य स्थाने कवं स्यादुष्णशब्दे परे चात् काकदौ ।

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकद्ववाचलः ॥ ६८ ॥
 लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
 सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्वेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥
 तथा हीनं विधातर्मां कथं पश्यन् दूयसे ।

सोऽहमिति । इज्या यागः । प्रजयर्जोर्भावे क्यप्(३,३,६८पा०) इति क्यप् प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहं लोक्यतइति लोकः न लोक्यतइत्यलोकः लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्चक्रवालोऽचलद्वव । “लोकालोकश्चक्रवाल” इत्यमरः । प्रकाशतेइति प्रकाशश्च देवऋणविभीचनात् न प्रकाशतइत्यप्रकाशश्च पितृऋणाविभीचनात् । * (३,१,१३४पा०) “पचाद्यच् अस्तीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तःसूर्यसम्पर्काद्द्विहस्तमोव्याप्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्त्व्यम् ॥ ६८ ॥

ननु तपोदानादिसम्पन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह

लोकान्तरेति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणं तपोदाने समुद्भवो यस्य तत् तपोदानसमुद्भवं यत् पुण्यं तत् लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरं शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या सन्ततिर्हि परत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । “शर्मणात्सुखानि चेत्य” मरः । भवतीति शेषः ॥ ६९ ॥

तयेति । हे विधातः ! स्वः ! तथा सन्तत्या हीनम् अनपत्यं मां स्नेहात् प्रेम्णा स्वयमेव सित्तं जलसेकेन वर्द्धितं बन्धुमफलम् । “बन्धो-

* (३.१.१३४पा०) नन्दिपहपचादिभ्यइत्यादिसूत्रे पचादेराकृतिगणत्वेन काश्चातोऽरच् ।

सित्तं स्वयमिव स्नेहाद् वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥७०॥

असह्यपीडं भगवन्मृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥७१॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात ! संविधातुं तथार्हसि ।

“फलोटवकेशी” चेत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षोत्तममिव पश्यन् कथं न दूषसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽट्भ्युपेक्षसे इति गम्यते ॥ ७० ॥

असह्येति । हे भगवन् ! मे मम अन्त्यम् ऋणं पैतृकऋणम् अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य । “निर्वाणं निर्द्वैतो मोक्षे विनाशे गजमज्जने” इति याटवः । दन्तिनो गजस्य अरुः मर्मं लुटतीत्यरुन्तुद मर्मं स्पृक् । “ब्रणोटस्त्रियामिर्ममरुः” “अरुन्तुदस्तु मर्मस्पृगि”ति चामरः । विध्वंसोस्तुद* (३, २ ३५ पा०) इति खश्प्रत्ययः । अरुर्द्विपदित्यादिना (६, ३, ६७ पा०) मुमागमः । आलानं वन्ध्यनस्तस्ममिव । “आलानं वन्ध्यनस्तस्मं” इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः । निर्वाणोत्यानशयनानि त्रीणि गजकम्पाणीति पालकाव्ये । “ऋणं देवस्य यागेन ऋणीणां टानकर्मणा । सन्त्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिब्रजेत्” ॥ ७१ ॥

तस्मादिति । हे तात ! तस्मात् पैतृकाऋणात् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मकर्त्तरि लट् । तथा संविधातुं कर्तमर्हसि हि यस्मात् कारणात् इच्छाकुवंश्यानाम् । तद्रा (३, २, ५ पा०) जत्वाद्ङङ्प्रणो । लुक् ।

* एतयोरुपपदयोस्तुदःखश्स्यात् ।

। ते तद्राजाः (४, ११ ७४ पा० ब्रूवेण) अजादीनां तद्राजसंज्ञत्वात् तद्राजस्य वङ्गपु तेनैवास्त्रियाम् (२, ४, ६२ पा०) तत्कृतवङ्गत्वे अजादेर्नग्विधानात् अत्रायो वङ्गत्वे लुक् ।

इक्ष्वाकूणां दुराघेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥
 इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
 जणसान्नमपिस्तस्यौ सुप्तमीनइव हृदः ॥ ७३ ॥
 सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततेः सत्सङ्कारणम् ।
 भावितात्त्वा सुवोमर्तुरद्वैतं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥
 पुरा यत्रासुप्रस्थाय तवोर्वी' प्रति वास्यतः [७५ ॥
 आसीत् ब्रह्मतत्त्वज्ञायामाश्रिता सुरभिःपथि ।

इत्येते इत्यादिभिः सिद्धयस्तदधीनास्तदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति
 गेरे गेरे "न लोकेत्यादिना (२, ३, ६६ पा०) द्वयोरे प्रतीनिषेधात् ॥ ७२ ॥
 इति राज्ञः विज्ञापितः ऋषिः ध्यानेन स्तिमिते लोचने
 वस्तु ध्यानस्तिमितनोर्नो निवृत्ताच्चः सन् जणसान्नं सुप्तमीनोहृद
 वदन्त्यौ । ७३ ।

नोऽपश्यदिति । तं सुनिः प्रणिधानेन चित्तैवाव्युष्य भावितात्त्वा
 सुप्तमीनइवः सुवो मर्तुत्पस्य सन्ततेः सत्सङ्कारणं सत्सानप्रतिबन्ध-
 नरत्नं कस्यत् अथाननरमेनं त्वयं प्रत्यबोधयत् सुदृष्टं ज्ञापित-
 वन्तिष्ठे । एतन्निति गतिद्वयोल्यादिना (१, ४, ५२ पा०) अणिकर्तुः
 वन्तिष्ठत् ७३ ।

उदेति । पुरा यत्र यत्रासुप्रस्थाय तवोर्वी' प्रति सुव-
 मुद्राय वास्यतेगन्धितत्त्वं पथि ब्रह्मतत्त्वज्ञायामाश्रिता सुरभिः
 जानंनुवानीत् तत्र स्थितेतिष्ठेः । ७५ ।

धर्मलोपमयाद्राज्ञीमृतुक्षातामिमां स्मरन् ।
 प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥
 अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
 मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥
 स्र शापो न त्वया राजन् ! न च सारथिना श्रुतः ।

ततः किमित्याह

धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्यं रजइति यावत् । “ऋतुः स्त्रीकुसुमे ऽपि
 चे”त्यमरः । ऋतुना निमित्तेन खाताम् इमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्य
 ऋतुभिगमनलक्षणस्य लोपात् भ्रंशात् यद् भयं तस्मात् स्मरन् ध्यायन्
 “ऋदङ्ङं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पयम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च
 वनस्पतीनि ति शास्त्रात् प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां
 धेन्वा त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरः नाचरितवानसि “व्यासक्ता हि
 विस्मरन्ती”ति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनुः “ऋतुकालाभिगामी स्यात्
 स्वदारनिरतः सदे”ति । अकरणे दोषमाह पराशरः “ऋतुखातान्
 यो भार्यां स्वस्यः सन्नोपगच्छति । बालगोष्ठापराधेन विध्यते नात्र सं
 ग्रहः”इति ॥ ७६ ॥

अवजानासीति । यस्मात् कारणात् साभवजानासि तिरस्करोषि
 अतः कारणात् मत्प्रसूतिं मम सन्ततिमनाराध्य असेवित्वा ते तव
 प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्रां शशाप । अथ आक्रोशे ॥ ७७ ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह

स्र शापइति । हे राजन् ! सः शापः त्वया न श्रुतः सारथिना च

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

ईक्षितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवभ्राति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

न श्रुतः । श्रु अवगणे । हेतुमाह क्रीडार्थमागता उद्दामानः दाम्बु-
द्याता दिग्गजा यस्मिन् तथोक्ते आकाशगङ्गायाः सन्दाकिन्याः स्रोतसि
प्रवाहे नदति सति ॥ ७८ ॥

अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ।

ईक्षितमिति । तदवज्ञानात् तस्याः धेनोः अवज्ञानादपमानात्
आत्मनः सस्य आप्तुमिष्टम् ईक्षितं मनोरथम् । आप्नोतेः सन्नन्नात्
क्तः (७, ४, ५५ पा०) ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिवभ्यं विद्धि जानीहि ।
तथाहि पूज्यपूजाया व्यतिक्रसोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिवभ्राति ॥ ७९ ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि सा वा कथञ्चिदागमिष्यतीत्याशा न
कर्त्तव्येत्याह ।

हविषइति । सा च सुरभिरिदानी दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्योयाग
विशेषोयस्य तस्य प्रचेतसोहविषे दध्याज्यादिहविरथं भुजङ्गपिहित
द्वारं भुजङ्गावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति पाताले तिष्ठ-
तोत्सर्धः । अधिशीङ्-सासां कर्म (१, ४, ४६ पा०) इत्याधारस्य कर्म-
त्वम् ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुरावृते वनात् ॥ ८२ ॥

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्त्रिग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

तर्हि का गतिरित्यत्राह

सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं तदीया तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः, सह पत्न्या वर्त्ततइति सपत्नीकः सन् । नद्यतश्च (५, ४, १५३ पा०) इति कप्प्रत्ययः । आ राधय, हि यस्मात् कारणात् सा प्रीता तृष्टा सती कामान् दोग्धीति कामदुघा भवति । इहः कप् घञ् (३, २, ७० पा०) इति कप्प्रत्ययः घादेश्च ॥ ८१ ॥

इतीति । इति वादिनो वदतएव होतृर्हवनशीलस्य । तन्निति (३, २, १३५ पा०) तन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणं, नन्दयतीति व्यत्यन्त्या नन्दिनी नाम अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता धेनुः वनादावृते प्रत्यागता । अव्याच्चेपोमविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणाभिति भावः ॥ ८२ ॥

सम्प्रति धेनुं विशिनष्टि-

ललाटोदयेति । पल्लवस्त्रिग्धा चासौ पाटला च । सन्ध्यावामप्येतद्वि-
शेषणं योज्यम् । ललाटे उदयोयस्य स ललाटोदयस्य आभुग्नम् ईष-

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥८४॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधानां महीक्षितः ॥८५॥

द्वक्रम् । “आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेह्लितं वक्र”मित्यपीत्यनरः । ओदितश्च
(८,२,४५पा०) इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाख्येव अद्भुतं विभवती
नवं शशिनं विभवती सन्ध्येव स्थिता ॥ ८३ ॥

भुवमिति।कोष्णेन किष्किदुष्णेन कवञ्चोष्णे(६,३ १०७पा०)इति चक्रा
रात् कादेशः । अवभृथादपि अवभृथस्तानादपि मेध्येन पवित्रेण । “पूतं
पवित्रं मेध्यं चे”त्यनरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता
प्रस्रवेन क्षीरामिथ्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती कुण्डमिव लघः
आपीनं यस्याः सा कुण्डोष्ठी । “लघस्तु ह्रीवमापीनमि”त्यनरः ।
लघसोढ नङ् (५,४,१३१पा०) इत्यनङादेशः । वल्लभ्रीहेरुधसोढीष्
(४,१,२५पा०) इति ङीष् ॥ ८४ ॥

रजइति । खुरोद्धूतैरन्तिकात्ममीषे गात्रं स्पृशद्भिः । दूरान्ति-
कार्थेभ्योद्वितीया चेति (२,३,३५पा०) चकारात् पञ्चमी । रजसां
कणैः, मही क्षियते ईष्टे इति महीक्षित् तस्य तीर्थाभिषेकेण जातां ती-
र्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् उक्तञ्च
मनुना “आग्नेयम् भस्मना स्नानमवगाह्यन्त वारुणम् । आपोहिष्ठेति
च ब्राह्मं वायव्यं गोरजःकृत”मिति ॥ ८५ ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
 याज्यमाशंसिताबन्धप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥
 अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् ! विगणयात्मनः ।
 उपस्थितेयं कल्याणी नान्नि कीर्तितएव यत् ॥ ८७ ॥
 वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
 विद्यामन्थसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥
 प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

तामिति । निमित्तज्ञः शङ्कनज्ञः तपोनिधिर्वशिष्टः पुण्यं दर्शनं
 यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथः । नपुंसको भावे क्तः । (३३
 ११४ पा०) तत्राबन्धं सफलं प्रार्थनं यस्य तम् अबन्धमनोरथमित्यर्थः
 याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

अदूरेति हे राजन् ! आत्मनः कार्यस्य सिद्धिम् अदूरवर्तिनीं
 शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि यद्यस्यात् कारणात् कल्याणी मङ्गल-
 मूर्तिः । बह्नादिभ्यश्च (४, १, ४५ पा०) इति ङीप् । इयं धेनुः नान्नि
 कीर्तिते कथिते सत्येव उपस्थिता ॥ ८७ ॥

वन्येति । वने भवं वन्यं क्रन्दमूलफलादिकं वृत्तिराहारोद्यस्य
 तथाभूतः सन् इमां गां शश्वत् सदा आ प्रसादाद्विच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मन-
 स्तव कर्तुं रनुगमनेनानुसरणेन अभ्यसनेन अनुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव
 प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥ ८८ ॥

मवानुसरणप्रकारमाह

प्रस्थितायामिति । अस्यां नन्दिन्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः प्रयाहि ।
 समवप्रविभ्यःस्वः (१, ३, २२ पा०) इत्यालनेपदम् । स्थितायां निवृत्तगतिकार्या

निषखायां निषीदास्यां पीताम्बसि पिवेरपः ॥ ८६
 बधूर्भक्तिमती चैनालर्चितामा तपोवनात् ।
 प्रयता प्रातरन्वेतु स्यात् प्रत्युद्भ्रजेदपि ॥ ८७ ॥
 इत्या प्रसादात्स्योत्सवं परिचर्यापरो भव ।
 अविभ्रमस्तु ते स्वेयाः पितृव धुरि पुत्रिणां ॥ ८९

स्थितिनाशरेः स्थितिं कुर्वति उल्लेखः । निषखायाम् उपविष्टायां निषीद
 उपविश । विध्यते (३, ३, १६१ पा०) लोट् । पीतम् अन्वोयदा तस्यां पी-
 ताम्बसि सत्यानपः पिव पिवतेः (७, ३, ७८०) पिवादेशः ॥ ८६ ॥

बधूरिति । बधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभि-
 रर्चितामेनां गां प्रातः आ तपोवनात् आहः नर्यादायां पटद्वयञ्चैवत् ।
 अन्वेतु अनुमच्छत सायनमपि प्रत्युद्भ्रजेत् प्रत्युद्भ्रजेत् । विध्यते लिङ् ८० ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वम् आ प्रसादात् प्रसादपर्यन्तम् ।
 आह नर्यादानिविध्योः (२, १, १३ पा०) इत्यस्य वैभाषिकत्वादरनारत्नम् ।
 असाधेनो परिचर्यापरः शुभ्रुषापरो भव ते तत्र अविभ्रं विभ्रस्याभावोऽ-
 स्तु । अत्र्यदं विभ्रतीत्यादिना (२, १, ६ पा०) अर्धाभावेऽप्यवीभावः । पितृव
 पुत्रिणां स्तुपुत्रवताम् । * प्रशंसायामिनिप्रत्ययः । धुरि अये स्वेयालिङ् ।
 आगीर्षे लिङ् (४, ३, १७३ पा०) एर्लिङ् † (६, ४, ६७ पा०) इत्याकारस्यै
 कारादेशः । तल्लघय एव भवत्युच्यतेऽस्त्विति भावः १८१ ॥

* भूतनिन्दाप्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशायने । संवन्देऽस्त्विविच्छयां
 सज्जनि मत्तुवाडय इति (५, २, ८४ पा० भा० का०)

† शुभासा गा दा हाह, इत्येतेषामे इत्यन्तादेशः स्यात् किङ्ति
 लिङ् परे ।

१ सर्गः ^{शकासौतौ जानाती ती देशका०} रघुवंशम् । ^{स तपस्विन हेतु भाग्यवर्तितयः} ३

तथेति ^{पुनः किं विशिष्टः शिष्यः} प्रतिजग्राह ^{पुनः किं विशिष्टः शिष्यः} प्रीतिमान् सपरिग्रहः ।

आदेशं ^{किं विशिष्टः शिष्यः} देशकालज्ञः ^{पुनः किं विशिष्टः शिष्यः} शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२

अथ ^{पुनः किं विशिष्टः शिष्यः} प्रदोषे ^{किं विशिष्टः शिष्यः} दोषज्ञः संवेशाय ^{किं विशिष्टः शिष्यः} विशाम्यतिम् ।

सूनुः ^{कृतं} सूनुतवाक् ^{कृत्वा} सूष्टु ^{कृत्वा} विससृज्जोदितश्चियम् ॥ ६३ ॥

सत्यामपि ^{किं विशिष्टः शिष्यः} तपःसिद्धौ ^{वने नैवेदिनी} नियमापेक्षया ^{दुःखि} सुनिः ।

कल्पवित् ^{कल्पवित्} कल्पयामास ^{कल्पवित्} वन्यामेवाख्यं ^{कल्पवित्} संविधाम् ॥ ६४ ॥

तथेति । देशकालज्ञः देशोदग्निसन्निधिः कालोदग्निसहोत्पावसान समयः विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् अतएव प्रीतिमान् शिष्योदन्नेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः । “पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा” इत्यमरः । आनतोविनम्रः सन् शासितुर्गुरोरादेशम् आज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्त्रीचकार ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे राज्ञौ दोषज्ञोविद्वान् । “विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञ” इत्यमरः । सूनुतवाक् सत्यप्रियवाक् । प्रियं सत्यञ्च सूनुतमिति हलायुधः । सूष्टुः सूनुः ब्रह्मपुत्रोमुनिः । अनेन प्रकृतकार्यं निर्व्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्चियं विशाम्यति मनुजेश्वरम् । “द्वौ विशौ वैश्यमनुजा” इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । “स्यान्निद्रा शयनं क्षापः क्षमः संवेश इत्यपी” इत्यमरः । विससृज् आज्ञापयामास ॥ ६३ ॥

सत्यामपीति । कल्पवित् व्रतप्रयोगाभिज्ञोमुनिः तपःसिद्धौ सत्यामपि तपसैव राजयोग्याहारसम्पादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः नियमापेक्षया तदाप्रवृत्त्येव व्रतचर्यापेक्षया अस्य राज्ञो वन्यामेव संविधीयते २नयेति संविधां कुशादिशयनसामग्रीम् । आतश्चोपसर्गे (३, ३, १०६ पा०) इति अङ्प्रत्ययः । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् (३, ३, १६ पा०) इति कर्त्तार्यर्धत्वम् । कल्पयामास सम्पादयामास ॥ ६४ ॥

किं विद्विष्टं मर्षशा.नो किं कृतम्
 'निर्विष्टां' कुलपतिना 'स' पर्णशाला
 किं विद्विष्टं स पुन किं विष्टं स परिभू कृतं स द्वितीयो यस्य
 मध्यास्य प्रयतपरिद्यहद्वितीयः ।
 किं विद्विष्टं निशं =
 तां च्छ्याध्ययननिवेदितावसानां
 किं विद्विष्टं स ४
 संविष्टः कुशध्यने निशां निनाय ॥६५॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 वशिष्ठाश्मभगमनोनाम प्रथमः सर्गः ।

निर्विष्टानिति । स राजा कुलपतिना सुनिकुलेच्चरेण वशिष्ठेन निर्विष्टं
 पर्णशालानध्यास्याधिष्ठानं कृत्वेत्तर्धः । अधिशीङ् (? , ४ , ४ ६ पा०) इत्यादिना
 आभारस्य कर्मत्वम् । (२ , ३ , २ पा०) कर्मणि द्वितीया । प्रयतोनियतः परि-
 रुहः पत्नी द्वितीयोयस्येति स तद्योक्तः कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः सन्
 तस्य वशिष्ठस्य शिष्याख्यानध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं
 यस्यासां निशां निनाय गमयामास । अपररात्रे अध्ययने मनुः
 "निशान्ते न परिचान्ते ब्रह्माधीत्य पुन' स्वपेत्" । "न चापररात्रेनधीत्य
 पुनः स्वपेदि"ति गौतमश्च । प्रहर्षणीयत्तमेतत् तदुक्तं "स्त्री ज्यौ गस्ति-
 टश्रति' प्रहर्षणीयम्" ॥ ६५ ॥

इति श्रीमहासहोपाध्यायकोवाचलमहिनाथसूरिविरचितायां
 रघुवंशटीकायां सञ्जीवनीरुनाख्यायां प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

^१अथ^२ प्रजानामु^३धिपः^४ प्रभाते^५
^६जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम^७ ।
^८वनाय^९ पीतप्रतिबद्धवत्सां^{१०}
^{११}यशोधनो^{१२} धेनुमूषेमूमोच^{१३} ॥ १ ॥

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासेव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितधारदेन्दुं वन्देऽरविन्दानमस्तुन्दरि ! त्वाम् ॥

अथेति । अथ^१ निश्चयनानन्तरं^२ यशोधनः^३ प्रजानामधिपः^४ प्रस-
 च्चरः^५ प्रभाते प्रातःकाले^६ जायया सुदक्षिणाया प्रतिग्राहिते स्त्रीकारिते
 गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तथोक्तां^७ पीतं पानमु-
 स्यात्कीर्तिं पीतः पीतवानित्यर्थः^८ । अर्घ्यञ्चादिभ्योऽच् (५, २, १२७ पा०)
 इत्युच्प्रत्ययः । पीतागावोभक्ताब्राह्मणादिति महाभाष्ये दर्शनात् ।
 पीतः प्रतिबद्धोवत्सो यस्यास्ताम् मूषेधेनुं^९ वनाय वनं गन्तुम् । क्रिया-
 र्थोपपदस्येत्यादिना (२, ३, १४ पा०) चतुर्थी । मुमोच मुक्तवान् । जाया-
 पटसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसन्धेयम् । तवाहिं
 श्रुतिः “पतिर्जायां प्रविशति गर्भे भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा
 दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुन”
 रिति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवतां कीर्त्तिलोभात् राजानुर्धे गोरक्षणे
 प्रदत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे षड्भुजजातिः अनन्तरोदीरितलक्ष-
 णं माजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति ॥ १ ॥

• अनन्तरमथवहितमूर्धमुदीरितयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्जयोः ।

तस्याः^{२धेनो} खुरन्यासपवित्पांशु^{कश्चत् मार्ग}
 मृपांशुलानां^{क-ज-मनु-} धुरि^{११} कीर्त्तनीया ।
 मार्गं^३ मनुष्येश्वरधर्मपत्नी^१
 श्रुतेरिवाधिं^६ स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥^{तकेवत पर्यतजगत्प्रअनुगतवती ।}
 निवर्त्तय^६ राजा^५ दयितां^५ दयालु^{१२३}
 स्तां^३ सौरभेयीं^{११} सुरभिर्यशोभिः ।^{कः सुरा}

तस्यादिति । पांशवोदोषा आसां सन्तीति पांशुलाः स्त्रैरिण्यः ।
 “स्त्रैरिणी पांशुले”त्यमरः । सिद्धादिस्यञ्च (५, २, ६७ पा०) इति लच्-
 प्रत्ययः ।^{लाती} अपांशुलानां पतिव्रतानां धुरि अग्ने कीर्त्तनीया परिगण-
 नीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासैः पवित्राः पांशवोयस्य तम् ।
 “रेणुं ह्ययोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्नान द्वयोरज” इत्यमरः । तस्याधेनोः
 मार्गं स्मृतिर्नान्वाटिवाक्यं^३ श्रुतेर्वदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिवाङ्गच्छदंनु-
 स्तवती । यथा स्मृतिः श्रुतिलुखमेवाधिंमनुसरति तथा साधि गोखुर-
 लुखमेव मार्गमनुसरत्यर्थः । धर्मपत्नीत्वं * अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये
 षष्ठीसमासः प्रकृतिविकारभावात् । पांशुलपथप्रवृत्तावप्यपांशुलाना-
 भिति विरोधालङ्कारो ध्वन्यते ॥ २ ॥

निवर्त्तयति । दयालुः कारुणिकः । “स्याद्दयालुः कारुणिक” इत्य-
 मरः । स्मृतिरन्वगच्छतीति (३, २, ५८ पा०) आलुच्प्रत्ययः । यशोभिः
 सुरभिर्मनोज्ञः । “सुरभिः स्यान्ननोज्ञेऽपीति” विश्वः । राजा
 तां दयितां निवर्त्तय सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीं धरन्तीति धराः
 (३, १, १३४ पा०) पचाद्यञ्च् । पयसां धराः प्रयोधराः स्तनाः । “स्त्रीस्तनौ

* चतुर्थी तदर्थेत्यादिना (२, १, ३६ पा०) चतुर्थीसमासस्य वलिर-
 चित्तयोः षष्ठ्यग्रहणज्ञापकात् प्रकृतिविकृतिभावस्यलएव नियमनात्
 अत्र च तदभावात् तादर्थ्ये षष्ठीसमासः ।

नमुत्थुणं०” कहे । बाद कम से कम पांच गाथा
 वन पढ़े । बाद “वक्रनक शंख०” कहकर इच्छा-
 र्क ‘भगवानहं’ आदि चार स्वमासमण देवे । फिर
 ने हाथ को चरवले या आसन पर थापन करके सिर
 णा कर “अद्वाइजेष्टु०” पढ़े । फिर खड़ा होकर “इ-
 णं० देवसिअपायच्छित्तविसोहणत्थं काउसग्ग करुं ?
 च्छं” अन्नत्थ० कहकर चार लोगस्स का काउसग्ग ।
 पारके प्रगट लोगस्स पढ़कर ‘इच्छामि० इच्छा० सज्जाय
 सन्दि साहुं ? इच्छं । इच्छामि० इच्छा० सज्जाय करुं ?
 इच्छ” कहे बाद एक नवकार पूर्वक सज्जाय कहे ।
 अन्त में एक नवकार पढ़कर पीछे ‘इच्छामि० इच्छा०
 दुक्खक्खओ कम्मक्खओ निमित्तं काउसग्ग करुं ? इच्छ
 अन्नत्थ०” पढ़कर सम्पूर्ण लोगस्स का कायोत्सर्ग करे
 पारकर “नमोऽर्हत्तु०” कहकर शान्ति पढ़े । पीछे प्रगट
 लोगस्स कहे बाद सामायिक पारना हो तो “इरियावही०
 तस्स उत्तरी० अन्नत्थ०” पढ़ कर एक लोगस्सका
 कायोत्सर्ग । पारके प्रगट लोगस्स । पीछे बैठकर “ चउ
 कसाय० नमुत्थुणं० जावत्तिचेइ याइ इच्छामि० जावंत
 केविसाहु० नमोऽर्हन्त्तु० उवसग्गहरं० जय वीयराय० ”
 कहकर “ इच्छामि० इच्छा० मुहपत्ति पडिलेहुं ? इच्छं ”
 कहेके पूर्वोक्त सामायिक पारने के विधि से सामायिक पारे ।

साथ शिर लगा कर पढ़े । बाद द्वादशावर्त्त व
 खड़े २ “आयरियउवभाय०” “करेमिभंते०”
 मिठामि०” “तस्सत्तरी०” “अन्नत्थ०” कह
 गस्स का कायोत्सर्ग करके प्रगट लोगस्स पं
 ‘सव्वलोए अरिहन्त चेइयाणं०’ “अन्नत्थ०”
 एक लोगस्स का कायोत्सर्ग करे । बाद “पुक
 वढ्ढे०” “सुअस्स भगवओ करेमि काउस्सग्गं
 अन्नत्थ०” कहकर एक लोगस्स का कायोत्स
 बाद “सिद्धाणं बुद्धाणं०” कहकर “सुअदेवयाए
 काउस्सग्गं अन्नत्थ०” पढ़कर एक नवकार का कायोत्
 पारके ‘नमोऽर्हत्त०” कहकर “सुअदेवया०” की थुइ क
 पीछे “स्वित्तदेवयाए करेमि काउस्सग्गं अन्नत्थ०” पढ़कर
 एक नवकार का कायोत्सर्ग । पारके “नमोऽर्हत्त०” कह
 कर “स्वित्तदेवया” की थुइ कहे । बाद एक नवकार पढ़
 के बैठकर मुहपत्ति पडिलेहकर द्वादशावर्त्त वन्दना किए
 बाद ‘सामयिक, चउव्वीसत्थो, वढ्ढना, पडिकमण, का
 उस्सग्ग, पञ्चक्खाण-किया है जी” ऐसे कहे । पीछे बैठ
 कर “इच्छामो अणुसिद्धिं नमो खमासमणाणं नमोऽर्हत्त०”
 कहकर ‘नमोस्तु वर्द्धमानाय०” पढ़ें । [स्त्रीवर्ग नमोस्तु
 ‘वर्द्धमानाय० के स्थान में संसारदावा की तीन थुइ पढ़ें ।]

॥ अथ सुगुरु को सुखसाता पृच्छना ॥
 इच्छाकारि सुहराइ सुहदेवसी,—इच्छापूर्वक हे सु
 आप सुख से रात्रि में, सुख से दिन में ।
 सुख तप, शरीर निराबाध,—सुख से तपश्चर्या में,
 संबंधी निरोगता में ।
 सुख संयम यात्रा निर्वहते हो जी,—सुख से
 यात्रा धारण करते हो जी ।

स्वामी साता है जी ॥ आहार पानी का लाभ देन ॥
 ॥ अथ इरिया वहियं ॥

इच्छाकारेण संदिसह भगवन् !—हे भगवन् ! [अ
 इच्छापूर्वक आदेश दो [तो]

इरियावहियं पडिक्कामि ?—रास्ते चलते जो पाप
 होवे उससे मैं निवर्तूँ [हटूँ] ? (तब गुरु
 पडिक्कमेह—(निवर्तो) फिर आगे पढ़ना ।

इच्छं, इच्छामि पडिक्कामिउं ॥ १ ॥—आप की :
 प्रमाण है मैं मेरे मन की इच्छापूर्वक पाप से निः
 की इच्छा करता हूँ ।

इरियावहियाए विराहणाए ॥ २ ॥ मार्ग में
 जिन जीवों की विराधना हुई होवे ।

गमणागमणे ॥ ३ ॥—पाणक्कमणे,—जाने आने

[३]

तप और वीर्य इन पांच प्रकार के आचार पालने में समर्थ हों ये पांच गुण ।

१ सन्धियों तिष्ठतो, - चलने में, बोलने में, खाने पीने में, चीज उठाने रखने में, और मल मूत्र परठने में विवेक से कार्य करना जिस में किसी जीव का नाश न हो, ये पांच सन्धिति और मन, वचन, काया को वश में रखना ये तीन गुणति इन पाँचों को बराबर पालें ये आठ गुण ।

संयुक्तो गुरु मज्झ ॥ २ ॥ - (इन) अर्त्तिस गुणों सहित मेरे गुरु हैं ।

॥ अथ खनायनण ॥

आदि खनायनणो-हे जमाश्रमण ! मैं इच्छता हूँ
रु (आपके चरण कमलों में) ।

करदुं जावणिज्जाए निसीहिआए-पाप व्यापार का कह निषेध करके शरीर की शक्ति से नमस्कार करुं ।
नर्द्धथएण वदाभि ॥-मस्तक से वंदना करता हूँ ।

विधि-यह पाठ वीतरागदेव और गुरु महाराज के सन्मुख में हो दोनों हाथ जोड़ पंचांग (दो हाथ, दो घुटने चवां मस्तक) ज़मीन से लगा कर वंदना करे ।

कश्चिन्मोक्षं
 पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
 जगोप' गोखूपधरा'निर्वोवीम ॥ ३ ॥
 व्रताय' तेनानुचरेण' धेनो'
 न्यषेधि' शेषोऽय्यनयाधिवर्गः ।
 न' चान्यतस्तस्य' शरीररक्षा'
 स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

द्वौ पयोधरौ" इत्यमरः अपयोधराः सम्पद्यमानाः पयोधरीभूताः ।
 अभूततद्भावे (५, ४, ५० पा०) द्विप्रत्ययः । कुगतिप्रादयः (२, २, १३ पा०)
 इति प्रादिसमासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्राः यस्याः 'ताम् ।
 अनेकमन्यपदार्ये' (२, २, २४ पा०) इत्यनेकपदप्रहणसामर्थ्याच्चिपदो-
 वडव्रीहिः । गोखूपधरामुर्वीनिर्व' जगोप' ररक्ष' भूरक्षणप्रयत्नेन
 ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेन अधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा-
 यस्याः सा तयोक्ताम् दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्रतनेति । व्रताय धेनोरनुचरेण न' त्व' जीवनावेति भावः । तं
 टिलोपेन शेषोऽय्यनयाधिवर्गः अनुचरवर्गो न्यषेधि निर्वर्तितः ।
 शेषतः सुदक्षिणाप्रेक्षया । कथं तर्हि आक्षरक्षणमृतआह' न चेति तस्य
 टिलोपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरान्न, कुतः, हि यस्मात् कार-
 णात् मनोः प्रसूयत इति प्रसूतिः सन्ति । स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्यगुप्तं
 इच्छिता न हि स्वपरनिर्वाहकस्य पराप्रेक्षेति भावः ॥ ४ ॥

^८ आखादवद्भिः ^७ कवलैस्तणानां ^६ ^३
^{१०} कण्डूयनेदंशानिवारणैश्च ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}
^३ अव्याहृतैः ^२ खैरगतैः ^१ स' तस्याः ^३
^{१०} सम्राट् ^२ समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}
^{१०} स्थितः ^२ स्थितामुञ्चलितः ^३ प्रयातां ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}
^{१०} निषेदुषीमासनवन्धवीरः । ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}
^{१०} जलामिलाषो जलमाद्दानां ^२ ^३ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}
^३ छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥ ^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५} ^{१६} ^{१७} ^{१८} ^{१९} ^{२०} ^{२१} ^{२२} ^{२३} ^{२४} ^{२५} ^{२६} ^{२७} ^{२८} ^{२९} ^{३०} ^{३१} ^{३२} ^{३३} ^{३४} ^{३५} ^{३६} ^{३७} ^{३८} ^{३९} ^{४०} ^{४१} ^{४२} ^{४३} ^{४४} ^{४५} ^{४६} ^{४७} ^{४८} ^{४९} ^{५०} ^{५१} ^{५२} ^{५३} ^{५४} ^{५५} ^{५६} ^{५७} ^{५८} ^{५९} ^{६०} ^{६१} ^{६२} ^{६३} ^{६४} ^{६५} ^{६६} ^{६७} ^{६८} ^{६९} ^{७०} ^{७१} ^{७२} ^{७३} ^{७४} ^{७५} ^{७६} ^{७७} ^{७८} ^{७९} ^{८०} ^{८१} ^{८२} ^{८३} ^{८४} ^{८५} ^{८६} ^{८७} ^{८८} ^{८९} ^{९०} ^{९१} ^{९२} ^{९३} ^{९४} ^{९५} ^{९६} ^{९७} ^{९८} ^{९९} ^{१००}

आखादवद्भिर्इति । सम्राट् मण्डलेश्वरः । “वेनेष्टं राजसूयेन
 मण्डलस्येश्वरश्चयः । शालिं यश्चाज्ञयां राक्षः स' सम्राड्” इत्यमरः ।
 स' राजा' आखादवद्भिः' रसवद्भिः' खादयुक्तैरित्यर्थः । दणानां कवलै
 ग्रामैः । “यासस्तु कवलाधीक” इत्यमरः । कण्डूयनेः' खर्जनैः' दंशानां
 यनमच्छिकाणां' निवारणैः । “दंशस्तु वनमच्छिके” इत्यमरः । अव्या-
 हृतेरप्रतिष्ठतः' खैरगतैः' खच्छन्दगमनैश्च' तस्यां धेन्वाः' समाराधनतत्परः'
 शुभ्रपांशुक्तोऽभूत् । तदेव' वरं' प्रधानं' यस्येति' तत्परः । “तत्परे प्रसि-
 तासक्तावि” इत्यमरः ॥ ५ ॥

स्थित इति । भूपतिस्तां स्थितां सतीं गां स्थितः सन् । स्थितिरुर्ध्वाव-
 स्थानम् । प्रयातां' प्रस्थिताम्' उञ्चलितः' प्रस्थितः' निषेदुषीं' नि-
 षसाम्' उपविष्टमित्यर्थः । भाषायां सदवसशुवः (३, २, १० ऋपा०) इति
 कसुप्रत्ययः' उगतश्च (४, १, ६ पा०) इति ङीप् । आसनवन्धे उपवेशने
 धीरः स्थितः उपविष्टः सन्नित्यर्थः, जलमाद्दानां' पिबन्ती' जलामिलापी
 णिवन्नित्यर्थः इत्य' छायेवांशुगच्छत्' अनुसृतवान् ॥ ६ ॥

^{कथं} ^{भू} ^स ^० ^५ ^६ ^क ^७
 स^१ न्यस्तचिह्नमपि^२ राजलक्ष्मी^३
^{कथं} ^{भू} ^स ^० ^५ ^६ ^क ^७
 तेजोविशेषानुमितां^४ दधानः^५ ।
 आसीद^६ नाविष्कृतदानराजि^७
 रन्तर्मदावस्थैव^८ द्विपेन्द्रः^९ ॥ ७ ॥
^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३}
 लताप्रतानोज्ज्वितैः^{१४} स^{१५} कैशैः^{१६}
 अधिज्यधन्वा^{१७} विचचार^{१८} दावम्^{१९} ।
^४ ^५ ^६ ^७ ^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२} ^{१३} ^{१४} ^{१५}
 रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो^{१६}
 वन्यान्^{१७} विनेष्यन्निव^{१८} दुष्टसत्वान् ॥ ८ ॥

स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि
 प्रस्थान्ना तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां सर्वथा
 राजा एव यं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा अनाविष्कृत-
 दानराजिः वह्निरप्रकटितमदरेखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोऽन्त-
 र्भटावस्थः तथाभूतोद्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ ७ ॥

लतेति । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तभिरुद्व्यधिताः उन्न-
 त्तय ग्रथिताः ये कोशालैरुपलक्षितः । इत्यभूतलक्षणो (१, ३, २१ पा०)
 तृतीया । स राजा अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्ग्रस्य सोऽधिज्यधन्वा
 मन् धनुषश्च (५, ४, १३२ पा०) इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षा-
 पदेशात् रक्षणव्याजात् वन्यान् वनेभवान् दुष्टसत्वान् दुष्टजन्तून् ।
 “दृव्यामुद्यवमायेषु सत्वमस्ती तु जन्तु”ष्वित्यमरः । विनेष्यन् शिञ्ज-
 यिष्यन्निव टाव वनम् । “वने च वनवह्नौ च टवो टावद्विष्यत” इति
 सादव । विचचार वने चचारेत्यर्थः । देशकालाध्वगन्तव्या. कर्म-
 इन्द्रा च्छर्मणामिति (१-४-५१ सू० भा० का०) दावस्य कर्मत्वम् ॥ ८ ॥

विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
 पार्श्वद्रुमाः पाशश्रुता समस्य ।
 उदीरयामासुरिवोन्मदाना
 मालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ६ ॥
 मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाम्
 तमर्च्यमासुरादिभिवर्त्तमानम् ।
 अवाकिरन् बाललताः प्रसूनै
 राचारलाजरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमत्तया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह

विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्त्तिनोजनाः येन तस्य पाशश्रुता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । “प्रचेता वरुणः पाशो” त्वमर. । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोः द्रुमाः उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानासु । “खगबाल्यादिनोर्वयद्भवत्यमरः । विरावैः शब्दे आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोकयेति शब्दं जयशब्दमित्यर्थः । “आलोको जयशब्दः स्या”दिति विश्वः । उदीरयामासुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६ ॥

मरुदिति । मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः बाललता आरात् समीपे ऽभि-वर्त्तमानम् । “आरात् दूरसमीपयो” रित्यमर. । मरुतोवायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः सद्वाभातीति मरुत्सखामम् । आतश्चोपसर्गे (३, १, १३६ पा०) इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं मरुत्सखैः पुष्पैः पौरैः

एतदर्थं ननु वंशकारेण देवेषु तेषु किञ्च कौचकोदेत्येव
 एतदर्थं ननु वंशकारेण देवेषु तेषु किञ्च कौचकोदेत्येव
 एतदर्थं ननु वंशकारेण देवेषु तेषु किञ्च कौचकोदेत्येव

धनुर्मृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव

माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्योवपुरापुरच्छां

प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

स कौचकर्माकृतपणरन्ध्रैः

कञ्जिरोप्रादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुञ्च

कञ्जीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

देवेषु कौचकोदेति मन्त्रैः कौचकोदे
 मातृतपूर्णां धैरिति व्यर्थं शतित्वयं

कन्याः पौराश्च ताः कन्याः आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव अवा-
 किरन् तस्योपरि विक्षिप्तवत्प्रत्यर्थः । सखा हि सखायमागतनुपचर-
 तीति भावः ॥ १० ॥

धनुर्मृत इति । धनुर्मृतीट्यस्य राज्ञः एतेन मयसम्भावना दर्शिता
 तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः दयया कृपारसेनाद्रौभावं-
 टभिप्रायोयस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातं दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः ।
 “भावः सत्सुभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः । तथाविधं वपुर्वि-
 नोक्तयन्त्योहरिण्यः अक्षणां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फल-
 मापुः । “विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुञ्चे”ति
 न्यायेन खान्तःकरणवृत्तिप्रमाण्यादेव विवृण्वं दृष्टशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

मइति । स दिलीपः मातृतपूर्णां रन्ध्रैः अतएव कूजङ्गिः खनङ्गिः
 कौचकैर्वैणुविशेषैः । “वेणुजः कौचकास्ते स्युर्ये खनन्यनिलोद्धता” इत्य-
 मरः । वंशः शूपिरवाद्यविशेषः । “वंशादिकन्तं शूपिर”मित्यमरः ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भाराणां
 मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
 तन्मातपल्लान्तमनातपत्न
 माचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥
 शशाम वृक्ष्यापि विना द्वाग्निं
 रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

आपाटितं सम्पादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा
 कुञ्जेषु लतागृहेषु । “निकुञ्जकुञ्जौ वा लीवे लतादिपिहितोदरे”
 इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुभ्राव
 श्रुतवान् ॥ १२ ॥

पृक्तइति । गिरिषु निर्भाराणां वारिप्रवाहाणाम् । “वारिप्रवाहो
 निर्भरोभर” इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । “तुषारौ हिमसीकरा”
 इति शाश्वतः । पृक्तः संपृक्तः अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानि
 पुष्पाणि तेषां योगन्धः सोटस्यास्तीति आकम्पितपुष्पगन्धी ईषत्कम्पि-
 तपुष्पगन्धवान् एवं शीतोमन्दः सुरभिः पवनोवायुः अनातपत्नं व्रतार्थं
 परिहृतच्छत्रम् अतएवातपल्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं
 सिषेवे । आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्यआसीदिति
 भावः ॥ १३ ॥

शशामेति । गोप्यरि तस्मिन् राज्ञि वनं गच्छमाने प्रविशति सति
 वृक्षा विनापि द्वाग्निर्वनाग्निः । “टवदवौ वदानले” इति हैमः ।
 शशाम, फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः विशेष्यते इति विशेषा अतिशयिता

जनं न सत्त्वेष्वधिको ववोधे
 तस्मिन् वनं गोप्तारिं गाहमाने ॥ १४ ॥
 सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि
 कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
 प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना
 प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥
 तां देवतापितृतिथिक्रियार्थां
 मन्वग् ययौ मध्यमलोकपालः ।

कर्त्तार्ये षज् प्रत्ययः । आसीत् । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । यतश्च निर्द्धारणम् (२, २, ४१ पा०) * इति सप्तमी । अधिकः प्रबलव्याघ्रादिः जनं दुर्बलं हरिणादिकं न ववोधे ॥ १४ ॥

सञ्चारपूतानीति । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । “रागोऽनु-
 रक्तौ मात्सर्ये लेशादौ लोहितादिष्विति शाश्वतः । स इव ताम्ना
 पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । “पतङ्गः पक्षिसू-
 र्ययो”रिति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि दिशाभवकाशान् ।
 * अन्तरभवकाशावधिपरिधानान्तर्दिभेदतादर्थ्ये” इत्यमरः । सञ्चारेण
 पूतानि गुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय धेनुपक्षे
 चालयाय गन्तुं प्रचक्रमे ॥ १५ ॥

तामिति । मध्यमलोकपालो भूपालः देवतापितृतिथीनां क्रियाः
 यागश्चाहुटानानि ताण्वार्धं प्रयोजनं यस्यास्तां तां धेनुमन्वक् अनुपटं
 दयौ । “अन्वगन्वन्ननुगोऽनुपटं स्त्रीवमव्यय”मित्यमरः । सतां मतेन

* यतः स्नुटायात् जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाभिरेकदेशस्य ट्यङ्-
 करणं तद्वाचकात् पठोत्पन्नस्यौ सः ।

वभौ च सा तेन सतां मतेन

अद्वैव साक्षाद्विधिना नोपपन्ना ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा

न्यावासृष्टोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि

श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

सद्विमान्येन । मतिबुद्धीत्यादिना (३, २, १८८ पा०*) वर्त्तमाने क्तः
क्तस्य च वर्त्तमाने ि (२, ३, ६७ पा०) इति षष्ठी । तेन राज्ञा उपपन्ना युक्ता
सा धेनुः सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता साक्षात् प्रत्त्वा
अद्वा आस्तिक्यबुद्धिरिव वभौ च ॥ १६ ॥

सदिति । स राजा पल्वलेभ्योऽत्यजलाशटेभ्यः उत्तीर्णानि निर्ग-
तानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि वर्हाण्येषां सन्तीति वर्हि-
णामयूराः । “मयूरोवर्हिणोवर्ही”त्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनच्प्रत्य-
योक्तव्यः (५, २, १२१, वा०) । आवासृष्टाणासुन्मुखाः वर्हिणा येषु
तानि श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमखिनिक्वा अश्यामानि श्या-
मानि भवन्तीति श्यामायमानानि । लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् (३, १, १३
पा०) इति कप्प्रत्ययः । वा क्यपः (१, ३, ६० पा०) इत्यतलनेपदे शानच् ।
वृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि । शाटाः शम्भाख्येषु देशेषु
सन्तीति शाद्वलाः शम्भश्यामदेशाः । “शाद्वलः शाद्वलरिते” इत्यमरः ।
“शाटः कर्दमशम्भयो” रिति विश्वः । नडुशाटाड्द्वलच् (४, ४, ५ पा०)
इति ड्वलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥ १७ ॥

* बुद्धेष्टयगुपरदानात् मतिरिहेच्छा ।

* वर्त्तमानार्थे क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ।

८६ क० ग० ६

आपीनभारोद्धहनप्रयत्नात्

गृष्टिर्गुरुत्वाद्द्विपुषीनरेन्द्रैः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां

तपोवनादृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

वशिष्ठधेनोरनुयायिनन्तैः

मावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपञ्चपङ्क्तिः

रूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन

प्रत्युद्गता पार्थिवधर्म्मपत्न्या ।

आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रस्कृता गौः । “गृष्टिः सकृत्प्रस्कृता गौरिति हलायुधः । नरेन्द्रश्च उभौ यथाक्रमम् आपीनसूधः । “जधस्तु ह्योवमापीन”सित्त्वमरः । आपीनस्य भारोद्धहने प्रयत्नात् प्रयासात् वपुषोर्गुरुत्वादाधिक्याञ्च अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादादृत्तेः पत्न्याः तं तपोवनादृत्तिपथम् । ऋक्पूरित्वादिना (५, ४, ७४ पः ०) समासान्तः अन्प्रत्ययः । अलञ्चक्रतुर्मूर्षितवन्तौ ॥ १८ ॥

वशिष्ठेति । वशिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्ताटावर्त्तमानं प्रत्यागतं तं टिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषालसला मन्दा पञ्चगणा पङ्क्तिर्यस्याः सा निर्निमेषा सतीत्यर्थः लोचनाभ्यां करणाभ्यामुपोपिताभ्यामिव उपवासोभोजननिवृत्तिः तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्त्तविक्रः । पपौ । यद्योपोपितः अतिदृष्ट्याया जलमधिकं पिपासति तद्वदतिदृष्ट्या अधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

पुरस्कृतेति । वर्त्मनि पार्थिवेन श्रेष्ठेण । तस्यैव

तदन्तरे सा विरराज धेनु
 दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ २० ॥
 प्रदक्षिणीक्षत्य^५ पयस्विनी^३ तां^२
 सुदक्षिणा^४ साक्षतपात्रहस्ता ।
 प्रणस्य^६ चान्त्र^३ विशालमृश्याः^७
 शृङ्गान्तरं^८ द्वारसिन्धुसिद्धेः^९ ॥ २१ ॥
 वत्सोल्लुकापि^{१०} स्तिमिता^{११} संपर्या^{१२}
 प्रत्यग्रहीत्^{१३} सेति^{१४} ननन्दतुस्तौ ।

(५, १, ४२ पा०) * इत्यञ्प्रत्ययः । पुरस्कृता अचतःकता धर्मस्य पत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्यं † चट्टीरमानः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रलुङ्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दन्तयोर्मध्ये दिनक्षपवो-दिनरात्रयोर्मध्यगता सन्धेव रराज ॥ २० ॥

प्रदक्षिणीक्षत्येति । अक्षतानां पात्रेण सह वर्जते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनी प्रमत्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीक्षत्यं प्रणस्य च अस्याः धेन्वाः विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यस्थं चर्धसिद्धेः नार्यसिद्धेद्वारं प्रवेशनार्थमिव आनञ्जं अर्जयामास । अर्जते भौवाटिकाद्विट् ॥ २१ ॥

वत्सोल्लुकेति । सा धेनुः वत्सोल्लुकापि वदसे उत्कण्ठितापि

* तस्यैव रइत्यर्थे सर्वभूतिप्रियवीर्यद्रास्यां क्रमेणानुजौ लः ।

† चतुर्थी तदर्थार्थेत्यादि (२, १, ३६ पा०) सूत्रे वक्षिरक्षितयोः वृषगु-चङ्गनापकात् प्रकृतिविकृतिभावश्च तादर्थ्यं चतुर्थ्यां समासोनान्द-वेति सिद्धान्तात् तादर्थ्यमप्येवान् समासः ।

भक्त्योपपन्नेषु^{११} हि^{१२} तद्विधानां^{१३} प्रसादचिह्नानि^{१४} पुरःफलानि^{१५} ॥ २२ ॥
 गुरोः^{१६} सदारस्य^{१७} निपीड्य^{१८} पादौ^{१९}
 समाप्य^{२०} सान्ध्यञ्च^{२१} विधिं^{२२} दिलीपः^{२३} ।
 दोहावसाने^{२४} पुनरेव^{२५} दोग्ध्रीं^{२६}
 भजे^{२७} भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम्^{२८} ॥ २७ ॥
 तामन्तिकन्यस्तवलिप्रदीपा^{२९}
 मन्वास्य^{३०} गोप्ता^{३१} गृहिणीसहायः^{३२} ।

लिमिता निञ्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यपहीदिति हेतोस्तौ दम्पती
 ननन्दतः । पूजास्वीकारस्य आनन्दहेतुत्वमाह भक्त्येति । पूज्येष्वनु-
 रागोभक्तिस्तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्याः धेन्वाः विधेव
 विधा प्रकारोयासां तासां महती नामित्यर्थः प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि
 पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि
 देषा तानि हि । अविश्रम्भितफलसूचकनिङ्गदर्शनादानन्दोयुञ्जत-
 इत्यर्थः ॥ २२ ॥

गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैरुन्मत्त्वासह
 बर्त्तमानस्य गुरोरुभयोरपीत्यर्थः । “भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः”
 इत्यमरः । पादौ निपीड्यानिबन्ध सान्ध्यं सन्ध्यायां विहितं विविम-
 नुशानञ्च समाप्य दोहावसाने निषण्णामामीनां दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् ।
 दन् (३.१, १३५ पा०) इति दन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्भजे सेवितवान् ।
 दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगाद् कामधेनुत्वं गम्यते ॥ २३ ॥

तानिति । गोप्ता रचकोष्टगृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः रुन्

क्रमेण सुप्ताननु संविवेश
 सुप्तोत्थितां प्रातरनुदतिष्ठत् ॥ २४ ॥
 इत्यं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
 समं महिष्या महनीयकीर्त्तः ।
 सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
 दिनानि दीनोद्धारणोचितस्य ॥ २५ ॥
 अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
 जिज्ञासमाना सुनिहोमधेनुः ।

उभावपीत्यर्थः अन्तिके न्यस्ता वलयः प्रदीपाच्च यस्यास्तां तद्योक्तां तां
 निमेषां धेनुनन्दास्यानुपविश्य क्रमेण सुप्ताननु अनन्तरं संविवेश सुप्ताप
 प्रातः सुप्तोत्थितामनुदतिष्ठत् उदितवान् । अत्रानुसन्देन धेनुराज-
 व्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते क्रमसन्देन धेनुव्यापाराणामित्यपौनरुक्त्यन्तः
 कर्मप्रवचनीययुक्ते (२, ३, ५ पा०) इति द्वितीया ॥ २४ ॥

इत्यनिति । इत्यननेन प्रकारेण प्रजार्थं रत्नानाय महिष्या
 समम् अभिषिक्तपत्न्या सह । "वतामिषेना महिषी"त्वन्तरः । इतं
 धारयतः महनीया पूज्या कीर्त्तिर्दस्य तस्य दीनानामुद्धारणं दैन्यवि-
 मोचनं तत्र उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य तयो रूपा जाड्यतयो
 येषां तानि विगुणानि विराष्टन्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि
 व्यतीयुः ॥ २५ ॥

अन्येद्युरिति । अन्येद्युरन्वस्त्रिन् दिने द्वाविंशे दिने । सद्दः पर-
 त्वरारीत्या (५, ३, २२ पा०) दिना निमातनात् सिद्धम् । "अद्यावाहप्रथ
 पूर्वोद्दहीत्यादौ पूर्वोत्तरामरात् । तद्याधरात्यान्वतरेतराल्लेद्युरादयः"

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
 गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥ २६ ॥
 सा दुष्प्रधर्पा मनसापि हिंस्रै
 रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणैः ।
 अलक्षिताद्भ्युत्पतनो नृपेण
 प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥
 तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो
 'गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घम्' ।

इत्यमरः । मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् ।
 “मात्रोठमिप्राय आशय” इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमि-
 च्छन्ती । ज्ञान्मुस्रुदृशां मन (१, ३, ५३ पा०) इत्यात्मनेपदे ज्ञानच् ।
 प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे
 विरूढानि जातानि शष्पाणि बालवणानि यस्मिन् तत् । “शष्पं बाल-
 वणं घास” इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्वतीपितृर्गङ्गरं गुहामा-
 विवेश ॥ २६ ॥

मेति । सा धेनुर्हिंस्रैः व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्पा दुर्धर्षेति
 हेतोरद्रिशोभाया प्रहितेक्षणैः दृष्टदृष्टिना नृपेण अलक्षितमभ्युत्पत-
 नमाभिनुरूपेनोत्पतनं यस्य सः सिंहलां धेनुं प्रसह्य हठात् । “प्रसह्य
 तु हठार्थक” इत्यमरः । चकर्ष किलेत्यलीके ॥ २७ ॥

तदीयमिति । गुहानिवद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घं तस्या
 इदं तदीयमाक्रन्दितमार्त्तघोषणम् । आर्त्तघोषणेषु साधोर्हितकारि-

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां
 निवर्त्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥
 सं पाटलायां गवि तस्थिवांसं
 धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ।
 अधित्यकायामिव धातुमय्यां
 लोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ ३६ ॥
 ततोमृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
 वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

शोच्यपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिं रश्मिषु । “किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्य”
 मर आदायेव गृहीत्सेव निवर्त्तयामास ॥ २८ ॥

मइति । धनुर्धरः सः नृपः पाटलायां रक्तवर्णायां गवि तस्थि-
 वांसं स्थितम् । कञ्चुञ्च (३, २, १०३ पा०) इति कञ्चुप्रत्ययः । केशरिणं
 सिंहं सानुमतीदृष्टेः धातोर्गेरिकस्य विकारोधातुमयी तस्यामधित्यकायां
 कर्त्तृभूना । “उपल्लाकाद्रेरासन्ना भूमिर्लक्ष्ममधित्यके”त्यमरः । उपावि-
 भ्या लक्ष्मनामद्रारूढयोः (५, २, ३४ पा०) इति ल्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो-
 विकसितम् । फुल्ल विकसने इति धातोः पचाद्यच् । लोध्राख्यं
 द्रुममिव दृष्टम् । प्रफुल्लमिति तकारयत्कपाठे जि फला विशरणे इति
 धातोः कर्त्तरि क्त उत्पत्त्यातति च, (७, ४, ८८।८६ पा०) इत्युकारा-
 देशः ॥ २६ ॥

ततइति । “तत-सिंहदर्शनानन्तरं नगेन्द्रगामी सिंहगामी शरण्यं
 गच्छन् । शरण्यं रक्षणे गच्छे” इति यादवः । शरण्ये साधुः शर-
 ण्यः । तत्र साधुः (३, ४, ५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन वचा-

* चरफलयोर्धालोरकरस्य उवस्यात् तादौ प्रत्यये क्त मरे ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा
दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धतारिः ॥ ३० ॥
वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुं
नखप्रभाक्षुषितकङ्कपत्ने ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भद्रवावतस्थे ॥ ३१ ॥
वाञ्छप्रतिष्टम्भविष्टद्वमन्यु
रभ्यर्षिमागस्कृतमस्युशङ्घिः ।

त्कारेणोद्धताः अरयोवेन स नृपतिः राजा जाताभिषङ्गोजातपरा-
भव मन् । “अभिषङ्ग पराभव” इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य
दण्डादिभ्योः (५, १, ६६ पा०) इति प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय
निषङ्गान् तूणीरान् । “तूणीपासंगतूणीरनिषङ्गाद्रुपधिर्द्वयो” रित्य-
मरः । शरमुद्धर्तुमैच्छन् ॥ ३० ॥

वामेतरइति । प्रहर्तुमस्य वामेतरोटत्रिणः करो नखप्रभाभिः
क्षुषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पञ्चविंशेपस्य पत्वाणि यस्य तस्मिन् ।
“कङ्कः पञ्चविंशे स्याद्गुप्ताकारे युधिष्ठिरे” इति विश्वः । सायकस्य
पुङ्खे एव कर्त्तर्याख्यं मूलपदेगे । “कर्त्तरी पुङ्ख” इति याटवः ।
नक्ताङ्गलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रनिखितशरोद्धरणोद्योग इवाव-
तस्थे ॥ ३१ ॥

वाञ्छेति । वाञ्छे प्रतिष्टम्भेन प्रतिवन्धेन । “प्रतिवन्धः प्रति-
ष्टम्भ” इत्यमरः । विष्टद्वमन्युः पट्टद्वरोपरोराजा मन्त्रैपधिभ्या कर्त्त-
रीर्षिः प्रतिवद्धमङ्गिभोगी नर्षेइव । “भोगी राजभुजङ्गवो” रिति
यायुत । अभ्यर्षिर्नलिज्जन् । “उपकण्ठालिकाभ्यर्ष्याभ्यग्ना कथ्य-

राजा स्वतेजोभिरदृष्टतान्त
 भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥
 तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु
 मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
 सिंहोरसत्त्वं निजगाद् सिंहः ॥ ३३ ॥

नितोऽदं निलतरः । आनसूतनमराञ्जारिणस्तृशङ्खिः स्वतेजोभि-
 रनरदृष्टत । “अग्निनाद्यरहनं तेजः प्रपालयेच्छरी”ति वाङ्मः
 ॥ ३२ ॥

तनिति । निगृहीता मीडिता धेनुर्धेन त सिंहः आर्योपां रतां
 मन्त्रं मन्त्रम् । मन्त्रैरिवास्त्राग्नेषु चैति (३.१.११८ पा.) * क्तम् ।
 मनुवंशस्य वेदं विह्वं केतुः प्रजापतये तं सिंहश्च चरुतो मन्त्रमन्त्रम्
 वाङ्मोक्षतौ वाङ्मन्त्ररूपे वाङ्मारे मनुवंशमन्त्रादिक्रियम् । मन्त्रै-
 र्हाः । तं दितीयं मनुष्यवाचा मरुतेन दुर्गविस्माययन् विस्मितमात्म-
 वृत्तौ मन्त्रवत् निजगात् । सिङ्गीषहरन्प्रति मन्त्रोर्पिडि इहौ आवागै-
 श्वमन्त्रवे च सति विस्माययन्निति रूपं सिंहम् । विस्माययन्निति
 गते पुगापननात्वं इत्यर्थं तद् विस्मितं नितं स्वप्नेरिति (६.१.२७ पा.)
 हेतुस्त्वविस्माययन्नेव । मीडितोर्हेतुमये (१.३.६८ पा.) इत्यन्तमेव
 विस्माययन्निति स्यात् वक्तव्यं मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपे
 करणविस्माययानं न अस्त्रिहोमः ॥ ३३ ॥

* मन्त्रे. अहैरिदि. (मराञ्जने) वाङ्मन्त्रं. (मन्त्रिन्वावात्) मन्त्रे-
 चर्धे मन्त्रेः क्तम् स्यात् ।

† हेतोः प्रयोजनकर्तृतो मन्त्रे स्वप्ने च मन्त्रे स्वप्तेर्निलनान्त्रमेव
 वदन्ति च विष्णे स्वप्तेर्निलनच वा स्यात् । इतिरनुदित. ईः ।

अलं महीपालं ! तव अमेण
 प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
 न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
 शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥
 कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
 पादारपणानुग्रहपूतष्टम् ।
 अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तैः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमितम् ॥ ३५ ॥

अलमिति । हे महीपाल ! तव अमेणालं साध्याभावात् अमोन
 कर्त्तव्यद्वयार्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया अमस्य करणत्वात्
 तृतीया उक्तञ्च न्यासोद्गोते “न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं
 करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापीति” । “अलं भूषणपर्याप्तिशक्ति
 वारणवाचकमित्यमरः” । इतोऽस्मिन् मयि । (५, ३, १४ पा०) सार्व
 विभक्तिकस्तसिः । ‘प्रयुक्तमप्यस्त्रं’ वृथा स्यात् तथाहि पादपोन्मूलने
 शक्तिर्यस्य तत्तद्योक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति
 न प्रसरति ॥ ३४ ॥

कैलासेति । कैलासइव गौरः शुभ्रस्तम् । “चामीकरञ्च शुभ्रञ्च
 गौरमाङ्गर्ननीपिण” इति शाश्वतः । वृषं वृषभमारुरुक्षोः आरोदु-
 मिच्छोः । स्त्रस्योपरि पटं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्त्तयो-
 यस्य तस्याष्टमूर्त्तैः शिवस्य पादारपणं पादन्यासस्तदेवानुपहः
 प्रसादस्तेन पूतं वृषं यस्य तं तद्योक्तं निकुम्भमितं कुम्भोदरं नाम
 किङ्करं मानवेहि विद्धि । “वृषिवी मलिलं तेजोवायुराकाशमेव च ।
 सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्ट मूर्त्तयः” इति यादवः ॥ ३५ ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
 पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
 यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
 स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥
 कण्डूयमानेन कटं कदाचित्
 वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
 अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
 सेनान्यमालीढामवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

अमुमिति । पुरोऽग्रतोऽमुं देवदारुं पश्यसीति काकुः । असौ
 देवदारुः वृषभध्वजो यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः
 (५, ४, ५० वा०) अभूततद्भावे च्चिः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः
 गौर्याः हेम्नः कुम्भएव स्तनस्तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः
 स्नादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भइव स्तनइति विग्रहः पयसां क्षीरा-
 याम् । "पयः क्षीरं पयोऽम्बु च"इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पद-
 मिति भावः ॥ ३६ ॥

कण्डूयमानेनेति । कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन घर्षता ।
 कण्डूदिभ्योयगिति (३, १, २७ पा०) यक् ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य
 देवदारोस्तगुन्मथिता अथाद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैरालीढं कृतं सेनां
 नयतीति सेनानीः स्कन्दः । "पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरि"त्य-
 मरः । सत्पृद्विषेत्वादिना (३, २, ६१ पा०) क्तिप् । तमिवैनं देव-
 दारुं सुशोच ॥ ३७ ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
 त्वासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
 व्यापारितः शूलभृता विधाय
 सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥
 तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्नै
 प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
 उपस्थिता शोणितपारणा मे
 सुरद्विषञ्चान्द्रजसी सुधेव ॥ ३९ ॥
 स त्वं निवर्त्तस्व विहाय लज्जां
 गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।

तदिति । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन् कर्मणि तत्तथा तदा-
 प्रभृत्येव वनद्विपानां त्वासार्थं मयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्गं समीपम्
 आगताः प्राप्ताः, उक्ताः प्राणिनोवृत्तिर्यस्मिन् तत् । “अङ्गः समीप-
 उक्ते चिह्ने स्थानापराधयो” इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मि-
 न्द्रिकुक्षौ गृह्यायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥ ३८ ॥

तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः,
 सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा क्षुधितस्य व्रतान्
 भोजनं सुरद्विषोराज्ञोः चन्द्रमद्रयं चान्द्रजसी सुधेव क्षुधितस्य
 दुःखितस्य तस्य अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः मे मम सिंहस्य तृप्नै अहं
 पर्याप्ता । जनः क्षणीत्यादिना (२, २. १६ पा.) चतुर्थी ॥ ३९ ॥

यदिति । स एव नुमाय शून्यस्तं लज्जां विहाय निवर्त्तस्व । भजान्

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
 न तद्वशः शस्त्रवृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥
 इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
 ऋगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
 प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावा
 दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥
 प्रत्यववीचैनभिषुप्रयोगे
 तत्पूर्वमङ्गे त्रितयप्रयत्नः ।

त्वं सुरोर्दग्धिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या मक्तिर्वैन स तयोक्तोऽस्ति ।
 ननु गुरुधनं विनाश्यं कथं तत्समीपं गच्छेयन्तच्चाह शस्त्रेणेति यद-
 न्द्वयं धनं शस्त्रेणाद्युधेन । “शस्त्रमायुषलोहयोरि”त्यनरः । अशक्या
 रक्षा यस्य तदशक्यरक्षं रक्षितमशक्यमित्यर्थः तत् रक्ष्यं नहनपि शस्त्र-
 वृतां ययो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्याद्येऽस्मिन्प्रतिविधानं न दोषा-
 देति भावः ॥ ४० ॥

इतीति । पुन्र्माणानधिराजोऽन्तमः इति प्रगल्भं ऋगाधिराजस्य
 वचोनिशम्य श्रुत्वा गिरिशस्यैव रस्य प्रभावात् प्रत्याहृतास्त्रः कुण्ठि-
 तास्त्रः सन् आत्मनि विषये अवज्ञानमत्तानं शिथिलीचकार तत्प्राजेत्यर्थः
 अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । सनानेषु हि चक्षिवाणाम-
 भिनानो न स्वैरं प्रतीति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतीति । एव पूर्वः प्रयत्नः भङ्गः प्रतिबन्धोयस्य तस्मिन् तत्पूर्व-
 मङ्गे द्रष्टव्ये त्रितयप्रयत्नोविफलप्रयत्नोऽतएव वज्रं कुक्षिमं मुमुक्षु-

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
 सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
 गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने
 नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥
 स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
 देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।
 दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
 विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

वाङ्मनसयोरेकविधएवायमिति जानासि अतोऽभिधास्ये यद्ब्रह्मोऽहं विव-
 च्चुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मान्यइति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां
 जङ्गमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरोमे मम
 मान्यः पूज्योऽलङ्घ्यप्रशासनइत्यर्थः । शासनञ्च सिंहत्वमङ्गागतसत्त्व
 वृत्तीत्युक्तरूपम् । तर्हि विसृज्य गम्यतां मेत्याह गुरोरपीति पुर-
 स्तादग्ने नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् । आ-
 हिताग्नेरिति विशेषणोनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥ ४४ ॥

सइति । सोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं
 जीवनं निर्वर्त्तयितुं सन्पादयितुं प्रसीद दिनावसाने उत्सुको “माता
 समागमिष्यती”त्युक्त्वाखिलतो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्वि-
 सृज्यताम् ॥ ४५ ॥

अथान्वकारं गिरिगह्वराणां
 दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
 भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
 किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४६ ॥
 एकातपत्वं जगतः प्रभुत्वं
 नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
 अल्पस्य हेतोर्वज्रं हातुमिच्छन्
 विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्ती अनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्व-
 राणां गुह्यानाम् । “देवरातविद्ये गुह्या गह्वर”मित्यमरः । अन्व-
 कारं ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् निरस्यन्नित्यर्थः ।
 किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं न्यपं भूयोवभाषे । हातुकारणम् अल्पस्य हेतो-
 र्वज्रं हातुमिच्छन्निति वक्ष्यमाणां द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

एकेति । एकातपत्वं नैरुच्छलं जगतः प्रभुत्वं स्तमित्वं नवं वयो
 यौवनम् इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं वज्रं, अल्पस्य हेतोरल्पेन कार-
 णेनाल्पफलादेत्यर्थः । पृष्टी हेतुप्रयोगे* (२, ३, २६ पा०) इति पृष्टी ।
 प्रातं व्यक्तुमिच्छन् तं विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खः मे त्वम्
 प्रतिभासि । ४७ ॥

* हेतुप्रयोगे हेतौ श्लोके पृष्टी स्यात् । अत्रापि उद्विग्नतयेह हेतुः ।

भूतानुकम्पा तव चेद्विर्यं गौ
 रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
 जीवन् पुनः शश्वदुपसृवेभ्यः
 प्रजाःप्रजानाथ ! पितेव पासि ॥ ४८ ॥
 अथैकधेनोरपराधचण्डात्
 गुरोः कृशानुप्रतिमाद् विभेषि ।

भूतेति । तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । “कृपा दयानुकम्पा
 स्या” इत्यमरः । कपैव वृत्तिते चेदित्यर्थः तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति
 इयमेका गौः स्वस्ति चेतनस्या अस्तीति स्वस्तिमती भवेत्स्वीवेदित्यर्थः ।
 “स्वस्वाग्नीःचेनपुष्पादा” इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पितेव
 प्रजाः उपसृवेभ्योविभेष्यः शश्वत् सटा । “पुनःसदायवोः शश्वदि” ल-
 नरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरजण्डाद्वरं जीवितेनैव
 जगदखिलजगन्प्राणनित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न धर्मलोपादिव्यं प्रवृत्तिः किन्तु गुरुमयादित्यतश्चाह

अथेति । अथेति प्रजान्तरे अथ वा एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् ।
 अयं कौमकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अतएवापराधे गवोपेक्षालक्षणे
 सति चण्डादतिकोपनात् । “चण्डस्वत्यन्तकोपन” इत्यमरः । अतएव
 कृशानुः प्रतिमा उपना यस्य तस्मादन्वित्याङ्गुरोर्विभेषीति काङ्क्षः ।
 नीकार्यानां भयहेतुः (१, ४, २५ पा०) इत्यपादानात् पञ्चमी । अत्य-
 वित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्न्युः क्रोधः ।
 “मन्युर्द्वन्द्वे ऋतौ” ऋषीत्यमरः । चण्डाद्वरं जघंसि यासां ता चटो-
 ष्ठी । *जघनोऽनङ् (५, ४, १३१ पा०) इत्यनङादेशः वड्ङीहेरुषसो-

*जघनोऽनाङ्ङीहेरनङ् स्यात् इत्यनङि ङीषि अनोऽनुोपे रूपं निङ्गम् ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
 गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ॥ ४६ ॥
 तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां
 भोक्तारमूर्जस्त्रलमात्मदेहम् ।
 महीतलस्पर्शनमात्रभिन्न
 मृडं हि राज्यं पदमैन्द्रमाज्जः ॥ ५० ॥
 एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
 प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

डीष् (४, १, २५ पा०) इति डीष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपाट-
 यता । “विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपाटन”मित्यमरः । भवता
 विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥ ४६ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् ।
 कर्मणि = पठे । जूर्जोवलमस्यास्तीति जूर्जस्त्रलम् । ज्योत्स्नात-
 मिस्रेत्यादिना (५, २, ११४ पा०) वलच्प्रत्ययान्तोनिपातः ।
 आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुमेक्ष्य आत्मदेहरक्षणो स्वर्गहानिः स्यान्नेत्याह
 महीतलेति ऋडं ऋड्ङं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलमस्वप्न-
 नायेन भिन्नम् ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि पद स्थानमाज्जः स्वर्गान्न भिद्यत-
 इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एतावदिति । मृगेन्द्रे एतावदुक्त्वा विरते नति गुहागतेनास्य
 मित्यस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि गीत्वा तमेवार्थं चितिपाल-

* कर्तृकर्मणोः कति (२, ३, २५ पा०) सूत्रेण ।

शिलोद्भवोऽपि क्षितिपालसुव्रैः
 प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥
 निशम्य देवानुचरस्य वाचं
 मनुष्यदेवः पुनरयुवाच ।
 धेन्वा तदध्यासितकातराज्या
 निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

मुद्गेरभाप्रतेवेत्युक्त्वा । भाषिरय ऋविममानार्थत्वात् द्विकर्त्तकः ऋविस्तु
 द्विकर्त्तकेषु णठितः तदुक्तं “इहियाचिरुधिप्रक्षिभिच्चिचिजामुपयोग-
 निमित्तमपूर्वविधौ । ऋविद्यासिगुणेन च यत्सचते* तदकीर्त्तितमाचरितं
 कविने”ति ॥ ५१ ॥

निशम्येति । देवानुचरस्येत्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य
 मनुष्यदेवो राजा पुनरयुवाच किन्भूतः सन् तेन सिंहेन यदध्यासितम्
 काक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः (३, ३, ११४ पा०) इति क्तः । तेन कातरे
 अग्निगो यस्यालया । वज्रप्रीतौ मन्थच्छोः स्त्राङ्गात् (५, ४, ११३ पा०)
 इति ऋग्ङिहौरादि भ्यञ्चेति (४, १, ४१ पा०) ङीष् । किं वा
 वञ्चतीति मीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः धेन्वा निरीक्ष्यमाणोऽतएव सुतरा
 दद्यात् । नन् । सुतरामित्यत्र द्विवचनविभज्येत्यादिना † (५, ३, ५७ पा०)

* उपयोगनिमित्तं प्रधानकर्त्तृपकारितानिमित्तमपूर्वविधौ सूत्रा-
 न्द्वेण नारकालरसंज्ञाप्रप्तौ ऋवेः शास्त्रेण मुखेन मुखीभूत
 व्यपारेण यद् सचते स्वभाति तन्मुनिना अकीर्त्तितमकवितं कर्म-
 अचरितं पारिभाषिकं कृतम् ।

† इदोर्न भ्ये एकस्यातिशये द्योत्ये विभज्ये विभजनीवे च उपपदे वज्र-
 कान्देकस्यातिशये द्योत्ये च तरवीयसुनौ लङ्गति तरपि ।

कथं तु शक्योऽनुनयो महर्षे
 विश्राणनाच्चान्यप्रयस्विनीनाम् ।
 इमामनूनां सुरभे रवेहि
 रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥
 सेयं स्वदेहार्पणनिष्कृयेण
 न्याय्या मया सोचयितुं भवत्तः ।

अथैकधेनोरित्यतोत्तरमाह

कथयति । अनुनयः क्रोधापनयः चकारो वाकारार्थः । मह-
 र्षेरनुनयो वा अन्यानां प्रयस्विनीनां दोग्धीणां यथा विन्नाणनात्
 दानात् । “त्यागोवितरणं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विन्नाणनं वित-
 रणमित्यमरः । कथं तु शक्यो न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह
 इमा गां सुरभेः जानवेनोः । पञ्चमी विभक्ते इति (२, ३, ४२ पा०)
 पञ्चमी । अनूनामनूनामवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभ-
 वोऽभूदित्याह रुद्रौजसेति अस्यां गवि त्वया कर्त्ता प्रहृतम् प्रहा-
 रत्तु । नपुंसके भावे क्तः (३, ३, ११४ पा०) इति हः । रुद्रौजसा ईदर-
 नानर्थेन न तु स्वयनित्यर्थः । सप्तम्यधिकरणे चेति (२, ३, ३६ पा०)
 सप्तमी ॥ ५४ ॥

तर्हि किं विनीर्षितमित्यत्राह

सेयमिति सेयं गौर्मेधा निष्क्रीयते प्रत्याह्वियते परस्वहीतम्
 अनेनेति निष्कृयः प्रतिगीर्षकम् । एरजिति (३, ३, ५६ पा०)
 अत्रप्रत्ययः । स्वदेहार्पणेनैव निष्कृयन्तेन भवत्तः तत्तः । (५, ३, ७ पा०)
 पञ्चम्यालङ्कित् इति तन्निन् । सोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता युक्ते-
 लर्त्तः । धन्वन्त्यर्थेयादिना (४, ४, ६२ पा०) यत्प्रत्ययः । एवं

न पारणा स्याद्विहता तवैवं
 भवेदल्पश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥
 भवानपीदं परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
 स्यातुं नियोक्तर्न हि शक्यमग्रे
 विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥
 किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
 यशः शरीरे भव मे दयालुः ।

नति तत्र पारणा भोजनं विहता न स्यात् मुनेः क्रिया होमादिः
 मण्यार्थः प्रयोजनं न चालुप्तः भवेत् । सप्राणव्यवेनापि स्वानिगुरुधनं
 न रक्ष्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह

भनानिति । “परवान् स्वानि परतन्त्रो भवानपि । परतन्त्रं परा-
 धीनः परयान्नायवानपी”त्यमरः । इदं वक्ष्यमाणमवैति भवता अनु-
 भूयतश्चेत्यर्थः । श्रेष्ठे प्रथमइति (१, ४, १०८ पा०) प्रथमपुरुषः । किनि-
 त्यतप्राह हि यस्माद्देतोः । “हि हेतायवधारण” इत्यमरः । देव-
 दारौ विष्णवे नष्टान् यत्रः सहता यत्नेन रक्ष्यतइत्यर्थः । इदं ग-
 ल्पोक्तमर्थं दर्शयति स्यात्तुमिति रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा
 स्वयमक्षतेनाज्जरेण निदुक्तेनेति श्रेष्ठः नियोक्तुः स्वानिनोऽप्ये स्यातुं
 शक्यं न हि ॥ ५६ ॥

सर्पदा चैतदप्रतिशर्यामित्याह

विनिर्गत । पितृपि पिं या यत्नं तदाहिंस्येऽप्यधोमतश्चेत्तर्हि

* श्रेष्ठे मुनयश्च हिंस्रकलाधिकरणे देवं नकाराणां प्रथमपुरुषः स्यात् ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
 पिण्डेष्वनास्या खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
 सम्बन्धसांभाषणपूर्वमाहुः
 वृत्तः स नो सङ्गतयोर्वनान्ते ।
 तद्गु तनाथानुग ! नाहंसि त्वं
 सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
 तथेति गामुक्तवते दिल्लीपः
 सद्यः प्रतिष्ठस्मविमुक्तवाहुः ।

ने वयमेव घरीरं तस्मिन् द्वादशुः कारुणिकोमव । “स्याद्दालुः
 नारपिण्डः” इत्यनरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यघरीरे क्रोडनिनिवेश
 इत्यत्राह एकान्तेति । मद्भिधानां साद्यमानां विवेजिनामेकान्तविध्वं-
 सिष्ववश्वदिनाशिषु भौतिकेषु दृष्यव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु घरीरेष्व-
 नास्या खलु अन्वेषैव । “आस्ता त्वाल्लवनास्यानयत्नामेवाहु इत्यतः”
 इति विद्मः ॥ ५७ ॥

गौहार्द्दीटहनगुत्तरपीयोदकीत्याह

सम्बन्धमिति । सम्बन्ध सख्यम् आमागणनाद्यपः पूर्वं नारसंघस्य
 तमाहुः । “स्यादानामणनाद्यपः” इत्यनरः । स तादृक् सम्बन्धो-
 वनान्ते महत्तयोर्ना आवयोर्दत्तो जातः तत्ततोहेतोः हे भूतनाथानुग !
 शिवानुचर ! एतेन तस्य महत्त्वं ह्युच्यति अतएव सम्बन्धिनो निवस्य
 मे प्रणयं दाञ्जाम् । “प्र तादात्म्येति विद्मस्मदाञ्जाप्रेनाण” इत्यनरः ।
 विहन्तुं नाहंसि ॥ ५८ ॥

तथेति । तथेति गामुक्तवते हरदे सिंहाय । “कणौ सिंहे सुवर्णे च

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहं
 मुपानयत् प्रिण्डमिवाभिषस्य ॥ ५६ ॥
 तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना
 मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
 अबोद्धुखस्योपरि पुष्पदण्डिः
 प्रपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥
 उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
 वचो निर्गम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

यो प्रिण्डो हरिं विडु"रिति शब्दतः । सद्यस्तच्छणे प्रतिदृश्या-
 त्कतिदन्वादिमुक्तोवाङ्मयस्य स टिलीपो न्यस्तशस्त्रस्यक्तायुधः सन् स्वदे-
 हम् अभिषस्य सांसस्य । "पालयं क्रव्यमामिष" मित्यमरः । प्रिण्ड
 इत्यमिन् उपानयत् समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्ताम् ॥ ५६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यतः उत्प्रेञ्च
 नागस्य तर्जयतोऽनाङ्गुणस्य अधोमुखस्य । "स्यादवाङ्मयधोमुखः"
 इत्यमरः । प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उपरिष्ठात् । उपर्युपरि
 ष्ठादिति (५.३, ३१ पा०) निपातः । विद्याधराणां देवयोनिविदे-
 पत्न्यां जनैर्मुक्ता पुष्पदण्डिः प्रपात ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठेति । राजा अमृतमिवाचरतीति अमृतायमानं तत् ।
 उपमानादाचारं (३.१.१० पा०) इति क्यङ् ततः शानच् । उत्थि-
 तमुत्थितं च पश्य ! उत्तिष्ठ इति वचोनिगम्य क्रुद्धा उत्थितः सन् ।
 पश्यं गतमन्वयः । अमृतोऽग्रे प्रसूतः क्षीरहानोऽस्ति वस्याः मा

ददर्श^५ राजा^५ जननी^{११}निव^{१३} स्वां^{१०}
 गां^{१३}स्युतः^{१३} प्रस्रविणीं^{१३} न सिंहम्^{१६} ॥ ६१ ॥
 तं^२ विस्मितं^{१८} धेनु^१रुवाच^३ साधो !
 मायां^६ मयो^५द्वाव्य^{११} परीक्षितोऽसि ।
 ऋषिप्रभावा^३न्मयि^३ नान्तकोऽपि^{१०}
 प्रभुः^{१५} प्रहृत्तुं^{१३} किमु^{१६}तान्यहिंसाः^{१६} ॥ ६२ ॥
 भक्त्या^३ गुरौ^२ मथनुकम्यया^५ च
 प्रीतास्मि^{११} ते पुत्र ! वरं^{११} वृणीष्व^{११} ।

तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीनिव ददर्श सिंहं न ददर्श ॥ ६१ ॥

तमिति । विस्मितमाश्चर्यं गतं कर्त्तरि क्तः । तं दिलीपं धेनु-
 रुवाच । किमित्यत्राह हे साधो ! मया मायामुद्वाव्य कल्पयित्वा
 परीक्षितोऽसि ऋषिप्रभावात् मयि अन्तको यमोऽपि प्रहृत्तुं न प्रभुर्न
 स मर्धः अन्ये हिंसा घातकाः । "शरार्घातकोहिंस्र" इत्यमरः ।
 ननिकम्पीत्यादिना (३, २, १६७पा०) रप्रत्ययः । किमुत ह्यु न प्रभव-
 इति योज्यम् । वल्लवत् ह्यु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरः" इत्य-
 नरः ॥ ६२ ॥

भक्तेप्रति । हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या. मयि अनुकम्यया च
 त्वभ्य प्रीतास्मि । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति चतुर्थी ।
 वरं देवेभ्यो वरणीयम् अर्घम् । "देवाद्गृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु ह्यीवे

* कर्मणा यमभिप्रैतीति १, ४, ३२पा० सूत्रे वार्त्तिककृता क्रिया-
 ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं प्रीतिरूपक्रियाइत्त्वेनात्र सस्मदानता ।

न केवलानां पयसां प्रसृतिं
 मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

ततः समानीय सै मानितार्थी
 हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं
 सुदक्षिणायां तनयं यवाचे ॥ ६४ ॥

सन्तानकामाय तथेति कामं
 राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
 दुग्ध्वा पयः पतपुटे सदीयं

पुनः पुनः च्वेति तस्मादिदेश ॥ ६५ ॥

मनन्प्रिय इत्यनर । दृणीष्व स्त्रीशुक्र । तथाहि नां केवलाना
 पयसा प्रसृतिं कारणं न अवेहि न विद्धि किन्तु प्रसन्नां मां कामान्
 दोग्धीति कामदुघा तन्नेति । उक्तः कर्षश्चेति (३, २, ७० पा०)
 पद्मप्रलयः । ६३ ।

तत इति । ततो मानितार्थी स्वहस्तार्जितवीरशब्दोऽप्येन स ए-
 तेनास्य दातव्यं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । न राजा हस्तौ समानीय मन्वाय
 चर्त्तं दक्षेत्तर्धः । यस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तदितारम् अतएव रघुशुक्रमिति
 प्रसृतिः । अन्तर्जितं स्मिरयाम्यं तनयं सुदक्षिणायां यवाचे ॥ ६४ ॥

सन्तानेति । सा पयस्विनी गौः सन्तानं जामयतइति सन्तानकामः
 चर्त्तं चोक्तम् । (३, २, १ पा०) तस्मै वाचो तथेति काम्यत इति जामो जव ।
 सन्तानं पद्मप्रलयः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञात इति सुत्र ! कटीय पदं प्रत्य-

वत्सस्य^२ होमा^३र्थविधे^४श्च शेष^५
 ऋषे^६रनुज्ञामधिग^७म्य^८ मातः^९ ! ।
 औधस्य^{१०}मिच्छामि^{११} तवोपभो^{१२}क्तुं
 षष्ठांश^{१३}मु^{१४}व्या^{१५}द्वैव^{१६} रक्षिता^{१७}र्योः ॥ ६६ ॥
 इत्थं^{१८} क्षिती^{१९}शेन^{२०} वशिष्ठ^{२१}धेनु^{२२}
 विज्ञा^{२३}पिता^{२४} प्रीत^{२५}तरा^{२६} बभूव^{२७} ।
 तदन्विता^{२८} हैमवता^{२९}च्च^{३०} कुक्षेः^{३१}
 प्रत्यायया^{३२}वा^{३३}श्रम^{३४}स^{३५}श्रमेण^{३६} ॥ ६७ ॥

पुटे पत्ननिर्मिते पात्रे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व पिवेति उपयुङ्क्ष्वेति वा पाठः तमादिदेश आज्ञापितवती ॥ ६५ ॥

वत्सस्येति । हे मातः ! वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होमस्य अर्घ्यस्तस्य विधिरनुष्ठानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः तव उधसि भवम् औधस्यं क्षीरम् । शरीरावयवाच्चेति (४, २, ५५ पा०) यत् प्रत्ययः । रक्षितायाउर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागनिव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥ ६६ ॥

इत्थमिति । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं क्षुद्रूपया प्रीता सस्मृत्येतया विज्ञापनया प्रीततरा अति सन्डटा बभूव तदन्विता तेन दिल्लीपेनान्विता हैमवतात् हिमवत्सखन्निनः कुक्षेः गुहायाः सकाशादन्ननेणानायासेनाम्रसं प्रत्यायवौ आगता च ॥ ६७ ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
 गुरुन् पाशां गुरवे निवेद्य ।
 प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
 शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥
 स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
 सद्बत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
 पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
 शुभं यशो मूर्त्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥
 प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
 प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तस्याः इति । प्रसन्नेन्दुः प्रियं यस्य स नृपाणां गुरुर्द्वितीयः
 प्रहर्षचिह्नैर्मुञ्जरागादिनिरनुमितमृत्तितं तस्या धेनोः प्रसादममुग्रहं
 प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य
 पश्चात् प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः न चेद्दृष्टं तदस्ति
 किञ्च चिह्नैः कथितमावत्वात् पुनरुक्तयेव स्थितदेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

स इति । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान्
 मृदुस्वभावः । वत्संवाभ्यां कान्तवत्ते इति (५, २, ६८ पा०) लच् प्रत्ययः ।
 वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः स राजा वत्सस्य हृतस्य चावशेषं
 शीतकृताभ्यनुज्ञं नन्दिन्याः सान्यं शीरं शुभं मूर्त्तं परिच्छिन्नं यम-
 र्पणार्तिहृणः मन् पपौ ॥ ६९ ॥

प्रातरिति । यती वशिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गो-

तौ दम्पती स्त्रां प्रति राजधानीं
 प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७० ॥
 प्रदक्षिणीकृत्य ऊतं ऊताश्च
 मनन्तरं मर्त्तुरनुव्रतीञ्च ।
 धेनुं स्वत्साञ्च नृपः प्रतस्थे
 सन्मङ्गलोद्ग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥
 श्रोत्राभिरामध्वनिना रघुने
 स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

सेयारूपस्याङ्गभूता वा पारणा तस्यां अन्तं प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं
 तत्कालोचितमित्यर्थः । कालाट्ठञिति (४, ३, ११ पा०) ठञ् प्रत्ययः ।
 यथा कवञ्चित् गुणवृत्त्यापि काले वर्त्तमानान्तत्तत्प्रत्यय इत्थतइति
 वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते अनेनेत्यनं स्वस्ययनं शुभावहमाशीर्वादं
 प्रयुञ्च तौ दम्पती स्त्रां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ ७० ॥

प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपः ऊतं तर्पितं ऊतमन्नातीति ऊताशो-
 टन्निः कर्म्मण्यण् (३, २, १ पा०) । तं मर्त्तुर्मुनेरनन्तरं प्रदक्षिणान-
 न्तरमित्यर्थः अनुव्रतीञ्च स्वत्सां धेनुञ्च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतोदक्षिणां
 प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (२, १, १७ पा०) इत्यव्ययीभावः ततः
 हिः । अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं सम्यद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य सङ्गिर्न-
 ङ्लैः प्रदक्षिणादिभिर्नङ्गलाचारैरुद्ग्रतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ ७१ ॥

श्रोत्रेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्प्रतादिदुःखसहनशीलः स
 नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेन अनुह्रातः पापाणादि-
 प्रतिघातरहितोऽतएव सुखयतीति सुखस्तेन रघुने स्तेन पूर्णेन सफलैः

यथा^२ व^३नु^४ह्वा^५त^६सु^७खे^८न^९ ना^{१०}र्गि^{११}
 खे^{१२}ने^{१३}व^{१४} प^{१५}खे^{१६}न^{१७} मनो^{१८}र^{१९}थे^{२०}न ॥ ७२ ॥
 तं^{२१}ना^{२२}हि^{२३}तौ^{२४}त्^{२५}सु^{२६}ख्य^{२७}स^{२८}दर्श^{२९}ने^{३०}न
 प्र^{३१}जाः^{३२} प्र^{३३}जा^{३४}थि^{३५}व^{३६}त^{३७}का^{३८}र्षि^{३९}ता^{४०}ङ्ग^{४१}म् ।
 ने^{४२}तैः^{४३} प^{४४}पु^{४५}स्तु^{४६}प्ति^{४७}स^{४८}ना^{४९}धु^{५०}व^{५१}ह्नि
 न^{५२}वो^{५३}द^{५४}यं^{५५} ना^{५६}थि^{५७}लि^{५८}वो^{५९}प^{६०}धी^{६१}ना^{६२}म् ॥ ७३ ॥
 पु^{६३}र^{६४}न्द्^{६५}र^{६६}थीः^{६७} पु^{६८}र^{६९}न्तु^{७०}त्प^{७१}ता^{७२}कं
 प्र^{७३}वि^{७४}ष्ट्य^{७५} पौ^{७६}रै^{७७}र^{७८}भि^{७९}न^{८०}द्द^{८१}प्र^{८२}सा^{८३}नः ।

मनोरथेनेव नार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपत्ने चनुह्वातः प्रतिबन्ध-
 निवृत्तिः ॥ ७२ ॥

तमिति । प्रदग्नेन प्रजाननिमित्तेनाहितौसुख्यं जनितदग्नेनोत्कण्ठं
 प्रजापतेन कलानाथेन व्रतेन निवसेन कर्मितं लगीकृतमङ्गं यस्य न नवो-
 दयं नजाभ्यदयम् ओपधीना नाथं लोकाभिश्च तं राजानं प्रजाः तस्मिन्ना
 पुनरितिरिदंभुनिर्नेतैः पशुः अत्यास्रया ददगुगित्यर्थः । चन्द्रपत्ने अद-
 ग्नेन कलाद्यदनिमित्तं प्रजायै लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादान-
 नियमः । "तद्गु सोमं पशुर्देवाः पर्यायेणानुमूर्जशः" इति व्यासः ।
 इदं यथाविभाषः प्रत्यत् कलानम् ॥ ७२ ॥

पुरन्दरेति । पुरः पुरीरगुराणां दारयतीति पुरन्दरः गङ्गाः । पृ-
 र्णोदोदोरिमहोरिति रघु (३, २, ४) प्राणोत्पत्ययः । तत्रयमपुरन्दरौ
 नेति (३, २, ४) याः । सुगातलोत्पितातितः । तस्य श्रीरिव श्रीयस्य स-
 तः यः श्रीरैरभिगन्द्प्रसानः इत्येतास्सुच्छित्तञ्जम् । "प्रताका वै ज-
 यन्ती स्वाः । तैः प्रजापतिवशात्किलमगः । पुरं प्रविश्य मुजुहेत्यं-
 तः । इति उपपदे ताः । न जेहे उपपदे रते इत्यत्र स्यात् ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे

भूयः 'स' भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

अथ नयनसमुत्पं ज्योतिरत्नेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजोवह्निनिष्पृतमैशम् ।

रत्नानुसारे हृत्पत्रे । "सारे ववे स्त्रिरांघ्रे च न्याये ह्रीवं वरे तिमि" लक्षरः । भुजे भूयो भुजेर्धुरमाससञ्ज स्याप्तिवान् ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म । "द्यौः सर्गसुरवर्त्मनोरिति" विश्वः । अत्रेर्नङ्ङोः नदनयो-रमुत्पत्तुत्पन्नं नयनसमुत्पम् । आतद्वोपसर्गोऽः इति (३. १, १३६ प्रा०) ऋत्पत्यः । ज्योतिरिव चन्द्रमित्यर्थः । "ऋत्पत्यः स्यादतिनेतप्रसूत" इति हठाधुवः । चन्द्रस्यातिनेतोद्भूत-त्पत्तुत्पत्तं हरिवंशे । "वेवाभ्यां वारि सुस्त्राव दक्षधा द्योतयद्दियः । तद्गनेविधिना हृष्टा दिशो देव्योदकुसदा । रमेत्य वारयानासुर्नच ताः रनयन्तुवन् । स ताभ्यः रहसैवाव दिग्भ्योर्गर्भः प्रमाजितः । पपात नासदन् डोजान् शीतांशुः सर्वसावन" इति । सुरसरिद्विज्ञा वह्निना निष्पृतं विश्विम्भम् । द्यौः ऋत्पत्तुत्पत्तौ च*(६, ४, १६ प्रा०) इत्यनेन निष्पूर्वात् डीन्तेर्दकारस्य जट् । "गुन्नगुत्तालनिष्पृताश्चिच्चिप्तरिताः समाः" इत्यनरः । ऐहं तेजः स्यात्पत्तिव । अत्र रासावणम् ।" ते गत्वा पर्वतं रास ! जैलासं धातुनखितम् । अग्निं नियोजयान्नाहुः पुत्रार्थं नवदेवताः । देवकार्यमिदं देव ! रनाप्रवृत्तं उतायन ! । यैलपुत्र्यां नृहातेनो गङ्गायां तेजउत्सृज । देवतानां प्रतिश्राव गङ्गामभ्येत्य नवकः । गर्भं प्रारय वै देवि ! देवतानामिदं प्रिदम् । इत्येतद्वचनं

* इकारस्याने वकारः, वकारस्यानेव जट्स्वात् कौ अनुनासिक-कार्योन्नादौ किति च परे ।

२ सर्गः

रघुवंशम् ।

८५

क ३२०७७७

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपरलानुभावैः ॥७५॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

श्रुत्वा द्विव्यं रूपमधारयत् । स तस्या प्रतिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ।
रुमन्तरत्तु तां देवीमभ्यमिश्रित पावकः । सर्वस्वोतांसि पूर्णानि
गङ्गाया रघुनन्दन !” इति । राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै
मन्तितलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्ट-
मनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त दधावित्यर्थः । अत्र तनुः । “अष्टानां लोक-
मानानां वपुर्धारयते नृप” इति । अत्राधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारण-
नात्सुच्यते तथा च मन्त्रे दृश्यते । यथेयं पृथिवी मक्षुत्तानगर्भमा-
दधे एष त्वं गर्भमाधेहि दग्धे मामि सूतये” इत्याद्यलायनानां सीमन्त-
मन्त्रे स्त्रीव्यापारधारणे आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनी-
वृत्तमेतत् तद्वक्तं ननमवययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात्

७१ ।

इति श्रीमहासहोपाध्यायकोलाचनसहस्रिनाथसूरिविरचितायां

रघुवंशटीकायां सङ्घीयनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

अथेक्षितं भर्तुं रूपस्थितोदयं
सखीजनोद्गीक्षणाकौमुदीमुखम् ।
निदानलिङ्गवाङ्मूलस्य सन्ततैः
सुदक्षिणा दौहदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

उपाधिगव्योऽथनुपाधिगव्यः समावलोच्योऽथसमावलोच्यः ।
भवोऽपि योऽभूद्भवः शिवोऽयं जगत्प्रपायादपि नः स पायात् ।

राज्ञी गर्भनाथत्वेत्वं सस्यति गर्भलक्षणानि वर्णयित्वा प्रतीति ।

अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं
प्राप्तकालं भर्तुंर्दिलीपस्य ईक्षितं जनोरदत्त् । नावे क्तः । सखीजन-
स्योद्गीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिजाप्रादुर्भासम् । यदा
कौमुदी नाम टीपोत्पत्तिदिः यदुक्तं भविष्योत्तरे “कौ नोदन्ते जना
वस्यां तेनात्तौ कौमुदी नते”ति । तस्या मुखं प्रारम्भम् अतएव केचित्
कौमुदीनह्निति प्राठं पठन्ति” । इच्छाङ्गुलस्य सन्ततरविच्छेदस्य
निदानं मूलकारणम् । “निदानस्तादिकारण” नित्यमरः । एवं
विधं दौहदलक्षणं गर्भविह्वं वक्ष्यमाणं दधौ । स हृदयेन गर्भहृदयेन
च द्विहृदया गर्भिणी यथाह वाह्यटः “नाहजन्यस्य हृदयं नाहव
हृदयञ्च तत् । तस्वह्वं तेन गर्भिण्याः त्रेडं चञ्चानिमाननमिति ।
तस्वस्वन्निताङ्गर्भोऽदौहदनिलुच्यते सा च तद्योगात् दौहदिनीति

शरीरसाटाद्समग्रभूषणा
 मुखेन सालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।
 तनुप्रकाशेन विचेयतारका
 प्रभातकल्या शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥
 तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो
 रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।

तदुक्तं संयत्ते “द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षत” इति । अत्र
 दौहृदलक्षणस्येष्टितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च रूपणात् रूपकालङ्कारः ।
 अस्मिन् सर्गे वंशस्यं वृत्तं “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरावि”ति लक्ष-
 णात् ॥ १ ॥

नस्मृतिं चामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति

शरीरेति । शरीरस्य साटात् कार्यादननग्रभूषणा परिनिता
 भूषणा लोभ्रपाण्डुनेय पाण्डुना मुखेनोपलक्षिता सा सटक्षिणा विचेया
 मग्यालारका तस्यां सा तदोक्ता विरलनक्षतेत्यर्थः तनुप्रकाशेनाल्पका-
 लिनाः शशिनेोपलक्षिता ईषटनमाप्ता प्रभाता प्रभातकल्या प्रभाताटीप-
 दृतेत्यर्थः । तस्मिन्नाटिष्याकृत्युचः (६.१.३५ पा०) इति प्रभाताशब्दस्य
 पुनराहः । शर्वरी सात्विरिजालक्ष्यत । शरीरसाटादि गर्भलक्षणमात्र-
 यत्तटः चामता गरिना कृतेसूच्यां क्षटिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः
 कटनं संभरान्नाः प्रयागर्नन्ति ॥ २ ॥

तदिति । क्षितीश्वरोऽस्मिन् तदुत्सुभिः कृता सुगन्धि तस्या आननं
 तदाननं सुगन्धिमायुषम् अनायाय तस्मिन् न जाययौ । नः कस्मिन्

१. प्रकृत्युत्सुर्ननु तस्मिन्नाटिषु तदित्तत्तत्तदु पनेदु उतापुंस्वस्त
 मञ्जना सुन्दरं कार ।

करीव सिक्तं पृषतैः प्रयोमुचां
 शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥
 दिवं मरुत्वानिव भोज्यते भुवं
 दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
 अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे
 मनो बबन्धान्यरसान् विलङ्घ्य सा ॥४॥

शुचिव्यपाये श्रीप्लावसाने । “शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोः
 मिते । श्रीप्ले ऊतवहेटपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणीति”ति विश्वः । पयो
 मुचां भेषानां पृषतैर्विन्दुभिः । “पृषन्ति विन्दुपृषता”इत्यमरः । सिक्त
 मुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाधाय करी गजइव । अत्र करिवनराजि-
 पल्वलानां कोन्तकामिनीवदनसमाधिरनुसन्धेयः । गर्भिणीनां षड्भ-
 च्छणं लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दीहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥

दोहदलक्षणो षड्भक्षणो हेतुन्तरमुत्प्रेक्ष्यते

दिवमिति । हि यस्मात् दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः
 सुतस्तत्सुतो मरुत्वानिन्द्रः । “इन्द्रो मरुत्वान् मघवेत्य”मरः । दिवं
 स्वर्गमिव भुवं भोज्यते । भुजोटनवने * (१, ३, ६६, पा०) इत्यात्मनेपदम् ।
 अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे षट्द्रूपे अभिलष्यतइत्य-
 भिलाषो भोग्यं वस्तु तस्मिन् । कर्मणि घञ् प्रत्ययः । रस्यन्ते स्वाद्यन्ते
 इति रसाः भोग्यार्थाः अन्ये च ते रसाश्च तान् विलङ्घ्य विहाय मनो-
 बबन्ध निदधामित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य षड्भक्षणस्य पुत्रभूभोगस्तु च-
 नार्धत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४ ॥

* अनवने “पालनभिन्ने” इत्येव वर्तमानाद्भुजेरात्मनेपदं स्यात् ।

न मे हिया शंसति किञ्चिदोषितं

सृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म वृच्छत्यनुवेलमादृतः

प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः ॥ ५ ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां

यदेव वत्रे तदपश्यदाहृतम् ।

नेति । नगधस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । इन्द्रजम्बक-
कलिङ्गशूरसनादण * (४, १, १७० पा०) इत्यण्प्रत्ययः । हिया किञ्चित्
किमपि ईक्षितमिष्टं मे नश्यं न शंसति नाचष्टे केषु वस्तुषु सृहावतीत्य-
नुवेलमनुक्षणमादृतः आदृतवान् । कर्त्तरि क्तः । “आदृतौ सादरार्क्षिता”
वित्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरीः उत्तरकोशलेश्वरोदिलीपः
वृच्छति स्म पप्रच्छ । लट् स्ते (३, २, ११८ पा०) इत्यनेन भूतार्थे लट् ।
सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरथः । “दोहदं दोहदं अद्वा
लालसञ्च समं स्मृत”मिति हलायुधः । सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणी-
ननोरथेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वत्रे आच-
काङ्क्ष तदाहृतमानीतं भवेति शेषः अपश्यदेव अलभतेत्यर्थः । कुतः
हि वस्त्रादस्य भूपतेः त्रिदिवेष्टपि स्वर्गेष्टपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम् अन-
वाप्यं नामभूत् । किं याञ्जया नेत्याह अधिज्यधन्वनइति । न हि
वीरपत्नीनानलभ्यं नाम किञ्चिदस्तीति भावः । अत्र वाङ्मटः । “या-
दृशी भाविदाहान्ते अद्वां च विविधात्मिके”ति । एतच्च पत्नी मनोरथ-
पूरणाकरणे दृष्टदोषसम्भवात् न तु राज्ञः प्रीतिलौल्यात् तदुक्तं “देयो-

* इति अत्रौ यत्र स इन्द्रच्, इन्द्रच्कात् नगधादिभ्यश्चाणस्यादपत्याद्यर्थेपु

न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते
 रक्षदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥
 क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां
 प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
 पुराणपत्नापगमादनन्तरं
 लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥
 दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
 तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
 तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
 सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

मध्यहितं तस्यै हिताय हितमत्यकम् । अद्वाविधाते गर्भस्यं विवृतिश्रु-
 त्तिरेव वा” । अन्यत्र “दोहदस्याप्रदानेन गर्भोदोषमवाप्नुयाटि”ति
 ॥ ६ ॥

क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथाञ्च निस्तीर्य प्रचीय
 जानावयवा पुष्यमाणावयवा सती पुराणपत्नाणामपगमान्नाशादनन्तरं
 सन्नद्धाः सज्जाताः प्रत्यपत्वात् मनोज्ञाः पल्लवायस्याः सा लतेव
 रराज ॥ ७ ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति

दिनेष्विति । दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरमति
 स्थलम् आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत् तदीयं स्तनद्वयं भ्रमरै-
 रभिलीनयोरनिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पञ्च-

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
 नृपः ससत्वां महिषीममन्यत ॥ ६ ॥
 प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नते
 भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।

मुकुलयोः श्रियं तिरस्त्रकार । अत्र बाह्वटः “अन्लेष्टता लूनौ पीनौ
 श्वेतान्तौ कृष्णचक्षुका”विति ॥ ८ ॥

निधानेति । नृपः ससत्वाम् आपन्नसत्वां गर्भिणीमित्यर्थः
 “आपन्नसत्वा स्याद्गुर्विखलन्वर्त्नी च गर्भिणी”त्वसरः । महिषी
 निधानं निधिर्गर्भं यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनां भूमिमिवेत्यर्थः ।
 “भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरेति कोषः । अभ्यन्तरे लीनः
 पावको यस्यास्तां शमीमिव । शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्ग “शमी-
 गर्भादग्निं जनयती”ति । अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वती नदी-
 मिव अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्पपावनत्वानि विव-
 चितानि ॥ ६ ॥

प्रियेति । धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य, मनसः समु-
 न्नतेरौदार्यस्य, भुजेन भुजवलेन करेण वार्जितानां न तु वाणिज्यादिना
 दिगन्तेषु सम्पदां, धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति सन्तोषस्य च । “धृति-
 र्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरत्नद्विधि”ति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः पुमान्
 स्तूयतेऽनेनेति पुंसवनं तदादिर्यासां ताः क्रिया. यथाक्रमं क्रम-
 मनतिक्रमस्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देन अनवलोभनसीमन्तोन्नयने
 ष्टह्येते । “तत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदा पुंसः

यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
 दृतेषु धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥
 सुरेन्द्रमाताञ्चितगर्भगौरवात्
 प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
 तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
 ननन्द पारिल्लवनेतया नृपः ॥ ११ ॥
 कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
 भिषग्भिराप्तैरथ गर्भमर्त्यणि ।

नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्या"दिति पारस्कारः । "चतुर्थेऽनवलोभन"
 मित्वाञ्चलायनः । "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त"इति वाञ्छवल्कारः ॥ १० ॥

सुरेन्द्रमातेति । गृहागतोऽनन्दः सुरेन्द्राणां लोकपालानां माता-
 भिरंशैराञ्चितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवात् प्रयत्नेन मुक्तासनया
 आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया
 पारिल्लवनेतया तरलाख्या । "चञ्चलं तरलञ्चैव पारिल्लवपरिल्लवे"
 इत्यमरः । तथा सुदक्षिणया ननन्द । सुरेन्द्रमाताञ्चितयेत्यत्र ननुः
 "अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां माताभिर्निर्मितो ऽनन्द"इति ॥ ११ ॥

कुमारेति । अथ कुमारभृत्या वालचिकित्सा । संज्ञार्यां सन-
 जनिपदेत्यादिना (३,३,६६पा०) क्यप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः ।
 "कृती कुशलइ"त्यमरः । अप्रैर्हितैर्भिषग्भिवैद्यैः । "भिषग्वैद्यौ चिकि-
 त्सके"इत्यमरः । गर्भस्य मर्मणि मरणे । "मरणे षोषणे मर्म इति हैनः ।
 "मृतिर्मर्त्य"इति शाब्दतः (३,२,७५पा०) मृजोमनिन् प्रत्ययः । अनुष्ठिते
 कृते सति काले दग्धने नासि अन्यत्र ग्रीष्मावसाने प्रसवस्य गर्भनोचन-

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
 ददर्श काले दिवमध्वितामिव ॥ १२ ॥
 ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै
 रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

स्योन्मुखीमासन्नप्रसवामित्यर्थः । “स्याद्गुल्मादे फले पुष्पं प्रसवो गर्भ-
 मोचने” इत्यमरः । प्रियां भार्याम् अम्बायस्याः सञ्जातान्यध्विता
 ताम् । तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यइतच् (५, २, ३६ पा०) इतीतच्-
 प्रत्ययः । दिवमिव पतिर्भर्ता प्रतीतः हृष्टः सन् । “ख्याते हृष्टे प्रतीत”
 इत्यमरः ददर्श दृष्टवान् । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौ-
 चित्यमङ्गः ॥ १२ ॥

अहैरिति । ततः शन्या इन्द्राय्या समा । “पुलोमजा शची-
 न्द्रायी” इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति दशमे मासी
 त्वर्धः । “दशमे मासि जायते” इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैरुच्चसंश्रै-
 स्तुङ्ग * स्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः † कौश्लिद्यथासम्भवं पञ्चभिर्षुहैः
 सूचिता भाग्यसम्पद् यस्य तं पुत्रं त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि
 साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः । “शक्तयस्त्रिस्तुः
 प्रभावोत्साहमन्त्रजा” इत्यमरः । अक्षयमर्धमिव अक्षुत । षड् प्राणि-

* सूर्यादीनां भेषादिरूपस्थानान्युच्चानि तेषु तेषां बलाधिक्याद् । यथा
 रवेः भेषः, विधोर्दृषः, कुजस्य मकरः बुधस्य कन्या, गुरोः कर्कटः,
 शुक्रस्य मीनः, शनेस्तुला ।

† सूर्ययुक्तत्वे अहाणां प्रायेणास्तत्वसम्भावनेत्याशयेन अनस्तमितै-
 रित्युक्तम् ।

असूतं पुत्रं ससये शचीसमा

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

गर्भविभौवन इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते तस्माद्वातोः कर्त्तरि लङ् ।
 अत्रोदमनुसन्धेयम् । अजष्टपभट्टगाङ्गनाकुलीराक्षवणिकौ च दिवा-
 करदितुङ्गः । * दशशिखिमनुयुक् त्रयोन्द्रियांश्चैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च
 तेऽश्वनीचाः” इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां भेदव्यवहारयोराश्रयः
 श्लोकोक्तक्रमविधिः उच्चस्थानानि स्वस्वज्ञापेक्षया सप्तमस्थानानि
 च नीचानि तत्रोच्चेष्वपि दशमादयोराश्रित्तिंशांशाः यथाक्रमम् परमोच्चा
 नीचेषु परमनीचाइति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशस्त्रिंशोभागः
 यथाह नारदः “त्रिंशद्भागत्वात्कं लग्नमिति । सूर्यप्रत्यासत्ति-
 र्ग्रहाणामसमयो नाम तदुक्तं “लघुजातके रविणास्तमयोयोगोवियोग-
 स्तूदयोभवे” इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलान्त नास्तगा नापि नीचगाः
 तदुक्तं “राजभट्टगाङ्गे स्वोच्चे पूर्णं स्वर्चकोटङ्गं सुहृद्भवे पादं द्विड्भेटलं
 शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वा न किञ्चित् पादं न्यूनं स्वति-
 कोणे ददाती” इति तदिदमाह कविः उच्चसंख्यैरसूर्यगैरिति च । एवं
 सति यस्य जन्मकाले पञ्चमभट्टतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एवातिहृद्भो
 भवति तदुक्तं कूटस्थीये “उत्कृष्टाः स्त्रीसुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रति-
 रूपकाश्च । राजान एकद्वित्रिचत्वारिंशत्ततः परं दिव्या” इति
 तदिदमाह पञ्चमिरिति ॥ १३ ॥

* रवेः १० दशमांशः, विधोः ३ ततोयांशः, कुजस्य २८ अंशः,
 बुधस्य १५ अंशः, गुरोः ५ पञ्चाशः, शुक्रस्य २७ अंशः, शनेः २०
 अंशः, एतेषु अंशेषु ते परमोच्चाः तदपेक्षया पञ्चराश्यन्तरिते सप्तमराशौ
 तेष्ववाशेषु रव्यादयः सुनीचाः ।

दिशः प्रसेदुर्भरुतोववुः सुखाः
 प्रदक्षिणाञ्चि हविरग्निराददे ।
 बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं
 भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥
 अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
 निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
 बभूवुरालेख्यसमर्पिताइव ॥ १५ ॥

दिश इति । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
 (२, ३, ५ पा०) द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः मरुतोवाताः
 सुखा मनोहरा ववुः अग्निः प्रदक्षिणाञ्चिः सन् हविराददे स्त्रीचकार
 इत्यं सर्वं शुभशंसि शुभस्तूचकं बभूव । तथाहि तादृशं रघुप्रका-
 राणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय भवतीति शेषः ततो देवा अपि सन्तुष्टा-
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अरिष्टेति । “अरिष्टं स्मृतिकाष्टह”मित्यमरः । अरिष्टे स्मृतिका
 षट्छे शय्यां तत्त्वं परितोऽभितः । अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रति
 योगेषु दृश्यते (१, ४, ४८ वा०) इति द्वितीया । विसारिणा सुजन्मनः
 शोभनोत्पत्तेः । “जनुर्जननजन्मादि जनित्पत्तिरङ्गव” इत्यमरः । तस्य
 शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो-
 निशीथदीपाः अर्द्धरात्रप्रदीपाः । रात्राह्लाहाः पुंसि (२, ४, २६ पा०) ।
 “अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वा” वित्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्पार्पिताइव
 बभूवुः । निशीथशब्दोदीपानां प्रभाधिक्यसम्भावनार्थः ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
 कुमारजन्मान्तसंमिताक्षरम् ।
 अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः
 शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥
 निवातपद्मस्त्रिमितेन चक्षुषा
 नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।
 महोदधेः पूरइवेन्दुदर्शनात्
 गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

जनावेति । भूपतेर्दिलीपस्य अन्तसन्मिताक्षरमन्तसमानाक्षरम् ।
 “सख्यसमसंमिता” इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुलोत्तं शंसते
 कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयसेवादेयमासीत्
 क्लृप्तं शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् उभे चामरे च छत्रादीनां राशः
 प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

निवातेति । निवातोनिर्वातप्रदेशः । “निवातावाञ्जयावातौ” इत्य-
 नरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्त्रिमितेन निम्नन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं
 सुन्दरं सुताननं पुलमुखं, पिवतकृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः
 प्रहर्षः कान्तं इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघइव आत्मनि शरीरे
 न प्रबभूव स्यात् न यथाक अन्नं माति स्मेति यावत् न ह्यल्पाधारे
 अधिकं नीयतइति भावः । यद्वा हर्ष आत्मनि क्लृप्तिन् विषये न प्र-
 बभूव आत्मानं नियन्तुं न यथाक किन्तु बर्हिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स जातकर्म्मण्यखिले तपस्विना
 तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
 दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः
 प्रयुक्तसंस्कारइवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥
 सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः
 प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
 न केवलं सद्गनि नागधीपतेः
 पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

इति । स दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन ।
 “पुरोधास्तु पुरोहित” इत्यमरः । वशिष्ठेन । तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं
 कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्य आगत्य अखिले समग्रे
 जातकर्म्मणि जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति प्रयुक्तः संस्कारः
 शाणोह्लेखनादिव्यस्य स तयोक्तः आकरोद्भवः खनिप्रभवः । “खनिः
 म्निथामाकरः स्या” इत्यमरः । मणिरिवाधिकं बभौ वशिष्ठमन्त्र-
 प्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनुः “प्राङ्नाभिवर्द्धनात् (छेदनात्)
 पुंसो जातकर्म्म विधीयत” इति ॥ १८ ॥

सुखश्रवाइति । सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः
 श्रुतिसुखाइत्यर्थः मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषिताः
 वेद्यानाम् । “वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवेति” अमरः । प्रमोद-
 नृत्यैः हृष्यन्तैः सह नागधीपतेर्दिलीपस्य सद्गनि केवलं गृहएव न
 व्यजृम्भन्त किन्तु द्यौरोक्तो येषां ते दिवौकसो देवाः । षोडशराटि-
 त्वात्साधुः । तेषां पथि आकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वात्
 देवोपकारित्वाच्च देवद्वन्द्वमयोऽपि नेहुरिति भावः ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु
 विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
 ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं
 तदा पितॄणां सुमुचे स बन्धनात् ॥२०॥
 श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक
 स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
 अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्
 चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥२१॥

नेति । रक्षितः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य अतएव
 चौराद्यभावाद् संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनेत्याह विस-
 र्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् सः यं बद्धं विसर्जयेद्वि-
 मोचयेत् । किन्तु स राजा तदा पितॄणाम् ऋणाभिधानाद्बन्धनात्
 केवलमेकं यथा तथा स्वयमेव एकएवेत्यर्थः । “केवलः क्वत्स्व एकश्च
 केवलश्चावधारितइति शाश्वतः । सुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् । स्व-
 मेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे “एष वा अन्वयो यः पुत्री”ति श्रुतिः
 अज्ञाणम् ॥ २० ॥

श्रुतस्येति । अर्थवित् शब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरोदिलीपः
 अयमर्भकोबालकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्वं पारं यायात् तथा युधि परेषां
 शत्रूणां अन्वं पारञ्च यायात् यातुं शक्नुयादित्यर्थः । शक्ति लिङ् च
 (३.३.१७२पा०) इति शक्त्यर्थे लिङ् । इति हेतोर्धातोः अघ्रिवधिलधि-
 गत्यर्थादिति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य आत्मसम्भवं
 पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । लङ्घिबन्धोर्नलोपश्चेति (उ० १ पादे ३० सू०) उपत्यये

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसम्पदः
 शुभैः शरीरावयवैर्दिनेदिने ।
 पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते
 अनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥
 उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा
 यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
 तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
 ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

बालमूललघ्वलमाङ्गुलीनां वा लो रत्नमापद्यते” इति । (८, २, १८ वा०)
 वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः “अशौचे”
 तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते” इति ॥ २१ ॥

पितृरिति । स रघुः समग्रसम्पदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितृर्दिलीपस्य
 प्रयत्नात् शुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः हरिदश्वदीधितेः सूर्यरश्मिः ।
 भास्वद्विवस्वत्स प्राञ्चहरिदश्वोष्णरश्मय” इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्वाचं
 चन्द्रमाइव दिनेदिने प्रतिदिनम् । नित्यवीक्षयोरिति (८, १, ४ पा०)
 द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोष । अत्र वराहसंहितावचनम् “सलिलमये
 शशिनि रवेर्दीधितयोमूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणौदरनिहि-
 ताइव मन्दिरस्यान्तरि”ति ॥ २२ ॥

उमेति । उमावृषाङ्गौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिके
 येन । “कार्तिकेयोमहासेनः शरजन्मा षडानन” इत्यमरः । यथा
 ननन्दतुः शचीपुरन्दरौ जयन्तेन पाकशासनिना । जयन्तः पाकशास-
 नि”रित्यमरः । यथा च ननन्दतुः तथा तत्समौ ताभ्याम् उमावृषा-

रथाङ्गनाम्नोरिव भावन्धनं
 बभूव यत्प्रेम परस्परान्प्रयम् ।
 विभक्तमथेकसुतेन तत्तयोः
 परस्परस्योपरि पर्यर्चीयत ॥ २४ ॥
 उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
 ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
 अभूच्च नमः प्रणिपातशिक्तया
 पितुर्मुदं तेन ततानं सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

ह्याभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतः । मागधी (२६ पृ०
 ५६ श्लो०) प्राक् व्याख्याता ॥ २३ ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ
 चक्रवाकौ । पुमान् स्त्रिया * (१, २, ६७ पा०) इत्येकशेषः । तयोरिव तयो-
 र्दम्भत्यो भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्परान्प्रयम् अन्योन्यविषयं यत्
 प्रेम बभूव तत् एकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । “एके मुखान्यकेवलाः”
 इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यर्ची-
 यत वदधे । कर्मकर्त्तरि लिट् । अल्लविमत्वात् स्वयमेव उपचितमि-
 त्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते अत्र तु
 तयोः प्रागेकैककर्त्तृकमेकैकविषयं प्रेम सम्पत्ति द्वितीयविषयलाभेऽपि
 नाहीयत प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥ २४ ॥

उवाचेति । सोऽर्भकः शिशुः । “पोतः पाकोऽर्भकोऽिम्भः शिशुकः
 शावकः शिशु” रित्यमरः । धात्रा उपमात्वा । “धात्री जनन्यामलकी

* स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्रीपुरुषयोरेकरूपशब्दार्थवाच्यत्वे ।

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः
 सुखैर्निषिञ्चन्तमिवाऽऽतं त्वचि ।
 उपान्तसम्भीलितलोचनो नृप
 च्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥
 अमंस्त चानेन परार्द्धप्रजन्मना
 स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
 स्वमूर्त्तिभेदेन गुणाम्यवर्त्तिना
 पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

वस्तुमत्युपमात्" छिति विश्वः । प्रथममुदितम् उपदिष्टं उवाच तदी-
 याम् अङ्गुलिम् अवलम्ब्य ययौ च प्रणिपातस्य शिञ्चया उपदेशेन नस्त्रो-
 टभूत् इति यत् तेन पितृः सुदं ततान ॥ २५ ॥

तनिति । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये अऽऽतं निषिञ्चन्तं
 वर्धन्तमिव तं पुत्रम् अङ्गुलिम् आरोप्य सुदाविर्भावात् उपान्तयोः
 प्रान्तयोः सम्भीलितलोचनः सन् नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ।
 रसः स्वादः ॥ २६ ॥

अमंस्तेति । स्थितेरभेत्ता नर्यादापालकः स नृपः परार्द्धप्रजन्मना
 उत्पद्यजन्मना अनेन रघुणा अन्वयं वंशं प्रजानां पतिः ब्रह्मा गुणाः
 चत्वाद्यः तेषु अपेक्षया मुख्येन सत्त्वेन वर्त्तते व्याप्रियते इति गुणाग्र-
 वर्त्ती तेन स्वस्य मूर्त्तिभेदेन अवतारविशेषेण विष्णुना आत्मनः सर्गं
 च्छिन्निव स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तम् अमंस्त मन्यते स्म । अनुदात्तत्वा-
 टिट् (७, २, २० पा०) प्रतिषेधः । अत्रोपमानोपमेयवोरितरेतरवि-
 शेषणानीतरेतरत्वं योज्यान्ति तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः ।

स दृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै
 रन्नात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
 लिपेर्यथावद्गृहणेन वाङ्मयं
 नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥
 अधोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
 विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
 श्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

“सुणोऽप्रधाने रूपदौ नौर्व्यां हृदे वृकोदरे । लम्बे सत्त्वादितन्व्यादि-
 विद्यादिहरितादिभिः”ति विन्धः । शेषं सुगमम् ॥ २७ ॥

स इति । “चूडा काथ्यां द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽर्धे
 तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात्” इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे
 दृत्तचूली निष्पन्नचूडाकर्त्ता सन् । डलयोरभेदः । च रघुः । “प्र
 त्तु प्रथमे वर्षे विद्यारम्भाच्च कारये” इति वचनात् प्रथमे वर्षे चलकाक
 पक्षकैः चञ्चलशिखण्डकैः । “वालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिख-
 ण्डक” इति हलाशुभः । सवयोभिः स्त्रिभैः । “स्त्रिभोवयस्यः सवदाः”
 इत्यमरः । अन्नात्यपुत्रैरन्वितः सन् लिपेः प्रश्नाद्यङ्गणतिकाया नाटका-
 दा यथावद् गृहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातं नद्या-
 मुखं द्वारम् । “सुखन्तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः” इति
 बादवः । तेन कश्चित् सकारादिः समुद्रमिव अविशत् प्रविष्टः ज्ञान-
 नानित्यर्धः ॥ २८ ॥

अथेति । “गर्भाऽर्धेऽर्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादि-

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः

क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिः

दिशो हरिद्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

कादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विश्वः” इति मनुस्मरणात् अथ गर्भैका-
दशेष्टे विधिवद्गुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितोविद्वांसो गुरवो वि-
निन्युः शिञ्चितवन्तः । ते गुरवोऽत्र अस्मिन् रघौ अवन्ध्ययत्नाश्च
बभूवुः तथाहि क्रिया शिञ्चा । “क्रिया तु निष्कृतौ शिञ्चाचिकित्सो-
पायकर्मसि”ति यादवः । बहूनि पात्रभूते उपाहितः प्रयुक्ता प्रसी-
दति फलति । “क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य”मिति कौटिल्यः
॥ १६ ॥

धियइति । अत्र कामकन्दकः । “शुश्रूषा अवगाञ्चैव यद्दृशां धारणां
तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा”इति । “आन्वी-
क्षिकी त्रयो वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोक-
संस्थितिहेतवः” इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैः
धियोगुणैः चत्वारोऽर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः । तद्वि-
तार्थोत्तरपदसमाहारे चेति * (२, १, ५१ पा०) उत्तरपदद्विगुसमासः ।
चतस्रोविद्याः हरितां दिशाम् ईश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिः हरि-
द्विर्निजाश्चैः । “हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयो” रिति
विश्वः । चतस्रोदिश इव क्रमात् ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशा-
नपि द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

* तद्वितार्थो उत्तरपदे परे समाहारे चार्थे संख्यापूर्वः समानाधि-
करणे चतस्रो द्विगुः स्यात् ।

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवा
 मशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
 न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
 क्षितावभूदेकधनुर्द्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥
 महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
 द्विपेन्द्रभावं कल्मषः श्रयन्निव ।
 रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
 पुपोष गास्त्रीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

त्वचमिति । स रघुः । “कार्ष्णरौरववाह्लानि चर्म्मणि ब्रह्मचारिणः ।
 वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि चे”ति मनुस्मरणात् मेध्यां शुद्धां
 रौरवीं रुरुसम्बन्धिनीम् । “रुर्महाक्षणासार”इति यादवः । त्वचं
 चर्म्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत् समन्त्रकमस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेवो-
 पाध्यायात् अशिक्षत अस्यस्तवान् । आख्यातोपयोगे* (१, ४, २६ पा०)
 द्रत्वपादानसंज्ञा । पितुरेवेत्ववधारणमुपपादयति नेति तद्गुरुरेकोट-
 द्वितीयः पार्थिवः केवलं ष्ठधिवीश्वरएव नाभूत् किन्तु क्षितौ स दिलीपः
 एकधनुर्द्धरोऽप्यभूत् ॥ ३१ ॥

महोक्षतामिति । रघुः क्रमात् यौवनेन भिन्नशैशवोनिरस्तशिष्ट
 भावः सन् महान् उक्षा महोक्षोमहर्षभः । अचक्षुरादिसूत्रेण
 (५, ४, ७७ पा०) निपातनात् अकारान्तत्वम् । तस्य भावः तत्ता तां
 स्पृशन् गच्छन् वत्सतरो दस्यइव । “दस्यवत्सतरौ सप्ता” वित्त्वसरः ।

* उपयोगे (नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे,) गम्ये आख्याता (कथ-
 यिता) अपादानसंज्ञः स्यात् ।

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
 विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः ।
 नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्यतिं
 तमोनुदं दक्षसुता इवावमुः ॥ ३३ ॥
 युवा युगव्यायतब्राह्मरंसलः
 कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।

द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं अयन् व्रजन् कलभः करिपोतइव गाम्भीर्येणा-
 चापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥ ३२ ॥

अथेति । “गौर्नादित्ये वलीवर्हे क्रतुमेदधिभेदयोः । स्त्री तस्या-
 द्विधिं भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्जाम्बुरश्च
 दृग्वाणलोमसु” इति केशवः । गावो लोमानि केशाः दीयन्ते खण्डप्रले
 षस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु
 कर्त्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते तदुक्तं मनुना “केशान्तः षोडशे वर्षे
 ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः”
 इति । अथ गुरुः पिता । “सुरर्गीष्मतिपित्वादावि”त्यमरः । अस्य
 गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवानित्यर्थः । अथ
 नरेन्द्रकन्यास्तं रघुं दक्षस्य सुता रोहिण्यादयः तमोनुदं चन्द्रमिव ।
 “तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्का” इति विश्वः । “सत्यतिम् अवाप्य आवमुः ।
 रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा-
 क्रमम् । अविश्रुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशे” इति ॥ ३३ ॥

सम्प्रति यौवराज्ययोग्यतामाह

युवेति । युवा युगोनाम धुर्यस्त्वन्वगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो-

वपुःप्रकर्षादजयङ्गुलं रघु
 स्तथापि नीचैर्विनयाद्दृश्यत ॥ ३४ ॥
 ततः प्रजानां चिरमात्मना घृतां
 नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
 निसर्गसंस्कारविनीतइत्यसौ
 नृपैण चक्रो युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

टांविशेषः । “यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु” इत्यमरः ।
 युगवत् व्यायतौ टीघौ वाहू यस्य सः अंसावस्य स्तद्व्यसलौ बलवान् ।
 “बलवान्मांसलोटंसल” इत्यमरः । वत्सांसाभ्यां कामबल*इति (५,२,
 ६८पा०) लच्प्रत्ययः । कपाटवच्चाः परिणाङ्कन्वरः विशालशीवः ।
 “परिणाहो विशालते”त्यमरः । रघुःवपुषः प्रकर्षात् आधिक्यात् यौव-
 नकृतात् गुरुं पितरम् अजयत् तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः
 अल्पकोटदृश्यत । अनौद्धत्यञ्च विवक्षितम् ॥ ३४ ॥

सम्प्रति तस्य यौवराज्यमाह

ततइति । तत आत्मना चिरं घृतां नितान्तगुर्वीम् । दोतौगुण
 वचनात् † (४,१,४४पा०)इतिङीष् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयि-
 ष्यता लघुं करिष्यता । तत्करोति तटाचष्टे‡ (३,१,२६वा०)इति लघु-

* कामे गम्ये वत्सशब्दात्, वले गम्ये च अंसशब्दात्, अत्यर्थे वल च्
 प्रत्ययः स्यात् ।

† गुणवाचकाद्दन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।

‡ द्वितीयान्तात् करणे, आख्याने चार्थे णिच् स्यात् । इति णिचि
 डिङ्ङावे टिलोपः ।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
 तदास्यदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
 अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
 नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

शब्दात् णिच् ततो लृटः सहेति * (३, ३, १४ पा०) शब्दप्रत्ययः । नृपेण
 दिल्लीपेन असौ रघुः निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनित-
 वासनया ऋ विनीतोनम्रइति हेतोः युवराजइतिशब्दं भजतीति तथो-
 क्तम् । भजोखिः (३, २, ६२ पा०) खिप्रत्ययः । चक्रे कृतः । “द्विविधो-
 विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्चे”ति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुत्रं
 युवराजं चकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दकः “विनयोपग्रहान् भूत्यै कुर्वीत
 नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीत-
 मौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचये”दिति ॥ ३५ ॥

नरेन्द्रेति । गुणान् विनयाटीन् सौरभ्याटीञ्चाभिलष्यतीति गुणा-
 भिलाषिणी श्रीः राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रोदिलीपएव मूलाय-
 तनं प्रधानस्थानं तस्मात्पादानादनन्तरं सन्निहितं युवराजइति संज्ञा
 अस्य सज्जाता युवराजसंज्ञितम् । (५, २, ३६ पा०) तारकादित्वादितच्-
 प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम् आस्यदम् । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् (६, १,
 १४६ पा०) इति निपातः । अ रघुरित्यास्यदं तदास्यदं कमलाच्चिरोत्प-
 न्नात् नवावतारम् अचिरोत्पन्नम् उत्पलमिव अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो
 हि यूनि रज्यन्तेइति भावः ॥ ३६ ॥

* लृटः स्थाने शब्दशानचौ स्तः लृडादेशत्वात् स्यागमः ।

† प्रतिष्ठायां गम्यायाम् आड. परस्य पदशब्दस्य सुडागमो निपा-
 तितः ।

विभावसुः सारथिनेष वायुना
 घनव्यापायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
 कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥
 नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे
 धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
 अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
 शतं क्रतूनामपविन्नमाप सः ॥ ३८ ॥
 ततः परं तेन मखाय यज्वना
 तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तर-
 वाक्येष्वप्यनुषङ्गनीवम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव । “सूर्यवह्नी
 विभावसू” इत्यमरः । घनव्यापायेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्यइव
 कटो गण्डः । “गण्डः कटोमदोदान” मित्यमरः । तस्य प्रभेदः
 स्फुटनं मदोदय इत्यर्थः तेन करीव पार्थिवोदिलीपस्तेन रघुणा अतित-
 रामत्यन्त सुदुःसहः सुष्ठु असह्यो बभूव ॥ ३७ ॥

नियुज्येति । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सः
 टिलीप “शतं वै त्वया राजपुत्रा देवा आशापाला इत्यादि” च्छुत्वा राज
 सुतैरनुद्रुतम् अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन
 कृतना अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविन्नम् अप-
 गतविघ्नं यथा तथा आप ॥ ३८ ॥

ततइति । ततः परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्ट-

धनुर्मुतामग्रतएव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥
विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितञ्च तत् ।
वशिष्ठधेनुञ्च यदृच्छयागतां
श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

वता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् क्रियार्थोपपदस्ये-
(२,३,१४ पा०) * त्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं मुक्तम् अनर्गलम् अप्रति-
बन्धम् अत्र्याहृतस्यैरगतिमित्यर्थः । “अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ती”
त्वापस्तम्बस्मरणात् । त्वरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रतएव
शक्रो गूढविग्रहः सन् जहार किलेत्यैतिह्ये ॥ ३९ ॥

विषादेति । तत् कुमारसैन्यं सेना सपदि विषाद इष्टनाशकतो
ननोभङ्गः तदुक्तं “विषादश्चेतसोभङ्ग उपायाभावनाशयोरिति”ति । तेन
लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत् तद्योक्तं विस्मितम् अश्व
नाशस्याकस्मिकलादाश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा
यदृच्छया स्नेच्छया आगता । रघोः स्वप्नसाटलकत्वादानुजिष्टक्षयेति
भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुञ्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्ब-
सूचकौ ॥ ४० ॥

* क्रियार्थोपपदस्य (तमुन्नतस्य) स्थानिनः (लुप्तस्य अप्रयुज्य-
मानस्य) कर्माणि चतुर्थी स्यात् ।

तदङ्गनिष्यन्दजलेन लोचने
 प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
 अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
 बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥
 स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
 ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
 पुनःपुनः सूतनिषिद्धचापलं
 हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

तदिति । सतां पुरस्कृतः पूजितः दिलीपनन्दनोरघुः पुण्येन
 वस्याः नन्दिन्याः यदङ्गं तस्य निष्यन्दोद्भव एव जलं सूत्रमित्यर्थः तेन
 लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा अतीन्द्रियेषु इन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । अत्या-
 दयः* क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (२, २, १८ वा०) इति समासः । द्विगु-
 प्राप्तापन्नानलंपूर्वगतिसमासेषु † (२, ४, २६ वा०) परवलिङ्गताप्रतिषेधात्
 विशेष्यनिमित्तम् । भावेषु अपि वस्तुपूपपन्नदर्शनः सम्पन्नसाक्षात्कार-
 शक्तिर्बभूव ॥ ४१ ॥

सइति । नरदेवः सम्भवो यस्य स रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं
 निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः । “किरणप्रग्रहौ रश्मी”

* क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाअत्यादयः द्वितीयासुन्तेन सुवन्तेन सह
 नित्यं समस्यन्ते ।

† परवलिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरिति २, ४, २६ पा० सूत्रेण तत्पुरुषे
 परवलिङ्गतोक्तेः इन्द्रियशब्दस्य लीवतया लीवताप्राप्तौ वार्त्तिककृता गदि
 समासे परवलिङ्गतायाः प्रतिषेधात् वाच्यलिङ्गता ।

शतैस्तमच्छामनिमेषवृत्तिभि
 हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
 अवोचदेनं गगनसृशा रघुः
 स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३ ॥
 मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभि
 त्वमेव देवेन्द्र ! यदा निगद्यसे ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
 क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥

इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं क्रोदकं देव-
 मिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥ ४२ ॥

शतैरिति । रघुस्तमश्चहर्त्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापार-
 अन्यैरच्छां शतैः हरिभिः हरिद्वयैः । “हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
 त्कपिलवर्णयोरिति विश्वः । वाजिभिः अश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा ।
 “हरिर्वाताकचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्वि” ति विश्वः । एनमिन्द्रं गगन-
 सृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्त्तयन्निव
 अवोचत् ॥ ४३ ॥

मखेति । हे देवेन्द्र ! मनीषिभिः त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभाग-
 भुजां प्रथमः यदा निगद्यसे कथसे तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदी-
 क्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय क्रियां वि-
 हन्तमित्यर्थः । त्वमर्धाञ्च भाववचनात्* (२,३,१५ पा०) इति चतुर्थी ।
 कथं प्रवर्त्तसे ॥ ४४ ॥

* भावार्थे विहितात् त्वमर्धकात् घञाद्यन्ताच्चतुर्थी स्यात् ।

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विष
 ख्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
 स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
 त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥
 तदङ्गमग्रं मघवन् । महाक्रतो
 रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
 पथः शुचेदर्शयितारङ्गेश्वराः
 मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

त्रिलोकेति । त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः । तद्वितार्थेत्या
 (२, १, ५१ पा०) दिना उत्तरपदद्विगुसमासः । तेन त्रैलोक्यनियाम-
 केन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखस्य द्विषःघातकाः सदा
 नियम्याः ननु अनुशिक्ष्याः खलु स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयम्
 अन्तरायोविघ्नो भवसि चेत् विधिः अनुष्ठानं च्युतः क्षेतः लोके सत्कर्म-
 कथैवास्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदिति । हे मघवन् ! तत् तस्मात्कारणात् महाक्रतोः अश्व-
 मेधस्य अग्रं श्रेष्ठम् अङ्गं साधनम् अमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुम्
 अर्हसि तथाहि शुचेः पथोदर्शयितारः सन्मार्गस्य प्रदर्शकार्द्वेश्वरा
 महान्तः मलीमसां मलिनां पद्धतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते असन्मार्गं
 नावलम्बन्तइत्यर्थः “मलीमसन्तु मलिनं कञ्जरं मलदूषित” नित्यमरः
 ॥ ४६ ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
 वचो निशम्याधिपतिर्दिवोकसाम् ।
 निवर्त्तयामास रथं सविस्त्रयः
 प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥
 यदात्य राजन्यकुमार ! तत्तथा
 यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
 जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया
 भवद्गुरुर्लङ्घयितुं समोद्यतः ॥ ४८ ॥

इतीति इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचोनिशम्य आकर्ष्य दिवौ
 कसः स्वर्गोकसः । “दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे चेति विश्वः । तेषाम् अधिप-
 तिर्देवेन्द्रः रघुप्रभावात् सविस्त्रयः सन् रथं निवर्त्तयामास उत्तरं प्रति-
 वक्तुं प्रचक्रमे च ॥ ४७ ॥

यदिति । हे राजन्यकुमार ! क्षत्रियकुमार ! । “मूर्द्धाभिषि-
 क्तो राजन्यो वाङ्मजः क्षत्रियो विराडि” त्यमरः । यदाक्यभात्य
 ब्रवीषि । ऋवः पञ्चानामित्यादिना * (३, ४, ८४ पा०) आहादेशः ।
 तत्तथा सत्यं किन्तु यशोधनैरस्त्रादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् ।
 ततः किमतव्राह्म भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धम् अशेषं
 सर्वं मम तद्यशः इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुम् उद्यतः
 उद्युक्तः ॥ ४८ ॥

* ऋवः परेषां तित्रादीनां पञ्चानां स्थाने णलादयः पञ्च वा स्युः
 ऋवश्चाहादेशः ।

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो
 महेश्वरस्त्र्यम्बकएव नापरः ।
 तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
 द्वितीयगामी न हि शब्देषु नः ॥ ४६ ॥
 अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
 पितुस्त्वदीयस्य मयाप्रहारितः ।
 अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
 पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥ ५० ॥

हरिरिति । पुरुषेषूत्तमइति सप्तमीसमासः । न निर्द्धारणे(२, २, १० पा०) * इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु सन्नहत्परमोत्-
 लक्षः पूज्यमानैः (२, १, ६१ पा०) इत्युत्तमपुरुषइति स्यात् । यथा
 हरिर्विष्णुरेकएव पुरुषोत्तमः स्मृतः यथा च त्र्यम्बकः शिवएव महेश्वरः
 स्मृतः नापरः अपरः पुमान्, न तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदु-
 विदन्ति । विदो लटोवा (३, ४, ८३ पा०) इति भोजुसादेशः । नोटस्त्वाकं
 हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः एष त्रितयोऽपि शब्दोद्वितीयगामी न हि ।
 द्वितीयाप्रकरणे गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानात् † समासः ॥ ४६ ॥

अतइति । यतः अहमेव शतक्रतरतः त्वदीयस्य पितुः अयं यत
 तमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया अपहारितोऽप-
 हृतः । अपहारितइति स्वार्थे णिच् । तवात्र अश्वे प्रयत्नेन अलं प्रयत्नो

* निर्द्धारणोऽर्थे वा षष्ठी सा न समस्यते ।

† द्वितीयान्तस्य त्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैःसह समासप्रकरणे गमिग-
 म्यादिभिरपि द्वितीयान्तपदस्य समासस्योपसंग्रहात् समासः ।

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरं
 पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
 गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
 न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥
 स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
 करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

माकारीत्यर्थः । “निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् * तृतीया ।
 सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्तानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निषेहि
 निपूर्वात् धाज्धातोलुङ् न माज्योगे (६, ४, ७४ पा०) इत्यङ्गागमप्रति-
 पेधः । महदास्तन्दनं विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा अप-
 भयः निर्भीकः सन् पुनः पुरन्दरं वभाषे किमिति, हे देवेन्द्र ! यदि
 एषः अस्मान्मोचनरूपस्ते तव सर्गोनिश्चयः “सर्गः स्वभावनिर्गोचनिश्चया
 ध्यायदृष्टिष्वि”त्मरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण भवान् रघुं माम् अनि-
 र्जित्वा कृतमनेनेति कृती कृतकृत्यो न खलु । इटादिभ्यश्च (५, २, ८८ पा०)
 इति इनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेनात्मनोऽर्जयत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

स इति । स रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम् उक्त्वा

* गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तिप्रयोजिकेत्युक्तेः निषेधक्रियासाध-
 नत्वान्निषिध्यमानप्रयत्नवाचिशब्दात्तृतीया ।

† तत्कृतमनेनेत्यधिकारे, इटादिशब्दात् तत्कृतमनेनेत्यर्थे इनिः
 स्यात् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
 वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥
 रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
 हृदि क्षतो गोलभिदध्यमर्षणः ।
 नवाम्बुदानीकसुहृत्तलाञ्छने
 धनुष्यमोघं समघत्त सायकम् ॥ ५३ ॥
 दिलीपसूनोः स दृहद्भ्रजान्तरं
 प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन
 विशेषशोभिना अतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरः
 अनुसृतपिनाकी सन् अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः ।
 “स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्यन्तरौ
 पादौ मण्डलं तोरणाक्षति । अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढन्त ततोऽ-
 यतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यय” इति ॥ ५२ ॥

रघोरिति । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । “अवष्टम्भः ह्रुवर्णे
 च स्तम्भप्रारम्भयोरपी”ति विश्वः । पत्रिणा वाणेन हृदि हृदये
 क्षतो विद्धः अतएव अमर्षणः असहनः क्रुद्धइत्यर्थः पर्वतभेत्ता गोलभित्
 इन्द्रोऽपि । “सम्भावनीये चोरेऽपि गोलः क्षौणीधरे मत” इति
 विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य वृन्दस्य सुहृत्तं क्षणमात्रं लाञ्छने
 चिह्नभूते धनुषि, दिव्ये धनुषीत्यर्थः अमोघम् अवन्ध्यं सायकं वाणं
 समघत्तं संहितवान् ॥ ५३ ॥

दिलीपेति । भीमानां भवङ्कराणाम् अक्षराणां शोणिते रुधिरं

पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः

कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥५४ ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः

सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते

खनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनुः रघोः
दृष्टवृ विशालं भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य अनास्वादितपूर्वं पूर्वमना-
स्वादितम् । सुप् सुपा * (२, १, ४ भा०) इति समासः । मनुष्यशोणितं
कुतूहलेनेव यपौ ॥ ५४ ॥

हरेरिति । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रमइव विक्रमोयस्य स तथोक्तः ।
सप्तम्युपमानपूर्वस्य (२, २, २४ वा०) इत्यादिना समासः । कुमारोरघु-
रपि सुरद्विपास्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशाः अङ्गुलयोयस्य सः तस्मिन्
शच्या पत्रविशेषकैः अङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेरिन्द्रस्य भुजे
खनामचिह्नं खनामाङ्क्षितं सायकं निचखान निखातवान् । निष्कण्टक-
राज्ये तस्यायं महानभिभवइति भावः ॥ ५५ ॥

* समर्थेन सुवन्तेन सुवन्तं समस्यते इति समासे, भूतपूर्वे चरट्
(४, ३, ५३, सूत्रे) भूतपूर्वेतिनिर्देशात् ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य पर-
निपातः ।

† सप्तम्यन्वपूर्वपदस्य उपमानपूर्वपदस्य च समर्थेन सुवन्तेन सह
समानो वज्रग्रीहिगुल सप्तम्या उपमानपदस्यचोत्तरपदलोपः
साव ।

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा
 शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
 चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः
 प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
 तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं
 गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
 बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणो
 रधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्निभिः ॥ ५७ ॥

जहारेति । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्य
 इन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च सः
 शक्रः सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणात् अवतारणात्
 छेदनादिव तस्मै रघवे भृशम् अत्यर्थं चुकोप तं हन्तमियेषेत्यर्थः । क्रुध-
 द्रुहेत्या * (१, ४, ३७ पा०) दिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ ५६ ॥

तयोरिति । जयैषिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः
 गरुत्मन्तः पक्षवन्तः । “गरुत्मच्छदाः पत्र”मित्यमरः । आशीविषा
 आशिषि दंष्ट्रायां त्रिषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः । शृषोदरादि (६,
 ३, १०६ पा०) त्वात्साधुः । “स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोरि”
 त्यमरः । तद्व भूमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव भयावहा इत्यर्थः तैः
 अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः ।
 पत्निभिर्वाणैः उपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धादेवा इन्द्रस्य” सैनिकाश्च
 रघोः, यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं सद्गुलं युद्धं बभूव ॥ ५७ ॥

* क्रुधद्रुहेत्यास्त्रयार्थानां धातुप्रयोगे यं प्रति कोपः स सम्प्रदानसंज्ञः
 स्यात् ।

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्वष्टिभिः
 स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
 शशाक निर्वापयितुं न वासवः
 स्वतश्च्युतं वह्निमिवाङ्घ्रिरम्बुदः ॥ ५८ ॥
 ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्घ्रिते
 प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
 रघुः शशाङ्काङ्घ्रिमुखेन पत्रिणा
 शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥
 स चापसुत्सृज्य विष्टमत्सरः
 प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।

अतीति । वासवः अतिप्रबन्धेन अतिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयु-
 क्ताभिः अस्त्वष्टिभिः दुष्प्रसहस्य दुःखेन प्रसह्यतइति दुष्प्रसहस्य
 दुःखेनाप्यसह्यस्येत्यर्थः तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् अम्बुदोऽङ्घ्रिः
 स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव निर्वापयितुं न शशाकः । रघोरपि लोक
 पालात्मकस्येन्द्रांशसम्भवत्वादिति भावः ॥ ५८ ॥

ततइति । ततोरघुः हरिचन्दनाङ्घ्रिते प्रकोष्ठे मणिवन्धे प्रमथ्य-
 मानार्णवधीरनादिनी प्रमथ्यमानार्णवइव धीरं गम्भीरं नदतीति तं
 तदोक्तां वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकम् अजोयस्य स तस्य विडौ-
 जसः इन्द्रस्य । शपोदरादि (६, ३, १०६ पा०) त्वात्साधुः । शरा-
 सनज्यां धनुर्नौर्जीं शशाङ्कस्य अङ्घ्रिः खण्डइव मुखं फलं यस्य तेन
 पत्रिणा अलुनात् अच्छिनत् ॥ ५९ ॥

इति । विष्टमत्सरः प्रष्टवैरः सइन्द्रः चापम् उत्सृज्य

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं

स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

रघुर्मृशं वक्षसि तेन ताडितः

पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्व्रथां

सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे

विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।

प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् (३, ३, ५ वा०) कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ॥ ६० ॥

रघुरिति । रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितः सन् सैनिकानाम् अश्रुभिः सह भूमौ पपात तस्मिन् पतिते ते रुद्धुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्व्रथां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां ये हर्षेण निस्वनाः क्वेडाः तैः सह उत्थितश्च तस्मिन्नुत्थिते हर्षात् सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तथापीति । तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणाम् आनुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शत्रवे चिरं तस्युषः स्थितवतोऽस्य रघोः वीर्यातिशयेन दृक् हतवान् इति दृक् दृक्वा । अक्षभूणदृक्तेषु * (६, १, ३ पा०) क्तिप् । ततोप । स्वयं वीरएव वीरं जानातीति

* अक्ष्णादिभूषणपदेषु हन्तेर्भूतार्थे क्तिप् स्यात् ।

तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥६२॥
 असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया
 न मे त्वदन्येन विसोढसायुधम् ।
 अवेहि मां प्रीतस्यते तुरङ्गमात्
 किमिच्छसीति ल्लुटमाह वासवः ॥६३॥
 ततोनिषङ्गादसमग्रमुद्धृतं
 सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
 वरेन्द्रसुवुः प्रतिसंहरन्निपुं
 प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुवेश्वरम् ॥६४॥

भावः । कथं गतोः सन्तोषोऽत आह गुणैः सर्वत्र शत्रुमितोदासीनेषु
 पदम् अङ्घ्रिनिधीयते गुणैः सर्वत्र संक्रान्त्यत इत्यर्थः । गुणाः शत्रून्प्रा-
 वृज्जयन्तीति भावः ॥ ६२ ॥

असङ्गमिति । सारवत्तया अद्रिष्वप्यसङ्गम् अप्रतिबन्धं नै आयुधं
 वन्न त्वदन्येन न विसोढम् अतोमां प्रीत सन्नुष्टम् अवेहि तुरङ्गमात्
 म्भनं तुरङ्गं वृज्जयित्वा । अन्यारादितरर्त्ते (२, ३, २६ पा०) इति
 मञ्जुषी । किमिच्छसीति ल्लुटं वासवः आह । तुरङ्गमादन्यददेयं
 नास्तीति भावः ।

तत इति । ततः निषङ्गात् तूणीरात् अरुमयं यथा तद्योद्धृतं
 सुवर्णपुङ्खद्युतिरिति रञ्जिताङ्गुलिद्योदेन तम् इष्टुं प्रतिसंहरन्निपुं
 "नामहरन् प्रहरेति"ति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः
 "निपुं वरेन्द्रः सुवु इति (३, २, २८ पा०) खड्गप्रत्ययः अरुद्रिष्वेत्या-

अमोच्यमश्वं यदि सन्त्यसे प्रभो !
 ततः समाप्ते विधिनैव कर्त्तव्येण ।
 अजस्रदीक्षाप्रयतः स सङ्गुः
 क्रतोरश्रेष्ठेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥
 यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत
 खिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
 तवैव सन्देशहराद्विशास्यतिः
 श्लथोति लोकेषु ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥
 तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघो
 र्यथागतं सातलिसारधिर्यथौ ।

टिप्पणी (६, ३, ६७ पा०) सुभागम् । नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्य-
 वदत् न त प्राहुरदिति भावः ॥ ६४ ॥

अमोच्यमिति । हे प्रभो ! इन्द्र । अश्वम् अमोच्यं सन्त्यसे यदि तत-
 कर्त्तव्ये अजस्रदीक्षायां प्रयतः स सङ्गुर्गुणमपि तौ विधिनेव कर्त्तव्येण
 सनाप्ते तति क्रतोर्यत् फलं तेन फलेन अश्रेष्ठेण क्षत्स्त्रेण युज्यतां युक्तो-
 रसु । अश्वमेधफललाभे क्लिप्तत्वेनेति भावः ॥ ६५ ॥

यथेति । सदोगतः सदोगृहं गतः खिलोचनस्त्वेष्वरस्य एकांश-
 तया अटानाम् अतममूर्त्तितात् दुरासदोऽन्यादपि दुष्प्राप्त्योविशास्यति-
 यथा इमं वृत्तान्तं तत्र सन्देशहरात् वार्त्ताहरादेव श्लथोति च हे
 लोकेषु ! इन्द्र ! तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

तथेति । सातलिसारधिरिन्द्रः रघोः सन्त्वन्विनं कामं सनोरयं
 तथेति तदास्ति प्रतिशुश्रुवान् प्रतिश्रुतवान् । भाषायां सद्वस

नृपस्य नातिप्रसनाः सदोदृहं
 सुदक्षिणास्त्रुरपि व्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥
 तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
 प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
 परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
 तदीयमङ्गं कुलिशत्रयाङ्कितम् ॥ ६८ ॥
 इति क्षितीशोनवतिं नवाधिकां
 महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
 समारुणक्षुर्दिवसायुषः क्षये
 ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९ ॥

श्व' (३, २, १०४ पा०) इति क्लृप्तप्रत्ययः । यथागतं यथौ सुदक्षिणास्त्रुः
 रघुरपि नातिप्रसनाः विजयलाभेऽप्यश्वनागान्नातीव तृष्टः सन् । नञ-
 र्थस्य नञ्प्रत्ययस्य सुप् सुप् (२, १, ४ वा०) * इति समासः । नृपस्य
 सदोदृहं प्रति व्यवर्त्तत ॥ ६७ ॥

तमिति । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो-
 ज्ञापितोऽज्ञानमिति शेषः प्रजेश्वरोऽटिलीपः हर्षजडेन हर्षशिशिरेण-
 पाणिना कुलिशत्रयाङ्कितं तस्य रवोरिदं तदीयम् अङ्गं शरीरम्
 परामृशन् सन् तं रघुम् अभ्यनन्दत् ॥ ६८ ॥

इतीति । महनीयशासनः पूजनीयान्नः क्षितीशः इति अनेन
 प्रकारेण । "इति हेतुप्रकरणप्रकर्षाटिमन्नाग्नि" ध्वित्यमरः । महा-
 क्रतूनाम् अश्वमेधानां नवभिः अधिकां नवतिम् एकोनशतम् आयुषः

* अत्र नञ्प्रत्ययस्य (३, ३, ७४ पा०) तस्मान्नुडचीत्यनेन लुटि अनति-
 प्रसनाः स्यादित्यतो नञ्प्रत्ययः समासः ।

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनप्रङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

सप्तमेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगाग्निना ।

तेन सिंहासनं पितृप्रसखिलञ्चारिसखडलम् ॥ ४ ॥

पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः । स किल राजमिर्दृश्यं पूज्यतइत्युक्तं भविष्योत्तरे “एव च कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोयुधिष्ठिर ! । पर्जन्यः कामवर्षी स्यान्तस्य राज्ये न संशयः” इति । “चतुरत्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौर-लोकेसुखावहम्” । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवनभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिमभ्युद्यञ्च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उद्धे प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयोयासां ताः सप्रजाः ससन्नानाः प्रजाः जनाः । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्युभयत्वाप्यमरः । ननन्दुः ॥ ३ ॥

सप्तमिति । द्विरदग्व द्विरदैर्वा गच्छतीति द्विरदगाग्निना । कर्त्तर्युपमाने * (३, २, ७८ पा०) इति सुष्य जातौ † (३, २, ८८ पा०) इति वा णिनिः । तेन रघुणा सप्तं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तम् अधिष्ठितं किं तत् द्वयं, पितृरागतं पितृप्रम् । पितृ ‡ यञ्च ४, ३, ७८ पा० यत्प्रत्यय । सिंहासनम् अखिलमरेमखडल राष्ट्रञ्च ॥ ४ ॥

* उपमाने कर्त्तरि उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् ।

† सुबन्ते करणे उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् नतु समुदाचेन जातौ वाच्यावाम् ।

‡ आगतमित्यर्थे पञ्चम्यन्तात् पितृशब्दात् यत् स्यात् ।

छायामण्डललक्ष्येण^२ तमदृष्ट्या^५ किल स्वयम्^३ ।
 पद्मा पद्मातपत्रेण^४ भेजे^६ साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
 परिकल्पितसान्निध्या कालेकाले च वन्दिषु ।
 स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थाभिरुपतस्ये सरस्वती ॥ ६ ॥

सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह

छायेति । अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या
 छत्रधारणं कृतमित्युक्तं लक्ष्म्याः “लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा
 कमला श्रीर्हरिप्रिये” त्यमरः । स्वयमदृष्ट्या किल । किलेति सम्भाव-
 नायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुभवेन स्वरूपतो
 दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपद्मानं लक्ष्यते । “छाया
 स्तुत्यप्रिया कान्तिप्रतिविम्बननातप” इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातप-
 त्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन करणभूतेन साम्राज्ये साम्राज्यवर्त्मणि मण्ड-
 लाधिपत्ये दीक्षितम् अभिपिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्ति-
 सम्पत्तिरिति भावः ॥ ५ ॥

नम्यति सरस्वतीसान्निध्यमाह

परिकल्पितेति । सरस्वती च कालेकाले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु ।
 नित्यनीम्नवोरिति (८, १, ४ पा०) दीप्ताया द्विर्वचनम् । वन्दिषु परि-
 कल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्थं तं रघुम् अर्थ्या-
 भिरर्थादनप्रेतानि । धर्मपथ्यर्थन्यावादनप्रेते (४, ४, ८२ पा०) इति
 यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्ये देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः ।
 देवतात्वञ्च जिष्णुः पृथिवीपतिरिति वा लोकपालात्मकत्वाद्देवत्वानुसन्धे-
 यम् । एवञ्च सति उपादेवपूजासत्तत्करणमित्करणप्रथिषु * (१, ३,
 २५ ग०) इति ब्रह्मव्याटात्मनेपदं सिध्यति ॥ ६ ॥

* उपपूजनात् तिष्ठतः देवपूजाद्यर्थेषु आत्मनेपदं स्यात् ।

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
 तथाप्यनन्यपूर्वा तस्मिन्वासीद्वसुधरा ॥७॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आददे नातिशीतोष्णो नमस्त्वानिव दक्षिणः ॥८॥

मन्विति । वसुधरा मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिर्मन्यैः पुन्यैः राज-
 भिः भुक्ता यद्यपि भुक्तैवेत्यर्थः । यद्यपीत्यवधारणे । “अथर्वे यदि,
 वार्धे (एवार्धे) स्यादि” ति केशवः । तथापि तस्मिन् राज्ञि अन्यः
 पूर्वोपस्था सा अनन्यपूर्वा सा न भवतीत्यनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्तेवासीत्
 तत् प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र कारणमाह

स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथाप-
 राधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार क इव अतिशीतो-
 ष्णोवा न भवतीति नातिशीतोष्णः । * नजर्धस्य नशब्दस्य लुप्-
 तुमेति समासः । दक्षिणो दक्षिणादिग्भवो नमस्त्वान् वायुरिव मलय-
 निलद्रव्यत्वर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कासन्दकः “उहूवेजयति तीक्ष्णो
 नन्दना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते” इति
 ॥ ८ ॥

* नजा स्तासं अनतिशीतोष्णः स्यात्प्राशयेन न शब्द समासमाह ।

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गमइव प्रजाः ॥ ९ ॥

नयविद्भिर्नवे राञ्चि सदसञ्चोपदर्शितम् ।

पूर्वएवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥११॥

मन्दोदिति । तेन रघुणा प्रजाः गुरौ टिलीपविषये सहकारोदिति सौरभश्रूतः । “आम्रश्रूतोरमालोटसौ सहकारोदितिसौरभ” इत्यमर । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदये इव ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अत्योत्सुकाः कृताः । “गुणोत्तरोविषयः पूर्वं विस्मयारयती”ति भावः ॥ ९ ॥

नयेति । नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैः नवे तस्मिन् राञ्चि विषये तल्लिख्येत्यर्थः सत्, धर्मयुद्धादिकम्, असत् कूटयुद्धादिकञ्च उपदर्शितं तस्मिन् राञ्चि पूर्वः पक्षएवाभवत् संक्रान्तइत्यर्थः उत्तरः पक्षोनाभवत् न संक्रान्तइत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् तदुद्भावनन्तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्षः साधनयोग्यार्थः । “पक्षः पार्श्वगत्वाध्यसङ्घायवनमित्तिषु इति केचनः ॥ १० ॥

पञ्चानामिति । षड्विधादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धर्वमादयः उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः । अतोऽप्येते तस्मिन् रघौ नाम नवे महीपाले नति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वे-गुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ ११ ॥

यथा प्रह्लादनाञ्चन्द्रः प्रतापान्तपनोयथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुश्चत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमयै नं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्चीद्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

यथेति । यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्रः । चदिधातोरौणा-
दिको रक्प्रत्ययः (२, १३७०) प्रह्लादनाटाह्लादकरणादन्वर्थोऽनुगता-
र्थनामकोटभूत् यथा च तपतीति तपनः सूर्थः । (३, १, १३४ पा०) नन्द्या-
दित्वात्तुप्रत्ययः । प्रतापान्तनापजननादित्यर्थः तथैव स राजा प्रकृति-
रञ्जनात् अन्वर्थः सार्धकराजशब्दोऽभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त-
र्थात् (१, १५६३०) कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः तथापि धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्भ्रानाद्राजेत्युक्तं कविना ॥ १२ ॥

काममिति । विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते
कर्णप्रान्तगते चक्षुश्चत्ता तु चक्षुःफलन्वित्यर्थः सूक्ष्मान् कार्यार्थान्
कर्त्तव्यार्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव ।
“शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिना”मिति भावः ॥ १३ ॥

लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपरान्थनाम् अनुरञ्ज-
नप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कज-
लक्षणा पद्मचिह्ना । त्रिवोटपि विशेषणमेतत् । शरद् द्वितीया पार्थि-
वशोः राजलक्ष्मोरिव समुपस्थिता प्राप्ता । “रक्षा पौरजनस्य
देग तगरप्रान्तेषु सुन्निलवा, योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया नानव्यव-

निर्वृष्टलघुक्षिर्मेघैर्लुक्तावर्त्ता सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानघ्ने दिशः १५॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैतं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥१६॥

पुरङ्गरीज्ञातपत्न्यं विकसत्काशश्चाक्षरः ।

ऋतुविडम्बयासास न पुनःप्राप तच्छ्रियम् ॥१७॥

स्थापनम् । सास्यं निङ्गिप् टानट्ठित्कारणं त्वानः रुमानेट्ठिनं
कायोऽयं नहोभुजां प्रशननान्येतानि राज्ये नवे" ॥ १४ ॥

निर्वृष्टेति । नि श्रेय दृष्टा निर्वृष्टा । कर्त्तरि क्त । अतएव लक्षवः
तेभ्यैर्लुक्तावर्त्ता त्यक्तसार्ग अतएव सुदु सह. तस्य रघोर्भानोश्च
प्रताप भौरुपमातपस्य । "प्रतापौ पौरुपातपावि"ति वाटव. युग-
पत् दिशोव्यानशे व्याप ॥ १५ ॥

वार्षिकमिति । इन्द्रोवर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थ ।
उगंश्चरु (४, ३, १८पा०) इति ठक्प्रत्यय । धनुः संजहार रघु
जैत्र जवगीलन् । जे ह्यञ्जात् ह्यणन्तात् प्रजादिभ्य (५, ४, ३८पा०) इति
नार्त्त अणप्रत्यय. धनुर्दधौ । हि दत्त्वात् तादिन्द्ररुद्र प्रजानानर्थस्य
भवोजन्स्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनदिष्वे पर्यायेणोद्यतं कार्मुके
दास्या तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । पाटान्तरे पर्यायेणोद्यतो विश्वस्य
वदन्तौ पर्यायोद्यनविष्टौ । इयो पर्यायेण कारणद्वेष्टेति भावः
॥ १६ ॥

पुरङ्गरीवेति । पुरङ्गरीक मितान्धोजनेनातपत्नं यस्य न तयोक्त
गिकर्त्तानि कामानि कामाख्यलक्षणानुदान्येन चाक्षराणि यस्य न तयो-
क्तः ननु. दरुदु. पुरङ्गरीकदि तातपत्नं कामनिमवानरं त रघु दिड-

प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रसे ।
 तदा चक्षुश्चतां प्रीतिरासीत् सखरसा द्वयोः १८॥
 हंसश्रेणीषु तारासु क्षुब्धसु च वारिषु ।
 विस्तृतयस्तदीयानां पर्यस्ता यद्यस्तसिव ॥ १९ ॥
 इक्षुच्छायनिषादिव्यस्तस्य तौसुर्गुणोदयम् ।
 आक्षुमारकथोद्घातं शालिगोष्यो जग्मुर्वृक्षः ॥ २० ॥

नद्यानाम अनुवनार तस्य रसोः त्रिदं दुः शोकात् न प्रम । "शे-
 नात्तन्निन्द्यात् वक्ष्ये. शीरिष इत्यन्ते" इति माहवतः । १७ ।

प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रसौ विशदवन्ते निन्दते
 जानते चन्द्रे च हंसोर्गिणे तदा चक्षुश्चतां प्रीतिरपुराणः नगरात्तन्-
 वादा हलसौगेति वाच्य । "रसो गले रसः वादे" इति विश्वः ।
 जानते । १८ ।

नरेति । हंसानां श्रेणीषु नक्षत्रेषु तारासु चक्षुषु इक्षुदन्ति ननि
 वेत्तु इक्षुदन्ति । "इक्षुश्चकार इक्षुदन्त" इत्यमरः, इक्षुश्चकार इक्षुदन्ते इत्य-
 त् । १९. २. २०० = । इति इत्यत् । तेषु इक्षुदन्तेऽपि तैः वारिषु च
 तदीयानां रघुनक्षत्रिणां दशनां विस्तृतयः सन्तः चर्चिताश्च नगरिताः
 विस्तृतयेत् । कलदा चर्चनेऽं चर्चतिनेति नञः । १९ ।

इक्षुदन्ति । इक्षुः इक्षुः इक्षुश्चकार । इक्षुश्चकार इति
 । २. ४. २२० = । नक्षत्रेण । तत्र विस्तृतः इक्षुश्चकार इति नक्षत्रेण ।
 शीरिषेण च इक्षुः इक्षु इति विश्वः कलदा चर्चते नक्षत्रेण-
 वात् । इतीत्तौ गेयानि रघुनोति शान्तिगोष्यः नक्षत्रेण चर्चिताः इति ।
 नक्षत्रे (३. २. १००) । शीरिषेण चर्चिता इति (३. १. १५०) इति

* चक्षुश्चकार इक्षुश्चकार इति शीरिषेण चर्चिता इति

प्रससादोदयाद्दशः कुक्षयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाग्निं चक्षुभे द्विपतां मनः ॥२१॥

सदोदयाः ककुब्जन्तः सरितां बूलसुदुजाः ।

लीलाखेललनुप्रापुर्षहोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥२२॥

नोम्न. रघुकस्य तस्य रघो गुणेश्वरः उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणो-
त्पन्नं आकुमार कुमारादारस्य कथोद्घात. कथारस्योदयस्य तत् कुमा-
रेरपि न्यूनमानमित्यर्थः यशोजगुर्नायन्ति स्म । अथ वा कुमारस्य सतो-
रघोर्या कथा इन्द्रजिघासाद्य तत आरस्य आकुमारकथम् । तत्रा-
भिविधौ (१.२, ३ पा०) अथयोभाव । † आकुमारकथनुद्घातोयस्मिन्
कर्म्मणि नानाक्रियादिषोपक्रमेत् । “स्यादध्यादाननुद्घात आरम्भ” इत्य-
नर । आकुमारकथादुद्घातजिति पाठे कुमारस्य सतस्य कथाभिध-
रिते. उद्भूत यद्यत् तत्र आरस्य यशोजगरिति व्याख्येयम् ॥ २० ॥

प्रससादेति । प्रससादोदयाद्दशः कुक्षयोनेरगत्यस्य । “अगस्यः कुक्षसम्भव”
इत्यनर । उदयादोदयाद्दशः प्रससाद प्रसन्नं बभूव महौजनोरघोरुदयात्
अभिभवाग्निं द्विपतां मनश्चक्षुभे कालुष्य प्राप । “अगस्योदये जलानि
मनीदन्तीत्यादि” ॥ २१ ॥

सदेति । सदोदया. सदोदयता ककुब्जपाशस्तीति ककुब्जन्तः सहा-
ककददत्यर्थः । (८.२, ६ पा०) यनादित्वात्कुमारस्य वत्त्वाभावः † ।
सरितां बूलानि उद्घातयति हनुदुजाः । “उदि कृते नजिबहोः
(३.२, ३१ पा०)” इति शब्दव्ययः । अर्कविषेणादिना (६, ३, ६७ पा०)

† अत्र गुणोदय इति शब्दो. (२, १, १३ पा०) नर्यादात्रानभिविधौ
च रक्तमानं द्यात् इति युवनेन कथं नस्यते सोऽव्ययीभावः ।

† ८.२, १ पा०-१०. कर्त्तव्यं ककुब्जत्वात् परस्य ननुपोस्य वत्-
प्रसङ्गे ८.२. अत्र अर्कविषेणादिना इति शब्दव्ययम् ।

प्रसवैः सप्तपर्शानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्तुवुः ॥ २३ ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथञ्चाश्यानकर्हमान् ।

यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् २४ ॥

मुनागमः । महान् उच्चाणः महोच्चाः । अचक्षुरेत्यादिना निपातनात्
(५, ४, ७७पा०) अकारान्तः । लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुसा-
हवतोवपुष्मतः परमङ्गकस्य विक्रमं शौर्यं मनुप्रापुरन्नुचक्रुः ॥ २२ ॥

प्रसवैरिति । मदस्यैव गन्धोयेषां तैर्मदगन्धिभिः । उपमानाच्च *
(३, ४, १३७पा०) इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्शानां वृक्षविशेषाणाम् ।
“सप्तपर्शो विशालत्वं शारदोविषमच्छद्” इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैः
आहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । “गजेऽपि नागभातङ्गावि” त्यमरः ।
असूययेव आहृतिनिमित्तया स्पृष्टयेव सप्तधैव प्रसुस्तुवुः मदं वदन्तुः
प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । “करात् कटाभ्यां” सेट्प्रत्यये
नेत्राभ्याञ्च मद्स्त्विति” रिति पालकाव्ये । करान्नासारन्धाभ्यामित्यर्थः
॥ २३ ॥

सरितइति । सरितोगाधाः सुप्रतराः कुर्वती पथोसार्गाञ्च आश्या-
नकर्हमान् युष्कपद्मान् कुर्वती । “संयोगादेरातोधातोर्वस्वतः इति ङ”
(५, ४, ११७पा०) श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् । शरत् शरद्वत्तः तं रघुं शक्तेः
उसाहशक्तेः प्रथमं प्राक् यात्रायै दण्डयात्रायै नोदयामास प्रेरया-
नात् । प्रभावसन्तर्गतिसन्त्यन्नस्य यात्रा शरत् स्वयमुत्पादयामासे-
त्त्वर्थः ॥ २४ ॥

* उपमानपूर्वकस्य गन्धशब्दस्य वङ्गव्रीहौ इत् समासान्तः स्यात् ।

† मंदोगन्धिभिरस्य दण्डप्रत्याहारवर्णवतः आदन्तधातोः परस्य
निष्ठातस्य नत्व स्यात् ।

तस्मै सख्यक् ङ्तोवह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
 प्रदक्षिणाञ्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
 स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाष्णिंरयान्वितः ।
 पङ्क्तिं वलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
 अवाकिरन्वयोद्वहास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
 दृष्टतैर्मन्दरोद्भूतैः क्षीरोर्मयद्वाच्युतम् ॥ २७ ॥

तस्मादिति । वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्ति
 कर्मणि सम्यग्विधिवत् ङ्तोहोमसमिद्धोवह्निः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षि-
 णम् । तिष्ठद्गुप्तमित्वा (२, १, १७ पा०) टव्ययीभावः । प्रदक्षिणं
 याञ्चिर्व्याजा तस्याः व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहव-
 यात्वायाम् “इङ् प्रदक्षिणगतोद्धतमुक् न्यस्य धात्रीं समुद्ररश्मनां
 वशगं करोती”ति । वाजियहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि
 नीराजनाविधानात् ॥ २५ ॥

नदति । गुप्तौ मूलं स्निवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गञ्च येन स
 गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाष्णिः उद्धृतदृष्टशत्रुः सेनया रक्षितदृष्टदेशोवा
 अयान्वितः शुभदैवान्वितः । “अयः शुभावहोविधिरि” त्यमरः ।
 स रघुः पङ्क्तिं नौलघत्यादिरूपं वलं सैन्यम् । “मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी
 द्विपटाटपिकं वलमि”ति कोपः । आदाय दिग्गं जिगीषया जेतु-
 मिच्छया प्रतस्थे चक्षाल ॥ २६ ॥

अवाकिरन्निति । वयोद्वहाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयातं लाजै-
 राचारलाजैः मन्दरोद्भूतैः दृष्टतैर्विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः
 अच्युतं दिग्गुमिव अवाकिरन् पर्यक्षिपन् ॥ २७ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
 अहिताननिलोद्भूतैस्तर्ज्वन्निव केतुभिः ॥२८॥
 रजोभिः खन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 भुवस्तलमिव व्योस कुर्वन् व्योमेव भूतलम् २९ ॥
 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परावस्तद्वन्तरम् ।
 ययौ पञ्चाद्रथादीनि चतुस्तल्येव ता वसुः ॥३०॥

स इति । प्राचीनवर्हिर्गानं नक्षत्रहाराजः इति केचित् । प्राचीन-
 वर्हिरिन्द्रः “पर्यव्योसश्च दृषा हरिहदः प्राचीनवर्हित्वे” तीन्द्र-
 पथ्यवेषु हलायुधमिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः अनितेनातुल्यमाने-
 नोद्भूतैः केतुभिर्गजैः अहितान् रिप्नु तर्ज्वन्निव मर्त्यसन्निव ।
 तर्ज्वन्तुल्योरनुदात्तेत्येपि चञ्चिडोडित्करणेनानुदात्तेन्द्रित्तल्य-
 तनेमदपत्यानित्यत्वज्ञापनात् * परस्त्यैपदनिति वाचनः । प्रथमं प्राचीं
 दिशं ययौ ॥ २८ ॥

रजोभिरिति । निं कुर्वन् खन्दनोद्भूतैः रजोभिः घनसन्निभैर्घोरैः,
 क्रियातः, परिमाणतश्च सेवतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योस आनाहं भुव-
 स्तलमिव भूतलम् व्योमेव कुर्वन् दद्यादिति गुरोरा सन्त्यः ॥ २९ ॥

प्रताप इति । अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः । “स प्रभावः, प्रतापश्च
 यत्तेजः नोपदण्डजमित्यनरः । ततः शब्दः सेवाजलजलः, तदनन्तरं
 परागोधूलिः । “परागः पुष्परजति धूलिखानीदयोरनी”ति विश्वः ।
 पञ्चाद्रथादि, चतुरङ्गवल्गु इतीत्य' चतुःस्तल्येव चतुर्लोकैः, “स्तलः

* तर्ज्वरनुदात्तेत्येन आलनेमदप्रदण्डे जाम्बवन्तित्य तन्निवाग-
 म् । चञ्चिडोऽनुदात्तेत्येनैव आलनेमदप्राम्निवस्त्येपि पुनस्तल्य
 डित्करणमेवोक्तायै ज्ञापनम् ।

मरुष्टष्ठान्युदन्नांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
 विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥३१॥
 स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वलागरगामिनीम् ।
 वभौ हरजटाश्रुष्टां गङ्गामिव क्षणीरथः ॥३२॥
 त्वाजितैः फलसुखातैर्भोज्यैश्च वज्रधा नृपैः ।
 तस्यासीदुल्लसोभार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥३३॥

प्रकाशहे कावांगे विज्ञानाद्रिपु पञ्चसु । नृपे मरुष्टे चेति हेम । ना
 चमृद्यदौ । रघानीकमिति पाठे इति शब्दाध्याहारेण योज्यम्
 ॥ ३० ॥

नर्तिति । न रघुः शक्तिमत्त्वात्मसर्धत्वात् मरुष्टष्ठानि निर्ज्वल
 स्थानानि । “सन्नानौ मरुधन्वानावि”त्यनरः । उदन्नांस्युदभूतजनानि
 “चकार नाव्या” नौमिसायाः नदी । “नाय्य त्विलिङ्गं नौतार्थे”
 इत्यनरः । नौवयोर्धर्मविषयलेत्वादिना (४, ४. ६१ पा०) यत्प्रत्यय ।
 सुप्रतरा सुखेन तार्याश्चकार विपिनान्यरग्यानि । “अटव्यरगदं
 विपिनमि”त्यनरः । प्रकाशानि निर्द्वेषाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्
 तस्य गम्य किमपि नासीदिति भावः ॥ ३१ ॥

न इति । महती सेना पूर्वलागरगामिनी कर्षन् न रघुः चरन्त्य
 लटाभ्योश्चष्टा गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वलागरगामिनी । भणीरथ
 इत्यभौ । भणीरथेनाम लक्षित् कपिलदग्धाना नागराणा नम्रा
 तत्याजनाय लक्ष्मिरीटात् गङ्गाप्रदत्तदिता राजा यत्स्वस्वाङ्ग गङ्गा
 भार्गवदीति गीयते ॥ ३२ ॥

त्वाजितैर्निग । “फलं मष्टे धने बीजे निश्चत्तौ भोगान्”घोरि”

पौरुष्यानेवसाक्रामंस्तांस्तान् जनपदान् जयी ।

प्राप तालीवनश्यामसुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

अनम्नाणां समुद्धर्तुस्तस्मात् सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृदैर्दत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

ति केशवः । फलं लाभं दृक्षपक्षे प्रसवञ्च त्याजितैः । त्वजेश्वर्यन्तात्
द्विकर्मकात् प्रधाने * कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपटात् त्याजितैः
अन्यत्रोत्पाटितैः वज्रधा भग्ने रणे जितैः, अन्यत्र छिन्नैः, ऋषैः
पादपैः दन्तिनो गजस्येव तस्य रघोः मार्गउल्लङ्घः प्रकाश आसीत् ।
“प्रकाश प्रकटं स्पष्टसुल्लङ्घं विशदं स्फुट” मिति यादवः ॥ ३३ ॥

पौरुष्यानिति । जयी जयशीलः । जिदृक्षिविश्रीत्यादिना
(३, २, १५७ पा०) इति प्रत्ययः । स रघुरेवं पुरोभवान् पौरुष्यान् प्राच्यान् ।
दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् (४, २, ६८ पा०) इति त्यक्प्रत्ययः । तांस्तान्
सर्वानित्यर्थः । (८, १, ४ पा०) वीप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान् देशान्
आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठमनिकं प्राप ॥ ३४ ॥

अनम्नाणामिति । अनम्नाणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुः उन्मू-
लघितः तस्मात् रघोः सकाशात् । भीतार्थानां भयहेतुः । (१, ४, २५ पा०)
इत्यपाटानत्वात् पञ्चमी । सिन्धुरयान्नदीवेगादिव सुहृदैः सुहृद्दे-
शीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपदवचना. क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं
वैतसः सम्बन्धिनीं दत्ति प्रणतिमित्यर्थः आश्रित्य आत्मा संरक्षितः । अत्र
कौटिल्यः “बलीयसाभियुक्तोद्भवैः सर्वत्रानुप्रणतोवैतसधर्म्ममातिष्ठेत्”
इति ॥ ३५ ॥

* प्रधानकर्मण्याख्ये ये तादीनाञ्चद्विकर्मणामित्युक्तेरिति शेषः । इहा-
दिषु त्याजेः पाठाभावेऽपि द्विव्यापारार्थकत्वेनैव द्विकर्मकत्वम् ।

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
 निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
 आपादपद्मप्रखताः कलमाइव ते रघुम् ।
 फलैः संवर्द्धयामासुस्तखातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धिदिरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखोययौ ॥ ३८ ॥

वङ्गानिति । नेता नायकः स रघु नौभिः साधनैरुद्यतान् सन्नङ्गान्
 वङ्गान् तरसा बलेन । “तरसी वनरंजनी” इति यादव । उत्खायो-
 न्मूल्य गङ्गाया स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान
 स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादेति । आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रगता अतएवो-
 त्खाताः पूर्वमुद्धता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते वङ्गा
 कलमाइव शान्तिविशेषाइव । “शान्तयः कलमाद्याश्च पटिकाद्याश्च
 पुंस्यनी” इत्यमर । तेष्यापादपद्मं पद्मगूलपर्यन्तं प्रगता ।
 “पादोन्मूलतुरीयाश्रमेलपत्न्यन्तपर्यता ” इति विश्व । उत्खातप्रति-
 रोपिताः । रघु फलैर्धनैः अन्यत्र शस्येः सवर्द्धयामास । “फलं
 फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः । शस्ये” इति केशव ॥ ३७ ॥

स इति । स रघु, वङ्गा द्विरदाइव संतपोदैस्तेः सैन्यैः कपिशानाम
 नदीम् । करभानिति केषिद् पठन्ति । तीर्त्वा उत्कले, राजभिराट-
 शतपथ, सन् दर्शितमार्गः नन् कलिङ्गाभिमुखोययौ ॥ ३८ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥
 प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
 पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
 द्विषां विषह्य काङ्कतस्यस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलस्तातइव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

स इति । स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य “महेन्द्रो मलयः
 रुद्रः शक्तिमान्दक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च परियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः इति
 विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीर-
 वेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव न्यवेशयत्-
 निश्चिन्नवान् । “त्वग्मेढाच्छोणितस्तावात् सांसस्य क्रथनादपि । आ-
 त्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता” इति राजपुत्रीये । “चिर-
 कालेन यो वेत्ति शिवा परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो
 गजवेदिनि रि”ति मृगचर्मीये ॥ ३९ ॥

प्रतीति । गजसाधनः सन् कालिङ्ग कनिङ्गानां राजा द्विजन्म-
 नधकनिङ्ग्या (४, १, १७० पा०) दिना अण्प्रत्ययः । अस्त्रे रायुधैस्तं रघुं
 पक्षाणां ह्ये उद्यतम् उद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वतइव प्रतिजग्राह
 प्रक्षमिद्युक्तवान् ॥ ४० ॥

द्विषामिति । काङ्कतस्योरवुः तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराच-
 दुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षनुच्यते विषह्य
 सहित्वा इव यथाशस्त्रं मङ्गलस्तातइव विजयमङ्गलार्थमभिहितइव

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासर्वं योधाः शात्रवञ्च यपुर्यशः ॥ ४२

गृहीतप्रतिसुक्तस्य स धर्माविजयी नृपः ।

श्रियं सहेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३

ततोवेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशासनाशास्यजयोययौ ॥ ४४ ॥

जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । “यन्तु सर्वैर्माधिष्ठानं तन्माःकृत्यमुदाहृतमि”
ति यादवः ॥ ४१ ॥

ताम्बूलीनानिति । तत्र सहेन्द्राद्रौ युध्यन्तइति योधाः । (३, १, १३४
पा०) पचाद्यच् । रचिताः कल्पिता. आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः
दलैः तद्योक्ताः सन्तः नारिकेलासर्वं नारिकेलसद्यं ताम्बूलीनां नाग-
दल्लीनां दलैः यपुर्यशः तत्र विजहुरित्यर्थः. शात्रवं यमश्च यपुर्यशं
गित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गृहीतेति । धर्माविजयी धर्माधिं विजयशीलः स नृपोरदुः
गृहीतश्चानौ प्रतिनुक्तस्य सहेन्द्रनाथस्य कानिदृश्य श्रियं जहार
धर्माधिनिमित्तं भावः । मेदिनीन्तु न जहार शरणागतवात्सल्यादिति
भावः ॥ ४३ ॥

ततश्चित् । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलित
प्रसुरुष्टेपीमता । त्रीच्या(५, २, ११९ पा०)दित्वादिनिप्रत्ययः । वेलायाः
रमुद्रङ्गनस्य तटेनोपान्तेनैव अगस्त्येनाचरितामाशा दक्षिणा दिगम्
रनागाभ्यजय. अदलतिद्वत्वात् अमार्धनीयजयः कन् दयो । “अंग-

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां प्रत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयद्रेहपत्यकाः ४६

स्थोदक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजोयोगो
विन्ध्यजाताभिर्मदनः” इति ब्रह्मपुराणे ॥ ४४ ॥

स इति । स रघुः गजानां दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
गन्धस्येत् (५, ४, १३५ पा०) इत्यादिनाइकारादेशः समासान्तः । यद्यपि
गन्धस्येत्वे तदेकान्तपह्णं कर्त्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादे-
शस्तथापि निरङ्कशाः कवयः । तथा च माघकाव्ये ववुरयुक्कटगुच्छसुग-
न्धयः सततगस्ततगानगिरोटलिभिः । नैषधे च अत्रापि हि तद्विधाय न
वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः खदते त्वपारा इति । न कर्मधारयान्त-
त्वर्थीयइति* निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्यएव । सेनायां समवेताः
सैन्याः । “सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते” इत्यमरः ।
सेनायावा (४, ४, ४५ पा०) इति “एत्यप्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरी
नाम सरितं सरितां प्रत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयां न विश्वसनीयामिवा-
करोत् । सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्गर्तुरविश्वासोभवतीति भावः ॥ ४५ ॥

बलैरिति । विजिगीषोर्विजेत्तुमिच्छोः गताध्वनस्तस्य रघोः बलैः
सैन्यैः । “बलं शक्तिर्बलं सैन्य”मिति यादवः । मारीचेषु मरीचवनेषु
उद्भ्रान्ताः परिभ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः । “तेषां

* न कर्मधारयात् मत्वर्थीयो बह्व्रीहिस्येदर्थप्रतिपत्तिकरत्युक्ते
बह्व्रीहिसमासेनेव मत्वर्थलाभे कर्मधारयसमासात् मत्वर्थीय प्रत्ययो
नस्यादिति निषेधः ।

ससञ्जुरश्चक्षुणानामेलानामुत्पत्तिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥४७॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्त्वसत् करिणां गैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥४८

विशेषा हारीतोमद्गुः कारण्डवः प्लवः” इत्यमरः । मलयार्द्रेरुपत्यकाः
आसन्नभूमयः । “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यके” त्यमरः ।
उपाधिभ्यां त्यकन्नित्यादिना (५, २, ३४ पा०) त्यकन्प्रत्ययः । अध्युपिताः
उपत्यकास्तूपितमित्यर्थः । उपान्ध्याद्भवसः * (१, ४, ४८ पा०) इति
कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥

ससञ्जुरिति । अत्रैः क्षुणानामेलानामुत्पत्तिष्णवः उत्पन्नशीलाः ।
अलंकारजित्वा (२, २, १३६ पा०) टिना इत्युच्प्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजाति तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु* । सर्वधनोतिपटिन्यन्तोवञ्जप्रोचि ।
मत्तेभाना कटेषु ससञ्जुः सक्ताः । “गजगण्डे कटीकटावि”ति कोपः
॥ ४७ ॥

भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनात्
निष्केयुः समर्पितं नञ्जितं त्रिपदीच्छेदिनां पाटवृक्षलच्छेदकानामपि ।
“त्रिपदी पाटवृक्षेण”मिति याटवः । करिणां श्रीवासु भयं शैवं
काण्डवन्धनम् । श्रीवाभ्योऽण् च (४, ३, ५७ पा०) इत्यण्प्रत्ययः । नास्त्वसत्
न स्वल्पभूत् । द्युद्व्येः लुङि (१, ३, ६१ पा०) इति परस्मैपदे । पुषा-
टित्वाटट्, अनिटितात् (६, ४, २४ पा०) इति नकारलोपः ॥ ४८ ॥

* उपार्द्रिपूर्वकस्य वन्ततेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ।

† उटार्द्रिपूर्वकत्वाभावात् दन्तान्धयेन वञ्जप्रोच्ये एवात्र इति-
प्रत्ययत्वेन “न कर्मधारयादिन्यादिनिर्देशो”न ।

‡ द्युताद्रेरात्मनेपदित्वेऽपि लुङि परस्मैपदविषये अङ्विधानात्
परस्मैपदम् ।

दिग्भ्यः सन्दायते तेजोदक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यान्नेव रघोः पारुष्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥४६

ताज्जपणीसनेतरु बुक्तासारं बहोदधेः ।

ते निपत्य इदुल्लस्यै यशः खल्विव सञ्चितम् ॥५०

स निर्विह्वल्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्द्रौ ।

स्तनावित्र दिग्भ्यस्तस्याः शैलौ नलयद्दुर्गौ ॥५१॥

दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजोसन्दायते इत्थं भवति ।
लोहितादित्यात्(३.१.१३ पा०) क्यप्त्प्रत्यय. वा क्यप्ः * (१.३.८० पा०) ।
इत्यासनेपदम् । दक्षिणायने तेजोसन्दायित्वादिनि शब्दः । तस्यान्नेव
दिशि पारुष्यं पारुष्यं जनपदाना राजानः पारुष्याः । पारुष्योर्ङात्
बल्लभः (४.१.६८ पा०) इति ङात् । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न
सोढयन् । सूर्यश्चिज्विनोर्दपि विजितवानिति नायकस्य महानुल-
्लेभ्यते ॥ ४८ ॥

ताज्जपतीति । ते पारुष्याः सूर्यस्य गण्यं नद्या सनेतस्य रङ्गस्य
बहोदधे सखिश्च सञ्चितं बुक्तासारं नैतिकवरम् । “सारेण्णे स्त्रि-
रागे च न्याये हीवं वरे निञ्जि” ल्यनरः । संसृक्तोयं सञ्चितं यजमान-
तस्ये रघवे निपत्य प्रियपत्य ददुः । यशस्य सुखत्वाद्यौण्यम् । तज्ज-
पणीसङ्गमे नैतिकोत्पत्तिरिति परिहृतम् ॥ ५० ॥

स इति । वनस्येति च दुर्गसनेतत् । अत्रचिञ्जितः स रङ्ग-
तटेषु सानुष्वालीनचन्द्रौ व्याप्तचन्द्रनक्षत्रौ । “नक्षत्रान्ते नक्षत्रो-
भद्रञ्चोश्चन्द्रनेटङ्गिजा” तिल्लनरः । तज्जपते गान्तेषु व्याप्तचन्द्र-
नक्षत्रौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनावित्र स्थितौ नलयद्दुर्गौ

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्वस्तांशुकमलङ्कयत् ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्विस्पर्षिण्यपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यखग्नद्रवार्षवः ॥ ५३ ॥

मयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेषु चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

नान गैर्नौ दयाकामं यच्छेच्छं निर्विश्योपभ्युज्य । “निर्वेशोऽस्ति-
भोगयो” रित्यनरः । उदकान्यस्य मनीष्युदन्वानुदधिः । “उदन्वानुदधौ
चेति (८.२.१३ पा०) निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् ।
मोक्रानिन्दूरार्थकञ्चाणि क्तेन (२.१.३६ पा०) इति समान । पञ्चम्या
मोकादिभ्य (६.३.२ पा०) इत्यनुन् । स्वस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव
प्लितं सद्य सद्यादिम् अलङ्कयत् प्राप्तः अतिक्रान्तो वा ॥ ५२ ॥

कम्पति प्रतीची दिग्मभिययावित्याह

तस्येति । अपरान्तानां पाद्यात्थानां जये उद्यतैर्युक्तैः । अप-
रान्तान्नु पाद्यात्थान्ने च सूर्परिकादयः” इति यादवः । विस्पर्षि
नैर्यदि तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः । “अनीकन्त रणे सैन्ये, इति विद्वः ।
अर्णवोरानस्य जानटग्नप्रस्थान्त्रैरुत्सारितः परिन्सारितोऽपि सद्यखग्न
इत्यस्मिन् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव दृश्यतइति भावः ॥ ५३ ॥

भगोत्सृष्टेति । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां
केरलयोषितां केरलाङ्गनानामलकेषु चमूरेषु । सेनारजः चूर्णस्य कृदु-
सादिगजसः प्रतिनिधीकृतः । एतेन योषिता मलायनं चमूनाञ्च
५२ मुद्रान्नं धन्यते ॥ ५४ ॥

सुरलाभारतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्त्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्नान्नद्वानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कंठेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥

सुरणेति । सुरला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी सुरवीति
केचित् पठन्ति । तस्या भारतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं कैतकीसम्बन्धि
रजः तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् । “कञ्चुकोवारवाणोऽ
स्त्री”त्यमरः । अयत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् ।
“पिष्टातः पटवासक” इत्यमरः ॥ ५५ ॥

अभ्यभूयतेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । “वाजि-
वाहार्वागम्भर्हयैश्चवक्रभय” इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दाय
मानैः । कर्त्तरि क्त । शिञ्जितैरिति वा पाठः सञ्जतेख्यन्तात्कर्त्तरि क्तः ।
वर्त्मभिः कवचैः पवनेनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनि-
रभ्यभूयत तिरस्कृतः । मर्मरइति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैः गात्र
ध्वनिभिरित्यर्थः । मर्मरः मरमरायमाणइति ध्वनेर्विशेषणम् ॥ ५६ ॥

खर्जूरीति । खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषणाम् । “खर्जूरः कैतकी
ताली खर्जूरी च तृणद्रुमा” इत्यमरः । स्नान्नेषु प्रकारण्डे । “अस्त्री
प्रकारण्डे स्नान्ने स्यान्नुत्तान्नाखावधेस्त्रो”रित्यमरः । नद्वानां करिणां
मदोद्गारेण मन्स्त्रवेण सुगन्धिषु । मन्स्त्रस्येदित्या (५, ४, १३५ पा०) टिन
इकार । कंठे; गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि
विहाय । ल्लोमे (१, ४, ३१ वा०) पञ्चमी । शिलीमुखाः कलयः

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितोददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

सत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपुंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

“अनिवाणौ शिलीमुखा” वित्थमरः । मेतः । ततोऽपि सौगन्ध्याति-
गयादिति भावः ॥ ५७ ॥

अवकाशमिति । उदन्वानुदधिः रामाय जामटग्नप्राय अभ्यर्थितो
वाचितः ननु अवकाशं स्यात्तं ददौ किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अप-
रान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । “बलिहस्तांग्रवः कराः” इत्य-
मरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्त-
त्वोपचारः । करदानञ्च भीत्या न तु वाञ्छयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः
॥ ५८ ॥

सत्तेभेति । तत्र स रघुः सत्तानानिभानां रदनोत्कीर्णानि दत्त-
चिह्नानि त्रिजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिन् तं तयोक्तं त्रिकूटमेव उच्चै-
र्जयस्तम्भं चकार । गार्हप्रकाशस्त्रिकूटोऽद्विरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव
रवोर्जयस्तम्भोऽभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

पारसीकानिति । ततः स रघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रिया-
ग्यानिन्द्रियनान्जान् रिपूनिन पारसीकान् राज्ञोजेतुं स्थलवर्त्मना
प्रतस्थे न तु निर्दिष्टेनापि जज्ञपथेन समुद्रान्तस्य निषिद्धत्वादिति भावः

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

वालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥६१॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाञ्चात्तैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥६२॥

मह्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥६३॥

यवनीति । स रघुः यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । जातेरस्त्रीविषया
दयोपधात् (४, १, ६३ पा०)* इति ङीष् । मुखानि पद्मानिव मुख-
पद्मानि । (२, १, ५६ पा०) उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन योम-
दोमदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे कर्मव
अकाले प्राट्ठञ्च्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण प्राट्ठषि पद्मविकाश-
स्याप्रसक्तत्वात् । अजानां सम्बन्धिनं वालातपमिव अजहितत्वादज-
सम्बन्धित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥

संग्रामइति । तस्य रघोरश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । “साधनं सिद्धि
सैन्ययो”रिति हैमः । पाञ्चान्त्यैर्यवनैः सह । दक्षिणापञ्चात्पुरसस्त्यक्
(४, २, ६८ पा०) इति ल्यक् । सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः
शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः । “शार्ङ्गं युनर्धनुषि शार्ङ्गिणः ।
जये च शृङ्गरचिते चापेट्याह विशेपत”इति केशवः । अथ वा
शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रति-
भटा यस्मिन् तस्मिन् रजसि तमुलः संग्रामः सङ्कुलं युद्धमभूत् । “तनुलं
रंणसङ्कुल” इत्यमरः ॥ ६२ ॥

मह्लेति । स रघुः मह्लापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । “सुहीदल-
फलोमह्ल” इति यादवः । श्मश्रुलैः प्रट्ठमुखरोमवद्भिः । सिध्मादि-

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषार्स्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ६५ ॥

स्यञ्च (पृ. २, ६७ पा०) इति लक्षप्रत्ययः । तेषां पाश्चात्त्यानां शिरोभिः
 सरधानिर्नधुमच्चिकाभिर्व्याप्तैः “सरधा मधुमच्चिके”त्यमरः । जुद्राः
 सरधाः “जुद्रा व्यङ्गा नटी वेष्ट्या सरधा कण्टकारिकेत्य”मरः । जु-
 द्राभिः कृतानि चौद्राणि मधूनि । “मधु चौद्रं भाचिकाटीत्य”मरः ।
 जुद्रान्नरवटरपाटपाटञ् (४, ३, ११६पा०) इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः ।
 तेषां पटलैः सञ्चयैरिय । “पटलं तिलके नेत्ररोगे छन्दसि सञ्चये। पिटके
 परिमारे चे”ति हेमः । महीं तस्तार आच्छादयामास ॥ ६३ ॥

अपनीतेति । शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणा अपनारित-
 शीर्षण्डाः नन्तः । “शीर्षजं शीर्षखञ्च शिरस्ते” इत्यमरः । शरणा-
 गतनयनमेतत् । तं रघु शरणं ययुः । तथाहि महात्मना संरम्भ-
 कोप । “संरम्भ सन्मूमे कोपे” इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव
 प्रतीकारो यस्य सः । महता परजोयमौदित्यमेवागच्छं न तु जीवित-
 र्निर्वात भावः ॥ ६४ ॥

विनयन्ते इति । तस्य रघोर्योधाः भद्राः आस्तीर्णाजिनरत्नानि
 घर्माद्येषानि यातु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु । “मृद्वोका गोलनी

ततः प्रतस्थे कौशेरीं क्षालानिव रघुहिंशम् ।
 धरैरुत्तरैरिवोदीच्यानुडरिष्यन् रक्षानिव ॥ ६६ ॥
 विनीताभ्रश्रमास्तस्य सिल्वतीरदिचेष्टनैः ।

दुहुवुर्वाजिनः क्षालान् लक्ष्मणोऽङ्गुलसुरान् ॥ ६७

द्राघ्यं लोडो नहरसेति चेत्तरः । लक्ष्मिद्रोचाम्प्रवृत्तितिवैमैः
 विकल्पनं सुखेष्टं विनयते क्व क्वनीकम्भः । नैहैस्ते नद्यरीरे
 कनेरि :। ३, ३७ गः) इत्यात्मनेपदन् उद् क्ते (३, २. १। ८ गः)
 इति नूतये उद् " ६५ ।

तदिति । उत्तरदुः मलान् लक्ष्मणं धरैर्वापैः उच्चैः निरपै
 रिव । "निरजेस्त्रयुखंगुणमलिष्टरिष्टमदः" इत्यनरः । उदीच्या-
 नुदम्भान् क्वान् रक्षानुदमानोऽपहरिष्यन् कौशेरीं लक्ष्मणस्यनिर्णी
 दिमधुदीर्घी प्रतस्थे । कनेनेनेयम्येदेवगुणना दवाह दखी "रक्ष-
 नेनेयम्येदेवगुणना दवाह दखी"ति । ६६ ।

विनीतेति । सिल्वतीरदिचेष्टनैः । "देने
 नदरेयेचौ सिल्वतीं नरिति लिव"तिवनरः । सिल्वतीरे विचे-
 ष्टनैरङ्गुलसुरैर्विनीतः क्वानाः तस्य रघोर्वाजिनोऽङ्गुलः क्वानाः
 इव नयेतः इङ्गुलसुरविष्टानः देनां तान् यदा मल्लङ्गुलः
 केरः मल्ल देनां तान् । "अट इङ्गुलं नास्तीरकने" क्वानाः ।
 "वेनरेनेयम्येदेवगुणना दवाह दखी" इत्यङ्गुलः । सुनाग-
 वने विष्टान् एव"ति विनीतः । क्वानान् वादान् । "क्वानः प्रकृष्टं
 वये"ति विनीतानिङ्गुलसुराः । वने तान् इव युद्धे च"ति विनीतः । इङ्गुलः
 क्वानान् इ । ६७ ।

तत्र ह्यणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
 कपोलपाटलादेशि वभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
 काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
 गजालानपरिल्लिष्टैरन्नोटैः सार्द्धमानताः ॥ ६९ ॥
 तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
 उपदा विविशुः शश्वन्तोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तत्रेति । तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटं पराक्रममित्यर्थः रघुचेष्टितं रघुव्यापारः ह्यणानुञ्जनपटाख्याः क्षत्रियाः तेषामवरोधा- अन्तःपुरस्त्रियः तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्बः ताडनादिलतानखस्य आदेशि उपदेशकं वभूव । अथ वा पाटल- आदेशि आदेशा यस्य तद्वभूव इयं लेख्याप्यतइत्यर्थः ॥ ६८ ॥

काम्बोजा इति । काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं प्रभावम् "वीर्यं तेजःप्रभावयो"रिति हेमः । सोढुमनीश्वराः अशक्ताः मन्तः गजानामानानं बन्धनम् । भावे ल्युटि विभाषा लीयतेः (६, १, ५७ पा०) इत्यात्वन् । तेन परिल्लिष्टैः परिचतैरन्नोटैर्हृच्चविशेषैः * सार्द्ध- मानता ॥ ६९ ॥

तेषामिति । तेषां काम्बोजानां क्षत्रियैः भूयिष्ठा वहुशाला इति शब्दात् । "उत्तरणं द्रविं द्युज्ज"मित्यन्तर । राजान- मरोपदा उभावनाति । "उपावनमुपग्राह्यमुपहारमन्धोपदे"त्यन्तर । कोशलेश्वरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघु शश्वदमकम् । "मुञ्ज- पुन पुन- कटभीष्ममन्त्रकृत्वा" इत्यन्तरः । विविशुः तथापि उत्सेका गर्वास्त- विविशुः कल्पि गर्वाकारेण न गजदेव्यर्थः । ७० ॥

* आर्-रोटइति अस्मिन् प्रवर्ततेऽपीमुञ्जैः

ततो गौरीगुरुं शैलमाकरोहाञ्चसाधनः ।

वर्द्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

शशंस तुल्यसत्वानां सैन्यघोषेऽथसम्भ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

भूर्जेषु भर्भरीभृताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाश्रीकरिणो मार्गे सखतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरम् अथसाधनः सन् गौर्यागुरुं पितरं शैलं हिमवतम् उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तकूटांस्तस्य ऋङ्गाणि । “कूटोऽस्ती शिखरं ऋङ्ग” मित्यमरः । वर्द्धयन्निव कारोह । अत्यतद्बुलिदर्शनाद्विरिशिखरवृद्धिश्चमोटाजायतेति भावः ॥ ७१ ॥

शशंसिति । तुल्यसत्वानां सैन्यैः समानबलानां गुहास्तु शेरतेइति गुहाशयात्तेषाम् । अधकरणे श्रुतेः (३, २, १५, पा०) इत्यत्रत्ययः । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातविले गुहा” इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् । “सिंहोऽद्भेदः पञ्चास्योऽहर्थाः कौसरी हरिः” इत्यमरः । सम्भ्रमं परिवृत्त्य परावृत्त्यावलोकितं शयित्वैव श्रीवाभङ्गेणावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनामन्त्रकले सम्भ्रमकारणे सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम् नञः * प्रत्ययप्रतिशेधेऽपि क्सासद्भ्यते । शशंस कथययासात् । सैन्येभ्य इत्यर्थाद्भ्यते । वाच्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुसापकमिति भावः । असम्भ्रमत्वे हेतुः तुल्यसत्वानामिति । न हि समबलः समबला हिमेतीति भावः ॥ ७२ ॥

भूर्जेष्विति । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु : भूर्जपत्रोभुजोभूर्जोऽद्भुतम्

* नञोऽटत्यन्ताभावार्थत्वेऽव्ययीभावः, मेटार्थत्वे च तत्पुरुष इति निघनस्य असन्देह इति वृत्तिकारप्रयोगेण व्यभिचारात् भावहान्तशब्दवन्निमि व्याहारेऽत्यन्ताभावपरत्वेऽपि नञ्त्पुरुषः समासइति ।

विश्वसुर्नमेरुणां छायास्वध्यांश्च सैनिकाः ।

दृपदां वासितोत्सङ्गा निषसाज्जगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितव्रतः ।

आसन्नोपधयोनेतुर्नक्तमस्त्रेहृदीपिकाः ॥ ७५ ॥

चर्निका नते"ति दादवः । नर्मरः युष्कपर्णध्वनिः । नर्मर युष्क-
पर्णाना" मिति दादवः । अथञ्च गुह्यादिगद्गद् गुणिनि वर्त्तते प्रयु-
ज्यते च "नर्मरैरगुरुध्वनिभि" इति । अतो नर्मरीभूताः नर्मर
गद्गदलोभूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्र
मुत्पाद्येति भावः । गङ्गाशोकरिणः शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाताः
मार्गं तं म्रियेविते ॥ ७३ ॥

विश्वसुर्निति । सैनिकाः । सेनायां समवेताः । प्राग्ग्रहतीयः *
(४. ४. १ पा०) दृक्प्रत्ययः । नमेरुणां नुरधुनागानां छायास्तु निष्-
कानां दृपदुपविष्टानां नृगाणां कलूरीच्छगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः
सुरमिततलाः दृपदः मिला अध्यास्याधिष्ठाय । अधिशीङ्स्यासा
कर्म (१. ४. ४६ पा०) इति कर्म । दृपकु अधिरुह्येत्यर्थः विश्वसु
निष्काः ॥ ७४ ॥

मरुतेति । मरुतेषु देवदारुविशेषेषु आनृत्तानि यानि मातङ्गानां
मज्जानां शीवास्तु भगनि यैवेदाणि नृगुहृत्तानि । शीवाभ्योऽश् च
(४. ३. २५ पा०) इति चकारात् दृक्प्रत्ययः । तेषु स्फुरतिपिः
मृत्तमृत्तमानः ओपधयः ज्वल्लोच्चोत्तिर्नताग्निः नक्तं रात्रौ
नेतुर्नायकस्य रघोः अस्त्रे हृदीपिकाः तैर्निरमेजाः मटीपाः आरुन्
॥ ७५ ॥

* तद्वर्तमानतः प्राग् दृक्प्रत्ययते इत्यर्थेन प्राग्ग्रहतेदृक् इति-
शब्देन सेनाया वा (४. ४. ४५ पा०) समवेतीत्यर्थे सेनाग्रहण-
म्. स्यादा नरे प्रत्ययध्वजारात् दृक् ।

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

शरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

तस्योत्सृष्टेति । तस्य रघोरुत्सृष्टेषु उच्छ्रितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिः गजवर्षैः क्षताः निष्प्रिष्टाः त्वचोवेषां तै देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् । “वर्ष्म देहप्रमाणयो” रित्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्तम्बत्वक्षतैर्गजानामौन्नत्यननुनीयत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ रघोः पर्वते भवैः पर्वतीयैः । पर्वताच्च (४, २, १४३ पा०) इति छप्रत्ययः । गणैरुत्सवसङ्केताख्यैः सप्तभिः । “गणानुत्सवसङ्केताश्नजयत्सप्त पाण्डवः” इति महाभारते (सभा० २६ अ०) । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्वनाच्च निष्पेषेण सङ्घर्षेण उत्पतिता अनला यस्त्रिंशत् तथोक्तम् । “क्षेपणीयोभिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफल” इति यादवः । घोरं भीमं जन्य युद्धमभूत् । “युद्धमायोधनं जन्य” मित्यमरः ॥ ७७ ॥

शरैरिति । स रघुः शरैर्वाणैरुत्सवसङ्केतान्नाम गणान् विरतोत्सवान् कृत्वा जित्वेत्यर्थः किन्नरान् बाह्वोः स्वभुजयो जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रवन्धविशेषं गापयामास । गतिबुद्धीत्यादिना (१, ४, ५२ पा०) किन्नराणां कर्मत्वम् ॥ ७८ ॥

*उत्सवः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यं प्रीतिरेव सङ्केतो रतप्रथं संज्ञाकरखंशेषां तान् पन्थनिव दाम्पतप्रव्यवस्थान्मूल्यान् दस्युगणानितप्रथः । तेषाञ्चदस्युत् महाभारते तत्रैवोक्तम् । पौरवंतत्र निज्जित्व दस्युन् पर्वतवासिनइति ।
† गायतेः शब्दकर्मकत्वात् अणिकर्तृकिन्नराणां सिद्धि कर्मत्वम् ।

परस्यरेण विज्ञातस्तेषुपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारोराज्ञः सारोहिमाद्रिणा ७६

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधानइव हियम् ॥ ८० ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रघोवर्त्मरजोऽप्यस्य कुतएव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

परस्यरेणोति । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणयोदेषां तेषु सत्सु परस्यरेणान्योन्येन राज्ञा हिमवतः सारोधनरूपो विज्ञातः हिमाद्रि-
णापि राज्ञः सारोवनरूपो विज्ञातः । एतन्न तत्रत्यवस्तूनामनर्घत्वं
गणानामभूतमृद्वश्च पराजयइति ध्वन्यते ॥ ७६ ॥

तद्वेति । न रघुस्तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यमष्टय्य यशोराशिं निवेश्य
निधाय पौलस्त्येन राजणेन तुलितस्य * चानितस्याद्रेः कौलासस्य त्रिय
सादधानोजनयद्विशयनरोह अचततार कौलाससगत्यैव प्रतिनिवृत्त
इच्छेत् । न हि चूरा. परंण पराजितमभियुञ्जन् इति भावः ॥ ८० ॥

चकम्पे इति । तस्मिन् रघौ तीर्णं लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन्-
र्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषाणाम् जनपदानामीश्वर तस्य रघोः
गजानानालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णामुद्रुमैः सह चकम्प
कम्पितवान् ॥ ८१ ॥

वेति । स प्राग्ज्योतिषेश्वरः रुद्धार्कमाहृतसूर्यम् । अधार

* चूरा इति तत्रत्यं शिवदर्शनार्थं कौलासगमने श्रेष्ठपरिजिज्ञीर्षया
कौलासद्वारेण नद्यायाः मार्गनिर्दिष्ट्या च रावयेन कौलासाद्रिकृतोदित
इति मौरादिभिः कथागुप्तभेदा ।

तमीशः कामरूपपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपसुरोध यैः ॥८३॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानञ्च पादयोः ॥८४॥

इति जित्वा दिशोजिष्णु न्यवर्त्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां छलशून्येषु मौलिषु ॥८५॥

वर्षञ्च तदुर्द्ध्विनञ्च धारादृष्टिं विना दुर्द्ध्विनभूतम् अस्य रघोः रथवर्त्त-
रजोदपि न प्रसेहे पताकिनी सेनां कुतएव प्रसेहे न कुतोऽपीत्यर्थः
॥ ८२ ॥

तमिति । कामरूपपाणां नाम देशानामीशः अत्याखण्डलविक्रमम्
अतोन्द्रपराक्रमं तं रघुं भिन्नाः स्ववन्दटाः कटा गण्डाः शेषां तैः नागैः
शजैः साधनैः भेजे नागान् टक्त्वा शरणं गतइत्यर्थः । कीदृशैर्नागैः दैर-
न्यान् रघुञ्चतिरिक्तान् नृपानुपसुरोध । नूराणामपि नूरो रघुरिति
भावः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरइति । 'कामरूपेश्वरोहेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः
पादयोश्चाया कनकमयपादपीठव्यापिनी कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि
तेषामुपहारेण समर्पणेन आनञ्जं अर्हयामास ॥ ८४ ॥

इतीति । जिष्णुर्जयगीतः । ग्लानिस्तश्च रघुः (३, २, १३६ पा०)
इति । रघुप्रत्ययः । स रघुः इति इत्वं दिशोजित्वा रथोद्धतं
रजः छलशून्येषु रथोरेकञ्चक्रत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु
किरीटेषु । "मौलिः किरीटे धम्मिहो चूडाकड्डेलिसूर्धसु" इति हैमः ।
विश्रामयन् संक्रामगन्धित्यर्थः न्यवर्त्तत निवृत्तः ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥८६॥
 सदान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियामि
 गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
 काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
 राजन्यान् स्वपुरनिष्टत्तयेऽनुमेने ॥८७॥

स इति । स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् । “विश्व-
 जित्सर्वस्वदक्षिणइतिश्रुतेः । विश्वजितं नाम यज्ञम् आजह्रे कृतवा-
 नित्यर्थः । युक्तश्रुतदित्याह सतां साधूना वारिमुचां मेघानामिव आटा-
 नमर्ज्जन विसर्गाय त्यागाय हि पात्रे विनियोगायेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सदान्ते इति । काकुत्स्थोऽरघुः सदान्ते यज्ञान्ते । “सत्प्रमाच्छादने
 यज्ञे सदादाने वनेऽपि चे”त्यमरः । सचिवानाम् अनात्यानां सखा इति
 सचिवसखः सन् । “सचिवोभृतकेऽमात्य” इति हैमः । तेषामत्य-
 नानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । राजाहःसखिभ्य इच्(५,
 ४, ६४ पा०) इति टच् । गुर्वीभिर्नृजतोभिः । “गुर्न्महत्वाद्भिरच्चे पित्वाटौ
 धर्म्मदेयश्च” इति हैमः । पुरस्क्रियामिः पूजाभिः शमितं पराजयेन
 व्यलीकं दुःखं कैलक्षणं वा वेषा तान् । “दुःखे कैलक्षणं व्यलीक” मिति
 पाटयः । चिरविरहेऽप्युक्तानां उत्सृष्टानां अमरोधा अन्तःपुराङ्गना
 येषां तान् राशोऽपत्यानि राजन्याः क्षन्वियाम्नान् । “राजश्वगुराश्वत्
 (४ , १ , १७७ पा०) इत्यमर्ये तत्प्रत्ययः । “नूहोभिषिक्तो राजन्यो
 वाङ्मज्ज इच्छियोनिरादि”त्यमरः । स्वपुरं प्रति निष्टत्तये प्रतिगन-
 नानानुमेने अनुज्ञातवान् ॥ ८७ ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
 सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
 प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः
 मौलिस्त्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥८८॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

ते इति । ते राजानो रेखाएव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि
 च ध्वजाद्याकाररेखाइत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं प्रसादे-
 नैव लभ्यं प्रसादलभ्यं सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने
 प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्काराः ताभिः करणैः अङ्गुलीषु, मौलिषु
 केशवभ्रनेषु, याः स्त्रजोमाल्यानि ताभ्यः च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परत्नैः
 “मकरन्दः पुष्परसइत्य”मरः । रेणुभिः परागैश्च । “परागः सुमनो-
 रजः” इत्यमरः । गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचितायां
 रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ।

रघुवशम्

कस्मात्

स^१ सृ^२स^३म^४ये^५ वी^६त^७हिर^८र^९स^{१०}म^{११}य^{१२}त्वात्

पा^{१३}त्रे^{१४} नि^{१५}धा^{१६}या^{१७}र्थ^{१८}म^{१९}न^{२०}र्घ^{२१}शी^{२२}लः ।

श्रु^{२३}त^{२४}प्र^{२५}का^{२६}शं^{२७} य^{२८}श^{२९}सा^{३०} प्र^{३१}का^{३२}शः

प्र^{३३}त्य^{३४}ज्ज^{३५}गा^{३६}मा^{३७}ति^{३८}थि^{३९}मा^{४०}ति^{४१}थे^{४२}यः ॥ २ ॥

त^{४३}म^{४४}र्च^{४५}यि^{४६}त्वा^{४७} वि^{४८}धि^{४९}व^{५०}द्वि^{५१}धि^{५२}न्न

स्त^{५३}पो^{५४}धनं^{५५} मान^{५६}धना^{५७}ग्र^{५८}या^{५९}यी ।

= तपएधर्नस्यत = मानएधर्नयेकांतेमानधर्नो
लेषमानधनेषु अग्रयायी =

सदिति । अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः असाधारणस्वभावइत्यर्थः ।
“मू ल्ये पूजाविधावघ” इति “शीलं स्वभावे सदृत्ते” इति तामर
शाश्वतौ । यशसा कीर्त्या प्रकाशतइति प्रकाशः । पचाद्यच् । अति-
धिषु साधुरातिथेयः । पथ्यतिधिवसतिस्वपतेर्ढञ् (४, ४, १०४ पा०) इति
ढञ् । स रघुः हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमम् । दाण्डिनायनादि
(६, ४, १७४ पा०) सूत्रेण निपातः । वीतहिरण्यत्वाद्पगतसुवर्णपात्र-
त्वात् यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । ऋणस्ये ऋद्धिकारे पात्रे
अर्घार्थमिदं अर्घ्यम् । पाटाघाभ्याह (५, ४, २५ पा०) इतियत् । पूजार्थं
द्रव्यं निघाय श्रुत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् श्रुतेन शास्त्रेण प्रकाशं
प्रसिद्धम् । “श्रुतं शास्त्रावधृतयो” रित्यमरः । अतिधिमभ्यागतं कौत्सम् ।
“अतिधिर्ना ऋहागते” इत्यमरः । प्रत्युज्जगाम ॥ २ ॥

तमिति । विधिन्नः शास्त्रज्ञोऽकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मान-
धनानाम् अपघायी अप्येसरः अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित् कार्यज्ञः
आगमनप्रयोजनमवश्यं प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् विशाम्पतिर्मनुजेश्वरः ।
क “द्वौ विशौ वैश्यसनुजावि” त्यसरः । विष्टरभाजम् आसनगतम्

विशाम्यतिर्विष्टरमाजमारात्

कृताञ्जलिः कृत्यविदित्यवाच ॥ ३ ॥

अथग्रणीमन्वञ्जेतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं
लोकेन चैतन्यमिषोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्
यत्सम्भृतं वासवधैर्यलोपि ।

उपविष्टमित्यर्थः । “विष्टरोविष्टपो दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासन” मित्य-
मर । उच्चासनयोर्विष्टरः (८, १, ६३ पा०) इति निपातः । तं तपो-
धनं विधिपद्धिर्भ्रंयथाशास्त्रमित्यर्थः । तदर्हम् (५, १, ११७ पा०) इति
वृत्तिप्रसङ्गः । अर्द्धयित्वा आरात् समीपे । “आराद्दूरसमीपयो”
रित्यमरः । कृताञ्जलिः सन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ३ ॥

कृत्यग्रणीरिति । हे कुशाग्रबुद्धे ! सूक्ष्मबुद्धे ! “कुशाग्रीयमतिः
गोहः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमानिति ज्ञेययुधः । सन्तकृतां मन्त्रसूष्टु-
राम् । सुगर्भणपमन्तेति (७, ७, ८६ पा०) क्लिप् । मृषीणामग्रणी
संज्ञः ते ता गुरु कुशली अपि ज्ञेयगतां किम् । अपि ग्रन्थे । “गर्हा
गनुद्धमग्रगृहाममृषावनाम्ययी” लनरः । यतो यस्माद्गुरोः नकागात्
तथा अग्नेरं ज्ञानं लोकेनोष्णरश्मेः सूर्यात् चैतन्यं प्रबोधयव आप्तं
शीलम् ॥ ४ ॥

आदेनेति । आदेनोपयामादिकृत्तान्द्रादगादिना, वाचा उद
रादेन, मन्त्रा मन्त्रदीप्तपादिना, कायेन, वाचा, मनसादि, म. ७

आपाद्यते^{११} न व्ययमन्तरायैः^६
 कञ्चिन्महर्षेस्त्रिविधं^{१२} तपस्तत्^३ ॥ ५ ॥
 आधारबन्धप्रमुखैः^४ प्रयत्नैः^५
 संवर्द्धितानां^६ सुतनिर्विशेषम् ।
 कञ्चिन्^७ वाग्वादि^८ रूपप्रभवो^९ वः^{१०}
 अमच्छिदां^{११} अमपादपांनाम्^{१२} ॥ ६ ॥
 क्रियानिमित्तेष्वपि^{१३} बत्सलत्वा^{१४}
 दमन्नकामा^{१५} मुनिभिः^{१६} कुशेषु^{१७} ।
 न अत्रोक्तोक्तिनामोमत्याः सा =

वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि स्वपदापहारशङ्काजनकं
 नित्यर्षः । यत्तपः शश्वदसकत् । “मुञ्जः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमस
 क्त्वमाः” इत्यमरः । सम्भृतं सञ्चितं महर्षेर्वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मन-
 कायजं तत्तपः अन्तरायैः विघ्नैर्दिन्द्रप्रेरिताशुरीरुदैः व्ययं नाशं
 न आपाद्यते कञ्चित् नीयते किम् । “कञ्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 आधारेति । आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नै-
 रूपायैः । “आधारंवालवालैटन्वुवन्धेदधिकरणोऽपि चै”ति विश्वः ।
 सुतेभ्योनिर्गतीविशेषोऽतिशयोक्तिस्त्वान् कर्त्तव्यं तत्तथा संवर्द्धितानां अम-
 च्छिदां वः आश्रमपादपांनां वाग्वादिः आदिशब्दाद्वावानलादिरूपप्रभवो
 वाधकः न कञ्चिन्नास्ति किम् ॥ ६ ॥

क्रियेति । क्रियानिमित्तेष्वपि अनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिः
 दत्त लत्वान्मृगस्त्रे हादमन्नकामा अप्रतिहतेच्छा तेषां मुनीनाम् अद्वाएव

तद्दङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
 कच्चिन्मृगीणांमनघाप्रसूतिः ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको

येभ्योनिवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युच्छपष्टाङ्कितसैकतानि

शिवानि वस्तीर्थजलानि कञ्चित् ॥ ८ ॥

शय्याभ्यामुच्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तद्योक्ता मृगीणां प्रसूतिः
 मन्तरिनघा अद्यमना कच्चित् अनपायिनी किमित्यर्थः । “दुःखैर्नो
 व्यगनेष्वध”मिति दोटवः । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्गे एव धार-
 यन्ति ॥ ७ ॥

निर्वर्त्यते इति । यैस्तीर्थजनैर्नियमाभिषेकोनित्यस्नानादिः निर्व-
 र्त्यते निवापाद्यते येभ्योजलेभ्यः उद्धृत्येति शेषः । पितृणामग्निध्यात्ता-
 टीनां निवापाञ्जलयस्पर्शणाञ्जलयः । “पितृदानं निवापः स्या”दित्य-
 मरः । निर्जलानि उच्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां पष्टैः पष्टभागैः पाल-
 कान्द्राज्यास्तैरहितानि सैकतानि पुलिनानि तेषां तानि तद्योक्ता
 शिवानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कञ्चित्पुत्रपुत्रानि किमि-
 त्तरिः । “उच्छोराभ्यांरुकाटानं पणिगाद्युर्जनं शिव”मिति धाटवः ।
 पष्टाष्टासंज्ञक (५, १, ५० पा०) इतिपष्टाष्टाङ्काङ्गाद्येष्टाटन्प्रत्ययः ।
 अत्ररुकाटान्तरगाथित्वात् पूरणगुणत्वादिना न पष्टीमसामप्रतिषेधः ।
 शिवानि तेषु मन्त्रिभूतानि । मित्रतागर्कराभ्यां च (५, १, १०४ पा०)
 इत्युक्त्वात् ॥ ८ ॥

नीवारपाकादि कङ्करीयै
 राश्टश्यते जानपदैर्न कञ्चित् ।
 कालोपपन्नातिथिकल्पभागं
 वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ६ ॥
 अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
 सम्यग्विनीयानुमतोगृहाय ।

नीवारैति । कालेषु योग्यकालेषु उपपन्नानामागतानामतिथीनां
 कल्पग्रा भागा यस्य तत्तथोक्तं वने भवं वन्यं शरीरस्थितेर्जीवितस्य
 साधनं वोयु आकम् । पच्यतइति पाकः फलं धान्यमिति यावद्
 नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्रामाकादिधान्यसंपहः । जनपदेभ्य
 आगतैर्जानपदैः । ततश्चागतः (४, ३, ७४ पा०) इत्यण् । कङ्करीयै
 कङ्करीयं वुषसर्हन्तीति कङ्करीयाः । कङ्करीयुषं ह्रीवे धान्यत्वचि-
 वुषः पुमान्"त्यमरः । कङ्करीयदक्षिणाच्छ च (५, १, ६६ पा०) इति
 कृप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिः नाश्टश्यते कञ्चित् न भक्ष्यते किमित्यर्थः
 ॥ ६ ॥

अपीति । किञ्च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय विद्व-
 यित्वा विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । क्रियार्थोप-
 पदेत्यादिना (२, ३, १४ पा०) चतुर्थी । अनुमतोऽपि अनुज्ञातः किं
 हि यस्मात् ते तव सर्वेषाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुप-
 कारे क्षमं शक्तम् । "क्षमं शक्ते हिते त्वि"ष्वित्यमरः । द्वितीयमाश्रमं
 गार्हस्थ्यं संक्रमितं प्राप्नुम् अयं कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति
 भावः । कालसमयवेलासु तमुन् (२, ३, १६७ पा०) इति तमुन् । सर्वोप-

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

तवाहृतोनाभिगमेन त्वप्तं
मनोनियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अथाज्ञया शासितुरात्मना वा

प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्नाम ॥ ११ ॥
निर्दिष्टं वा । निर्दिष्टं वा । अत्र

इत्यर्थपात्रानुमितव्ययस्य

रघोरुदारामपि गां निशब्धम् ।

कारक्षममित्यत्र ननुः । 'यथा' सातरमाश्रित्य सर्वे जीयन्ति जयन्त
यन्तान्ने षट्श्लोकात्तदश्रित्येतर व्याश्रमा इति ॥ १० ॥

कुशलप्रश्नं विधायामनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह

तविति । अर्हतः पूज्यस्य प्रशंसस्य । अर्हं प्रशंसायाम्* (३, २, १३२
पा०) इति शतप्रत्ययः । तवाभिगमेनागमनसात्वेण मे सोऽन नत्वप्र
न तुष्टं किन्तु नियोगक्रियया आज्ञाकरणेनोत्सुकं मोत्सुक्यम् । "इष्टा-
र्होऽशुक्त उक्तुक" इत्यमरः । प्रकितोऽनुवाच्या तृतीया च (२, ३, ४४ पा०)
इति मप्रस्यर्षे तृतीया । शासितुर्गुरोराज्ञया, अपि आत्मना कर्तो वा ।
प्रकृत्यादिभ्य उपसंज्ञानम् † (१, २, ३, १८३ पा०) इति तृतीया । मा
सम्भावयितुं वनात् प्राप्तोऽसि गुर्वर्धं स्वार्थे वागवतनित्यर्थे ॥ ११ ॥

इतीति । अर्थपात्रेण षट्श्लोकेनानुमितोव्ययः सर्वस्वत्यागोपस्य
तस्य रघोः इति उक्तप्रकारमुदाराम् श्रीदार्ढ्यदुःखामपि गां वाचं मनो-
नियोगक्रिययोत्सुकं मे इत्येवंरूपात् । 'गर्गिषु पशुपात्रञ्जटिहृत्नेव

* प्रशंसायां षट्श्लोकात् अर्हतेः अर्हति शतप्रत्ययः स्यात् ।
† मरुतिनभति ल्हेभ्योऽर्धविक्रये तृतीयाभुमाननं षट्श्लोकेन ।

१६६ ^{किं० श्लो० तः} ^{स्वार्थस्य उपपत्तिं प्राप्तिं । स्तं} ^{दुर्बला लोकापारणा} ^{दोषायस्पृशे} रघुवंशम् । ५ सर्गः

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः
स्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन् !

नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

दृष्टिमूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौ"रित्यमरः । निशस्य
श्रुत्वा वरतन्तुशिष्यः कौतः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः
दृष्टस्यपालदर्शनाच्छिथिलमनोरथः सन् तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारे-
णावोचत् ॥ १२ ॥

सर्वत्रेति । हे राजन् ! त्वं सर्वत्र नोदस्माकं वार्त्तं स्वास्थप्रमवेहि
जानीहि । “वार्त्तं वलून्यरोगे” चेत्यमरः । “वार्त्तं पाटयमारोग्यं
भव्यं स्वास्थप्रमनामय”मिति वादवः । न चैतदाश्चर्यमित्याह नाथे
इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः । तथाहि
अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्ये इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति
तमिस्रा तमस्ततिः । “तमिस्रं तिमिरे रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ ।
कृष्णपक्षनिशायां चे”ति विश्वः । तमिस्रमिति पाठे तमिस्रं तिमि-
रम् । “तमिस्रं तिमिरं तम”इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । “लोकस्य
भवने जने” इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत दृष्टिमावरितं
नालमित्यर्थः । कपेरत्नमर्थत्वाद् तद्योगे नमःस्वस्तीत्यादिना (२, ३, १६
पा०) चतुर्थी । अलमिति पर्याप्प्रार्थग्रहणमिति भगवान् भाष्य-
कारः । कल्पेत सम्पद्येनेत्यर्थः क्लृप्ति * सम्पद्यमाने च (१, ४, ४४ वा०)
चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥ १३ ॥

* कपधातुप्रयोगे सम्पद्यमाने कर्त्तरि चतुर्थी स्यात् ।

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते

पूर्वान् महाभाग ! तथातिशेषे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेत

स्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्

आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः

स्तस्वेन नीवारद्वावशिष्टः ॥ १५ ॥

तथार्कतद्व्याटिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह

भक्तिरिति । प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । “पूज्यः प्रतीक्ष्य” इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषः तं तत्र कुलोचिता कुलाभ्यस्ता । “अभ्यन्तेऽप्युचिन्तं न्याय्य”मिति यावत् । हे महाभाग ! सार्वभौम ! तदा भक्त्या पूर्वा-
नर्तितेभ्यं कृतवत्तमे । शिन्तु नर्यात् यत्तं चेत्तर्द्धि कथं खेटस्त्रिन्द्रइव
अभ्यन्ते प्रतयाह व्यतीतेति । प्रतं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्
भार्गभगवान् त्वाम् अभ्युपेतइति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरेति । हे नरेन्द्र ! तीर्थे सत्त्वात् प्रतिपादिता कश्चिदेव स
तथाऽहः । “योनौ जन्मान्तरे च सन्तयाद्यथादमस्यसि । पुण्यक्षेत्रे
, तथा यत्ते तीर्थे स्नातुर्निश्च”मिति ह्यन्युपधः । शरीरमात्रेण तिष्ठन्
आभासकत्वात् अरण्ये भगवन्नुत्थाः सुनिद्रमुत्थाः । अरण्यान्द्रुथं
(१, २, १२८ ना.) इति दुर्जगत्प्र. । तद्व्यात्ता मन्मथेन प्रसूतिर्यस्य

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्
 अकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
 पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
 कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धे ॥ १६ ॥
 तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
 गुर्वर्थमाहर्त्तुमहं यतिष्ये ।

सः स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः । प्रकृत्यादित्वा (१, ३, १८ वा०) तृतीया ।
 नीवारद्वाभासि शोभसे ॥ १५ ॥

स्थाने इति । भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् मखजं मखज्यं न
 विद्यते किञ्चन यस्यं यकिञ्चनः । मयूरव्यंसकादित्वात् (२, १, ७२ पा०)
 तत्पुरुषः । तस्य भावः तत्त्वं निर्द्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयति स्थाने युक्तम् ।
 “युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः । तथाहि सुरैर्देवैः पर्यायेण
 क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचयात् श्लाघ्यतरो हि वरः
 खलु । “मणिः श्याणालीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदचीणोनागः
 शरट्टि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बाल-
 वनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपा इति भावः । अत्र
 कामन्दकः । “धर्मार्थं चीणकोपस्य चीणत्वमपि शो”मते । सुरैः
 पीतावशेषस्य कण्ठपक्षे विधो“रिवे”ति ॥ १६ ॥

तदिति । तत्तस्मान्तावत् । “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽधारणे”
 इति विश्वः । अनन्यकार्यः प्रयोजनान्तररहितोऽहम् अन्यतोवदा-
 न्यान्तरात् गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्त्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्ष्ये ते त्वर्थं
 खल्वि शुभमस्त्व । नमःखस्तोत्यादिना (२, ३, १६ पा०) चतुर्थी ।
 तथाहि चातकोटमि “घरणोपतितं तोयं चातकानां रुजाकर”मिति

स्वस्वस्तु ते निर्गलितास्वुगर्भं
 शरह्वनं नार्हति चातकोऽपि ॥१७॥
 एतावदुक्त्वा प्रतिवातुकामं
 शिष्यं सहर्षेण पतिर्निपिध्य ।
 किं वस्तु विद्वत् ! गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्ता ॥१८॥
 ततो यथावद्विहिताध्वराय
 तस्यै त्वयावेगविवर्जिताय ।

देशेऽनन्तरात्तस्मिन्नेषीत्यर्थः । निर्गलितान् अन्वु एव गर्भो वस्य तं शरह्वनं नार्हति न चातके । अर्हति गतौ वाचने चेति धातुः । “वाचनार्थे रमे-
 ष्टेनम्” इति यावत् । १७ ॥

एतावदिति । एतावदाद्यनुक्त्वा प्रतिवातुं कामोयस्य तं प्रतिवातुकामं
 मन्वायामम् । “तम् कामतनोरपीति” (१.१.१०६ भा० आ०) मन्वायु-
 लोचः । मन्वरेऽपि रतलो शिष्य गौर्धं नृपतिः रघुः निपिध्य निवार्य द्वे-
 तिरुत् । त्वया मुग्धं प्रदेयं वस्तु किं जिनात्कृतं कियत् किंपरिमाणं वा
 इत्येव तं गौकम् एतदुक्त्वा अट्यत् । “प्रत्येऽनुयोगः दृष्ट्या च”
 इत्यमरः । १८ ।

ततोऽति । ततो मयावद्विहितम् । अर्हति गतिः (१.१.११७ ण०)
 निर्गलितास्वुगर्भं तिधिरनुष्ठितवशात् नृदायागदेत्यर्थः । अन्वयावेगविर-
 ष्टेऽनुयोगः तस्यै तम् कामतनोरपीति ज्ञापितम् । ह्यस्यै
 ततोऽपि एवै एतदुक्त्वात् । कामं, मन्वुङ्क्ते व परे तुमस्य अन्यो
 नाम्नेः ।

* तदर्हति रघुः इति ज्ञापितार्थेऽपीत्यर्थः इतिः स्यात् ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
 विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १६ ॥
 समाप्तविद्येन मया महर्षि
 विज्ञापितोऽसूक्ष्मदक्षिणायै ।
 स मे चिरायाऽस्खलितोपचारां
 तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥
 निर्वन्धसञ्जातरुषार्थकाश्य
 मचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

जिंताय गर्वाभिनिवेशश्च न्याय अनुद्धतायेत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादी-
 नाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे नियामकाय । “वर्णाः
 स्युर्ब्राह्मणादय” इति । “ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चत-
 ष्टये । आश्रमोऽस्त्री” इति चाटमरः । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः ।
 तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान् वर्णी ब्रह्मचारी । “वर्णिनोब्र-
 ह्मचारिणः” इत्यमरः । वर्णाद् ब्रह्मचारिणि* (५, २, १३४ पा०)
 इति इनिप्रत्ययः । स कौत्वः प्रस्तुतं प्रकृतम् आचचक्षे ॥ १६ ॥

समाप्नोति । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरु-
 दक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायाऽस्खलितो-
 पचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात् प्रथममगणयत् संख्यातवान्
 भक्त्यैव सन्तुष्टः किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिमेव तां
 दक्षिणाम् अगणयदिति योज्यम् ॥ २० ॥

निर्वन्धेति । निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्जातरुषा सञ्जातक्रोधेन

* वर्णशब्दादस्यर्थे इनिः स्यात् तदन्तेन ब्रह्मचारिणि वाच्ये ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीञ्चतस्रो दश चाहरेति ॥२१॥

सोऽहं मपर्याविधिभाजनेन
मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोहु
मत्प्रेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥२२॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्ति
रावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं

जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥२३॥

गुरुणा यद्वैतार्थं दारिद्र्यम् अविनयिता अविचार्य अहं वित्तस्य
धनस्य चतस्रो दश च कोटीः चतुर्दशकोटीर्नै नद्यम् व्यापार आन-
नेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्तः । अत्र ननुः
“अकृानि वेदाद्यत्वारो नीनासा व्यादविमरः । पुराणं धर्मग्राम्यश्च
विद्या चोलासतुर्दश” इति ॥ २१ ॥

सोऽहं इति । सोऽहं मपर्याविधिभाजनेनार्थपातेन भवन्तं प्रभु-
शब्दस्य प्रभो यस्य तं मत्वा त्रिःसं निःश्रित्येकैर्दः श्रुतनिष्क्रयस्य
विद्याशून्यस्य मत्प्रेतरत्वात्प्रतिनक्तत्वात् संश्रुतुपरोहुं निर्वहुं नाभ्युत्-
सहे ॥ २२ ॥

इत्यन्ति । द्विजराजकान्तिः इत्यन्तिः । “द्विजराजः गण-
धनेन्द्रदेवः इत्यन्तरः” इत्यन्तरः । “तस्मात् सोमो राजा नो प्रा-
ह्मण्यम्” इति श्रुतेः । द्विजराजकान्तिहेतुनादां राहितैराद्यं नार-

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्या

रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे

मा भूत् परीवादनवावतारः ॥२४॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये

वसंश्चतुर्थीऽग्निरिवाग्न्यगारे ॥

यति । एनसः पापात् निष्ठत्ता इन्द्रियवृत्तिर्यस्य सः जगदेकनाथो-
रघुः वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेन इत्यम् आवेदितो निवे-
दितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥ २३ ॥

गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृश्या । दृशेः कनिप्
(३, २, ६४, पा०) इति कनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा* तथा
अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनापि अस्याऽप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः
सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्याऽप्राप्य वदान्यान्तरं गतः । “स्यु-
र्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा वल्लप्रदे” इत्यमरः । इत्येवंरूपः अयं
परीवाऽस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भूत्
माऽस्तु । रघोरिति स्तनामग्रहणं सम्भावितत्वदीतनार्थम् । तथा च
“सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते” इति भावः ॥ २४ ॥

स इति । स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽग्न्यगारे
त्रेताग्निशालायां चतुर्थीऽग्निरिव वसन् द्वित्राणि द्वे त्रीणि व
अहानि दिनानि । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये (२, २,

* गुरुदक्षिणार्थस्य कर्मत्वे लक्ष्येने षष्ठी स्यादित्याशयेन क्रिया
विशेषणपरनया व्याख्यायते यथेति

द्वित्राण्यहान्यहसि सोढुमर्हन् !
 यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥२५॥
 तथेति तद्व्यावितथं प्रतीतः
 प्रत्यग्रहीत् सङ्गरसग्रजन्ता ।
 वासात्तसारां रघुरप्यवेज्य
 निष्प्राप्तुमर्थञ्चकसे क्षुवेरात् ॥२६॥
 वशिष्ठरत्नोक्तगजात् प्रभावा
 दुदन्वदाकाशसहीधरेषु ।

२५, पा०) इति वदन्तीति । वदन्तीर्त्ता संख्येय उजवउमणाद्
 (१.४, ७१, पा०) इति उन् । सोढुमर्हन् गि हे अर्हन् । नाय्य ! त्वदर्थं तव
 प्रयोजनं साधयितुं यावत् यते यतिथ्यं । यावत्पुराणिपातयोर्नट
 (१.३, ४ पा०) इति भविष्यदर्थे नट् ॥ २५ ॥

तथेति । अग्रजन्ता साङ्गरा प्रतीतः प्रीतः सन् तस्य रघो-
 र्निगतसमोषं सङ्गरं प्रतिजान् । "अथ प्रतिजाजिम्बिदापवृत्
 सङ्गरः" इत्यमरः । ता निरगिति वेदित् नटलि । तथेति प्रत्य-
 ग्रहीत् । सङ्गरसि सां भूमिमात्तसारा नटनीतधनान् ग्रंथय त्वेसा-
 दर्थं निष्प्राप्तुं यत्कर्तुं चकसे इत्येष । २६ ॥

वशिष्ठेति । वशिष्ठस्य यत् तन्वेगोद्यमान् अभिसन्त्य सोद्यमे
 तान्वात् प्रभावात् नानावर्तितां उदन्वदाकाशसहीधरेषु उदन्वति
 नटयोः प्रभावात् भूयोप्रांषु या सरत्तस्य । सङ्गरः सङ्गा इति

* संसर्गोऽर्थे, प्रतीतानेन संसर्गात्पदेन सङ्ग संख्यापदः नानुसन्ने
 न दृश्यते ।

मरुत्सखस्येव वलाहकस्य
 गतिविजम्ने न हि तद्रथस्य ॥२७॥
 अथाधिश्शिष्ये प्रथतः प्रदोषे
 रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।
 सामन्तसम्भवनयैव धीरः
 कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥२८॥
 प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
 सविस्त्रयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।

वज्रव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारी
 णां वाहको वलाहकः । (६, ३, १०६, पा०) दृषोदरादित्वात्पाधुः ।
 तस्येव मेघस्येव तद्रथस्य गतिः सञ्चारो न विजम्ने न विहता हि
 यतः ॥ २७ ॥

अथेति । अथ प्रदोषे रजनीमुखे तत्काले यानाधिरोहणविधा-
 नात् प्रथतो धीरो रघुः सामन्ताङ्गवः सामन्तो राजमात्रमिति सम्भाव-
 नयैव कैलासनाथं कुवेरं तरसा वलेन जिगीषुः जेतुमिच्छुः सन्
 कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भं यस्य तं रथम् अधिश्शिष्ये रथे शयितवा-
 नित्यर्थः । अधिशीङ्ख्यासां कर्म* (१, ४, ४६, पा०) इति कर्मत्वम्
 ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता
 अधिहता भाण्डारिकाः सविस्त्रयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नमस्तोत्र-
 भसः । (४, ३, १४ पा०) पञ्चम्यास्तस्मिन्प्रत्ययः । पतितां हिरण्ययी सुवर्ष

* अधिपूर्वाणां शीङ्ख्यासामाधारः कर्म संज्ञः स्यात् ।

हिरण्यमयीं कोपगृहस्य मध्ये
 वृष्टिं शशंसुः पतितां नमस्तः ॥२६॥
 तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
 लब्ध्वं कुवेराद्भियास्यमानात् ।
 दिदेश कौत्साय समस्तमेव
 पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥
 जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
 द्वापद्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

मयीम् । दामिष्ठकान्तम् (६, ४, ११७ पा०) इत्यादिना निपातनात्पायुः ।
 वृष्टिं शशंसुः कथयमानासुः ॥ २६ ॥

वर्तन्ति । भूपतिः रघुः अश्विदास्यनानादभिसंख्यमानात् कुवे-
 राणां वज्रेण कृत्स्नमेव भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यनर्पितमिव स्थितम् ।
 "पादाः प्रत्यनर्पयताः" इत्यमरः । यत्तुं सुमेरोरिति क्वचित्पाठः ।
 तं भासुरभासुरम् । "भासुरादिसद्वैश्वर्ये" (६, २, १६१ पा०) इति
 गुरम् । हेमराशिं रत्नम् एतदस्यैव कौत्साय दिदेश तदौ न तु चत-
 र्दशभोदित्वात्प्रमितित्वात्तर्हिः ॥ ३० ॥

जनस्येति । साकेतवासायै एतस्मिन् साकेतनिवासिनः लक्ष्मणा
 रामिनः "साकेतः स्वातन्त्र्यधामना लोकाणां मन्दिनी च सा" इति
 पाठः । एतस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ मत्तल्लक्षणगदौ यभूताम् । "द्वयात्
 साकेतयोर्भक्त्यङ्गी तं जनम्" इत्यमरः । नौ तौ सुमरदेवा-

* यम् शिराच्छब्दं न सद्यदि मदे कन्दोमी निर्धारितः ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःसृहोऽर्थी
 मृपोऽर्थिकामाद्दधिकप्रदञ्च ॥ ३१ ॥
 अथोद्ध्रवामीशतवाहितार्थं
 प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
 सृशन् करेणानतपूर्वकायं-
 सम्यस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥
 किमत्र चित्रं यदि कामसूभू
 दृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

दधिकोऽतिरिक्तद्रव्ये निःसृहोऽर्थी, अर्थिकामात् अर्थिमनोरथादधिकं.
 प्रददानोति तथोक्तः । प्रे दाञ्चः* (३, २, ६, पा०) इति कप्रत्ययः ।
 नृपञ्च ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः
 सन् । आशंसायां भूतवञ्च (३, ३, १३२ पा०) इति भविष्यदर्शे क्तः ।
 उद्घाणां क्रमलकाणां वामीनां वड्ढवानाञ्च शतैः वाहितार्थं प्रापित-
 धनम् अनतपूर्वकायं विनयनन्वमित्यर्थः प्रजेश्वरं रघुं करेण सृशन्
 वाचमुवाच ॥ ३२ ॥

किमिति । दृत्ते स्थितस्य । “न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्द्धनं पालनं
 तथा । सत्यान्ने प्रतिपत्तिञ्च राजदृत्तं चतुर्विधम्” इति क. मन्दकः ।
 तस्मिन् दृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्दृपस्य भूः कामान् सूतइति
 कामसूर्यदि । सत्सूद्विषद्गुह- (३, २, ६१ पा०) इत्यादिना क्तिम् ।
 अत्र कामप्रसवने किं चित्रं न चित्रमित्यर्थः । किन्तु तव प्रभावो-

* प्रशब्दे उपपदे दाञ्चाभ्यां कः स्तात् कर्त्तरि वाच्चे ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो
 मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥
 आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं
 येयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपरस्ते ।
 पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं
 भवन्तमीदृशं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥
 इत्थं प्रयुज्याग्निपमग्रजन्मा
 राज्ञे प्रतीयाव गुरोः सकाशम् ।

अथ अचिन्तनीयः वेन प्रभावेन त्वया द्यौरपि मनीषितमृगिण-
 ः दुग्धाः । दुर्बेर्द्विर्नर्मत्वात्प्रधाने गर्भणि क्त । “प्रधानवर्मग्या-
 ने नादीनां द्विर्वर्मणाम्” अथधाने दुह्यादीनां गवने कर्तुं श्च वर्मण-
 ः कर्तव्यात् । ३३ ।

आशास्यमिति । मर्गणि येयांसि कृमानि अधिजग्मुः प्राप्त-
 ः ते तव मन्यत् पुत्रादिक्रियत् आशास्यम् आशी साध्यम् आन-
 णिकं वा पुनरुक्तभूतं मर्गं निहन्तिहर्षः । किन्तु ३४३ मूल भवन्त-
 वः पितेव प्रत्यसुत्तानुरूपं त्वया दान्यसुत्तमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व
 मिति । ३४ ।

इत्थं इति । अथजन्म साधुना । “अथजन्म द्विजं यद्वे आ-
 ष मभूति कृतः” इति श्रुतिः । इत्थं साधुं आश्रितं मनुजं दृष्ट्वा
 तीः मर्गं मर्गं मर्गिणाम् प्रत्यः । साधुनापि जीवन्तोऽपि जीव-
 ण्यः “जीव । मर्गिति जीवन्तो” इति श्रुतिः । मर्गोदायोः प्रश-
 णः ।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मा
 दालोकमर्कादिव जिवलोकः ॥३५॥
 ब्राह्मे सुहृत्ते किल तस्य देवी
 कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
 तमात्मजन्मानमजं चकार ॥३६॥
 रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
 तदेव नैसर्गिकसुन्दरत्वम् ।

शनिवचैतन्यमिति प्राठे ज्ञानमिव तस्माद्वेदतिथेराशु सुतं देवे
 प्राप ॥ ३५ ॥

ब्राह्म इति । तस्य रघोर्देवी नहिषी ब्राह्मे । तस्येदम् (४.३.१६६;
 पा०) इत्यण् । ब्रह्मदेवताके अमिजिज्ञामके सुहृत्ते किल ईषट-
 समाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्तान्दुषुवे । ईषट्त्तनाप्तौ (५.३.६७.
 पा०) इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । “कुमारो
 बालके स्तान्दे” इति विश्वः । अतो ब्राह्मसुहृत्तेत्यात्पदत्वात् णि
 रघुः ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रम् अजम् अज-
 नामकं चकार । “अजो हरौ हरे कान्ते विधौ ह्यगो रघोः सुते”
 इति विश्वः ॥ ३६ ॥

रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । “ओजसेजरे
 धातूनामवदन्त प्रकाशयोः” । ओजोवणे च दीप्तौ चेति च विश्वः । रूपं
 वपुः । “अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाद्दृतिरौन्दर्यवपुषि श्लोक-

न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः
 प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥
 उपात्तद्विद्यं विधिवद्गुरुव्य
 सं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
 श्रीः साभिलापापि गुरोरनुज्ञां
 धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥
 अदेचरेण क्रयकौशिकानां
 स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

गदयोः" इति चित् । तदेव पैतृकमेव । दीप्यं तदेव नैसर्गिकं
 आभासिषुद्रवत् तदेव कारणवत्त्वम् । कुमारो बालकः प्रवर्तित
 उपात्तद्विद्यो दीप इव प्रदीपात् सोत्पादकदीपादिव स्थात सतीवात् ।
 पूर्वादिभ्यो नञ्भ्यो णि (७. १. १८. नञ्) स्फाहावो पैतृकम् ।
 कारणात्कारणात् न विभिदे सिद्धो नाम्बूद सर्वात्मना तादृशत्वाभूदित्यर्थः ।
 १२७१

उपात्तेति । गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रम् उपात्तद्विद्यं नञ्परि-
 चम् । नैसर्गिकी सादृश्यात्सादेतोर्भिन्नैश्च कान्तं कौश्यं तन्मजं
 मतिं सन्निभत्वात् श्रीः धीरा च्छिनीद्रवचित्ता । "स्मिन्ना रिचो-
 धीरेणं तं तदेवमिति संश्लिष्यन्" इति सूत्रम् । कन्या सितविय
 गुरोः कन्योः पितृ-पितृकत्वात् इत्येव । यौवनात्तद्विभेदित्वम् ।
 अद्वैतानुसारेण विभेदवत्त्वमुक्त्यासादृश्यात् सादृश्यात्तयोर्व्यवत्ता च
 १२७२ । १२७३

उत्तं । अत्र सौम्यमिन्द्र इत्युक्त्याः स्वयंवरार्थं कुमारव्या-

आप्तः कुमारानननोत्सुकेन
 भोजेन दूतो रघवे विस्मृतः ॥ ३६ ॥
 तं श्लाघ्यसम्बन्धससौ विचिन्त्य
 दारक्रियायोन्यदशञ्च पुत्रम् ।
 प्रस्थापयामास ससैन्यमेन
 ष्टद्वां विदर्भाधिपराजघानीम् ॥ ४० ॥
 तस्योपकार्यारचितोपचारा
 वन्यतरा जानपदोपदाभिः ।

जस्य आनयने उत्सुकेन क्रयकौशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामि
 ना भोजेन राज्ञा आप्तो हितो दूतो रघवे विस्मृतः प्रेषितः । क्रिया
 मात्रयोगेऽपि (१, ४, ३२, वा०) चतुर्थी ॥ ३६ ॥

तमिति । असौ रघुः भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचानत्वादि
 गुणयोगात् स्पृहणीयसम्बन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रञ्च दारक्रियायोग्य
 दशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रम् ष्टद्वां सष्टद्वां विदर्-
 भाधिपस्य भोजस्य राजघानी पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्या-
 ल्लितिघानी । करणाधिकरणयोश्च (३, ३, ११७, पा०) इति अधि-
 करणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां घानीति विग्रहः ॥ ४० ॥

तस्येति । उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । “सौप्तो-
 ष्ठी राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरवचनव्याख्याने चीरस्वामी
 “उपक्रियते उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् इति ।
 रचिता उपचाराः शयनादयोषेषु ते तद्योक्ताः जानपदानां जनपदेस्य

* क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानमिति वार्त्तिक सूत्रेण ।

सो निवासा मनुजेन्द्रसूनो

वर्मबुजद्वानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

स नर्सीदारोधसि सीकराद्रे^०

मरुद्विगानर्तितनक्तमाले ।

निवेगयात्नास विलङ्घिताध्वा

क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

आगतानाम् उपपत्तिः उपायने गन्ता वने भवा इतरं वेपा ते उन्ने-
 तस्य उपरना इत्यर्थः । न चट्टीतौ (१, १, ३८ पा०) इति सर्-
 गमर्गः परिशेषः । तत्पुरं नर्मनामकदा दुर्गं र्वेयम् । तस्य मनु-
 जेन्द्रसूने । यजस्व नामे निवासा कारिका । उद्यागान्ताक्रीडाः ।
 "दुर्गायाधीशु" "दातुम्" इत्यमरः । ताद्येव विहाराः विहारस्थानानि
 गणक्याम् हासा इत्यर्थः । इमदुर्गाती (५, २, ६७ पा०) इति जल्प-
 मन्थः । मभदुः । ४१ ।

स इति । विरङ्घिताध्वा प्रविष्टान्तमार्गं मोक्षः सीकराद्रेः
 सीतलेरिगर्गः मरुद्विगोतेः गानर्तितः कल्पिताः नक्तमाला, ध्वज
 विन्यासश्च भेदाः । "विरङ्घितो नक्तमानः करजद्यु पराये" इत्य-
 मरः । कल्पितम् कल्पितम् निगमार्गं इत्यर्थः । नर्मनाम् मोधसि
 मन्नादासीने तस्यै स्थानं इत्यर्थः । मरुदः । तेषां छडा वरः तत्
 मन्नादासीनाम् । ४२ ।

* तत्पुरं नर्मनामकदा इति सर्गान्तो न चट्टीत्यादयः ।

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
 प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
 निर्द्घातदानामलगण्डभित्ति
 वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥
 निःशेषविच्छालितधातुनापि
 वप्रक्रियामृत्तवतस्तटेषु ।

अथेति । अथ उपरिष्ठाद्भ्रमम् । उपर्युपरिष्ठाद् (५, ३, ३१ पा०) इति निपातः । भ्रमद्भिर्मटलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितो ज्ञापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः निर्द्घातदाने चालितमदे अतएवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः । “दानं गजमदे त्यागे” इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्ती । प्रशंसावचनैश्च* (२, १, ६६, पा०) इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ । “मतल्लिको ह्वमिन्नाः स्युः प्रकाण्डस्यल- भित्तय” इति । भित्तिः प्रदेशो वा । “भित्तिः प्रदेशे कुर्वेऽपि” इति विश्वः । निर्द्घातदानेन अमला गण्डभित्ति र्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तोर्नर्मटायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिल् (४, ३, १४ पा०) प्रत्ययः । उन्ममज्ज इत्यित ॥ ४३ ॥

निःशेषेति । कथम्भूतो गजः । निःशेषविच्छालितधातुनापि धौत गैरिकादिनापि नीलाभिः लज्जाभिः रेखाभिः तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण । “चित्तं किर्मीरकल्माषशबलेताश्च कर्बुरे” इत्य- मरः । अश्लभिः पापार्णैः विकृष्टितेन कुर्याद्विघातेन टन्तद्वयेन अच-

* समानाधिकरणैः प्रशंसावाचकैः सह सुबलः समस्यते स कर्मधारयः ।

नीलार्धरेखाश्वलेन शंसन्
 दन्तद्वयेनाश्रुविकृष्टितेन ॥४४॥ युग्मम् ॥
 संहारविज्ञेयत्वधुक्रियेण
 हस्तेन तीराभिसुखः सशब्दम् ।
 वभौ स भित्त्नं दृहतस्तरङ्गान्
 वाय्वर्गलाभङ्गद्वय प्रवृत्तः ॥४५॥
 शैलोपसः शैवलसञ्चरीणां
 जालानि कर्पेन्नुरसा स पञ्चात् ।
 पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
 सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥४६॥

गच्छाम् क्वचित् तद्वत्तः पर्यतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रकीदाम्
 एतच्छातवेनिमित्तकरीः । "उत्थातवेनिः शङ्खाद्वैर्गतीनां निम-
 यते" इति वदन्तः । शंसन् कथयन् स्वरव्यवहारे । युग्मम्
 । ४४ ।

ईदृशेति । कथयन्निर्दिष्टयोः कथोपप्रकारकयोः द्युम्निरण
 विप्रकारकयोः । "सुखं शित्तकं द्रुतम्" इत्यन्य । वभौ स शब्दा-
 द्वायेन । "वभौ स शब्दाद्वैर्गतीनां निमयते" इति शिवा ।
 सशब्द शब्दोऽयं शब्दाद्वैर्गतीनां भित्त्नं किरावद्यम् तीराभिसुखः स शब्द
 शब्दोऽयं शब्दाद्वैर्गतीनां । "वभौ स शब्दाद्वैर्गतीनां" इति वादकः ।
 स शब्दोऽयं शब्दाद्वैर्गतीनां । "वभौ स शब्दाद्वैर्गतीनां" इति वादकः ।

शैलोपस इति । शैलोपसः स शब्दः शैवलसञ्चरीणां शब्दाद्वैर्गतीनां

तस्यैकनागस्य कपोलाभत्तेरा
 जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
 वन्येतरानेकप्रदर्शनेन
 पुनर्दिदीपे मददुर्दिनथीः ॥४७॥
 सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह
 मसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
 विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः
 सेनागजेन्द्रा विमुखा वभूवुः ॥४८॥

दृन्दानि उरसा कर्षन् पश्चात् तटमुत्सर्ष्य पृथ्वीं तेन गजेनेवपीडितो
 नुन्नो वारिराश्रियस्य सः सरित्प्रवाहस्तटमुत्सर्ष्य ॥ ४६ ॥

तस्येति । तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्तेराः जलाव-
 गाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्दवर्षलक्ष्मीः वन्येतरेषां
 आभ्यायाम् अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे वदधे ॥ ४७ ॥

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदस्य दृक्षद्विशेषस्य क्षीरवत् कटुः क्षुरभिः
 प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । “कटुतिलकपायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकी-
 र्त्तिताः” इति यादवः । असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्रः
 विलङ्घितस्त्रिरस्कृतः आधोरणानां हस्त्रिकानां तीव्रोमहान् यतो-
 यैस्ते तद्योक्ताः । “आधोरणा हस्त्रिकया हस्त्यारोहा निषाटिनः” इत्य-
 मरः । विमुखाः पराङ्मुखाः वभूवुः ॥ ४८ ॥

मच्छिन्नवल्बद्रुतयग्यमूर्त्वं
 भग्नाक्षपर्य्यस्तर्य्यं क्षणेन ।
 रामापरिवाणविहस्तयोधं
 सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४६ ॥
 तन्नापतत्तं नृपतेरवध्यो
 वन्यः कुरीति श्रुतवान् कुमारः ।
 निवर्त्तविष्यन् विशिखेन कुम्भे
 जवान नक्त्यायतकृष्टमाङ्गः ॥ ५० ॥

म इति । म गतः क्षिप्रा बन्धा यैस्ते क्षिप्रवन्धाः दृष्टा मया
 , शिवाः पुनं मानीति दुःखदा भद्राः यस्मिन् म चागौ च्छन्यक्ष त भग्नः
 ५५५. रामापरिता टारविशेषः । "अक्षो रघुस्यापयदे प्राग्वेशधन
 विनिवद्यम्" इति वाक्यम् । येषां ते भग्नाक्षाः यतस्तत्र पर्य्यन्ता
 परिवाः वना यस्मिन् तं रामाणा स्त्रीणां परिवाके संरक्षणे शिक्का
 भग्नः ५५५ । "विहस्तयोधौ नमो" इत्यस्यः । सोऽथ यस्मिन् तं
 सेनानिवेशं विनिवद्यं श्रुतेर तुमुलं नक्षुलं चकार ५५६ ५

नमिति । नृपतेः रामा वन्यः परीः नक्षुल इति श्रुतवान् रामाणा
 म् ५५७ ५५८ः ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७
 विवात् ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८

५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

स विद्वद्भ्रातः किल नागरूप
 सुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
 स्फुरत्प्रभासण्डलमध्यवर्त्ति
 कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥
 अथ प्रभावेनोपगतैः कुमारं
 कल्पद्रुमोत्पैरवकीर्य्य पुष्पैः ।
 उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
 संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

स्य * सुसुपेति (२, १, ४, पा०) समासः । दृष्ट्याङ्गं ईषदादृष्टचापः सन्
 विशिखेन वाणेन कुम्भे जघान । अत्र चाक्षुषः “तल्लीकामोदुद्वा-
 दन्यत्र करिवधं न कुर्यात् इयं हि श्रीर्ये करिण” इति । अतएव
 युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥ ५० ॥

स इति । स गजो विद्वद्भ्रातः ताडितनालः किल न तु प्रहृतः
 तथापि नागरूपं गजशरीरसुत्सृज्य तेन वृत्तान्तेन विस्मितैः तद्वि-
 स्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभासण्डलस्य मध्यवर्त्ति कान्तं मनो-
 हरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥ ५१ ॥

अथेति । अथ प्रभावेनोपगतैः प्राग्भैः कल्पद्रुमोत्पैः कल्पवृक्षो-
 त्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्य्य अभिष्टय्य दशनप्रभाभिः दन्तकान्तिभिः
 संवर्द्धिताः उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तद्योक्तः
 वाचोदस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता । वाचो ग्निनिः (५, ३, १२४ पा०) इति
 ग्निनि । स पुरुषः उवाच ॥ ५२ ॥

मतङ्गगापाटवलेपमला
 दवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
 अवेहि गन्धर्वपतेस्तनुजं
 प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥५३॥
 स चानुनीतः प्रणतेन पञ्चात्
 मया महर्षिर्दुतामगच्छत् ।
 सुष्णत्वसन्न्यातपसस्त्रयोगात्
 गैत्यं हि ज्ञत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥५४॥

मतङ्गिति । अथोपसृताङ्गहेतुषात् । "अपतेवत्य गर्भे स्या-
 द्भ्रंशे लेपलेपि च" इति विक । मतङ्गत्वा तुने गापात् मतङ्ग-
 जत्वमाप्तवानस्मि मा प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनात्प्रत्य गन्धर्वपते गन्धर्व
 राजस्य तनुज इत्यम् । "गिण्या मूर्त्तिलगुणम्" इत्यमर । तन्वाटेणो
 (४.१. ५० वा०) इत्यङिति दीयित् । प्रियंवदं प्रियंवदात्प्रत्य मने
 हि जानीति । प्रियं यदतीति प्रियंवद । प्रियवर्णं यदं यत्
 (१.२.१५ वा०) इति षष् प्रत्यय ४५३ ४

स इति । स महर्षिश्च मगनेन मया अनुनीत सद् मयात् सदृता
 मां महर्षिश्च मया हि जनक उपालम्बनेनातपस्य वा ३.५.५० वा०
 मयात्पुं लृट् प्रकृत्या कर्त्तव्यं, यत् प्रकृत्या सा इति. समाप्तः । विष्टेय
 मां प्रकृत्या इति प्रकृत्यात्प्रत्ये । महर्षीणां महर्षिणश्च समाप्तो न
 ४०४ इत्यम्. १.३.४ ।

* इति सुप्त कर्त्तव्यताते न इत्यदे प्रकृत्यात्प्रत्ये सदृशित्त
 ५५ इति इति ।

* इति, मां. न महर्षि, उच्यते यतः सद् मयात् प्रकृत्यात् इत्

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते
 भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
 संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना
 तदेत्यवोचत् स तपोनिधिर्मां ॥ ५५ ॥
 संमोचितः सत्ववता त्वयाहं
 शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
 प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां
 वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥
 संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
 प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः अजो यदा ते कुम्भ-
 मयोमुखेन लौहायेण शरेण भंत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो
 महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे सङ्गस्यसे इति स तपोनिधिर्मां अवो-
 चत् ॥ ५५ ॥

संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्ववता बल-
 वता त्वया अहं शापात् संमोचितः मोक्षं प्रापितः भवत । प्रतिप्रियं
 प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत् सेयं स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । “पदं
 व्यवसितनाणस्थानलक्ष्णाङ्घ्रिवस्तुपु” इत्यमरः । वृथा स्याद्धि ।
 तदुक्तं “प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्तरणं वरम्” इति ॥ ५६ ॥

संमोहनमिति । हे सखे ! सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यद्यो-

गान्धर्वभाटवत्सु यत् प्रयोक्तु
 न चाग्निहिंसा विजयञ्च हस्ते ॥५७॥
 अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं
 दयापरोऽभूः प्रहरन्नापि त्वम् ।
 तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्य
 मयि त्वया न प्रतिपेधरौच्यम् ॥५८॥
 तथेत्युपस्मृश्य पयः पवित्रं
 सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

शम् "अथागम्यतो बन्धुः सदैवाभुगतः शङ्कतु । अथक्रियं भवेन्निखं
 मन्मत्तः स्यात् सतः" इति । प्रयोगसंज्ञारयोर्भिन्नमन्त्रं गान्धर्व
 मन्त्रार्थेनसाकं संकीर्णतरेनेति संकीर्णं नाम समागतम् आटवरा
 मन्त्रात् सतोऽगमात्सोहृत्सुमोमोमिणोऽग्निहिंसा न च, विजयस्य शम्
 अन्तरो विजयो सन्तीत्यर्थः ६५७६

शम् अस्मिन्तः सादरमन्त्रात्सुमोमः स्यादिति शंभुत्वात्

अग्निहिंसा : अग्निं मां प्रति हिंसा मन्त्रात्सुमोमः शम् अतः
 न च सतोऽगमात्, तं मां अस्मिन्तः शङ्कते दयापरोऽभूः तस्मात्-
 प्रच्छन्दयति नार्थसमाये सति त्वया प्रतिपेध मन्त्रिणात्, य एव नृसोमं
 सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ६५८६

अग्निहिंसा : सा हिंसात्सुमोमः ६५७६ मां प्रतिपेध-
 मन्त्रिणात् "सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः" इति भावतः । सुरसंज्ञ

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
 जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५६ ॥
 एवं तयोरध्वनि दैवयोगा
 दासेद्गुप्तोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
 एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्
 सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान्
 तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे
 तदागमाखण्डगुरुप्रहर्षः ।

इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्रज्ञः सोऽजस्तयेति, सोम उद्भवो यस्याः सा
 तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः । “रेवा तु नर्मदा सोमो-
 ऽद्भवा मेखलकन्यका” इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आच-
 म्येत्यर्थः । उदङ्मुखः सन् निगृहीतशापात् निवर्त्तितशापाद् उपकण्ठा-
 दित्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥ ५६ ॥

एवमिति । एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद्दैववशात् अचिन्त्यहेतु
 अग्निर्द्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् । सख्युर्यः (५, १, १२६ पा०) इति
 वप्रत्ययः । आसेद्गुप्तोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्ये एको गन्धर्वः चैत्ररथस्य
 कुबेरोद्यानस्य । “अस्योद्यानं चैत्ररथम्” इत्यमरः । प्रदेशान्, अप-
 रोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान् विदर्भान् विदर्भदेशान्, ययौ
 ॥ ६० ॥

तमिति । नमरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्या-

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्र
 चन्द्रं प्रष्टहोर्मिरिवोर्मिमाली ॥६१॥
 प्रवेग्य चैनं पुरमग्रयावी
 नीचैस्तयोपाचरदपितथीः ।
 मेने यथा तव जनः समेतो
 वैदर्ममागन्तुमजं गृह्णेशम् ॥६२॥
 तस्याधिकारपुरुषैः प्रसूतैः प्रदिष्टां
 प्रारहारवेदिविनिवेगितपूणां कृत्वाम् ।

अथतमैनामनेनाशुत प्रत्युज्जो गुर- प्रष्टो मस्य म क्रथकैशि-
 केन्द्रो प्रष्टहोर्मिरिवोर्मिमाली कमुद्र- चन्द्रिय प्रत्युज्जगाम
 ॥ ६१ ॥

अथकैशि- क्रथकैशिकेन्द्रो मगः प्रष्टहोर्मिरिवोर्मिमाली कमुद्र- चन्द्रिय प्रत्युज्जगाम
 प्रवेग्य चैनं पुरमग्रयावी नीचैस्तयोपाचरदपितथीः ।
 मेने यथा तव जनः समेतो वैदर्ममागन्तुमजं गृह्णेशम् ॥६२॥
 तस्याधिकारपुरुषैः प्रसूतैः प्रदिष्टां प्रारहारवेदिविनिवेगितपूणां कृत्वाम् ।

अथकैशि- क्रथकैशिकेन्द्रो मगः प्रष्टहोर्मिरिवोर्मिमाली कमुद्र- चन्द्रिय प्रत्युज्जगाम
 प्रवेग्य चैनं पुरमग्रयावी नीचैस्तयोपाचरदपितथीः ।
 मेने यथा तव जनः समेतो वैदर्ममागन्तुमजं गृह्णेशम् ॥६२॥
 तस्याधिकारपुरुषैः प्रसूतैः प्रदिष्टां प्रारहारवेदिविनिवेगितपूणां कृत्वाम् ।

रथ्या रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
 बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवासः॥६३॥
 तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
 कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ।
 भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
 निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव॥६४॥

रित्यर्थः । प्रतिष्ठां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठा-
 पितः पूर्णकुम्भो यस्यास्तां स्थापितमङ्गलकलसामित्यर्थः । रथ्यां
 रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् । “उपकार्या राजसन्न-
 न्युपचारकृतेऽन्यवत्” इति विश्वः । मदनी बाल्यात् परां, शैशवादन-
 न्तरां दशामिव यौवनमिवेत्यर्थः अध्युवास अधिष्ठितवान्, तत्रोपित-
 वानित्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वसः” (१, ४, ४८ पा०) * इति कर्मत्वम्
 ॥ ६३ ॥

तत्रेति । तत्रोपकार्यायां स्वयम्बरनिमित्तं समाहृतः समानीतो
 राजलोको येन तत् कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु अष्टम् ।
 “नलामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । अष्टभूषाशुण्डशृङ्ग-
 पुच्छचिह्नाश्चलिङ्गिषु” इति यादवः । लिप्तोर्लभुमिच्छोः । लभेः
 सनन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने
 कनुश असमर्था दयितेव रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ।
 “राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागराः” इति भावः । अभिमुखी-
 शब्दो ङीष्प्रत्ययः चान्नोवा ॥ ६४ ॥

* उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म संज्ञः स्यात् ।

तं कर्णमृषणनिपीडितपीवरांसं
 शय्योत्तरच्छदविसर्दक्षशाङ्करागम् ।
 सुतात्मजाः नवयमः प्रथितप्रबोधं
 प्राबोधयन्नुपसि वाग्भिरुदारवाचः ॥६५॥
 राविर्गता मतिमतां वर ! मुञ्च शय्यां
 धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

वार्तिकः । कर्णमृषणाभ्यां निपीडितौ पीवरां पीवारं गौ यस्य
 - तस्य वा । तत्र तत्र प्रसिद्धोपलक्षणमन्वयस्य विमर्शेन चर्षणं लघौ
 विरपीरुदासीत्यर्थे तेषां लक्षणात् कर्णमृषणमिति भावः । प्रथितप्रबोधं
 मन्वद्वयं तमेवमदं उपनया । शयानवयमः प्रथितप्रबोधः प्रथितप्र-
 बोधः शयनवयमः शयनवयमः शयनवयमः । प्रथितप्रबोधः प्रथितप्र-
 बोधः शयनवयमः शयनवयमः । प्रथितप्रबोधः प्रथितप्रबोधः
 प्रथितप्रबोधः । प्रथितप्रबोधः प्रथितप्रबोधः । प्रथितप्रबोधः
 प्रथितप्रबोधः । प्रथितप्रबोधः प्रथितप्रबोधः । प्रथितप्रबोधः ।

वार्तिकः । हे मतिमतां वर ! निर्द्वारं उडौ । राविर्गता
 तस्य भृशं विन्दते शंभरं । विविधैः प्रथितप्रबोधैः । भावः
 प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः ।
 प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः ।
 प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः ।
 प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः ।
 प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः । प्रथितप्रबोधैः ।

यामेकतस्त्वव विभर्त्ति गुह्यविनिद्र
स्तस्या भवानपरधुर्य्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा

पर्य्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

तदवलम्बी ततो विनिद्रौ भवेत्यर्थः । ह्युभयवाह्यम् एकोवहतीति भावः ॥ ६६ ॥

निद्रेति । चन्द्रारविन्दराजवदनाटयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीनेति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन स्वयन्तरासङ्गोति ध्वन्यते । 'भवता पर्य्युत्सुकत्वमपि व्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च (२, २, ४४, पा०) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्त्वद्विषयानुरागस्यानुपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिता अवला नायिकेव । "ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेष्वीकमायिता" इति दशरूपके । अनपेक्षमाणा अविचारयन्ती सती उपेक्षमाणेत्यर्थः लक्ष्मीः येन चन्द्रेण सह त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् तत् करोति तदाचष्टे (३, १, २६, वा०) इति णिच् । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी यश्चिमाशां गतः सन् अस्तं गच्छन्नित्यर्थः अतएव त्वदाननरुचि विजहाति त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृह्णाणेति भावः । अथ वा निद्रावशेन भवतानपेक्षमाणा अनिरीक्ष्यमाणा कर्म्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्वी येन चन्द्रेण प्रयो-येन पर्य्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् । "कालाच्चमत्-

लक्ष्मोर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी
 मोर्षाप त्वद्राननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥
 तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
 मद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
 प्रस्यन्दमानपरुषेतरतारमन्त
 चक्षुस्तव प्रचलितम्भमञ्च पश्यम् ॥ ६८ ॥
 दृन्तात्क्षयं हरति पुष्पमनोकहानां
 संसृज्यते भरमिजैरुगांगुभिन्नैः ।

भौमकर्म मन्त्राण्यस्यस्यितम्" इत्यन्वयः । विनोदयति निराम
 मर्षति मोक्षता । मोर्षं दुर्षयत् । तावत् "मोर्षापमिषितमद्यम् इत्यन्
 मद्यदुर्षयत् १२७ ।

वदति । तत्रास्मात्क्षुब्धीपरिस्परतात् तद्वल्गुना मनोर्षेण
 "तद्वल्गुना मनोर्षेण तद्वल्गुना भाषितमन्त्रेण" इति विष्णुः । युग
 परस्परदुर्षयितेन युगपदेवोन्मिषितेन मद्यो हो यदि परस्परतुलाम्
 क्षुब्धोन्मिषितम् अक्षिरोहतां मद्युताम् । भाषितम् १२७, १३०
 वा १३१ । के हे मन्त्राण्यस्यस्यितम् तत्रास्मी मन्त्रैस्तथा मन्त्रैः
 तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी । "तत्रास्मी" इति विष्णुः ।
 तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः
 तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः

इत्यन्वयः । तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः तत्रास्मी मन्त्रैः

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरव्यमीशुरिव ते सुखमारुतस्य ॥ ६६ ॥

तान्नोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्द्वातहारगुलिकाविशदं हिमाश्रमः ।

आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे

लीलास्त्रितं सदृशनाच्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

मारुतस्य निश्वासपवनस्य सौरव्यं ताडक् सौगन्ध्यमित्यर्थः परगुणे-
नान्यदीयगुणेन साङ्क्रामिकगन्धेनेत्यर्थः ईशुराप्तुमिच्छुरिव ।
आपन्नप्रधामीत्* (७, ४, ५५, पा०) इति ईकारादेशः । अनोकहानां
वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्नात् पुष्पबन्धनात् । “वृन्तं प्रसवबन्ध-
नम्” इत्यमरः । हरति आदत्ते अरुणांशुभिर्नैस्तरणिकिरणोद्घो-
षितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । तित्पुरुषे इति वज्र-
लम् (६, १, ११, पा०) इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते संसृच्छते ।
सृजेद्देवादिकात् कर्त्तरि लट् ॥ ६६ ॥

तान्नोदरेष्विति । तान्नोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्द्वात
या हारगुलिका युक्तामणयः तद्वद्विशदं हिमाश्रमः लब्धपरभागतया
लब्धोत्कर्षतया । “परभागो गुणोत्कर्षे” इति यादवः । अधरोष्ठे

* झलाटौ सनि परे एमासच ईत् स्यात् अभ्यासलोपश्च ।

† लदन्ते शब्देपरे सप्तम्या वज्रन्त मल्लक् स्यात् तत्पुरुषे समासे ।

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानु
 रघ्वाय तावदकरोत् तसो निरस्तम् ।
 आयोधनाग्रमगतां त्वयि वीर ! याते
 किं वा सिपुंस्तव गुणः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥
 शय्यां जलत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
 नन्वेवना सुखरग्दृङ्गलक्षार्पिणस्ते ।

अत्र च यथावदिति दलकालिपितं श्रीमार्कतमिनामिति शोभते
 । ७१ ।

अत्रार्थः । प्रतापनिधिः शक्तिः भानुर्गोपवान्मते गोप-
 क्षिति । अत्र अत्र शक्तिः (१.१.४१, पा.) इत्यादिनेपठम् । भाग-
 दुर्योधनस्य । अत्राय नदिति । "द्वारं भाटिकप्रसाधाय" इत्यमरः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । "एतत्सुखोदरगतम्" इत्यमरः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।

अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।
 अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।

अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः । अत्रार्थः ।

येषां विभान्ति तत्र खालखरागयोगात्
 भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥
 दीर्घेष्वमी नियमिताः पटनखण्डेषु
 निद्रां विहाय वनजाक्ष । वनायुद्देश्याः ।

क्तो नित्यम् (५, २, ४४, पा०) इति नित्यपहणस्येदं प्रयोजनं दृष्टिवि-
 षये उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् उभयपुत्र
 इत्यादि भवतीति । मुखराख्युत्थानचलनाच्छ्वायमानानि शृङ्खलानि
 निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः ते तव सख्ये रमन्तीति सख्येरमाः
 हस्तिनः । *सख्येकर्णयोरभिजयोः (३, २, १३, पा०) इत्यच् प्रत्ययः ।
 हस्तिहूचकयोः ३, २, १३ वा०) इति वक्तव्यात् । तत्पुरुषे इति
 वक्तव्यम् ६, ३, १४, पा०) सप्तम्या अलुक् । इति “इभः सख्येरमः
 पद्मी” इत्यमरः । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां सख्येरमाणा दन्ताः
 कोशा इव दन्तकोशाः दन्तकुञ्जलाः तद्व्याख्यरागयोगात् वाखाका
 रणसम्पर्काद्धेतो भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति धातुरक्ता इव भान्ती-
 त्यर्थः ॥ ७२ ॥

दीर्घेष्विति । हे वनजाक्ष ! नीरजाक्ष ! “वनं नीरं वनं सत्वम्”
 इति शाश्वतः । दीर्घेषु पटनखण्डेषु नियमिताः वद्धाः वनायुद्देश्याः
 वनायुद्देशे भवाः । “पारसीका वनायुजाः” इति हलायुधः । अमी
 वाहाः अस्मा निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्ताद्यानि सैन्धव-

* सख्ये उपपदे रमतेः, हस्तिनि अर्थे, कर्णे चोपपदे जपतेः सूचके-
 २थे अच् स्यात् ।

वक्त्रोष्णगा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्यवागलाशकलानि वाहाः ॥७३॥
भषति विरलभक्तिस्त्रीनपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्धेदुःशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता
मनुवदति शुकस्ते मञ्जवाक् पञ्जरखः ॥७४॥
इति विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैः कुमारः
मपदि विगतनिद्रस्तल्पमुञ्ज्माञ्चकार ।

विगतनिद्रस्तल्पमुञ्ज्माञ्चकार इति वाक्यार्थः । “वैश्वदेव्या गिरादिभिर्बन्दिपुत्रैश्च विमुञ्ज” इत्य-
व्याख्या । वक्त्रोष्णगा मलिनयन्ति इति वाक्यं तुर्वलितं । अतश्च विद्र-
लोत्पन्नदृष्टौ “एषांशून्याले शून्यानां शून्यानां नरणा जितम् । मन्-
भोऽस्तिवत्तान् भवन्तं ईत्येते नरम्” इत्यादि । ७३ ।

भषति इति । अन्त्ये । पुष्पोपहारः । पुष्पवृक्षा श्वानत्यादिषु विरल-
पुष्पैर्विभक्तैश्च भषति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषन्त्य मण्ड-
लभूतेभ्यः । अतश्च शून्या भवन्ति विभक्तैश्च भवन्तीकर्त्तव्याः । अस्मि-
न्मन्त्रे मन्त्रवाक् पञ्जरखः इत्यव्ययः । ते तत्र गुरुः । तदप्रबोध-
प्रयुक्तैः मन्त्रवाक्पुत्रैश्च शून्यानां गिरं मन्त्रैश्च मनुवदति मनुवत्-
वदतीत्यर्थः । इति मन्त्रार्थवद्वृत्तिर्न तास्मिन्तः इत्येवमिति भावः ।
१६६ ।

इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः ।
इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः । इति वाक्यार्थः ।

मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः

सुरगजद्वयगाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥७५॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं

दिवसमुखोचितमञ्जिताक्षिपच्छा ।

कुशलविरचितानुकूलवेशः

क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥७६॥

शय्याम् । “तल्पं शय्यादृदारेषु” इत्यमरः । उञ्जाञ्चकार विसरजं
इजादेश्च गुरुमतोऽन्वच्छः* (३, १, ३६ पा०) इत्यामुप्रत्ययः । कथमिव,
मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः राजहंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः
ईशानदिग्गजः गङ्गाया इदं गाङ्गं सैकतं पुलिनमिव । “तोयोत्यितं
तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः । सिकताशर्कराभ्यां च
(५, २, १०४ पः०) इत्यण् प्रत्ययः । सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः केषां सवा-
सिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसन्धवादित्यनुसन्धेयम् ॥ ७५ ॥

अथेति । अथोत्थानानन्तरम् अञ्जितानि चारुख्यक्षिपच्छाण्य यस्य
सोऽजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्राबःकालोचितं विधि-
मनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । स्यतेर्ग्रन्थात् ल्यप् । कुशलैः प्रसाधन-
दक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयंवरोचितो वेशो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः
सन् स्वयंपरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । इणोर्गा-
लुङि (२, ४, ४५, पा०) इति गादेशः । पुष्पितायादृत्तमेतत् तल्ल-
क्षणम् अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया
इति ॥ ७६ ॥

* ऋच्छमिन्नादिचपूर्वावयवात् गुरुवर्षद्वयत्वात् धावोरासुः स्याद-
लिटि परे ।

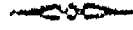
५ सर्गः

रघुवंशम् ।

२०१

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजस्रयवराभिगमनौ नाम पञ्चमः
सर्गः ॥५॥

इति श्रीमदीशानन्दयोगेश्वरविरचितेनाट्यरविद्विषयिताया रघुवंश
काव्येनामः श्रीरघुवंशस्य पञ्चमः सर्गः ॥५॥

षष्ठः सर्गः ।

'स^१ तत्र^२ मञ्जेषु^३ मनोज्ञवेशान्
सिंहासनस्थानुप्रचारवत्सु^४ ।
वैमानिकानां^५ मरुतामप्रश्य^६
दाक्षष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

जाङ्गवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कञ्चिद्देवं जगामहे ॥

स इति । सोऽजः तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्जेषु पर्यङ्गेषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेशान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानैश्चरताम् । *चरति (४,४,८ पा०) इति ठक् प्रत्ययः । मरुताममराणाम् । “मरुतौ पत्रनामरौ” इत्यमरः । आक्षष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् आक्षष्टमरुल्लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् (२,१,१ भा०) समासः । नरलोकं पास्यन्तीति नरलोकपालाः । कर्मण्यप् (३,२,१ पा०) इत्यण् प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजाति. छन्दः ‡ ॥ १ ॥

* तेन चरतीत्यर्थे ष्ठीयान्वात् ठक् स्यात् ।

† लीलाशब्देन समस्तेन मरुष्दक्ष्ण स्यामस्तस्यान्वयापेक्ष्येन सापेक्षत्वं यद्यपि तथापि गमकत्वात् तस्य सम्बन्धिवोधकपरतया व्यासख्येन त्वर्थवोधकत्वात् समासः ।

‡ अन्ननरोदितबक्ष्णभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इत्युक्तबक्ष्णा इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः पादद्वययुक्तेहोपजाति ।

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं
 प्रत्यपितस्वाङ्गमिवेश्च रेण ।
 काङ्क्षास्यमालोकयतां नृपाणां
 मनो वसृवेन्दुमतीनिरागम् ॥२॥
 वैदर्भनिर्दिष्टनसौ कुमारः
 क्षत्रेण सोपानपथेन मञ्चम् ।
 गित्वाविभङ्गैर्दृशराजशाव
 स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाकरोत् ॥३॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यपितस्वाङ्गमिवेश्च रेण । इति
 ॥ २ ॥ रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यपितस्वाङ्गमिवेश्च रेण ।
 काङ्क्षास्यमालोकयतां नृपाणां मनो वसृवेन्दुमतीनिरागम् ॥२॥
 वैदर्भनिर्दिष्टनसौ कुमारः । इति ॥ ३ ॥ गित्वाविभङ्गैर्दृशराजशाव
 स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाकरोत् ॥३॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यपितस्वाङ्गमिवेश्च रेण । इति
 काङ्क्षास्यमालोकयतां नृपाणां मनो वसृवेन्दुमतीनिरागम् ॥२॥
 वैदर्भनिर्दिष्टनसौ कुमारः । इति ॥ ३ ॥ गित्वाविभङ्गैर्दृशराजशाव
 स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाकरोत् ॥३॥

पराङ्घ्रिवर्णास्तरणोपपन्न
 मासैदिवान् रत्नवदासनं सः ।
 भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्ति
 मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥४॥
 तासु श्रिया राजपरम्परासु
 प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
 सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः
 पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥५॥

पराङ्घ्रिति । पराङ्घ्रिः श्रेष्ठाः वर्णाः नीलपीततादयो यस्य तेना-
 स्तरणेन कम्बुवादिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नवत् रत्नखचितमासनं सिंहा-
 सनम् आसैदिवान् अधिष्ठितवान् सोऽजः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन
 सेनान्या सह । “सेनानीरग्निभूर्गुह” इत्यमरः । भूयिष्ठमत्यर्थम् उप-
 मेयकान्तिरासीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्साम्यं रत्नासनस्य,
 तद्द्वारा च तटाच्छदयोरपीति भावः ॥ ४ ॥

तास्त्रिति । तासु राजपरम्परासु श्रिया लक्ष्म्या कर्त्र्यां पयो-
 मुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः तरङ्गेषु तरणि-
 रिव स्वयमेकएव प्रत्येकं सङ्क्रामित इत्यर्थः प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्मा-
 नेन दुर्निरीक्ष्यी दुर्दर्शनः आत्मा त्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिट ।
 द्युङ्गेरा बुद्धि (१, ३, ६१, पा०) इति परस्मैपदं द्युतादिकात् ह्येरङ्ग-
 देशः तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किल च दुरासदं
 तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥

Printed by Bhuban mohan Bysack and
Harimohan Mookerjea.

पाणिनीयगणपाठे सीकादिभिन्नानां दन्त्यवर्णान्तसादीनामज्ज्वर्णान्तसादीनाञ्च धातूनां पादित्वेन पाठस्ततः प्रयोगकाले तेषां सादित्वं सूत्रानुसारेण भवति इह तु प्रयोगानुसारेण सादित्यैव तेषां निर्द्देशः एव नट्टादिभिन्नानां नाटोनां गणपाठे णादित्यं पाठः प्रयोगे पुनर्नादिता, तदनुसारेण नादित्यैवेह सर्वेषां निर्द्देशः कृतः । पाणिन्यागमानुसारेण लङ्लिङादयोऽन्यक्रमेण तिङ्गः पठिताः आशुबोधे तु सुगमरीत्यवलम्बनेन लङ्लिङादयोः क्रमेण पठितास्तदनुसारेणैवात्र लट्विधिलिङादिषु रूपं प्रदर्शितम् । गणपाठे स्वाद्यदादिगणोयानां क्रमश्च पाठः इह तु इदिसौकर्यार्थमभिधानरीत्यनुसारक्रमेण अकारादिहकारान्तवर्णादिकानां यद्योत्तरं तत्क्रमेणैव तदुत्तरादिवर्णसन्निवेशवतामेव धातूनां निर्द्देशः । तेषाञ्च अर्थविशेषाः अर्थभेदे सकर्मकत्वाकर्त्तृकत्वकथनम्, शपश्यनादिविकरणरूचकं स्वाद्यदादिगणीयताकथनं, परस्मैपदादियुक्ततासेट्कत्वानिट्कत्वादिधातुधर्मकथनञ्च । इतान्तु प्रसिद्धानामेव रूपं प्रदर्शितम् । दर्शिता चात्वार्षभेदेनोपसर्गविशेषयोगेन च दिङ्मात्रा पदव्यवस्था । आकारादयो धातूनामनुबन्धा अत्र न दर्शिता वृहदभिधाने ते चास्माभिः सप्रयोजनं दर्शयिष्यन्ते इह तु उदाहरणानुसारेण अनुबन्धकार्यमात्रं प्रदर्शितम् ।

यद्यपि धातुरूपप्रदर्शनं दिङ्मात्रम् अन्यस्मिन् अन्येऽपि विद्यते तथापि तत्र तत्र अन्ये न सर्वधातुरूपज्ञानं सुकरमित्यतः प्रसिद्धधातूनां प्रायशः सर्वेषां रूपाणां ज्ञानस्यार्थं च महोपयोगाय भविष्यति । आशास्महे धातुभेदानां प्रत्ययभेदे रूपभेदप्रौढ्यानि श्रयाय व्युत्पत्सूनां सर्वेषामत्र प्रवृत्तिः साधोयसी स्यादिति ।

सङ्गता यत्नेनेदं परिशोधितं तथापि यद्यत्र नम किञ्चित् स्खलितं भिलेच्छेत तत् परिशोधनीयम् । एतद्दर्शने च सुधियः सुकुमारमतयश्च तं प्रवर्त्तन्तासित्येव नम विनयतः प्रार्थना । तेनैव नम अससाफल्यं वेदित्यलं पल्लवितेन शिवमस्तु श्रीं तत्सत् ।

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिपत्रं विलोक्येदं शोधयित्वा यथायथम् । द्रष्टव्यमेतद्विद्वद्भिरित्येपा प्रार्थना सम ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पङ्क्तौ	पङ्क्तौ	शुद्धम्	पङ्क्तौ	शुद्धम्	पङ्क्तौ
अशुद्धम्	शुद्धम्	११	११	अशुद्धम्	१४	शुद्धम्	१४
अभूत्	अभूत्	१२	१२	कापयुः	१४	आपयुः	१४
अभूत्	अभूत्	१२	१२	अजिगमिषीत्	१४	अजिगमिषीत्	१४
अभूत्	अभूत्	१२	१२	जिमिष्यते	१४	जिगमिष्यते	१४
भविषीयास्याम्	भविषीयास्याम्	१२	१२	गममिष्यन्	१४	गमयिष्यन्	१४
भविषीयास्याम्	भविषीयास्याम्	१२	१२	प्रत्यायिता	१४	प्रत्यायिता	१४
भवितासहे	भवितासहे	१२	१२	प्रत्यायितम्	१४	प्रत्यायितम्	१४
माविषीरन्	माविषीरन्	१२	१२	उपैति	१४	उपैति	१४
अक्ष्णीति	अक्ष्णीति	१२	१२	अध्यायि	१४	अध्यायि	१४
आक्षिता	आक्षिता	१२	१२	अध्यैषाताम्	१४	अध्यैषाताम्	१४
आङ्क्ष	आङ्क्ष	१२	१२	चध्येतः	१४	चध्येतः	१४
अर्चिचत्	अर्चिचत्	१२	१२	अध्येव्यमानः	१४	अध्येव्यमाणः	१४
शुट्	शुट्	१२	१२	अध्यापिष्यमपि	१४	अध्यापिष्यमाणोऽपि	१४

अशुद्धम्

एधा

अधोपगम्

करवाहै

करामहै

समाणः

अकल्पिष्यत्

क्रष्ट

क्रष्यति

चक्रष्ट

अक्रष्यत्

क्रष्टुम्

क्रष्यन्

क्रष्यमाणः

विकरति

क्रामकः

क्रामी

शुद्धम्

इधा

अधोपगम्

करवाहै

करामहै

समानः

अकल्पिष्यत्

क्रष्ट-कर्ष

क्रष्यति-कर्ष्यति

चक्रष्ट-चकर्ष

अक्रष्यत्-अकर्ष्यत्

क्रष्टुम्-कर्षुम्

क्रष्यन् कर्ष्यन्

क्रष्यमाणः-कर्ष्यमाणः

विकरति

क्रामकः-क्रामकः

क्रामी-क्रामी

पृष्ठे

३८

३८

५३

५३

५५

५६

५६

५६

५६

५६

५७

५७

५७

५८

५८

५८

पंक्तौ

२

५

७

७

१३

३

१४

१४

१४

१४

२

३

३

३

५

५

अशुद्धम्

क्रामितम्

आत्मने

अक्रोधितासे

क्रुधा

दिवा०

क्राम्यति

क्राम्यत्

क्राम्यत्

अक्राम्यत्

अक्रामि

चिक्लेद

चिक्लेगे

प्रकरण

चेष्टीष्ट

चिष्यति

चोभिषीष्ट

शुद्धम्

क्रामितम्

उत्साहे आत्मने

क्रोधितासे

क्रुधा

वा दिवा० पक्षे स्वा०

क्राम्यति-क्रामति

क्राम्यत्-क्रामित्

क्राम्यत्-क्रामत्

अक्राम्यत्-अक्रामत्

अक्रामि

चिक्लेद

चिक्लेगे

प्रकरण

किप्सीष्ट

चोष्यति

चोभिषीष्ट

पृष्ठे

५८

५८

६२

६२

६३

६३

६३

६३

६३

६३

६३

६३

६४

६५

६६

६६

६७

पंक्तौ

६

११

२/३

५

१

२

२

२

२

२

३

७

५

२

५

५

५/६

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अग्रजम्	शुद्धम्	पंक्तौ	पंक्तौ	अग्रजम्	शुद्धम्	पंक्तौ	पंक्तौ
मंचोभ्य	संचुभ्य	६७	६	अगारीत्	अगारीत्	११	११
शुद्धा	शुद्धित्वा	६७	३	मस्यः	मास्यः	१३	१३
आख्यापि	अख्यापि	६८	७	घटः	घटः । णिचः घटः	५	५
आख्यस्यमानः	आख्यास्यमानः	६८	१०	घटकः	घटकः	५	५
धातुनिर्देशे	धातुनिर्देशे	६८	१३	चामकः	चमकः आचामकः	४	४
अगमि	अगमि-अगामि	७१	११	चामी	चमी आचामी	५	५
भावे	भावे	७२	६	चरिषुः	चरिष्युः	११	११
अजगर्हत्	अजगर्हत्	७२	१०	चूर्णिः	चूर्त्तिः	५	५
गान्धिष्यमाद्यः	गान्धिष्यमाद्यः	७३	११	च्युतन्	च्योतन्	२	२
गुर्यते	गूर्यते	७५	१२	चिच्छेदे	चिच्छिदे	५	५
अगुरि	अगोरि	७५	१२	कैलीष	किलीष	५	५
गुरयति	गोरयति	७५	१२	अजापयिषाताम्	अजापयिषाताम्	११	११
अशुचन्त	अशुचन्त	७६	३	जृभक्तः	जृभक्तः	१३	१३
अगूह्विहि अगूह्विहि-अगूह्विहि	अशुचावहि-अगूह्विहि	७६	३	जृभिता	जृभिता	१३	१३
अशुक्सहि	अशुचामहि	७६	३	जीर्वा	जरित्वा	७	७
गृह्णित्वा	गृह्णित्वा	७६	६	सजित्य	संज्याय	५	५

अशुद्धम्

तंस

अतिसंसत्

अतामि

कत

तोत्वीष्ट

तर्ह्यन्

तर्ह्यमाणः

दम्नन्

संदिव्य

दद्रपथ

द्रप्ता

द्रस्यति

द्रप्ता

द्रप्ता

द्रप्ता

द्रप्ता

द्रप्ता

द्रप्ता

शुद्धम्

तस इदित्

अतंसत्

अतामि

कत

तोत्वीष्ट

तर्ह्यन्-तर्ह्यन्

तर्ह्यमाणः तर्ह्यमाणः

दम्नन्

संदिव्य

दद्रपथ-दद्रपथ

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रस्यति-द्रस्यति

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रप्ता-द्रप्ता

द्रप्ता-द्रप्ता

पंक्तौ

१००

१००

१०२

१०३

१०५

१०७

१०७

१११

११४

११८

११८

११८

११८

११८

११८

११८

११८

११८

अशुद्धम्

ददस्वान्

अद्विष्ट

त्वादि०

शुन्वीते

अदधुनत्

अदधुपत्

धरते ति

अनिष्ट

नमः

प्रार्थने

च्चिपति वा

प्रयौति

अपाठीत्

पलायमानः

कृत्स्ण

पतनयम्

शुद्धम्

ददस्वान्

अद्विष्टत

त्वादि०

शुनीते

अदधुनत्

अदधुपत्

धरति ते

सेट्

नामः

प्रार्थने पर०

च्चिपत्यर्थे आत्म०

प्रयौति

अपाठीत्-अपठीत्

पलायमानः पलायन्

कृत्स्ण

पतनीयम्

पृष्ठे

१२०

१२४

१२५

१२६

१२७

१२७

१२८

१३०

१३४

१३५

१३८

१३८

१३८

१४२

१४३

१४४

१४४

पंक्तौ

४

३

८

११

२

१०

७

१

१

११

१

१२

६

७

१

१

१

१

०८

शुद्धिपत्रम् ।

अनुवृत्तम्	शुद्धम्	पंक्तौ	पृष्ठे	पंक्तौ	अनुवृत्तम्	शुद्धम्	पंक्तौ	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रणि प्रणिपद्यते	प्र-नि प्रणिपद्यते	७	१४४	७	तनादि	१७६	८	१७८	८
पीडित्यसाणाञ्च कर्मणि	कर्मणि पीडित्यसाणाञ्च	५	१४८	६	मंष्टिः	१८५	१०	१८७	१३
उभयपदौ	उभयपदौ	६	१५०	२	अमोदिष्ट	१८८	१०	१८८	१०
अपूजत्	अपूजत्	२	१५१	१३	मार्थम्	१८९	१०	१८९	१२
दृङ्क्ष्वः	दृङ्क्ष्वः	४	१५३	४	मार्ष्टा-मृष्टा	१९०	१०	१९०	१०
मठम्	मठम्	१३	१५७	४	ममृष्टिव	१९१	१०	१९१	१२
उभययोः	उभययोः	८	१५८	८	मोक्षित्यसाणाञ्च	१९४	१	१९४	१
दिवादि	अदादि	२	१६२	२	प्रयत्तः	१९६	७	१९६	७
अभाजि	जभाजि-अभाजि	२	१६५	२	द्विकर्मकः	१९७	३	१९७	३
प्राभञ्जि	प्राभञ्जि-प्राभाजि	२	१६५	२	यवित्तासि	१९७	३	१९७	३
उपसर्गात्	उपसर्गादिपि	२	१६५	२	यियविषति	१९७	३	१९७	३
हेत्वभावान्न	हेत्वभावान्न	५	१६५	५	युज्यते	१९७	३	१९७	३
सेट्	अनिट्	३	१७१	३	अयुक्त	१९७	३	१९७	३
अवन्तमत्	अविन्तमत्	३	१७२	३	अयूयजत्	१९८	२	१९८	२
अर्द्धधातुके	आर्द्धधातुके	७	१७२	७	युञ्जीत	१९८	२	१९८	२
अज्यम्	अज्यम्	६	१७३	६	युध्यमानः	१९८	२	१९८	२

अगुहम्
अरभत
रत्वा
उपरस्य
कर्माणि
सक०
अललभत्
त्वादि
वक्षे
विदिता
विता
वरिष्वन्
वर्त्सति
वृत्तः वृत्तिः
वृत्ता
वृत्तान् वृत्तानः
त्वा०

शुद्धम्
अरभत
रत्वा
उपरस्य-उपरत्य
कर्माणि
द्विक०
अललभत्
द्यादि
वक्षे
वेदिता
वेत्ता
वरिष्वन्
वर्त्सति
वृत्तः वृत्तिः
वृत्ता
वृत्तान् वृत्तानः
त्वा०

पंक्तौ
४
१२
१२
५
४
१३
११
५
१
१०
४
६
५
६
७
८

अशुद्धम्
जवलः
जवे
समूय
त्वा०
संवीय
दृष्टित्वा दृष्ट्वा
अशिशंसत्
शान्तिः
अक०
भावे
श्रौतयति
शुभ्रावधिपति
सिद्धा
सुषुव
त्वादि
सस्त्रिव

शुद्धम्
जवलः-जयलः
जने-जये
संवाय
त्वा०
संवीय संव्याय एवंपरः
वृत्तित्वा
अशिशंसत्
शान्तः
सक०
कर्माणि
श्रौतयति
शु(श्रि)श्रावधिपति
सिद्धा
सुषुवे
अटादि
सस्त्रिव

पंक्तौ
६
१०
१२
८
१२
१३
६
७
३
४
७
१४
८
१२
१३
१२

पंक्तौ

१००

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्	शुद्धम्	पंक्तौ	अशुद्धम्	अशुद्धम्	पंक्तौ	शुद्धम्	शुद्धम्	पंक्तौ
स्त्रियात्	स्त्रियात्	१३	स्त्रियात्	स्त्रेढव्यम्	१३	स्त्रेढव्यं-स्त्रेढव्यम्	स्त्रेढव्यं-स्त्रेढव्यम्	८
मस्यते	मस्यति	५	मस्यते	स्त्रीढा	५	स्त्रीढा-सिग्धा	स्त्रीढा-सिग्धा	१०
सन्त्यागः	सन्त्यागः	१३	सन्त्यागः	सुष्णविव	१३	सुष्णविव	सुष्णविव	१३
व्यभाषः	व्यभाषः	१३	व्यभाषः	स्वर्यमान्	१३	स्वर्यन्-माणाः	स्वर्यन्-माणाः	७
जानीते	जानीते	७	जानीते	विभुष्वाप	७	सुष्वाप	सुष्वाप	१०
स्नेढा	स्नेढा-स्नेघा	७।६	स्नेढा	निह्ववः	७।६	निह्ववः	निह्ववः	१३
स्त्रीढः	स्त्रीढः	६	स्त्रीढः					

साङ्केतिकशब्दज्ञापनम् ।

स्वा०	स्वादिगणीयः	स्वा०	स्वादिगणीयः	क्या०	क्यादिगणीयः	द्विक०	द्विकत्वेकः
अदा०	अदादिगणीयः	तदा०	तदादिगणीयः	सु०	सुरादिगणीयः	प०	परस्मैपदी
जुहो०	जुहोत्यादिगणीयः	रुधा०	रुधादिगणीयः	अक०	अकर्मकः	आ०	आत्मनेपदी
दिवा०	दिवादिगणीयः	तना०	तनादिगणीयः	सक०	सकर्मकः	उभ०	उभयपदी

तत्त्वव्यानि ।

१

अभावयि	११	३	आपयि	३३	१३	अज्ञामि	६५	४
आङ्गयि	१७	५	आसयि	३५	१	त्वर्णिः	१०८	११
आदयि	१८	५	अध्यापयि	३७	८	वा दिवादि० यजे	२११	१२
आज्ञयि	२२	८	रेषयि	३८	११	लस्यति	२११	१२
आर्चयि	२४	३	रेचयि	४०	७	लसन्	२१२	१
आर्जयि	२५	७	अकामि	४७	१	विलसति	२१२	१
आर्ययि	२६	४	अकामि	४७	२	उत्स्यति	२१२	२
आर्दयि	२७	३	कल्स्यते	५६	३	उविथ उवाथ	२३०	१०
आर्हयि	२८	१	अकल्स्यत	५६	३	प्रवेपणीयम्	२३१	४
आवयि	२८	४	कल्स्यमानः	५६	६	प्रवप्रणम्	२३१	४
आशयि	३०	४	उत्साहे	५८	१२	जचादि	२६३	७

त्यक्तव्यानि ।

धातुरूपादर्शः ।

प्रणस्य परमात्मानं श्रीतारानाथशर्मा ।
वितन्यते धातुरूपादर्शं एष प्रयत्नतः ॥
प्रसिद्धधातुरूपाणि दर्शन्ते प्रायशो मया ।
ककाराद्युत्तराकारपूर्वादिक्रमयोगतः ॥
सकर्मकाकर्मकाले वक्ष्येऽहमर्थभेदतः ।
उपसर्गविशेषेण धातोरर्थान्यतां तथा ।
पाणिनीयमतेनैव तिङ्कृतसंज्ञा समाहता ॥
आशुबोधे तु तत्सूत्राख्युद्धृतानि समासतः ।
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थे तेषां विस्तरइच्छयताम् ॥
तत्र रूपाणि सिद्धानि कथन्तेऽत्राऽल्पमनितः ।

तत्रादौ कससनाइत्य प्रसिद्धत्वात् भूधातोर्लुपं प्रदर्शयते ।
 भूधातुर्विद्यमानतार्थे ऽकस्मीकः परस्मैपदी प्राप्तये सकस्मीक उभयपदी स्वादिगणीयः सट् ।

कर्त्तरि वाच्ये ।

परस्मैपदे

प्रथमपुरुषे	मध्यमपुरुषे
१ वचने	भवति
२ व०	भवतः
३ व०	भवन्ति

उत्तमपुरुषे	लटि
अवाप्ति	
अवावः	
अवाप्तः	

प्रथमपुरुषे	प्रथमपुरुषे
भवते	भवते
अवेये	अवेये
अवन्ते	अवन्ते

मध्यमपुरुषे	मध्यमपुरुषे
अवस्ये	अवस्ये
अवेये	अवेये
अवव्वे	अवव्वे

उत्तमपुरुषे	उत्तमपुरुषे
अवे	अवे
अवावहे	अवावहे
अवावहे	अवावहे

विधिलिङि ।

१ व०	अवेत्	अवेः
२ व०	अवेताम्	अवेताम्
३ व०	अवेयुः	अवेत

अवेयस्	अवेत
अवेव	अवेयाताम्
अवेम	अवेरन्

अवेयाः	अवेय
अवेयायास्	अवेवहि
अवेध्वन्	अवेजहि

परस्यैपदे ।

तोटि ।

आल्लनेपदे ।

१ वचने	प्रथमपुरुषे	उत्तमपुरुषे	प्रथमपुरुषे	मध्यमपुरुषे	उत्तमपुरुषे
२ व०	भवतु	भवानि	भवताम्	भवस्व	भवै
३ व०	भवताम्	भवाव	भवेताम्	भवेय, स्	भवावहे
	भान्तु	भवाल	भवन्ताम्	भवन्तम्	कवासहे
			लङि ।		
१ व०	अभनन्	अभवम्	अभवत	अभावथाः	अभवे
२ व०	अभन्ताम्	अभवाव	अभवेताम्	अभवेय, स्	अभवावहि
३ व०	अभवन्	अभनाम	अभवन्त	अभवन्तम्	अभवामहि
			लृटि ।		
१ व०	अभृत्	अभूम्	अभविष्ट	अभविष्ठाः	अभविषि
२ व०	अभृताम्	अभूव	अभविष्यताम्	अभविष्याम	अभविष्वहि
३ व०	अभूवन्	अभूम्	अभविष्यत	अभविष्यन्, अभविष्वन्	अभविष्वहि

परस्मैपदे ।

लिटि ।

आत्मनेपदे ।

प्रथमपुरुषे
१ वचने लभूव
२व० लभूवतुः
३व० वभूवुः
मध्यमपुरुषे
लभूव
वभूविय
लभूवयुः
वभूव

उत्तमपुरुषे
लभूव
वभूविव
वभूविस

प्रथमपुरुषे
वभूविये
वभूवाथे
वभूविडे, वभूविध्वे

उत्तमपुरुषे
वभूवे
वभूविवहे
वभूविसहे

लुटि ।

१ व० भविता
२ व० भवितारौ
३ व० भवितारः

भवितानि
भवितास्त्रि
भवितास्त्र्यः
भवितास्त्र्य

भवितासे
भवितासाथे
भवितास्त्र्ये

भविताहे
भवितास्त्रहे
भवितास्त्र्यहे

१ व० भूयात्
२ व० भूयास्ताम्
३ व० भूयासुः

भूयाः
भूयास्तम्
भूयास्ताम्
भूयास्तम्
भूयास्तम्
भूयास्तम्
भूयास्तम्
भूयास्तम्

भविषीष्टाः
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्
भविषीयस्ताम्

भविषीच
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि
भविषीयच्छि

पाठ्यप्रामाण्यः ।

परस्मैपदे ।

लटि ।

आत्मनेपदे ।

प्रथमपुरुषे
१ वचने
अविद्यति
२ व०
अविद्यतः
३ व०
अविद्यन्ति

मध्यमपुरुषे
अविध्यमि
अविध्यथः
अविध्यथ

उत्तमपुरुषे
अविध्यामि
अविध्यावः
अविध्यामः

प्रथमपुरुषे
अविध्यते
अविध्यते
अविध्यन्ते

मध्यमपुरुषे
अविध्यसे
अविध्यथे
अविध्यध्वे

उत्तमपुरुषे
अविध्ये
अविध्यावहे
अविध्यामहे

लृङि ।

१ व०
२ व२
३ व०

अभविद्यत्
अभविद्यताम्
अभविद्यन्

अभविध्यम्
अभविध्याव
अभविध्याम

अभविद्यत
अभविध्येताम्
अभविध्यन्ताम्

अभविध्यथाः
अभविध्येथाम्
अभविध्यध्वम्

धातुरूपादयः =

प्र-भू ऐश्वर्य्यं अकस्मीकः । धने प्रभवति धनमीष्टे इत्यर्थः । सस्-भू सम्भवे (निश्चयप्रायविषये अकस्मीकः । यत्ने विद्या सम्भवति यत्ने सति विद्या प्रायेण निश्चितेत्यर्थः । उत्-भू उत्पत्तौ अक-
वेत्तात् धान्यमुद्भवति उत्पद्यते इत्यर्थः । प्रति-भू प्रतिरूपभवने अक० । प्रतिभवति प्रतिभूर्भवतीत्यर्थः ।

५

परा-भू पराभवे (अशक्यतानिश्चयेन निवृत्तौ) अक० । लघुभात् पराभवति अशक्यताध्यवसायेन निवर्त्तते इत्यर्थः । पराभवकरणेऽपि तथात्वे तु सकर्षकः । रिपून् पराभवति अशक्यताध्यवसायसम्पादनेन निवर्त्तयतीत्यर्थः । अभि-भू अभिभवे (कर्ष्याच्चमत्वसम्पादने) सक० । लुङ्भिर्भभवति वाद्यस् कर्ष्याच्चसां करोतीत्यर्थः । परि-भू तिरस्कारे सक० । खलः परिभवति साधुम् तिरस्कारोतीत्यर्थः । अनु-भू अनुभवे (ज्ञानविशेषे) सक० । सुखमनुभवति जानातीत्यर्थः । एष्वर्थेषु परस्मैपदी । रूपाणि प्रागुक्तानि । किन्तु प्र-परा-परि-अन्तर्-निर्-भू लोटि आनिपि वा णत्वम् प्रभवाणि परा-भवाणि परिभवाणि अन्तर्भवाणि निर्भवाणि । पच्चेऽणत्वम् ।

तत्र अकर्ष्येकेभ्यो भावे आलनेपदस्य एकवचनस्थालङादयः ।

खिटि	विघिलिङि	लोटि	लुङि
भूयते	भूयत	भूयताम्	अभूयत
खिटि	लुटि	आशीलिङि	लृटि
वभूवे	भाविता, भविता	भाविषीष्ट, भविषीष्ट	भाविष्यते, भविष्यते
			अभाविष्यत, अभविष्यत

सकश्चैवेभ्यः कार्श्यावाच्ये आत्मनेपदस्यसर्व्वचनलडादयः स्तुः ।

लोटि ।

प्रथमपुरुषे
१ य० अत्रुभूयते
२ व० अत्रुभूयेते
३ व० अत्रुभूयन्ते

मध्यमपुरुषे
अत्रुभूयसे
अत्रुभूयेये
अत्रुभूयध्वे

प्रथमपुरुषे
अत्रुभूयेत
अत्रुभूयेयाताम्
अत्रुभूयेरन्

त्रिपिलिङि ।

उत्तमपुरुषे
अत्रुभूयेय
अत्रुभूयेयाथाम्
अत्रुभूयेध्वस्
अत्रुभूयासहि
अत्रुभूयासहि
लङि ।

लोटि ।

१ व० अत्रुभूयताम्
२ य० अत्रुभूयेताम्
३ य० अत्रुभूयन्ताम्

अत्रुभूयस्व
अत्रुभूयेयास्
अत्रुभूयध्वस्

अत्रुभूये
अत्रुभूयेयास्
अत्रुभूयध्वस्
अत्रुभूयासहि

लुङि ।

१ व० अन्वभावि

अन्वभाविष्ठाः, अन्वभविष्ठाः

अन्वभाविषि, अन्वभविषि

२ व० अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम्, अन्वभाविषाथाम्, अन्वभविषाथाम्, अन्वभाविष्वहि, अन्वभविष्वहि
३ य० अन्वभाविषत, अन्वभविषत, अन्वभाविठ्ठम्, अन्वभविठ्ठम्, -ध्वस्, अन्वभाविष्ठाहि, अन्वभविष्ठाहि

लिटि ।

प्रथमपुरुषे

- १ व० असुवभूवे
२ व० असुवभूवाते
३ व० असुवभूविरे

मध्यमपुरुषे

- असुवभूविषे
असुवभूवाथे
असुवभूविढे, असुवभूविध्वे

लुटि ।

- १ व० असु-भाविता, भविता
२ व० असु-भावितारौ, भवितारौ
३ व० असु-भावितारः, भवितारः

असु-भावितासे, भवितासे

- असु-भावितासाथे, भवितासाथे
असु-भावितास्वहे, भवितास्वहे
असु-भावितास्वहे, भवितास्वहे

आशीर्लिङि ।

- १ व० अनु-भाविषीष्ट, भविषीष्ट
२ व० अनु-भाविषीयास्ताम्, भविषीयास्ताम्
३ व० अनु-भाविषीरन्, भविषीरन्
- अनु-भाविषीष्टाः, भविषीष्टाः
अनु-भाविषीयास्ताम्, अनु-भाविषीयास्ताम्
अनु-भाविषीवहि; भविषीवहि
अनु-भाविषीमहि, भविषीमहि

उत्तमपुरुषे

- असुवभूवे
असुवभूविवहे
असुवभूविसहे

धातुरूपादर्शः ।

लटि ।

१७

प्रथमपुरुषे

मध्यमपुरुषे

उत्तमपुरुषे

१ य०

अनु-भाविष्यते,

भविष्यते

अनु-भाविष्यसे,

भविष्यसे

अनु-भाविष्ये,

भविष्ये

२ व०

अनु-भाविष्येते,

भविष्येते

अनु-भाविष्येथे,

भविष्येथे

अनु-भाविष्यावहे,

भविष्याहे

३ व०

अनु-भाविष्यन्ते,

भविष्यन्ते

अनु-भाविष्यन्ध्वे,

भविष्यन्ध्वे

अनु-भाविष्यामहे,

भविष्यामहे

लङि ।

१ व०

अन्व-भाविष्यत,

भविष्यत

अन्व-भाविष्यथाः

भविष्यथाः

अन्व-भाविष्यन्,

भविष्यन्

२ व०

अन्व-भाविष्येताम्,

भविष्येताम्

अन्व-भाविष्येथाम्,

भविष्येथाम्

अन्व-भाविष्यावहि,

भविष्यावहि

३ व०

अन्व-भाविष्यन्त,

भविष्यन्त

अन्व-भाविष्यध्वम्

भविष्यध्वम्

अन्व-भाविष्यामहि,

भविष्यामहि

षिचि कर्त्तरि उभयपदी ।

लटि

विधिलिङि

लोटि

लङि

प० भावयति

भावयेत्

भावयतु

अभावयत्

आ० भावयते

भावयेत

भावयताम्

अभावयत

१८

भातुरूपान्तः ॥

पथसगुकरे

सध्यसगुकरे

स्यसगुकरे

प० अक्षीभवत् अक्षीभवताञ् अक्षीभनन् । अक्षीभवीः अक्षीभवतम् अक्षीभनत । अक्षीभवम् अक्षीभवाय अक्षीभवास
 भा० अक्षीभवत अक्षीभवेताञ् अक्षीभवन्त । अक्षीभगथाः अक्षीभवेथाञ् अक्षीभवध्वम् । अक्षीभवेअक्षीभवानसि-

अक्षीभवाससि

त्तिटि

सुट्टि

आक्षीक्षि

सुट्टि

प० आययाक्लभून् आययासास, आययासकार । आययिता । भाव्यात् । भागयिष्यति । आययिष्यत्
 आ० भागयाक्लभूय भागयाभाज भागयासार्धे । भाजयिता । भाजिषीष्ट । भाजयिष्यते । अभाजयिष्यत

वास्येणि वाच्ये

सट्टि

धिधौ

क्षीटि

क्षिष्टि

क्षिष्टि

भाव्यते

भाव्येत

भाव्यताञ् सभाव्यत ।

भाजयाक्लभूये

भाजयाभाजे

भागयासार्धे

भाजयासार्धे

लुङि

तत्पुत्रपुत्रे

१३० अभावि

मध्यमपुत्रे

अभावविष्ठाः ।

उत्तमपुत्रे

अभावविष्ठाः ।

२३० अभावविष्ठायां, अभावविष्ठायां । अभावविष्ठायां । अभावविष्ठायां ।

३३० अभावविष्ठायां, अभावविष्ठायां । अभावविष्ठायां । अभावविष्ठायां ।

लुङि

आशीर्षिङि

लुङि

लुङि

भावविष्ठायां भावविष्ठायां । भावविष्ठायां भावविष्ठायां । भावविष्ठायां भावविष्ठायां ।

सनि कर्त्तरि परस्मैपदी ।

लुङि

विष्ठा

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

लुङि

भाष्यपरिभाष्यः ।

११

यङि आत्मनेपदी ।

लटि विधौ

बोभूयते

लिटि

बोभूयात्बभूव

बोभूयासास

बोभूयाञ्चक्रे

लोटि

बोभूयताम्

लुटि

आशीर्ल्लिङि

लङि

अबोभूयत

लृङि

लुङि

अबोभूयिष्ट

लृङि

बोभूयिषीष्ट

बोभूयिष्यते

अबोभूयिष्यत

भूधातुसुरादिगणीयः शोधने चिन्तायाञ्च उभयपदी उभययति चिन्तयतीत्यर्थः ।
भाषयति शोधयतीत्यर्थः । देवं भाषयति चिन्तयतीत्यर्थः ।

कृत्सु ।

कर्त्तरि अच् भवः संसारः । अनीयर् भावे भवनीयम् । प्र-भिन्नोपसर्गात् अच् पराभवः
त्रिभवः अभिभवः परिभवः सम्भवः उद्भवः । प्र-वञ् प्रभावः अपादाने तु भवः महादेवः । प्रभवः
कारणम् । इन् प्रभवी । इष्णुच् प्रभविष्णुः—प्रभावयुक्तः । क्त-भूतः प्रभूतः अभिभूतः । क्तवतु
भूतवान् । क्तिन् भूतिः अस्तुभूतिः संभूतिः । क्त्वा-भूत्वा । क्वप् ब्रह्मभूयस् देवभूयस् । क्तिप् भूः

धातुरूपादर्शः ।

आत्मभूः स्वयम्भूः । खलु दुर्भवं सुभवम् । खिणु प्रियस्मविष्णुः, आद्यस्मविष्णुः । सुकञ्—प्रिय-
 स्माद्युक्तः । दु-विभुः प्रभुः शम्भुः । णिन् भावी । ण भावः पदार्थः अन्यत्र अच्-भवः । णमुल् भावं-
 भावम् । ग्वल् भावकः परिभावकः । तव्य—भवितव्यः । लच् भविता ॥ कर्त्तरि य—भव्यः ।
 ल्यप् परिभ्य अभिभूय । ल्युट् भवनम् । शल—भवन् ॥ शान—अनुभूयमानः । श्यल भविष्यन् ।
 स्यमान—भविष्यमाणः कर्म्मणि अनु-भाविष्यमाणः अनुभविष्यमाणः !

शिजन्तस्य ।

अनीयर्—भावनीयम् विभावनीयम् । क भावितः क्तवतु भावितवान् । क्तिन्नास्ति तत्र शुच्
 भावना । क्त्वा भावयित्वा । तव्य भावयितव्यः । लच् भावयिता । य भाव्यम् विभाव्यम् । ल्यप्
 विभाव्य अभिभाव्य । ल्युट् भावनम् । शल भावयन् शान भाव्यमानः । श्यल भावयिष्यन् ।
 स्यमान—भावयिष्यमाणः कर्म्मणि भाविष्यमाणः भावयिष्यमाणः ।

सनन्तस्य ।

अनीयर् बुभूषणीयम् । उ—बुभूषुः । क्त बुभूषितः । क्तवतु बुभूषितवान् । क्तिन्नास्ति अ-बुभूषा ।
 क्त्वा बुभूषित्वा । तव्य बुभूषितव्यम् । लच् बुभूषिता । य बुभूष्यम् । ल्यप् परिबुभूष्य । ल्युट्
 बुभूषणम् । शल बुभूषन् । श्यल बुभूषिष्यन् । स्यमान बुभूषिष्यमाणः ।

अथाकारादिपूर्वक्रमेण धातुरूपाणि प्रदर्शन्ते ।
अच व्याप्तौ धादिगणीयः परस्यैपदी वेट्कः सकर्मकः ।
कर्त्तरि वाच्ये ।

प्रथमपुरुषे

१ व० अक्ष्योति-अक्षति
२ व० अक्ष्युतः-अक्षतः
३ व० अक्ष्युवन्ति, -अक्षन्ति

१ व० अक्ष्युयात्-अक्षेत
२ व० अक्ष्युयाताम्-अक्षेताम्
३ व० अक्ष्युयुः-अक्षेयुः

लटि

मध्यमपुरुषे

अक्ष्योषि-अक्षसि
अक्ष्युयः-अक्षयः
अक्ष्युय-अक्षय

विधिलिङि ।

अक्ष्युयाः-अक्षेः
अक्ष्युयातम्-अक्षेतम्
अक्ष्युयात-अक्षेत

धातुरूपादयः ।

उत्तमपुरुषे

अक्ष्योमि-अक्षामि
अक्ष्युवः-अक्षवः
अक्ष्युमः-अक्षामः

अक्ष्युयाम्-अक्षेयम्
अक्ष्युयाव-अक्षेव
अक्ष्युयाम-अक्षेम

श्लो० ।

प्रथमपुरुषे	अक्षोति-अचतु	उत्तमपुरुषे	अक्षवाणि-अचाणि
१ व०	अक्षोति-अचतु	अक्षवाव-अचाव	अक्षवाव-अचाम
२ व०	अक्षताम्-अचताम्	अक्षुतम्-अचतम्	अक्षवाम-अचाम
३ व०	अक्षवन्ति-अचन्ति	अक्षुत-अचत	
		लङि	
		आक्षोः-आचः	आक्षवम्-आचम्
१ व०	आक्षोत्-आचत्	आक्षुतम्-आचतम्	आक्षुव-आचाव
२ व०	आक्षुताम्-आचताम्	आक्षुत-आचत	आक्षुम-आचाम
३ व०	आक्षुवन्-आचन्		
		लङि	
		आक्षीः-आचीः	आक्षिषम्-आचम्
१ व०	आक्षीत्-आचीत्	आक्षिष्टम्-आचष्टम्	आक्षिष्व-आक्ष्व
२ व०	आक्षिष्टाम्-आचष्टाम्	आक्षिष्ट-आचष्ट	आक्षिष-आक्ष
३ व०	आक्षिपुः-आक्षिपुः		

लिटि

प्रथमपुरुषे मध्यमपुरुषे
१ व० आनञ्च आनञ्चिथ-आनञ्च
२ व० आनञ्चतुः आनञ्चयुः
३ व० आनञ्चुः आनञ्च

उत्तमपुरुषे

आनञ्च
आनञ्चिव-आनञ्च
आनञ्चिम-आनञ्चम

लुटि

प्रथमपुरुषे
अचिता-अष्टा
अचितारौ-अष्टारौ
अचितारः-अष्टारः

आशीलिङि ।

प्रथमपुरुषे

अद्यात्
अद्यासात्
अद्यासुः

लृटि

लृङि

कर्म्मणि वाच्ये लडादिषु

अचिष्यति अच्यति । आचिष्यत् अच्यत् । अच्येत् । अच्यते । अच्यतम् । आच्यत ।
लुङि आचि आचिपातात् आचिषत आचत । आचिषत आचत । लिङादौ आनञ्चे । आचिता । अष्टा ।
अचिषीष्ट अचीष्ट । अचिष्यते अच्यते । आचिष्यत आच्यत ।

घट्सु

लृच् अचिता अष्टा । लृच् अष्टः । क्तिन् अष्टिः व्यष्टिः समष्टिः । घञ् अच्यः । क्त्वा अचित्वा
अष्टा । शल अच्युवन् अचन् । शान अच्यमाणः । श्ल अचिष्यन् अच्यन् । श्यमान अचिष्यमाणः
अच्यमाणः ।

अङ्गघातः लक्षणे (चिह्नीकरणे) सक० अदन्तचुरादिः उभयपदी सेट् ।

कर्त्तरि अङ्गयति अङ्गयते । अङ्गयेत् अङ्गयेत । अङ्गयतु अङ्गयताम् । अङ्गयत् अङ्गयत । आञ्चिकत्
आञ्चिकत । अङ्गयाम्-वभू-व-भ्रस-चकार-चक्रे । अङ्गयिता २ । अङ्गयात् अङ्गयिषीष्ट ।
अङ्गयिष्यति अङ्गयिष्यते । आङ्गयिष्यत् आङ्गयिष्यत । मतान्तरे अङ्गापयति । आञ्चिकपत् ।

८०

कर्मणि वाच्ये । अङ्गयते । अङ्गयतम् । अङ्गयतम् । अङ्गि आङ्गयि, आङ्गिघाताम्
आङ्गयिष्याताम्, आङ्गिषत आङ्गयिषत । अङ्गयाम्-वभू-वे-आसे-चक्रे । अङ्गिता अङ्गयिता ।
अङ्गिषीष्ट अङ्गयिषीष्ट । अङ्गिष्यते अङ्गयिष्यते । आङ्गिष्यत आङ्गयिष्यत ।

लृत्सु । अङ्गनीयः । अङ्गयिता अङ्गितः क्तिन् नास्ति युच्, अङ्गना । अङ्गः ।
अङ्गयितव्यः । अङ्गयः । अङ्गयितुम् । अङ्गयित्वा । समङ्गम् । अङ्गयन्
अङ्गयमानः कर्मणि अङ्गयमानः । अङ्गयिष्यन् अङ्गयिष्यमाणः कर्मणि अङ्गिष्यमाणः
अङ्गयिष्यमाणः ।

अद भक्षणे अदादि अनिट् सकर्षीकः परस्मैपदी ।

लटि	विधौ	लोटि	लङि
१व० अत्ति	अङ्गि । अद्यात् ।	अत्तु । आदत् आदेः	लुङि
२व० अत्तः	अङ्गः । अद्याताम् ।	अत्ताम् । आत्ताम् आत्तम्	अघसत्
३व० अदन्ति	अङ्गः । अद्युः ।	अदन्तु । आदन् आत्त	अघसताम्

लिटि

जघास आद, जघसिथ आदिथ, जघास आद

जच्चतुः आदतुः, जच्चथुः आदथुः, जच्चिव आदिव

जच्चुः आङुः, जच्च आङ, जच्चिम आदिम

कर्मणि । अद्यते । अद्यत । अद्यताम् । आद्यत । अधासि अधत्साताम् अधत्सत । जच्चे आदे ।
अत्ता । अत्सीष्ट । अत्स्यते । आत्स्यत ।

इत्सु । अदनीयम् । आदी । आदकः अनादः । अत्ता । जग्धम् ओदने अन्नम् । जग्धिः ।

लुटि आशिषि लटि लङि

वातु रूपदर्शः ।

जग्ध्वा । अदनम् । धञ् घासः । अदन्, अद्यमानः । क्त्सु जञ्चिवान्, आदिवान् । कान
जचाणः आदानः । अत्स्यन्, अत्स्यमानः । किप् क्रव्यात् ।

गिणि कर्त्तरि आत्मनेपदं नास्ति । आदयति । आदिदत् । आदयाम्-बभूव आस-चकार ।
आदयिता । आद्यात् । आदयिष्यति । आदयिष्यत् ।

कर्मणि । आद्यते । आदि-आदयि आदिषाताम् आदयिषाताम् । आदयाम् बभूवे-आसे-चक्रे ।
आदिता आदयिता । आदिषीष्ट आदयिषीष्ट । आदिष्यते आदयिष्यते । इत्यादि ।

इत्सु । आदनीयम् । आदयिता । आदकः । आदना । आदितः आदयितुम् । आदयितव्यम् । आद-
यित्वा । समाद्य । आदयन् आद्यमानः । आदयिष्यन् कर्मणि आदिष्यमाणः आदयिष्यमाणः ।

अनि कर्त्तरि । जिघत्सति । अजिघत्सीत् । जिघत्साम्-बभूव-आस-चकार ।

कर्मणि । जिघत्स्यते । अजिघत्सीत् । इत्सु जिघत्सनीयम् । जिघत्सिता । जिघत्सा जिघत्सुः ।

अन जीवने अदादिः परस्मैपदी अकर्मकः सेट् ।

१३० अनिति अनिपि अनिमि । अन्यात् । अनितु । अनिच्छि अनानि । आनीत् आनीः । १८

२३० अनितः अनियः अनियः । अन्यताम् । अनिताम् अनितम् अनाव । अनिताम् अनितम् । २०
 २३० अनन्ति अनिय अनियः । अन्यः । अनन्तु अनित अनित । अनन् अनित । अनित ।
 आनीत् अनिताम् अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् ।
 भावे अन्यते । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् ।
 कर्त्तुम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् । अनितम् ।

अन्च पूजने गतौ च स्वादिगणीयः परस्मैपदी सक० सेट् ।

अञ्चति । अञ्चेत् । अञ्चतुम् । अञ्चतुम् । अञ्चतुम् । अञ्चतुम् । अञ्चतुम् । अञ्चतुम् ।
 अञ्चिता । अञ्चितात् । अञ्चियति । अञ्चियत् । अञ्चियतुम् । अञ्चियतुम् । अञ्चियतुम् ।
 किति भेदः ।

कर्त्तृणि वाच्ये । अञ्चते । अञ्चतम् । अञ्चतम् । अञ्चतम् । अञ्चतम् । अञ्चतम् । अञ्चतम् ।
 अञ्चिता । अञ्चितात् । अञ्चियते । अञ्चियत । अञ्चियतुम् । अञ्चियतुम् । अञ्चियतुम् ।
 कर्त्तृणी । कर्त्तृणीम् । अञ्चितम् । अञ्चितम् । अञ्चितम् । अञ्चितम् । अञ्चितम् । अञ्चितम् ।
 अञ्चमान इत्यादि ।

अन्त्र भिन्नाणै रूपादिगणीयः सकर्म० वेटकः पर० ।

लोटि

विधिलिटि ।

१ व०	अनक्ति	अनच्चि	अनज्जि ।	अञ्जयात्	अञ्जयाः	अञ्जयाम्
२ व०	अङ्कः	अङ्क्यः	अङ्कः ।	अञ्जयाताम्	अञ्जयाताम्	अञ्जयाव
३ व०	अञ्जन्ति	अङ्क्य	अञ्ज्यः ।	अञ्जुः	अञ्जयात	अञ्जयाम

लोटि

लटि

१ व०	अनक्तु	अङ्गधि	अनजानि ।	आनक्	आनक्	आनजम्
२ व०	अङ्गाम्	अङ्गम्	अनजाव ।	आङ्गाम्	आङ्गम्	आङ्गम्
३ व०	अञ्जन्तु	अङ्क्त	अनजाम ।	आञ्जन्	आङ्क्त	आञ्जम्

लुटि आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् आञ्जिषः आञ्जीः आञ्जिष्टम् आञ्जिषम् आञ्जिष्य आञ्जिष्यम् ।

लिटि आनञ्ज, आनञ्जतुः आनतुः, आनञ्जुः आजुः, आनञ्जिय आङ्क्य, आनञ्जयुः आजयुः, आनञ्ज आज, आनञ्ज आनञ्जिव आजिव आनञ्जु आव्, आनञ्जिम आजिम आनञ्जम् आजम् ।

लुडादौ अञ्जिता अङ्क्ता । अज्यात् । अञ्जियति अङ्क्यति । आञ्जिष्यत् आङ्क्यत् ।

कर्त्तृणि अज्यते । अज्येत । आञ्जि आञ्जिषाताम् आङ्क्ताताम् । आनञ्जे

आजे । अक्षिता अङ्क्ता । अक्षिषीष्ट अक्षीष्ट । अक्षिष्यते अक्ष्यते । अक्षिष्यत आक्ष्यत ।
वि-पूर्वसु प्रकाशने कर्त्तरि व्यनक्ति । कर्मणि व्यज्यते । २२

अक्षितव्यः अङ्कव्यः । अक्षित्वा अङ्क्त्वा । व्यक्षित्वा व्यक्षित्वा । व्यक्तः । अक्षितुम् अङ्क्तुम् ।
अक्षिष्यन् अङ्क्ष्यन् । अक्षिष्यमाणः अङ्क्ष्यमाणः । अक्षनम् व्यक्षनम् । अक्षन् व्यक्ष्यमानः ।
णिचि कर्त्तरि । व्यक्षयति-ते । अङ्क्षयति-ते । अङ्क्षयिष्यति-ते । अङ्क्षयिष्यत्-त ।

अक्ष्यत, अक्षयिषीष्ट । अक्षयिष्यति-ते । अक्षयिष्यत्-त । व्यक्षयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । अक्षयिता ।
कर्मणि । व्यक्ष्यते । अक्षि आक्षयि । अक्षयाम् बभूव-आसे-चक्रे । अक्षिषीष्ट अक्षयिषीष्ट ।
अक्षिष्यते अक्षयिष्यते । अक्षिष्यत आक्षयिष्यत ।

अक्षयितव्यः । व्यक्षयिता । व्यक्षितः । व्यक्षना । व्यक्षयन् व्यक्षयमानः । कर्मणि व्यक्ष्यमानः ।
व्यक्षयिष्यन् । व्यक्षयिष्यमाणः । कर्मणि व्यक्षिष्यमाणः व्यक्षयिष्यमाणः ।

अक्षिजिषति । अक्षिजिषीत् । अक्षिजिषाम् बभूव-आस-चकार । अक्षिजिषिता । अक्षिजिष्यात्
अक्षिजिष्यति । अक्षिजिष्यते । अक्षिजिषि । अक्षिजिषुः ।

वाचस्पत्यः ॥

अय गतौ स्वा० सकर्म० प्रालनेपदी सेट् ।

कर्त्तरि—अयते । अयेत । अयताम् । आयन । आयिष्ट आयिदुम् आयिष्वम् । अयाम् बभूव-आस-
चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट अयिषीदुम् अयिषीष्वम् । अयिष्यते । आयिष्यत ।

कर्मणि—अयते । आयि । अयाम् बभूव-आसे-चक्रे । लुङ्ङादौ कर्त्तरीय रूपणि ।

परा—अपसरणे अक० पलायते । पलायिष्ट । आययति-ते । आययत्-त । आययाम्
बभूव-आस-चकार-चक्रे । आययिता । आय्यात् आययिषीष्ट । आययिष्यति-ते । इत्यादि ।

द्वत्सु—अयनीयम् । अयिता । अयितः पलायितः । पलायितुम् । पलायनम् । अयित्वा पलाय्य ।

पलायमानः । पलायिष्यमाणः ।

अर्चं पूजने स्वा० सकर्म० परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि—अर्चति । अर्चेत् । अर्चतु । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चिता । अर्चिता । अर्चिता ।

अर्चिष्यति अर्चिष्यत् ।

कर्मणि—अर्चते । अर्चेत । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चन्तु । अर्चन्तु ।

अर्चिता । अर्चिषीष्ट । अर्चिष्यते । अर्चिष्यत ।

णिचि । अर्चयति-ते । आर्चिचत्-त । अर्चयास् बभूव-आस-चकार-चक्रे । अर्चयिता । अर्चात्, २४
कर्मणि । अर्चते । आर्चि आर्चयि । अर्चयास् बभूवे-आसे-चक्रे । अर्चिता अर्चयिता । अर्चिषीष्ट

कृत्सु । अर्चकः अर्ची । अर्चितः । क्तिन्, नास्ति अर्चा । अर्चनम् अर्चितुम् । अर्चिता ।
अर्चितव्यः । अर्च्यः । समर्च्य । अर्चन्, अर्चमानः । अर्चिष्यन्, अर्चिष्यमाणः ।

अर्च पूजने चुरा० लभ० सक० सेट् ॥

कर्त्तरि । अर्चयति-ते । अर्चयेत्-त । अर्चयतु-ताम् । अर्चयत्-त । अर्चिचत्-त । अर्चया-बभूव-
आस-चकार-चक्रे । अर्चयिता । अर्चात्, अर्चयिषीष्ट । अर्चयिष्यति-ते । आर्चयिष्यत्-त ॥
कर्मणि ग्यन्तस्वादिगणीयार्चवत् ।
सन्नि अर्चिचयिषति-ते । आर्चिचयिषीत्-षिष्ट । कृत्सु अर्चिचयिषा अर्चिचयिषुः ।

धातुरूपादर्शः ।

यदन्नास्यास्य चुरादिगणीयस्य च कृत्सु । अर्चनीयम् । अर्चकः अर्ची । अर्चयिता । अर्चितः । क्तिन्नासि
 अर्चना । अर्चनम् । अर्चयितुम् अर्चयितव्यम् । अर्थः । अर्चयित्वा । समर्थ । अर्चयन्
 अर्चयमानः । अर्चयानः । अर्चयिष्यन् अर्चयिष्यमाणः कर्मणि अर्चिष्यमाणोऽपि ।

५२

अर्च उपाज्जने अदन्तचुरादि उभय० सक० सेट् ।

कर्त्तरि । अर्चयति-ते । अर्चयेत्-त । अर्चयतु-ताम् । अर्चयत्-त । अर्ज्जित्-त । अर्ज्जयाम्-
 यभू-आस-चकार-चक्रे । अर्चयिता । अर्ज्ज्यात् अर्ज्जयिषीष्ट । अर्ज्जयिष्यति-ते । अर्ज्जयिष्यत्-त ।
 कर्मणि । अर्ज्यते । अर्ज्जि अर्ज्जयि । अर्ज्जयाम्-वभूवे आसे-चक्रे । अर्ज्जिता अर्ज्जयिता । अर्ज्जि-
 षीष्ट अर्ज्जयिषीष्ट । अर्ज्जिष्यते अर्ज्जयिष्यते । अर्ज्जिष्यत अर्ज्जयिष्यत ।

सनि । अर्ज्जिजयिपति-ते । अर्ज्जिजयि-षीत्-षिष्ट ।
 कृत्सु । अर्ज्जनीयम् । अर्ज्जकः । अर्ज्जयिता । अर्ज्जितः । क्तिन्नासि युच् अर्ज्जना । अर्ज्जयितुम् ।
 अर्ज्जयितव्यः । अर्जत्रः । अर्ज्जयित्वा उपार्जत्र । अर्ज्जयन् अर्ज्जयमानः । अर्जत्रमानः । अर्ज्जयिष्यन्
 अर्ज्जयिष्यमाणः । कर्मणि अर्ज्जिष्यमाणोऽपि ।

कर्मण । प्रद्यते । आदि आदिपाताम् । आनदे । अदिपीठ । अदियने । आदियत ।
 िगिभि । अदियति-ते । आदिदत्-त । अदयाम्-वभू-आस-चकार-चक्रे । अदियता ।
 पद्यात् अदियिषीष्ट । अदियित्-ते । आदियित्-त । कर्मणि । अद्यते । आदि आदिय ।
 अदयाम्-वभूने आसे-चक्रे । अदिता अदियता । अदिपीठ अदियिषीष्ट । अदियते
 प्रदायते । आदियत आदियित्त ।

रानि । अदिदित्पति । आदिदिपीत् । अभिपूर्जः सामीयप्रप्तौ अक० अभ्यदति समीपं यातीत्यर्थः ।
 नत्-र । अदनीयत् । अदनम् । अदकः । अदिता । अदितः । अभ्येसु अभ्यर्णः । क्तिन्वास्ति अ-अदी ।
 अदितम् । अदित्वा । अद्यः । समर्था । अदन् । अदीमानः । अदियन् अदियमाणाः । णिजन्तस्य
 तु अदियता । अदना । अदियितुम् । अदियितव्यः अदियित्वा । अदयन् अदयमानः अदियित्त्वं
 अदियित्माणाः कर्मणि अदियमाणोऽपि इति भेदः ।

अदि पूजायां सकर्षणः चुरा० उभय० सेट् ।

अदियति-ते । अदयेत्-त । अदयितुम् । आदियत्-त । आदिदत्-त । अदयाम्-वभू-व आस-
 चकार-चक्रे । अदियतार । अद्यात् अदियिषीष्ट । अदियित्-ते । अदियित्-त ।

कर्म्मणि । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते ।
आसे-चक्रे । अर्हिता । अर्हयिता । अर्हिषोष्ठे । अर्हयिषीष्टे । अर्हयिष्यते ।
आर्हियित्वा । अर्हयिष्यते ।

कर्त्तुम् । अर्हणीयम् अर्हणम् । अर्हकः अर्हयिता । अर्हितः । क्तिन्नास्ति युच् अर्हणा । अर्हयितुम् ।
अर्हयित्वा अर्ह्यः । अर्हयन् अर्हयमाणः । अर्हयिष्यन् अर्हयिष्यमाणः । कर्म्मणि अर्हियिष्याणश्च ।
अर्ह पूजायां स्वादि० सकर्म्मकः योष्यतायामकर्म्मकः पर० सेट् ।
अर्हति । अर्हेत् । अर्हतु । अर्हत् । अर्हन् । अर्हन् । अर्हता । अर्हता । अर्हयति । अर्हियत् ।
कर्म्मणि । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते । अर्हते ।
अर्हियते । अर्हियते ।

कर्त्तुम् । अर्हणीयम् अर्हणम् । अर्हकः अर्हता । अर्हितः क्तिन्नास्ति अर्हता । अर्हिता ।
अर्हित्यम् । अर्हः । अर्हन् । अर्हन् । कर्म्मण्यपि पूजयार्थे अर्हन् । अर्हमाणः अर्हियन् अर्हियमाणः ।

अव रक्षणे सक० प्रीतावकर्म्मे० स्वादि० पर० सेट् ।
अवर्त्तति । अवर्त्तते । अवर्त्तु । अवर्त्त । अवर्त्त । अर्हता । अर्हता । अर्हता । अर्हता ।

कर्मणि । अय्यते । आवि । आवे । अविता । अविषीष्ट । अविष्यते । आविष्यत ।
 णिथि कर्त्तरि आवयति-ते । आविवत्-त । आवयाम्-वभूव आस-चकार-चक्रे । आवयिता । आवयिता ।

आव्यात् आवयिषीष्ट । आवयिष्यति-ते । आवयिष्यत्-त ।
 कर्मण । आव्यते । आवि आवयि । आवयाम्-वभूवे आसे-चक्रे । आविता आवयिता । आविषीष्ट-

आवयिषीष्ट । आविष्यते आवयिष्यते । आविष्यत आवयिष्यत ।
 कृत्स् । अतनीयम् । अवनम् आवकः अविता । अवितः । अविटुम् । क्विप् ऊः । क्तिन् ऊतिः ।
 अनित्वा अनन् । अव्यमानः । अवियन् अवियमाणः ।

अथ व्याप्तौ सक० खादि० आत्मनेप० सेट् ।

कर्त्तरि । लटि अनुते अनुवाते अनुवते । विधौ अनुवीत अनु वीयाताम् अनुवीरन् । लोटि
 अनुताम् अनुवाताम् अनुवताम् । लङि आनुत आनुवाताम् आनुवत । लुङि आशिष्ट
 आष्ट आशिषाताम् आचाताम् आशिषत आदत । खिटि आनशे आनशाते आनशिरे ।
 लुङादौ अशिषता अष्टा ! अशिषीष्ट अचीष्ट । अशिष्यते अव्यते । अशिष्यत आव्यत ।

कर्मणि । अथेते । अथेताम् । अथेत । अथि अथिषाताम् । अथाताम् । लिङादौ ३०
कर्त्तरीव रूपाणि ।

शित्चि । आत्मनेपदं नास्ति आशयति । आशिशत् । आशयाम्-बभूव आस-चकार । आशयिता ।
आथात् । आशयिष्यति । आशयिष्यत् । कर्मणि । आथि आशयि । आशयाम्
बभवे-आसे-चक्रे । अशिता आशयिता । आशिषीष्ट आशयिषीष्ट । आशियते आशयिष्यते ।
कर्म । अशित्वा अष्टा । अशकः । आशी अशिता अष्टा । अष्टिः । अशितुम् अष्टा ।
अशित्वा अष्टा । अपाथ । अशुवानः । अशियमाणः । अथन्तस्य आशयिता ।
आशयितव्यः । आशयितुम् आशना ।

भनि । अशिशिपते । अशिशिषिष्ट । कर्त्सु अशिशिषा अशिशिषुः ।

अश भोजने कर्त्तादि० पर० सेट् सक० ।

अथाति अशीत अथन्ति । अशीयात् । अथातु अशीताम् अथन्तु अथान अशीतम् अशीत ।
अथात् अशीताम् अथन्न् । आशीत् । आश । अशिता । अथात् । अशियत् । आशियत् ।
कर्मणि । अथेते । अथेत । अथताम् । आथि आथिषाताम् । आथे । अशिता ।
अशिषीष्ट । अशियते । आशियत ।

गिधि । परस्मैपदी । आशयति । आशियत् । आशयाम्-वभूव्-आश-चकार । आशयिता ।
 आश्यात् । आशयिष्यति । आशयिष्यत् । कर्मणि । स्यादिगणीयाशवद्रूपणि ।
 मति । अशिशिपति । आशिशिपीत् । कर्मणि अशिशिष्यते । आशिशिष्यि ।
 कृत्म् । अशनीयम् । अशनम् । आशकः आशी । अशिता । अशितः । अशितुम् ।
 अशित्वा । अशितव्यम् । अशनम् । अशिवन् । अशिव्यमाणः । यान्तस्य आशना आशयिता
 आशयित्वा । आशयितुम् । आशयन् । अनन्तस्य अशिशिषा अशिशिषुः ।

अस विद्यमानतायाम् अकर्मकः अदा० पर० सेट् ।

अशि सः सन्ति । अशि स्यः स्य । शि स्वः स्वः । स्यात् स्याताम्, सुः । साः स्यात् स्यात स्याम्
 स्याव स्याम । अशु स्याम्, एधि स्याम् स्य असानि असाव असाम । आसीत् आसाम् आसन्
 आसीः आसाम्, आसा आसम्, आस आसा । लुङादौ आर्द्धधातुकमात्रेऽस्य प्रयोगो नास्ति
 भूधातुप्रयोगएव । तस्य च रूपाणि पूर्व्ववत् ।
 कृत्सु । केवलम्, शतरि सन् । अन्यत्र भूधातुवत् ।

कर्त्तरि । अस्यति अस्यतः अस्यन्ति । अस्येत् अस्येताम् अस्येदुः । अस्यतु अस्यताम् अस्यन्तु ।

आस्यत् आस्यताम् आस्यन् । आस्यत् आस्यताम् आस्यन् । आस । असिता । असितात् । अस्यत् । असिष्यति । असिष्यत् ।

कर्मणि । अस्यते । आसि । आसे । असिता । असिषीष्ट । असिष्यते । आसिष्यत ।

सनि । असिसिष्यति । उपसर्गपूर्व्वं लभयपदी । तत्र निपूर्व्वं—निरासे सक० निरस्यति निरस्यते । अप-
तद्वत् अपास्यति अपास्यते । विपूर्व्वं—विस्तारे सक० व्यस्यति विस्तारयति । सम्-सङ्क्षेपकरणे
सक० सङ्घाते तु अक० । समस्यति सङ्घिपति । अन्येन सहैकरूपो भूत्वा संहत्यते वा ।

लृत्सु । निरसनीयम् । निरसनम् । निरासकः निरासी । निरसिता । निरस्तः अपास्तः व्यस्तः
समस्तः । निरसितुम् । निरासः व्यासः समासः । निरास्यः । असित्वा । निरस्य । अस्यन् निरस्यन्
निरस्यमानः । असिष्यन् असिष्यमाणः ।

णित्ति । आसयति-ते । आसिसत् आसिसत । आसयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्र ।
लृत्सु । निरसनीयम् । निरासकः निरासयिता । निरासी । निरासितः । निरासना । निरासयितव्यः ।
निरासयन् निरासयमानः निरास्यमानः । निरासयिष्यन् निरासयिष्यमाणः ।

अस्त्र उपतापे कण्डूदि० उभयपदी० अत्र० सेट् ।

कर्त्तरि । अस्त्रयति-ते । अस्त्रयेत्-त । अस्त्रयतु-ताम् । आस्त्रयीत् आस्त्रयिष्ट । अस्त्रयाम्-
यभू-प्राप्त-चकार-चक्रे । अस्त्रयिता । अस्त्रयात् अस्त्रयिपीठ । अस्त्रयिष्यति-ते । आस्त्रयिष्यत्-त ।
भावे अस्त्रयते । आस्त्रयि । अस्त्रयाण-वभूवे-आशे-चक्रे । अस्त्रयिता । अस्त्रयिषीष्ट ।
अत्स । अस्त्रयनीयम् । अस्त्रयकः । अस्त्रयी । अस्त्रयिता । अस्त्रयितः । किञ्चासि अ अस्त्रया ।
अस्त्रयितुम् । अस्त्रयितव्यम् । अस्त्रयित्वा । अस्त्रयन् अस्त्रयमानः । अस्त्रयिष्यन् अस्त्रयिष्यन्नाणः ।

आप प्राहौ स्वादिगणीयः यज्ञश्रेष्ठः परस्मैपदी अणिट् ।

कर्त्तरि । आप्नोति आप्नतः आप्नवन्ति आप्नोपि आप्नयः आप्नय आप्नोमि आप्नवः आप्नमः ।
आपुयात् । आप्नोतु । आप्नोत् । आपत् । आप आपतुः आपुः आपिय कापयुः आप आप
आपिव आपिम । आप्ता । आप्यात् । आप्यति । आप्यते । आप्यत् । आप्यि । आप्यि
कर्म्मणि आयते । आपि । आपे । आप्ता । आप्सीष्ट । आप्यते । आप्यत् । आप्य-
यति-ते । आपिपत्-त । आपयाम्-वभूव-आस-चकार-चक्रे । आपयिता । आप्यात् आप्य-
यिपीठ । आपयिष्यति-ते । आपयिष्यत्-त । कर्म्मणि आयते । आपि आपयि । आपयाम्-
वभूवे-आशे-चक्रे । आपिता आपयिता । आपिपीठ आपयिषीष्ट । आपियते आपयिष्यते ।

७

क्षीय ईषति । ऐषीत् । कर्मणि ईष्यते । ऐषि ।

कृत् । आपनीयम् । आपकः आपी । आप्तः । आप्तम् । आप्तव्यः । आप्तान् आयम् । आप्तम् ।
आनुवन् आयमानः । आयन् आयमानः । यन्तास्य आपयिता आपयितुम् आपयितव्यः ।
आपयित्वा । तिन्नासि वृच् आपना । आपयन् आपयमानः आयमानः । आपयिष्यन् आप-
यिष्यमाणः आपयिष्यमाणः । सन्तास्य ईषणीयम् । ईषिता । ईषितः । ईषितम् ।
तिन्नासि अ ईषा । ईषुः । ईषितव्यः । वि-व्याप्तौ व्याप्नोति । व्याप्तः व्यापकः । परि-पर्योप्ती
सम्पूत्ता च अक० पर्योप्तीत्यर्थः । समर्थः सम्पूर्णो वा भवति । समु सम्पाप्तौ समाप्नोति
अन्तं गच्छतीत्यर्थः समाप्तः शेषं गतः । समापयति शेषं गच्छति ।

कर्त्तरि । आपसे । आपसेत । आप्ताम् । आप्तम् । आप्तम् । आप्तम्-बभूव-आप्त-चक्रे । आप्सिता ।
आप्सिपीठ । आप्सिष्यते । आप्सिष्यत ।

भावे आप्सते । आप्सि । आप्साम्-बभूव-आप्से-चक्रे । लुङादौ कर्त्तरि च ।
णिचि आप्सयति-ते । आप्सिसत्-त । आप्सयाम्-बभूव-आप्स-चकार-चक्रे । आप्सयिता । आप्सात्
आप्सयिपीठ । आप्सयिष्यति-ते । आप्सयिष्यत्-त ।

कर्म्मणि । प्रास्यते । प्राप्ति प्राप्तयि । प्रासयाम्-वभूत्रे-असि-चक्रे । प्रासिता प्रासयिता । आसिषीट
प्रासयिषीट । प्रास्यते प्रासयिष्यते । आसिष्यत प्रासयिष्यत ।

असि । आसिषासति । आसिषिषीत् । भात्रे आसिषिष्यते । आसिषिषिषि ।

असि । प्रासनीयम् । प्रासनम् प्रासकः । आसितव्यम् । आसिता । आसितः आसितुम् ।

असिन् प्रासना । आसित्वा । उपास्य । आस्यम् । आसीनः आसिष्यमानः ।

उप-उपासने सक० उपासो सेवते । उत्-औदास्ये उदासो औदासीन्यमवलम्बते ।

अ गतौ अदादि० सक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि । एति इतः यन्ति एति इव एमि इतः इमः । इयात् । एतु । ऐत् । अगात् ।

इयाय ईयतुः ईयुः इयिष्यत इयेव ईययुः ईय इयाय ईचित्र ईचिस । एता । ईयात्
उपगमगर्गात् अन्विशात् । ऐष्यति । ऐष्यत् । कर्म्मणि ईयते । अगायि । ईये । आयिता

एतः । याधिषीट एषीट । आयिष्यते ऐष्यते । आयिष्यत ऐष्यत ।

गिषि । गस्यति-ते । अजीगसत्-त । गमयाम्-वभूव-आस-चकार-चक्रे । प्रतिपूर्वः प्रतीतौ

प्रत्याययति कर्म्मणि । प्रत्यायते ।

गि । जिगमिषति अजिगमिषीत् । कर्म्मणि जिमिष्यते अजिमिषति कर्म्मणि प्रतीषिष्यते ।

कर्मणः । यत्र नीरा प्रयत्नम् । अत्रः अत्ययः प्रत्ययः अत्रयः । पर्यायः । एतद्यः । एता । इतः । एतुम् । इतिः । इत्वा । इत्यः उपेत्य । अन् ईयमानः ऐत्यन् एव्यमाणः । कर्षीणि आचिष्यमाणोऽपि ।

सदन्तस्य गजनीयसु गम्यसु । गत्रयिता गमयितुम् । गमना । गमयित्वा । गमयन् गमयमानः गमयमानः गमयिष्यन् । गमयिष्यमाणः । प्रतिपूर्वेषु प्रत्यायनीयसु प्रत्यायकः प्रत्यायितः प्रत्यायिता । प्रत्यायितुम् । कित्वास्ति वृच् प्रत्यायना । प्रत्याययन् प्रत्याययमानः । कर्षीणि प्रत्यायमानः । प्रत्याययिष्यन् प्रत्याययिष्यमाणः । प्र-यसा-परलोकागमने प्रैति पतेति परलोकां गच्छति । उत्-उद्यमने प्रकाशे वा अक० उदेति ऊर्क्षे गच्छति प्रकाशते वा । अगु-अद्युगमने भाषणे च अक० अन्वेति पथात् गच्छति संबभ्राति वा । अभि-असिमुखगमने अक० अश्रैति अश्रुसुं यातीत्यर्थः । उप-अभीपगमने उपैति आकीर्णं गच्छति । अभि-उप-शीकरे अक० अश्रुपैति स्वीकरोति । चिन्-चिर्गमने अक० निर्गच्छति । अप-अपमर्यां अक० अपैति अपमर्यातीत्यर्थः । अक० आगमने अक० हेति आगच्छति । अधि-आरणे एयेति आरतो-रात्रिः । अतति तु निर्गमः अभीयन् । निपरि-निपर्यथे अक० विपश्यति निपर्यथं प्राप्नोतीत्यर्थः । धनि-प्रतिपत्तौ अक० सार्थीदामत्येति यतिव्यस्य गच्छतीत्यर्थः । अभिम-अभिप्राये स० अभिप्रैति अभिप्रंठयतीत्यर्थः । परि-पर्याये व्याप्तौ च पर्येति पर्यायं प्राप्नोति व्याप्नोति वा पर्यीतः ।

श्रीमद्भारतमुनिः ।

अधीत्य । अधीयमानः अधीयमानः । ग्यन्तस्य अध्यापनीयम् । अध्यापकः । अध्यापयिता ।
अध्यापितः अध्यापयितुम् । अध्यापयितव्यः । तिन्नास्ति युच् अध्यापना । अध्यायम्, अध्याय ।
अध्यापयन्, अध्यापयमानः । अध्यापयिष्यन् अध्यापयिष्यमाणः अध्यापिष्यस्यपि । सनन्तस्य
अधिजिगांसनीयम् । अधिजिगांसिता । अधिचिगांसितः । अधिजिगांसितुम् । अधिजिगां-
सितव्यः । तिन्नास्ति अ अधिजिगांसा । अधिजिगांसुः । अधिजिगांस्यम्, अधिजिगांस्यमानः
अधिजिगांसिष्यमाणः ।

इष वाक्कायाम् सक्र० तुदा० षर० सेट् ।

कर्त्तरि । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । इच्छत् । ऐषीत् । इषे इषतुः इषुः इषेपिष्य ।
एषिता एषा । इष्यात् । एषिष्यति । एषिष्यत् । कर्मणि इष्यते । ऐषि । इषे । एषिता एषा ।
एषिषीष्ट । एषिष्यते । ऐषिष्यत । णिचि एषयति-ते । ऐषिष्यत्-त । एषयाम्, बभूव-
आस-चकार-चक्रे । एषयिता । कर्मणि । एष्यते । ऐषि ऐषयि । एषयाम्, बभूवे-आसे-चक्रे ।
एषिता एषयिता । सनि । इषिषिषति । ऐषिषिषीत् । कर्मणि इषिषिष्यते । ऐषिषिषि ।

कर्तुम् । एपणीयम् । एयः । एपी । एष्टव्यः एपितव्यः । एपिता एष्टा । इष्टः । इष्टुः । इच्छुः ।
 इच्छा । एषित्वा एष्टा । एयम् । इच्छन् । इयमाणः एषियन् । एषियमाणः । ग्यन्तास्य एष
 यितुम् । एषयितव्यः । एषितः क्तिन्नास्ति युच् एषणा । एषयित्वा । एषयन् । एषयमाणः
 एयमाणः । एषयियन् । एषयियमाणः । अधि-सत्कारे अपीच्छति सत्करोति ।
 अपीष्टः सत्कृतः । अधे-रणम् सत्कारः । प्रति-ग्रहणे प्रतीच्छति गृह्णाति ।

धातुसमाहर्षः ।

इष गतौ दिवा० सक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । इष्येत् । ऐषीः । इषेष् । एषिता एष्टा । इष्यात् ।
 कर्मणि । इष्यते । इष्येते । इष्यताम् । ऐषि । इषे । एषिता एष्टा । एषिषीष्ट ।
 एषियते । ऐषियत ।

गिष्णि । तुदादिगणीयेषधातुवत् । एवं कर्त्तुः । प्र-प्रेरणे प्रेषयति प्रेषणा प्रेरणा ।

इच्च दर्शने म्हा० सक० आत्म० सेट् ।

४०

कर्त्तरि । इच्चते । इच्चत । इच्चताम् । ऐच्चत । ऐच्चिष्ट । ईचाम्-बभूव-आस-चक्रे । ईच्चिता ।
ईच्चिषीष्ट । ईच्चिष्यते । ऐच्चिष्यत ।

कर्मणि । इच्चते । इच्च्यते । ऐच्च्यत । ऐच्चि । ईचाम्-बभूव-आसे-चक्रे । लुङादौ
कर्त्तरिव रूपाणि ।

णिचि । इच्चयति-ते । ऐच्चयत्-त । ईचयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । ईच्चयिता । ईच्यात्
ईच्चयिषीष्ट इत्यादि । कर्मणि । इच्च्यते । ऐच्चि ऐच्चयि । ईचयाम्-बभूव-आसे-चक्रे ।
ईच्चिता ईच्चयिता । ईच्चिषीष्ट ईच्चयिषीष्ट इत्यादि ।

लृट् । ईच्चणीयः । ईच्चणम् । ईच्चकः । ईच्चिता । ईच्चितः । तिन्नासि अ ईच्चा परीच्चा उपेच्चा ।
ईच्चितव्यम् । ईच्चितुम् । ईच्चित्वा । अपेच्च्य । ईच्च्यः । ईच्चमाणः । ईच्चिष्यमाणः ।
एणन्तस्य तु । ईच्चयिता । तिन्नासि लृच् ईच्चणा । ईच्चयितव्यः । ईच्चयितुम् । ईच्चयित्वा ।
ईच्चयन् ईच्चयमाणः । ईच्चयिष्यन् ईच्चयिष्यमाणः इति भेदः । प्र-बुद्धिपूर्वककरणे सक० प्रेच्चते
सुद्धिपूर्वं करोति । प्रति-प्रतीचयाम् (आकाङ्क्षाविशेषे) सक० प्रतीच्चते औत्सुक्येन

भातुलपाठ्यः ।

काञ्चतोत्यर्थः । अप-आकाङ्क्षायाम् अपधीकरणे च अपेक्षते आकाङ्क्षति अपधिं करोति वा ।
 परि-परीक्षायाम् सक० परीक्षा शुद्धिसूचकव्यापारः तत्तन्निर्णायकव्यवहारश्च । परीक्षते
 शुद्ध्यादिं सूत्रयति तत्त्वेन निश्चिनोति वः । उत्प्र-उत्प्रेक्षायाम् सक० अन्यथा स्थित-
 तमुनो-ऽन्यरूपेण सम्भावनमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षते अन्यथा स्थितमन्यरूपेणोद्भावयतीत्यर्थः ।
 उप-उपेक्षायाम् (औदासीन्यावगमने) अक० उपेक्षते उदासो इत्यर्थः । औदासीन्यहेतुक-
 त्यागेऽपि सक० उपेक्षते औदासीन्येन त्यजति । सम्-त्रिवेचने सक० समीक्षते ।

७

इङ् स्तुतौ अदा० सक० आत्म० सेट् ।

कर्त्तरि । ईद्रे ईद्रिपे ईद्रिञ्छे । ईङीत । ईद्वाम् ईद्विष्व ईद्विष्वम् । ऐद्रे । ऐद्विष्ट । ईद्वाम्-वभव-
 आस-चक्रे । ईद्रितासे । ईद्रिपीष्ट । ईद्रियते । ऐद्रियत । कर्म्मणि । इद्यते । ऐडि । ईद्वाम्-
 वभवू-आसे-चक्रे । लुडाहौ कर्त्तरीत्र ।

गिषि । ईद्रियति-ते । ऐद्रिङत्-त । ईद्रियाम्-वभवू-आस-चकार-चक्रे । ईद्रियितासि-से । ईद्र्यात्

ईडयिषीष्ट । ईडयिष्यत्ति-ते इत्यादि । कर्माणि । ईषते । ईडयाम्-बभूवे-आसे-
चक्रे । ईडिता ईडयिता । ईडिषीष्ट ईडयिषीष्ट इत्यादि ।

इत्सु । ईडनीयम् । इडनम् । ईडकः । ईडी । ईडिता । ईडितः । क्तिन्नास्ति अ ईडा ।
ईडितव्यः । ईडितुम् । ईडित्वा । समीध । ईषुः । ईडानः ईषामानः । ईडिय्यमाणः ।
एयन्तस्य तु ईडयिता । क्तिन्नासि सृच् ईडना । ईडयितव्यः । ईडयितुम् । ईडयित्वा ।
ईडयन् ईडयमानः । ईडयिष्यन् ईडयिष्यमाणः इत्यादि भेदः ।

ईश येष्वर्थे अदा० सक० आत्म० सेट् ।

कर्त्तरि । ईष्टे ईशिषे ईशिष्वे । ईशीत । ईष्टाम्, ईशिष्व ईशिष्वम् । ऐष्ट । ऐशिष्ट । लिङादौ
ईडइव रूपाणि उकारस्थाने शकारमात्रभेदः ।

ईच ऐष्टायाम् स्वा० अक० आत्म० सेट् ।

कर्त्तरि । ईकते । ईकृतम् । ऐकृतम् । ऐकृतः । ऐकृतः । ऐकृतः । ऐकृतः । ऐकृतः । ऐकृतः ।
उकारस्थाने शकारमात्रभेदः ।

अङ्गवितर्कः स्वा० सक० आत्म० सेट् ।
अहते । अहेत । अहताम् । औदत । औदित । अहाम्-वभूव-आस-चक्रे ।
अहितासे । अहिपीठ । अहियते । औहियत ।

अहिण । अहिते । औहि । अहाम्-वभूवे-आसे-चक्रे । लुडादौ कर्त्तरीव ।
अपमर्गपूर्वकः उभयपदी समूहति समूहते । यादौ परे तु तस्यः समुह्यात् समुह्य इत्यादि ।
अहिन् । अहयति-ते । औजिहत्-त । अहयाम्-वभूव-आस-चकार-चक्रे । अहयितासि-से ।
अह्यात् अहयिपीठ । अहयित्यति-ते । अत्सु । अहनीयम् । अहनम् । अहः । अहकः
अही । अहिता । अहितः । क्तिनासि अजहा । अहितुम् । अहितव्यः । अहित्वा । समुह्य ।
अलः । अहमानः । अह्यमानः । अह्यमाणः । अह्यन्तस्य तु अहयिता अहयितव्यः ।
अहयितुम् । अहयित्वा । अहयन् । अहयमानः । अहयिष्यन् । अहयिष्यमाणः इत्यादि भेदः ।

अ गतौ स्वा० सक० पर० अग्निट् ।

अर्त्तरि । अर्च्छति । अर्च्छेत् । अर्च्छतु । अर्क्षत् । अर्क्षतु । अर्क्षत् । अर्क्षत् । अर्क्षत् । अर्क्षत् ।
अरन् अरुः । अर अरतुः अरुः अरिय अरिव । अर्त्ता । अर्थात् । अरियति । अर्त्ताम् ।

चारुष्यत् । कर्मणि अर्थ्यते । आरि आरिषाताम् आर्षाताम् । आरे । आरिता अर्त्ता ।
 आरिषीष्ट ऋषीष्ट । आरिष्यते अरिष्यते । णिचि अर्पयति-ते । आर्पिपत्-त । अर्पयाम्-वभूव-
 आस-चकार-चर्क । अर्पयिता । अर्थात् अर्पयिषीष्ट । अर्पयिष्यति-ते आर्पयिष्यत्-त ।
 संनि । अरिरिषति । आरिरिषीत् अरिरिषाम्-वभूव-आस-चकार । यङि अरार्थ्यते ।
 कृत्सु । अरणीयम् । अरणम् । अरः । अर्त्ता । ऋतः । अर्त्तुम् । ऋत्वा । सट्त्व ।

आर्थः । ऋच्छन् अर्थमाणः । अरिष्यन् । आरिष्यमाणः अरिष्यमाणः ।
 सम्-सङ्गतौ अक० आत्मनेपदी । सट्च्छते । समारत समार्त्ता समारताम् समार्षाताम् ।
 समारे । समर्त्तसि । सट्छीष्ट ।

ऋ गतौ जुहोत्यादि सक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि । इयर्त्ति इयृतः इयति । इयर्षि इयृषः इयृथ इयर्षि इयृवः इयृमः । इयृयात् । इयर्त्तु
 इयृताम्, इयृत्तु इयृहि इयृतम् इयृत इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयृताम् ऐयणः
 ऐयः ऐयृतम्, ऐयृत ऐयरम्, ऐयृव ऐयृम । जुहादौ सर्वत्र स्वादिगणीयवत् ।

एध दृढौ धा० अफ० ग्रात्म० सेट् ।

कर्त्तरि । एभते । एभत । एभताम् । ऐषत । ऐषिट । एधाम्-वभूत्-आस-चक्रे । एधिता
एभिषीट । एभियते । ऐषियत । भावे । एध्यते । ऐधि । एधाम्-वभूत्-आसे-चक्रे ।

लुगतादौ एकाचने कर्त्तरीत् ।

गिरि । एभयति-ते । ऐटिभत्-त । एधयाम्-वभूत्-आस-चकार-चक्रे । एधयिता । एध्यार्त् ।
एभयिषीट । एधयियति-ते । कर्म्मणि । ऐधि । एधयाम्-वभूत्-आसे-चक्रे । एधिता
एभयिता । एभिषीट एधयिषीट इत्यादि ।

क्रत्स् । एभनीयम् । एभनम् । एभकः । एधः । एधः एभसी । एधी । एधिता । एधितः । क्तिन्नास्ति
अ एधा । एधितुम् एधितव्यम् । एधित्वा । समेञ्च । एध्यः । एधमानः एधियमाणः ।
ग्यन्तस्य तु एभयिता । एधना । एधयितुम् । एधयितव्यः । एभयित्वा । एधयन्
एभयमानः एधयियन् एधयियमाणः इत्यादि भेदः ।

कथ कथने अदन्तचुरा० सक० उभ० सेट् ।

कर्त्तरि । कथयति-ते । कथयेत्-त । कथयतु-ताम् । अकथयत्-त । अचीकथत्-त अचकथत्-त ।
कथयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । कथयिता-सि-से । कथ्यात् कथयिषीष्ट । कथयिष्यति-ते ।
कर्म्मणि । कथते । अकथि । कथयाम्-बभूवे-आसे-चक्रे । कथिता कथयिता । कथिषीष्ट कथ-
यिषीष्ट इत्यादि ।

सनि । चिकथयिषति-ते । अचिकथयि-षीत् षिष्ट । चिकथयिषाम्-बभूव-आस-चकार चक्रे ।
कत्सु । कथनीयम् । कथनम् । कथकः । कथयिता । कथितः । क्तिन्, युच् च नास्ति अ कथा ।
कथयितुम् । कथयितव्यः । कथयित्वा । संकथ्य । कथयः । कथयन् मानः । कथमानः
कथयि-ष्यन् व्यभाणः ।

कम ईच्छायाम् स्वा० सक० आत्मने० सेट् ।

कर्त्तरि । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । अचीकमत अचकमत । काम-
याम्-बभूव-आस-चक्रे, चकमे । कामयिता कभिता । कामयिषीष्ट कभिषीष्ट । कामयि-

यते कर्मियते । अकामयिष्यत अकर्मियत । कर्मणि कास्यते । कास्यताम् ।
 अकाम्यत । अकामि अकामि । कामयाम्-यभू-आसे-यक्रे-यकमे । कामिता कामयिता
 कर्मिता । कामिषीट कामयिषीट कर्मिषीट । कामियते कामयिष्यते कर्मियते ।
 गिणि । कामयति-ते । अनीकसत् अचरुसत्-त । कर्मणि कास्यते । आकामि अकामि ।
 मनि । निरकामयिष्यते चिकमिष्यते । अचिकामयिष्यतिट अचिकमिष्यतिट ।

कर्मम् । कर्मनीय; । कर्मनम् । कामः । कामकः । कामुकः । कामी । कामयिता कर्मिता । कामितः
 कान्तः । गिन् पचे युच् पचे क्तिन् कामना कान्तिः । कामयितुम् कर्मितुम् । कामयितव्यः
 कर्मितव्यः । कामयित्वा कर्मित्वा कान्त्वा । संकाश । काशः । कन्तः । कामयमानः काम्यमानः ।
 कामयिष्यमाणः कर्मियमाणः । ख्यन्तस्य कामयिता । कामितः । कामना । कामयितव्यः ।
 कामयितुम् कामयित्वा । कामय-न्-मानः कामयि-यन्-यमाण इति भेदः ।

कम्प चलेने स्यादि अक० आत्म० सेट् ।

कम्पते ! कम्पत । कम्पताम् । अकम्पत । अकम्पिट । अकम्पे । कम्पितासे । कम्पिषीट ।
 कर्मियते । अकर्मियत । भावे । कम्पते । अकम्पि ।

णिचि । आत्मनेपदं नास्ति कम्पयति । अचिकम्पत् । कम्पयाम् बभूव आस चकार । कर्मणि ।
 कम्पते । अकम्पि । कम्पयाम् बभूवे आसे चक्रे । कम्पितासे कम्पयितासे ।
 क्तुः । कम्पनीयम् । कम्पनः । कम्पकः । कम्पः । कम्पिता । कम्पितः । कम्पितुम् । कम्पित्वा ।
 प्रकम्प । कम्पः । कम्पमानः कम्पिष्यमाणः । ख्यन्तस्य कम्पयिता । कम्पयितव्यः । कम्पयितुम् ।
 कम्पयित्वा । कम्पयन् । कम्पमानः । कम्पयिष्यन् । कम्पयिष्यमाणः । अनु-अनुग्रहे सक०
 अनुकम्पते अनुगृह्णाति । अनुकम्पा ।

कर्ण भेदने अदन्तचुरादि० सक० लभयपदी सेट् ।

कर्णयति-ते । आङ्-अवणे आकर्णयति-ते । आकर्णयन् । आकर्णयन् । आकर्णितः ।
 कल गतौ संख्यायाञ्च अदन्तचुरा० सक० लभ० सेट् ।

कर्त्तरि कलयति-ते । कलयेत्-त । कलयतु-ताम् । अकलयत्-त । अचीकलत्-त अचकलत्-त ।
 सर्व्वं कथधातुवत् थकारस्थाने लकारमालभेदः । सम्-एकत्वस्थीकरणे संघातकरणे च संकलयति
 एकत्वस्थं करोति संहतं करोति वा । वि-योजने विकलयति वियोजयति ।

कान्त शब्दायां भ्यादि० पर० सक० सेट् । प्रायेणाद्पूर्वजः ।

कर्त्तरि भान्तान्तवृत्ति । कान्तेर् । कान्तत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् । कान्तिता ।
कान्तत् ॥ कान्तिव्यति । अकान्तिव्यत् । कर्त्तव्यि । कान्तिवृत्ते । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् ।
कान्तव्यति-ते । कान्तवृत् । कान्तवृत् । कान्तवृत् । कान्तवृत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् ।
वृत्ति । अकान्तिवृत् । कान्तवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् । अकान्तिवृत् ।
कान्तवृत् । अकान्तिवृत् । कान्तवृत् । कान्तवृत् । कान्तवृत् । कान्तवृत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् । अकान्तेत् ।

कान्त अनागे चालने च अदन्तचुरा० सक० उश० सेट् ।

कान्तव्यति चालयति अन्तयति वा । काल्यमानः चाल्यमानः ।

काश प्रहाशे प्रकर्षकः स्वादि० त्रात्म० सेट् ।

कागते । काशेत । काशताम् । अकाशत । अकाशित । काशाम्-वभूव-आस-चक्रे चकाशे ।
कान्तव्यति । कान्तव्यते । मावे कान्तते । अकाशि । काशाम् वभूवे आशे चक्रे चकाशे ।
लुजादौ कर्त्तरीय ।

धातुसंज्ञार्थः ।

णिचि काशयति-ते । अचकाशत्-त । काशयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । काशयितासि-से । काश्यात्
 काशयिषीष्ट । काशयिष्यति-ते । अकाशयिष्यत्-त । कर्मणि काश्यते । अकाशि । काशयाम्-
 बभूवे-आसे-चक्रे । काशिता काशयिता ।

क्तुश्च काशनीयम् । काशनम् । काशकः । प्रकाशः । काशी । काशिता । काशितः । काशितुम् ।
 काशितव्यम् । काशित्वा । प्रकाश्य । प्रकाश्यः । प्रकाशमानः । काशिष्यमाणः । श्यन्तस्य तु
 काशयिता । काशयितुम् । काशना । काशयितव्यः । काशयित्वा । काशय-न् मानः
 काशयि-ष्यन् व्यमाणः इतिभेदः । निप्रतिश्यासुपसर्गाभ्यां षञि निप्रत्योर्दीर्घः नीकाशः
 प्रतीकाशः ।

कित संशये रोगप्रतीकारे च स० आदि पर० सेट् ।

चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु । चिकित्सत् । अचिकित्सीत् । चिकित्सां बभूव आस चकार ।
 कर्मणि चिकित्स्यते । अचिकित्सि । चिकित्सां बभूवे आसे चक्रे । संशये तु विपूर्वक एव ।
 णिचि चिकित्सयति । क्तुसु । चिकित्सनीयम् । चिकित्सनम् । चिकित्सकः । चिकित्सी । चिकि-
 त्सिता । चिकित्सितः । क्तिन्नास्ति अ चिकित्सा । चिकित्सितुम् । चिकित्सित्वा विचिकित्स्य ।
 चिकित्स्यम् । चिकित्सन् । चिकित्स्यमानः । चिकित्सिष्यन् । चिकित्सिष्यमाणः ।

क्रित निवासे सक० आदि० पर० सेट् ।

केतति । केतेत् । केततु । अकेतत् । अकेतीत् । चिकेत । केतिता । किल्यात् । वेतिष्यति । भावे
फिष्यते । अकेति । चिकेते । सनि चिकेतिषति । शिचि केतयति ते । अचीकितत् त ।

अन्त्य केतनीयम् केतनम् । केतः । केती । केतितः । केतितुम् । केतनम् । केतियन् ।

भन्त् --सञ्ज्ञाकरणे सक० संकेतति संञ्चितं करोति । सकेतः संज्ञा । संङ्केतितः ।

कुप कोपे दिवा० अक० पर० सेट् ।

कर्त्तरः । कुप्यति । कुष्येत् । कुष्यतु । अकुष्यत् । अकुपत् अकोपीत् । चुकोप । कोपिता ।
कृष्यात् । कोपिष्यति । अकोपिष्यत् । भावे कुप्यते । अकोपि । षिचि कोपयति अचूकुपत् ।
सनि । चुकोपिषति । कृत्सु कोपनीयम् । कोपनम् । कोपनः । कोपः । कोपकः । कोपी । कोपिता ।
कृषितः । कोपितुम् । कुपित्वा । संकुष्य । कुष्यः । कुष्यन् । कोपिष्यन् ।

कुप भेदने क्रादिगणीयः सक० पर० सेट् ।

कुप्याति । कुष्योयात् । कुष्यातु । अकुष्यात् । अकोपीत् । निर् पूर्वकस्य निरकोपीत्

निरङ्कुञ्चत् । चुकोष । कोषिता । निष्कोषिता निष्कोषिता । कोषिष्यति निष्कोषिष्यति निष्कोष्यति । ५२
 कर्षणि कुष्यते । अकोषि । निरकोषिताम् निरङ्कुञ्चिताम् । णिचि कोषयति-ते । अचू-
 जपत्-त । कोपयास् बभूव आस चकार चर्क । कर्षणि कोष्यते । अकोषि अकोषि-
 षातास् अकोपयिषातास् ।

अत्सु कोपणीयस् । कोषणस् । कोषः । कोषकः । कोषी । कोषिता निष्कोषिता निष्कोषा ।
 निष्कुषितः निष्कुष्टः । कोषितुस् निष्कोषितुस् निष्कोष्टुस् । कोषित्वा । निष्कुष्य । कुष्यन् ।
 कोषिष्यन् । निष्कोषिष्यन् निष्कोष्यन् । कोषिष्यमाणः निष्कोषिष्यमाणः निष्कोष्यमाणः । ख्यन्तस्य
 तु कोषयिता कोषयितव्यः । कोषया । कोषयितुस् । कोषयित्वा । कोषयन् कोषयमाणः ।
 कोपयिष्यन् प्यमाणः ।

कृज अव्यक्तशब्दे र्धा० अक० पर० श्लेट् ।

कर्त्तरि कृजति । कृजेत् । कृजतु । अकृजेत् । अकृजे । कृज । कृजित । कृज्यात् ।
 कृजिष्यति । अकृजिष्यत् । भावे कृज्यते । अकृजे । चुक्रे । णिचि कृजयति-ते । अचुक्रेजत्-त ।
 अत्सु । कृजनीयस् । कृजकः ॥ कृजी । कृजिता । कृजितः । कृजितुश् कृजित्वा अ कृजा ।

कारयाम्-कभव्-आस-चकार-चक्रे । कारयितासि-से । कार्यात् कारयिषीष्ट । कारयिष्यति-ते ।
अकारयिष्यत्-त । सनि चिकीर्षति यष्टि चेक्रीयते । कत्सु । करणीयम् । करणम् । कारः ।
अन्तकरः । कर्मकरः । भयङ्करः । प्रियङ्करः । चेमङ्करः । चेमकारः । कुम्भकारः ।
कारकः । कारी । कर्ता । कृतः । कृतः । कर्तुम् । क्विपि पुण्यकृत् शुभकृत् सुकृत्
दिनकृत् । कसु—चकवान् । कर्तव्यम् । शक्रिया क्यप् कत्या । कृत्वा प्रकृत्य । कृत्यम् । कार्यम् ।
कुर्वन् कुर्वाणः करिष्यन् व्यसाणः । ख्यन्तस्य तु कारयिता । कारितः क्तिन्नास्ति युच्
कारणा । कारयितव्यः । कारयितुम् । कारयित्वा । प्रकार्यम् । कारयन् भाणः कारयिष्यन्
व्यमाणः । कश्मिणि कारिष्यमाणोपि । सम्-संस्कारे(सतो गुणान्तरोद्गपादनायाम्) संस्कारोति ।
त्रि—विकृतौ आल० विकुरुते । प्र-प्रखावे प्रकरोति प्रकृत्य प्रकरणम् । अधि-अधिकारे सक०
अधिकरोति । अधिकारः । अनु-अनुकरणे अनुकरोति सहशीकरोति । परा-निर्-आ-
निराकरणे पराकरोति निराकरोति निवारयतीत्यर्थः । अप अपकारे आल० अपकुरुते अनिष्टं
करोति । अपकारः । प्रति—प्रतीकारे प्रतिकरोति घञि तु प्रतीकारः । परि-परिष्कारे
परिष्करोति शोधयतीत्यर्थः । आविस्-प्राडुस्-नमस्-साच्चात्-प्रभृती तत्तत्करणे । आविष्क-
रोति । उरी-उररी-स्त्रीकारे उरीकरोति । तिरस्-पराभवे सक० तिरस्कारोति ।

कृत कीर्त्तने पुरादि० उभ० सक० सेट् ।

कीर्त्तिरि । कीर्त्तयति-ते । कीर्त्तयेत्-त । कीर्त्तयतु-ताम् । प्रकीर्त्तयत्-त । प्रकीर्त्तयिषीट् । कीर्त्तयाम्-नभृ-प्राम-प्रकार-चक्रे । कीर्त्तयिता-सि-से । कीर्त्तयित् कीर्त्तयिषीट् । कीर्त्तयिष्यति-ते । कर्मणि कीर्त्त्यते । प्रकीर्त्ति ।

कृत् । कीर्त्तनीयम् । कीर्त्तनम् । कीर्त्तकः । कीर्त्ति । कीर्त्तयिता । कीर्त्तितः । कीर्त्तिः । कीर्त्तना । कीर्त्तयितुम् । कीर्त्तयितव्यः । कीर्त्तयित्वा संकीर्त्त्य । कीर्त्त्यः । कीर्त्तयन्-मानः । कीर्त्त्यमानः । कीर्त्तयि-यन्-यमाणाः । कर्मणि कीर्त्तियमाणोऽपि ।

कृत क्खेदने तुदा० सक० पर० सेट् ।

कीर्त्तिरि कृन्तति । कृन्तेत् । कृन्ततु । कृन्तन्तु ॥ अकृत्तित् । चकृत् । कर्त्तित्ता । कृत्तयात् ।

कृत्तियति कर्त्तुं स्यति ।

कर्मणि कृत्तते । अकृत्ति । णिचि कर्त्तयति । कृत्तु । कर्त्तनीयम् । कर्त्तनम् । कर्त्तकः । कर्त्तो । कर्त्तित्ता । कृत्तः । कृत्तिः । कर्त्तितव्यम् । कर्त्तितुम् । कर्त्तित्वा । कर्त्त्यः ।

कृन्तन् कृत्तमानः । कर्त्तियन् यमाणः कर्त्तुं स्यन् स्यमाणः ।

कर्त्तरि कल्पते । कल्पेत् । कल्पताम् । अकल्पत । अकल्पित् अकल्पित् । अकल्पे । कल्पसि
 कल्पितासे कल्पतासे । कल्पस्यति कल्पिष्यते कल्पस्येत् । अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत् अकल्पस्यत् ।
 मावे । कल्पते । अकल्पेति । कल्पति । अचिकल्पत् । इत्सु कल्पनीयम् कल्पनम् ।
 कल्पकः । कल्पः । कल्पिता कल्पता । क्लृप्तः क्लृप्तिः । कल्पितुम् कल्पितुम् । कल्पितव्यम् कल्प-
 तव्यम् । कल्पित्वा क्लृप्ता । प्रकल्पत् । कल्पयः । कल्पयन् कल्पिष्यमाणः कल्पस्यमानः ।
 कपा । कपणः । कपणस्य तु कल्पयिता । कल्पयितव्यः । कल्पयना । कल्पयितुम् ।
 कल्पयित्वा । प्रकल्पत् । कल्पयन् मानः कल्पयिष्यन् व्यमाणः कल्पयिष्यति । कल्पयितुम् ।
 कल्पिष्यमाणोऽपि ।

सम्-सङ्कल्पे सङ्कल्पते मानसदृश्या विषयीकरोति वि-विकल्पे विकल्पः सन्देहः सक० विकल्पते
 अव-सामर्थ्यं पर्याप्तौ च अवकल्पते समर्थः पर्याप्तौ वा भवतीत्यर्थः ।

कर्ष कर्षणे स्वा० सक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि । कर्षति । कर्षेत् । कर्षतु । अकर्षत् । अकर्षीत् । अकर्षीत् । अकर्षत् । अकर्षीत् ।
 अकर्षताम् । अकर्षताम् । चर्ष चर्षयिष्यति । अकर्षताम् । अकर्षताम् । अकर्षताम् ।

कर्मणि कथ्यते । अकथि । गिणि कथयतिन्ते अचीकणत्-त अचकथत्-त । कर्मणि कथ्यते अकथि ।
 कृत्य कर्षणीयम् । कर्षणम् । कर्षणः । कर्षी । कर्षः । कृष्टः । कृष्टम् । कृष्ट
 मन्त्रम् । कथ्यम् कथ्यम् । कथ्यन् । कथ्यमाणः । कथ्यन् कथ्यमाणः ।

ह्रस्वेषु तु शब्दः सक० पर० सेट् ।

कर्त्तृणि किरति । क्रीर्यात् । किरतु । अकिरत् । अकारिडात् । अकार चकरतुः चक्रकः
 अकथित्य । करीता करिता । कीर्यात् । करीयति करिष्यति । अकरीयत् अकरिष्यत् ।
 कर्मणि कीर्यते । अकारि । अकारिपाताम् अकरीपाताम् अकीर्याताम् ।
 अकारे च करिषे । कारितासे करितासे । कारिपीठ करिपीठ कीर्याट । कारिष्यते
 अकरीयते करिष्यते ।

गिणि कारयति । सनि चिकरीयति चिकरिषति चिकीर्यति ।
 यत्त्प । करणीयम् । करणम् । कारकः । करीता करिता । कीर्णः । कीर्णः । करीतव्यः
 करितव्यः । करीतुम् करितुम् । करीला करित्वा । प्रकीर्य । कार्यः । किरन् कीर्यमाणः ।
 करीयन् करिष्यन् । करीयमाणः करिष्यमाण । कर्मणि कारिष्यमाणोऽपि ।

प्रति-उप-हिंसायां छेदने च संक० प्रतिस्कारति उपस्कारति छिनत्ति हिनस्तु वा । प्रत्य-
स्कारत् प्रतिचकारे । अत्र-त्रतलोपे अस्कारति अवकीर्णः चतव्रतः । सम् सङ्करे
(मिश्रीकरणे) सङ्करति सङ्कीर्णः । वि-दाने विकरति । प्र-नानाजातीयानामेकत्र समावेशने
प्रतिकिरति प्रकीर्णङ्करोति प्रकीर्णः ।

क्रन्द क्रन्दने आदिगणीयः अकर्मकः पर० श्लेट् ।

कर्त्तरि । क्रन्दति । क्रन्देत् । क्रन्दतु । अक्रन्दत् । अक्रन्दीत् । चक्रन्द । क्रन्दिता । क्रन्द्यात् ।
क्रन्दिष्यति । अक्रन्दिष्यत् । भावे क्रन्दते । अक्रन्दि । णिचि क्रन्दयति । अचिक्रन्दत् ।
वत्सु । क्रन्दनीयम् । क्रन्दनम् । क्रन्दकः । क्रन्दी । क्रन्दिता । क्रन्दितुम् । क्रन्दितव्यम् । क्रन्दित्वा ।
संक्रन्द्य । क्रन्द्यम् । क्रन्दन् क्रन्दिष्यन् । एतस्य तु क्रन्दयिता । क्रन्दयितुम् । क्रन्दयि-
तव्यम् । क्रन्दयित्वा क्रन्दयन् मानः । क्रन्दमानः । क्रन्दयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि
क्रन्दिष्यमाणोऽपि ।

आङ्-ञुरादि० सार्धपूर्वकः सततशब्दकरणे उभयप्रदी आक्रन्दयति-त । आक्रन्दयेत् ।
आचिक्रन्दत्-त ।

कस्य न्यस्तो परा० पर० सत० शिद् ।

दुःखं । अगतिं वासति । कस्यत् क्रमेत् । कस्यत् कामन् । पक्रस्यत् पक्रामत् । प्रक्रसीत् ।
ऋषिः । क्रमेणा । क्रमिष्यति । पक्रमिष्यत् । कर्मणि । क्रस्यते । प्रक्रमे प्रक्रामि । णिचि
क्राम्यते । संतामयति-ते । पचिक्रमत्-त । कर्मणि क्रामते । प्रक्रामि । क्रामितासे
क्रामयतासे । परत्परं क्रमणीयम् । क्रमणम् । क्रामता । क्रान्तः । क्रान्तिः ।
क्राम्यते । क्रमिष्यते । क्रमिष्यन् क्रामन् । क्रम्यन् क्रामन् । क्रमिष्यन् क्रमिष्य-
माण । गान्तास्य क्रामयिता क्रामितः । क्रामयितुम् । क्रामयितव्यम् । क्रिन्वाप्ति युच्
ऋषिणा । क्रामयन् क्रामः क्राम्यमाणः । क्रामयिष्यन् यनाणः । कर्मणि क्रामिष्यमाणोऽपि ।
मन् क्रिमिष्यन् । परा-पर-क्रमे प्रक्रमे कः प्रात्नेपदी पराक्रमते पराक्रमते । मनि पराचिक्रं-
सते । म-इ-उ-र-हसे । (प्रारम्भे) । प्रक्रमते प्रक्रम्यते उपक्रमते उपक्रम्यते । अर्थविशेषे, पि क्रमेः
प्रात्नेपदसु ङि-क्रमते पृतिः अप्रतिज्ञता वर्तते इत्यर्थः । प्रात्नेपदी पराक्रमते पराक्रम्यते ।
परत्परं अगिन्त् पराक्रन्ता उपक्रन्ता उपक्रन्तव्यम् । पराक्रन्तव्यम् उक्ताहे । मम्—संक्रमे
पे तद्वत्त संतामति णि—क्रमे विक्रामति विक्रम्यति पादकरणकविक्रमे तु आत्म० विक्रमते

वीथुशिवरुमीः ।

विक्रस्यते वाजी पङ्गां चलतीत्यर्थः । अति—अतिक्रमे अति-क्रामति अतिक्रमते वा । उत्—
 उत्क्रमणे । उत्-क्रामति—क्रस्यति वा आ—आक्रमणे आक्रामति आक्रमति वा । ज्योति-
 र्विशिष्टस्योदये तु आत्मनेपदी आक्रमते क्रस्यते वा सूत्र्यः ।

६०

क्री कये क्रयादि० उभयपदी सकर्णकः अनिट् ।

कर्त्तरि । क्रीणाति क्रीणीते । क्रीणीयात् क्रीणीयीत । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात्
 अक्रीणीत । अक्रीणीत् । अक्रीषीत् । अक्रीषीत् । अक्रीषीत् । अक्रीषीत् । अक्रीषीत् । अक्रीषीत् ।
 अक्रीष्यत्-त । कर्मणि क्रीयते । अक्रायि अक्रायिषाताम्, अक्रीषाताम् । कायितासे क्रेतासे ।
 कायिष्यते क्रेष्यते । णिच् क्रापयति-ते । अचिक्रपत्-त । सनि चिक्रीषति ।

कृत्स कयणीयम् । कयणम् । कयः । क्रायकः । क्रायी । क्रेता । क्रीतः । क्रीतिः ।
 क्रेतुम् । क्रेतव्यम् । क्रीत्वा परिक्रीय । क्रेयम् । क्रीणन् क्रीणानः क्रीयमाणः । क्रेष्यन्
 क्रेष्यमाणः । कर्मणि क्रायिष्यमाणोऽपि । यथन्तस्य क्रापयिता क्रापयितव्यः क्रापयितुम्
 क्रापयन् माणः । क्रापयिष्यन् यमाणः ।

चि—विक्रये विक्रीणाति विक्रीणीते । प्रति—प्रतिक्रये (विनिमये) । प्रति-क्री णाति णीते ।

कायिक्रमः ।

परि—नियमेन अल्पादिना स्त्रीकरणे परिक्रीणाति कीते भाटकादिना नियतकालं मन्त्रा-
 तीनर्गः । निर—निर्गते तुल्यस्युदात्ते निग्ङ्कीणाति तुल्यस्युत्तं दृढातीत्यर्थः ।

क्रीड क्रीडायां स्वादिगणीय अक० पर० सेट् ।

क्रीडि क्रीडित् । क्रीडितु । अक्रीडत् । अक्रीडीत् । चिक्रीड । क्रीडिता । क्रीगात् । क्रीडि-
 यति । अक्रीडियत् । भावे । क्रीयते । अक्रीडि । णिचि । क्रीडयति-ते । अचिक्रीडित्-त ।

कर्षाणि क्रीयते अक्रीडिः क्रीडयितासे क्रीडितासे । सनि चिक्रीडिपति ।
 कर्त्पर । क्रीडनीयम् क्रीडनम् । क्रीडकः । क्रीडः । क्रीडी क्रीडिता । क्रीडितः । किनासि अक्रीडा ।

क्रीडितुम् । क्रीडितव्यम् । क्रीडित्वा । संक्रीष्ट । क्रीयम् । क्रीडन् क्रीडियन् । रणनास्य
 क्रीडयिता । क्रीडयितुम् । क्रीडयित्वा । क्रीडना । क्रीडयन् मानः क्रीडमानः । क्रीडयियन्
 यमाणः कर्षेण क्रीडियमाणः इत्यादि भेदः । सम्पूर्वे० आत्मने० संक्रीडते अद्यत्तगच्छे

त पर० संक्रीडति अकम् ।

कृष क्रीषे टिटा० अक० उपसर्गपूर्वकम् अक० पर० अन्दिट् ।

क्रीषि । कृषयति । कृषेत् । कृषतु । अकृषत् । अकृषि । अकृषि । अकृषत् । कृष्यात् ।

क्रोत्स्यति । अक्रोत्स्यत् । भावे । क्रुध्यते । अक्रोधि । सोपसर्गस्य षट्यमभिक्रुध्यति
 कर्मणि षट्यौ अभिक्रुध्यते । णिचि क्रोधयति । अचुक्रुधत् । कर्म्मणि क्रोधते । अक्रो-
 धितासे क्रोधयितासे ।

कृत् । क्रोधनीयम् । क्रोधनञ् । क्रोधकः । क्रोधी । क्रोधा । क्रुद्धः । क्रुद्धिः ।
 क्रोद्धव्यम् । क्रोडुम् । क्रुद्धा । अभिक्रुध्य । क्रोध्यम् । क्रुध्यन् । अभिक्रुध्यमानः । क्रोत्स्यन्
 अभिक्रोत्स्यमानः ।

धातुरूपादर्शः ।

क्रुश रोद्दने क्त्वा० अक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि । क्रोशति । क्रोशेत् । क्रोशतु । अक्रोशत् । अक्रुशत् । चुक्रोश । क्रोष्टा । क्रुश्यात् ।
 क्रोच्यति । अक्रोच्यत् । भावे क्रुश्यते । अक्रोशि । णिचि क्रोशयति-ते । अचुक्रुशत्-त ।
 क्रोशयितासि-से । कर्म्मणि क्रोश्यते । अक्रोशि क्रोशितासे क्रोशयितासे । सनि चुक्रुचति ।
 कृत्सु क्रोशनीयम् । क्रोशनम् । क्रोशकः । क्रोशी । क्रोष्टा । क्रुष्टः । क्रुष्टिः ।
 क्रोष्टव्यम् । क्रोष्टुम् । क्रुष्टा । आक्रुश । आक्रुशन् । क्रोश्यमानः । क्रोच्यन् क्रोच्यमाणः ।

कर्तृषु । ज्ञानीयम् । कर्मणम् । ज्ञानः । ज्ञानः । ज्ञानी । कर्मिता । कर्मिताम् ।
 कर्मिण्यम् । कर्मिण्यम् । कर्मिता । कर्मणम् । कर्मणम् । कर्मणम् । कर्मण्यम् ।

अथ भवति इति । परः अतः वेत् ।

७ कर्त्तरि । आस्ति । वास्यत् । आस्यत् । अत्रास्यत् । अत्रास्यत् । अत्रास्यत् । अत्रास्यत् ।
 अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् ।

अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् । अस्मिन् ।

अथ भवति इति । परः अतः वेत् ।

कर्त्तरि । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते ।
 अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते । अस्ते ।

क्षमा । क्षमितव्यम् क्षन्तव्यम् । क्षमितुम् क्षन्तुम् । क्षमिता क्षान्ता । सङ्क्षमन् । क्षमन् । क्षमन् । ६६

क्षिप्र प्रेरणे तुदा० उभयपदी सकर्षकः अनिट्,

क्षिप्रे क्षिप्रत्-ते । क्षिप्रेत्-त । क्षिपत्-ताम् । अक्षिपत्-त । अक्षिपीत् अक्षिप्त । चिक्षेप
 क्षिप्ति क्षिपयति-ते । क्षिपत्-क्षिपि । क्षिपति-ते । अक्षिपत्-त । कर्षेण क्षिपते । अक्षेपि ।
 क्षिप्ति क्षिपयति-ते । अक्षिपत्-त । कर्षेण क्षिपते । क्षिपताक्षे क्षिपयिताक्षे ।

संक्षिप्य । क्षेप्यम् । क्षिपन् क्षिपयमाणः । क्षेप्स्यन् क्षेपयमानः ।
 सम्—संक्षेपकरणे सक० संक्षिपति-ते । उत्-ऊर्ध्वक्षेपे उत्क्षिपति-ते । अत्र अधोविक्षेपे अवक्षि-

पति-ते । प्रति-प्रतिक्षेपे प्रतिक्षिपति-ते । आङ्—आक्षेपे आक्षिपति-ते प्र-प्रक्षेपे प्रक्षिपति-ते ।

क्षुध क्षुधायाम् दिवा० अक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि क्षुध्यति । क्षुध्यत् । क्षुध्यतु । अक्षुध्यत् । अक्षुध्यतु । क्षुधोष । क्षोधा । क्षुध्यात् । क्षोत्स्यति ।
 अक्षोत्स्यत् । भावे । क्षुध्यते । अक्षोधि । क्षुधुषे । क्षोधा । क्षुधीष्ट ।

निजो भोभयति-ते । अत्रुभत्-त । कर्मणि चोभते । अचोभि ।
 नृप । आभनीयम् । चोभनम् । चोः । चोभकः । चापी । चोपा । सुतः । बुधिः । योद्म् ।
 युदा संक्षय । चोभम् । अयन् चोत्स्यन् ।

अभ मङ्गलते शा० अ कर्मकः प्राक्त्वेयदी सेट् ।

अभत् । चोभते । चोभत । चोभताम् । अचोभत । अचोभित । चोभितसे । चोभि-
 त । चोभित्यति । अचोभित्यत । माने चोभते । अचोभि । णिनि चोभयति-ते । अचुचभत्-त ।
 कर्मणि चोभते । अचोभि । चोभितासे चोभयितासे । सति चुचुभियते ।
 अत्रु चोभणीयम् । चोभनम् । चोभनः । चोभी । चोभितः निपातनात् युभः ।
 युभाः । चोभित्यन् । चोभित्यम् । दुभिला । संचोभ । चोभसाणः चोभिव्यसाणः ।

अभ असुनने कर्मादि० परस्योपन्दी अकर्मकः सेट् ।

अभति । अगनीयान् । अगनीताम् । अचुचतात् । अचोभी । चोभितासि । अभात् ।
 चोभयति । अचोभियत् । अत्यत् अदिगणोयात् गतारि णिगोपः चुरान् ।

दुभ सञ्चलने दिवा० सकर्मकः परस्मैपदी सेट् ।
 शिचि लुभते । लुभेत् । लुभतु । लुभ्यत् । लुभ्यतु । लुभ्यते । लुभ्यतु । लुभ्यते ।

खन विदारणे स्वादिगणीय उभयपदी सकर्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि खनति-ते । खनेत्-त । खनेतु-ताम् । खनतु-ताम् । खनतु-ताम् । खनतु-ताम् । खनतु-ताम् ।

खनिता । खयात् खन्यात् खनिषीष्ट । खनिष्यति-ते । अखनीत् अखानीत् । चखान चखने ।
 खायते । अखानि । शिचि खानयति-ते । अचीखनत्-त । सनि चिखनिषति-ते ।
 कर्त्तरि खननीयम् । खननम् । खानकः । खानकः । खानः । खानी । खनिता । खातः ।
 खातिः । खनितुम् । खात्वा । सङ्हाय संखन्य । खंयम् । खनन्-मानः । खनिष्यन् व्यमाणः ।

खाद भक्षणे स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि । खादति । खादेत् । खादतु ॥ अखादत् । अखादीत् । अखाद । खादिता । खाद्यात् ।
 खादिष्यति । अखादिष्यत् । कर्मणि । खाद्यते । अखादि । शिचि परस्मैपदी खादयति ।
 अचखादत् । कर्मणि खाद्यते । अखादि । सनि चिखादिपति । कर्त्तरि । खादनीयम् ।

खादनम् । खादकः । खादः । खादी । खादिता । खादितः । खादित्वा । संखाद्य । खाद्यम् ।
खादन् । खाद्यमानः । खादिष्यन् । खादिष्यमाणः ।

ख्या कथने अदादि० उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि । आद्येषु चतुषु लकारेषु रूपं नास्ति । अत्यत् अत्यत । चखौ चखे । ख्यातासि-से । ख्येयात्
ख्यायात् ख्यासीष्ट । ख्यास्यति-ते । अख्यास्यत्-त । कर्म्मणि । ख्यायते । ख्यायतम् ।
अख्यायत । अख्यायि अख्यायिषाताम् अख्यासाताम् । चखे । ख्यायितासे ख्यातासे ।
णिचि ख्यापयति-ते । अचिख्यपत्-त । ख्याप्यते । अख्यापि । ख्यापितासे ख्यापयितासे
मनि चिख्यासति-ते । क्तुसु । ख्यानोयम् ख्यानम् । ख्यायकः । ख्यायी । ख्याता । ख्यातः ।
ख्यातिः । ख्यातुम् । ख्यात्वा । संख्याय । संखेयः । अख्यन् अख्यायमानः । अख्यास्यन् ।
अख्यस्यमानः । वि-आ-विवरणे शास्त्रं व्याचखे । सम् सङ्ख्याकरणे षटं सञ्चखे । संख्या ।
उप-आङ्-उपाख्याने उपचखे उपख्यानम् उपाख्या । आ-अख्यायाम् (संज्ञाकरणे
कथाविशेषे च) आचख्यौ आख्यानम् आख्या । धातुनिर्दिशे ण्युलि आख्यायिका ।

गण संख्याने अदन्तचुरादि० उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

७०

कर्त्तरि गणयति-ते । गणयेत्-त । गणयतु-ताम् । अगणयत्-त । अजीगणत्-त अजगणत्-त ।
गणयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे । गणयितासि-से । गद्यात् गणयिषीष्ट । गणयिष्यति-ते ।
अगणयिष्यत्-त । कर्मणि गणयते । अगणि । गणयितासे गणितासे । सनि जिगण-
यिषति-ते ।

इत्सु गणनीयम् । गणनम् । गणकः । गणः । गणी । गणयिता । गणितः । गणना । गणयितुम् ।
गणयित्वा । विगणय्य विगण्य । गण्यः । गणय-न्-मानः गण्यमानः । गणयि-ष्यन्-व्यमाणः ।
कर्मणि गणिष्यमाणोऽपि । अव-अवज्ञायाम् अवगणयति अवजानाति ।

गदभाषणे भ्वादिगणीयः सकर्मकः परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि गदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । अगादीत् अगदीत् । जगाद । गदितासि । गद्यात् ।
ग. दष्यति । अगदिष्यत् । कर्मणि । गद्यते । अगादि । जगदे । णिचि । गादयति-ते ।
अजीगदत्-त । कर्मणि गाद्यते । अगादि । सनि जिगदिषति । प्रणि-गदति । इत्सु गदनीयम् ।

धातुसंज्ञाः ।

गदन्म् । गादकः । गादः । गादी । गदिता । गदितः । गदितुम् । गदिता । आगद्य ।
गद्यम् । गदन् गद्यमानः । गदिष्यन् गदिष्यमाणः ।

गवेष अन्वेषणे अदन्ताचुरादि लभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि । गवेषयति-ते । अजगवेषत्-त । कर्मणि । गवेष्यते । अगवेषि ।
कृत्सु । गवेषणीयम् । गवेषणम् । गवेषी । गवेषकः । गवेषयिता । गवेषितः । गवेषणा । गवेष-
यितुम् । गवेषयित्वा । संगवेष्य । गवेष्यम् । गवेषयन् माणः । गवेष्यमाणः । गवेषयि-ष्यन्-ष्यमाणः ।

गम गतौ स्थादिगणीयः पर० सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । अगमत् । जगाम । गन्ता । गमत्रात् ।
गमिष्यति । अगमिष्यत् ।

कर्मणि । गम्यते । अगमि अगंसाताम् । जग्मे । गिचि गमयति-ते । अजीगमत्-त । कर्मणि
गम्यते । अगमि । अगमिषाताम् अगमयिषाताम् । गमयितासे गमितासे । सनि जिगमिषति ।
कृत्सु । गमनीयम् गमनम् । गमः । हृदङ्गमः विहङ्गमः । भुजङ्गमः । भुजगः विहगः

पुरोगः अन्तग इत्यादिः । गमी गामी । गन्ता । गतः । गतिः । गत्वा । गन्तव्यः । सङ्गत्य ।
 संगम्य । गम्यम् । गच्छन् गम्यमानः । गमिष्यन् गमिष्यमाणः ।
 सम्—सङ्गतौ अकर्मिकः आत्मनेपदी संगच्छते । सनि संजिगांसते । अनु—अनुगमने सकर्मिकः

अनुगच्छति सहशीकरोति । उत्—उदये उद्गच्छति ।

गर्ज्ज् शब्दे स्वादिगणीयः अकर्मिकः परस्मैपदी सेट् ।
 कर्त्तरि गर्ज्जति । अगर्ज्जति । जगर्ज्ज । गर्ज्जितासि । मावे गर्ज्जते अगर्ज्जि । णिचि गर्ज्जयति-ते ।
 कर्त्सु । गर्ज्जनीयम् । गर्ज्जनम् । गर्ज्जकः । गर्ज्जी । गर्ज्जिता । गर्ज्जितः । गर्ज्जना । गर्ज्जितुम् ।
 गर्ज्जितव्यम् । गर्ज्जित्वा । संगर्ज्ज । गर्ज्जस् । गर्ज्जन् गर्ज्जिष्यन् ।

गर्ह् निन्दायाम् स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मिकः सेट् ।
 कर्त्तरि गर्हते । अगर्हच्छ । कर्मणि गर्ह्यते । अगर्हि । णिचि गर्हयति-ते । अजिगर्हत्-त ।

कर्त्सु गर्हणीयम् । गर्हणम् । गर्हकः । गर्ह्णी । गर्हिता । गर्हितः । गर्हणा गर्हितुम् । गर्हित्वा ।
 संगर्ह्य । गर्ह्यम् । गर्हमाणः गर्ह्यमाणः गर्हिष्यमाणः ।

गर्हं निन्दायां चुरादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

गर्हयति-ते । अजगर्हत्-त । कर्मणि गर्ह्यते अगर्हि । कत्सु गर्हणीयम् । गर्हणम् ।
गर्हकः । गर्हो । गर्हयिता । गर्हितः । गर्हणा । गर्हयितुम् । गर्हयितव्यम् । गर्हयित्वा ।
गर्हयन् गर्हयमाणः । गर्ह्यमाणः । गर्हयिष्यन् व्यमाणः ।

गाह विलोडने स्वादिगणीयः सकर्मकः आत्मनेपदी वेट् ।

कर्त्तरि गाहते । गाहेत । अगाहिष्ट अगाह । जगाहे । गाहिता गाढा । गाहिषीष्ट घाचीष्ट ।
गाहिष्यते घाच्यते । अगाहिष्यत् अघाच्यत् । कर्मणि गाह्यते । अगाहि अगाहिषाताम्
अघाचाताम् । णिचि । गाहयति-ते । अजीगहत्-त । कर्मणि गाह्यते अगाहि ।
कत्सु । गाहनीयम् गाहनम् । गाहः । गाहकः । गाहो । गाहिता गाढा । गाढः । गाढिः ।
गाहितुम् गाढुम् । गाहित्वा गाढ्वा । अवगाह्य वगाह्य । गाह्यम् । गाहमानः गाह्यमानः ।
गाहिष्यमानः घाच्यमाणः । अव-अवगाहे अवगाहते वगाहते ।

गुञ्ज कूजने स्वादिगणीयः अकर्मकः परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि गुञ्जति । अगुञ्जीत् । जुगुञ्ज । भावे गुञ्जते । अगुञ्जि । णिचि गुञ्जयति ।

धेत्सुं शुद्धनीयम् शुद्धनेम् । शुद्धकः । शुद्धी । शुद्धिता । शुद्धितम् । शुद्धा । शुद्धितुम् ।
शुद्धितव्यम् । शुद्धित्वा । संशुद्धय । संशुद्धयम् । शुद्धन् । शुद्धिष्यन् । ७५

सुप् रक्षणे रथादिगणायः परस्मैपदी सकर्षकः वेट् ।
कर्त्तरि गोपायति । गोपपायेत् । गोपायतु । अगोपायत् । अगोपायीत् अगोपायीत् ।

गीपायास्-बभूव-आस-चकार जुगोप । गोपायिता गोपिता गोप्ता । गोपाय्यात् शुष्यात् ।
गोपायिष्यति गोपिष्यति गोष्यति । कर्ष्यणि गोपाय्यते शुष्यते । अगोपायि अगोपि ।
षिचि गोपाययति-ते गोपयति-ते । सनि जुगोपायिषति जुगोपिषति जुगुष्यति ।

कृत्शु गोपायनीयम् गोपनीयम् । गोपायनम् गोपनम् । गोपायकः गोपकः । गोपायी गोपी ।
गोपयिता गोपिता गोप्ता । गोपायितः शुप्तः । गोपाया शुप्तिः । गोपायितुम् गोपितुम्
गोप्तुम् । गोपायितव्यम् गोपितव्यम् गोप्तव्यम् । गोपायित्वा गोपित्वा शुप्ता । संगोपाय्य संशुष्य ।
षिजन्तस्य संगोपाय्य संगोष्य । गोपयन् । गोपायन् गोपायमानः । गोपायिष्यन् गोपिष्यन्
गोष्यन् । गोपायिष्यमाणः गोपिष्यमाणः गोष्यमानः ।

धातुसमाहः ।

गुप निन्दायां स्वादिगणीयः सकर्षकः आत्मनेपदी सेट् ।

कर्त्तरि । जुगुप्सते । जुगुप्सेत । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साम्-बभूव-आस-चक्रे । कर्षेण जुगुप्सते ।
कृत्स् । जुगुप्सनीयम् । जुगुप्सन्म् । जुगुप्सकः । जुगुप्सो । जुगुप्सिता । जुगुप्सितम् । जुगुप्सा ।
जुगुप्सितुम् । जुगुप्सितव्यम् । जुगुप्सित्वा । संजुगुप्स्य । जुगुप्स्यम् । जुगुप्समानः जुगुप्स्य-
मानः । जुगुप्सिष्यमाणः ।

गुष्क ग्रन्थने तुदादि० सक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि गुष्कति । अगुष्कीत् । जुगुष्क । गुष्कता । कर्षेण गुष्कयते । अगुष्कि ।
पिचि गुष्कयति । कृत्स् गुष्कनीयम् गुष्कनम् । गुष्कः । गुष्ककः । गुष्की गुष्कता । गुष्कितः ।
गुष्का । गुष्कितुम् । गुष्कित्वा गुष्कित्वा । संगुष्कय । गुष्कयन् । गुष्कयमानः
गुष्कित्वा गुष्कित्वा गुष्कित्वा ।

गुर उद्यमे तुदादि० अक० आत्मने० सेट् ।

गुरते । गुरेत । अगुरिष्ट । गुरितासे । भावे । गुर्यते । अगुरि । प्पिचि गुरयति-ते । अजगुरत्-त ।
कृत्स् गुरणीयम् गुरणम् । गूर्णः । गुरित्वा । गुरमाणः गुरिष्यमाणः ।

शुद्ध संवरणे स्वादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।
कर्त्तरि गृहति गृहते । अगृहीत् अगृहत् । अगृह्णीत अगृहन् । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।

अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।
कर्त्तरि गृह्यते । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।
अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।

गोदुम् । गृह्णीतव्यम् गोदुम् । गृह्णीतव्यम् गोदुम् । गृह्णीतव्यम् गोदुम् ।
अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।

गूरु बधे दिवादि० सक० आत्म० सेट् ।
गूर्यते । अगूरिष्ट । अगूरिष्ट । अगूरिष्ट । अगूरिष्ट । अगूरिष्ट ।

गृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।
अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।

अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।
अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति । अगृह्णीष्यति अगृह्णीष्यति ।

गृध लोभे दिवा० सक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि गृध्णति । अगृधत् अगृध्णीत् । कर्म्मणि गृध्णते । अगृध्णि । इत्सु गृध्णीयम् गृध्नीयम् ।

गर्हणः । गर्हकः गर्ह्णी । गर्ह्णता । गर्ह्णितः । गर्ह्णितुम् । गर्ह्णितव्यम् । गर्ह्णित्वा । गृध्णुः ।

गर्ह्यम् । गृध्णन् । गर्ह्णिष्यन् व्यमाणाः ।

गृ गिलने तुदा० सक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि गिरति गिलति । गिरेत् गिलेत् । अगारीत् अगालीत् । जगार जगाल जगरतुः जगलतुः ।

गरीता गरिता गलीता गलिता । गीर्थात् । गरीष्यति गरिष्यति गलीष्यति गलिष्यति ।

कर्म्मणि गीर्थ्यते । अगारि अगालि ।

इत्सु गरणीयम् । गलनीयम् । गिरणम् गिलनम् गरः गारकः । गारी । गरिता गरीता । गीर्णः ।

गीर्णः । गरितुम् गरीतुम् । गरीत्वा गरित्वा । गिरन् गीर्थ्यमाणः । गरीष्यन् गरिष्यन्

व्यमाणः । एवं लत्वपञ्चे ।

उत्—उहमने उन्निरति उन्नारः सम् प्रतिज्ञायाम् आत्म० संगिरते संगिरमाणः । सङ्गरः ।

ने गाने स्वादि० सक० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि गायति । गायेत् । अगासीत् । जगौ । गाता । गास्यति । अगास्यत् ।

कर्म्मणि गीयते अगायि । सनि जिगासति यद्धि जेगीयते ।
कत्सु गानम् । गायनः । गायकः । गाता । गीतम् । गीतिः । गायकः । संगीय । गेयम् कर्त्तरि गेयः ।

गायन् । गीयमानः । गायन् गायमानः । वि—निन्दायाम् विगायति । कर्म्मणि विगीयते ।
ग्रन्थ ग्रन्थने क्रमादि० अक० पर० सेट् ।
कर्त्तरिः ग्रथ्नाति । ग्रथ्नीयात् । अग्रन्थीत् । जग्रन्थ । जग्रन्थतुः जग्रन्थिश्च

जग्रथिथ । ग्रथ्यात् ।

कर्म्मणि ग्रथ्यते । अग्रन्थि । णिचि ग्रन्थयति-त्ते । अजग्रन्थत्-त ।
कत्सु ग्रन्थनीयम्, ग्रन्थनम्, ग्रथनमपि । ग्रन्थः । ग्रन्थकः । ग्रन्थी । ग्रन्थिता । ग्रथितः ।

ग्रन्थितुम् । ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा । संग्रथ्य । ग्रन्थयाम् । ग्रथन्न् ग्रन्थमानः । ग्रन्थिष्यन्, व्यमायः ।
ग्रस भक्षणे स्वादि० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि ग्रसति । अग्रासीत् अग्रसीत् । जग्रास । कर्म्मणि ग्रस्यते । अग्रासि । णिचि ग्र० ग्रासयति ।
कत्सु ग्रसनीयम् । ग्रसनम् । ग्रसः । ग्रसकः । ग्रासी । असिता । अस्तः । ग्रसिः । असितुश्च,
असितव्यम् । असित्वा ग्रस्ता । संग्रस्य । ग्रस्यः । ग्रसन, ग्रसमानः । असिष्यन् व्यमायः ।

ग्रहं ग्रहणे क्रयादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु गृह्णीताम् । अगृह्णात्
अगृह्णीत । अग्रहीत् । अग्रहीष्ट । जग्राह जगृहवृः जग्रहिय जगृहे । ग्रहीतासि-से ।
गृह्यात् ग्रहीषीष्ट । ग्रहीष्यति-ते । अग्रहीष्यत्-त । कर्मणि गृह्यते । अग्राहि । गिञि ।
ग्राहयति ते । अजिग्रहत् त । कर्मणि ग्राह्यते । अग्राहि ।

कृत्सु ग्रहणीयम् ग्रहणम् । ग्रहः ग्राहः । ग्राहकः । ग्राही । ग्रहीता । गृहीतः । गृहीतिः ।
ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । गृहीत्वा । संगृह्य । ग्राह्यः गृह्यः । गृह्णन् गृह्णानः । ग्रहीष्यन् व्यभाषः ।
सम्-संग्रहे संगृह्णाति । अव-दृष्टिप्रतिबन्धे अवगृह्णाति । नि-निग्रहे (तिरस्कारे) निगृह्णाति । चि-
विग्रहे युद्धकरणे समस्तस्य दृयक्करणे च विगृह्णाति युध्यते व्यसं करोति वा । आ-आग्रहे
आगृह्णाति निर्बन्धाति । प्रति—प्रतिग्रहे स्त्रीकारे प्रतिगृह्णाति । अनु-अनुग्रहे अनुगृह्णाति ।

ग्ले विषादे स्वादिगणीयः अकर्मकः परस्मैपदी अनिट् ।

कर्त्तरि ग्लायति । अग्लासीत् । जग्लौ । ग्लायत् ग्लेयात् । भावे ग्लायते । अग्लायि । गिञि ।
ग्लपयति ते । कृत्सु ग्लानीयम् ग्लानम् । ग्लायकः । ग्लायी । ग्लानः । ग्लानिः । ग्लायत् ।
ग्लायव्यम् । ग्लान्त्वा । संग्लाय । ग्लेयम् । ग्लायन् । ग्लायन् ।

घट चेष्टायां स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि घटते । घटेत । घटताम् । अघठतं । अघटिष्ट । जघटे । घटितासे । घटिषीष्ट ।
घटिष्यते । अघटिष्यत । भावे । घद्यते । अघटि । णिचि घटयति-ते । अजीघटत्-त ।
सनि जिघटिषते । यङि जाघद्यते ।

इत्सु । घटनीयम् । घटनम् । घटः । घटकः । घटिता । घटितः । क्तिन्नास्ति अङ् घटा ।
घटितुम् । घटितव्यम् । घटित्वा । सङ्घ्य । घट्यम् । घटमानः घटिष्यमाणः । सम्—घटि
योजने । सङ्घटयति संयोजयति । वि—घटि वियोजने वि—घटयति वियोजयति ।

घट चालने चुरादि० लभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि घटयति-ते । घटयेत्-त । घटयतु-ताम् । अघट्टयत्-त । अजघट्टत्-त । कर्मणि ।
घट्टते । अघट्टि अघट्टयिषाताम् अघट्टिषाताम् ।

इत्सु । घट्टनीयम् । घट्टनम् । घट्टः । घट्टकः । घट्टी । घट्टयिता । घट्टितः । घट्टना । घट्टयितुम् ।
घट्टयितव्यम् । घट्टयित्वा । सङ्घट्टय । घट्टयन् मानः घट्टयमानः । घट्टयिष्यन् व्यमाणः
कर्मणि घट्टिष्यमाणश्च ।

घुष शब्दे चुरादि० उभय० सक० सेट् ।

कर्त्तरि घोषयति-ते । घोषयेत्-त । घोषयतु-ताम् । अघोषयत्-त । अजुघुषत्-त । घोषयि-

तासि-से । कर्मणि घोष्यते । अघोषि अघोषयिषाताम् अघोषिषाताम् ।

कृतसु घोषणीयम् । घोषणम् । घोषः । घोषकः । घोषी । घोषयिता । घोषितः । घोषणा ।

घोषयितुम् । घोषयितव्यम् । घोषयित्वा । सङ्घोष्य । घोष्यः । घोषयन्, माणः घोष्यमाणः ।

घोषयिष्यन्, ष्यमाणः ।

घुष रवे स्वादिगणीयः अकर्मकः परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि घोषति । लुङि अघुषत् । णिचि घोषयति-ते । अजुघुषत्-त । कृतसु घोषिता । घुषितः

घुष्टः । घुष्टिः । घोषित्वा । संघुष्य । घोष्यः । घोषन् । घोषिष्यन् ।

घूर्णं अमणे तुदादि० उभयपदी अक०-सेट् ।

कर्त्तरि घूर्णति-ते । घूर्णत्-त । घूर्णतु-ताम् । अघूर्णत्-त । अघूर्णीत् अघूर्णीष्ट । लुघूर्णं लुघूर्णे ।
घूर्णीतासि-से । घूर्णीत् घूर्णीषीष्ट । घूर्णिष्यति-ते । अघूर्णिष्यत्-त । भावे घूर्ण्यते । अघूर्ण्यि ।

णिचि घूर्णयति-ते । अजुघूर्णत्-त । सनि लुघूर्णिषति-ते ।

कर्त्तुं सु । घूर्णनीयम् । घूर्णनम् । घूर्णः । घूर्णकः । घूर्णी । घूर्णिता । घूर्णितः । घूर्णी । घूर्णितुम् ।
 घूर्णितव्यम् । घूर्णित्वा । संघूर्ण । संघूर्णम् । घूर्णन् । मानः । घूर्णित्यन् । व्यमाणः ।

हृष घर्षणे स्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि घर्षति । घर्षत् । अघर्षीत् । जघर्ष । घर्षिता । हृष्यात् । घर्षिष्यति । अघर्षिष्यत् । कर्म्मणि ।
 हृष्यते । अघर्षि । णिचि घर्षयति-ते । अजीहृषत्-त । अजघर्षत्-त । सनि जिघर्षिषति ।
 कर्त्तुम् घर्षणीयम् । घर्षणम् । घर्षः । घर्षकः । घर्षी । घर्षिता । हृष्टः । हृष्टिः । घर्षितुम् ।
 घर्षितव्यम् । घर्षित्वा हृष्टा । संहृष्य । घर्ष्यः । घर्षन् । हृष्यमाणः । घर्षित्यन् । व्यमाणः ।

घ्री गन्धोपादाने स्वादिगणीयः अक० अहणमात्रे सक० पर० अनिट् ।
 कर्त्तरि जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । अघ्रात् । अघ्री । अघ्रिय । अघ्राय ।

जिघ्रिव । घ्राता । घ्रायात् । घ्रास्यति । अघ्रास्यत् । अघ्रात् । अघ्री । अघ्रिय । अघ्राय ।
 णिचि घ्रापयति ते । अजिघ्रपत् त । अजिघ्रिपत् त । सनि जिघ्रासति । यङि जेघ्रीयते ।
 कर्त्तुं घ्राणीयम् । घ्राणम् । जिघ्रः । घ्रायकः । घ्रायी । घ्राता । घ्राणः । घ्रातः ।

प्रातिः । प्रातुम् । प्रातव्यम् । प्रात्वा । संप्राय । प्रेयः ॥ जिघ्रन् । प्रास्यन् ।

चक्ष कथने अदादि० आत् । सक० सेट् ।

कर्त्तरि चक्षे चक्षते चक्षे चक्षाय चङ्क्षे चक्षे चक्षहे चक्षहे । चक्षीत । चक्षाम् । अचष्ट ।
अख्यत् । अख्यत । चक्षौ चखे चक्षे । ख्यातासि-से । ख्यायात् खेयात् । ख्यासीष्ट

ख्यास्यति ते । सनि चिख्यासति ते । णिचि ख्यापयति ते । अचिख्यापत् त । कर्मणि ख्यायते ।
कृत्सु ख्यानीयम् । ख्यानम् । ख्यायकः । विचक्षणः । ख्यायी । चक्षुः । ख्याता । ख्यातः ।
ख्यातिः । ख्यातुम् । ख्यातव्यम् । ख्यात्वा । संख्याय । आख्येयम् । चक्ष्वाणः ख्यास्यन् ख्यमानः ।

त्यागार्थे तु न ख्यादेशः समचच्चिष्ट । वि—आ विवरणे व्याचष्टे विवृणोति । व्याख्या ।
चकास दीप्तौ अदादि० अकर्मकः परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि चकासि चकासः चकासति । अचकासीत् । चकासाम्-बभूव-आस-चकार । भावे चकास्यते ।
णिचि चकासयति-ते । अचीचकासत्-त अचचकासत्-त ।

कृत्सु चकासनीयम् । चकासनम् । चकासः । चकासकः । चकासी चकासिता । चकासितः ।
चकासितुम् । चकासित्वा । सञ्चकास्य । चकास्यम् । चकासत् चकासिष्यन् ।

चम अदने स्वादिगणीयः सकर्षीकः परस्मैपदी सेट् ।

चमति विचमति । आचामति । अचमीत् । अचाम । चमिता । चम्यात् । चमिष्यति ।
कर्मणि चम्यते । अचमि । णिचि परस्मैपदं चमयति । अचीचमत् । सनि चिचमिषति ।
इत्सु । चमनीयम् । आचमनम् । आचमः । आचामः । चामी । चमिता । चान्तः ।
चान्तिः । चमितुम् । चमित्वा चान्त्वा । आचम्य । चम्यम् । चमन् । आचामन् ।
आचम्यमानः । आचमिष्यन् व्यमाणः ।

चर गमने स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्षीकः सेट् ।

चरति । अचारीत् । चरिता । चरिष्यति । कर्मणि चर्यते । अचारि । णिचि चारयति-ते ।
अचीचरत्-त । कर्मणि चार्यते । अचारि अचारयिषाताम् अचारिषाताम् । यङि चं चूर्यते ।
इत्सु चरणीयम् । चरणम् । चरः । गोचरः खचरः जलचरः । सञ्चरः । चारः प्रचारः ।
चारकः । चारी चरिषुः चरिवम् । चरिता । चरितः । चूर्णिः । चरितुम् । चरित्वा । सञ्चर्य ।
कर्मणि चर्यम्, भावे चर्या । चरन् चर्यमाणः चरिष्यन् व्यमाणः । सम्-संक्रमणे सञ्चरति ।
उत्-उद्दये आल० उच्चरते ।

चर्चं अध्ययने चुरा० सक० लभयपदी सेट् ।

कर्त्तरि चर्चयति-ते । अचिचर्चत्-त । कर्मणि चर्चते अचर्च्चि ।

इत्सु चर्चनीयम् । चर्चनम् । चर्चकः । चर्चयिता । चर्चिता । चर्चितः । चर्चना ।

चर्चा । चर्चयितुम् । चर्चयितव्यम् । चर्चयित्वा । सचर्चत् । चर्चयन्मानः । चर्चयमानः । चर्चयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि चर्चिष्यमाणोऽपि ।

चर्च भक्षणे विकल्पेन चुरादि० सक० लभयपदी पक्षे स्थादिगणीयः पर० सेट् ।

कर्त्तरि चर्चयति-ते । चर्चति । अचिचर्चत्-त अचर्चते । कर्मणि चर्चते । अचर्च्चि ।

इत्सु चर्चणीयम् । चर्चयाम् । चर्चकः । चर्ची । चर्चयिता चर्चिता । चर्चितः । चर्चणा चर्चा । चर्चयितुम् । चर्चयित्वा चर्चित्वा । सचर्चयि । चर्चयन् माणः चर्चयन् । चर्चयामाणः । चर्चयिष्यन् व्यमाणः । चर्चयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि चर्चिष्यमाणोऽपि ।

चल चलने स्थादिगणीयः अकर्मकः पर० सेट् ।

चलति । अचालीत् । चलिता । चल्यात् । भावे चल्यते । अचालि । णिचि पर० चलयति ।

अचीचलत् । इत्सु चलनीयम् । चलनम् । चलः । चालः । चालकः । चाली । चलितः । ८५

चलितुम् । प्रलितव्यम् । चलित्वा । सञ्चल्यः । चाल्यम् । चलन् चलिष्यन् ।

चि चयने स्वादिगणीयः उभयपदी द्विकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत । चिनोतु चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत ।
अचैसीत् अचैष्टाम् अचैष्ट । चिकाय चिचाय । चिक्यतुः चिच्यतुः । चेतासि से । चीयात्
चेषीष्ट । चेष्यति-ते । अचेष्यत्-त । कर्मणि चीयते । अचायि । णिञ्चि चापयति ते
चाययति ते । चंपयतीत्येके । अचीचपत् । सनि चिकीषति-ते । चिचीषति-ते ।

कृतसु चयनीयम् । चयनम् । चयः । चायः । चायकः । चायी । चेता । चितः । चितिः ।
चेतुम् । चेतव्यम् । अग्निचित् । चित्वा । सञ्चित्य । चैयम् । चिन्वन् चिन्वानः । चीयमानः ।
चेष्यन् व्यमाणः । चायिष्यमाणः चेष्यमाणः । उप—उपचये बद्धने उपचिनोति अप—अपचये
(हीनकरणे) अपचिनोति । कर्मकर्त्तरि उपचीयते अपचीयते । समुत् अमिषत् समुच्चये
समुच्चिनोति असुच्चिनोति ।

चित्त्वाने स्वादिगणीयः सकर्मकः प्र० सेट् ।

चेतति । अचैतीत् । चिचैत । कर्मणि चित्यते । अचेति । णिञ्चि । चेतयति-ते । अची-
चितत्-त । कृतसु चेतनीयम् । चेतनम् । चेतः । चेतकः । असु चेतः । चेती । चेतिता ।

चित्तः । चित्तिः । चिजन्तस्य चेतना । चेतितुम् । चेतितव्यम् । चेतित्वा । सञ्चित्वा । चित्यम् ।
चेतन् । चित्यमानः । चेतित्थन् व्यमाणः ।

चिन्त चिन्तने अदन्तचुरादि उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि चिन्तयति-ते । अचिचिन्तत्-त । चिन्त्यात् चिन्तयिषीष्ट । कर्मणि चिन्तयते ।
अचिन्ति अचिन्तयिषाताम् अचिन्तिषाताम् ।

कृत्सु । चिन्तनीयम् । चिन्तनम् । चिन्तकः । चिन्ती । चिन्तयिता । चिन्तितः । चिन्तना
चिन्ता । चिन्तयितुम् । चिन्तयितव्यम् । चिन्तयित्वा । सञ्चिन्त्य । चिन्त्यम् । चिन्तयन्
मानः चिन्त्यमानः । चिन्तयिथन् व्यमाणः । कर्मणि चिन्तयिषाताम् ।

चुम्ब चुम्बने विकल्पचुरादि० उभयपदी सक० पक्षे स्थादिगणीयः पर० सेट् ।

कर्त्तरि चुम्बयति-ते चुम्बति । चुम्बयेत् त चुम्बेत् । अचुचुम्बत् त अचुम्बीत् । चुम्बयाम्-बभूव-
आस-चकार-चक्रे चुम्ब । चुम्बयिता चुम्बिता । चुम्ब्यात् चुम्बयिषीष्ट । कर्मणि चुम्बते । अचुम्बि ।
कृत्सु चुम्बनीयम् । चुम्बनम् । चुम्बकः । चुम्बी । चुम्बयिता चुम्बिता । चुम्बितः । चुम्बना
चुम्बा । चुम्बयितुम् चुम्बितुम् । चुम्बयित्वा चुम्बित्वा । सञ्चुम्ब्य । चुम्ब्यम् । चुम्बयन् मानः
चुम्बमानः । चुम्बिथन् । चुम्बयिथन् व्यमाणः । कर्मणि चुम्बिषाताम् ।

चुर स्त्रीये विकल्पचुरादि० उभयपदी पक्षे स्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।
 कर्त्तरि चोरयति ते चोरति । अचूचुरत् त अचोरीत् । कर्मणि चोर्थते चुर्यते ।
 अचोर्त् । अचोरयिषाताम् अचोरिषातामूर् ।
 क्तसु चोरणीयम् । चोरणम् । चोरः । चोरकः । चोरी । चोरयिता चोरिता । चोरितः ।
 चोरणा । चूर्णिः । चोरयित्वा चोरित्वा । सञ्चोर्थ्यं सञ्चुर्थ्यं । चोर्थ्यः । चोरयन्माणः चोर्थ्यमाणः ।
 चोरन् । चोरिष्यन् । चोरयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि चोरिष्यमाणोऽपि ।

चूर्णं पेषणे चुरादि० सकर्मकः उभयपदी सेट् ।

चूर्णयति-ते । अतुचूर्णत्-त । कर्मणि चूर्णते । अचूर्णि अचूर्णयिषाताम् अचूर्णिषाताम् ।
 क्तसु चूर्णनीयम् । चूर्णनम् । चूर्णकः । चूर्णी । चूर्णयिता । चूर्णितः । चूर्णना । चूर्णयितुम् ।
 चूर्णयितव्यम् । चूर्णयित्वा । सञ्चूर्ण्यं । चूर्ण्यः । चूर्णयन् मानः चूर्ण्यमानः । चूर्णयिष्यन्
 व्यमाणः । कर्मणि चूर्णिष्यमाणोऽपि ।

सेट् सेटने स्वादि० आत्मनेपदी अकर्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि चेषते । अचेष्टिष्ट । चिचेष्टे । चेष्टितासे । चेष्टितासे । अचेष्टि ।

णिचि पर० चेष्टयति । अचिचेष्टत् अचचेष्टत् । कर्म्मणि चेष्टते । अचेष्टि ।
 क्तसु चेष्टनीयम् चेष्टनम् । चेष्टकः । चेष्टी । चेष्टितः । चेष्टा । चेष्टितुम् । चेष्टितव्यम् । चेष्टित्वा ।
 सञ्ज्ञेय्य । चेष्टम् । चेष्टमानः । चेष्टिष्यमाणः ।

५७

चु गतौ भ्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्म्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि च्यते । अच्यविष्ट । चुच्युवे । च्योतासे । च्योषीष्ट । च्योष्यते ।
 कर्म्मणि च्यूयते । अच्यानि । णिचि च्यावयति-ते । अचुच्यवत्-त ।
 क्तसु च्यवनीयम् । च्यवनम् । च्यवनः । च्यवः । च्यावकः । च्यावी । च्योता । च्युतः । च्युतिः ।
 च्योतुम् । च्योतव्यम् । च्युत्वा । संच्युत्य । च्यव्यम् आवश्यके तु च्याव्यम् । च्यवमानः च्यु-
 मानः । च्यौष्यमाणः । कर्म्मणि च्याविष्यमाणोऽपि ।

च्युत चरणे भ्वादिगणीयः अकर्म्मकः परस्मैपदी सेट् ।

कर्त्तरि च्योतति । अच्युतत् अच्योतीत् । चुच्योत । च्योतिता । भावे च्युत्यते । अच्योति । णिचि
 च्योतयति ते । अचुच्युतत् त ।

धातुरूपादभः ।

८२

इत्सु चोतनीयम् । चोतनम् । चोतः । चोतकः । चोती । चोतिता । चोतितम् । च्युतितम् ।
 च्युतितुम् । च्युतितव्यम् । च्युतिवा । संच्युय । च्युत्यम् । च्युतन् । च्युतन् । च्युतिष्यन् ।

छद संवरणे वि० चुरादिगणीयः उभयपदी प्रचे स्वादिगणीयः उभयपदी सेट् ।
 छादयति-ते । छदति-ते । अचिच्छदत्-त अच्चादीत् अच्छदिष्ट । कर्त्तृणि
 छाद्यते छद्यते । अच्चादि ।

इत्सु छादनीयम् छदनीयम् । छादनम् छदनम् । छादः छदः । छरञ्छदः । छादकः । छादी ।
 इस् छदिः । छादयिता छदिता । छादितः छन्नः । छादना छत्तिः । छादयितुम् छदि-
 तुम् । छादयितव्यम् छदितव्यम् । छादयित्वा छदित्वा । संखाद्य संखद्य । खाद्यम्
 खद्यम् । खादयन् मानः खदन् खदमानः । खाद्यमानः खद्यमानः । खादयित्वन् व्यभाणः
 खदित्वन् व्यभाणः ।

कर्द वमने चुरादिगणीयः उभयपदी सकर्त्तृकः सेट् ।
 कर्त्तरि कर्दयति-ते । अचच्छर्दत्-त । कर्त्तृणि कर्द्यते अच्छर्दि ।

इत्सु कर्दनीयम् । कर्दनम् । कर्दः । कर्दकः । कर्दी । कर्दिता । कर्दितः । कर्दितुम् । कर्दितव्यम् ।

छर्दिता । संछर्द्य । छर्द्यः । छर्द्यन् मानः । छर्द्यमानः । छर्द्यिष्यन् व्यमाणः ।
कर्म्मणि छर्दिष्यमाणश्च ।

छिद छेदने रुषादिगणीयः उभयप्रदी सकर्म्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि छिनत्ति छिन्तः छिन्ते । छिन्द्यात् छिन्दीत । छिन्तु छिन्ताम् । अछिन्नत् अछिन्नत् ।
अछिदत् अछेत्सीत् अछिन्त । चिच्छेद चिच्छेदे । केत्तासि-से । छिद्यात् छेत्सीष्ट ।
छेत्स्यति-ते । कर्म्मणि छियते । अछेदि । णिचि च्छेदयति-ते । अचिच्छिदत्-त ।
छत्सु छेदनीयम् । छेदनम् । छेदः । छेदकः । छेदी । छेत्ता । छित्तः । छित्तिः । छेत्तुम् । छेतव्यम् ।
छित्त्वा । संछिद्य । छेद्यः । छिन्दन् छिन्दानः छिद्यमानः । छेत्स्यन् छेत्स्यमानः । त्रि—वियोगे
विच्छिनत्ति विरुनक्ति विच्छेदः । विच्छित्तिः । उत्—नाशने उच्छिनत्ति नाशयति । लच्छेदः ।

जच्च भक्षणे अदादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि जच्चिति जचितः जचति जचिषि जचियः जच्चिय जच्चिमि जच्चिवः जच्चिमः । जच्यात् ।
जचितु । अजचीत् अजचत् । अजचीत् । अजच । कर्म्मणि । जल्यते । अजच्चि । णिचि
पर० जचयति । अजजचत् ।

वृत्सु जक्षणीयम् अक्षणम् । जक्षः । जक्षकः । जक्षी । जक्षिता । जक्षितः । जक्षा । जक्षितुम् । ६२
 जक्षितव्यम् । जक्षित्वा । संजक्ष्य । जक्ष्यः । जक्षत् । जक्ष्यमाणः । जक्षिष्यन् व्यभाषणः ।

जन जनने दिवा० अक० आल० सेट् ।
 कर्त्तरि जायते । जायेत । अजनि अजनिष्ट अजनिषाताम् । अजे । जनितासे । जनिषीष्ट । भावे
 जायते जन्यते । अजनि । णिचि परस्मैपदी जनयति । अजीजनत् । कर्म्मणि जन्यते । अजनि
 अजानि अजनिषाताम् अजानिषाताम् अजनयिषाताम् । वृत्सु जननीयम् जननम् । जनः ।
 अयजः । जनकः । इणु-प्रजनिष्णुः । जनिता । जातः । जातिः । जनितुम् । जनितव्यम् ।
 जनित्वा । संजाय संजन्य । जन्यम् । जायमानः जन्यमाणः । कसौ जञ्जिवान् ।

जप जपने स्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।
 कर्त्तरि जपति । अजापीत् अजपीत् । अजाप । कर्म्मणि जप्यते । अजापि ।
 णिचि जापयति-ते अजीजपत्-त । कर्म्मणि जाप्यते । अजापि । अजापिषाताम् अजापयिषाताम् ।
 वृत्सु जपनीयम् जपनम् । जपः । जापः । जापकः । जापी । जपिता । जप्तः । जप्तिः । जपितुम् ।
 जपितव्यम् । जपित्वा जप्त्वा । प्रजप्य । जप्यम् । जपन् । जप्यमानः । जपिष्यन् व्यभाषणः ।
 उप-भेदेने उपजपति भिनत्ति । उपजापः ।

धातुरूपादर्शः ।

जल्प कथायां (परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापने) स्वादिगणीयः सक० पर० सेट् ।
कर्त्तरि जल्पति । अजल्पीत् । अजल्प । जल्पयात् । कर्मणि जल्पते । अजल्पि । यिञि जल्पयति-ते ।
अजजल्पत्-त । कर्मणि जल्पते अजल्पि । अजल्पिषाताम्, अजल्पयिषाताम् ।
कृत्सु जल्पनीयम् । जल्पनम् । जल्पः । जल्पकः । जल्पी । जल्पिता । जल्पितः । जल्पा । जल्पितुम् ।
जल्पितव्यम् । जल्पित्वा । संजल्पय । जल्पयम् । जल्पन् । जल्पमानः । जल्पिष्यन् व्यमाणः ।

जस वधे चुरादिगणीयः सक० उभयपदी सेट् । प्रायेण उत्पूर्वः ।

कर्त्तरि उज्जासयति-ते । उदजीजसत्-त । कर्मणि उज्जास्यते । उदजासि ।
कृत्सु उज्-जासनीयम् । जासनम् । जासः । जासकः । जासी । जासयिता । जासितः । जासना ।
जासयितुम् । जासयितव्यम् । जासयित्वा । संजास्य । जास्यम् । जासयन् मानः ।
जास्यमानः । जासयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि जासिष्यमाणश्च । सर्वत्र उत् पूर्वं देयम् ।

जागृ जागरणे अदादिगणीयः अक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि जागृत्ति जागृतः जाग्रति । जागृयात् । जागर्तु जागृहि । अजागः अजागरुः । अजागरीत् । ६३

जागराम् बभूव आस चकार जजागार । आमभावपक्षे जजागरतुः । जागरिता । भावे जागर्थते । ६४
 अजागरि । णिचि जागरयति ते अजजागरत् त । कर्मणि जागर्थते अजागरि अजागरि ।
 क्तुसु जागरणीयम् । जागरणम् । जागरः । जागरकः । जागरी । जागरिता । जागरितः । जागर्थ्या ।
 जागरितुम् । जागरितव्यम् । जागरित्वा । प्रजागर्थ्यं । जागर्थ्यम् । जाग्रत् । जागरिष्यन् ।

जि जये स्वादिगणीयः पर० द्विक० अनिट् ।

कर्त्तरि जयति । जयेत् । अजैषीत् । जिगाय जियतुः जिगयिथ जिगीथ जिग्यिव जिग्यिस ।
 जेता । जीयात् । जेष्यति । कर्मणि जीयते । अजायि । अजायिषाताम् अजेषाताम् । जिष्ये ।
 णिचि जापयति-ते । अजीजपत् त । सनि जिगीषति । वि-परा-आत्मने० विजयते । पराजयते ।
 क्तुसु जयनीयम् । जयनम् । जयः । जयी । जेता । जितः । जितुम् । जेतव्यम् ।
 जित्वा । विजित्वा । जयन् । जीयमानः । जेष्यन् थमाणः । क्षिपः सन्वेजित् । षुक् जिष्णुः ।

जीव प्राणने स्वादिगणीयः अक० पर० सेट् ।

कर्त्तरि जीवति । अजीवीत् । भावे जीव्यते अजीवि । णिचि जीवयति ते । अजीजिवत् त
 अजिजीवत् त । क्तुसु जीवनीयम् । जीवनम् । जीवः । जीवकः । जीवी । जीविता । जीवितः ।

जीवितुम् । जीवितव्यम् । जीवित्वा । संजीव्य । जीव्यः । जीवन् । जीवियन् ।
उप-आश्रये उपजीवति आश्रयति उपजीवी । उपजीव्यः ।

जुष मोदे तुदादिगणीयः आत्मनेपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि जषते । अजोषिट् । भावे जुष्यते । अजोषि । शिचि जोषयति-ते । अजुषत्-त ।
कृत्सु जोषणीयम् । जोषणम् । जोषः । जोषकः । जोषी । जोषिता । जुष्टः । जुष्टिः । जोषितुम् ।
जोषितव्यम् । जोषित्वा । संजुष्य । जुष्यम् । जुषमाणः जोषिष्यमाणः । क्विपि जुट् ।

जुष ढप्ती वि० चुरादिगणीयः उभयपदी पच्चे स्वादिगणीयः पर० सेट् ।

कर्त्तरि जोषयति-ते जोषति । अजुषत्-न्त अजोषीत् ।
कृत्सु जोषयिता । जोषितः । जोषणा । जोषयितुम् जोषयितव्यम् । जोषयित्वा । संजोष्य । जोष्यः ।

पच्चेजुष्यः जोषयन्, माणः । जोषयिष्यन्, व्यमाणः । अन्यत् तुदादिगणीयवत् ।

जृम्भ जृम्भणे स्वादिगणीयः अकर्मकः आत्मनेपदी सेट् ।

कर्त्तरि जृम्भते । अजृम्भिष्ट । जजृम्भे । भावे जृम्भते अजृम्भि । शिचि जृम्भयति-ते । यङि जरीजृम्भते ।
कृत्सु जृम्भणीयम् । जृम्भणम् । जृम्भकः । जृम्भी । जृम्भिता । जृम्भितः । जृम्भा । जृम्भितुम् । २५

जृम्भितव्यम् । जृम्भित्वा । संजृम्भ्य । जृम्भ्यम् । जृम्भ्यमाणः ।

जृवथोहानौ वि० चुरादिगण्यः उभयपदी पक्षे क्रादि० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि जारयति ते पक्षे जृणाति । अजीजरत् त । अजारीत् । अवादि पक्षे जजार जजरतुः ।
जाड्यात् जारयिषीष्ट । जीर्यात् । जारयिष्यति ते जरीष्यति जरिष्यति ।

कारितः जीर्णः । जारणा । जीर्त्तिः । जारयितुम् जरीतुम् जरितुम् । जारयितव्यम्
जरीतव्यम् जरितव्यम् । जारयित्वा जीर्त्वा । संजार्थ्य संजीर्थ्य । जार्थ्यम् । जारयन् माणः ।
जृणन् । जारयिष्यन् जरीष्यन् जरिष्यन् । केचित्तु विकल्पेनेमं मितमाहुस्तन्मते जरयतीत्याहिरपि ।

जृजरायां दिवा० पर० अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि जीर्यति । अजरत् अजारीत् । जजार जजरतुः । जरीता जरिता । षिचि जरयति ते ।
कृत्सु जरणीयम् । जरणम् । जरः । जारकः । जारी । जरीता जरिता । जीर्णः । जरा । जरीतुम्
जरितुम् । जरीतव्यम् जरितव्यम् । जीर्त्वा । संजीर्थ्य । जार्थ्यम् । अजर्थ्यम् सङ्गतम् ।
जीर्यन् । जरीष्यन् जरिष्यन् ।

ज्ञा बोधने क्रमादिगणीयः सकर्षकः परस्मैपदी अनिट् ।

कर्त्तरि जानाति । अज्ञासीत् । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञास्यति । कर्षेण ज्ञायते अज्ञायि ।
 गिचि ज्ञापयति ते । अजिज्ञपत् त । सनि अत्मनेपदी जिज्ञासते । प्रतिज्ञाद्यर्थभेदे च
 आत्मनेपदी प्रति-प्रतिजानीते । अप-अपजानीते निङ्गुते इत्यर्थः । संजानीते प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 कृतम् ज्ञानीयम् । ज्ञानम् । ज्ञः विज्ञः प्रज्ञः अभिज्ञः । संज्ञा प्रज्ञा । ज्ञायकः । ज्ञायी । ज्ञाता ।
 ज्ञातः । ज्ञातिः । णिजन्तस्य ज्ञापना । ज्ञातुम् ज्ञातव्यम् । ज्ञात्वा । संज्ञाय । ज्ञेयम् ।
 जानन् । प्रतिजानानः । ज्ञायमानः । ज्ञास्यन् । ज्ञास्यमानः । कसौ जज्जिवान् ।

८७

ज्ञा मारणे तोषणे आवर्णे च चुरादि० उभयपदी सकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि ज्ञपयति ते । अजिज्ञपत् त । व्यजिज्ञपत् त । व्यजिज्ञपत् त । कर्षेण ज्ञायते अज्ञपि अज्ञापि । सनि ज्ञीषति ।
 कृतम् ज्ञपनीयम् । ज्ञपनम् । ज्ञपकः । ज्ञपी । ज्ञपयिता । ज्ञप्तः । आज्ञप्तः । ज्ञप्तिः । विज्ञप्तिः
 (आवणा) ज्ञपयितुम् । ज्ञपयितव्यम् । ज्ञपयित्वा । संज्ञय । ज्ञयम् । ज्ञापयन् मानः ।
 ज्ञयमानः । ज्ञपयित्वन् व्यमाणः । नियोगार्थे तु आज्ञापयतीत्यादौ न द्वस्वः ।

८७

धातु-रूप-पाठः ।

ज्या जरायां क्रियादिगणीयः अक्षर्यकः पर० सैट् ।

कर्त्तरि जिनाति जिनीतः जिनन्ति । जिनीयात् । अज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतुः । जीयात् ।
ज्यास्यति । भावे जीयते । अज्यायि । णिचि । ज्याप्रयति ते । अजिज्यपत् त ।
द्वैतसु ज्यानीयम् । ज्यानम् । ज्यायकः । ज्यायी । ज्याता । जिनः । ज्यानिः । ज्यातुम् । ज्यातव्यम् ।
जित्वा । संजित्य । ज्येयम् । जिनन् । ज्यास्यन् ।

ज्वर रोगे स्वादिगणीयः पर० अक्षर्यकः सैट् ।

कर्त्तरि ज्वरति । अज्वारीत् । णिचि ज्वरयति ते । अजिज्वरत् त ।
द्वैतसु ज्वरणीयम् । ज्वरणम् । ज्वारः । ज्वारकः । ज्वारी । ज्वरिता । ज्वरितः । ज्वरा । ज्वरितुम् ।
ज्वरितव्यम् । ज्वरित्वा । संज्वर्य । ज्वर्यम् । ज्वरन् । ज्वरिष्यन् । द्विषि जूः ।

ज्वल दीप्तौ स्वादिगणीयः अक्षर्यकः पर० सैट् ।

कर्त्तरि ज्वलति । अज्वालीत् । भावे ज्वल्यते । अज्वालि । णिचि ज्वलयति ते ज्वलयति ते । अजिज्व-
लत् त । उपसर्गे तु प्रज्वलयति क्तिपं हित्वा अन्यत्र ज्वरवत् रकारस्थाने लकारमात्रभेदः ।

टङ्क विदारणे सुरादिगणीयः उभयपदी सकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि टङ्कयति ते । अट्टटङ्कत् त । कर्षेण टङ्कते । अटङ्कि ।

कृत्सु टङ्कनीयम् । टङ्कनम् । टङ्कः । टङ्ककः । टङ्की । टङ्किता । टङ्कितः । टङ्का टङ्कना ।
टङ्कयितुम् । टङ्कयितव्यम् । टङ्कयित्वा । उटङ्क्य । टङ्क्यन् मानः । टङ्क्यमानः ।
टङ्कयिष्यन् व्यमायः । उट्—उल्लेखे उट्टङ्कयति उल्लिखति । उट्टङ्कितः ।

डी नभोगतौ स्वादिगणीयः आलनेपदी अकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि डयते । अडयिष्ट । कृत्सु डयनीयम् डयनम् । डयः । डायकः । डायी । डयितः । डीनः ।
डयितुम् । डयितव्यम् । डयित्वा । संडीय । डयम् । डयमानः । डयिष्यन् ।

द्वौक गतौ स्वादिगणीयः आलनेपदी सकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि द्वौकते । अद्वौकीत् । दुद्वौके । कर्षेण द्वौक्यते । अद्वौकि । णिच् द्वौकयति ते ।

अदुद्वौकत् त ।

कृत्सु द्वौकनीयम् । द्वौकनम् । द्वौककः । द्वौकी । द्वौकिता । द्वौकितः । द्वौका । द्वौकितुम् ।
द्वौकितव्यम् । द्वौकित्वा । संद्वौक्य । द्वौक्यम् । द्वौक्यमानः । द्वौक्यमाणः ।

तंस भूषणे वि० चुरादिगणीयः लभयपदी पच्चे स्वादिगणीयः सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि तंसयति ते तंसति । अतितंसत् त । अतंसीत् । कर्मणि तंस्यते । अतंसि ।
 क्तसु तंसनीयम् । तंसनम् । तंसः । तंसकः । तंसी । तंसयिता तंसिता । तंसितः । तंसा
 तंसना । तंसयितुम् तंसितुम् । तंसयितव्यम् तंसितव्यम् । तंसयित्वा तंसित्वा । अवतंस्य ।
 तंस्यम् । तंसयन् मानः तंस्यमानः । तंसयिष्यन् यमाणः तंसिष्यमाणः ।

तच्च तनूकरणे स्वादिगणीयः स्वादिच्च अन्यत्रार्थे स्वादि० पर० वेट् ।

कर्त्तरि तच्चति तच्चोति अकशार्थे तच्चति । तच्चतः तच्च्युतः । अतच्चीत् अतच्चिष्टाम् अतष्टाम् ।
 अत्सु तच्चणीयम् । तच्चणम् । तच्चः । तच्चकः । तच्ची । तच्चिता तष्टा । तष्टिः । तच्चितुम्
 तष्टुम् । तच्चितव्यम् तष्टव्यम् । तच्चित्वा तष्ट्वा । संतच्च्य । तच्चन् । तच्च्युवन् । तच्च्य
 भाणः । तच्चिष्यन् तच्च्यन् । तच्चिष्यमाणः तच्च्यमाणः । किपि काष्ठतट् । प्रनितच्चति ।

तड् ताडने चुरादि० लभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि ताडयति ते । अतीतडत् त । कर्मणि ताड्यते । अताडि ।
 क्तसु ताडनीयम् ताडनम् । ताडः । ताडकः । ताडी । ताडयिता । ताडितः । ताडना ।

ताडयितुम् । ताडयितव्यम् । ताडयित्वा । ताडयन् मानः । ताडयन् मानः । ताडयमानः ।
ताडयिष्यन् व्यमाणः । कर्ष्येण ताडयिष्यमाणश्च ।

तन विस्तारे तनादि० उभयपदी सकर्षकः सेट् ।

कर्षीरि तनोति तनुतः तन्वन्ति । तनोषि तनुयः तनुय । तनोसि तन्वः तनुवः तन्वः तनुमः ।
तनुते तन्वाते तन्वते । तन्यात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनीत् अतनुत । अतानीत्
अतनीत् । अतत अतनिष्ट अतनिषाताम् अतनिषत । अतथाः अतनिष्ठाः । ततान
तेनतुः तेनुः तेनिय । तेने । तनितासि से । तन्यात् तनिषीष्ट । तनिष्यति ते ।

कर्ष्येण तन्यते । अतानि । णिचि तानयति । अतीतनत् । सनि तितनिषति ते तितांसति ते ।
कृतसु तननीयम् तननम् । तानः । तानकः । तानी । तनिता । ततः । ततिः । तनितुम् । तनि-
तव्यम् । तनित्वा तत्वा । अवतत्य । तान्यम् । तन्वन् तन्वानः । तन्यमानः । तनिष्यन्
व्यमाणः । क्विप्, परीतत् । क्वसौ तेनिवान् ।

अतनीत् ।

तप तापे स्वादिगणीयः परस्मैपदी अकर्म्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि तपति । अताप्तीत् । तताप तेपतुः तेषिथ ततपथ । तप्ता । भावे तथते । अतापि ।
यिचि तापयति ते । अतीतपत् त ।

कृत्सु तपनीयम् । तपनम् । ल्यु-तपनः । तपः । तापः । यिजन्तस्य परन्तपः द्विषन्तपः ।

तापकः । तापी । तप्ता । तप्तः । तप्तिः । तप्तुन् । तप्तव्यम् । तप्ता । संतप्य । तप्यम् । तपन् तस्यन् ।

तप तापे दिवादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्म्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि तथते । तप्तेत । अन्यत् स्वादिगणीयवत् । विशेषस्त्रेषः तप्यमानः । तस्यमानः ।

तम खेदे दिवादिगणीयः पर० अकर्म्मकः सेट् ।

जर्त्तरि ताम्यति । अतमत् अतमीत् । तताम तेमतुः । भावे तस्यते । अतामि । यिचि
तमयति ते । अतीतमत् त । कर्म्मणि तस्यते । अतामि अतमि ।

कृत्सु तमनीयम् तमनम् । तमः । तमकः । तमी । तमिता । तान्तः । तान्तिः । तमितुम् ।
तमितव्यम् । तमित्वा तान्त्वा । संतस्य । तस्यम् । ताम्यन् तमिष्यन् ।

कृत विभाचरणे चुरादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि तर्कयति ते । अततर्कत् । कर्मणि तर्क्यते । अतर्कि । इत्सु तर्कणीयम् तर्कणम् । तर्कः ।
तर्ककः तर्की । तर्कयिता । तर्कितः । तर्कणा । तर्कयितुम् । तर्कयितव्यम् । तर्कयित्वा ।
संतर्क्ये । तर्क्यम् । तर्कयन् माणः तर्क्यमाणः । तर्कयिष्यन् व्यमाणः कर्मणि तर्क्यमाणश्च ।

तर्ज्ज्व तिरस्कारे वि० चुरादि० उभयपदी पक्षे स्वादिगणीयः आत्मने० सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि तर्ज्ज्वयति ते तर्ज्ज्वते । अततर्ज्ज्वत् त अतर्ज्ज्वे । कर्मणि तर्ज्ज्वते अतर्ज्ज्वि ।
इत्सु तर्ज्ज्वनीयम् । तर्ज्ज्वनम् । तर्ज्ज्वः । तर्ज्ज्वकः । तर्ज्ज्वी । तर्ज्ज्वयिता तर्ज्ज्विता । तर्ज्ज्वितः ।
तर्ज्ज्वाना तर्ज्ज्वी । तर्ज्ज्वयितुम्, तर्ज्ज्वितुम् । तर्ज्ज्वयितव्यम्, तर्ज्ज्वितव्यम् । तर्ज्ज्वयित्वा ।
तर्ज्ज्वित्वा । संतर्ज्ज्वे । तर्ज्ज्वम् । तर्ज्ज्वयन् मानः तर्ज्ज्वमानः तर्ज्ज्वमानः । तर्ज्ज्वयिष्यन् व्यमाणः ।

कर्मणि तर्ज्ज्वयिष्यमाणोऽपि । तर्ज्ज्वयमाणः ।

तर्दे हिंसायां स्वादिगणीयः पर० सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि तर्दति । अतर्दीत् । ततर्दं । कर्मणि तर्दते । अतर्दि । णिचि तर्दयति ते । अततर्दत् त । १०३

इत्सु तर्दनीयम् । तर्दनम् । तर्दकः । तर्दः । तर्दी । तर्दिता । तर्दितः । तर्दो । तर्दितुम् । १०४
 तर्दितव्यम् । तर्दित्वा । संतर्द्य । तर्द्यम् । तर्दन । तर्द्यमानः । तर्दियन्, व्यमाणः ।

तिज तेजने चुरादि० उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि तेजयति ते । अतितेजत् त । कर्मणि तेज्यते अतेजि । इत्सु तेजनीयम् । तेजनम् ।
 असि तेजः । तेजकः । तेजी । तेजयिता । तेजितः । तेजना । तेजयितुम् । तेजयि-
 तव्यम् । तेजयित्वा । संतेज्य । तेज्यम् । तेजयन्, मानः । तेज्यमानः । तेजयिष्यन्,
 थमाणः कर्मणि तेजिष्यमाणश्च । उत्-उद्दीपने उत्तेजयति उद्दीपयति । उत्तेजितः । उत्तेजना ।

तिज चमायां स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि तितिच्यते । अतितिच्चिष्ट । कर्मणि तितिच्यते अतितिचि । इत्सु तितिचणीयम् । तितिचणम् ।
 तितिचकः । तितिच्ची । उत्-तितिच्नुः । तितिच्चिता । तितिचतः । तितिचा । तितिच्चितुम् ।
 तितिच्चितव्यम् । तितिच्चित्वा । संतितिच्य । तितिच्यम् । तितिचमाणः । तितिच्यमाणः ।

तुद व्ययने तुदादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि तुदति ते । अतौत्सीत् अतुत्त । तुतोद तुदोदिय तुदुदे । तोत्तासि से । तुद्यात् तोत्सीष्ट ।
तोत्स्यति ते । कर्मणि तुद्यते अतोदि । णिचि तोदयति ते । अत्रतुदत् त । सनि तुदुत्सति ते ।
अत्सु तोदनीयम् । तोदनम् । तोदः । तोदकः । तोदी । तोत्ता । तुन्नः । तुत्तिः । त-तोत्तम् ।
तोत्तम् । तोत्तव्यम् । तुत्त्वा । संतुद्य । तोद्यम् । आतोद्यम् । तुदन, मानः । तुद्यमानः ।
तोत्स्यन्, स्यमानः ।

तुष तोषे दिवादिगणीयः परस्मैपदी अकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि तुष्यति । अतुषत् । तुतोष । तोषा । तुष्यात् । तोष्यति । भावे तुष्यते । अतोपि ।
णिचि तोषयति ते । अत्रतुषत् त ।

अत्सु तोषणीयम् । तोषणम् । तोषः । तोषकः । तोपी । तोषा । तुष्टः । तुष्टिः । तोष्टुम् । तोष्टव्यम् ।
तुष्ठा । संतुष्य । तोष्यम् । तुष्यन् । तोष्यन् ।

लप प्रीतौ दिवादिगणीयः परस्मैपदी अकर्मकः प्रीणने सकर्मकः वेट् ।

कर्त्तरि लपति । अतर्पित् अत्रार्थित् अत्रापत् । तर्पित् तर्पयित् तत्रप्य तर्पय । १०५

तर्पिता तप्ता तर्पणी । तृष्यात् । तर्पिष्यति त्र्यस्यति तस्यति । भावे कर्म्मणि च तृष्यते । अतर्पि । १०६

णिचि तर्पयति ते । इत्सु तर्पणीयम् । तर्पणम् । तर्पणः । तर्पकः । तर्पणी । तर्पिता तप्ता तर्पणी । तृप्तिः । तर्पितुम् त्रप्तुम् तर्पुम् । तर्पितव्यम् त्रप्तव्यम् तर्पितव्यम् । तर्पित्वा तृप्त्वा । संतृष्य । तृष्यम् । तृष्यन् । तृष्यमाणः । तर्पिष्यन् तृष्यमाणः । तर्प-स्यन्-तर्प-स्यन्-स्यमानः ।

तृप प्रीतौ प्रीणने च स्वादिगणीयः पर० प्रीतौ अकर्म्मकः प्रीणने सक० सेट् ।

कर्त्तरि तृप्नोति तृप्नुतः । अतर्पणीत् । ततर्प ततर्पिथ । तर्पिता । तृष्यात् । तर्पिष्यति ।

इत्सु तर्पणीयमित्यादि दिवादिगणीयवत् । तर्पिता । तर्पितः । तर्पितुम् । तर्पितव्यम् ।

तर्पित्वा । तृप्नन् । तृष्यमाणः । तर्पिष्यन् तृष्यमाणः । इति भेदः ।

तृष्य तृष्यायां दिवादिगणीयः पर० अकर्म्मकः सेट् ।
कर्त्तरि तृष्यति । अतृष्यत् । ततृष्य । तर्पिता । तृष्यात् । तर्पिष्यति । भावे तृष्यते । अतर्पि ।

णिचि तर्पयति ते । अतीतृष्यत् त अततर्पितुम् ।
इत्सु तर्पणीयम् तर्पणम् । तर्पः । तर्पकः । तर्पणी । तर्पिता । तर्पितः । तर्पितुम् । तर्पितव्यम् ।

तर्पितव्यम् । तर्पित्वा । तृप्नन् तृष्यमाणः । संतृष्य । तृष्यम् । तृष्यन् । तर्पिष्यन् ।

तच्च हिंसने कृधादि० पर० सकर्मकः चेद् तुदादिगणीयस्य वेद् ।

कर्त्तरि लपोढि लृगदः लृङ् हन्ति लृणेचि लृगदः लृगद लृणेस्त्रि लृङ्चः लृङ्गः । लृङ्क्षात् । लृणोढु ।
 अलृणोऽत् । अतर्हीत् । ततर्हं । तलृङ्गलुः । तर्हिता । लृङ्क्षात् । तर्हिष्यति । अतर्हिष्यत् ।
 कर्मणि लृङ्क्षते । अतर्हिं । णिचि तर्हयति ते । अतीलृङ्गत् त । अततर्हं त । तुदादेशु लृङ्गति

अतर्हंत् अलृङ्क्षत् । तर्हिता त्राढा तर्हो ।
 कृत्सु तर्हणीयम् । तर्हणम् । तर्हः । तर्हकः । तर्ही । तर्हिता । तर्हितः । तर्ही । तर्हितम् ।
 तर्हितव्यम् । तर्हित्वा । संलृङ्क्ष्य । लृङ्क्षम् । लृङ्गन् । लृङ्क्षमाणः । तर्हिङ्-व्यन्-व्यमाणः । तुदादेशु
 लृङ्गः । लृङ्गिः । लृङ्गन् । तर्हिङ्-व्यन्-व्यमाणः तर्ह्यन्-न् । तर्ह्यन्-भाणः ।

त्यज त्यागे स्वादिगणीयः सकर्मकः पर० अनिट् ।

कर्त्तरि त्यजति । अत्याचीत् । तत्याज । तत्यजिय तत्यक्य । तत्यजिव । त्यज्यात् । त्यक्ता । त्यज्यति
 कर्मणि त्यज्यते । अत्याजि । णिचि त्याजर्यति ते । अतित्यजत् त ।
 कृत्सु त्यजनीयम् । त्यजनम् । त्यागः । त्याजकः । घिबुष् त्यागी । त्यक्ता । त्यक्तः । त्यक्तिः ।
 त्यक्तम् । त्यक्तव्यम् । त्यक्ता । सन्त्यज्य । त्याज्यम् । त्यजन् त्यज्यमानः । त्यज्यन् त्यज्यमाणः ।

त्रप लज्जायां स्वादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः वेट् ।

१०८

कर्त्तरि त्रपते । अत्रपिष्ट अत्रप्त । त्रपे । त्रपितासे त्रप्तासे । त्रपिषीष्ट त्रप्सीष्ट । भावे त्रप्यते । अत्रापि । णिच् त्रपयति ते । अत्रित्रपत् त ।

कृत्सु त्रपणीयम् । त्रपणम् । त्रपकः । इष्णुच् अपत्रपिष्णुः । त्रपिता त्रप्ता । त्रप्तः । त्रपा । त्रपितुम् त्रप्तुम् । त्रपितव्यम् त्रप्तव्यम् । त्रपित्वा त्रप्त्वा । सन्त्वथ । त्रप्यम् । त्रपमाणः । त्रपिष्यमाणः त्रप्यमानः ।

त्रस त्रासे वा दिवादि० पञ्चे स्वादिगणीयः पर० अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि त्रस्यति त्रसति । अत्रासीत् अत्रसीत् । तत्रास त्रसतुः तत्रसतुः । त्रसिता । त्रसिष्यति । भावे त्रस्यते । अत्रासि । णिच् त्रासयति ते । अत्रित्रसत् त ।

कृत्सु त्रसनीयम् । त्रसनम् । त्रासः । त्रासकः । त्रासी । त्रसिता । त्रसाः । त्रसिः । त्रसितुम् । त्रसित्वा । कु-लक्षुः । सन्त्वथ । त्रास्यम् । त्रास्यन् त्रसन् । त्रसिष्यन् ।

तुट द्वैधीभावे अकर्मकः वा दिवा० पञ्चे तुदादि० सेट्, छेदनार्थे तु सक० ।

कर्त्तरि त्रुथति त्रुटति । अत्रुठीत् । तुलोठ । लुटिता । लुथ्यात् । लुथ्यति । भावे तुथ्यते अलोठि । णिच् लोठयति ते । अत्रिलुटत् त ।

शतलपार्ष्णः ।

कृत्सु लुटनीयम् । लुटनम् । लोटः । लोटकः । लोठी । लुटिता । लुटितः । लुटिः । लुटितुम् ।
लुटितव्यम् । लुटित्वा । संतुष्ट्य । लोच्यम् । लुच्यन् लुटन् । लुटिष्यन् ।

तै पाब्बने खादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि लायते । अत्वात् । तत्वे । ताता । तासीष्ट । कर्मणि लायते । अत्वायि । षिचि
त्वापयति ते । अतित्वप्त् त ।

कृत्सु ताणीयम् । लाणम् । लायः । लायकः । लायी । लाता । लाणः लातः । लातिः । लातुम् ।
लातव्यम् । लात्वा । सन्वाय । लेयम् । लायमाणः । लास्यमानः । कर्मणि लायिष्यमाणश्च ।

त्वर वेगे खादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि त्वरते । अत्वरिष्ट । तत्वरे । त्वरितासे । भावे । त्वर्यते । अत्वारि । षिचि त्वरयति ते ।
अतत्वरत् त । कर्मणि अत्वारि अत्वारि ।

कृत्सु त्वरणीयम् । त्वरणम् । त्वारः । त्वारकः । त्वारी । त्वरिता । त्वरितः तूर्णः । तूर्णिः ।
त्वरा । त्वरितव्यम् । त्वरित्वा । सन्त्वर्थ्य । त्वर्यम् । त्वरमाणः षिचः त्वर्यमाणः । त्वरिष्यमाणः ।

दण्ड दण्डने अदन्तचुरादि० उभयपदी द्विक० सेट् ।

कर्त्तरि दण्डयति ते । अददण्डत् त । दण्डयितासि से । कर्मणि दण्डयते अदण्डि ।

कृत्सु दण्डनीयम् । दण्डनम् । दण्डः । दण्डकः । दण्डी । दण्डयिता । दण्डितः । दण्डना ।

दण्डयितुम् । दण्डयितव्यम् । दण्डयित्वा । सन्दण्डय । दण्डयः । दण्डयन् मानः दण्डयमानः ।

दण्डयित्वन् व्यमाणः । कर्मणि दण्डित्प्रमाणञ्च ।

दन्श दंशने स्वादिगणीयः पर० सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । अदाङ्गीत् अदाङ्ष्टाम् । ददंश ददंशतुः ददशतुः ।
दश्यात् । दक्षयति । कर्मणि दश्यते । अदंशि । शिचि दंशयति-त्ते । अददंशत्-त । सनि
दिदक्षति । यङि दंदश्यते ।

कृत्सु दंशनीयम् । दंशनम् । दंशकः । दंशः । दंशी । दंष्टा । दष्टिः । प्रन्-दंष्ट्रा । दंष्टुम् ।
दंष्टव्यम् । दंष्ट्रा । उपदश्य । दंश्यम् । दशनं दंक्षयन् दंक्षयमाणः । यङ् ऊक दंदस्युक ।

सम्—सन्दशे (उभयपार्श्वतः कर्षणे) (सन्नहनने च) संदशति । संदंशः । संदंशितः । उप—उपदंशे
(सन्नभोजने) मूलकोनोपदशति । यामुल् मूलकोपदंशम् ।

दन्भ दम्भे स्वादिगणीयः परस्मैपदी अक० सेट् ।

कर्त्तरि दम्भोति । दम्भुतः । अदम्भीत् । ददम्भ देभतुः ददम्भतुः देभिय ददम्भिय । भावे दम्भते ।

अदम्भि । णिचि दम्भयति-ते । अददम्भत् त । सनि दिदम्भिपति धीयति ।

कृतसु दम्भानीयम् । दम्भनम् । दम्भः । दम्भकः । दम्भी । दम्भिता । दम्भः । दम्भिः । दम्भितुम् ।

दम्भितव्यम् । दम्भित्वा दन्ध्वा । संदम्भ । दम्भत्रः । दम्भन् । दम्भियन् ।

दम दमने दिवादिगणीयः अकर्मकः पर० सेट् ।

कर्त्तरि दासति । अदमत् अदमीत् । ददाम देमतुः । भावे दम्भते । अदमि । णिचि दमयति-ते ।

अदीदमतु त । कर्मणि अदमि अदामि ।

कृतसु दमनीयम् । दमनम् । दमः । दमकः । दमी । दमिता । दान्तः । दान्तिः । दमितुम् ।

दमितव्यम् । दमित्वा दान्त्वा । संदम्य । दम्यः । दम्यन् । दमियन् ।

दय दयने गती च स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि दयते । अदयिष्ट । देये । कर्मणि दयते । अदायि ।

कत्सु दयनीयम् । दयनम् । दायः । दायी । दयिता । दयितः । दया । दयितुम् । दयितव्यम् । ११३
दयित्वा । संदय्य । दाय्यम् । दयमानः दयित्यमाणः ।

दल भेदने स्वादिगणीयः पर० सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि दलति । अदालीत् । ददाल देलतुः । कर्मणि दल्यते । अदालि । णिचि दालयति ते
दलयति ते । अदीदलत् त । कर्मणि दाल्यते अदालि अदलि ।

कत्सु दलनीयम् । दलनम् । अप्-दलम् । दालकः उहालकः । दाली । दलिता । दलितः ।
दलितुम् । दलितव्यम् । दलिता । संदल्य । दाल्यः । दलन् । दलित्यन् । दलित्यमाणः ।

दह दाहे स्वादिगणीयः पर० सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि दहति । अधाचीत् । ददाह देहतुः देहिय ददग्ध । दग्धा । दह्यात् । धज्यति । कर्मणि
दह्यते । अदाहि । णिचि दाहयति ते । अदीदहत् त । सनि दिषच्चति यङि दंदह्यते ।

कत्सु दहनीयम् । दहनम् । दाहः । दाहकः । दाही । दग्धा । दग्धः । दग्धिः । दग्धुम् ।
दग्धव्यम् । 'दग्ध्वा । संदह्य । दाह्यः । दहन् दह्यमानः । धल्यन् धल्यमाणः । सनः दिषच्चा ।
दिषन्सुः । दिषच्चन् । यङः । दंदह्यमानः ।

दा दाने जुहोलादिगणीयः उभयपदी सकर्षकः अनिट् ।

कर्त्तरि ददाति दत्तः ददति । ददासि दत्स्यः दत्स्यः दत्स्यः दत्स्यः । दत्ते ददाते ददते
दत्पे ददावे ददुञ्जे दद्वहे दद्वहे । दद्यात् ददीत । दद्यात् दद्याम् । अददात् अदत्त ।
अद्यात् अदित अदिषाताम् । ददौ ददतुः ददिय ददाय ददे ददिषे । दातासि-ये ।
देवात् दामीष्ट । दास्यति-ते । कर्षणि दीयते । अदायि णिचि दापयति-ते । अदीदपत् ।
सनि दित्सति-ते । यञि देदीयते ।

जतृन् दानीयम् । दानय् । दायः । दायकः । दायी । दाता । दत्तः । प्रदत्तः प्रत्तः । नीत्तः ।
दत्तिः प्रत्तिः प्रदत्तिः । दातुञ् । दातव्यम् । दत्त्वा । सन्दाय । देयम् । ददत् ददानः । दास्यन्-
स्यमानः । दद्विमान् दत्तिमः । सनः दित्स्यः । दित्सन् ।

दाण् दाने स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्षकः अनिट् । षिट्

कर्त्तरि यञ्छति । अदात् । ददौ । कर्षणि दीयते । अदायि ।
जतृस जुहोलादिगणीयवत् । अशिष्टव्यहारे सन्-आत्मनेपदम् । संयञ्छते वेस्यया वस्तम् ।

दिव क्रीडाजिगीषाव्यवहारदिषु दिवा० परसौपदी क्रीडाहौ अक० व्यंवहाराहौ सक० सेट् । ११४

अदेवि । णिचि देवयति-ते । अदीदिवत्-त । सनि दिदेविषति इदूषति । भावे कर्माणि च दीव्यते ।
 क्तुषु देवनीयम् । देवनम् । देवः । देवकः । देवी । देविता । द्यूतः । द्यूतिः । देवितुम् । देवि-
 तव्यम् । देवित्वा द्यूत्वा । सन्दिव्य । देव्यम् । दीव्यन् दीव्यमानः । देविष्यन् व्यमाणः । क्विप्
 अचद्यूः । सनः इदूषा दिदेविषा । इदूषुः दिदेविषुः । इदूषन् दिदेविषन् । परि-देवि-परिदेवने
 परिदेवयति-ते परिदेवना । आ-जिगीषायाम् आदीव्यति । आद्वूनः औदरिकः ।

दिश देशने तुदादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि दिशति-ते । अदिद्वत्-त । दिदेश दिदेशिथ दिदिशे । देष्टासि-से । देव्यति-ते । कर्माणि
 दिश्यते । अदेशि । णिचि देशयति-ते । अदीदिशत्-त । सनि दिदिद्वति । यङ्ङि देदिश्यते ।
 क्तुषु देशनीयम् । देशनम् । देशः । देशकः । देशी । देष्टा । दिष्टः । दिष्टिः । एष्यन्त्य देशना ।
 देष्टुम् । देष्टव्यम् । दिष्टा । उपदिश्य । देश्यम् । दिशन् दिशमानः दिश्यमानः । दे-द्व्यन्,
 व्यमाणः । उप-उपदेशे उपदिशति शिचयतीत्यर्थः । सम्-सन्देशे (वाचिकवाचार्थकयने) सन्दि-

ग्रति । आ—आज्ञायाम् प्रादिग्रति । उत्—उद्देशे नदिग्रति । अति—अतिदेशे (तुल्यतया कथने) अतिदिग्रति । अप—अपदेशे अपदिग्रति अपदेशश्च छलम् । व्यप—संज्ञाकरणे व्यपदिग्रति सङ्केतितं करोति । नि—नियोगे निदिग्रति नियुक्ते । निर्—निर्देशे निर्दिग्रति कथयतीत्यर्थः ।

दिच् लोपने अदादिगणीयः उभयपक्षी सकर्मकः प्रनिट् ।

कर्त्तरि देग्धि दिग्धः दिहन्ति धेचि दिग्धः दिग्धः दिहन्ति दिहः दिहः दिग्धे धिच्चे । दिद्यात् दिह्यीत । देग्धु दिग्धास् । अधेक् अधेग् अधिग् । अधिचत्, अदिग्ध-अधिचत्, अधिचातास्, अधिचन्त, अधिचयाः-अदिग्धाः, अधिचि, अदिरहि-अधिचायच्चि, अधिचामहि । दिदेश् दिदिह् । देग्धासि-से । दिह्यात् धिचीष्ट । धेच्यति-ते । कर्मणि दिह्यते अदिह् । णिचि देहयति-ते । अदीदिहत्-त । सनि दिधिचति-ते । यञि देदिह्यते ।

कत्स देहनीयस् । देहनम् । देहकः । देही । देग्धा । दिग्धः । दिग्धिः । देग्धुम् । देग्धव्यम् । दिग्धा । उपदिह्य । देह्यम् । दिहन् दिहान् ; । धे-च्यन् व्यभाणः । अण्—संशये सक० संदेशि । संदेशः । संदिग्धः । संदिहानः ।

दीक्ष सौख्येऽप्योपनयननियमप्रताद्याधाने स्वादिगणीयः अकर्म्मकः आत्मनेपदी सेट् ।
कर्त्तरि दीक्षते । अदीक्षिष्ट । भावे कर्म्मणि दीक्ष्यते अदीक्षि । णिचि दीक्षयति-ते अदिदीक्षत्-त ।
इत्सु दीक्षणीयम् । दीक्षणम् । दीक्षकः । दीक्षी । दीक्षिता । दीक्षितः । दीक्षा । दीक्षितुम् । दीक्षि-
तव्यम् । दीक्षित्वा । सन्दीक्ष्य । दीक्षमाणः । दीक्षित्यमाणः ।

दीप दीप्तौ दिवादिगणीयः अक० आत्मनेपदी सेट् ।
कर्त्तरि दीपते । अदीपि-अदीपिष्ट । द्विदीपे । दीपितास्त्रे । भावे दीप्यते । अदीपि । णिचि
दीपयति-ते । अदीपित्-त-अदिदीपित्-त । सनि द्विदीपिष्यते । यङि देदीप्यते ।
इत्सु दीपनीयम् । दीपनम् । दीपनः । दीपः । दीपकः । दीपी । दीपिता । दीप्तः । दीप्तिः ।
य्यन्तस्य दीपना । दीपितुम् । दीपितव्यम् । दीपित्वा । सन्दीप्य । दीप्यमानः । दीपित्य-
माणः । यङ्कः देदीप्यमानः । उत्—उद्दीपने उद्दीपयति उत्तेजयतीत्यर्थः । उद्दीपितः उद्दीपना ।

इ अद्भुतार्थे स्वादिगणीयः पर० अक० अद्भुतापने स्रक० वेट् ।
कर्त्तरि हुनोति हुसुतः हुन्वन्ति । हुसुयात् । हुनोठु । अहुनोत् । अदावीत् अदौषीत् । हुदाव
इहुविथ । दविता दोता । दूयात् । दूयति । दविष्यति दोष्यति । भावे दूयते । अदावि ।
णिचि दावयति-ते । अद्भुदवत्-त । सनि इद्भुषति । यङि दोदूयते ।

अत्सु दवनीयम् । दवनम् । दवनः । दाः । दावः । दावकः । द्युन् दवयुः । दानी । दविता दीता ।
दूनः । दवितुम् दौतुम् । दवितव्यम् दौतव्यम् । दधित्वा दुत्वा । संद्वय । दव्यम् द्रावयत्के तु
दाव्यस् । दुव्यन् । दवि-व्यन्-व्यमाणाः दौ-व्यन्-व्यमाणाः ।

दुःख इखितकरणे अदन्तचुरादि उभयपदी यक० सेट् ।
कर्त्तरि दुःखयति-ते । मतान्तरे इःखापयति-ते । अदुदुःखत्-त । अदुदुःखपत्-त ।

दुष दोषे दिवादिगणीवः परस्मैपदी अकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि दुषति । अदुपत् अदुचत् । इदोष । दोटा । दोच्यति । भावे दुष्यते । अदोपि । णिचि
दूपयति-ते । चित्तविकारे तु दूषयति-ते दोषयति-ते चित्तम् । अदूदुपत्-त ।
अत्सु दोषणीयम् । दोषणम् । दोषः । दोषकः । दोषी । व्यन्तस्य दूषणीयम् । दूषणम् । दूषकः ।
दूष्यम् इत्यादि । दुष्टः । दुष्टिः । दोष्टुम् । दोष्टव्यम् । दुष्टा । संदुष्य । दुष्यन् । दुष्यन् ।

दुह दोहने अदादिगणीयः उभयपदी विक० अनिट् ।

कर्त्तरि दोग्धि दुग्धः दुहन्ति धीचि दुग्धः दुग्धः दुहति दुहः दुहः । दुग्धे दुहते दुहते
धुचे इहाये धुग्धे । इह्यात् इहीत । दोग्धु इग्धाम् । अधुक्-ग् अधुक्त्, अधुक्त्- ११७

अदुग्ध, अधुच्चाताम् अधुचन्त, अधुच्यथाः-अदुग्धाः, अधुचि, अधुच्चावहि-अदुह्वहि, अधुच्चासहि । ११८

दुदोह इदोहिच्य दुदुह्विब दुदुहे । दोग्धासि-से । इद्यात् धुच्चीष्ट । धोच्यति-ते ।

कर्षणि दुह्यते । अदोहि । णिचि दोहयति-ते । अदुह्वत्-त । सनि दुधुचति । यङि दोदुह्यते ।

कत्सु दोहनीयम् । दोहनम् । दोहः । दोहकः । दोहो । दोग्धा । दुग्धम् । दुग्धिः ।

दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । दुग्ध्वा । संदुह्य । दुह्यम् दोह्यम् । दुहन् दुहानः दुह्यमानः ।

धो-च्यन् च्यमाणः । कामधुक् । कामधुवा गौः । सनः दुधुच्चा दुधुचुः । दुधुचन् । यङः दोदुह्यमानः ।

दू खेदे दिवादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मिकः सेट् ।

कर्त्तरि दूयते । अदविष्ट । दुहुवे । दवितासे । दविषीष्ट । दविष्यते । भावे दूयते । अदावि । णिचि
दावयति-ते । अदूदवत्-त । सनि दुदूषते ।

कत्सु दवनीयम् दवनम् । दावः । दावकः । दावी । दविता । दूनः । दूतिः । दवितुम् । दवितव्यम् ।
दूत्वा । संदूय । दव्यम् आवथ्यके तु दाव्यम् । दूयमानः दविष्यमाणः ।

द आदरे तुदादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मिकः अनिट् प्रायेणाङ्पूर्वः ।

कर्त्तरि आद्रियते । आहत । आददे आद्रिषे । आदत्तासे । आदृषीष्ट । आदरिष्यते ।

धातुरूपादर्थः २

कर्म्मणि आद्रियते । आदारि । णिचि आदारयति-ते । आदीदरत्-त । सनि आदिदीर्षते ।
 क्तुन् आदरणीयम् । आदरणम् । दरः आदरः । आदारकः । इनि-आदरी । आदत्ती । आहतः ।
 आहतिः । आदर्तुम् । आदत्तव्यम् । आहत्य । आद्रियमाणः । आद्रियमाणः ।

हृष हर्षे गव्ये च दिवादिगणीयः पर० अक० वेद् ।

कर्त्तरि हृषति । हृषेत् । हृषतु । अहयत् । अदपौत् अदासीत् अहपत् । ददर्प,
 ददर्पिय दद्रुप्य । दर्पिता द्रप्ता । दर्पिष्यति द्रस्यति । भावे हृषते । अदर्पि । णिचि
 दर्पयति-ते । अदीहपत्-त अददर्पत्-त । सनि दिदर्पिषति दिहसति । यङि दरीहप्यते ।
 क्तुस् दर्पणीयम् । दर्पणम् । दर्पकः । दर्पी । दर्पिता द्रप्ता । हप्तः । हप्तिः । दर्पितुम्
 द्रप्त्सु । दर्पितव्यम् द्रप्तव्यम् । दर्पित्वा हप्ता । संहय । हृष्यः । हृष्यन् दर्पियन् द्रस्यन् ।

हृष दर्शने भ्वादिगणीयः पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । अदर्शत् अद्राचीत् । ददर्श, ददर्शिय-दद्रुष, दहृषिय ।
 द्रष्टा । द्रच्यति । कर्म्मणि हृष्यते । अदर्शि अदर्शिषाताम् अहचाताम् । दर्शितासे द्रष्टासे ।
 दर्शिपीठ हचीट । णिचि दर्शयति-ते । अदीहशत्-त अददर्शत्-त । सनि आत्म० दिहचते ।

कर्त्तुं दर्शनीयम् दर्शनम् । दर्शः । सुदर्शनः सुदर्शः । दर्शकः । दर्शी । द्रष्टा । दृष्टः । दृष्टिः । १२०

ख्यन्तस्य दर्शितः । एवं दर्शना । द्रष्टुम् दर्शयितुम् । द्रष्टव्यम् दर्शयितव्यम् । दृष्ट्वा दर्शयित्वा ।
संज्ञस्य संदर्श्य । ह्यस्य दर्श्यम् । पश्यन् दर्शयन् मानः ह्यस्यमानः दर्श्यमानः । द्रक्ष्यन्
द्रक्ष्यमाणः । कसु ददृशिवान् ददृशान् । कर्म्मणि दर्शय्यमाणश्च । ख्यन्तस्य दर्शयिष्यन्
यिष्याणः । सनः दिदृक्षा । दिदृक्षुः । दिदृक्षमाणः । अख्यन्तस्य कर्म्मणः कर्त्तृत्वे आत्मनेपदं
दर्शयते राजा कृत्यान् ।

ह विदारे क्रादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि ह्याति । अदारीत् अदारिष्टात् । ददार, दद्रुतः-ददरतुः, ददरिथ । दरीता दरिता ।
दीर्घीत् । दरीष्यति दरिष्यति । कर्म्मणि दीर्घ्यते । अदारि । दद्रे ददरे । णिचि दारयति-ते ।
अददरत्-त । दिदरीषति दिदरिषति दिदीर्षति ।

कर्त्तुं दरणीयम् । दरणम् । दारः । दारकः । दारी । दरीता दरिता । दीर्घः । दीर्त्तिः ।
दरीतुम् दरितुम् । दरीतव्यम् दरितव्यम् । दीर्त्वी । संदीर्घ्य । दार्थ्यम् । ह्यण्, दीर्थ्यमाणः ।
दरीष्यन् दरिष्यन् । दरिष्यमाणः दरीष्यमाणश्च । कर्म्मणि दारिष्यमाणश्च । अस्य कर्म्मकर्त्तरि
दीर्घ्यते केचिन्नु दिवादावेनं षडित्वा दीर्थ्यतीत्यपि रूपमाहुः ।

देव देवने स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि देवते । अदिदि । दिदेवे । भावे देव्यते । अदेवि । णिचि देवयति-ते अदिदेवत्-त ।
कृतसु देवनीयम् । देवनम् । देवः । देवकः । देवी । देवितुम् । देवितः । देवा । देवितुम् । देवित्वा ।
संदेव्य । देवमानः । देवियमाणः । परि-विज्ञापे परिदेवते । पर्यदेविष्ट सा पुर इति भट्टिः ।

ॐ

देव परिदेवने चुरादिगणीयः आत्मनेपदी सक० सेट् । केचित्त्वेनं दिव इत्याहुः ।
कर्त्तरि देवयते । अदिदेवत । क्लु देवयिता । देवयितुम् । देवना । देवयितव्यम् । देवयित्वा ।
देवयमानः देवयियमाणः इत्यादिभेदः । अन्यत् स्वादिगणीयवत् ।

देा खण्डने दिवादिगणीयः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि द्यति द्यतः द्यन्ति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । अदात् । ददौ । दाता । देयात् । कर्मणि दीयते ।
अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् । ददे । णिचि दापय-ति-ते । अदीदप-त्-त ।
सनि दित्सति ।

कृतसु दानीयम् । दानम् । दायः । दायकः । दायी । दाता । दितः । दितिः । दातुम् ।
दातव्यम् । दित्वा । संदाय । देयम् । द्यन् । दीयमानः । दा-स्यन्, स्यमानः ।

द्यु गतौ अदादिगणीयः परं० सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि द्योति द्युतः द्युवन्ति । द्युयात् । द्यौतु । अद्यौषीत् । द्युद्याव द्युद्यविथ-
 इद्योथ इद्युविव । द्योता । द्योष्यति । कर्मणि द्यूयते । अद्यावि । णिचि द्यावय-ति-ते ।
 अद्दद्यव-त्-त । सनि इद्युषति ।

अत्सु द्यवनीयम् । द्यवनम् । द्यवः । द्यावकः । द्यावी । द्योता । द्युतः । द्युतिः । द्योतुम् ।
 द्योतव्यम् । द्युत्वा । संद्युत्य । द्यव्यम् द्याव्यम् । द्युवन् द्यूयमानः । द्यो-ष्यन् व्यसाणः ।

द्युत विद्योते खादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि द्योतते । द्योतेत । द्योतताम् । अद्योतत । लुङि लभयपदी अद्युतत् अद्योतिष्ट ।
 दिद्युते । द्योतितासे । द्योतिषीष्ट । भावे द्युत्यते । अद्योति । णिचि द्योतयति-ते अद्दु-
 द्युतत् । सनि दिद्योतिषते ।

अत्सु द्योतनीयम् । द्योतनम् । द्योतः । द्योतकः । द्योती । द्योतिता । द्युतितम् द्योतितम् । द्युत्तिः
 विद्युत् । द्योतितुम् । द्योतितव्यम् । द्योतित्वा । संद्युत्य । द्योत्यम् । द्योतमानः द्योतिष्यमाणः ।

द्रु द्रौ गतौ च स्वादिगणीयः पर० द्रवे अक० गतौ सकर्मकः अनिट् ।
 कर्त्तरि ङिति । द्रवेत् । अद्रुद्रुपत् । इद्राय इद्रविय-इद्रोय, इद्रुव । द्रोता । द्रोयति । कर्मणि
 द्रयते । अद्राणि । गिञि द्रावय-ति-ते । अद्रुद्रव-त्-त । सनि इद्रूपति ।

कृतन् द्राणीयस् । द्रवणम् । द्रवः । द्रावः । द्रावकः । द्रावी । द्रोता । द्रुतः । द्रुतिः । द्रोतुम् ।
 द्रोतव्यम् । द्रुत्वा । संद्रुत्य । द्रव्यम्, द्राव्यम् । द्रवन् । द्रूयमाणः । द्रो-व्यन्, व्यमाणः ।
 ि-द्रिदे-पलायने च विद्रवति । उप-उपद्रवे (अनिट्योत्पादने) उपद्रवति । उपद्रुतः ।

द्रुच द्रोहे दिवादिगणीयः पर० उपसर्गे सक० अन्यथा अक० वेट् ।

कर्त्तरि भलाय द्रुसति । अद्रोहीत् । अद्रुचत् । इद्रोच इद्रोहिय-इद्रोग्ध-इद्रोढ । द्रोहिता द्रोग्धा
 द्रोढा । द्रोचिष्यति धीच्यति । कर्मणि सत्योऽभिट् स्यते । आद्रोहि आधुचाताम्-आद्रोहिपाताम्,
 आद्रोहिपत्-आधुचन्त । आडुद्रुहे-आडुद्रुहिषे-आडुधुञ्चे । णिञि द्रोहय-ति-ते । अद्रुद्रुच-त्-त ।
 कृतसु द्रोहणीयम् । द्रोहणम् । द्रोहः । द्रोहकः । द्रोही । द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा । द्रुग्धः
 द्रुढः । द्रुग्धिः द्रूढिः । द्रोहितुम् द्रोग्थुम् द्रोढुम् । द्रोहितव्यम् द्रोग्धव्यम्, द्रोढव्यम् । द्रुग्धा
 द्रुदा । संद्रुह्य । द्रोह्यः । द्रुह्यन्, अभिट् स्यमाणः । द्रोहि-व्यन्, व्यमाणः । धीच्य-न्, माणः ।

मित्थुक्-ग् मित्थुट्-इ ।

द्विष द्वेषे अदादिगणीयः उभयपदी सक्त० अनिट् ।

कश्चैरि द्वेषि द्विष्टः द्विषन्ति द्वेषि द्विष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेषु द्विषिष्क द्वेषाणि द्विष्टासु ।
अहैद्-उ, अद्विष्ट । अद्विष्यत् अनिट् । द्विष्टेन द्विषिषे । द्वेषान्-मिन्से । द्वेष्य-ति-ते । कश्चैरिण
द्विष्यते । अहैषि । णिचि द्वेषय-ति-ते । अदिद्विष-त्-रा ।

अत्सु द्वेषणीयसु । द्वेषणसु । द्वेषः । द्वेषकः । द्वेषी । द्वेषा । द्विष्टः । द्विष्टिः । द्वेषुसु । द्वेषव्यसु ।
द्विष्टा । सन्दिष्य । द्वेष्यः । द्विषन् द्विषणाः द्विष्यमाणाः । द्वेष्यन् व्यमाणाः ।

या भार्गवे प्रोषणे च जुषेत्यादि० उभयपदी सक्त० अनिट् ।

कश्चैरि दधाति दत्तः दधति दधासि दध्यः मत्त दधासि दध्यः दधमः । धत्ते दधाते दधते धत्से दधाथे
ददुष्ये दधे दध्यहे दध्महे । दध्यात् दधीत । दधातु दधासु । अदधात् अदधत् । अध्यात्
अभिरा अधिधातासु । दधी दधे । धातान्-मिन्से । अथात् धायीष्ट । भा-स्यति ते । कश्चैरिण
धीयते । प्रधासि धायिधातासु-अधिधातासु । णिचि धापयति-ते । सनि भित्तुम-ति-ते ।

अत्सु धानीयसु । धानसु । धानः । धायकः । किं अदधिः दधिः । भाथी । धाता । चितः । चित्तिः ।
अन्तानी । अथा । धातुसु । धातव्यसु । धिरया । यन्साथ । भेगसु । दधत् दधानः । भीयमानः ।
भा-स्यन् व्यमानः । कश्चैरिण भाथियसागान ।

शस्—सन्धाने संदधाति । अनुशस्—अनुसन्धाने अनुसंदधाति । वि—विधाने विदधाति । अन्तर्—
 अन्तर्धाने अन्तर्दधाति । तिरस्—तिरोधाने तिरोदधाति । अद्—अज्ञायाम्, अद्दधाति ।
 नि—निधाने निदधाति । अभि—अभिधाने अभिदधाति । परि—परिधाने परिदधाति ।
 प्रा—प्राधाने प्रादधाति । प्रनि—प्रणिधाने प्रणिदधाति । सम्नि—सन्निधाने सन्निदधाति ।
 उप-प्रा-उपाधी उपादधाति । वि-प्रा-व्याधी व्यादधाति । वि अव-व्यवधाने व्यवदधाति । अव-
 धाने अवादधाति । उप-उपधाने (शयनोपकरणभेदकरणे) उपदधाति । सम्-प्रा-समा-
 धाने समादधाति ।

धिन्व प्रीतौ गतौ च स्वादिगणीयः प्रीतौ अक० प्रीणने गतौ च सक० सेट् ।

ऋत्सि धिनोति धिशुतः धिन्वन्ति धिनोधि धिनुयः धिशुय धिनोमि धिन्वः-धिनुनः, धिन्मः-धिनुमः ।
 धिशुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । अधिन्वीत् । दिधिन्व । धिन्विता । धिन्वात् । कर्मणि
 धिन्वन्ते । अधिधन्वि ।

कृत्सु धिन्वनीयस् । धिन्वनम् । धिन्वकः । धिन्वितः । धिन्विता । धिन्वन् । धिन्वप्रमानः ।
 धिन्वि-यन्, यमाणः ।

शु कस्मै स्वादिगणीयः उभयपदी अकर्मकः कम्पने सक० अनिट् ।

१२६

शुश्रुयात् शुन्वीत् । शुनोतु शुश्रुताम् । अशुनोत् अशुश्रुत । पाणिनीयमते अशौषीत सुग्धबोध-
मते-तु अधावीत् अधुतं । दुधाव दुधुवे । धाता-स-से । धूयात् धौषीष्ट । भावे धूयते । अधावि ।
णिचि पर० धावयति । अद्रूधवत् । सनि दुधूषति ते । यङि दोधूयते ।

कृतसु धवनीयम् । धवनम् । धवः । धावकः । धावी । इल-धवित्रम् । धोता । धुतः । धुतिः । धीतुम् ।
धोतव्यम् । धुत्वा । सन्धुत्य । धव्यम् धाव्यम् । धुन्वन् धुन्वानः । यङः दोधूयमानः । धीष्यन् ।

धुर्व्वं हिंसने स्वादिगणीयः सकर्मकः पर० सेट् ।

कर्त्तरि धूर्व्वीत् । अधूर्व्वीत् । इधूर्व्वं । इत्सु । धूर्व्वणम् । धूर्त्तः । धूर्त्तिः । धूर्त्वा । क्विप् धूः ।

धू कस्मै क्रादिगणीयः उभयपदी अकर्मकः कम्पने सकर्मकः वेट् ।

कर्त्तरि धुनाति धुनीतः धुनन्ति । धुन्वीते धुनाते धुनते । धुनीयात् धुनीत । धुनोतु धुनीताम् ।
अधुनात् अधुनीत । केचित्तु धूनातीत्याद्याङ्गः । धूनाति चम्पकवनानीति कविरहस्यम् ।
पाणिनीयमते अधावीत् सुग्धबोधमते अधावीत्-अशौषीत् । दुधाव ।

धातुलुपादर्शः

धृ स्थितौ तुदादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि ध्रियते । अघृत । दध्ने । धर्त्तासे । धृषीष्ट । धरिष्यते । कर्मणि ध्रियते । अधारि ।
 शिन्धि धारय-ति-ते । अदीधर-त्-त । कर्मणि धार्यते । अधारि । सनि दिधरिषते ।
 क्तसु धरणीयम् । धरणम् । धरः । धारकः । धारी । धृतः । धर्त्तुम् । धर्त्तव्यम् । धृत्वा ।
 संघृल । धार्यम् । ध्रियमाणः धरि-ष्यन्- व्यमाणः । शिजन्तस्य धनुर्धरः वंशधरः । धारयिता
 धारयित्वा धारितः धारणा । धारय-न्- माणः धार्यमाणः ।

सन्तोषार्थकसु लभयपदी स्वादिगणीयः धर-तेति इत्यादि ।

धृप संहृतौ हिंसायाञ्च स्वादिगणीयः परसौपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि धर्षति । धर्षत् । अधर्षीत् । दधर्ष दधृषतुः । धर्षिता । कर्मणि धृष्यते अधर्षि
 णिचि धर्षय-ति-ते । अदीधृप-त्-त अदधर्ष-त्-त ।

क्तसु धर्षणीयम् । धर्षणम् । धर्षः । दुर्धर्षणः दुर्धर्षः । धर्षकः । धर्षी । धर्षिता । धर्षितः । धृष्टिः
 शयन्तस्य धर्षणा । धर्षितुम् । धर्षितव्यम् । धर्षित्वा धृष्टा । संघृष्य । धर्षन्- धृष्य-
 माणः । धर्षि-ष्यन्- व्यमाणः । धृज् धृषाक्—क्तु धृषाः ।

इष प्रागन्त्ये स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि ह्यणोति ह्यणुतात् । ह्यणुयात् । ह्यणोतु । अन्यत् सञ्चं स्वादिगणीयवत्
निष्ठायां ह्यट् धर्षितम् शतरि ह्यणन्, का प्रत्यये धर्षित्वा इति भेदः ।

इष असर्षे वा० चुरादिगणीयः उभयपदी पञ्चे स्वादिगणीयः पर० सेट् ।

कर्त्तरि धर्षयति-ते । धर्षति । अदीह्यत् अदधर्षत् । अधर्षीत् । धर्षयितासि-चे धर्षितासि ।
धर्षयिष्यति-ते धर्षिष्यति । कर्मणि धर्ष्यते ह्य्यते । अधर्षि ।

कृतम् धर्षयिता । धर्षणा । धर्षयितुम् धर्षयितव्यम् । धर्षयित्वा । संघर्ष्य । धर्ष्य-यन्
माणः धर्ष्यमाणः । धर्षयि-यन्, यमाणः । अन्यत् स्वादिगणीयवत् ।

धे पाने स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्मकः ञ्निट् ।

कर्त्तरि धयति । धयतु । धयत् । अधयत् । अदधत् अधासीत् । दधौ । धाता । धेयात् ।
कर्मणि धीयते । अधायि । णिचि धापयति-ते । अदीधपत्-त । सनि धित्सति । यङि देधीयते ।
कृतसु धानीयम् । धानम् । धायः । धायकः । स्तन्वयः । पुष्पन्वयी । धायी । धाता ।
धितः । धितिः । धातुम् । धातव्यम् । धित्वा । संधाय । धेयम् । धयन् धीयमानः । धा-स्यन्, स्यमानः १२८

ध्वन नवे व्वादिगर्भायीः पर० इक० अनिट् ।
करीरि ध्वनति । अध्यानीत् अधनीत् । नृध्वान । भावे ध्वन्यते । अध्वानि । ध्वनयति-ते

ध्वनयति-ते । अदिजनत् । कर्षीणि ध्वन्यते । अध्वानि-अध्वनि ।
कृतसु ध्वननीयम् । ध्वननम् । ध्वानः । ध्वानकः । इ-ध्वनिः । ध्वनिता । ध्वनितः । ध्वनितुम् । ध्वनितव्यम्
ध्वनित्वा । ध्वन्य । ध्वनन् । ध्वनन् ध्वन्यमानः । ध्वनि-ध्वन् । ध्वमाणाः ।

ध्वान गच्छेद् अद्वैतानुगादि उभयपक्षी० अध्वयथाः सेट् ।

करीरि ध्वनयति-ते । अदिध्वनत् । अध्वनयति । भावे ध्वन्यते । अध्वनि ।
कृतसु ध्वनयिता । ध्वनयितुम् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् ।

पन्थत् व्वादिगर्भायीयवत् ।

ध्वन्त्वा गतौ नागं अ व्वादिगर्भायीः आत्मनेपक्षी गतौ अक० भागो अक० सेट् ।
करीरि ध्वनति । अध्वानि । ध्वनयति । अध्वानि । अध्वानि । अध्वानि । अध्वानि ।

ध्वानि ध्वनयति-ते । अध्वानि-ध्वानि ।
कृतसु ध्वननीयम् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् ।

ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् । ध्वनयन् ।

ध्मा मुरयसासतनंयोगने शब्दे च स्वादिगणीयः पर० सक० शब्दे प्रक० सेट् ।
 कर्त्तृणि भवति । धमेत् । धमतु । अथमतु । अथमासीत् । दध्मौ दध्मतुः दध्माथ-दध्मिथ ।
 ध्मेयात् ध्मायात् । कर्मणि ध्मायते । अथमायि । शिचि ध्मापयति-ते । अदिध्मपत्-त ।

कृतस् ध्मानीयम् । ध्मानम् । ध्मायः । नाडीन्धमः । ध्मायकः । ध्मायी । ध्मातः । ध्मातिः ।
 ध्मातुम् । ध्मातव्यम् । ध्मात्वा । संधाय । ध्मेयम् । धमन् ध्मायमानः ध्मास्थन् ध्मास्थमानः ।
 कर्मणि ध्मायिष्यमाणश्च । आ—स्तीततायास् । आधमति उदरम् स्थायते । उरस्थाध्मानम् ।

ध्मे चिन्तायां स्वादिगणीयः पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तृणि ध्मायति । ध्मायेत् । ध्मायतु । अध्मायत् । अध्मासीत् । दध्मौ । ध्माता । ध्मेयात्
 ध्मायात् । कर्मणि ध्मायते । अध्मायि । शिचि ध्मापयति-ते । अदिध्यपत्-त ।

कृतस् ध्मानीयस् । ध्मानम् । ध्मायः । ध्मायकः । ध्मायी । ध्माता । ध्मातः । ध्मातिः । ध्मातुम् । ध्मात-
 व्यम् । ध्मात्वा । संधाय । ध्मेयम् । ध्मायन् ध्मायमानः । ध्मास्थमानः ध्मायिष्यमाणश्च । द्विप् धीः ।
 यद्यपि लृटतनटनन्दनकनप्रनायभिन्नाः सर्वे नकारादयो धातवः गणपाठे णकारादिकतया
 पठितास्तथापि प्रयोगकाले ते नकारादेशेन नादयो भवन्ति पुनश्च त एव प्रादिपूर्वकाः णत्वा-
 देशेन णादयो भवन्ति । अतोऽत्र प्रयोगानुसारेण नादय एव प्रदर्शन्ते ।

नट अवस्यन्दने (हिंसने) चुरादिगणीयः उभयपदी सकर्षकः सेट् । प्रायेणायमुत्पूर्विकः ।

कर्त्तरि उन्नाटयति-ते । उदनीनटत्-त । कर्षणि उन्नाद्यते । उदनाटि ।

कृत्सु उन्नाटनीयम् उन्नाटनम् । उन्नाटकः । उन्नाटयिता । उन्नाटितः । उन्नाटना । उन्नाटयितुम् ।

उन्नाटयितव्यम् । नाटयित्वा उन्नाद्य । उन्नाद्यम् । उन्नाटय-न्, मानः उन्नाद्यमानः ।

उन्नाटयि-ष्यन्, ष्यमाणः । उन्नाटित्यमाणाश्च । णोपदेशाभावेन नास्य णत्वम् प्रनटति ।

नट वृत्ते स्वादिगणीयः परस्मैपदी अकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि नटति अनाटीत् अनटीत् । ननाट नेटतुः । भावे नद्यते । अनाटि । णिचि नाटयति ।

षटादेशु नटयति-ते । अनीनटत्-ते । कर्षणि अनाटि अनटि ।

कृत्सु नटनीयम् । नटनम् । नाटः । नाटकः । नाटी । नटिता । नटितः । नटितुम् ।
नटितव्यम् । नटित्वा । संनद्य । नाद्यम् । नटन् नटिष्यन् । अस्य णोपदेशतया णत्वम् प्रषटति ।

नट शब्दे स्वादिगणीयः परस्मैपदी अकर्षकः सेट् ।

कर्त्तरि नटति । अनादीत् अनदीत् । ननाद् नेदतुः । भावे नद्यते । अनादि ।

षिचि नाटयति-ते । अनीनटत्-त ।

ऋतुं नटनीयम् । नटनम् । नादः । नाटकः । नादी । नदिता । नदितः । नदितुम् ।
 नदितव्यम् । नदित्वा । संनद्य । नाद्यम् । नटन् । नदित्यन् । प्रशिनदति ।
 प्र-परि-परा-निर्-अन्तर्-पूर्वकस्य गालं प्रशदति परिणदति पराणदति । निर्णादः अन्तर्णादनम् ।

नन्द आनन्दे स्थादिगणीयः परसौपदी अकर्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि नन्दति । अनन्दीत् । ननन्द ननन्दतुः । नन्धात् । भावे नन्धते । शिचि नन्दयति-ते ।

अननन्दत् ।

ऊतम् नन्दनीयम् । नन्दनम् । नन्दः । ग्यन्तस्य ल्यु-नन्दनः । अयुच्-नन्दयुः । नन्दकः । आनन्दी ।
 नन्दिता । नन्दितः । नन्दा । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । नन्दिता । संनद्य । नन्द्यः । नन्दन्-
 नन्दित्यन् । प्रादिपूर्वस्य न गालम् । प्रनन्दतीत्यादि । अभि-अभिनन्दने अभिनन्दति संवर्द्धयति ।

नम नमने स्थादिगणीयः परसौपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि नमति । अनंसीत् अनंसिष्टाम् । ननाम नेमतुः । नन्ता । नंस्यति । कर्मणि नस्यते ।
 अनामि । शिचि नमयति-ते । अनीनमतु-त । कर्मणि अनामि अनमि । सति निनंसति ।

यङि ननस्यते ।

कृत्सु नमनीयम् । नमनम् । नमः । नामकः । नामी । नन्ता । नतः । नतिः । नन्तुम् । १३४

नन्तव्यम् । नत्वा । सन्नस्य सन्नत्य । नस्यम् र-नस्त्रः नमन् नस्यमानः । यङ्ङुः नंनस्यमानः । नं-स्यन्
स्यमानः । प्रादिभ्यो णत्वम् । प्रणमति । प्रणामः । परि-परिणामे आत्म० परिणमते ।

नर्दं शब्दे स्वादिगणीयः परस्मैपदी अकर्मिकः सेट् ।

कर्त्तरि नर्दति । अनर्दीत् । ननर्दं ननर्दतुः । नर्दिता । भावे नर्द्यते । अनर्दिं । णिचि नर्द-
यति-ते । अननर्दत्-त ।

कृत्सु नर्दनीयम् । नर्दनम् । नर्दकः । नर्दी । नर्दिता । नर्दितः । नर्दा । नर्दितुम् । नर्दि-
तव्यम् । नर्दिता । संनर्द्यं । नर्द्यम् । नर्दन् नर्दिष्यन् । प्रणर्दति परिणर्दनम् ।

नश नाशे अदर्शने च दिवादिगणीयः परस्मैपदी अकर्मिकः वेट् ।

कर्त्तरि नश्यति । अनेशत् अनशत् । ननाश नेशतुः । नशिता नंष्टा नङ्गघा । नश्यात् । नशिष्यति
नङ्क्ष्यति । भावे नश्यते । अनाशि । णिचि परस्मैपदी नाशयति । अनीनशत् । सनि निनशिषति
निनङ्क्षति ।

शान्तिप्रदानम् ।

कृत्स्न नगनीयम् । नगनम् । नागः । नागकः । नाशी । नशिता नंटा नङ्घा । नटः नग्धः ।
 नटिः नग्भि । नशितुम् नंङ्म् नङ्घुम् । नशितव्यम् नंटव्यम् नङ्घव्यम् । नशित्वा नङ्घा नग्घ्वा ।
 शिनम् । नान्यम् । नगन् नशिस्यन् नङ्घ्यन् । प्रादिभ्यः शकारस्याविक्रतिस्यले णत्वं प्रणश्यति
 शन्यत शिफारे तु न, प्रनटः प्रनग्धः ।

नह वन्धने द्विवादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि नञ्प्रति-ते । अनात्सीत् प्रनङ् । ननाह नेहवुः नेहे । नहान-सि से । कर्मणि नञ्प्रते ।
 अनादि । गिञ्चि नाहयति । अनीनहत् ।

कृत्स् नहनीयम् । नहनम् । नाहः । नाहकः । नहा । नह्वः । नह्विः । नहुम् । नह्व्यम् ।
 नहा । संनहा । नाह्यम् । नह्यन् मानः । नत्-स्यन् स्यमानः । प्रादिभ्यो णत्वं प्रणञ्प्रति । प्रणङ् ।
 सम्-कन्चधारे अकर्मकः संनञ्प्रति-ते । परि—परिणाहे (विशालतायाम्) अक० परिणञ्प्रति

नाय आशीर्वादे प्रार्थने च आत्मनेपदी प्रार्थने द्विक० आशीर्वादे सक० सेट् ।

कर्त्तरि नायते । अनाथिष्ट । ननाथे । कर्मणि नाथ्यते अनाथि । णिञ्चि नाथयति-ते अननायत्-त ।

कृत्सु नाथनीयम् । नाथनम् । नाथः । नाथकः । नाथी । नाथितः । नाथा । नाथितुम् । नाथितव्यम् १३६

नाथित्वा । संनाथ्य । नाथ्यम् । नाथमानः नाथ्यमानः । नाथिथ्यमाणः । अस्य न णत्वम् प्रनाथते ।

निज शोधने जुहोत्यादि० उभयपदी सक० अणिट् ।

कर्त्तरि नेनेक्ति नेनक्तिः । नेनेजति नेनेच्चि नेनिक्यः । नेनिक्य नेनेच्चि नेनेच्चि नेनेच्चिः ।
नेनेक्ते नेनेजाते नेनेजते नेनेच्चे । नेनेज्यात् नेनेजीत । नेनेक्तु नेनेग्धि नेनेजानि ।
अनेनेक्-ग् अनेनेक्ति । अनेनेजत्-अनेनेच्चीत्, अनिक्त । निनेज निनेजे । नेक्ता-सि-से । निज्यात्
निच्चीष्ट । नेच्च्य-ति-ते । कर्म्मणि निज्यते अनेनेजि । णिचि नेजयति-ते । अनीनेज-त्-त । सनि
निनेच्चि-ति-ते । यङि नेनेज्यते । प्रादिभ्यो णत्वम् प्रणेनेक्ति ।

कृत्सु नेजनीयम् । नेजनम् । नेजः । नेजकः । नेजी । नेक्ता । नेक्तिः । नेक्तिः । नेक्तुम् ।
नेक्तव्यम् । निक्ता । विनेज्य । नेज्यम् । नेनेजत् नेनेजानः । ने-च्च्यन्-व्यमाणः ।

निन्द निन्दायां स्वादिगणीयः पर० सकर्म्मकः सेट् ।
कर्त्तरि निन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । अनिन्दीत् । निनिन्द निनिन्दतुः । निन्द्यात् ।
निन्दिषति । कर्म्मणि निन्द्यते । अनिन्दि । णिचि निन्दय-ति-ते । अनिनिन्द-त्-त ।

न्तुम् निन्दनीयम् । निन्दनम् । निन्दतः । निन्दी । निन्दिता । निन्दितः । निन्दा । निन्दि-
 तम् । निन्दितव्यम् । निन्दित्वा । निन्द्य । निन्दन् । निन्दमानः । निन्दित्व्यन्-
 निन्दित्यमाणः । प्रादिभ्यो गत्वम् प्रणिन्दति । कृत्स्न पाणिनीयमते वा गत्वम् पणिन्द्या प्रनिन्द्या
 म्गमनीयमते तु सर्वत्र वा गत्वम् ।

नी प्रापणं स्मादिगणीयः उभयपट्टी द्विकर्म्मकः अणिट् ।

कर्त्तरि गत्यति नयतः नयन्ति नयते । नयेत् नयेत । नयतु नयताम् । प्रनयत् प्रनयत ।
 चनेपीत् षनेष्ट । निनाय निन्चे । नेतानसिञ्चे । नीयात् नेपीष्ट । नेष्य-ति-ते । कर्म्मणि नीयते ।
 षनायि । णिञि नाययति-ते । अनीनय-त्-त । सनि निनीप्रति-ते । यङि नेनीयते ।

ङत्स्य नयनीयम् । नयनम् । नयः । उपनयः त्रिनयः । उन्नायः सन्नायः श्रानायः । नायकः । नायी ।
 नेता । नीतः । नीति । नेतव्यम् । नीला । विनीय । नेयस् । नयन् नयमानः नीयमानः । नेष्यन्-

नेष्यमाणः । कर्म्मणि नायिष्यमाणाश्च । प्रादिभ्यो गत्वम् प्रणयति । प्रणयः ।

षत्कारणे प्रणयति करोति । अप-दूरीकरणे अपनयति । उप-उपनयने आत्मनेपदम् उप-

अयते । उत्-उन्नयने (उत्प्रेक्षायाम् ऊर्ध्वं चंपणे च) उन्नयति उत्प्रेक्षते ऊर्ध्वं चिपति वा
 अभि—अभिनये (आकारादिना तदसुरूपकरणे) अभिनयति । अनु-अनुनये (रुन्तीषादिजनक
 व्यापारकरणे) अनुनयति । वि—विनये आत्मनेपदी विनयते । वि-विगणने च (ऋणशोधनार्थं
 गणनायाम्) आत्मनेपदी ऋणं विनयते शोधनार्थं गणयतीत्यर्थः ।

बु खुतौ अदादि० परस्मैपदी सक० वेट् ।

कर्त्तरि नौति सुतः सुवन्ति नौषि सुयः सुय नौमि । सुयात् । नौतु नयानि नयाव नयाम ।
 अनौत् । अनावीत्-अनौषीत् । सुनाव सुबुविथ सुबुविव । नविता-नोता । नविष्यति-नोष्यति ।
 कर्म्मणि नूयते । अनावि । णिचि नावय-ति-ते । अनूव-त्-त । सनि सुनूषति । यङि नोनूयते ।
 इत्सु नवनीयम् । नवनम् । नवः अभिनवः । नावकः । नावी । नविता-नोता । सुतः । सुतिः ।
 नवितुम् नौतुम् । नवितव्यम्-नोतव्यम् । नवित्वा-सुत्वा । संसुत्य । नव्यम् नाव्यम् । सुवन्-
 नूयमानः । नविष्यन्-नोष्यन् । नविष्यमाणः, नोष्यमाणः कर्म्मणि नाविष्यमाणश्च । प्रादिभ्यो
 णत्वम् प्रणोति । प्रणवः ।

सुद प्रेरणे तुदादिगणीयः उभयपक्षी सकर्मकः षण्डि ।

कर्त्तरि षण्ड-ति-ते । सुदे-त्-त । सुद-तु ताम् । अनौत्मीत् अयुत्त । अनौद सुनोदिय
पुनरिडा सुनदे । नोत्ता-सि-से । सुद्यात् सुत्सीट । नोत्स्य-ति-ते । कर्मणि सुद्यते । अनोदि ।
गिण-न नोदय-ति-ते । अनसूद-त्-त । सनि सुनुत्स-ति-ते । यञि नोसुद्यते ।

नरम् नोदनीयम् । नोदकम् । नोदः विनोदः । नोदकः । नोदी विनोदी । सुत्तः सुजः । सुतिः ।
नोत्तम् । नोतय्यम् । नुत्ता । संनुद्य । नद-न् । सानः नुद्यमानः । नोत्-स्यन्
स्यमानः । प्राडिभो गत्वम् प्रणुदति । प्रणोदनम् । वि-विनोदि (हर्षहेतु कव्यपारे) सकर्मकः
विनुदति । विनोदः । णिचि हर्षसम्पादने व्यापारे विनोदयति । अप-अपसारणे स्वगुणे
च अपनुदति ।

नू साने तुदादिगणीयः परसौपदी सकर्मकः षेट् ।

कर्त्तरि नुति नुतः नुन्ति । नुवेत् । नुवतु । अनुवीत् अनुविटाम् । नुनात्र नुन्यतुः
नुनरित् । नुयिता । नुयिद्यति । कर्मणि नूयते । अनानि । णिचि नात्रय-ति-ते । अननव-त्-त ।
मानि नुनूपति । यञि नोनूयते ।

कृतुः नुवनीयम् नुवनम् । नुवः । नावकः । नुविता । नूतः । नूतिः । नुवितुम् । नुवितव्यम् । १४०

नुवित्वाः संनय । नूयं नाव्यम् । नुवनं नुवमानः नूयमानः । नुवि-व्यन् व्यमाणः । कर्ष्यणि
नाविद्यमाणश्च । प्रादिभ्यो णत्वम् प्रणुवति । प्रणूतः ।

वृत् नर्त्तने दिवादिगणीयः प्र-र्यौपदी-अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि वृत्त्यतः वृत्त्यन्ति । अनर्त्तौत् । ननर्त्तौ । नर्त्तिता । वृत्तात् । नर्त्तियति नर्त् स्यति ।
भावे वृत्त्यते । अनर्त्ति । णिच् नर्त्तय-ति-ते । अनीवृत्तत् अननर्त्तौत् । षनि निनर्त्तिषति
निवृत्सति ।

कृतुः नर्त्तनीयम् । नर्त्तनम् । नर्त्तः । नर्त्तकः नर्त्तकी । नर्त्ती । नर्त्तिता । वृत्तः । वृत्तिः । नर्त्तितुम् ।
नर्त्तितव्यम् । नर्त्तित्वा । संवृत्त्य । वृत्त्यं नर्त्त्यम् । वृत्त्यन् । नर्त्तियन् नर्त् स्यन् । प्रादिभ्यो
न णत्वम् प्रवृत्त्यति ।

पच पाके स्वादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि पचति-ते । पचेत्-न्त । पच-तु-ताम् । अपच-त्-त । अपाचीत् अपक्त । पपाच । पेचतुः ।
पेचिय-पपक्य पेचिव पेजे । पक्तांसि-से । पच्यात् पचीष्ट । पच्य-ति-ते । कर्ष्यणि पच्यते ।

अथानि । गिचि पात्रय-ति-ते । अपीपच-त्-त । मनि पिपञ्च-ति-ते । यति पापचते ।
 अत् पचनीयम् । पचनम् । पाकः । सितम्पचः द्रोणसचः । पचः । सुपचः दुष्पचः । पाचकः ।
 दगुचु चत्तचिगुः । एनिम पचेतिमम् । पक्ता । ति, म् च, पक्तिमः । पक्तः । पक्तिः । पचा ।
 पक्तुम् । पक्तव्यम् । पक्ता । संपच । पाच्यम् । पच-न्, मानः । पच्यमानः पच्य-न्, माणः ।

पच व्यक्तीकारे स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि पचते । अपचिष्ट । कर्मणि पचत्रते । अपचि । गिचि पचय-ति-ते । अपपञ्च-त्-त ।
 कर्त्तुं पचनीयम् । प्रपञ्चनम् । पञ्चः । पञ्चकः । पञ्चितम् । पञ्चितुम् । पञ्क्तिः । पञ्चितव्यम् ।
 पञ्चिता । पञ्चमानः पञ्चियमाणः ।

पञ्च िस्तारे चुरादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि पचय-ति-ते । अपपञ्च-त्-त । कर्मणि पचत्रते । अपचि ।
 कर्त्तुं पञ्चयिता । पञ्चना । पञ्चयितुम् । पञ्चयितव्यम् । पञ्चयित्वा । पञ्चय-न्, मानः ।
 पञ्चमानः । पञ्चयि-व्य-न्, व्यमाणः इत्यादि भेदः अन्यत् स्वादिगणीयात् ।

पठ अंशने चुरादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।

१४२

कर्त्तरि पाठय-ति-ते । अप्रीपठ-त्-त । कर्मणि पाठ्यते । अपाठि ।

कृत्स्ण पाठनीयम् पाठनम् । पाठकः । पाठी । पाठयिता । पाठितः । पाठना । पाठयितुम् ।
पाठयितव्यम् । पाठयित्वा । संपाद्य । पाठ्यम् । पाठयन् । मानः पाठ्यमानः । पाठयिष्यन्-
व्यमाणः । कर्मणि पाठिष्यमाणश्च । उत्-उत्पाठने (उन्मूलने) उत्पाठयति मूलादुत्पापयति ।

पठ पठने स्वादिगणीयः परस्मैपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि पठति । अपाठीत् । पपाठ प्रेठतुः । कर्मणि पठ्यते । अपाठि । णिचि पाठय-ति-ते ।
अप्रीपठ-त्-त । सनि पिपठिषति । यङि पापठ्यते ।

कृत्स्ण पठनीयम् । पठनम् । पाठः । पाठकः । पाठी । पठिता । पठितः । पठितः । पठितुम् ।
पठित्वा । सम्पद्य । पाठ्यम् । पठन् । पठ्यमानः । पठिष्यन् व्यमाणः । ख्यन्तस्य पाठनीयम् ।
पाठनम् । पाठयिता । पाठितः । पाठना । पाठयितुम् । पाठयितव्यम् । पाठयित्वा । पाठयन्-
मानः पाठ्यमानः । पाठयिष्यन् व्यमाणः । इति भेदः । सनः पिपठिष्रा पिपठिषुः । पिपठि-
षन् । क्विपि पिपठीः ।

धातुरूपादर्शः ।

पण व्यरुदारे सुतो च आदिगणीयः आत्मनेपदो सेट् ।

पतीरि पणायते पणायति । अपणायिष्ट । अपणिट । पणायान्-पणम्-पणम्-पणम् ।
पणायिताभे पणित्ताभे । सुतो आञ्जिभातुकेऽपि ता आयः पणते इत्यारिडि । कश्चिण पणायते
पणते । अपणायि-अपणि ।

कतए पणायनीयस्-पणनीयम् । पणायनस्-पणनम् । पणः । पणायकः-पणकः । पणा-
यिता-पणिता । पणायितः-पणितः । पणायाम् । पणायितुम् पणितुम् । पणायितव्यम्-
पणितव्यम् । पणायित्वा-पणित्वा । सम्पणाय-सम्पणय । पणाय्यम् पण्यम् । पणायमानः सुतो
पणमानोऽपि पणायि-यन्-यसाणः-पणिय्यसाणः ।

पत पतने स्वादिगणीयः पर० अक० सेट् ।

पतीरि पतति । अपतत् । पपात पेततुः । पतिता । पत्यात् । पतियति । माने पत्वते ।
अराति । णिचि पातय-ति-ते । अपीपत-त्-त । मनि पिपतियति-पित्सति । अडि
पतीपतते ।

षीत्सु पतनयम् । पतनम् । पातः । पातकः । पाती । दृष्टुञ् उत्पत्तिष्णुः । उकञ् पातुकः । १४४
 पतितः । पत्तिः । पतितुम् । पतितव्यम् । पतित्वा । सम्पत्य । पात्यम् । पतन् पतिष्यन् । ख्यन्तस्य
 पातनीयम् । पातनम् । पातयिता । पातितः । पातना । पातयितुम् । पातयितव्यम् ।
 पातयन् मानः पात्यमानः । पातयिष्यन् व्यमाणः । कर्षेण पातिष्यमाणश्च । सनः पिपतिषा-
 पित्सा । पिपतिषुः-पित्सुः । पिपतिषन् पित्सन् ।
 उत्—ऊर्ध्वपतने उत्पतति । प्रनि नमस्कारे सक० प्रणिपतति । अनु—अनुगमने अनुपतति ।

पद गतौ द्विकादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्षकः अनिट् ।
 कर्त्तरि पद्यते । अपादि । पत्स्यते । कर्षेण पद्यते । अयादि । णिचि पादय-ति-ते अपीपद-त्-त ।

सनि पिप्रदिप्रते पित्सते । यङि-पनीपद्यते । प्रणि-प्रणिपद्यते ।
 षीत्सु पदनीयम् । पदनम् । पादः । पादी । पादकः । पत्नः । पत्तिः । पत्तुम् ।

पत्तव्यम् । पत्त्वा । प्रपद्य । पाद्यम् । पद्यमानः । पत्स्यमानः । ख्यन्तस्य पादनीयम् ।
 पादनम् । पादयिता । पादितः । पादना । पादयितुम् । पादयितव्यम् । पादयित्वा ।
 पादयन् मानः पाद्यमानः । पादयिष्यन् व्यमाणः । कर्षेण पादिष्यमाणश्च । सनः

पिपट्टिमा पितृमा पिपट्टिषुः पितृसुः । पिपट्टिगमागः-पितृसमान । यदि पनीपट्टुमान् ।
 उत्-उत्तरी अत्त० उत्पद्यते । उट्टपाटि । उत्पन्ना । उत्पत्तिः ।

10

सम्-सम्पत्तौ पत्त० सम्पद्यते । सम्पन्नः सम्पत्तिः-सम्पत् । नि-सर्गणे अत्त० पिपद्यते । पिपन्नः
 पिपत्तिः पिपत् । भा-आपत्तौ (आपत्प्रार्थौ, इडाढागमने, तर्कविगोचे च) आपद्यते
 आपट्टं प्राप्नोति इडाढागच्छति तर्कनिपययीभाति । आपन्नः आपत्तिः-आपत् । प्रति-ज्ञाने,
 भीकरे, वा प्रतिपद्यते जानाति स्वीकरोति वा । उप-उपपत्तौ (बुक्तिवृत्तभवने) । उपपद्यते ।
 उपपन्नः उपपत्तिः । णिचः उपपाद्यति । उपपाद्यते । उपपादनीयम् । उपपाद्यस् ।
 पभि-उप-स्तौ लारे अभ्युपपद्यते स्वीकरोति । अभ्युपपन्नः अभ्युपत्तिः ।

पा पाने स्वादिगणीयः सत्त० अनिट् ।

कृतीरि पिपति । पिपत् । अपिपत् । अपिपत् । पपौ पिपिद्य-पमाय फसिप । पाता ।
 पेयात् । कश्चिणि षीयते । यपाथि यपाथिगतासु-आपासातासु । पपे । पाथितासे पातासे ।
 पिपिथि पायथ-ति-ते । अपीथ-त्-त । पिपासति । यदि पेपीयते ।

ज्ञातुञ्च पानीयम् । पानम् । पायः । पायकः । मधुपः द्विपः फेनपः । क्षीरपायी । पाता । पीतः । १४६
 पीतिः । पातुम् । पातव्यम् । पीत्वा । आपाय । निप्रीयेति तु पीडोरूपम् । पेयम् । पिबन् ।
 पीयमानः । पात्यन् पात्यमानः । सनः पिपासा । पिपासुः । यिपासन् ।

पा रच्ये अदादिगणीयः परस्मैपदी सक० अनिट् ।
 कर्त्तरि प्राति । पायात् । पाठु । अयात् अपान्-अपुः । अयासीत् । पपौ पपुः । कर्त्तरि
 पायते । अपायि । णिचि पालय-ति-ते । अपीयल-त्-त ।
 ज्ञातुञ्च पिबतेरिव रूपम् । पातः । पातिः । पात्वा । पान् इत्यादि भेदः ।

पार कर्त्तृसमाप्तौ अदन्तचुरादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।
 कर्त्तरि पारयति-ते । अपपारत्-त । कर्त्तरि पार्थते । अपारि ।
 ज्ञातुञ्च पारणीयम् । पारणम् । पारः । पारकः । पारयिता । पारितः । पारणा । पार-
 यितुम् । पारयितव्यः । पारयित्वा । सम्पार्थ्यं । पार्थ्यम् । पारयन्-माणः पार्थ्यमाणः ।
 पारयि-व्यन् व्यमाणः । कर्त्तरि पारिथ्यमाणश्च ।

धातुरूपादर्शः ।

पाल रपणे नुरादिगणीयः उभयपट्टी सक० सेट्ट ।

कर्त्तरि पालय-ति-ते । पालीपाल-त्-त । पालयिता-भि-से । कर्त्तृणि पाल्यते । पपालि ।

कर्त्तृषु पालनीयम् । पालनम् । पालः । एण् चैवपालः भूपालः । पालकः । पालयिता ।

कर्त्तृणः । पालना । पालयितम् । पालयितव्यम् । पालयित्वा । सम्पाल्य । पाल्यः ।

पालयन्-मानः पाल्यमानः । पालयि-व्यन्-व्यमाणः कर्त्तृणि पालियमाणश्च ।

पिप पेपणे कथादिगणीयः परस्मैपट्टी सक० पनिट् ।

कर्त्तरि पिपटि पिंठः पिंपन्ति पिपञ्चि पिंठः पिंठ पिपञ्चि पिप्य. पिंमः । पिंथात् । पिपट् ।

पिपु म्ठि । अपिपट्-न् अपिपटाम् । अपिपत् । पिपेप । पिपेपिच पिपेपिा । पेडा ।

पिथ्यात् । पेड्यति । कर्त्तृणि पिथ्यते । अपेपि । णिञ्चि पेपय-ति-ते । मनि पिपिञ्चति ।

कर्त्तृषु पेपणीयम् । पेपणम् । पेपः । पेपकः । पेपी । पेडा । पिटिः । पेडुम् । पेडव्यम् । पिट्टा ।

मभिस्य । णसुन् गुञ्त्पेपं पिपटि । पेप्यम् । पिंपन् । पिप्यमाणः । पे-ञ्च्यन्-ञ्च्यमाणः ।

कूर्त्तरि पीडयन्ति-ते ।
पीड पीडने चुरादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।

कूर्त्तरि पीडनम् । पीडः । पीडकः । पीडी । पीडयिता । पीडितः । पीडा । यिजन्तस्य,
पीडना । पीडयितुम् । पीडयितव्यम् । पीडयित्वा । संपीड । पीडयन् मानः पीडय-
मानः । पीडयि-त्यन् व्यमाणः । पीडित्यमाणश्च । कूर्त्तरि आ—भूषणे आपीडयति । आपीडा ।

पुष पोषणे दिवादिगणीयः परस्मैपदी सक० अनिट् ।

कूर्त्तरि पुष्यति । पुष्यत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । अपुष्यत् । पुपोष । पुपोषिय पुपुषित् । पोष्टा ।
इत्सु पोषणीयम् । पोषणम् । पोषः । पोषकः । पोषी । पोष्टा । पुष्टः । पुष्टिः । पोष्टुम् । पोष्टव्यम् ।
पुष्टा । सम्पुष्य । पोष्यम् । पुष्यन् । पुष्यमाणः । पो-त्यन् व्यमाणः ।

तुष गोपणे ऋषादिगणीयः परस्मैपदो सकर्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि प्रगाति । प्रगतीतः । प्रगन्ति । प्रगियात् । प्रगान् । प्रग्यात् । प्रगोयीत् । प्रगिता ।

गोपिष्यति । कर्मणि प्रुष्यते । अपोषि । णिचि गोपय-ति-ते । अपूपुष-त्-त ।
 अत्प्र दिादिगणीयात् षोषिता । पोषितुम् । पोषितव्यम् । पोषित्वा । प्रगन् । इत्यादि भेदः ।

पुष्य णिक्ताये दिनादिगणीयः परस्मैपदो अक० सेट् ।

कर्त्तरि पुष्यति । अपुष्यीत् । भावे । पुष्यते । अपुष्यि । णिचि पुष्य-य-ति-ते ।
 अत्प्र पुष्यणीयम् । पुष्यणम् । अच् पुष्यम् । पुष्यता । पुष्यतः । पुष्या । पुष्यितुम् । पुष्यि-
 तव्यम् । पुष्यित्वा । सम्पुष्या । पुष्यन् । पुष्यिष्यन् ।

पू गोपणे ऋषादिगणीयः आत्मनेपदो सक० सेट् ।

कर्त्तरि पाते । अपापीत् । कर्मणि पूयते । अपाति । णिचि पातय-ति-ते । अपोपय-त्-त ।
 भानि पुपुषते । णिचः सन्ति पिपातयिषति ।

नत्प्र पानीयम् । पानम् । ल्यु पानः । पावकः । पानिता । पूतः-पतिः । पूतः । पानि-

तुम् । पवितव्यम् । पवित्वा पूत्वा । सम्पूय । विपूयः पव्यम् पाव्यम् । पवमानः पूयमानः । १५०
पवि-व्यन् व्यमाणः । कर्त्तृणि पाविष्यमाणश्च ।

पू शोधे दिवादिगणीयः आत्मनेपदी अक० सेट् ।
कर्त्तरि पूयते । अपविष्ट । पुपुवे । भावे पूयते । अपावि । इत्सु स्वादिगणीयवत् ।
पूयमान इति भेदः ।

पू शोधने क्त्वादिगणीयः उभयपदी सक० सार्धधातुके क्लृप्तः सेट् ।
कर्त्तरि पुनाति पुनीतः पुनन्ति पुनीते । पुनीयात् पुनीत । पुनातु पुनीताम् । अपुनात्
अपुनीत । अपावीत् अपविष्ट । पुपाव पुपुवे । पवितासि-से । पूयात् पविषीष्ट । पविष्य-ति-ते ।
अन्यत् स्वादिगणीयवत् । निष्ठायां नाशेऽर्थे पूनः अन्यत् पूतः । इत्र-पवित्रम् । शतरि पुनन्
पुनानः इति भेदः ।

धातुसूत्रम् ।

पूज पूजने चरादिगणीयः उभयपदी भक्त० सेट् ।

कर्त्तृ र पूजयति-ते । अपपूज-त्-त । कर्मणि पूजते । अपूजि अपूजयिषाताम्-अपूजयताम् ।
यत्नं यत्नीयम् । पूजकः । पूजनी । पूजयिता । पूजितः । पूजा । पुनर्गन्तव्यं पूजना ।
नृणांयत्नम् पुत्रयितव्यम् । पूजयित्वा । भस्मज्ज । पूज्यः । पूजयन् मानः पूजयमानः ।
पठिय-व्यन् व्यसाणः । कर्मणि पूजियमाणश्च ।

पूर पूर्यते द्विवादिगणीयः शालनेपदी भक्त० सेट् ।

कर्त्तृ र पूर्यते । अपूरि-अपूरिष्ट । पूर्ये । पूरिता । कर्मणि पूर्यते । अपूरि । णिचि पूरय-ति-ते ।
अपूपूर-त्-त ।

यत्नं पूरणीयम् । पूरणम् । पूरः । पूरकः । पूरी । पूरिता । पूर्णः पूर्त्तं खातादि । पूरितः ।
पूरितम् । पूरितव्यम् । पूरित्वा । मस्यूर्ध्वं । पूर्यम् । पूर्यमाणः । पूरिष्यमाणः ।

एत् पूर्यते चुरादिगणीयः उभयपदी भक्त० सेट् ।

कर्त्तृ र पूरयति-ते । अपपूर-त्-त । पूरयिता । कर्मणि पूर्यते । अपूरि । अपूरिषाताम्
अपूरयिषाताम् ।

कृतसु पूरयिता । पूर्यः-पूरितः । पूरणा । पूरयितुम् । पूरयितव्यम् । पूरयित्वा । पूरय-न्, माणः । १५३
 पूरयि-ष्यन्, व्यमाणः इत्यादि भेदः । अन्यत् दिवादिगणीयवत् ।

इ प्ररणे जुहोत्यादि० सक० परस्मैपदौ अनिट्, वा दीर्घः दीर्घपञ्चे सेट् ।

पिपृयात् पिपूर्यात् । पिपृत् पिप्रति-पिपुरति पिपर्षि पिप्रथः-पिपूर्यः पिप्रर्षि पिप्रवः-पिपूर्यः ।
 अपिपः अपिप्रथताम्-अपिपृत्ताम् अपिप्रथः । अपिप्रथं पिपूर्यं पिपरथि पिपराव ।
 परीता परिता पत्ता । अपारीत् अपार्षीत् । पपार पपरतुः-पप्रतुः ।
 प्रियते पर्यते । अपारि । पारितासे परीतासे परितासे पत्तासे । णिञि पारयति-ते । सनि
 पिपरीषति पिपरिषति पुपूर्षति ।

कृतसु परणीयम् परणम् । परः पारः । पारकः । पारी । बरीता परिता पत्ता । पूर्यः प्रथः ।
 पूर्यः प्रथिः । परीतम् परितुम् पत्तुम् । परीतव्यम् परितव्यम् पत्तव्यम् । पीर्त्वा प्रत्वा ।
 आपूर्यं प्राप्र्य । पार्यम् प्रथम् । पिपुरत् पिप्रत् । पूर्यमाणः प्रियमाणः । परीष्य-न्,
 परिष्यन् परीष्यमाणः परिष्यमाणः । कर्षेण पारिष्यमाणश्च ।

भाष्यपादार्थः ।

इत्यापारे तुडादिगणीयः सात्मनेपदी सकृश्चितः षन्ति । प्रायेण व्यापूर्त्थे ।

अतीर व्याप्रियते । व्याप्रियेत । व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्त । व्यापने । व्याप्यीट ।

व्यापरिजते । कर्मणि व्याप्रियते । व्यापारि । णिञि व्यापारयन्ति-ते । व्यापीपर-त्-त ।

अतम् व्यापरणीयम् । व्यापरणम् । व्यापारः । व्यापारकः । व्यापारी । व्यापता ।

व्यागतः । व्यागतः । व्यापतुम् । व्यापतीव्यम् । व्यापार्थः । व्याप्रियमाणः ।

व्यापरियमाणः । कर्मणि व्यापारिध्यमाणश्च ।

इ प्रीतौ स्वादिगणीयः परस्मैपदी अक० प्रीगने सक० अन्तिट् ।

अतीरि पणोति पणुतः पणन्ति । पणुयात् । पणोतु । अण्णात् । अमाधीत् । पमार पप्रतः ।

पत्नी । प्रियात् । परिष्यति । कर्मणि प्रियते । अपारि अपारिषाताम्-अट्याताम् । णिञि

कारयति-ते यपीपरत्-त । अति पुपूर्षति । इत्सु पण्वन् इति भेदः अन्वत् तुडादिगणीयन्तु ।

इच सम्पर्के रुधादिगणीयः पर० अक० सेट् ।

अतीरि पणक्ति पणुः पञ्चति पणञि पक्वः पण्य पणञ्मि पञ्चः एञ्मः । पञ्चगात् । पणक्तु ।

पञ्क्ति । अट्णक्-ग् । अपर्चति । अपर्च । पपर्च । पपर्चिता । भावे पृच्छते । अपर्चि ।

कृत्सु पर्वनीयम् । पर्वनम् । पर्वः । धिबुन् सम्पर्कौ । पर्विता । पृक्तः । इक्तिः । पर्वितुम् । पर्वितव्यम् । १५६।
पर्वित्वा । संपृच्य । पर्वयम् । पृच्यन् । पर्विष्यन् । क्तिप्, पृक् ।

पेस गतौ स्वादिगणीयः परस्मैपदी सक० सेट्, ।
कर्त्तरि पेसति । अपेसीत् । कर्षीणि पेस्यते । अपेसि । णिचि पेसयति-ते । अपिपेसत्-त ।
कृत्सु पेसनीयम् । पेसनम् । पेसः । पेसकः । पेसी । पेसिता । पेसितः । पेसा । पेसितुम् ।
पेसितव्यम् । पेसित्वा । सम्पेस्य । पेसन्, पेसमानः । पेसि-ष्यन्, ष्यमाणः ।

पेस अनादरे चुरादिगणीयः उभयपदी सक० सेट्, ।
कर्त्तरि पेसवति-न्ते । अपीपिसत्-त । कृत्सु पेसयिता । पेसयितुम् । पेसयितव्यम् । पेसयित्वा ।
पेसयन्, मानः । पेसयिष्यन्, ष्यमाणः । इत्यादि भेदः अन्यत् स्वादिगणीयवत् ।
षाय हृद्वौ स्वादिगणीयः आत्मनेपदी अक० सेट्, ।

कर्त्तरि षायते । षयाचि-अषायिष्ट । पिषे । भावे । षायते । अषायि । यङि पेपीचते ।

मु गमने स्वादिगणीयः ब्राह्मणेपदी सकर्मकः षडित् ।

कर्मिणि भवति । षडोष् । प्रभूने । प्रीताये प्रीयते । कर्मिणि प्रयुते । षड्राणि । णिचि प्राय-
ति-ते । षडिभ्रातृ-त-षडुभ्रातृ-त ।

कृत्य प्रालीयम् । प्राणम् । प्रातः । प्रातकः । प्राती । प्रीता । प्रुतः । प्रुतः । प्रतम् । प्रुत्वा ।
कर्म्युत् । प्रत्यम् । प्रामाणः प्रूयमाणः । प्रीयमाणः । कर्मिणि प्राणियमाण य ।

प्रुप दाहे स्वादिगणीयः परस्मैपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्मिणि प्रोपति । षप्रोधीत् । प्रुप्रोप । कर्मिणि प्रुयते । षप्रोपि । णिचि प्रीयय-ति-ते ।
षप्रप्रुप-तृ-त ।

कृत्य प्रीयणीयम् प्रीयणम् । प्रीयः । प्रीयकः । प्रीयी । प्रीयिता । प्रुटः । प्रुडिः । प्रीयि-
तम् । प्रीयित्यम् । प्रीयित्वा । प्रुद्धा । संमुख्य । प्रीयन् । प्रुयमाणः । प्रीयि-यन् व्यमाणः ।

ब्राह्मणे स्वादिगणीयः ब्राह्मणेपदी अकर्मकः सेट् ।

कर्मिणि यति । षयति । भागे वृद्धते । षयाति । णिचि ब्राह्मय-ति-ते । षपिब्रय-तृ-त ।

धातुरुपादान्तः ।

कृत्सु भवनीयम् । भवनम् । ख्यन्तस्य भावनम् । भवः । विश्वः-विश्रावः । आश्रवः-आश्रावः । भावकः । १५८
 भविता । भवितः । भवितुम् । भवितव्यम् । भवित्वा । संभव्य । भाव्यम् । भवमानः
 भविष्यमाणः ।

मुष-दाहे स्वादिगणीयः आत्म० सक० सेट् । मुषद्रवकार्थम् ।

कर्त्तरि भ्राति । भ्रातः । भ्रायात् । भ्रातु । भ्रासात् अमुः-अभ्रान् । अभ्रासीत् अभ्रासिष्टान्

अभ्रासिषुः । पश्यौ । भ्रायात्-भ्रयात् । कर्मणि भ्रायते । अभ्रायि । णिचि भ्रापयति अभ्रिष्यत् ।

कृत्सु भ्राणीयम् । भ्रानम् । भ्रायः । भ्रायकः । भ्रायी । भ्राता । भ्रातः । भ्रातिः । भ्रातुम् ।

भ्रातव्यम् । भ्रात्वा । संभ्राय । संभ्रायम् । भ्रान्, भ्रायमानः । भ्रा-स्यन्, स्यमानः । कर्मणि
 भ्रायिष्यमाणश्च । प्रणिभ्राति । प्रणिभ्रासा ।

फल गतौ निष्कृत्तौ च स्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि फलति । अफालीत् । फफाल फेलतुः । कर्मणि फल्यते । अफालि । णिचि फालय-ति-ते ।
 गत्यर्थस्य तु फलयति । उभयर्थीः अपीफल-त्-त ।

धातुरूपादर्शः ।

बीभत्सुः । बीभत्सितुम् । बीभत्सितव्यम् । बीभत्सित्वा । बीभत्स्य । बीभत्स्यम् । १६०
 बीभत्समानः बीभत्स्यमानः बीभत्सिष्यमाणः । निन्दाभिन्नार्थे तु बधते । अबधिष्ट । अबधे इत्यादि ।

बन्ध बन्धने क्रयादिगणीयः पर० सक० अनिट् ।
 कर्त्तरि बभ्राति बध्नीत बध्नन्ति । बध्नीयात् । बभ्रातु बधान । अबभ्रात् । अबान्त्सीत् अबान्धाम्

अबबन्धत्-त । अबन्ध बबधतुः बबन्धतुः । कर्त्सेणि बध्यते । अबन्धि । णिचि बन्धयति-ते ।
 कर्त्सु बन्धनीयम् । बन्धनम् । बन्धः प्रबन्धः । बन्धकः । बन्धी । बन्धा । बद्धः । बद्धिः । बन्धुम् ।

अनु—अनुबन्धने अनुबभ्राति । समु—संबन्धे संबभ्राति । उत्—उबन्धने उबभ्राति । प्रति—प्रतिबन्धे
 प्रतिबभ्राति । नि—निबन्धे निबभ्राति । निर्—निर्बन्धे निर्बभ्राति । प्रप्रबन्धे प्रबभ्राति ।

बाध विधाते स्वादिगणीयः आत्मनेपदी सक० सेट् ।
 कर्त्तरि बाधते । अबधिष्ट । अबधे । कर्त्सेणि बाध्यते । अबधि । णिचि बाधयति-ते अबबाधत्-त ।
 कर्त्सु बाधनीयम् । बाधनम् । बाधः । बाधकः । बाधिता । बाधितः । बाधा । बाधितुम् ।

धातुरूपादर्शः ।

बृवरणे (प्रार्थने) ऋगादिगणीयः परस्मैपदी सक० सेट् ।

१६३

वरिता वृणाति-वृणाति बृणीतः-बृणीतः वृणन्ति-वृणन्ति । अबारीत् । बवार बवरतुः । बरीता-
अबीबर-त्-त । सनि बिबरीषति बिबरिषति बुबर्षति ।

वृत्तु वरणीयम् । वरणम् । वरः । वारकः । बरीता वरिता । वीर्यः । वीर्यिः । बरीतुम्
वरितुम् । वरितव्यः बरीतव्यः । वीर्यी । वीर्य्यः । वृणन् वृणन् । वीर्य्यमाणः ।

ब्रू कयने दिवादिगणीयः उभयपदी द्विक० सेट् ।

कर्त्तरि ब्रवीति-आह

ब्रूतः-आहृतुः ब्रुवन्ति-आह्रुः ब्रवीषि-आह्य ब्रूयः-आह्युः ब्रूय
ब्रूयि ब्रूयः ब्रूयः । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत् ।
अब्रीचत् अब्रीचत । उवाच ऊचतुः उवचिय उवक्थ ऊचिव । वक्तासि । उचात् वक्ष्यति ।
कक्षीणि उच्यते । अवाचि । ऊचे ऊचिषे । वक्तासे । वक्षीष्ट । वक्ष्यते । णिचि वाचय-ति-ते ।
अब्रीचत्-त्-त । सनि विवक्षति ।

ब्रू कयने

अज्यात् अचीष्ट । कर्म्मणि भज्यते । अभाजि । णिचि भाजय-ति-ते । अवीभज-त्-त ।
सनि विभञ्च-ति-ते ।

हृत्सु भजनीयम् । भजनम् । भागः । भाजकः । विसुन् भागी । भक्ता । भक्तः । भक्तिः । भक्तम् ।
अक्तव्यः । भक्ता । विभज्य । भाज्यम् । भाजन् भजमानः भज्यमानः । भज्यन् भज्यमाणः ।

भण शब्दे स्वादिगणीयः द्विक० सेट् ।

कर्त्तरि भणति । अभाणीत् अभणीत् । वभाण वभणतुः । कर्म्मणि भण्यते । अभाणि । णिचि
भाणयति-ते । अबभाण-त्-त अवीभण-त्-त ।

हृत्सु भणनीयम् । भणनम् । भाणः । भाणकः आभाणकः । भणिता । भणितः । भणितिः ।
भणितुम् । भणितव्यम् । भणित्वा । सभण्य । भाण्यम् । भणन् भण्यमानः । भणि-व्यन् व्यमाणः ।

भन्ज भञ्जने रुधादिगणीयः पर० सक० अणिट् ।

कर्त्तरि भनक्ति भङ्गः भङ्गन्ति भनञ्चि भङ्ग्यः भङ्ग्य भनञ्जि भङ्गुः भञ्ज्जः । भञ्ज्यात् ।

भा दीप्तौ अदादिगणीयः पर० अक० अनिट् ।
कर्त्तरि भाति भातः भान्ति । अभात् अमान् असुः । अभौ बभिय बभाय बभिव । भातासि ।

भावे । भायते । अभायि । णिचि भापयति-ते । अबीभपत्-त । सनि विभासति ।
कृत्सु भानीयम् । भानम् । भायः । भायकः । भाता । भातः । प्रभा आभा । भातुम् । भात-

व्यम् । भात्वा । विभाय । भेयम् । भान् भास्यन् ।
व्यति—परस्परभाने व्यतिभाते व्यतिभाते व्यतिभासे व्यतिहे । प्रति—प्रतिभायाम्
प्रतिभाति ।

भाष कथने स्वादिगणीयः आल्लनेपदी द्विक० सेट् ।
कर्त्तरि भाषते । अभषिष्ट । बभाषे । भाषितासे । कर्मणि भाष्यते । अभषि । णिचि भाष-

यति-ते । अबभाषत्-त अबीभषत्-त ।
कृत्सु भाषणीयम् । भाषणम् । भाषः । भाषकः । भाषी । भाषिता । भाषितः । भाषा । भाषि-

भी भये जु होत्यादि० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि 'विभेति' विभीतः-विभितः विव्यति विभीयः-विभियः, विभेमि विभीवः-विभिवः । विभियात्-विभीयात् । विभेतु विभिहि-विभीहि विभयानि । अविभेत् अविभीताम्-अविभिताम् अविभयुः । अभेषीत् । विभयाम्-वभू-आस-चकार विभाय । आमभावपक्षे विव्यतुः विभ्युः विभयिय-विभेय विव्यिव । भेता । भेष्यति । भावे भीयते । अभायि । णिचि प्रयोजकात् । भये आलनेपदी भीषयते । अन्यत्र लभयपदी भापयति-ते । सनि विभीषति । यङि वंभीयते । शतृषु भयनीयम् । भयनम् । भयकः । आनक-भयानकः । भेता । भीतः । भीतिः । भेतुम् । भेतव्यम् । सम्भीय । भेयम् । क्तु भीरुः । क्तुक भीलुकः । म भीमः । णिचः । विव्यत् । भेष्यन् । णिचः भीषणीयम् भापनीयम् । भीषणम् भापनम् । भीषणः भापनः । भीषकः भापकः । भीषयिता भापयिता । भीषितः भापितः । भीषणा भापना । भीषयितुम् भापयितुम् । भीषयितव्यम् भापयितव्यम् । भीषयित्वा भापयित्वा । सम्भीष्य सम्भाष्य । भीष्यम् भाप्यम् । भीषयमाणः ।, भापय-न्, मानः भाष्यमानः । भीषयिष्यमाणः भापयि-ष्यन्, व्यमाणः । सङ्गः विभीषा विभेषुः । विभीषन् ।

अभू अभूषणे वा चुरादि० लसथपद्दी पच्चे आदि० परस्मैपद्दी सक० सेट् ।

कर्त्तरि अभूषय-ति-ते अभूषति । अबुभूषत्-त अबुभूषीत् । कर्त्तृणि अबूष्यते । अबुषि अबुषयिषाताम् ।

अबुषिषाताम् । सनि बुभूषयिषति-ते बुभूषिषति ।

कतृष्टु अभूषयीथम् । अभूषणम् । अभूषकः । अभूषणः । अभूषी । अभूषयिता अभूषिता । अभूषितः । अभूषया अभूषा ।

अभूषयितुम् अभूषितुम् । अभूषयितव्यम् अभूषितव्यम् । अभूषयित्वा अभूषित्वा । सङ्ख्यम् । अभूष्यम् । अभूषयन्-
माणः अभूषन्-अबूषमाणः । अभूषयिष्यन्-अबूषमाणः कर्त्तृणि अभूषिष्यमाणश्च । अभूषयन्-अबूषमाणः ।

अभू अभूषणे च जुह्वीत्यादि० परस्मैपद्दी सकर्त्तृकः अजिट् ।

कर्त्तरि विभर्त्ति बिभृतः बिभ्रति विभर्षि बिभ्रथः बिभ्रथ बिभ्रस्त्रिं बिभ्रवः बिभ्रलः । विभ्रयात् ।

विभर्त्तुं बिभ्रताम् बिभ्रतु बिभ्रहि बिभ्रसि । अबिभ्रः अबिभ्रताम् अबिभ्रयः । अबिभ्रति ।

विभ्रताम्-बभूव-आस-चकार बभार । आबभावपच्चे बभ्रतुः बभ्रथे । अर्त्ता । बिभ्रयात् । अरिष्यति ।

कर्त्तृणि बिभ्रते । अब्रादि अब्रादिषाताम् अब्रादिषाताम् । बिभ्रि आरथति ते । अब्रवीभरत् त ।

सनि बुभूषति ।

कतृसु भरणीचम् । भरणम् । भरः । मारः । भारकः । भारी । अर्त्ता । अतः ।

अथ अक्षयौ आदिगणेशः पर० एक० सेट् ।

करीरि अक्षति । अक्षत्-अक्षणीत् । बक्ष्णन् बक्ष्णतुः । आने अक्षते । प्रिणिणि अक्षयति ते ।
अगक्षत् त । सनि निवतिषति । यङि बक्ष्णयते ।

इत्सु अक्षणीत्सु । अक्षकः । अक्षकः । अक्षी । अक्षिता । आन्तः । अक्षि-
त्सुम् । अक्षितत्सुम् । अक्षित्वा आन्त्या । विवक्ष्य । अक्ष्यन् । बङ्गः बक्ष्णत्यत्राणः । अक्षिष्यन् ।

अथ अक्षयो दिवादिगणेशः पर० अक्षीकः सेट् ।

करीरि आक्षति । आक्षेत् । आक्षतु । अक्ष्यत् । अक्ष्यत् च आदिगणेशवत् । अक्षरि
आक्षन् आक्षित्वा क् अक्षितः इत्यादि भेदः ।

अथ आक्षयो आदिगणेशः अक्षयपदी अक्ष० अक्षिट् कणादिः उवक्षादिश्च ।

करीरि अक्षति अक्षते । अक्षतु अक्षणीत् । अक्षतुः बक्ष्णतुः षिचि अक्षयति आमयति । अन्यत्
आदिगणेशवत् अक्षत् अक्षन् आक्षिष्यत् अक्ष्यत् इति भेदः ।

अक्ष्य पाके (अर्जने) तुदा० अक्षयपदी शक० अक्षिट् ।

करीरि अक्षति ते । अक्ष्याचीत् अक्षष्ट । अर्जन् अक्ष्णन् अक्ष्णतुः बक्ष्णित्य-बक्ष्णित्य-

सखड् अणुपूयो वा चुरादिगणीयः लभयपदी पञ्चे स्वादि० पर० सक० खेट् । . १७४

कर्त्तरि सखड् यति ते । सखडति । असखडत् । कर्त्क्षीणि सखड्प्रते । असखिड ।
इत्सु सखड्नीयञ् । सखडनञ् । सखडः । सखडनः । सखडकः । सखडी । सखडयिता सखिडता । सखिडतः ।
सखडना सखडा । सखडयितुञ् सखिडतुञ् । सखडयितव्यञ् सखिडतव्यञ् । सखडयित्वा सखिडत्वा ।
संसखड्प्र । सखड्प्रञ् । सखडयन् । सानः सखडन् । सखड्प्रमानः । सखडयिष्यन् । व्यसाणः ।
सखिडिष्यन् । व्यसाणः ।

अथ क्लेशे स्वादि० परस्मैपदी क्लेशे अकर्त्क्षीकः क्लेशने सकर्त्क्षीकः अनिट् ।

कर्त्तरि जयति । असयीत् । मेघतुः । आने कर्त्क्षीणि च मध्यते । स्रमाधि । णिचि मय-
यति ते । असीमयत्-त ।

इत्सु मयनीयञ् । मयनञ् । मयः । मायः । मायकः । प्रमायी । अधिता । सयितः । स्रितः ।
अधितुञ् । अधितव्यञ् । अधित्वा । संमथ । माध्यञ् । मयन् । मध्यमानः । अधिष्यन् । व्यसाणः ।

वाचस्पत्यः ।

मन बोधे दिवादिगणीयः आलनेपदी सवर्ष्कः अनिट् ।

कर्त्तरि मन्यते । अमंश । सेने । मन्तासे । कर्ष्णिण् मन्यते अमानि । णिचि मान-
यति ते । अमीमनत् त ।

हृत्सु मननीयम् । मननम् । मानः अभिमानः । मानकः । मानी । मन्ता । मतः । मतिः ।
मनुम् । मन्तव्यम् । मत्वा । विगत्य विमन्य । मान्यम् । मन्यमानः मंन्यमानः ।
अभि—अभिमाने अभिमन्यते । अभिमानः । सम्—सम्पत्तौ सम्माने (गौरवान्वितक्रियायाञ्)
सम्मान्यते सम्मानः । अप—अव—अपमाने । अप—अव—मन्यते अपमानः अवमानः अशु—अशुभतौ
अशुमन्यते अशुभतिः । वि—विभ्रतौ विमन्यते विभ्रतिः ।

मन बोधे तुदादिगणीयः आलनेपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि मयुते मन्वते । मन्वीत । मयुताम् । अमयुत । अमनिष्ट । सेने । मनितासे ।
मनिष्यते । कर्ष्णिण् मन्यते । अमानि । णिचि मानयति ते अमीमनत्-त ।
हृत्सु मनिता । अनितुम् । अनितव्यम् । मन्वानः मनिष्यमाणः इति भेदः ।
अन्यत् दिवादिगणीयवत् ।

सन्ध लेशने क्रयादिगणीयः परस्मैपदी सकर्षकः सेट् ।
कर्त्तरि मथ्नाति मथ्नीतः मथ्न्वन्ति । मथ्नीयात् । मथ्नातु । मथ्नात् । अथत् स्थादिगणीय-
वत् शतरि मथ्न्वन् इति विशेषः ।

मसृज मज्जने (सशिरस्खाने) तुदादिगणीयः परस्मैपदी अकर्षकः अनिट् ।
कर्त्तरि मज्जति । अमाङ्गीत् अमांष्टाम् अमाङ्गुः अमाङ्गीः अमांष्टम् अमाङ्गम् अमाङ्ग्व ।
ममज्ज । मंष्टासि । मज्जात् । मज्जति । भावे मज्जते । अमज्जि । णिचि रुज्जय-ति-ते ।
अममज्जात्-त । सनि मिमङ्गति ।

कृतृषु मज्जनीयम् मज्जनम् । मज्जः । मज्जकः । मज्जी । मंष्टा । मग्नः । मंष्टिः । मंष्टुम् ।
मंष्टव्यम् । मंष्ट्वा । संमज्जात् । मज्जात् । मज्जन् । मङ्गयन् । अथु मज्जायुः । सनः मिमङ्गा ।
मिमङ्गुः । मिमङ्गन् ।

नि—निमज्जने (अत्यन्तासक्तौ अत्यन्तसंक्षेपे च) निमज्जति । उत्—उन्मज्जने (उत्सवने)
उन्मज्जति । उत्तिष्ठति ।

मान विचारेणैतत्त्वादिगणीयः आत्मनेपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि मीमांसते । अमीमांसिष्ट । मीमांसास्-बभूव-आश-चक्रे । कर्मणि मीमांस्यते । अमीमांसि ।
 क्तृषु मीमांसनीयम् । मीमांसनम् । मीमांसः । मीमांसकः । मीमांसी । मीमांसिता । मीमांसितः ।
 मीमांसा । मीमांसुः । मीमांसितुम् । मीमांसितव्यम् । मीमांसित्वा । मीमांस्य । मीमांस्युः ।
 मीमांसमानः मीमांस्यमानः । मीमांसिष्यमाणः ।

मान पूजने वा चुरादिगणीयः उभयपदी पञ्चेत्त्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि मानयति-ते मानति । अमीमन्त्-त अमानीत् । कर्मणि मान्यते । अमानि ।
 क्तृषु माननीयम् । माननम् । मानः । मानकः । मानी । मानयिता मानिता । मानितः ।
 मानना माना । मानयितुम् मानितुम् । मानयितव्यम् मानितव्यम् । मानयित्वा मानित्वा ।
 संमान्य । मान्यः । मानयन् मानः मानन् मान्यमानः । मानयिष्यन् व्यभाषणः । मानिष्यन् ।
 कर्मणि मानिष्यमाणश्च ।

यावत्प्रार्थः ।

मि च्चेपणे खादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि भिनोति भिभुतः भिन्वन्ति । भिनोमि भिन्वः भिभुवः भिन्वः भिभुमः भिभुते भिन्वाति
भिन्वते । भिभुचात् भिन्वीत् । भिनोतु भिभु भिनवानि । भिभुताम् भिनवै । अमिनोत्
अभिभुताम् अभिन्वन् अभिमिनोः अभिनवम् अभिभुत । भिमाय भिभ्यतुः भिमिभ्य
भिमाय भिमिभ्यव भिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । मास्यति-ते । कर्मणि मीयते ।
अमाथि । अमायिषाताम् अमासाताम् । णिचि मापयति ते अमीमपत् त । सनि भित्त्व-ति-ते ।
कत्पु मानीयम् । मानम् । मायः । मायकः मायी । माता । भितः । भितिः । मातुम् ।
मातव्यम् । भित्वा । संमाय । सेयम् । भिन्वन् भिन्वानः मास्यन् स्थमानः कर्मणि
मायिथ्यमाणञ्च ।

अभु - अभुभितौ अभुभिनोति अभुमानम् । उप - उपमाने उपभिनोति उपभितिः उपमानम् ।
प्र - प्रमाणे प्रभिनोति प्रभितः । प्रभितिः । प्रमाणम् ।

भिट् खेहे दिवादिगणीयः पर० अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि भेद्यति । अभिदत् अभेदीत् । भिसेद । भेदिता । भावे भिद्यते अभेदि । णिचि भेदयति ते ।
अभीभिदत् त ।

भट् खेपाहर्षः ।

कृत्सु शेषणीयम् शेषणम् । शेषः । शेषकः शेषी । शेषिता । शेषितः । शेषितः । शेषितम् । शेषि-
तव्यम् । शेषित्वा । संमित्य । शेष्यम् ॥ शेषनं शेषित्यन् । उत्-उन्नेषे (प्रकाशे) उन्निषति । नि-
निसेये निमिषति ।

भिह् सेचने स्वादिगणीयः पर० सक० अनिट् ।
कर्त्तरि सेहति । अमिच्छत् । सेडा । सेह्यति । कर्त्तरि मिच्छते । असेहि । शिचि सेहयति ते

अमीमिहत् त । सनि मिमिच्छति ।

कृत्सु सेहनीयम् सेहनम् । सेहः । सेहकः सेही । सेडा । मीढः । मीढिः । मीढम् । सेढव्यम् ।
सेहन् मिच्छमानः सेह्यन् ।

मील निमेषणे स्वादिगणीयः पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि मीलति । अमीलीत् । शिचि मीलयति अमीमिलत् त अमीमिलत् त ।

कृत्सु मीलनीयम् । मीलनम् । मीलः । मीलकः । मीलितः । मीलितम् ।

मीलयितुम् । मीलितव्यम् । मीलित्वा । संमील्य । मील्यम् । मीलन् मीलित्यन् । प्र-प्रमी-
लायाम् । प्रमीकृति । नि-निमीलने निमीलति । उत्-उन्मीलने उन्मीलति ।

धातुरूपादर्शः ।

सुच्छं मोहे दृष्टौ च स्वादिगणीयः परस्त्रौपदी अकर्मकः सेट् ।
कर्त्तरि मूर्च्छति । अमूर्च्छति । भावे मूर्च्छयति । णिचि मूर्च्छयति ते असुमूर्च्छत् ।

कृत्सु मूर्च्छनीयम् । मूर्च्छनम् । मूर्च्छकः । मूर्च्छिता । मूर्च्छितः । भावादिकर्मणोस्तु मूर्च्छितम् मूर्त्तम् ।

मूर्त्तिः । मूर्च्छा । मूर्च्छितम् । मूर्च्छितव्यम् । मूर्च्छित्वा । संमूर्च्छत् । मूर्च्छन् । मूर्च्छिष्यन् । क्विप् मूः ।
सम्—संमूर्च्छने (प्रतिविम्बने) संमूर्च्छति दर्पणे प्रतिविम्बति ।

सुष लृण्टने क्रादिगणीयः परस्त्रौपदी द्विकर्मकः सेट् ।
कर्त्तरि सुष्णाति सुष्णीतः सुष्णन्ति । सुष्णीयात् । सुष्णातु सुष्णाण । असुष्णात् । असोषीत् ।

सुसोष । सोषिता । सुष्यात् । सोषिष्यति । कर्मणि सुष्यते । असोषि । णिचि सोषयति ते ।
अभूसुषत् ।

कृत्सु सोषणीयम् । सोषणम् । सोषः । सोषकः । सोषी । सोषिता । सुषितः । सुष्टिः । सु-ट्ङ् ।
सोषितम् । सोषितव्यम् । सुषित्वा । संसुष्य । सुष्णन् । सुष्यमाणः । सोषि-ष्यन् व्यमायः ।

कूर्त्तरि सृगयते । अमसृगत । कर्त्तृणि सृज्यते । असृगि असृगयिषाताम् असृगिषाताम् ।
सृग अन्वेषणे अदन्तुरादिगणीयः आलनेपदी सकर्त्तिकः सेट् ।

कृत्सु सृगणीयम् । सृगणम् । सृगः । सृगकः । सृगयिता । सृगितः । सृगणा । सृगयितुम् । सृग-

यितव्यम् । सृगयित्वा । संसृग्य । सृग्यम् । सृगयमाणः सृगयिष्यमाणः । सृगयिष्यमाणः कर्त्तृणि
सृगिष्यमाणश्च ।

सृज शोधने अदादिगणीयः परस्मैपदी सकर्त्तिकः वेट् ।
कूर्त्तरि सार्द्धिं सृष्टः सार्ज्जन्ति सार्द्धिं सृष्टः सृष्ट सार्ज्जिं सृज्वः सृज्यः । सृज्यात् । सार्द्धिं

सृष्टाम् सृष्टिं सृष्टं सृष्ट सार्ज्जनि सार्ज्जिं सार्ज्जिम् । असार्द्धिं असृष्टाम् असृष्टान् असृष्टान्-
असार्द्धिं असृष्टसु असृष्ट असृष्टम् । असार्ज्जिं असृष्टीत् असार्ज्जिं । असार्ज्जिं असार्ज्जितुः
ससृजतुः समार्ज्जिय ससृष्ट समार्द्धिं । सार्ज्जिता सार्द्धिं । सृज्यात् । सार्ज्जिष्यति सृज्यति
सार्द्धिं । सार्ज्जिनीयमते अस्य सृष्टुपधत्वेन असृ सुगधबोधमते न इति भेदः । कर्त्तृणि
सृज्यते । असार्ज्जिं । णिचि सार्ज्जयति ते असृसृजतु त असमार्ज्जितु त । सृनि समार्ज्जि-

स्वा अथासे स्वादिगणीयः पर० सक० अनिट् !

१८३

कर्त्तरि मनति मनन्ति । मनेत् । मनतु । अमनत् । अन्नासीत् अन्नासिष्टाम् अन्नासिषुः ।
मन्त्रेण मन्त्रिय मन्त्राय । मन्त्रात् । मन्त्राय । मन्त्राय । मन्त्राय । मन्त्राय । मन्त्राय । मन्त्राय ।
अन्नायिषाताम् अन्नासाताम् । अन्नायत्-न्नेयात् । मन्त्रायति ॥ कर्मणि म्नायते । अन्नायि ।
इत्सु म्नानीयम् । म्नायम् । अन्नायः । म्नायी । म्नायकः । म्नाता । आम्नातः । म्नातिः । म्नातुम् ।
म्नातव्यम् । म्नात्वा । संम्नाय । म्नेयम् । मनन् म्नायमानः । म्नास्यन् म्नायिष्यमाणः ।

कर्मणि म्नायमानश्च ।

कौ चर्षच्चये स्वादिगणीयः पर० अकर्मिकः अनिट् ।

कर्त्तरि म्नायति । अन्नासीत् । म्नायात् म्नेयात् । म्नायति । म्नायति । म्नायति । म्नायति । म्नायति । म्नायति ।
पूजने यागे (देवोद्देश्यकहविस्त्यागे) च स्वादिगणीयः उभयपदी सकर्मिकः अनिट् । यज दाने
कर्त्तरि यजति, ते यजेत् त । यज तु ताम् । अयजत् त । अयाचीत् अयष्ट । इयाज ईजतुः ।
इयजिथ इयष्ट ईजिन ईजे । यष्टासि से ! इज्यात् यचीष्ट । यक्षति ते । कर्मणि इज्यते ।

अयाजि । णिच् चि वाजयति ते अयीयजत् त । सनि यियच्चति ते ।

धातुरूपादर्शः ।

कर्त्तुं यतनीयम् । यतनम् । यतिता । यत्तः आयत्तः प्रयाः त्तयत्तिः । यतितव्यम् । यतितुम् । १६४
 यतित्वा । नड्, यत्नः । आयत्य । याल्यम् । यतमानः । यतित्व्यभाणः ।
 आ--वशीभवने आयतते आयत्तः आयत्तः ।

यत्त संकोचने, इदित् तुरादिगणीयः उभयपदी सकर्म्मकः सेट् ।
 कर्त्तरि यन्त्वयति-ते । अययन्त्वत्-त । कर्म्मणि यन्त्यते अयन्ति ।

कर्त्तुं यन्त्रणीयम् । यन्त्रणम् । यन्त्रः । यन्त्रकः । यन्त्रयिता । यन्त्रित । क्तिन्, नास्ति डुच्
 यन्त्रणा । यन्त्रयितव्यम् । यन्त्रयितुम् । यन्त्रयित्वा । संयन्त्य । यन्त्रयम् । यन्त्रयन्भाणः
 यन्त्रयमाणः । यन्त्रयिष्यन् व्यभाणः । कर्म्मणि यन्त्रिव्यभाणश्च ।

यत्त उपरमे स्वादिगणीयः परस्वैपदी अकर्म्मकः अनिट् ।
 कर्त्तरि वच्छति । वच्छेत् । वच्छेत् । अयच्छत् । अयंसीत् अयच्छिष्टाम् अयंसिषुः । ययाम येमतुः
 येमिय-ययत्य येमिव । यन्तासि । यस्यात् । यस्यति । भावे यस्यते । अयमि अयामि । णिचि
 यमयति ते यामयति ते । सनिं यिंयंसति । यङि यंयस्यते ।

कर्त्तरि वाति । वायात् । यातु । अथात् अथुः-अथान् । अयासीत् अयासिष्टाम् अयासिषुः ।

अथौ अथतुः यथिय-यथाथ यथिव । यातासि । यायात् । यासति । कर्मणि यायते ।
कतृष् यानीयम् । यानम् । यायी । याता । यातः । यातिः । यातव्यम् । यातुम् । यात्वा । प्रयाय ।
येचम् । यान् यायमानः । यास्यन् स्थमानः । सनः-यिवासा । यियासुः । यङ् वरच् यायावरः ।

याच प्रार्थने स्वादिगणीयः उभयपदी द्विकर्मकः सेट् ।
कर्त्तरि याचति ते । याचे-त् त । याच-तु-ताम् । अयाच-त् त । अयाचीत् अयाचिष्ट । यया च-चे ।
याचिता-सि से । याचात् याचिषीष्ट । याचिष्य-ति ते । कर्मणि याच्यते । अयाचि ।

कतृष् याचनीयम् । याचनम् । याचकः । याची । याचिता । याचितः । याचितव्यम् ।
याचितुम् । याचित्वा । नञ् याच्ञा । उपयाच । याचम् । याचन् मानः याच्यमानः ।

याचिष्यन् स्थमाणः ।

यु मिश्रणे अमिश्रणे च अदा० परस्मैपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि यौति युतः युवन्ति । युयात् । यौतु । अयौत् । अयावीत् । युयाव युश्वतुः युयविथ ।
यातासि । यायात् । यविष्यति । कर्मणि यूयते । अयावि । णिचि यावयति ते । सनि यिय-

घति युयूषति । णिचः सनि यियावयिषति ते ।

कृत्सु थवनीयम् । यवनम् । यवः । यविता । युतः । युतिः । यवितथम् । यवितुम् । युत्वा ।
संयुत्य । यव्यम् याव्यम् । युवन्, यूयमानः । यविष्यन् थ्यमाणः । कर्मणि याविष्यमाणश्च ।

युज समाधौ दिवादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः अनिट् ।

कर्त्तरि युज्यते । युज्येत । युज्यताम् । अयुज्यत । अयुक्त । युजुजे । योक्तासे । युचीष्ट । योच्यते ।

भावे युज्यते । अयोजि । णिचि योजयति ते । अयूयजत् त ।

कृत्सु योजनीयम् । योजनम् । योगः । योजकः । विणुन् योगी । योक्ता । युक्तः । युक्तिः ।
योक्तव्यम् । योक्तुम् । संयुज्य । योज्यम् योग्यः । युज्यमानः योच्यमाणः ।

कर्त्तरि युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति । युनक्ति युङ्क्त्यः युनक्ति युङ्क्तः युङ्क्ते । युञ्ज्यात् युञ्जत । युनक्तु ।
 युञ्जान युङ्क्ताम् । अयुन-क्-ग् अयुङ्क्त । अयुजत् अयौचीत् अयुक्त । कर्म्मणि युज्यते ।
 क्तस् देवादिकवत् शतरि युञ्जन् युञ्जान इति भेदः ।
 अह-उद्योगे । अयुङ्क्ते । अद्योगः । प्र-प्रयोगे प्रयुङ्क्ते प्रयुक्तः प्रयोगः । [अयोजि ।
 उप-भोजने उपकारार्थे उपयुक्तः । अभि-अभियोगे अभियुङ्क्ते अभियुक्तः अभियोगः ।
 नियुङ्क्ते नियोगः । एषु आत्मनेपदम् ।

युष योधने दिवादिगणीयः आत्मनेपदी सक० अनिट् ।
 कर्त्तरि युध्यते । युध्यत । युध्यताम् । अयुध्यत अयुद्ध । युयुधे । योद्धासे । युत्सीष्ट । योत्स्यते ।
 क्तस् योधनीयम् । योधनम् । योधी । योद्धा । युद्धः । युद्धिः । योद्धव्यम् । योद्धुम् । युद्धा ।
 संयुध्य । योध्यः । योध्यमानः योत्स्यमानः ।

रच्च प्रालने स्वादिगणीयः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि रचति । रचेत् । रचतु । अरचत् । अरचीत् । ररच्च । रचिता । रच्यात् । रच्चिष्यति ।

कर्मणि रच्यते । अरचि । णिचि रचयति ते । अररचत् त ।

कत्सु रचणीयम् । रचणम् । रचः । रचकः । रची । रचिता । रचितः । रचा । रचितव्यम् ।
रचितुम् । रचित्वा । संरच्य । रच्यम् । रचन्, रच्यमाणः । रचिष्यन्, व्यमाणः । प्रनिरचति ।

रच विधाने अदन्तचुरादिगणीयः उभयपदी सक० सेट् ।

कर्त्तरि रचयति ते । रचये-त् त । रचय-तु-ताम् । अरचय-त् त । अररचत् त । रचयि-

तासि से । कर्मणि रच्यते । अरचि ।

कत्सु रचनीयम् । रचनम् । रचकः । रचयिता । रचितः । रचना । रचयितुम् । रचयित्वा ।

विरचय्य विरच्य । रच्यम् । रचयन्, मानः रच्यमानः । रचयिष्यन्, व्यमाणः ।

रन्ज रञ्जने (रणीन्तरसम्पादाने सक० प्रीतौ अक०) दिवादिगणीयः उभयपदी अनिट् ।

कर्त्तरि रज्यति ते । रज्ये-त् त । रज्य-तु-ताम् । अरज्यत् अरज्यत् । अराञ्जीत् अरञ्ज् । ररञ्ज-

ररञ्जिथ ररङ्गथ ररञ्जिथ ररञ्जिथ ररञ्जिथ ररञ्जिथ । रञ्जात् रङ्गीष्ट । रङ्गयति ते । २००
 भावे कर्म्मणि च रञ्जते अरञ्जि । णिचि रञ्जयति ते । अररञ्जत् त । सनि रिररञ्जति ते ।
 रङ्गुम् । रङ्गा । उपरञ्ज । रङ्गम् । रक्तः । रक्तिः । रङ्क्तव्यम् ।
 (ग्रहणे ग्रासे च) उपरञ्जति ।
 अनु - प्रीतौ अनुरञ्जति प्रीणाति अनुरक्तः अनुरागः । वि - विरागे विरञ्जति विरक्तः । विरागः ।

रञ्ज रजति रजते । रजेत् त । रज-तु-ताम् । अरज-त् अरजत । अराङ्गीत् अरङ्ग । णिचि
 रजयति ते ऋगान् मारयतीत्यर्थः । अन्यत्र रञ्जयति ।

रथ हिंसायां दिवादिगणीयः सकर्म्मकः पर० वेट् ।
 ररन्विथ ररध ररन्विथ रेध्व । रधित्वाधि । रत्स्यति । कर्म्मणि रथ्यते अरन्वि । णिचि
 रन्धयति ते अररन्धत् त ।

वातुसुमादम् ॥

क्त्सु रन्वनीयम् । रन्वनम् । रन्वः । रन्वकः । रन्विता रन्वा । रन्वः । रन्वितव्यम् रन्वव्यम् ।
 रन्वितुम् रन्वुम् । रन्वित्वा रन्वा । रन्वन् । रन्वित्यन् व्यमाणः रन्वित्यन् स्वमानः ।

रन्व आरन्वे र्वादिगणीयः आलनेपदी सकर्षकः अन्निट् ।

२७ कर्त्तरि रन्ते । रन्ते । रन्ताम् । अरन्त । अरन्व । रेन् । रन्वासे । रन्वीष्ट । रन्वते ।
 णिचि रन्वयति ते । अरन्वत् त ।

क्त्सु रन्मणीयम् । रन्मणम् । आरन्मः । रन्मी आरन्मी । रन्वा । रन्वः । रन्विः । रन्वुम् ।
 रन्वव्यम् । रन्वा । आरन्व । आरन्वः । रन्ममाणः रन्ममाणः । रन्ममानः ।

रन्म क्रीडने र्वादिगणीयः आलनेपदी अकर्षकः अन्निट् ।
 कर्त्तरि रन्ते । रन्ते । रन्ताम् । अरन्त । अरन्व । रेन् । रन्वासे । रन्वीष्ट । रन्वते । अन्वे

रन्वते । अरन्मि । णिचि रन्वयति अरीरन्वत् त । सनि रिरन्सते । यङि र्न्वते ।
 क्त्सु रन्मणीयम् । रन्मणम् । रन्मः । रन्मकः । रन्मी । रन्ता । रन्तः । रन्तिः । रन्तव्यम् । रन्तुम् ।
 रन्मित्वा रन्त्वा । उपरन्व । रन्वः । रन्ममाणः रन्ममानः ।

उपनिषत्सु नामो कश्चिच्छाशे च । सा गर० उपरमति ते । उपरतः उपरतिः । नि—विश्वसि वा प्र० ० २ ० ३

विपरमति ते । विपराशः विपतः । निरतिः । उप प्रा० निरुत्तौ प्रत्यागतौ च । उपावभते उपावतः

उप प्रा० उरुत्तौ प्रत्यागतौ च । उपावभते उपावतः

काशीविं वनाति । वंशेत् । वंशत् । वंशत् । अनाशीत् अरुशीत् । वंशस वंशतः । व भिदताशि । वंशत् । वंशित । आशे वंशते । अनाशिनः । निश्चि वंशति ते । अनाशित्वात् ता ।

कुरुत्प वानोत्पत् । वंशानम् । वंशः । वाशकः । वाशी । वंशित । वंशतः । वंशिताव्यर्थः । वंशितुश्च । वंशिता । वंशम् । वंशम् । वंशम् । वंशितम् ।

उप अविनादे चरुत्तौ चरुत्तौ चरुत्तौ चरुत्तौ चरुत्तौ ।

काशीविं वंशानन्ति ते । वंशान्ति ते । वंशानन्ति ताश्च । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता ।

वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता । वंशानन्ति ता ।

०३
०३
०३
०३
०३
०३
०३
०३
०३
०३

रह त्यागे अदन्तचुरादिगणीयः उभयपदी सकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि रहयति ते । रहयेत् त । रहयतुताम् । अरहयत् त । अररहत् त । कर्मणि रह्यते । अरहि
कृतसु रहणीयम् । रहणम् । रहः । रहकः । असि-रहः । रहयिता । रहितः । रहणा ।
रहयितव्यम् । रहयितुम् । रहयित्वा । विरह्य विरह्य । रह्यः । रहयन् भाणः रह्यमाणः ।
रहयिष्यन् व्यमाणः । कर्मणि रह्यिष्यमाणश्च ।

राज दीप्तौ स्वादिगणीयः उभयपदी अकर्मकः सेट्, फणादिः ।

कर्त्तरि राजति ते । राजेत् त । राजंतुताम् । अराजत् त । अराजीत् अराजिष्ट । रराज रेजतुः
रराजतुः रेजे रराजे । राजितासि से । राज्यात् राजिषीष्ट । राजिष्यति ते । भावे राज्यते ।
अराजि । णिच् राजयति ते अरराजत् त ।

कृतसु राजनीयम् । राजनम् । राजः । राजकः । राजी । राजिता । राजितः । राजा । क्विप् राट्-ङ् ।
राजितव्यम् । राजितुम् । राजित्वा । विराज्य । राज्यम् । राजन् भानः राजिष्यन् व्यमाणः ।

गिर्—राज—णिच् निष्पञ्चने (आरति) नीराजयति नीराजना ।

राध शिङ्गौ शुभाशुभविषयप्रश्ने च दिवादिगणोयः पर० अनिट्, कणादिः ।

आर्त्तैरि राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । अरात्सीत् । रराध रेधतुः । राद्वा ।

राध्यात् । रात्स्यति । भावे राध्यते । अराधि । णिचि राधयति ते । सनि आरिरात्स्यति ।

कृत्सु राधनीयम् । राधनम् । राधकः । राधी । राद्वा । राद्धिः । राद्धव्यम् । राद्धुम् ।

राद्वा । अपराध्ये । राध्यम् । राध्यन्, रात्स्यन् ।

आ—सेवने सकर्त्तिकः आराध्यति आराधनीयम् । णिच् लुच् आराधना । अप—अपराध

अपराध्यति अपराधः ।

रिच विरेचने रुधादिगणीयः पर० अकस्मीकः अनिट् ।

कर्त्तरि रिणक्ति-रिङ्कः रिञ्चन्ति रिणङ्कि रिङ्क्यः रिणच्मि रिङ्क्वः । रिञ्चत्रात् । रिणक्तु रिङ्क्ताम्

रिञ्चन्तु रिञ्कि रिणञ्चानि । अरिणक् अरिङ्क्ताम् अरिञ्चन्, । अरेच्चीत् अरिचत् । रिरेच ।

रेक्तासि । रिच्यात् । रेच्यति । भावे रिच्यते अरेचि । णिचि रेचयति ते अरीरिचत् त ।

कृत्सु रेचनीयम् । रेचनम् । रेकः । रेचकः । रेची । रेक्ता । रिक्तिः । रेक्तव्यम् । रेक्तुम् ।

रिक्ता । अतिरिच्य । रेक्यम् । रिञ्चन्, रेच्यन् ।

वृत्ति—अतिशये (अतिक्रमे) सकर्मकः अतिरिणक्ति, अतिरिच्यमानः अतिरिक्तः । अतिरेकः ।
 वि—अति व्यतिक्रमे (विपरीतकरणे) व्यतिरिणक्ति व्यतिरेकः व्यतिरिक्तः । व्यतिरिच्यमानः
 रू ध्वनौ अदादिगणीयः परस्मैपदी अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि रवीति-रौति रवीतः । (सुघवो धमते) रतः रवन्ति रौषि-रवीषि (रथः) रवीयः
 (रथ) रवीय रौषि-रवीमि रवीवः (रवः) । रवीयात् (रथात्) । रौतु-रवीतु रवीताम् (रताम्)
 रवन्तु । अरौत् अरवीत् अरवीताम् (अरताम्) अरवन् अरौः अरवीः । अरावीत् अरौषीत् ।
 अराव अरविथ अरुधिव । रविता रोता । रूयात् । रविष्यति रोष्यति । भावे रूयते
 अरावि । णिञि रावयति ते । अरीरवत् त । सनि ररुष्यति । यङि ररूयते ।
 कृत्सु रवणीयम् । रवणम् । रवः । आरावः विरावः संरावः । रावकः । रावी । रविता रोता ।
 रतः । रतिः । रवितव्यम् । रोतव्यम् । रवितुम् रोतुम् । रत्वा । आरत् । रव्यम् रव्यम् ॥
 क्तिप् रत् । रवन् । रविष्यन्, रोष्यन् । यङः रोह्यमाणः ।

रूच प्रीतौ प्रकाशे च स्वादिगणीयः आत्मनेपदी अकर्मकः सेट् ।

कर्त्तरि रोचते । रोचेत । रोचताम् । अरोचत । अरुचत् अर्गोचिष्ट । रुचे । रोचितासे भावे
 रुच्यते । अरोचि । णिञि रोचयति ते । अरुचत् त । सनि अरुचिषते । अरुचिषते । २०५

द्वत्सु रोचनीयम् । रोचनम् । रोचः । रोचकः । रोची । रोचिता । रोचितः । आवादि- २०६

कर्मणोस्तु क्वचितम् रोचितम् । कृत्तिः । रोचितव्यम् । रोचितुम् । रोचित्वा क्वचित्वा ।
संक्च्य । रोच्यम् । रोचमानः । रोचिष्यमाणाः ।

रुज भङ्गे रोगे, च तुहादिगणीयः पर० अकर्म्यकः त्रिनिट् ।

कर्त्तरि रुजति । रुजेत् । रुजताम् । अरुजत् । अरुचीत् । अरुज करोजिथ क्वजिथ ।
रुजा । रोह्यति । भावे रुज्यते अरुजि । णिचि रुजयति ते । अरुजयत् त ।
द्वत्सु रोजनीयम् । रोजनम् । रोगः । धिणुन् रोगी । रोज्जा । रुग्णः । क्तिन् नास्ति अ रुजा ।
रोक्तव्यम् । रोकुम् । रुजा । रोच्यम् । रुजन्, रोह्यन् ।

रुद रौदने अदादिगणीयः पर० अकर्म्यकः सेट् ।

कर्त्तरि रोदिति रुदितः रुदन्ति रुदिषि रुदिथः रुदिथ रुदिमि रुदिगः । रुदात् । रोदितु
रुदिताम् रुदन्तु रुदित्ति रुदानि । अरोदीः अरोदः अरुदितान् अरुदन् अरोदीः अरुदः ।
अरुदत् अरोदीन् । अरोद अरोदिथ रुदन्ति । रोदित्ता । रुदात् । भावे रुदते अरोदि ।
णिचि रोदयति ते । अरुदयत् त । रुदि क्वदिति । अकि रोकयते ।

कृत्सु रीदनीयम् । रीदनम् । रीदः । रीदकः । रीदी । रोदिता । रुदितः । रुन्तिः ।
 रोदितव्यम् । रोदितुम् । रुदित्वा । विरुद्य रोद्यम् । रुदन् । रोदिष्यन् । सनः रुदिषा ।
 रुदिषन् । यङः रोद्यमानः ।

रुध आवरणे रुधादिगणीयः लभ० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि रुणद्धि रुन्धः रुन्धन्ति रुणत्सि रुन्धः रुन्ध रुणधिम रुन्धः रुन्धे । रुन्धात् रुन्धीत । रुणद्धु
 रुन्धाम् रुन्धन्तु रुन्धि रुन्धाम् । अरुणत् रुन्धाम् अरुन्धन् अरुणत् अरुणः अरुन्ध ।
 अरुधत् अरौत्सीत् अरुद्ध । रुरोध रुरोधिय रुरुधिव रुरुधे ! रोद्वासि से । रुध्यात् रुत्सीष्ट ।
 रीत्स्थिति ते । कर्मणि रुध्यते । अरोधि । णिचि रोधयति ते । अरुद्धत् त ।

कृत्सु रोधनीयम् । रोधनम् । रोधः । रोधकः । रोधी । रोद्धा । रुद्धः । रुद्धिः । रोद्धव्यम् ।
 रोद्धम् । रुधा । सरुध्य । रोध्यम् । रुन्धन् रुन्धानः रुध्यमानः । रोत्स्थन् स्थमानः ।

नि - निरोधे सक० प्रलये अकर्मकः निरुणद्धि, निरोधः । प्रति - प्रतिरोधे प्रतिरुणद्धि प्रतिरुद्धः

धातु रूपादर्शः ।

इत्सु लक्षणीयम् । लक्षणम् । लक्षः । लक्षकः । लक्ष्मी । लक्षयिता । लक्षितः । लक्षणा । लक्षयि-
तव्यम् । लक्षयितुम् । लक्षयित्वा । संलक्ष्य । लक्ष्यम् । लक्षयन् माणः लक्ष्यमाणः । लक्षयि-
ष्यन् व्यमाणः कर्माणि लक्षियमाणश्च । उप-उपलक्षणे (स्वस्य स्वायस्य च लक्षणया बोधने)
उपलक्षयति । वि-विलक्षणे (विशेषधर्मेण ज्ञापने) । विलक्षयति विलक्षणम् ।

२१

लघि अभोजने अक० अतिक्रमे सक० ऋदि० आत्म० सेट् ।

कर्त्तरि लङ्ङते । अलङ्ङिष्ट । ललङ्ङे । कर्म्मणि भावे च लङ्ङ्रते अलङ्ङि । णिचि लङ्ङयति-ते ।

अललङ्ङत्-त् ।

इत्सु लङ्ङनीयम् ॥ लङ्ङनम् । लङ्ङः । लङ्ङकः । लङ्ङी । लङ्ङिता । लङ्ङितः । लङ्ङा । लङ्ङितव्यम् ।
लङ्ङितुम् । लङ्ङित्वा । विलङ्ङ्र । लङ्ङ्रम् । लङ्ङ्रमानः लङ्ङ्रमानः । लङ्ङिष्यन् व्यमाणः ।

लप्र भाषणे ऋदि० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लपति । अलापीत् अलापीत् । ललाप लेपतुः ॥ कर्म्मणि । लपते । अलापि । णिचि
लापयति ते अलापीलपत्-ते ।

इत्सु । लपनीयम् । लपनम् । लापः । लापकः ॥ लापी । लपिता । लपितः । लप्तिः । लपि-
तव्यम् । लपितुम् । लपित्वा । विलप्य । लापम् । लपन् लापमानः । लपिष्यन् व्यमाणः ।

वि-दिलापे (परिदेवने) विलपति विलापः विलपितम् । प्र-प्रलापे (अनर्थकवाक्यप्रयोगे) प्रलपति प्रलापः प्रलपितम् । सम्-संलापे (मियो भाषणे) संलपति संलापः । अनु-मुहुर्भाषणे । अनुलपति अनुलापः । अप-अपलापे (अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादने) अपलपति अपलापः ।

लवि.भं.सुते स्त्री० आत्म० अद्भु० शेट् ।

कर्त्तरि लम्बते । अलम्बित् । ललम्बे । कर्मणि । लम्बते । अलम्बि । णिचि लम्बयति-ते । अललम्बन्त ।

कत्सु लम्बनीयम् । लम्बनम् । लम्बः । लम्बकः । लम्बी । लम्बिता । लम्बितः । लम्बा । लम्बितव्यम् । लम्बितुम् । लम्बित्वा । अव-अधोगमने अक० अवलम्बने (आश्रयकरणे) च सक० । अवलम्बते अवलम्बः । वि-विलम्बकरणे । विलम्बते । विलम्बितम् । आ-आलम्बने आलम्बते । आलम्बनम् ।

लभ प्राप्तिः आत्म० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि लभते । अलम्ब । लेभे । लब्धासे । लभ्यते । कर्मणि लभ्यते अलाभि अलम्बि प्रालम्बि । णिचि लम्बयति ते अललम्बत् सनि लिभ्यते । कत्सु लभनीयम् । लभनम् । लाभः । आलम्बः । विप्रलम्बः । लाभी । लब्धा । लब्धम् । लब्धव्यम् ।

लब्धिः । क्लृप्तम्—लब्धिमः । लब्ध्या । आलम्भ्यः । लब्धम् । आलम्भ्यः । दुर्लभः । सुलभः ।
लभमानः लब्धमानः । लभ्यमानः । सन् लिप्सा लिप्सुः । आ—आलम्भने (स्यर्शने घातने च)
आलम्भते आलम्भः आलम्भ्यः । वि-प्र—विप्रलम्भे । (विसंवादे) विप्रलम्भते विप्रलम्भः विप्र-
लम्भः । उप-आ—उपालम्भे (निन्दापूर्वकदुष्टवचने) उपालम्भते उपालम्भः । उपालम्भः ।

लभ इच्छायां वा दिवादि० पक्षे आदि० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लब्धति-ते लपति-ते । अलापीत् अलपिष्ट । ललाष लेषतुः लेषे । कर्म्मणि
लथ्यते अलापि । णिचि लाषयति ते । अलीलषत् ।

कूर्त्सु । लषणीयम् । लषणम् । लाषः । लाषकः । लापी । उक लापुकः । लषिता । लषितः ।
लष्टिः । लषितव्यम् । लषितुम् । लषित्वा । अभिलष्य । लाप्यम् । लषन् लषन् लष्यमाणः
लषमाणः । कर्म्मणि लष्यमाणः । लषिष्यन् व्यमाणः ।

लस संबन्धे दीप्तौ च वा दिवा० पक्षे आ० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि लसति लसति । अलासीत् अलसीत् । ललास लिसतुः । भावे लस्यते अलासि । णिचि
लासयति-ते अलीलसत्-न्त ।

अत्सु । लसनीयम् । लसनम् । लासः । लासी । लसिता । लसितः । लसितव्यम् । लसिः ।

इत्सु लेपनीयम् । लेपनम् । लेपः । लेपकः । लेपी । लेषा । लेषिः । लेषिः । लेषव्यम् । लिङ् ।
 संलिष्य । लेष्यम् । लिष्यन् लिष्यमानः लिष्यमानः । लेष्यन् लेष्यमानः । अष-गर्वे अक० अष-
 लिष्यति अषलिष्यः अषलेपः । अनु-चन्दनादिमर्दने । अनुलिष्यति अनुलेपनम् । अनुलिष्यः ।

लिङ् आखादे अदा० उभ० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि लेङि लीङ्ः लिहन्ति लेङि लीङ्ः लीङ् लेङ्गि लीङि । लिह्यात् लिहीत । लेढु लीढाम्
 लिहन्तु लीङि लेङ्गानि लीढाम् । अलेट्-ड् अलीढाम् अलिहन् अलीढ । अलिचत्-त् ।
 लिलेह लिलिहे । लेढासि-से । लिह्यात् लिचीष्ट । लेह्यति । कर्म्मणि लिह्यते । अलेहि ।
 णिचि लेहयति ते । अलीलिहत् । सनि लिचिचति-ते । यङि लेलिह्यते ।
 इत्सु लेहनीयम् । लेहनम् । लेहः । लेहकः । लेही । लेहा । लीढः । लेढव्यम् । लीढिः ।
 लेढुम् । लीढ्वा । संलिह्य । लेह्यम् । लिहन् । लिहानः लिह्यमानः लेह्यन् ह्यमाणः ।

ली ष्ठे दिवा० आल० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि लीयते । लीयत । लीयताम् । अलीयत । अलेष्ट अलासु । लिल्ये । लेतासे लातासे ।
 लेषीष्ट लाषीष्ट । लास्यति लेष्यति । भावे लीयते । अलायि । णिचि विलीनयति-ते विला-
 यति ते ष्टतम् अन्यत्र विलाययतीत्येव । उद्-प्रतारणाभिभवपूजादौ आलः उल्लापयते ।

कर्त्तुम् । लयनीयम् लानीयम् । लयनम् लानम् । लायः लयः । लेता लाता । लीनः । लातव्यम्
 लेतव्यम् । लीतिः । लातुम् लेतुम् । लीत्वा । संलाय संलीय । लेयम् । लीयमानः ।
 लेयमाणः लायमानः ।

लुठ लोठे तुदा० पर० अक० खेट् कुटादि ।

कर्त्तरि लुठन्ति । अलुठीत् । लुलोठ ललुठिथ । लुठिता । लुठिष्यति । भावे लुठ्यते अलोठि ।
 णिचि लोठयति-ते अलूलुठत्-त अलुलोठत्-त ।

कर्त्तुम् । लुठनीयम् । लुठनम् । लोठः । लोठकः । लोठी । लुठिता । लुठितः । लुठितव्यम् ।
 लुठिः । लुठितुम् । लुठित्वा । संलुठ्य । लोठ्यम् । लुठन् लुठिष्यन् ।

लुप क्खेदने तुदा० उभ० सक० अनिट् सुचादि ।

कर्त्तरि लुप्यति-ते लुप्येत्-त । अलुपत् अलुप्त । लुलोप लुलोपिथ लुलुपिव । लोप्तासि खे ।
 लुप्यात् लुप्सीष्ट । लोप्स्यति-ते । कर्म्मणि लुप्यते । अलोपि । णिचि लोपयति-ते अल-
 लुपत्-त अलुलोपत् त ।

कर्त्तुम् लोपनीयम् । लोपनम् । लोपः । लोपकः । लोपी । लोप्ता । लुप्तः लोप्तव्यम् । लुप्तिः ।

इन् लोप्लम् । लुप्ला । संलुय । लोप्यम् । लुम्यन् लुम्यमानः लुयमानः । लोप-स्यन्
स्यमानः ।

लुप्यं प्राप्तौ अदर्शने नाशे च अक० दिवा० पर० सक० सेट् ।
कर्त्तरि लुप्यति । अलोपीत् । लुलोप । लोपिता । भावे लुप्यते अलोपि । णिचि तौदादिकवत् ।
अत्सु लोपिता लोपितव्यम् लोपितुम् । लोपित्वा लुप्त्वा । लुप्यन् । लोपिथ्यन् । इति भेदः । अन्यत्
तौदादिकलुपवत् । छिप् लुप् ।

लुभ सातिशयेच्छायां दिवा० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लुभ्यति । लुभ्येत । अलुभत् वोपदेवमते अलौभीदित्यपि । लुलोभ । लोभिता लोब्धा ।
अत्सु । लोभनीयम् । लोभनम् । लोभः । लोभी । लोभिता लोब्धा । लुब्धः । लोभितव्यम्
लोभ्यम् । लुब्धिः । लोभितुम् लोब्धुम् । लुभित्वा लुब्धा । लोभ्यम् । लुभ्यन् लुभ्यमानः ।

लू छेदने कर्त्तरि उभय० सक० सेट् श्वादि० ।

कर्त्तरि लुनाति लुनीतः लुनन्ति । लुनीयात् लुनीत । लुनातु लुनीताम् लुनन्तु लुनीहि
लुनीताम् । अलुनात् अलुनीत । अल्लावीत् अल्लविष्ट । लुलावं लुलुवतुः लुलुवे । लविता
लूयात् लविषीष्ट । लविष्यति-ते । कर्म्मणि लूयते अल्लावि । णिचि लावयति-ते अलीलवत्-त ।

कृत्सु । लवनीयम् । लवणम् । रसे लवणम् । लवः लावः । लावकः । लवी । लविता । लूनः ।
 लूनिः । लतितव्यम् । लवितुम् । लवित्वा । संबूय । लव्यम् लाव्यम् । लूनन् लुनानः
 लूयमानः । लविष्यन् व्यमाणाः ।

लोक दर्शने स्वा० आत्म० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लोकेते । अलोकिते ॥ ललोके । कर्म्मणि लोच्यते । अलोकिक । णिचि लोकयति-ते
 अलुलोकित-त ।

कृत्सु । लोकनीयम् लोकनम् । लोकः । लोककः । लोकी । लोकिता । लोकितः । लोका ।
 लोकितव्यम् । लोकितुम् । लोकित्वा । संलोक्य । लोक्यम् । लोकमानः लोक्यमानः
 लोकियन् व्यमाणाः ।

लोक दीपने चुरा० उभय० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लोकयति-ते । अलुलुकत्-त । लोकयितासि-से । कर्म्मणि लोच्यते अलोकिक ।
 कृत्सु लोकयिता लोकयितव्यम् लोकयित्वा लोकयन् मानः लोकयिष्यन् व्यमाणाः इति भेदः
 अन्यत् स्वादिगणीयलोकवत् ।

लौच दर्शने स्थादि० आत्म० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लोचते । सर्वं स्थादिगणीयलोक्रवत् कस्थाने चकारमात्मभेदः ।

लौच आलोचने चुरा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि लोचयति-ते । सर्वं चुरादिगणीय लोकवत् ककारस्थाने चकारमात्मभेदः ।

वच व्यक्तायां वाचि अदा० पर० ब्रुवादेशसु उभ० अनिट् ।

कर्त्तरि वक्ति वक्तः । अन्तिप्रयोगो नास्ति । वच्चि वकथः वच्मि वच्वः वच्मः । वच्यात् । वक्तु । वक्तु ।

अवक्त् । अवोचत् । ब्रुवादेशस्य अवोचत्-त । अवाच ऊचतुः उवचिथ उवकथ ऊचिव

ऊचे । वक्ता सि-से । उच्यात् वच्चीष्ट । वद्यति ते । कर्त्तारिण उच्यते । अवाचि । णिचि

वाचयति ते अवोचत् त । सनि विवक्षति ते । यङि वावच्यते ।

कतसु वचनीयम् । वचनम् । वाकः । वाचकः असि वचः । वाची । वक्ता । उक्तः । उक्तिः ।

वक्तुम् । वक्तव्यम् । उक्ता । निरुच्य । वाच्यम् पदसमुदाये वाक्यम् । वचन् उच्यमानः । वक्ष्यन्

निरुक्तिः । वक्ष्यमाणः । क्विप् वाक् । सनः विवक्षा विवक्षुः विवक्षन् विवक्षितः । निर् न्निर्त्तौ

निर्वक्ति निर्वचनम् । असु-असुवादे असुवक्ति अनूक्तः असुवाकः । कान अनूचानः । प्रति-

प्रतिवाक्ये प्रतिवक्ति प्रत्युक्तः प्रत्युक्तिः प्रतिवाक्यम् ।

वत्त सन्देहे चुरा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि वाचयति ते । अवीवचत् त । कर्मणि वाच्यते । अवाचि अवाचयिषाताम् अवाचिषाताम्
इत्सु वाचनीयम् । वाचनम् । वाचकः । वाची । वाचयिता । वाचितः । वाचना । वाचयितुम् ।
वाचयितव्यः । वाचयित्वा । प्रवाच्य । वाचयन् मानः । वाच्यमानः । वाचयिष्यन् व्यमाणः
कर्मणि वाचिष्यमाणश्च ।

वद् वाचि षा० पर० सक० सेट् यजादि ।

कर्त्तरि वदतः वदन्ति । वदेत् । वदतु । अवदत् । अवादीत् । उवाद ऊदतुः । वदिता ।
उद्यात् । वदिष्यति । कर्मणि उद्यते । अवादि । णिचि वादयति ते अवीवदद् त । सनि
विवदिषति यङि वावद्यते ।

इत्सु । वदनीयम् । वदनम् । वादः । मिथंवदः वशंवदः कद्वदः । वादकः । वादी । वदिता ।
उदितः । उक्तिः । वदितुम् । वदितव्यम् । उदित्वा । अगूद्य । वाद्यम् । अवद्यम् । वदन्
उद्यमानः । वदिष्यन् व्यमाणः । यङः अक वावदूकः । णिच-इत् वादितम् ।

वन्च वच्चने चुरा० आल० सक० सेट् इदित् ।

कर्त्तरि वच्चयते । अववच्चत । कर्मणि वच्चयते अवचिञ्चि ।

कृत्सु वञ्चनीयम् । वञ्चनम् । वञ्चकः । वञ्ची । वञ्चयिता । वञ्चितः । वञ्चना । वञ्चयितुम् । वञ्च-
 यितव्यम् । वञ्चयित्वा । प्रवञ्च । वञ्चयमानः । वञ्चयमानः । वञ्चयिष्यमाणः ।
 कर्मणि वञ्चिष्यमाणश्च ।

वद नमने सुवने च स्वा० आत्म० इदित् सक० सेट् ।

कर्त्तरि वन्दते । वन्देत । वन्दताम् । अवन्दत । अवन्दित् । ववन्दे । वन्द्यात् । कर्मणि वन्द्यते ।
 अवन्दि । णिचि वन्द्यति ते अववन्द्यत् त ।

कृत्सु । वन्दनीयम् वन्दनम् । वन्दकः । वन्दः । वन्दी । वन्दिता । वन्दितः । क्तिन् नास्ति युच्
 वन्दना । वन्दितुम् । वन्दितव्यम् । वन्दित्वा । अभिवन्द्य । वन्द्यम् । वन्दमानः । वन्द्य-
 माणः । आर वन्दारः ।

वप मुण्डने तन्तुवीजयोः सन्ताने च स्ना० उभ० सक० अनिट् यजादि ।

कर्त्तरि वपति ते । वपेत् त । वपतु ताम् । अवपत् त । अवापीत् अवपत् । अवाप उपतुः अवपिष्य
 अवपथ अपिष्य अपिषे । वप्ता-सि से । उष्यात् वशीष्ट । वस्यति ते । कर्मणि उष्यते । अवापि ।
 णिचि वापयति ते अवीवपत् त । प्रणिवपति ।

कृत्सु । वपनीयम् । वपनम् । वापः । वापकः । वापी । वप्ता । उप्तः । उप्तिः । वप्तुम् । वप्तव्यम् ।

उद्धा । निरुथ । वपन्मानः । उष्यमानः । वस्यन् वस्यमानः । निरु-दाने निर्वपति निर्वपः ।
 वम उद्धिरणे स्वा० उभ० सक० सेट् फणदि ।

कर्त्तरि वसति ते । वसेत् त । वमतु ताम् । अवमत् त । अवमीत् अवमिष्ट । ववाम वेमतुः-
 ववमतुः वेसे ववसे । कर्मणि वस्यते । अवामि । णिचि वसयति-ते अवीवसत्-त । यङि वंस्यते ।
 क्तसु वमनीयम् । वमनम् । वामः । वामकः । वामी । वमिता । वान्तः । वान्तिः । वमितव्यम् ।
 वमितुम् । वमित्वा-वान्त्वा । अभिवस्य । वस्यम् । वमन् वसमानः वस्यमानः । वमित्यन्
 व्यमाणः । अथ वमथुः ।

वर्णं सुती, विस्तारे, शुक्लतादिकरणे, उपयोगे, दीपने च अदन्त चुरा० उभ० सक० सेट् ।
 कर्त्तरि वर्णयति ते । अववर्णत् त । कर्मणि । वर्णते अवर्णि । अवर्णिषाताम् अवर्णयिषाताम् ।
 क्तसु । वर्णनीयम् । वर्णनम् । वर्णः । वर्णकः । वर्णी । वर्णयिता । वर्णितः । वर्णेना । वर्णयितुम् ।
 वर्णयितव्यम् । वर्णयित्वा संवर्ण्य । वर्ण्यम् । वर्णयन्मानः वर्ण्यमानः । वर्णयित्यन् व्यमाणः ।

वर्द्धं पूरणे, छेदने च चुरा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि । वर्द्धयति-ते । अववर्द्धत्-त । कर्मणि वर्द्धते अवर्द्धि ।
 क्तसु । वर्द्धनीयम् । वर्द्धनम् । वर्द्धः । वर्द्धकः । वर्द्धी । वर्द्धिता । वर्द्धितः । वर्द्धेना । वर्द्धयितुम् ।

वर्द्धयितव्यम् । वर्द्धयित्वा । प्रवर्द्धी । वर्द्धयस् । वर्द्धयन् मानः वर्द्धमानः । वर्द्धयिष्यन्
 व्यमाणः कर्म्मणि वर्द्धियमाणश्च ।

वश इच्छायाम् अदा० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि वष्टि उष्टः उश्नन्ति वञ्चि उष्टः उष्ट वश्मि उश्चः । उष्यात् । वष्टु उष्टाम् उश्नन्तु उष्टुहि ।
 उष्टम् उष्ट वशानि । अवष्टु । अवशीत् । उवाश ऊशतुः । वशिता । उष्यात् ।
 वशिष्यति । कर्म्मणि उष्यते । अवाशि । णिचि वाशयति-ते । अवीवशत्-त ।

वश्नीयम् । वशनम् । वाशः । वाशकः । वाशी । वशिता । उशितः । उष्टिः । वशितुम् ।
 वशितव्यम् । उशित्वा । निवश्य । वाश्यम् । उशन् उश्यमानः । वशिष्यन् व्यमाणः ।

वस निवासे स्था० पर० अक० अनिट् यजादि ।

कर्त्तरि वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । अवात्सीत् अवात्सुः अवात्सीः अवात्सम्
 अवात्त अवात्सम् अवात्सु । उवास ऊषतुः उवसिष्य-उवस्य उषिव । वसिता वसा ।
 उष्यात् । वस्यति । भावे उष्यते अवासि । णिचि वासयति-ते अवीवसत्-त ।

वसनीयम् । वसनम् । वासः । वासकः । वासी । वसिता वसा । उषितः । उष्टिः ।
 वसितुम् वसुम् । वसितव्यम् वसव्यम् । उषित्वा । उषेत् । वासुम् । कसु । ऊषिवान् ।

वसन् अनूद्यमाणः । वस्यन् अनुव त्थमानः । उप-भोजनाभावे उपवसति उपोषितः ।
 ल्युटिः उपोषणमित्येके । अनु-अधि-उप-आङ्-सक० अनुवसति अधिवसति उपवसति
 आवसति वा गृहम् । प्र-प्रवासे (विदेशगमने) प्रवसति प्रोषितः प्रोषिवान् ।

वस आच्छादने अदा० आत्म० सक० सेट् ।

कर्त्तरि वस्ते वसते वस्ये वसाये वस्ये वस्ये । वसीत वसीयाताम् वसीरन् । वसाम् ।
 अवसत् । अवसिष्ट । वस्ये । वसितासे । वसिषीष्ट । वसिष्यते । कर्त्तृणि वस्यते अवासि ।
 णिचि वासयति-ते । अवीवसत्-त ।

कृतसु । वसनीयम् । वसनम् । वासः । णिच्-असि वासः वाससी । वासकः । वासी । वसिता ।
 वसितः । वसितुम् । वसितव्यम् । वसित्वा । प्रवास्य । वास्यम् । वसानः वस्य-
 मानः । वसिष्यमाणः ।

वह प्रापणे स्या० लभ० द्विक० अनिट् यजादि ।

कर्त्तरि वहति-ते । वहतु-त । वहतु-ताम् । अवहत्-त । अवाचीत् अवाढाम् अवाचुः अवाचीः ।
 अवाढम् अवाढ अवाचम् अवाच अवाढ अवाचताम् अवचत अवोढाः अवचाथाम् अवो-
 ढुम् अवलि अवच्छदि । उवाह ऊहतुः अवहिय उवोढ ऊहिव ऊहे उहिये । वोढासि से

उद्धात् वधीष्ट । वक्ष्यति ते । कर्मणि उद्धते अवाहि णिचि वाहयति ते अवीवहत् त ।
 क्तसु । वहनीयम् । वहनम् । वाहः । प्रवहः निवहः आवहः । वाहकः । वाही । इत्न वहितः ।
 वोढा । ऊढः । ऊढिः । वोढव्यम् । वोढुम् । ऊढा । प्रोद्ध । वद्धम् वाह्यम् । वहन्-
 वहमानः उह्यमानः । वक्ष्यन् द्यमाणः । उद् विवाहे उद्गृहति उद्गृहः ।

वा गमने हिंसने च अदा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि वाति । वायात् । वातु । अवात् अवाताम् अत्रः-अवान् । अवासीत् अवासिष्टाम् अवा-
 सिष्टुः । ववौ ववतुः वविथ-ववाथ वविव । वातासि ॥ वायात् । वास्यति । कर्मणि वायते ।

अवायि । णिचि वापयति-ते अवीवपत्-त । सनि विवासति ।
 क्तसु । वानीयम् । वानम् । वायः । वायकः । वायी । वाता । वातः । वातिः । वातुम् । वात-
 व्यम् । वात्वा । प्रवाय । वेयम् । वान् वायमानः । वास्यन् स्थमानः ।

वाह्य कामे स्था० पर० सक० सेट् इदित् ।

कर्त्तरि वाञ्छति । अवाञ्छीत् । ववाञ्छ । कर्मणि वाञ्छते । अवाञ्छि । णिचि वाञ्छयति-ते

अववाञ्छत्-त ।

क्तसु । वाञ्छनीयम् । वाञ्छनम् ॥ वाञ्छकः । वाञ्छी । वाञ्छिता । वाञ्छितः । वाञ्छा । वाञ्छि-

तुम् । वाञ्छितव्यम् । वाञ्छित्वा । प्रवाञ्छ्य । वाञ्छन् वाञ्छ्यमानः । वाञ्छिष्यन् व्यमाणः ।

२२४

विच पृथक्करणे रुधा० सक० लभय० अनिट् ।

कर्त्तरि विनक्ति विङ्क्तः विञ्चन्ति विनक्ति विङ्क्य विनचमि विञ्चुः विङ्क्तो विञ्चति
विञ्चते विङ्क्ते विङ्ग्ध्वे विञ्चे । विञ्च्यात् विञ्चीत । विनक्तु विञ्क्ति विनचानि विङ्-
क्तम् । अविनक्तु ग् अविङ्क्त । अविचत् अवेचीत् अविक्त । विवेच विवेचिचय विचिचित्र
विविचे । वेक्तारि-से । विच्यात् विचीष्ट । वेच्यति । कर्त्तारिण विच्यते । अवेचि । णिचि
वेचयति-ते अवीविचत्-त । संनि विविचति ।

कृत्सु वेचनीयम् । वेचनम् । वेकः । वेचकः । विच्यन् विवेकी । विक्ता । विक्तः । विक्तिः । वेक्त-
व्यम् । वेक्तुम् । विक्ता । विविच्य । वेच्यम् । विञ्चन् विञ्चानः विच्यमानः । वेच्यन् च्यमाणः ।
वि-विवेके विविनक्ति विवेकः विवेचनम् विविक्तः ।

विज भये कम्पे च तु० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । अविजिष्ट । विविजे । भावे विज्यते । अवेजि ।
णिचि वेजयति-ते अवीविजत्-त ।

धातुरूपावलीः ।

कृत्सु । वेजनीयम् । वेजनम् । वेगः उद्देगः । वेजकः । वेजी । विजिता । विग्नः । वित्तिः ।
 विजितुम् । विजितव्यम् । विजिता । उद्विज्य । वेग्यम् । विजमानः । विजिष्यमाणः ।

विद् भावे दिवा० आत्म० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि विद्यते । विद्येत । विद्यताम् । अविद्यत । अवि त्त । विवेदे । वेत्तासे । वित्सीष्ट ।
 वेत्स्यते । भावे विद्यते । अवेदि । णिचि वेदयति-ते । अवीविदत्-त । सनि विवित्सते ।
 कृत्सु वेदनीयम् । वेदनम् । वेदः । वेदकः । वेदी । वेत्ता । वि त्तः । वित्तिः । वेत्तव्यम् ।
 वेत्सुम् । वित्त्वा । संविद्य । वेद्यम् । विद्यमानः । वेत्स्यमानः ।

विद् ज्ञाने अदा० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि वेद-वेत्ति विदतुः-वित्तः । विदुः-विदन्ति वेत्य-वेत्सि विदथुः-वित्थः । विद् वित्थ वेद वेद्वि
 विद्द विद्वः विद्व विद्वः । विद्यात् । वेत्सु-विदाङ्करो-तु वित्ताम् विदाङ्कुरुताम् विदन्तु
 विदाङ्कुर्वन्तु विद्वि विदाङ्कुरु कित्तम् विदाङ्कुरुतम् वित्त विदाङ्कुरुत वेदानि विदाङ्करवाणि
 विदाव विदाङ्करवाव । ङाम्पचे आत्मनेपदञ्च । विदाङ्कुरुताम् विदाङ्कुर्वाताम् विदाङ्क-
 र्वताम् विदाङ्कुरुष्व वेदाङ्कुरुष्व वेदाङ्कुरुष्व विदाङ्कुरुष्वम् विदाङ्करवै विदाङ्करवावहे । अवेत्-ह
 अवेः अवि-त्ताम् अविदुः-अविदन् अवेत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः । विवेद विदा-

अभूव विद्यामास विदाच्चकार विवेद । विदिता । विद्यात् । वेदिष्यति । कर्म्मणि । विद्यते
 अवेदि णिचि वेदयति-ते अवीविदत्-त । सनि विविदिषति ।

कत्सु वेदनीयम् । वेदनम् । वेदः । असि वेदाः जातवेदाः विदकः । वेदी । वेदिता औणादिके
 त्वचि तु वेत्ता । विदितः । वितिः । वेदितव्यम् । वेदितुम् । विदित्वा । संविद्य । वेद्यम् ।
 विदन् विद्यमानः । वेदिष्यन् व्यमाणः । सम्-आल० अक० संवित्ते सविदाते संविदते संविदते ।

विदः लामे तुदा० उभ० सक० अनिट् सुचादि० ।

कर्त्तरि विन्दति-ते । विन्देत्-त । विन्दतु-ताम् । अविन्देत्-त । अविदत् अवित्त । विवेद विवेदिथ
 विविदिव विविदे । वेत्ता सि-से । विद्यात् वित्सीष्ट । वेत्स्यति । कर्म्म णि विद्यते अवेदि ।
 णिचि वेदयति-ते । अवीविदत्-त । सनि विवित्सति-ते ।

कत्सु देवादिकवन् । वित्ता विन्नः वेत्तुम् । वेत्तव्यम् वित्त्वा विन्दन् विन्दमान वेत्थन् व्यमाण इति
 भेदः । परि परिवेदने परिविन्दति परिवेत्ता परिवित्तः ।

विश उपवेशने तु० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि विशति । विशेत् । विशताम् । अविशत् । अविचत् । विशेत् । वेष्टा । विश्यात् । वेद्यति ।
 भावे विष्यते । अवेशि । णिचि वेशयति ते अवीविशत् त । सनि विविचति ।

कर्त्तुसु वेशनीयम् । वेशनम् । वेशः । वेशकः । वेशी । वेषा । विष्टः । विष्टिः । वेष्टय्यम् । वेष्टुम् ।
 विष्टा । उपविश्य । वेष्टम् । विशन् । वेष्ट्यन् । नि-ञ्जाल० निवेशते । अभिनि-बुद्धिप्रवेशने
 सक० धर्म्मसम्भिनिवेशते । अन्यत्वार्थे ञक० । सस् शयने संविशति । निर्- ष्टौ भोगे च
 निर्विशति । उप-स्थितौ ञक० उपविशति । परि-परिवेशने । परिविशति ।

ह भजने क्रमा० आल० सक० सेट् ।

कर्त्तरि दृणीते-दृणाते दृणते । दृणीत । दृणीताम् । अदृणीत । अदृणीष्ट अदृणीष्ट
 वत्रे वत्रिषे । वरीतासे वरितासे । वरिषीष्ट वरीषीष्ट । वरीष्यते वरिष्यते । कर्मणि व्रियते ।
 अवारि अवारिषाताम् अवरीषाताम् अवरिषाताम् अदृषाताम् । णिचि वारयति ते
 अवीवरत् त । सनि विवरिषते विवरीषते ववर्षते ।

कर्त्तुसु वरणीयम् । वरणम् । वारः संवारः विवारः नीवारः । वरः । वारकः । वारी । वरीता-
 वरिता । दृतः । दृतिः । वरीतव्यम् वरितव्यम् । वरीतुम् वरितुम् । दृत्वा । प्रदृत्त्य । वार्य्यम् ।
 दृणानः व्रियमाणः । वरीष्यमाणः वरिष्यमाणः कर्मणि वारिष्यमाणश्च । एष्य वरेष्यः ।

ह वरणे स्वा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि दृणोति दृणुतः दृणन्ति दृणोषि दृणोमि दृखः दृणुवः दृणुते दृखाते दृखते । दृणुयात्

दृखीत । दृणोतु दृणुताम् । अदृणोत् अदृणुत । अवारोत् अवारिष्ठां अवारिषुः अवरोष्ट
 अवरोष्ट अदृष्ट । ववार ववारिथ वव्रे वव्रिषे । वरोतासि-से वरितासिसे । व्रियात् वरिषीष्ट
 दृषीष्ट । वरिष्यति-ते वरोष्यति-ते । कर्म्मणि व्रियते । अवारि ।

द्वत्सु शतरि दृखन् दृखानः । स्यल वरोष्यन् वरिष्यन् एवं स्यमाने इतिभेदः अन्यत् क्रप्रादि-
 गणीयवत् । सम् सङ्कोचने । संदृणुते । वि-विसारकरणे विदृणोति विदृखती श्लेसमुतापि
 भावमिति कुमारः ।

दृत् वृत्तने स्वा० आत्म० अक० सेट् दृत्तादि ।

कर्त्तरि वृत्ते । वृत्तैत । वृत्ताम् । अर्त्तत । लुङि लृटि लृङि च उभ० । अदृत्तत् अर्त्तिष्ट ।
 वदृते वदृतिषे । वर्त्तितासे । वर्त्तति वर्त्तियते । अवर्त्त्यत् अवर्त्तियत । आवे दृत्यते
 अवर्त्ति । णिचि । वर्त्तयति-ते अवीदृत्तत् अवर्त्तत् । सनि विवर्त्तिषते ।
 द्वत्सु वर्त्तनीयम् । वर्त्तनम् । वर्त्तः । वर्त्तकः । वर्त्ती । वर्त्तीता । दृत्तः । वर्त्तितव्यम् ।
 वर्त्तितुम् । दृत्त्वा । प्रदृत्य । दृत्यम् । वर्त्तमानः । वर्त्त्यन् वर्त्तियमाणः । इष्णु वर्त्तियुः
 सनः विदृत्सा विवर्त्तिषा । विदृत्सुः विवर्त्तियुः । विवर्त्तिषमाणः ।

वृध वर्द्धने स्ना० आत्म० अक० सेट् वृतादि ।
 कर्त्तरि वर्द्धते । लुङि लृटि लृङि च उभ० । अष्टधत् अवरद्धिष्ट । वरधे । वर्द्धितासे । वर्द्धिषीष्ट ।
 वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते । अवर्त्स्यत् अवर्द्धिष्यत । भावे वृध्यते अवर्द्धि । णिचि वर्द्धयति-ते

अवीष्टधत्-त अववर्द्धत्-त् । सनि विवर्द्धिषते ।
 क्तसु वर्द्धनीयम् । वर्द्धनम् । वर्द्धः । वर्द्धकः । वर्द्धी । इष्णु वर्द्धिष्णुः । वर्द्धिता । वृद्धः ।
 वृद्धिः । वर्द्धितुम् वर्द्धितव्यम् । वृद्धा । संवध्य ॥ वृध्यम् । वर्द्धमानः । वत्स्यन् वर्द्धिष्य-
 माणः । सनि विष्टत्सा विवर्द्धिषा । विष्टत्सुः विवर्द्धिषुः । विवर्द्धिषमाणः ।

वृह कर्गिगर्ज्जने वृद्धौ च स्वा० पर० अक० सेट् इदित् ।
 कर्त्तरि वृंहति । वृंहेत् । अष्टहीत् । भावे वृंह्यते । अष्टंहि । णिचि वृंहयति ते । अवष्टं वृत्-त
 क्तसु । वृंहणीयम् । वृंहणम् । वृंहः । वृंहकः । वृंहि । वृंहिता । वृंहितम् । वृंहा । वृंहि
 तव्यम् । वृंहितुम् । वृंहित्वा । संवृंह्य । वृंह्यम् । वृंहन् । वृंहिष्यन् । मनि नि० वृंह्यन् ।

पवर्गीयादिवदुक्तिस्तु प्रामादिकी ।

वृ वृत्तौ क्त्रा० उभ० सक० सेट् प्वादि ।

कर्त्तरि वृणाति वृणीतः वृणीते । वृणीयात् वृणीत । वृणातु वृणीताम् । अष्टणात् अष्टणीत ।

अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृष्ट । ववार ववरिथ ववरे ववरिषे । वरीतासि-से
वरिता सि-से । वरिषीष्ट वृषीष्ट । वरीथ्यति-ते वरिथ्यति ते । कर्म्मणि वूर्थते अवारि
अवारिषाताम् अवरीषाताम् अवरिषाताम् अवूर्षीताम् । णिचि वारयति-ते अवीव-
रत्-त । सनि विवरीषति ते विवरिषति-ते वुवूर्षति ते ।

कत्स वरणीयम् ! वरणम् । वरः । वारकः । वारी । वरीता वरिता । वृतः । वृतिः । वरीतुम्
वरितुम् । वरीतव्यम् वरितव्यम् । वृत्वा । संवूर्थ । वार्थम् । वृणन् वृणानः वूर्थमाणः ।
वरीथ्यन् थमाणः वरिथ्यन् थमाणः कर्म्मणि वारिथ्यमाणश्च ।

वे तन्तुसन्ताने स्वा० उभ० अनिट् यजादि ।

कर्त्तरि वयति ते । वधेत्-त । वयतु ताम् । अवयत्-त । अवासीत् अवास्त । उवाय ऊवतुः
उवयिथ उम्रिथ उवाथ ऊवे । वा-सि से । ऊयात् वासीष्ट । वास्यति-ते । कर्म्मणि
ऊयते औयत । अवाधि ॥ अवाधिषाताम् अवासाताम् । णिचि वापयति ते अवीवपत्-त ।
कत्स वानीयम् । वानम् । वायः । तन्तुवायः । वायकः । वायी । वाता । ऊतः । ऊतिः ।
वातव्यम् । वातुम् । ऊत्वा । समय् । वेयम् । वयन्-मानः ऊयमानः । वास्यन्-स्यमानः ।
कर्म्मणि वाधिथ्यमाणश्च ।

वेप चलने स्वा० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि वेपते । वेपेत । वेपताम् । अवेपत । अवेपिष्ट । भात्रे वेप्यते । अत्रेपि । णिचि पर०
वेपयति अववेपत् ।

कृतसु वेपनीयम् प्रवेपनीयम् प्रवेपणीयम् । प्रवपनं प्रवपणम् । वेपः । वेपकः । वेपी । वेपिता ।
वेपितः । वेपा । वेपितव्यम् । वेपिनुम् । वेपित्वा । संवेष्य । वेप्यम् । वेपमानः । वेपि-
व्यमाणः । अथु वेपयः ।

वेष्ट वेष्टने स्वा० आत्म० सक० सेट् ।

कर्त्तरि वेष्टते । चेष्टवत् सर्वं चकारस्थाने वकारमात्रभेदः । णिचि लभ० वेष्टयति ते । अववेष्टत्
अविवेष्टत्-त ।

व्यथ व्यथने दुःखे स्वा० अक० आत्म० सेट् घटादि ।

कर्त्तरि व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत । अव्यथिष्ट । विव्यथे । भात्रे । व्यथ्यते । अव्यथि
णिचि व्यथयति-ते अव्यथयत्-त ।

कृतसु व्यथनीयम् । व्यथनम् । व्यथः । व्यथकः । व्याथी । व्यथिता । व्यथितः । व्यथा ।
व्यथितुम् । व्यथितव्यम् । व्यथित्वा । संव्यथ्य । व्याथ्यम् । व्यथमानः । व्यथिव्यमाणः ।

कर्त्तरि विध्यति । विध्यते । विध्यतु । अविध्यत् । अविध्यतु । विव्याध विविधतुः विव्याधिय-विव्यद्ध ।
 व्यद्वा । विध्यात् । व्यत्स्यति । कर्म्मणि विध्यते । अव्याधि । णिचि व्याधयति ते अवि-
 व्यधत्-त ।

कृतसु व्यधनीयम् । व्यधनम् । व्याधः । ण व्याधः । वेधसु तौदिकविधतेरूपम् । व्याधकः ।
 व्याधी । व्यद्वा । विद्धः । विद्धिः । व्यद्भुम् । व्यद्भुव्यम् । विद्वा । अविध्य । व्याध्यम् ।
 विध्यन् विध्यमानः । व्यत्स्यन्स्यमानः । क्तिप् आवित्-द् कर्म्मवित्-द् कर्म्मविधम् ।

व्ये वरणे स्वा० उभ० सक० अङ्निट् ।

कर्त्तरि व्ययति-ते । व्ययेत्-त । व्ययतु-ताम् । अव्ययत्-त । अव्यासीत् अव्यास । विव्यौ
 विव्यतुः विव्यिथ विव्यिव विव्ये । व्यात्सि-से । वीयात् व्यासीष्ट । व्यास्यति-ते । कर्मणि
 वीयते । अव्यायि । णिचि व्यापयति-ते अविव्यपत्-त ।

कृतसु व्यानीयम् । व्यानम् । व्यायः । व्यायकः । व्यायी । व्याता । वीतः । वीतिः । व्यात-
 व्यम् । व्यातुम् । वीत्वा । वीयीय । व्येयम् । व्ययन् मानः वीयमानः । व्यास्यन्स्यमानः
 कर्मणि व्यायिष्यमाणश्च ।

व्रज गतौ स्वादि० सक० पर० सेट् ।
 कर्त्तरि व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । अव्राजीत् । वव्राज । कर्म्मणि व्रज्यते अव्राजि ।
 णिच् व्राजयति-ते अविव्रजत्-त ।
 कर्त्तुसु । व्रजनीयम् । व्रजन्तम् । व्रजः । व्रजः । परिव्राजकः । व्राजी । व्रजिता । व्रजितः । क्यप्
 व्रज्या । व्रजितव्यम् । व्रजितुम् । व्रजित्वा । प्रव्रज्य । व्राज्यम् । व्रजन् व्रज्यमानः ।
 व्रजिष्यन् व्यमाणः । परि-सन्तप्रसने परिव्रजति । क्तिप् परिव्राट् । असु-असुगमने असु-
 व्रजति । अप-अपगमने अपव्रजति ।

व्रश्च हेदने तुदा० पर० सक० वेट् ।
 कर्त्तरि व्रश्चति । व्रश्चेत् । व्रश्चतु । व्रश्चतु । अव्रश्चोत् अव्राचीत् । वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चिथ
 वव्रश्च वव्रश्चिव वव्रश्चु । व्रश्चिता व्रष्टा । व्रश्चिष्यति व्रश्चति । कर्म्मणि व्रश्चते
 अव्रश्चि । णिच् व्रश्चयति-ते अव्रश्चत्-त ।

७० कर्त्तुसु व्रश्चनीयम् । व्रश्चनम् । ल्यु व्रश्चकः । व्रश्चः । व्रश्चकः । व्रश्चो । व्रश्चिता व्रष्टा । व्रश्चणः ।
 व्रश्चि । व्रश्चित्थं व्रष्टव्यम् । व्रश्चित्सु व्रष्टुम् । व्रश्चिता व्रष्टा । व्रश्चय । व्रश्चयम् ।
 व्रश्चन् व्रश्चमानः । व्रश्चिष्यन् व्यमाणः व्रश्चन् व्यमाणः ।

शक शक्तौ स्वा० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि शक्नोति शक्नुतः शक्नुवन्ति । शक्नुव । शक्नुयात् । शक्नोतु । अशक्नोत् । अशकत् । शशाक
शेकतुः । शक्ता । शक्यात् । शक्यति । भावे शक्यते अशाकि । णिचि शकयति-ते
अशीशकत्-त ।

कृतसु शकनीयम् । शकनम् । शकाः । शक्ता । शक्तः । शक्तिः । शक्तुम् । शक्तव्यम् । शक्ता ।
प्रशक्य । शाक्यम् । शक्नुवन् । शक्यन् ।

शक शक्तौ दिवादि० लभ० अक० सेट् । ।

कर्त्तरि शक्यति-ते । अशाकीत् अशकीत् अशकिष्ट । शशाक शेके । शकितसि-से । शक्यात्
शकिषीष्ट । शकियति-ते । भावे शक्यते । अशाकि । णिचि शकयति ते अशीशकत् त ।
कृतसु शकितः । शकिता । शकितव्यम् । शकितुम् । शकित्वा । शक्यन् शक्यमानः शकियन्
व्यभाषः इति भेदः । अन्येत् स्वादिगुणीयवत् ।

शक तासे संन्देहे च स्वा० आल० तासे अक० संन्देहे सक० सेट् इदित् ।
कर्त्तरि शक्यते । शक्येत । शक्यताम् । अशक्यत अशक्लिष्ट । अशक्ये । कर्म्मणि भावे च ।
शक्यते । अशक्लि । णिचि शक्यति-ते । अशक्यत्-त ।

कृत्सु शङ्कनीयम् । शङ्कनम् । शङ्कः । शङ्ककः । आशङ्की । शङ्किता । शङ्कितः । शङ्का । लङ्का
 पि शङ्काकुलेति नाटकम् । अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतुरितिनैषधम् । शङ्कितुम् । शङ्कितव्यम् ।

शङ्कित्वा । आशङ्क्य । शङ्कयम् । शङ्कमानः । शङ्कयमानः । शङ्कित्यमाणाः ।
 शन्सकथने खुतौ च खा० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि शंसति । शंसेत् । शंसतु । अशंसत् । अशंसीत् । शंस । शंसिता । शस्यात् । शस्यात् । कर्त्तरि
 शस्यते । अशंसि । णिचि शंसयति ते अशिशंसत् त ।

कृत्सु शंसनीयम् । शंसनम् । शंसः । शंसकः । शंसी । शंसिता । शस्तः । शस्तिः । शंसा ।
 शंसितुम् । शंसितव्यम् । शंसित्वा शस्त्वा । प्रशस्य । शंसन् । शंस्यमानः । शंसि-व्यन्
 व्यमाणाः । आ—आशंसने इष्टार्थप्रार्थने आत्म० आशंसते आशंसुः । प्र—प्रशंसायाम् ।
 प्रशंसति प्रशस्तिः प्रशंसा । अभि—अभिशांसे अपवादे च अभिशंसति अभिशस्तः ।
 इदिद्वयं तेन न नलोपः आशंस्यते ।

शप् आकोशे स्वा० उभ० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि शपति ते । शपेत्-त । अशापीत् अशप्त । शशाप शेषे । शप्ता-सि-से । शप्यात् शशीष्ट ।
 कर्त्तरि शंप्यते अशापि । णिचि शापयति ते अशीशपत्-त ।

कृत्सु शपनीयम् । शपनम् । शपः । शपकः । शपी । शप्ता । शप्तः । शप्तिः । शप्तव्यम् । शप्तुम् ।
 शप्ता । अभिशप्य । शप्यम् । शपन् मानः शप्यमानः । शप्यन् मानः । शप्ये आत्म० शपते ।

२३६

शम शान्तौ द्विवा० पर० अक० सेट् शमादि ।

कर्त्तरि शास्यति । शास्येत् । अशसत् अशसीत् । शशाम शेमिथ । शमिता । शस्यत् । भावे
 शस्यते । अशसिं । णिच् शसयति शसयति । अशीशसत् त अशशामत्-त । कर्मणि
 अशसि अशसि । अशसयिषाताम् अशसयिषाताम् अशसिषाताम् अशसिषाताम् ।
 कृत्सु । शमनीयम् । शसनम् । शिचः ल्यु शसनः । शसः । शसकः । शसी । शमिता । शान्तिः ।
 णिचखु शान्तः शमितः । शान्तिः । शमितव्यम् । शमितुम् । शमित्वा शान्त्वा । प्रशस्य ।
 शस्यम् । शस्यन् । शसिष्यन् । उप-निवृत्तौ उपशास्यति उपशसः ।

शास शासने अदा० पर० द्विक० सेट् जच्चादि ।

कर्त्तरि । शास्ति शिष्टः शासति शास्ति शिष्टः शिष्ट शास्ति शिष्यः । शिष्यात् । शास्ते शिष्टाम्
 शासतु शाधि । अशात् अशिष्टाम् अशासुः अशाः । अशासत् । शशास । शासिता । कर्मणि
 शिष्यते । अशासि । णिच् शासयति-ते अशशासत्-त ।

शान्तिः शान्तिः ।

कृतसु । शासनीयम् । शासनम् । शासः । शासकः । शासी । शासिता । शास्ता तु औणादिके
 लृचि नेट् । शिष्टः । शिष्टिः । शासितव्यम् । शासितुम् । शिष्ट्वा । संश्लथ । श्लथः शास्यः ।
 शासत् श्लथमाणः । शश्लि-थन् थमाणः । आ—आशंसने आशीर्वादप्रार्थने आशास्ते
 आशासते आशासते क्तिप् आशीः ।

श्लथ् श्लथणे स्वा० आल० सक० सेट् ।

कर्त्तरि श्लथते । अशिचिष्ट । कर्म्मणि श्लथ्यते । अश्लि । णिचि श्लथयति-ते अशिचिचत्-त ।
 कृतसु श्लथणीयम् । श्लथणम् । श्लथः । श्लथकः णिचोऽपि श्लथकः । श्लथी । श्लथिता ।
 श्लथितः । श्लथा । श्लथितव्यम् । श्लथितुम् । श्लथिवा । संश्लथ्य । श्लथ्यम् । श्लथमाणः
 श्लथमाणः । श्लथ्यमाणः ।

श्लथ विशेषे रुधा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि श्लथति श्लथः । श्लथति श्लथि श्लथः । श्लथ श्लथि श्लथः । श्लथ्यात् । श्लथ्यु
 श्लथाम् श्लथतु श्लथि । अश्लथट्-ड् । अश्लथत् । श्लथेष । श्लथ्यात् । श्लथ्यति ।
 कर्म्मणि श्लथ्यते । अश्लथि । णिचि श्लथयति-ते अशीश्लथत्-त ।

कर्त्तुं शोषणीयम् । शोषणम् । शोषः । शोषकः । शोषी । शोषा । शिष्टः । शिष्टः । शोष्यम् ।
 शोषुम् । शिष्टा । विशिष्ट । शोष्यम् । शिषन् शिष्यमाणः । शोच्यन् शोच्यमाणः । वि-
 विशोषकरणे विशिनष्ट विशिष्टः विशोष्यम् विशोषणम् ।

शिष अवशेषे वा चुरा० उभय० पच्चे भ्वा० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि शोषयति-ते शोषति । अशीशिषत्-त अशोषीत् । भावे शिष्यते अशोषि ।

कर्त्तुं शोषयिता शोषिता । शोषितः शिष्टः । शोषयितव्यम् शोषितव्यम् । शोषयितुम् शोषितुम् ।
 शोषयित्वा शोषित्वा शिषित्वा शिष्टा । शोषयन्-न् माणः शोषन् शिष्यमाणः । शोषयित्य-न् माणः
 शोषि-यन् व्यमाणः । वि-अतिशयने विशोषयति अव-अवशेषयति अवशो-
 षितः अवशिष्टः । अन्यत् रौधादिकवत् ।

शी शयने अदा० आल० अक० सेट् ।

कर्त्तरि शोते शयाते शोरेते शोषे । शयीत । शोताम् शयाताम् शोरताम् । अशेत अशोरत । अश-
 यिष्ट । शिष्ये । शयितासे । शयिषीष्ट । भावे शय्यते । अशायि अशायिषाताम् अशयिषाताम् ।
 कर्त्तुं शयनीयम् । शयनम् । शयः उत्तानशयः । शायकः ॥ शायी । शयिता । शयितः । शय्या ।

शयितव्यम् । शयितुम् । शयित्वा । उपशय्य । शयम् । शयानः । शयिष्यमाणः । अति—
अतिक्रमे अतिशेते अतिशयितः । अधिपूर्वकः सक० शय्यामधिशेते ।

शुच शोके स्वा० पर० अक० सेट् । तादावाद्धधातुके वेडित्यन्ते ।
कत्तरि शोचति । शोचेत् । शोचतु । अशोचत् । अशोच । शोचिता शोक्ता । भावे
शुच्यते अशोचि णिचि शोचयति-ते अशुचत्-त । सनि शुशोचिषति शुशुचिषति । मता-
कृतसु शोचनीयम् । शोचनम् । शोकः । शोचकः । शोकी । शोचिता शोक्ता । शोचितः । मता-
न्तरे शुक्तः । शुक्तिः । शोचितव्यम् शोक्तव्यम् । शोचितुम् शोक्तुम् । शोचित्वा शुचित्वा शुक्ता ।
विशुच्य । शोच्यम् । शोचन् । शोचिष्यन् । अनु—अनुशोके सक० अनुशोचति अनुशोचनम् ।

शुध शौचे शोधने च दिवा० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि शुध्यति । शुध्येत । अशुधत् । शुशोधत् । शोधा । भावे शुध्यते अशोधि । णिचि शोध-
यति-ते अशुशुधत्-त ।

कृतसु शोधनीयम् । शोधनम् । शोधः । शोधकः । शोधी । शोद्धा । शुद्धः । शुद्धिः । शोद्धव्यम् ।
शोडुम् । शुद्धा । विशुध्य । शोध्यम् । शुध्यन् शोत्स्यन् ।

शुभं दीप्तौ स्वा० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि शोभते । अशुभत् अशोभिष्ट । शुशुभे । भावे शुभ्यते अशोभि । णिचि शोभयति-ते ।
अशुशुभत्-त । सनि सुशोभिषते शुशुभिषते ।

कृत्स्नं शोभनीयम् । शोभनम् । शोभः । शोभकः । शोभी । शोभिता । शोभितः । शोभा । शोभि
तव्यम् । शोभितुम् । शोभित्वा शुभित्वा । उपशुभ्य । शोभ्यम् । शोभमानः । शोभिष्यमाणः ।

सुत् वरणे स्वा० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि श्योतति । असुतत् अश्योतीत् । वुश्योत । भावे श्युलते । अश्योति । णिचि श्योतयति-ते
कृत्स्नं श्योतनीयम् । श्योतनम् । श्योतः । श्योतित्वा । श्युत्तितः । श्युत्तिः । श्योतितव्यम् । श्योति-
तुम् । श्युत्तित्वा श्योत्तित्वा । श्योत्यम् । श्योतन् । श्योतिष्यन् ।

श्वस प्राणने अदा० पर० अक० सेट् रुदादि ।

कर्त्तरि श्वसिति श्वसितः श्वसन्ति श्वसिपि श्वसिथः श्वसिमि श्वसिथः । श्वस्यात् । श्वसितु श्वसि-
ताम् श्वसन्तु श्वसिष्ठि । अश्वसीत् अश्वसिताम् अश्वसन् । अश्वसीत् । अश्वसास । भावे
श्वस्यते । श्वसासि । णिचि श्वासयति-ते अश्वसयत्-त ।

कृत्सु खसनीयम् । खसनम् । खसनः । खासः । खासकः । खासी । खसिता । खसितः ।
 खसिः । खसित्यम् । खसितुम् । खसित्वा । विश्वस्य । खास्यम् । खसन् खसित्यन् ।
 वि—विश्वासे विश्वसिति विश्वसितः-विश्वस्तः । आ—आश्वासे आश्वसिति आश्वसितः—
 आश्वस्तः । प्रादिपूर्वकाः प्रभासनिश्वासाद्यर्थे ।

अन्य. मोचने क्रा० पर० सक्तं सेट् ।

कर्त्तरि अण्प्रति अङ्गीतः अणुन्ति अणुसि सर्वं ग्रथ्यवत् ग्रथ्याने अमात्रभेदः ।

अस तपसि खेदे च दिवा० पर० अक० सेट् प्रमादि ।

कर्त्तरि आस्यति । अत्रास्यत् । अत्रमत्—अत्रमीत् । भावे अस्यते । अत्रमि वेसु व्यञ्जमि—
 व्यञ्जामि । णिचि अमयति-ते अशिश्रमत्-त । वि—विश्रामे विश्रास्यति विश्रमः—विश्रामः ।
 आ—आश्रयकरणे आश्रास्यति आश्रमः ।

आ विकृतिरूपे पाके अदा० पर० अक० अणिट् ।

९२ कर्त्तरि आति । अत्रासीत् । शस्त्रे । आता । भावे आयते । अत्रायि । णिचि अपयति-ते
 अशिश्रपत् ।

कृत्सु आणम् । णिचसु अपणीयम् अपणम् । अपविता । अपितः । अपणा । अपयितव्यम् ।

अपचिदुम् । अपचित्वा । अपथन् । अपथन्-माणाः । अपथि-व्यन्-व्यमाणाः ।
 कर्मणि अपिष्यमाणश्च ।

अपिष्ये क्त्वा० लृ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि अयति-ते । अयेत्-त । अशिञ्चिद्यत्-त । शिञ्चाय शिञ्चियत् । शिञ्चिरे । अयिता-सि-न्ते ।
 अयात् अयिषीष्ट । कर्मणि अयते अयायि । णिचि आययति-ते अशिञ्चयत्-त ।
 कर्त्तृश्च अयणीयम् । अयाणम् । अयः । आयकः । आयी । इनि संअयी । अयितः । अयिः । अयितव्यम् ।
 अयितुम् । अयित्वा । आशित्व । आशेयम् । अय-न्-माणः । अयि-
 व्यन्-व्यमाणः । कर्मणि आयिष्यमाणश्च । आ-—अवलम्बने आश्रयति-ते आश्रयः आश्रितः ।
 प्र-प्रागल्भ्ये अक० प्रश्रयति-प्रश्रयः । लृट्-लृच्-भवेने अक० लृच्ञयति लृच्ञितः । लृच्ञयः लृच्ञायः ।

अश्रवणे क्त्वा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि श्रुणोति श्रुणुतः श्रुण्वन्ति श्रुणोमि श्रुणुवः—श्रुखः श्रुणुमः—श्रुगुसः । श्रुणुयात् ।
 श्रुणोतु । अश्रुणोत् । अश्रुणीत् । श्रुश्राव श्रुश्रुवतः श्रुश्रुविथ—श्रुश्रुथ श्रुश्रुव । श्रुता ।
 श्रुयात् । श्रुयति । कर्मणि श्रूयते अश्रावि । अश्राविषाताम्—अश्रुषाताम् । णिचि
 श्रावयति ते अशिञ्चवत्-त—अश्रुश्रवत्-त । सनि श्रुश्रुपते । शिचः सनि श्रुश्राविपति-ते ।

कृतसु अवणीयम् । अवणम् । अवः—आश्रावः । आवकः । अचि अवः । आवी । आता । इन्
 ओतम् । श्रुतः । श्रुतिः । श्रुतव्यम् । श्रातुम् । श्रुत्वा । उपश्रुत्य । अव्यम् श्राव्यम् । श्रखन् ।
 श्रूयमाणः । श्राव्यन् व्यमाणः कर्माणि श्रावित्यमाणश्च । प्रति-श्रा-अङ्गीकारे प्रतिश्रुणोति
 श्राश्रुणोति । सम्-संश्रवे श्राखं, श्रक० । संश्रुणुते संश्रुणाते संश्रुवते ।

श्राघ विकत्यने (आत्मगुणविव्कारणे) श्रक० प्रशंसने सक० श्वा० आत्म० सेट् ।

कर्त्तरि श्राघते । अश्राघिष्ट । भावे श्राघते । अश्राघि । णिचि श्राघयति-ते । अश्राघत्-त ।

कृतसु श्रावनीयम् । श्राघनम् । श्राघकः । श्राघी । श्राघिता । श्राघितः । श्राघा । श्राघितव्यम् ।

श्राघितुम् । श्राघित्वा । श्राघ्यम् । श्राघमानः श्राघ्यमाणः । श्राघित्यमाणः ।

श्लिष आतिङ्गने संलन्धमात् एककशब्देनोभयार्थबोधने च द्विवा०पर०सक०अनिट् ।

कर्त्तरि श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । श्लिष्यत् । श्लिष्यत् । आङ्गिङ्गनभिन्नार्थे अल्लेचीत् । श्लेष्टा

श्लेष्यति । कर्मणि श्लिष्यते अल्लेचिताताम् । णिचि श्लेषयति-ते । अशिष्यत् त ।

कृतसु श्लेषणीयम् श्लेषणम् । श्लेषः । श्लेषकः । श्लेषी । श्लेष्टा । श्लिष्टः । श्लेष्ट व्यम् ।

श्लेष्टुम् । श्लिष्टा । प्रश्लिष्य । श्लेष्यम् । श्लेष्यन् श्लिष्यमाणः । श्लेष्यन् भाणः । प्र-प्रश्लेषे

प्रश्लिष्यति प्रश्लेषः ।

श्वि गतौ स्वक० वृद्धौ अक० स्वा० पर० सेट् ।

कर्त्तरि श्वयति । श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् । अश्वयत् । अश्वयत्—अश्वयीत् अश्वियताम्
—अश्वताम् अश्वयिष्टाम् । शुशाव—शिश्वयतुः—शिश्वयतुः शुश्वयिषताम्—अश्व-
श्वयिता । म्रूयात् । श्वयिष्यति । कर्म्मणि भावे च म्रूयते । अश्वयि अश्वयिषताम्—अश्व-
यिषताम् । णिचि श्वययति अशीश्वत् त—अशिश्वयत्-त । यङि शोम्रूयते शोश्वीयते ।
कृत्सु श्वयनीयम् । श्वयनम् । श्वयः । श्वायकः । अयु श्वययुः । श्वयिता । म्रूनः । म्रूतिः ।
श्वयितव्यम् । श्वयितुम् । श्वयित्वा । उच्छ्रूय । श्वेयम् । श्वयन् म्रूयमानः । श्वयि-ष्यन्
ष्यमाणः कर्म्मणि श्वयिष्य-माणश्च । उद् स्मृताताभवने अक० । उच्छ्रयति उच्छ्रूनः ।

ष्वि निरसने दि० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि ङीव्यति । ङीव्येत् । अङ्गेवीत् । टिष्ठेव तिष्ठेव । कर्म्मणि ङीव्यते । अङ्गेवि । णिचि
ङ्गेवयति-ते अटिष्ठवित्-त अतिष्ठवत्-त ।
कृतसु ङेवनीयम् । ङेवनम् । ङेवः । ङेवकः । ङेवी । ङेविता । श्रूतः । श्रूतिः । ङेवितुम्
ङ्गेवितव्यम् । ङेवित्वा श्रूत्वा । ङेव्यम् । ङीव्यन् ङीव्यमानः । ङेवि-ष्यन् ङ्यमाणः ।

सन्ज सङ्गे स्वा० पर० अक्र० अनिट् ।

कर्त्तरि सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । असाङ्गीत् । ससञ्ज ससजतुः ससञ्जतुः । सङ्गा ।
सज्यात् । सङ्गयति । भावे सज्यते । असञ्जि । णिचि सञ्जयति-ते अससञ्जत् । सनि
सिसङ्गति । यङि सासज्यते ।

कत्सु सञ्जनीयम् । सञ्जनम् । सङ्गः । सञ्जकः । धिणुन् सङ्गी । सङ्गा । सक्तः । सक्तिः ।
सङ्गव्यम् । सङ्गुम् । सङ्गा । प्रसज्य । सञ्जयम् । सजन् । सङ्गयन् । प्र—प्रसङ्गे प्रसजति
प्रसङ्गः । अनु—अनुषङ्गे अनुषजति अनुषङ्गः । अभि—अभिषङ्गे (पराभवे) अभिषजति

सद विषादे अक्र० आअयकरणे गतौ च सक० तुदा० पर० अनिट् ।

कर्त्तरि सीदति । सीदेत् । सीदतु । असीदत् । ससाद सेदतुः सेदिथ—ससत्य
सेदिव । सत्ता । सद्यात् । सत्यति कर्म्मणि भावे च सद्यते । असादि । णिचि सादयति-ते
असीसदत्-त ।

कत्सु । सदनीयम् । सदनम् । सादः । सादकः । सादी । सत्ता । सन्नः । सन्तिः । सत्तव्यम् ।
सतुम् । सत्त्वा । प्रसद्य । साद्यम् । सीदन् । सद्यमानः । सत्य न् खमानः । असि सदः ।
सनि सन्न । प्र—प्रसादे प्रसीदति प्रसन्नः प्रसादः । वि—विषादे विषीदति विषणः विषादः ।

अत्र—अत्रसादे अवसीदति अवसन्नः अवसादः । उद्—उन्मूलने । उत्सीदति उत्सन्नः
उत्सादः । आ—नैकर्थे आसीदति आसन्नः आसक्तिः ।

सह शक्तौ भा० ज्ञाल० सक० सेट् ।

कर्त्तरि सहते । सहेत । सहताम् । असहत । असहिष्ट । सेहे । सहितासे सोढासे । सहि-
षीष्ट । कर्मणि सह्यते । असाहि । णिचि साहयति-ते असीषहत्-त । पर्य्यसीषहत् त ।
इत्सु सहनीयम् । सहनम् । साहः । दुःखसहः आरसहः । दुःषहः । साहकः । साही । इष्णु
सहिष्णुः । सहिता सोढा । सोढः । सोढिः । सहितव्यं सोढव्यम् । सहितुं । सोढुम् ।
सोढ्वा । प्रसह्य । साह्यम् । सहमानः सह्यमाणः । सहिथ्यमाणः । उद्—उत्साहे उत्सहते

उत्साहः ।

सान्त्वनान्वने अद्० चुरा० उभय० सक० सेट् ।

कर्त्तरि सान्त्वयति-ते । अससान्त्वत्-त । कर्मणि सान्त्वते । असान्त्वि ।
कृत्सु । सान्त्वनीयम् । सान्त्वनम् । सान्त्वयिता । सान्त्वितः । सान्त्वना । सान्त्वयितव्यम् ।
सान्त्वयितुम् । सान्त्वयित्वा । प्रसान्त्व । सान्त्वम् । सान्त्वयन्-मानः सान्त्वमानः ।
सान्त्वयि-व्यन् व्यमाणः । कर्मणि सान्त्वयमाणञ्च ।

सि बन्धने स्वादि० अत्रादि० च लभ० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि सिनोति-सिनाति सिदुतः—सिनीतः सिन्वन्ति—सिनन्ति सिदुते—सिनीते । सिनुयात्—
सिनीयात् सिन्वीत-सिनीत । सिनोतु-सिनाति सिदुताम्-सिनीताम् । असिनोत्-असि-
नात् । असिनतु—असिनीत । असैषीत् असेष्ट । सिषाय सिष्ये । सेता-सि से । सीयात्
सेषीष्ट । सेष्यति-ते । कर्मणि सीयते । असाधि । णिचि साययति ते असीषयत् त ।
कतसु सयनीयम् । सयनम् । सायः । सायकः । सायी । सेता । सितः । ग्रासे सिनः । सितिः ।
सेतव्यम् । सेतुम् । सित्वा । प्रसित्य । सेयम् । सिन्वन्-सिन्वानः सिन्वन्-सिनानः सीयमानः ।
से-ख्यन् ख्यमाणः । कर्मणि सायिष्यमाणश्च । वि-विषये विषिणोति-विषिणाति विषयः ।

सिच सेचने तु० लभ० सक० अनिट् सुचादि ।

कर्त्तरि सिञ्चति सिञ्चतः सिञ्चन्ति सिञ्चते । सिञ्चेत् त । सिञ्चतु ताम् । असिञ्चत् त न्यषि-
ञ्चत् । असिचत् असिचत—असिक्त । सिषेच च्चे निषिषेच च्चे । सक्ता-सि से । सिच्यात्
सिञ्चीष्ट सेद्यति-ते । कर्मणि सिञ्चते । असेचि । णिचि सेचयति ते असीषिवत् त । सनि
सिसिञ्चति यङि सेसिञ्चते ।

कतसु सेचनीयम् । सेचनम् । सेकः । सेचकः । सेचपी । सेक्ता । सित्तः । सित्तिः । सेक्तव्यम् ।

सेक्तुम् । सिक्ता । निषिच्य । सेच्यम् । सिञ्चन्-न् मानः सिच्यमानः । से-च्यन्-व्यमाणाः । नि-
निषेके (गर्भाधाने) निषिञ्चति निषिक्तः निषेकः । अभि-अभिषेके (सन्तपूर्वकस्तपनभेदे)
अभिषिञ्चति अभिषिक्तः अभिषेकः । उद्-गर्वे अक० उत्प्लिञ्चति उत्प्लिक्तः उत्प्लेकः ।

सिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि सिध्यति । सिध्यत् । सिध्यतु । असिध्यत् । सिषेध । सेद्वा । सिध्यात् ।
सेत्यति । भावे सिध्यते । असेधि । णिचि साधयति ते असीषधत् त । सनि सिषाधयिषति ।
कत्सु । सेधनीयम् । सेधनम् । सेधकः । सेधी । सेद्वा । सिद्धः । सिद्धिः । सेद्धत्र्यम् ।
सेडुम् । सिद्धा । संसिध्य । सेध्यम् । सिध्यन् । सिध्यन् । णिचस्तु साधनीयम् साधनम् ।
साधकः । साधयिता । साधितः । साधना । साधयितव्यम् । साधयितुम् । साधयित्वा । प्रसा-
ध्य । साध्यम् । साधयन्-न् मानः साध्यमानः साधयि-व्यन्-व्यमाणः कर्म्मणि साधिव्यमाणश्च ।

सिध गतौ स्वादि० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि सेधति । असेधीत् । कर्म्मणि सिध्यते । असेधि । णिचि सेधयति ते असीषधत् त ।
कत्सु सेधनीयम् । सेधनम् । सेधकः । सेधी । सेधिता । सिद्धः । सिद्धिः । सेधितव्यम् सेधितुम् ।
सेधित्वा--सिद्धा । निषिद्धत् । सेधन् । सिध्यमानः । सेधि-व्यन्-व्यमाणः । नि-निषेधे

निषेधति निषिद्धः निषेधकः निषेधः । प्रति-निषेधे प्रतिषेधति प्रतिषिद्धः प्रतिषेधः ।
 आ-आसेधे (राजाज्ञयावरोधे) आसेधति आसेधः आसिद्धः । उद् उच्चतायाम्
 उत्सेधति उत्सिद्धः उत्सेधः ।

शिव तनुसन्ताने दिवा० पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि सीव्यति परिषीव्यति । सीव्यत् । सीव्यतु । असीव्यत् । असेवीत् । सिषेव । परिषिषेव ।
 सेवितासि । सीव्यात् । कर्म्मणि सीव्यते । असेवि । णिचि सेवयति ने असीषिवत् त ।
 सनि सिसेविषति सिस्थूषति । यङि सेषीव्यते ।

कृत्सु रेवनीयम् सेवनम् । सेवकः । सेवी । सेविता । स्यूतः । स्यूतिः । सेवितव्यम् । सेवितुम् ।
 सेविता स्थूत्वा । आसीव्य । सेव्यम् । सीव्यन् सीव्यमानः । सेवि-व्यन् व्यमायः ।

सु मर्दने, स्त्रपने, मद्योत्पादने स्वा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति सुन्वः—सुशुवः सुशुते सुन्वे । सुशुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुशु-
 ताम् । असुनोत् असुनुत । असावीत् असविष्ट-असोष्ट । सुश्राव सुशुवतुः सुशुविथ सुशुव ।
 सवितासि-से-सोतासि-से । सुश्रात् सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविष्यति ते-सोष्यति ते । कर्म्मणि
 सुश्रथे । असावि । णिचि सावयति ते असीषिवत् त ।

अत्सु । सवनीयम् । सवनम् । सवः । सावः । सावकः । सावी । सविता-सोता । सुतः । सुतिः ।
 सवितुम्-सोतुम् । सवितव्यम्-सोतव्यम् । सुत्वा । वनिप् सुत्वा सुत्वानी । अभिषुत्य । सव्यं
 साव्यम् । सुन्वन् सुन्वानः । सूयमानः । सविष्यन् व्यमाणः-सोष्यन् माणः । कर्मणि साविश्र-
 माणश्च । अभि अभिषवे अभिषुणोति सोमं निष्पीडयति स्वाति वेत्वर्थः अभिषुतः ।

सू प्रसवे अदा० आत्म० सक० वेट् ।

कर्त्तरि स्ते । सुवीत । सुताम् सुवै सुवावहै सुवामहै । अस्रुत । असविष्ट-असोष्ट । सुषुवे
 सुषुविषे-सुषूषे । सोत-सविता । सविषीष्ट-सोषीष्ट । कर्मणि । सूयते । असावि । णिच्
 सावयवि ते असीषवत् त ।

कत्सु । सवनीयम् । सवनम् । सवः । सावकः । सावी । सविता-सोता । स्तनः । स्तितिः । सवि-
 तव्यम्-सोतव्यम् । सवितुम्-सोतुम् । स्तत्वा । प्रस्तूय । सव्यम् साव्यम् । सुवानः सूयमानः ।
 सविष्यमाणः सोष्यमाणः कर्मणि साविष्यमाणश्च ।

सू प्रसवे दिवा० आत्म० सक० वेट् ।

कर्त्तरि स्तयते । असविष्ट-असोष्ट । सुषुवे सुषुविषे-सुषूषे । सोता-सविता । अन्यत् सव्यं स्वादि-
 गणीयवत् । निष्ठायां स्तनः । स्तनवान् । शानचि । सूयमानः इति भेदः ।

सूच सूचने अद०चुरा० उभ० सक० सेट् ।
कर्त्तरि सूचयति ते । असुसूचत् त । कर्मणि सूचते असूचि असूचिपाताम् असूचयिषाताम्
इत्सु । सूचनीयम् । सूचनम् । सूचकः । सूची । सूचयिता । सूचितः । सूचना । सूचयितव्यम् ।
सूचयितुम् । सूचयित्वा । संसूच्य । सूच्यम् । सूचयन् मानः सूच्यमानः । सूचयिष्यन् व्यमाणाः
कर्मणि सचिष्यमाणश्च ।

सूद आश्रये हनने च सुरा० उभ० अक० सेट् ।

कर्त्तरि सूदयति ते । असुसूदत् त । कर्मणि सूदते । असूदि असूदिपाताम् असूदयिषाताम् ।
इत्सु । सूदनीयम् । सूदनम् । मधुसूदनः । वलसूदनः । सूदकः । सूदी । सूदयिता । सूदितः ।
सूदना । सूदयितव्यम् । सूदयितुम् । सूदयित्वा । संसूद्य । सूद्यम् । सूदयन् मानः सूद्य-
मानः । सूदयिष्यन् व्यमाणाः कर्मणि सूदिष्यमाणश्च ।

सू गतौ आ० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि सरति । सरत् । सरतु । असरत् । असरत् अवार्षित् । सवार ससर्थं सखिव ।
सर्त्तसि । सिधात् । सरिष्यति । कर्मणि सिष्यते । असारि । णिचि सारयति ते असी-
सरत् त । सनि सुसूर्षति ।

कृतसु सरणीयम् । सरणम् । सरः । अभिसारः । सारकः । सारी । सत्ता । सृतः । सृतिः ।
 सर्तव्यम् । सर्तुम् । सृत्वा । उपसृत्वा । सार्थम् । सरन्-स्त्रियमाणः । सरि-व्यन् व्यमाणः कर्मणि
 सारिथ्यमाणाञ्च । प्र-प्रसारे प्रसरति प्रसृतः प्रसारः । अप-अप्रसरणे अपसरति अप-
 सृतः अपसरणम् अपसारः । सम-संसरणे (खादृष्टजन्यदेहधारणे) संसरति संसृतिः
 संसारः । अद्यु-अनुसरणे । अनुसरति अनुसृतः अनुसरणम् अनुसारः । वि-विस्तारे
 विसरति विसृतः विसरणम् विसारः । अभि अभिसारे (कान्तार्थितया संकेतस्थान-
 गमने) अभिसरति अभिसारिका अभिसारः । उद्-उत्सरणे (हूरीभवने) अक० उत्-
 सरति उत्सृतः उत्सरणम् । षिचः उत्सारयति ते उत्सारितः उत्सारणा ।

सृज विसर्गे तुदा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि सृजति । परिसृजति । सृजेत् । सृजतु । असृजत् । असाञ्चीत् । ससर्ज ससर्जिथ-ससृष्ट
 ससृजिव । सृष्टा । सृज्यात् । सृज्यति । कर्मणि सृज्यते असर्जि असृचाताम् । णिचि
 सर्जयति असीसृजत्-त अससर्जित्-त । सनि सिंसृचति । अङ्घ्रान्विते कर्त्तरि आत्मनेपदी
 देवादिक्कसृजवत् सृज्यते इत्यादि तनि चिष् च असर्जि ।

कृतसु सर्जनीयम् । सर्जनम् । सर्गः । धिणुन् संसर्गी । सृष्टा । सृष्टिः । सृष्टयम् ।

स्रष्टुम् । स्रष्टव्य । विस्त्वज् । स्रष्टव्यम् । स्रजन् स्रज्यमानः । स्वद्व्यन् स्व्यमाणः । सम्
संसर्गे दिवादि० अक० संस्त्वज्यते । उद्-दाने सक० उद्स्त्वजति उत्सर्गः उत्स्त्वष्टः ।

स्वप् गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि सर्पति अभिसर्पति । सर्पत् । असर्पत् । अस्त्रासीत्-अस्त्रासीत्-अस्त्रपत् । असर्प
ससर्पयिष्य सस्त्रपिव । स्वप्ता-सर्पा । स्वप्तात् । स्रष्टव्यं । स्वप्ति स्वस्यते । कर्मणि स्व्यते । असर्पि
असर्पिपाताम्-अस्त्रपाताम् । णिचि सर्पयति-ते असीस्त्वपत्-त-अससर्पित्-त ।
कृत्सु सर्पणीयम् । सर्पणम् । सर्पः । सर्पी । स्वप्ता-सर्पा । स्वप्तिः । स्वप्तिः । सर्पव्यम्-स्त्रप्यम् ।
सर्पुम्-स्त्रपुम् । स्वप्ता । संस्त्रप्य । स्वप्यम् । सर्पन् स्व्यमाणः । स्वस्यन् मानः-स्रष्टव्यन् मानः ।
उद्-उत्स्रष्ट्वने उत्सर्पति । अप-अपयाने अपसर्पति । सम्-समन्तात् गतौ व्याप्तौ च संसर्पति ।

सो नाशे दिवा० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्व्यति परित्यति । स्व्यत् । स्व्यत् । अस्वत् । अस्वात्-अस्त्रासीत् । ससौ ससिथ-ससाथ
ससिव । साता । सेयात् । सास्यति । भावे सीयते । असाथि असाथिषाताम्-असासाताम् ।

णिचि सायति-ते असीषपत्-त ।

ऋत्सु । सानीयम् । सानम् । सायः । सायकः । सायी । साता । सितः । सितिः । सातव्यम् ।

सातुम् । सित्वा । अवसाय । सेयम् । स्यन् । सास्यन् । अत्र-समाहौ अवस्यति अवसायः ।
 अवसानम् । वि-अव उद्यसे बोधे च सक० व्यवस्यति व्यवसीयते व्यवसायः । अनु-वि-अव-
 बुद्धस्य पुनर्वोधे अनुव्यवस्यति अनुव्यवसायः ।

स्कन्द गतौ शेषणे च स्वा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । अस्कदत् अस्कांतीत् । चस्कन्द । स्कान्तासि ।
 स्कधात् । स्कांत्यति । कर्मणि स्काद्यते । अस्कन्दि । चस्कदे चस्कन्दे । णिचि स्कन्दयति-ते
 अचस्कन्दत् त ।

अट्ठसु स्कन्दनीयम् । स्कन्दनम् । स्कन्दः । स्कन्दी । स्कन्दकः । स्कान्ता । स्कन्नम् । स्कन्तिः ।
 स्कान्तव्यम् । स्कन्तुम् । स्कन्त्वा । आस्कन्द्य । स्कन्द्यम् । स्कन्दन् स्कद्यमानः । आ-
 आस्कन्दने आसुत्य गतौ इदित् तेन न नलोप आल० आस्कन्दते आस्कन्दितम् । आचस्कन्दे ।
 आस्कन्द्यते । अव-अवरोधने अवस्कन्दति । अवस्कन्दः ।

स्वल चलने स्वा० पर० सक० सेठ् वा घटादि ।

कर्त्तरि स्वलयति । अस्वालीत् । चस्वाल । भावे । स्वल्यते । अस्वालि । णिचि स्वलयति ते
 स्वालयति ते ।

अर्त्सु खलनीयम् । खलनम् । खालः । खालकः । खलिता । खलितः । खलितव्यम् ।
खलितम् । खलिता । खलन् खलित्वन् व्यमाणः ।

खन्म खम्बने सौतः पर० सक० सेट् ।

कर्त्तरि खम्बति—खम्बोति खम्बुतः—खम्बीतः खम्बुवन्ति—खम्बन्ति खम्बीयात्—खम्बुयात् ।
खम्बातु—खम्बोतु । अखम्बोत्—अखम्बात् । अखम्बत्—अखम्बीत् । तखम् । तख-
भतुः—तखम्बतुः । खम्बिता । खम्ब्यात् । कर्म्मणि खम्ब्यते । अखम्बि णिचि खम्बयति ते ।
अतखम्ब्यात् । विष्टम्बति व्यष्टभत् । णिचः व्यतखम्ब्यात्-त ।

कर्त्तु खम्बनीयम् । खम्बनम् । खम्बः । खम्बकः । खम्बी । खम्बिता । खम्ब्यः । खम्बिः ।
खम्बितव्यम् । खम्बितुम् । खम्बित्वा खम्ब्या । खम्बाम् । खम्बन् खम्बन् । खम्बमानः
खम्बित्वन् व्यमाणः ।

खु खम्बने अदा० उभ० सक० अनिट् । तारावार्द्धधातुके वेडित्यन्ते ।

कर्त्तरि खोति खवीति । खुवीतः । मतान्तरे खुतः । अखोत् न्यखोत् न्यखौत् पक्षे ईट् एवं वेः
परेच्च । अखोपीत् अखुत । तुष्टाव । तुष्टविथ-तुष्टोथ तुष्टुविव तुष्टुवे । खोतासिसे-खवि-

तासिधे । सूयात् स्तोषीष्ट । स्तोष्यति-ते । कर्मणि सूयते । अस्तावि णिचि स्तावयति-ते

२५६

अतुष्टवत्-त ।
कृतसु स्तवनीयम् । स्तवनम् । स्तवः । स्तावकः । स्तावी । स्तविता सोता । स्तुतः । परिष्टुतः ।
स्तुतिः । स्तोतव्यम्—स्तवितव्यम् । स्तुत्वा । प्रस्तुत्य । स्तुत्यम् । स्तुवन् स्तुयमानः । स्तोष्यन्
व्यमाणः कर्मणि स्ताविथ्यमाणश्च । प्र—प्रस्तावे प्रस्तावीति प्रस्तुतः । प्रस्तावः ।

स्तु आवरणे स्वादि० उभ० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्तृणोति स्तृणुतः स्तृण्वन्ति स्तृखः स्तृणुवः स्तृणुते । स्तृणुयात् स्तृण्वीत । स्तृणोतु
स्तृणुताम् । अस्तृणोत् अस्तृणुत । अस्तापीत् अस्तृत । तस्तार तस्तारुः तस्तर्थ तस्तारि
तस्तरे । स्तार्त्तसि-से । स्तार्त्तात् स्तृषीष्ट । स्तरिष्यति ते । कर्मणि स्तर्थते । अस्तारि

अस्तारिषाताम्-अस्तृषाताम् । णिचि स्तारयति ते अतस्तारत्-त । यङि तास्तर्थते ।
कृतसु स्तरणीयम् । स्तरणम् । स्तरः । विष्टरः आसने संस्तरः अवस्तरः । विस्तरः शब्दसमूहे
अन्यत्र विस्तरः । स्तारकः । स्तारी । स्तार्त्ता । स्तृतिः । स्तृत्वम् । स्तृत्वा । विस्तृत्य ।
स्तार्थम् । स्तृखन् स्तृखाणः स्तार्थमाणः । स्तरिथ-न् व्यमाणः कर्मणि स्तारिथ्यमाणश्च ।
वि—विस्तारे विस्तृणाति विस्तरः । सम-संस्तरे संस्तृणाति संस्तृतः ।

धातुसुपायस्यः ।

स्या गतिनिरोधे स्वा० अक्र० पर० अग्निट् ।

कर्त्तरि तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । अस्यात् व्यंष्टात् । तस्यौ नितष्टौ । स्याता । स्यात् ।
स्वेयात् । स्यास्यति । माने । स्वीयते । अस्याधि । णिचि स्यापयति-ते निष्ठापयति । अति-
ष्ठिपत्-त । सनि तिष्ठासति यङि तेष्ठीयते ।

हत्सु स्थानीयम् । स्थानम् । स्थायः । स्थायी । स्याता । स्थितः । स्थितिः । आस्था । स्यातय्यम् ।
स्थातुम् । स्थित्वा । स्थेयम् । तिष्ठन् । स्यास्यन् । कसु तस्थिवान् वित्तिष्ठवान् । सु स्यासुः ।
प्रतिज्ञायाम् निर्णयार्थावलम्बने स्वाभिप्रायप्रकाशने च ज्ञात्वा० दृष्टिव्यां गन्धमातिष्ठते प्रति-
जानाति । विवादे संशय्य तिष्ठते निर्णयार्थमवलम्बते । पत्ये तिष्ठते कामिनी पतिमुद्दिश्य
स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । सम् वि-अव-आत्म० संतिष्ठते विविष्ठते अवतिष्ठते । प्र-प्रस्थाने आत्म०
प्रतिष्ठते । प्रति-प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठतः । अधि-अधिष्ठाने अधितिष्ठति अधि-
ष्ठितः । उद्-उत्थाने उत्तिष्ठति अनूच्चेद्यायान् आत्म० विद्यायामुत्तिष्ठते यबते इत्यर्थः ।

स्वा शोधने अदा० पर० सक्र० अग्निट् ।

कर्त्तरि स्थाति अभिस्त्राति । स्थायात् । स्थातु । अस्त्रात् । अस्त्रौ सखिय-सखाय ।

श्रीमद्भागवतः ।

खाता । खेयात्-खायात् । खास्यति । भावे खायते । अखायि । णिचि खापयति-ते वा
 घटादित्वे खपयति-ते । असिष्णापत् ।

कृत्सु खानीयम् । खानम् । खायः । खायकः । खायी । खाता । खाताः अभिष्णातः निष्णातः ।
 नदीष्णातः कुशले । खातिः । खातव्यम् । खातुम् । खाल्वा । उपखाय । खेयम् । खान् खास्यन्
 खिह मीतौ दिवा० पर० अक० वेट् ।

कर्त्तरि । खिद्यति परिखिद्यति । खिद्येत् । खिद्यतु । अखिद्यत् । अखिहत् । सिष्णे ह ।
 खेहिता--खेढा । खिद्यात् । खेहिय्यति--खेद्यति । भावे खिद्यते । अखेहि । णिचि खेह-
 यति-ते असिष्णहत्-त ।

कृत्सु खेहनीयम् । खेहनम् । खेहः । खेही । खेहिता--खेढा । खीढः । खेहितव्यम्--खेढव्यम् ।
 खीढ्वा । संखिद्य । खेद्यम् । खिद्यन् । खेहिय्यन्--खेद्यन् । उट् क्विप् नि० उष्णिक् ।

सु चरणे अदा० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि खीति परिक्षीति खूतः खूवन्ति । खूयात् । खीतु । अखायीत् । सुष्णाव
 सुष्णविथ सुष्णविव । खविता । खूयात् । खविष्यति । भावे खूयते । अखावि । णिचि
 खावयति-ते असुष्णवत्-त ।

वृत्सु खवनीयम् । खवनम् । खवः । खावकः । खावी । खविता । खुतः परिष्णुतः । खुतिः ।
 खवितव्यम् । खवितुम् । खुत्वा । अपखृत्य । खव्यम् । खवन् । खुवन् । खविष्यन् ।

स्यन्द ईषत्कम्पे स्वा० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि स्यन्दते । अस्यन्दिष्ट । पसन्दे । भावे सद्यते अस्यन्दि । णिचि पर० स्यन्दयति । अपस्यन्दत् ।
 वृत्सु स्यन्दनीयम् । स्यन्दनम् । स्यन्दः । स्यन्दकः । स्यन्दी । स्यन्दिता । स्यन्दितः । स्यन्दा ।
 स्यन्दितव्यम् । स्यन्दितुम् । स्यदित्वा । निसद्य । सन्द्याम् । स्यन्दमानः स्यन्दित्यमाणः ।
 निस्-निस्यन्दे । निस्यन्दते निस्यन्दः ।

स्यर्द्ध हर्षे स्वा० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि स्यर्द्धते । अस्यर्द्धिष्ट । पस्यर्द्धे । स्यर्द्धिष्यते । भावे स्यर्द्धति । अस्यर्द्धि । णिचि स्यर्द्ध-
 यति-ते अपस्यर्द्धत् ।
 कृतसु स्यर्द्धनीयम् । स्यर्द्धनम् । स्यर्द्धः । स्यर्द्धकः । स्यर्द्धी । स्यर्द्धिता । स्यर्द्धितः । स्यर्द्धी ।
 स्यर्द्धितव्यम् । स्यर्द्धितुम् । स्यर्द्धित्वा । आस्यर्द्धी । स्यर्द्धयम् । स्यर्द्धमानः । स्यर्द्धित्यमाणः ।
 आ—आस्यर्द्धने आस्यर्द्धते । आस्यर्द्धी ।

स्यृश स्यृशने तुः पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्यृशति । स्यृशेत् । स्यृशतु । अस्यृशत् । अस्यृशतीत्-अस्यृशीत्-अस्यृशत् । पस्यृश
पस्यृशिय पस्यृशिव । स्यृश-स्यृशी । स्यृश्यात् । स्यृशाति-स्यृशति । कर्मणि स्यृशते ।
अस्यृशि । णिचि स्यृशयति-ते अपस्यृशत्-त अपस्यृशत् त । णिजन्तसु दानेऽर्थोऽपि ।
कृतसु स्यृशनीयम् । स्यृशनम् । णिचः स्यृशनम् दानमित्यर्थः । स्यृशः । स्यृशकः । स्यृशी ।
स्यृश-स्यृशी । स्यृष्टिः । स्यृष्टव्यम्-स्यृष्टव्यम् । स्यृष्टुम्-स्यृष्टुम् । स्यृष्ट्वा । उपस्यृश्व ।
स्यृश्यम् । स्यृशन् स्यृश्यमानः । स्म-स्यन्-स्यमाणः स्यृश्यमान् णः । उप आचमने उपस्यृशति ।

स्यृह इच्छायाम् अदन्त चुरा० उभ० सक० सेट् ।

कर्त्तरि स्यृहयति-ते । अपस्यृहत्-त । कर्मणि स्यृह्यते । अस्यृहि ।
कृतसु स्यृहणीयम् । स्यृहणम् । स्यृहकः । स्यृहयिता । स्यृहितः । क्तिन् आशि अ स्यृहा ।
स्यृहयितव्यम् । स्यृहयितुम् । स्यृहयित्वा । उपस्यृह्य । स्यृह्यम् । स्यृहयन्-साणः
स्यृह्यमाणः । स्यृहयिष्यन्-स्यृह्यमाणः । कर्मणि स्यृह्यमाणस्य ।

स्यृट्-विदारणे प्रकाशे च तु० पर० अक० अनिट्-कुटादि ।

कर्त्तरि स्यृटति । अस्यृटीत् । प्रस्यृट । भावे स्यृद्यते अस्यृटीत् । णिचि स्यृटयति-ते ।

कृतम् स्फुटनीयम् । स्फुटनम् । स्फोटः । स्फोटकः । स्फोटी । स्फुटिता । स्फुटितः स्फुटिः ।
स्फुटितव्यम् । स्फुटितुम् । स्फुटित्वा । संस्फुद्य । स्फुटन् स्फुटिव्यन् ।

स्फुर स्फूर्त्तौ तुदा० पर० अक० सेट् कृटादि ।

कर्त्तरि स्फुरति सर्वं स्फुटवत् । नि-वि वा षत्वस् निष्फुरति निस्फुरति विस्फु(ष्फु)रति इति भेदः । एवं स्फुल
स्मि विस्मये स्वा० आत्म० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्मयते विस्मयते । अस्मेट् । चिम्पिथे । भावे स्मोयते । अस्मायि । णिचि स्माययति कर्त्तृतो
विस्मये आत्म० अच आत् पुक् च विस्मापयते ।

कृतम् । स्मयनीयम् । स्मयनम् । स्मयः । स्मायकः । इनि स्मयी विस्मयी । स्मेता । स्मितः । स्मितिः ।
स्मितव्यम् । स्मिता । विस्मित्य । स्मेयम् । स्मयमानः । स्मेयमाणः ।

स्मृ स्मरणे स्वा० पर० सक० अनिट् घटादिर्वी ।

कर्त्तरि स्मरति । स्मरेत् । स्मरतु । अस्मरत् । अस्मार्थीत् । सस्मार सस्मरतुः सस्मर्थ सस्मारिव ।
स्मर्त्ता । स्म्रियात् । स्मारयति । कर्मणि स्मर्थते । अस्मारि । णिचि स्मारयति-ते असस्म-
रत्-त । घटादिपक्षे स्मरयति इति भेदः ।

कृतम् स्मारणीयम् । स्मरणम् । स्मरः । स्मारकः । स्मारी । स्मर्त्ता । स्मृतिः । स्मृति-

व्यम् । स्वर्त्तुम् । विसृत् । स्वार्थम् । स्वरन् । स्वार्थमाणः । स्वरिव्यन् व्यमाणः । कर्मणि
स्वारिव्यमाणञ्च । वि-विस्वरणे विस्वरति । विसृतिः विस्वरणम् ।

स्यन्द चरणे स्वा० आत्म० अक० वेट् दृतादि लुङि लटि च उभ० ।

कर्त्तरि स्यन्दते निव्यन्दते-निस्यन्दते दृतम् । एवं परि-निर्-वि-अभि-अनु वा प्रत्वस् । निस्य-
न्दते हस्ती । निस्यन्दते मत्स्योदके । अस्य-दत् अत्यन्दिष्ट-अस्यन्त । स स्यन्दे-सस्यदे ।
स्यन्दितासे-स्यन्तासे । स्यन्दिषीष्ट-स्यन्त्षीष्ट । सन्तस्यति स्यन्दिष्यते । अस्यन्त्स्यत् अस्य-
न्दिष्यत । भावे स्यद्यते । अस्यन्दि । णिचि स्यन्दयति-ते । अिसिस्यन्दत्-त ।
कृत्सु स्यन्दनीयम् । स्यन्दनम् । स्यन्दः । स्यन्दी । निव्यन्दी । स्यन्दिता--स्यन्ता ।
स्यन्नः । स्यन्तिः । स्यन्दितव्यम्-स्यन्तव्यम् । स्यन्दितुम्-स्यन्तुम् । स्यन्त्वा । निव्यन्द्य । स्यन्द्याम् ।
स्यन्दमानः । स्यत्स्यन् स्यन्दिष्यमाणः ।

स्यन्स्य स्वंशे स्वा० आत्म० अक० सेट् ।

कर्त्तरि स्वंसते । लुङि उभ० अस्यसत् असंसिष्ट । सस्वंसे-सस्यसे । स्वंसिषीष्ट । स्वंसि-
ष्यते । भावे स्वस्यते । असंसि । णिचि स्वंसयति-ते असस्वंसत्-त ।
कृत्सु स्वंसनीयम् । स्वंसनम् । स्वंसः । स्वंसकः । स्वंसी । स्वंसिता । स्वसः । स्वसिः ।

स्वंसितुम् । स्वंसितव्यम् । सुंसित्वा स्वस्वा । विस्रस्य । स्वंस्यम् । स्वंसमानः स्वंसिष्यमाणः ।
 स्वन्ज आलिङ्गने षादि० आत्म० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि स्वजते विष्वजते अस्वङ्ग न्यष्वङ्ग--न्यस्वङ्ग एव वेः । सस्वजे--सस्वञ्जे विषस्यजे । स्वङ्गाये ।
 स्वङ्गीज । स्वङ्गते । कर्म्मणि स्वज्यते । अस्वञ्चि । णिचि स्वञ्जयति-ते अस्विष्वञ्जत् त ।
 कृत्सु स्वञ्जनीयस् । स्वञ्जनम् । स्वङ्गः । निष्वङ्गः । घिणुन् परिष्वङ्गी । स्वङ्गा ।
 स्वक्तः । सङ्गव्यम् । स्वङ्गुम् । स्वङ्गा । परिष्वज्य । स्वजमानः । स्वज्यमानः । स्वङ्गप्रमाणः ।

स्वप शयने अदादि० पर० अक० अनिट् जत्वादिः रुदादिश्च ।

कर्त्तरि स्वपिति स्वपितः स्वपन्ति स्वपिषि स्वपियः स्वपिय स्वपिमि स्वपिवः । स्वप्यात् ।
 स्वपितु स्वपिताम् स्वपन्तु स्वपिहि । अस्वपीत् अस्वपत् अस्वपिताम् अस्वपन्
 अस्वपीः अस्वपः । अस्वासीत् । विसुष्याप । सुषुपतुः । विसुष्याप विषुषुपतुः सुष्वविय-
 सुष्वप्य सुषुपिव । स्वप्ता । सुप्यात् । स्वप्नति । भावे सुप्यते । अस्वापि । णिचि स्वाप-
 यति-ते अस्विष्वपत्-त । सनि सुप्यति । णिचः सनि सुष्यापयिषति ते ।

कृत्सु स्वपनीयम् । स्वपनम् । स्वापः । स्वापकः । स्वापी । स्वप्ता । सुप्तः । सुषुप्तः । सुप्तिः ।
 स्वप्नव्यम् । स्वप्नुम् । सुप्ता । विषुष्य स्वप्यम् । स्वपन् स्वप्नन् । न स्वप्नः नञ् स्वप्नक् ।

हस हासे स्वादि० पर० अक० सेट् ।

२६४

कर्त्तरि हसति । हसेत् । हसतु । अहसत् । अहसीत् । जहास । भावे हस्यते । अहासि ।
णिचि हासयति-ते अजीहसत्-त ।

कृत्सु । हसनीयम् । हसनम् । हासः । हासकः । हासिता । हसितः । हसिः । हसितव्यम् ।
हसितुम् । हसित्वा । उपहस्य । हास्यम् । हसन् । हसिष्यन् । उप उपहासे (हास्यपूर्व-
कनिन्दने) सक० उपहसति उपहास्यः उपहसितः ।

हा त्यागे जुहो० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि जहाति जहीतः-जहितः जहति जहासि जहीय-जहित्य जहामि जहीवः-जहित्वः ।
जह्यात् । जहातु जहीताम्-जहिताम्-जहतु जहीहि-जहित्वा । अजहात् ।
अहासीत् । जहौ जहतुः जहित्य-जहाय । हाता । हीयात् । हास्यति । कर्मणि हीयते
अहायि । णिचि हापयति-ते अजीहपत्-त ।

कृत्सु हानीयम् । हानम् प्रहाणम् । हायनो व्रीहिर्वर्ष च । हायः । हायकः । हायी । हाता ।
हीनः । हानिः । हातव्यम् । हातुम् । हित्वा । प्रहीय । हेयम् । जहत् हीयमानः । हा-स्यन्
स्यमानः । कर्मणि हायिष्यमाणश्च ।

धातु रूपादर्शः ।

हन हिंसायां गतौ च अदा०पर०सक०अनिट् । [अयं प्रसादादत्र पठितः हसः प्राक् बोध्यः ।
 कर्त्तरि हन्ति प्रणिहन्ति हतः म्रन्ति हंसि हयः हय हन्ति प्रहयः—प्रहन्वः प्रहरसः—प्रहन्मः ।
 हन्यात् । हन्तु हताम् म्रन्तु जहि । जहन् अहताम् अम्रन् । अवधीत् अवधिटास् अव-
 धिपुः । जघान जघतुः जघ्नुः जघनिय जघम्य जघ्निव । हन्ता । वध्यात् । हनियति ।
 कर्मणि हन्यते । अवधि--अघानि अघानिषाताम्--अवधिघाताम् । जघ्ने । घानिता--अह-
 साताम्--हन्ता । वधिपीष्ट । घानियते--हनियते । णिच घातयति-त अजीघतत्-त् । मनि
 जिघांसति । यङि जेघ्नीयते जंघन्यते ।

झत्स हननीयम् । हननम् । बध् । घातः । उतसोपहः शोकापहः । क शतृभ्रः रोगभ्रः ।
 वातकः । घाती । उक्त् घातुकः । हन्ता । हतः । हतिः । हन्तव्यम् । हन्तुम् । हत्वा ।
 प्रहृत्य । घाल्यम् । म्रन् श्लुं निघ्नानः हन्यमानः । हनियन् व्यमाणः कर्मणि घानि-
 व्यमाणश्च । क्षिप् एतद्वा । क्लृप् जघ्नवान् जघन्वान् । परा पराहृतौ पराहन्ति पराहतः
 पराहृतिः । सम्--संघाते संहन्ति संहतः संघातः । वि--विघाते विहन्ति विहन्यते
 विहतः विघातः । उद्--उद्घाते उद्हन्ति उद्धतः उद्घातः । प्रति--प्रतिघाते प्रतिहन्ति
 प्रतिहन्यते प्रतिहतः प्रतिघातः । अभि--आ-आघाते अभिहन्ति अभिहतः अभिघातः

आहन्ति । आघातः । वि—आ—व्याघाते व्याहन्ति व्याहतः व्याघातः ।

हा गतौ नुहो० आल० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि जिहीते जिहाते जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे जिहे । जिहीत । जिहीताम् ।
अजिहीत । अहास । जहे । हातासे । हासीष्ट । हास्यते । कर्मणि हायते । अहायि ।

णिचि हापयति-ते अजीहपत्-त ।

कृत्सु हानम् । हानिः । हात्वा । प्रहाय । हेयम् । जिहानः हायमानः । हास्यमानः । कर्मणि
हायिष्यमाणश्च । इति भेदः अन्यत् पूर्ववत् छट्—उदये उज्जिहीते उज्जिहानः ।

हि वर्द्धने गतौ स्वा० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि हिनोति प्रहिणोति हिनुतः हिन्वन्ति हिनोषि हिन्वः हिनुवः । हिनुयात् । हिनोतु ।
हिनु हिनवानि । अहिनोत् । अहैषीत् । जिघाय जिघृतुः जिघयिथ—जिघेथ । हेता ।
हीयात् । हेथति । कर्मणि हीयते । अहायि । णिचि हाययति-ते अजीहयत्-त ।
कृत्सु हयनीयम् । हयनम् । हयः । हायकः । हायी । हेता । हितिः । हेतुम् । हेतव्यम् ।
हित्वा । संहित्य । हेयम् । हिन्वन् हीयमानः । हे-ष्यन् व्यमाणः । कर्मणि हायिष्यमाणश्च ।
प्र—प्रैरणे प्रहिणोति प्रहितः ।

हिंस हिंसने वा चुरा० उभय० पक्षे रूधा० पर० सक० सेट् इदित् ।
 कर्त्तरि हिंसयति-हिनस्ति हिंसयतः-हिंसतः हिंसयते । हिंसयेत्-त हिंस्यात् । हिंसयतु तार-
 हिनस्यु । हिंसय-स्व हिंसान । अहिंसयत्-त अहिंसतः । अजिहिंसत्-त अजिहिंसीत् ।
 हिंसयाम्-वभृग आस चकार जिहिंस । हिंसयितासि-से हिंसितासि । कर्मणि हिंस्यते
 अहिंसि । अहिंसिपाताम् । अहिंसयिपाताम् ।

कृत्स्नु हिंसनीयम् । हिंसनम् । हिंसः । हिंसकः । हिंसी । हिंसयिता हिंसिता । हिंसितः ।
 हिंसना हिंसा । हिंसयितव्यम् । हिंसितव्यम् । हिंसयितुम् । हिंसयित्वा
 हिंसित्वा । उपहिंस्य । हिंस्यम् । हिंसयन्-मानः हिंसन् हिंसमानः । हिंसयि-ष्यन्

यसाणः हिंसियन् व्यमाणः ।

ऊ होत्रे जु० पर० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि जहोति जुह्वतः जुह्वति जुहोपि जुह्वयः जुहोमि जुह्व । जुह्वयात् । जुहोतु
 जुह्वतु जुह्वधि जुह्वानि । अजुहोत् । अहोपीत् । जुहाव जुह्वतुः जुह्विय-जुह्वीय
 जुह्विय । पञ्चे जुह्वाम् वभूव-आस-चकार इत्यादि । होता । ह्यात् । होयति ।
 कर्मणि ह्यते । अहावि । णिचि हावयति ते अजुह्ववत्-

कृत्सु हवनीयम् । हवनम् । हवः । हावः । हावकः । हावी । असि हविः । प्रणु होतम् । होता ।
 ऊतः । ऊतिः । होतव्यम् । ऊत्वा । प्रऊत्य । हव्यम् । हाव्यम् । जुहत् ह्यमाणः ।
 हो-व्यन्-व्यमाणः कर्मणि हाविष्यमाणश्च ।

२६८

ह हररणे स्वा० उभय० द्विक० अन्दि ।
 कर्त्तरि हरति-ते । हरेत्-त । हरतु-ताम् । अहरत्-त । अहार्षीत् अहृत । जहार जहतुः
 जहर्थं जह्विव जहे । हर्त्तासि-से । द्वियात् हषीष्ट । हरिष्यति-ते । कर्मणि द्वियते । अहारि
 अहारिषाताम् अहृषाताम् । णिचि हारयति-ते अजीहरत्-त । सनि जिहीर्षति-ते ।
 कृत्सु हरणीयम् । हरणम् । हरः । प्रहारः । मनोहरः । हारकः । नाथहरिः । हारी । हर्त्ता ।
 हतः । हतिः । हर्तव्यम् । हर्त्तुम् । हत्वा । प्रहत्य । हार्थ्यम् । हर-न्-माणः द्वियमाणः ।
 हरि-व्यन्-व्यमाणः । कर्मणि हारिष्यमाणश्च । प्र-प्रहारे प्रहरति प्रहृतः प्रहरणम् ।
 अप अपहृतौ (दूरीकरणे) अपहरति अपहृतः । सम् संहारे (नाशने) संहरति संहृतः
 संहारः । अनु-अनुकरणे अनुहरति अनुहरणम् गत्यनुकारे आत्म० अनुहरते । वि-
 विहारे । विहरति विहृतः विहारः । आ-आहारे आहरति आहृतः आहरणम् ।
 उद् उद्दारे उद्दरति उद्दृतः उद्धारः । सम् अभि साहित्यकरणे । सम् अभिहरति सम्भिहृतः

धातुरूपादिसूत्रम् ।

वि-आ-कथने व्याहरति व्याहारः व्याहृतिः । अभि अत्र भोजने अभ्यवहरति अभ्यवहारः ।
अभ्यवहतः । निर्-निहरणे निर्हरति निर्हारः ।

हृप तुष्टौ दिवा० पर० अक० सेट् ।

कर्त्तरि हृष्यति । हृष्येत् । हृष्यतु । अहृष्यत् । अहृषीत् । अहृषत् । अहृषतुः । हर्षिता ।
हृष्यात् । हर्षिष्यति । भावे हृष्यते । अहर्षि । णिचि हर्षयति-ते । अजीहृषत्-त-अजहृषीत्-त ।
अत्सु हर्षणीयस् हर्षणम् । हर्षः । हर्षकः । हर्षी । हर्षिता । हृषितः--हृष्टः । हृष्टिः । हर्षितव्यम्
हृष्टा । प्रहृष्य । हृष्यम् । हृष्यन् हर्षिष्यन् ।

हु चोर्थे अदा० आत्म० सक० अनिट् ।

कर्त्तरि कृते हुवाते हुवते । हुवीत । हुताम् । अहुत । अहुोष्ट । हुतासे । हुोपीष्ट हुोष्यते ।
कर्मणि हृयते । अह्वावि अह्वाविपाताम् अह्वाविपाताम् । णिचि ह्वावयति-ते अजह्ववत् ।
कृत्सु ह्ववनीयम् । ह्ववनस् । ह्ववः । ह्वावकः । ह्वावी । हुतिः । हुतः । हुतव्यम् । हुत्वा ।
प्रहुत्य । ह्वव्यम् ह्वाव्यम् । हुवानः ह्वूयमानः । ह्वोयमाणः कर्मणि ह्वाविष्यमाणश्च ।
अप-अपलापे अपहृते अपहृत । नि-गोपने निहुते निह्लुवः ।

ही लज्जायां जुहो० पर० अक० अनिट् ।

कर्त्तरि जितेति जिहीतः जिह्रियति जिह्रियः जिह्रिसि । जिह्रियात् । जिह्रेतु । अजिह्रेत् ।

अद्वैषीत् । जिह्वियत्सु । आस-चकार-जिह्वाय । आमभाव पक्षे जिह्वियतुः जिह्वियथ जिह्वेद्य ।
 हेतासि । हीयात् । हेत्यति । आवे हीयते । अह्वायि । शिचि हेपयति-ते अजिह्विपत् त ।
 कृतसु हयणीयम् । हयणम् । हयः । ह्यायकः । ह्यायी । हेता । हीणः । हीतिः । हेतुम् हीत्वा
 महीय । हेयम् । जिह्वियत् हेत्यन् ।

हे स्यर्थायाम् वा० उभ० सक० अनिट् । यजादि ।

कर्त्तरि ह्यति-ते । ह्येत्-त । ह्यतु-ताम् । अह्यत् त । अहत् अहत्-अह्रास । जुहाव
 जुहुवतुः जुह्विय-जुह्वीय जुहुवे । हाता-सि-से । ह्यात् ह्यासीष्ट । ह्यास्यति-ते ।
 कर्मणि ह्यते । अह्वायि अह्वायिषाताम् अह्वासाताम् । शिचि ह्यापयति ते अजुह्वत् त ।
 कृतसु ह्यानीयम् । ह्यानम् । ह्यायकः । ह्यायी । हाता । हतः । हतिः । हातुम् । हत्वा ।
 आह्य । हेयम् । ह्यन् मानः ह्यमानः । ह्यास्यन् स्यमानः । कर्मणि ह्यायिष्यमाणश्च ।
 आ—आह्वाने आत्म० आह्वयते आह्वयमानः । आह्वानम् आहृतः । ओं तत्सत् ।

इति श्री तारानाथ तर्कवाचस्पति भट्टाचार्य विरचितः अकारादिहान्तवर्णादिक
 प्रसिद्धधातुरूपादर्शः समाप्तः ।

तेषां महाहोसनसंस्थिताना
सुदारनेपथ्यन्ततां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव

कल्पद्रुमाणांमिव पारिजातः ॥ ६ ॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्

विहाय सर्वान् नृपतीन्निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षाः

गन्धद्विपे वन्यद्वे द्विरेफाः ॥ ७ ॥

तेषामिति । महाहोसनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् उदा-
रनेपथ्यन्तताम् उज्ज्वलवेषधारिणा तेषां राज्ञा मध्ये कल्पद्रुमाणां
मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । पञ्चैते देवतरवोमन्दार
पारिजातकः । तन्नाम कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः ।
न रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज । भूमेति पाठेतिशयेनेत्यर्थः ।
अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः उपकल्पयन्ति मनोरथा-
निति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् ।
कल्पा इति दुर्गाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥ ६ ॥

नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् नृपतीन् विहाय तस्मिन्-
न्नजे निपेतुः स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्टे इत्यर्थः । कथमिव मदोत्कटे
मदेनोत्कर्षणगते निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे
रेचिताः रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षाः यैस्ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः द्विरेफा
भद्रा इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनायं
कृतम् ॥ ७ ॥

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः
 सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
 सञ्चारिते चागुरुसारोयोनौ
 धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
 पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
 कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
 प्रध्मातशङ्खे परितोदिगन्तान्
 तूर्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
 मनुष्यवाह्यं चतुरस्रथान
 मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम् । अथ अन्वयज्ञैः
 राजवशाभिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः
 इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके स्तुते सति,
 विवंशेत्युत्तरेण सम्बन्धः एवमुत्तरत्वापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात्
 प्रचारितेऽगुरुसारोयोनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तीः
 पताकाः समुत्सर्पति सति अतिक्रम्य गच्छति सति ॥ ८ ॥

किञ्च, पुरस्योपकण्ठे समीपे उपवनान्याश्रयोयेषां तेषां कलापिनां
 वर्णिताम् उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यान्तारुण्यकारणे प्रध्माताः
 पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्यस्वने वाद्य-
 घोषे परितः सर्वतः दिगन्तान् मूर्च्छति व्याप्नवति सति ॥ ९ ॥

पतिं दृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा । अथ स्वयंवरा पतिंवरा च
 बर्येत्यमरः । संज्ञाया मृदुवृज्जीत्यादिना खच्प्रत्ययः । क्लृप्तविवाह

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
 पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥
 तस्मिन् विधानातिशये विधातुः
 कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
 निपेतुरन्तः करणैर्नरेन्द्राः
 देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥
 तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां
 महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

वेषा कन्या इन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुर-
 स्त्रयानं चतुरस्त्रवाहनं शिविकानध्यास्य आरुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये
 योराजमार्गस्तं विवेश ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । नेत्रशतानामेकलक्ष्ये एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे
 तस्मिन् विधातुर्विधानातिशये छट्टिविशेषे नरेन्द्राः अन्तःकरणैर्निपेतः
 आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः देहानपि निष्कृत्य तत्रैव उक्त-
 विज्ञा वसुधुर्विद्युर्धः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्व-
 व्यपदेशः आदरातिशयार्थः ॥ ११ ॥

तामिति । तामिन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभि-
 नयाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा ।
 प्रणयाग्रदूती निम्बश्रवापुजाप्रेनागइत्यनरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथम-
 दृष्टिकाः । प्रणयप्रकाशकत्वमाभ्यात् दृतीत्वकप्रदेशः । विधिधाः
 शृङ्गारचेष्टा. शृङ्गारविकाराः पादसानं प्रदानशोभाः पद्मप्रभस्फट
 इव बभूवुः उत्सवाः । अथ शृङ्गारनक्षत्रं रमसुधाणरे । निभादेरनु-

प्रबालशोभाइव पादपानां

शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनाल

मालोलपलाभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तः परिवेषबन्धि

लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३ ॥

भावैश्च खोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार
उच्यते । रतिरिच्छाविशेषः तच्चोक्तं तत्रैव । यूनोरन्योन्यविषयस्थायि-
नीच्छा रतिः स्मृतेति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते तेषु
तत्रैवोक्ताः । भावं मनोगतं साक्षात् खहेत् व्यञ्जयन्ति ये । तेषुभावा
इति ख्याता भ्रुविचेपस्त्रितादयः । ते चतुर्धा चित्तर्गात्रवाग्बुद्ध्या-
रम्भसम्भवाइति । तत्र गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान्
कश्चिदित्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् एकत्रैव प्रति-
पादनात् तदुक्तम् एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्शब्दगतोपि वा । बोधितां
वहसक्तिश्चेद्द्रसाभावन्निधा मतइति ॥ १२ ॥

शृङ्गारचेष्टा बभूवरित्युक्तं ताएव दर्शयति

कश्चिदिति । कश्चिद्राजा कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं
गृहीतनालम् आलोलैः चञ्चलैः पतैः व्यभिहतान्नाडिताः द्विरेफाः
भ्रमराः येन तत्तथोक्तं रजोभिः परागैरन्तःपरिवेषं मण्डलं बभ्रातीति
अन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्य लीलारविन्द-
वत् त्वयाहं भ्रमयितव्यइति नृपाभिप्रायः । हस्तधूर्णं कोटयमपल-
क्षकइति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विस्वस्तमंसादपरोविलासी

रत्नानुविद्वाङ्गदकोटिलग्नम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं

निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः

किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्भिसंसर्पिनखप्रभेण

प्रादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

विस्वस्तमिति । विस्वस्तमशीलोविलासी । वी कपलसकत्यस्वस्तम् इति घिणान्प्रत्ययः । अपरोराजा अंसाद्विस्वस्तं रत्नानुविद्गं रत्न खचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बञ्जुलम्बिनी स्वजम् । प्रालम्बञ्जुलम्बि स्यात् कण्ठादित्यमरः । प्रावारपाठे उत्तरीय-वस्त्रम् । उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन् यथावकाशं स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपखञ्जलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्ये इति नृपामिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गेटस्ति ततोऽयं प्रादणुतइति इन्दुमत्यमिप्रायः ॥ १४ ॥

आकुञ्चितेति । ततः पूर्वोक्तादन्योऽपरोराजा किञ्चित् समा-वर्जितनेत्रशोभः ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन् आकुञ्चिताः आ-भुम्नाः अग्राङ्गुलयोयस्य तेन तिर्यग्भिसंसर्पिनखोन्खप्रभाः यस्य तेन च प्रादेन हैमं हिरण्यं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनानाकुञ्चनेन त्वं नत्समीपमागच्छेति नृपामिप्रायः । भूमि-विलेखकोटयसपलक्षणकइति इन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखनन्त लक्ष्मी-विनाशहेतु ॥ १५ ॥

निवेश्य वामं भुजमासनाद्धि
 तत्सन्निवेशादधिकोन्नतांसः ।
 कञ्चिद्विष्टत्तलिकभिन्नहारः
 सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥
 विलासिनीविम्बदन्तपत्र
 मापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।
 प्रियानितस्वोचितसन्निवेशै
 विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

निवेश्येति । कञ्चिद्राजा वामं भुजम् आसनाद्धिं सिंहासनैकदेशे
 निवेश्य संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थाप-
 नात् अधिकोन्नतोऽसौ वामांसएव यस्य स तथोक्तः विष्टत्ते पराष्टत्ते
 त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठितहारः सन् । शृङ्खलाधारे त्रिक-
 मित्तरः । सुहृत्समानाभाषणतत्परोऽभूत् वामपार्श्ववर्तिनैव मित्त्रेण
 सन्नापितं प्रष्टत्तद्वर्षः । अतएव विष्टत्तत्रिकत्वं घटते । तदा
 वामाद्धे निवेशितया सह एवं वार्तां करिष्ये इति नृपामिप्रायः ।
 परं इहा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्ता इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

विलासिनीति । अन्योयुवा विलासिन्याः प्रियायाः विम्बनाथं
 दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । दलेपि
 वर्हमित्तरः । प्रियानितस्वे उचितसन्निवेशैः अभ्यस्तनिक्षेपणैः
 नखाग्रैः निपाटयामास विदारयामास । अहं तत्र नितस्वे एवं नख-
 द्रपादीन् दास्यामीति नृपामिप्रायः । तस्य च्छेदकवत् पुनः पाटकोटवन्मप-
 ददत्ततीन्दुमत्यायवः ॥ १७ ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कञ्चित्
 करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
 रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वा-
 नुदीरयामास सलीलमञ्चान् ॥ १८ ॥
 काञ्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि
 स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनीव ।
 वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्वमेकं
 व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कुशेशयेति । कञ्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्रमिव आताम्रं तलं यस्य
 तेन । शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः । रेखारूपो ध्वजो लाञ्छनं यस्य
 तेन करेण अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयानि जर्मिकाः । अङ्गुलीयकमूर्मि-
 कौत्यमरः । जिह्वामूलाङ्गुलेऽङ्गुलि इति कप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि
 तेषां प्रभया अनुविद्वान् व्याप्तानञ्चान् पाशान् । अक्षास्तु देवनाः
 पाशकाश्च ते इत्यमरः । सलीलमुदीरयामास उञ्चिचेप । अहं त्वया
 सहैवं रंस्ये इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्ये कापुरुषोऽयमिति इन्दु-
 मत्यभिप्रायः । अक्षैर्मादीव्ये इति श्रुतिनिषेधात् ॥ १८ ॥

कञ्चिदिति । कञ्चित् यथाभागं यथास्थानम् अवस्थितेऽपि स्वसन्नि-
 वेशात् व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाञ्जलिते इव किरीटे वज्राणां किरीट-
 गतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्व्राणि यस्य तमेकं करं व्यापा-
 रयामास । किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये
 इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्ष्य इतीन्दुमत्यभि-
 प्रायः ॥ १९ ॥

ततो नृपाणां श्रुतदृत्तवंशा
 पुं वत् प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
 प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
 नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥ २० ॥
 असौ शरण्यः शरणोन्मुखाना
 मगाधसत्वो मगधप्रतिष्ठः ।
 राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
 परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

तत इति । ततोऽनन्तरं नृपाणां श्रुतदृत्तवंशा श्रुतदृत्तवंशेत्यर्थः ।
 सामेक्षलेपि गमकत्वात्समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या
 प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका । कर्मण्यण् पत्वयः ।
 टिड्ढाणजित्यादिना ङीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य
 सन्निकर्षं सनीपं नीत्वा पुं वत् पुंसा ह्रस्वम् । तेन ह्रस्वं क्रिया
 चेद्धतिरिति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥ २० ॥

असाविति । असौ राजा । असाविति पुरोवर्त्तिनो निर्देशः एवं-
 नुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणो-
 रक्षणे साधुः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः
 शरण्य इति नावनिर्हक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्वो गम्भीरस्वभावः । सत्वं
 गुणं पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः । मगधाः जनपटाः
 तेषु प्रतिष्ठा आसद् यस्य स मगधप्रतिष्ठः । प्रतिष्ठा श्रवणात्सदरित्व-
 नरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः
 प्रराम् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्तपाख्यः । द्विपत्व-
 रयोस्तामेरिति छच्प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः अर्द्धिपद् जन्तस्व

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
 राजन्वतीमाज्जरनेन भूमिम् ।
 नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
 ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥
 क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणां
 मजस्रमाहू तसहस्रनेत्रः ।
 शच्याश्चिरं परण्डुकपोललम्बान्
 मन्दारशून्यानलकाञ्चकार ॥ २३ ॥

*मुम् इति सुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ यथार्थनामा शत्रु सन्नापगादिति
 भावः ॥ २१ ॥

काममिति । अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु भूमिमनेन राज-
 न्वतीं शोभनराजवतीमाज्जरनेनैतादृक् कश्चिदस्तीत्यर्थः सुराग्निदेशे
 राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः । राजन्वान् सौराज्ये
 इति निपातनात्साधुः । तथाहि नक्षत्रैरश्विन्यादिभिः ताराभिः
 साधारणैर्ज्योतिर्भिः ग्रहैर्भौमादिभिश्च सङ्कुलापि रात्रिः चन्द्रमसैव
 ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥ २२ ॥

क्रियेति । अयं परन्तपोऽध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठान
 सातत्यात् अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः अजस्रं नित्यम् आहूतसहस्र
 नेत्रः स्रग् चिरं शच्या अलकान् पाण्डुकपोलयोर्लम्बान् स्रस्तान् ।
 पचाद्यच् । मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्यान् चकार । प्रोषित-
 भर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति, प्रोषिते मलिना कश्चेति, क्रीडां
 शरीर संस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्
 प्रोषितभर्तृकैति च स्मरणात् ॥ २३ ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं
 पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
 प्रासादवातायनसंश्रितानां
 नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥
 एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चि-
 द्विस्त्रंसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।
 ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी
 प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥
 तां सैव वेत्तग्रहणे नियुक्ता
 राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरौणादिकण्यप्रत्ययः ।
 अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् पाणिग्रहणमिच्छसि चेदि-
 त्यर्थः प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवन गवाक्ष-
 स्थितानां पुष्पपुराङ्गनानां पाटलीपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु । सर्वो-
 त्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

एवमिति । एवं तथा सुनन्दयोक्ते सति तं परन्तपमवेक्ष्य किञ्चि-
 द्विस्त्रंसिनो दूर्वाङ्गा दूर्वाचिह्ना मधूकमाला रुड़पुष्पमाला यस्याः सा ।
 मधूके तु रुड़पुष्पमधुद्रुमावित्त्वमरः । वरणे ग्रिधिल प्रयत्नेति भावः ।
 तन्वी इन्दुमती एनं न्यपमभाषमाणा ऋज्वां भावः अन्यथा प्रणामक्रिय-
 यैव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥ २५ ॥

तामिति । सैव नान्या चिन्तयत्वादिति भावः । वेत्तग्रहणे
 नियुक्ता दौशरिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यराजानं

समीरणोत्थव तरङ्गलेखा

पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

जगाद चैनामथमङ्गनाथः

सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारै

रेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

अनेन पर्यासयताश्चुविन्दुन्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

निनाथ । नयतिर्द्विकर्म्मकः । कथमिव समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा जन्मिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तर-मिव ॥ २६ ॥

जगादेति । एनामिन्दुमती जगाद । किमिति, अथमङ्गनाथो-
टङ्गदेशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स
तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसहायार्थमिन्द्रपुरगामिनम् अकामयन्त
अभ्ररसद्गति प्रसिद्धिः । किञ्च सूत्रकारैर्गजशास्त्रकङ्गिः पालका-
दिभिर्महर्षिभि विनीतनागः शिञ्चितगजः । किलेत्वैतिच्चे । अतएव
भूमिगतोऽपि रेन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते भूर्लोकएव स्वर्गसुखमनुभवती-
त्यर्थः । गजाभ्ररोदेवर्षिसेव्यत्वम् रेन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल वृत्त-
श्चिञ्चाप्रकारणात् भुवमवतीर्णं टिम्भजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिन्द्रा-
भ्यनुज्ञया आनीतेर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान् वशीकृत्य भुवि
सम्प्रदायं प्रावर्त्तयटिति कथा गीयते ॥ २७ ॥

अनेनेति । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अशु-
विन्दून् । अस्त्रमशुशीति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारयता भर्तृवधा-

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना
 मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥
 निसर्गभिन्नास्यदमेकसंस्थ
 मस्मिन् द्वयं श्रीञ्च सरस्वती च ।
 कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
 त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥
 अथाङ्गराजादवतार्य चक्षु
 र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।

दिति भावः । अनेनाङ्गनाथेन उन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हाराएव
 प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाशुविन्दुप्रवर्त्तनाडुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवे-
 न्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥ २८ ॥

निसर्गेति । निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्यदं भिन्नाश्रयं सहावस्थान-
 विरोधीत्यर्थः श्रीञ्च सरस्वती चेति द्वयम् अस्मिन्नङ्गनाथे एकत्र संस्था
 स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम् उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे कल्याणि ।
 वह्नादिभ्यश्चेति ङीष् । कान्त्या सून्दतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
 ससर्गाह्नी त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समान गुणयोर्युवयोः
 दाम्पत्यं युज्यतएवेति भावः । दक्षिणनायकत्वञ्चास्य ध्वन्यते तदुक्तं
 तुल्योऽनेकत्र दक्षिण इति ॥ २९ ॥

अथेति । अथ कुमारी अङ्गराजाञ्चक्षुरवतार्य अपनीयेत्यर्थः
 जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् । अथवा, जनीं वधूं
 वहन्तीति जन्याः वधूवन्धवः ताञ् यात गच्छतेत्यवदत् । जन्या मातृ
 सखीनुदोः । जन्योवरवधूञ्चातिप्रियतुल्यहितेपि चेति पक्षद्वये विश्वः ।
 अथवा जन्या वधूभृत्याः । भृत्याश्चापि नवोदाया इति केशवः ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यक्
 द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥
 ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिः
 नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
 निदर्शयामास विशेषदृश्य
 मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥
 अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु
 विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

संज्ञायां जन्याइति यत्प्रत्ययान्तोनिपातः । यदत्राह वृत्तिकारः जननीं
 बधूं वहन्तीति जन्या जामातृवयस्या इति, यच्चाभरः जन्याः स्त्रिंघ्वा
 वरस्य ये इति तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराज
 निषेधोदृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह नेत्यादिना असावङ्गराजः
 काम्यः कमनीयोनेति न किन्तु काम्यएवेत्यर्थः सा कुमारी च सम्यक्
 द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न वेदेत्यर्थः । किन्तु लोकोजनो भिन्नरुचिर्हि
 रुचिरमपि किञ्चित् कस्मैचिन्न रोचते किं कुमौ न हीच्छा नियन्तः
 शक्यतइत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततइति । ततोऽनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवा-
 रिकी । स्त्री द्वादीरं प्रतीहारइत्यभरः । द्विषद्भिः शत्रुभिः दुष्प्रसहं
 दुःसहं शूरमित्यर्थः विशेषेण दृश्यं दर्शनीयं रूपवन्नमित्यर्थः परमन्यं
 नृपं नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥ ३१ ॥

अवन्तीति । उदग्रबाहुर्दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः
 क्लृप्तवर्तुलमध्योदयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः तद्ग्रा
 विश्वकर्मणा । मन्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्वा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति

आरोग्य चक्रभ्रमसुष्णतेजा
 स्वप्नेव यत्नोह्लिखितोविभाति ॥ ३२ ॥
 अस्य प्रयागेषु समग्रशक्ते
 रघ्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
 कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां
 प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥
 असौ महाकालनिकेतनस्य
 वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
 तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि
 ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

श्लेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारशस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । भ्रमोऽखुनिर्गमे भ्रान्तौ
 कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके इति विश्वः । आरोग्य यत्नोह्लिखितः उष्ण-
 तेजाः सूर्य्यद्रव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः । विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः
 शाकद्दीपे विवस्वता । स्वमारोग्य तत्तेजःशातनायोपचक्रमे इति
 ॥ ३२ ॥

अस्येति । समग्रशक्तेः शक्तिवयमम्पन्नस्य अस्यावन्तिनायस्य प्रया-
 गोपु यात्रासु अघ्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां सम-
 न्ताङ्गवानां राज्ञां ये शिखासणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं
 तेजोऽदुरनायं कुर्वन्ति । नासीरैरेवास्य शतवः पराजीयन्तइति
 भाव ॥ ३३ ॥

असाविति । असावन्तिनायः* महाकालं नाम स्थानविशेषः
 तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्य अदूरे समीपे वसन्

अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
 सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
 विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५ ॥
 तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे
 प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
 बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या
 कुमुदती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

अतएव हेतोः तस्मिन्पक्षे कृष्णपक्षेपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः
 प्रदोषान् रात्रीर्निर्विशत्यनुभवति किल । नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमे-
 तस्यैव नान्यस्येति भावः ॥ ३४ ॥

अनेनेति । रम्भे कदलीस्तम्भाविव ऊरु यस्याः सा रम्भोरुस्तस्याः
 अम्बोधनं हे रम्भोरु । ऊरुत्तरपटादौपम्यद्वयुङ्प्रत्ययः नदीत्वाङ्प्रत्ययः ।
 यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्यास्तरङ्गाणा-
 मनिलेन कम्पितासूद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो-
 रुचिः कञ्चिद् स्पृहास्ति किमित्यर्थः । अभिप्रेक्षे स्पृहायाञ्च गभस्तौ च
 रुचिः स्त्रियामित्यमरः ॥ ३५ ॥

तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दुमती
 अभिद्योतितानि उल्लासितानि बन्धवएव पद्मानि येन तस्मिन् प्रतापेन
 तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमाः येन तस्मिन् तस्मिन्नवन्ति-
 नाथे कुमुदती । कुमुदनङ्गवेतसेभ्योद्भूतम् इति उद्भूतपत्ययः । भानु-
 मत्यंशुमतीव भावं चित्तं न बबन्ध न तत्त्वानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धुन
 पद्मत्वेन शत्रूणां पद्मत्वेन च रूपणं राज्ञः स्वर्यसाम्यार्थाम् ॥ ३६ ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभा
 मनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
 विधाय सृष्टिं ललितां विधातु
 र्जगाद् भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥
 संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहु
 रष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
 अनन्यसाधारणराजशब्दो
 बभूव योगी क्लिप्तकार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

तामिति ।- सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतल्यकान्तिं कनक-
 गण्ठीरोमित्यर्थः गुणैरनूनामधिकामित्यर्थः शोभना दन्ता यस्याः सा
 सुदती । वयसि दन्तस्य दत्विति दत्तादेशः उगितश्चेति ङीष् । तर्त्तं
 प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललिता सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः ।
 अनुगता आपोदेषु तेटनुपा नाम देयाः । ऋक्पूरव्यूः पथामानृक्षे इत्य-
 प्रत्ययः समासान्तः ऊटनोर्देशे इत्युदादेशः । तेषां राज्ञोऽनूपराजस्या-
 यतोविधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद् ॥ ३७ ॥

संचामेति । संचामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य
 स तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुजएव दृश्यतइत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु
 निखाताः स्थापिताः यूपाः येन स तथोक्तः । सर्वक्रतयाजी सार्व-
 भौमश्चेति भावः । जरायुजाटिसर्वभूतरङ्गनादनन्यसाधारणो राज-
 शब्दो यस्य स तथोक्तः योगी ब्रह्मद्विद्वानित्यर्थः । स क्लिप्त भगवतो-
 दत्तात्रेयाल्लक्ष्ययोगइति पक्षिद्विः । कर्तवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्यो-
 नाम राजा बभूव क्लिप्तेति । अथञ्चास्य महिमा सर्वोपि दत्तात्रेयवर-
 प्रसादलब्धइति भारते दृश्यते ॥ ३८ ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव
 प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।
 अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां
 प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३६ ॥
 ज्यावन्निघ्नन्दमुजेन यस्य
 विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
 कारागृहे निर्जितवासवेन
 लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥ ४० ॥

अकार्येति । विनेता चिन्तको यः कार्त्तवीर्यः अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तायाः अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादप्ये चापधरः प्रादुर्भवन् सन् प्रजानाम् । प्रजा स्तात् सन्ततौ जने इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीरघट्टेनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्येन वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्त्तार इति भावः ॥ ३६ ॥

ज्यावन्नेति । ज्याया मौर्वा वन्नेन वन्नेनेन निघ्नन्दा निश्चेष्टा मुजा यस्य तेन विनिःश्वसती ज्यावन्वो-परोधात् दीर्घं निःश्वसती वक्त्र-परम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रा-टयोऽप्यनेन जितप्रायाएवेति भावः । लङ्केश्वरेण दद्यात्येन यस्य कार्त्त-वीर्यस्य कारागृहे वन्धनागारे । कारा स्थावन्धनालये इत्यमरः । आप्रसादादनुपहृष्यन्तम् उषितं स्थितम् । नमुंसक्ते भावे क्त । एतन्नसादएव तस्य मोक्षोपायो नत च्छत्रमिति भावः ॥ ४० ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः

प्रतीपद्वत्यागमदृष्टसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं

स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आयोधने कृष्णगतिं सहाय

मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां श्रितां रामपरश्वधस्य

सम्भावयत्युत्पलप्रतसाराम् ॥ ४२ ॥

तस्येति । आगमदृष्टसेवी श्रुतदृष्टसेवी प्रतीपइति ख्यातइति शेषः
एषः भूपतिसस्य कार्त्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रय-
स्याश्रयस्य पुंसो दोषै र्वसनादिभिः रूढमुत्पन्नं श्रियः सम्बन्धि
स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चलेत्येवंरूपमयशोदुष्कीर्त्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् ।
दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादोमूढजनपरिकल्पित
इत्यर्थः । अयन्त दोषराहित्यान् कदाचिदपि त्यज्यतइति भावः
॥ ४१ ॥

आयोधनइति । यः प्रतीपः आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मान-
नमन्निं सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कामरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः
रामपरश्वधस्य जामदग््न्यपरशोः । द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च
परश्वधइत्यमरः । श्रितां तीक्ष्णां धारां मुखम् । खड्गाटीनाञ्च निशित-
गुप्ते धारा प्रकीर्त्तितेति विश्वः । उत्पलप्रतस्य सारइव सारोयस्यास्तां
तद्याभूतां सज्जावयति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान् रिपून् स्वय-
मेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण इत्तयरोट्यं राजा, दस्यन्तेच
तयागताः शत्रवइति भारते कथानुसन्नेया ॥ ४२ ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहो
 माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
 प्रासादजालैर्जलवेणिरस्यां
 देवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥
 तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि
 न स क्षितीशो रुचये वभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः
 शशीव पर्याप्तकलोनलिन्याः ॥ ४४ ॥
 सा शूरसेनाधिपतिं सुघ्रेण
 मुहिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम् ।

अस्येति । दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्गलक्ष्मीर्भव एनं दृशीष्वेत्यर्थः ।
 अनेनायं विष्णुतल्यइति ध्वन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी तस्यावप्रः
 प्राकारएव नितम्बः तस्य काञ्चीं रश्मनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण
 रस्याम् । औषः प्रवाहोवेणी चेति हलायुधः । देवां नर्मदां प्रासाद-
 जालैः गवाक्षैः । जालं समूहञ्चानायो गवाक्षचारकावधोत्वमरः ।
 प्रेक्षितं काम रच्छा अस्ति यदि ॥ ४३ ॥

तस्याइति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि दर्शनीयो-
 २पीत्यर्थः स क्षितीशः शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तभेधावरणः
 पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्याइव तस्या इन्दुमत्याः रुचये न
 वभूव रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोकोभिन्नरुचिरिति भावः ॥ ४४ ॥

इति । लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्त्तिम् आच रेण शुद्धयो-
 रुभयोः वंशयो र्मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेत्त-

आचारशुद्धोभयवंशदीपं
 शुद्धान्तरज्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥
 नीपान्वयः पार्थिवेषु यज्जा
 गुणै र्यमान्विल परस्वरेण ।
 सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्वैः
 नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥
 यस्यात्मगेहे नयनामिरामा
 कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।
 हर्म्याग्रसंखड्गदृष्टाङ्गुरेषु
 तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

गोमयद्वन्द्वविभङ्गः । अरुहेनानां देशान्तरविभक्तिं इत्येवं ननु
 कथं तन्मूर्च्छितान्तरात् शुद्धान्तरज्या इत्युक्तमिति चेत् । तन्मूर्च्छितान्तरात्
 खड्गदृष्टेति शब्दः । ता इत्युक्तो जगदे । ४५ ।

नरेति । यज्जा-विधिः सिद्धिदानम् । तदुत्सृजेत्युक्तिः इति ह्युक्तिः
 नन्दः । एवमपि नैसर्गिको ननु नन्दोऽस्तेति नैसर्गिकः नैसर्गिकः
 संतुष्टो ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 नैसर्गिकः ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 तावन्निन्दोऽपि ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः । ४६ ।

नरेति । हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रविराड् इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः
 ननु सित्तुत्सृजेत्युक्तिः इत्युक्तं ननु नैसर्गिकः । ४७ ।

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
 प्रक्षालनाद्धारिविहारकाले ।
 कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
 गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥
 त्वस्तेन ताच्छ्यात् किल कालियेन
 मणिं विसृष्टं यमुनौकसा य ।
 वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः
 सकौस्तुभं ह्येपयतीव कृष्णाम् ॥ ४९ ॥

त्यर्थः रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । मन्दिरं नगरे ष्टहे इति विश्वः ।
 सन्निविष्टम् । खजनाह्लादको द्विषन्तपञ्चेति भावः ॥ ४७ ॥

यस्येति । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये
 अवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालना-
 द्वेतोः, कलिन्दो नाम शैलः तत्कन्या यमुना । कालिन्दी सूर्यतनया
 यमुना शमनस्त्वमरः । मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी तां गतापि
 गङ्गायाविप्रकटापीत्यर्थः । मथुरायां गङ्गाभवं सूचयत्यपिशब्दः ।
 कालिन्दीतीरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निम्नांस्तत इति
 वक्ष्यति तत्कथमधुना मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरा
 पुरीति शब्दभेदः यद्वा सान्येति । गङ्गाया भागीरथ्या कर्म्मिणिः
 संसक्तजलेव भाति धवलचन्दनसंसर्गात् प्रयागादन्यत्वात्प्रव गङ्गासङ्गतेव
 भातीत्यर्थः । मित्तासिते हि गङ्गायमुने इति घण्टापथः ॥ ४८ ॥

त्वस्तेनेति । ताच्छ्यात् गरुडात् त्वस्तेन यमुना ओकः स्थानं यस्य
 तेन कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किल अभयदाननिष्कृत्यत्वेन दत्तं
 किलेत्यैतिह्ये वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभः

सन्भाव्य भर्तारमसुं युवानं
 मृदुप्रबालोत्तरपुष्पशय्ये ।
 वृन्दावने चैत्ररथादनूने
 निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
 अध्यास्य चाम्भःषट्तौक्षितानि
 शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।
 कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं
 कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

कृष्णं विष्णुं ह्येपयतीव व्रीडयतीव । अर्त्तिहोत्यादिना पुगागमः ।
 कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोत्स्य मणिरिति भावः ॥ ४९ ॥

सन्भाव्येति । युवानमसुं सुषेणं भर्तारं सन्भाव्य मत्वा कृतित्वेना-
 ङ्गीकृत्येत्यर्थः मृदुप्रबालोत्तरा उपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवापुष्पशय्या
 यस्मिन् तत् तस्मिन् चैत्ररथात् कुबेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावन-
 नामके उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां भुञ्जताम्
 ॥ ५० ॥

अध्यास्येति । किञ्च प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्याद्रेः
 कन्दरासु दरीषु । दरी तु कन्दरोवा स्त्रीत्यमरः । चाम्भसः षट्तौ-
 र्विन्दुभिः उक्षितानि मिक्तानि शिलायां भवं शैलेयम् । शिलाजलं च
 शैलेयमिति यावद्वः । यद्वा शिलापुष्पाख्य औषधिविशेषः । कालामु-
 सार्थवृद्धाश्मपुष्पश्रीतशिवानि तु शैलेयमित्यमरः । शिलायाम्बुः इत्यत्र
 शिलायाइति योगविभागादिवार्थे क्लृप्त्ययः । तद्भवन्ति शैलेयगन्धीनि
 शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां वर्हिषां नृत्यं पश्य ॥ ५१ ॥

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः
 सा व्यत्यगादन्यबधूर्भविवी ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं
 स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥
 अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
 हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
 आसेदुषीं सादितशतुपक्षं
 बालामबालेन्दुमुखीं वभाषे ॥ ५३ ॥
 असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः
 पतिर्म्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

नृपमिति । स्यादावर्त्तोऽन्धसां भ्रमइत्यमरः । आवर्त्तमनोज्ञा
 नाभिर्यस्याः सा इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यबधूरन्यपत्नी भविवी
 भाविनी सा कुमारी तं नृपं सागरगामिनी सागटं गन्त्री स्रोतोवहा
 नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव व्यत्यगात् अतीत्य
 गता ॥ ५२ ॥

अघेति । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । भुजिष्या किङ्करी
 मतेति हलायुधः । अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनङ्गवाङ्गं सादितशतुपक्षं
 विनाशितशतुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीमासन्नाम-
 बालेन्दुमुखी पूर्वोन्दुमुखीं बालामिन्दुमती वभाषे ॥ ५३ ॥

अमाविति । महेन्द्राद्रैः समानसारः तुल्यसत्त्वोऽसौ हेमाङ्गदः
 महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी । महेन्द्रमहो-
 दीध एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु चरता नद-

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन
 यालासु यातीव पुरोमहेन्द्रः ॥ ५४ ॥
 ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां
 विभृत्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
 रिपुश्रियां साञ्जनवाष्पसेके
 वन्दीकृतानामिव पद्मती द्वे ॥ ५५ ॥
 यमात्मनः सद्गनि सन्निकष्टो
 मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
 प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
 प्रबोधयत्यर्णवएव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

स्वाविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रोमहेन्द्राद्भिः पुरोऽग्रे यातीव
 अद्रिकल्प्य अस्य गजादत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्याघातेति । सुभुजश्चापभृता पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः वन्दी-
 कृतानां प्रष्टहीतानाम् । प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यामित्यमरः । रिपुश्रिया
 साञ्जनो वाष्पसेको ययोस्ते कज्जलमिश्राशुसिक्ते इत्यर्थः पद्मती इव द्वे
 ज्याघातानां मौर्वीक्रिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां विभृत्ति । द्विवचना-
 त्वव्यसाचित्त्व गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखवो-
 स्तत्प्रवृत्तित्वेनोत्प्रेक्षा तयोः श्यामत्वात् साञ्जनान्मुसेकोक्तिः ॥ ५५ ॥

यमिति । आत्मनः सद्गनिं सुप्तं यं हेमाङ्गदं सन्निकष्टः समीपस्थः
 अतएव प्रासादवातायनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण । मन्द्रस्तु
 गम्भीरे इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहराव-
 सानसूचकं वाद्यं तेन स तद्योक्तः । द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः ।

अनेन साङ्गं विहराम्बुराशे
 स्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
 द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै
 रपाकृतस्नेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥
 प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया
 विदर्भराजावरजा तथैवम् ।
 तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा
 नोत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

अर्णवएव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात् तद्वैयर्थ्य-
 मित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥ ५६ ॥

अनेनेति । अनेन राज्ञा साङ्गं तालीवनमर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु ।
 अथ मन्मर' खनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरवचनात् गुणपरस्यापि मर्मर-
 शब्दस्य गुणपरत्व प्रयोगादवसेयम् । अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु
 द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः । लवङ्गं
 देवकुसुममित्यमर' । मरुद्भिर्वीतरपाकृता' प्रथमिताः स्नेदस्य लवाः
 विन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती विहरक्रीड ॥ ५७ ॥

प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया नतु वर्णन-
 नात्वेनेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती तथा सुनन्दया
 एव प्रलोभिता प्रचोदितापि नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता
 लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात् पुंसइव तस्माद्देसाङ्गटादपावर्त्तत
 प्रतिनिवृत्ता ॥ ५८ ॥

अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । तत्र नियुक्ता
 इति उक्तमच्य । द्वारादीनाञ्चेग्रौआगमः । आकारेण देवगुरुपं

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं
 दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।
 इतश्चकोराच्च विलोकयेति
 पूर्वानुशिष्टां निजगाद् भोज्याम् ॥ ५६ ॥
 पाण्डुरोऽयमंसार्पितलम्बहारः
 क्लृप्ताङ्गरागोहरिचन्दनेन ।
 आभाति बालातपरक्तसानुः
 सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

देवतल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्डुरदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनाग
 पुरस्य नाथमेत्य प्राप्य हे चकोराच्च इतोविलोकयेति पूर्वानुशिष्टां
 पूर्वमुक्तां भोजस्य राज्ञोगोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् । क्रौड्रा-
 टिभ्यश्चेत्यत्र भोज्यात् क्षत्रियादित्युपसंख्यानात् व्यङ्गप्रत्ययः यडश्चा-
 त्रिति चाप् । निजगाद् इतोविलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं
 निजगादेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पाण्डुरइति । अंसयोरर्पिताः लम्बन्ते, इति लम्बा हारा यस्य
 सः हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन । तैलपरिष्कगोशीर्षे हरि-
 चन्दनमस्त्रियामित्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोऽयं पाण्डूनां
 जनपदानां राजा पाण्डुरः । पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियात् ड्रण्-
 वक्तव्यइति ड्रण्प्रत्ययः तस्य राजन्यपत्यवटिति वचनात् । बाला-
 तमेन रक्ता अरुणाः सानवोयस्य सः सनिर्भरोद्गारः प्रवाह स्यन्दन-
 चहितः । वारिप्रवाहोनिर्भरोद्गार इत्यमरः । अद्रिराजइवाभाति
 ॥ ६० ॥

विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः तपनमार्गनिरोधाय वर्द्ध-

विन्धप्रस्य संस्तम्भयिता महाद्रे
 निःशेषपीतो जिभृतसिन्धुराजः ।
 प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः
 सौस्नातिकोयस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥
 अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं
 येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
 पुरा जनस्थानविमर्द्दशङ्गी
 सन्ध्याय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥
 अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते
 महाकुलीनेन महीव गुवा ।

मानस्येति शेषः संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीतः उज्झितः
 पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सः अगस्त्यः अश्वमेधस्यावभृथ
 दीक्षान्ते कर्माणि । दीक्षान्तोऽवभृथोयज्ञ इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः स्नातस्ये-
 त्यर्थः यस्य पाण्डुरस्य प्रीत्या स्नेहेन नह्येन टाक्षिण्येन सुस्नातं पृच्छतीति
 सौस्नातिको भवति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इत्युपसंख्यानत् ठक्
 ॥ ६१ ॥

अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्द्दशङ्गी
 दृप्त उद्धतो लङ्काधिपतीरावणः दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं
 हरादाप्तवता येन पाण्डुरेन सन्ध्याय इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं
 प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनोरावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । महाकुलाटञ्जला-
 विति खज्प्रथयः । अनेन पाण्डुरेन पाणौ तदीये विधिवद्यथाभ्रास्तं

रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः

दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगा-
स्खलालतालिङ्गितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ
त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां
योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

नृहोते सति गुर्वीं सः । वोतोगुणवचनाटिति डीप् । महीव
रत्नैरनुविद्धोऽप्योऽर्णवएव मेखला यस्यास्तस्याः । इदं विशेषणं
मह्यामिन्दुमत्याञ्च योज्यम् । दक्षिणस्यादिशः सपत्नी भव । अनेन
सपत्नप्रनराभावोऽध्वन्यते ॥ ६३ ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरक्षाः
पूगाः क्रमुक्ताः यासु । ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीप्रपीति, घोख्डा
तु पूगः क्रमुकइति चामरः । एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा
यासु तासु । गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्वयामित्यमरः ।
तमालस्य तापिञ्जस्य पत्राण्येवास्तराणानि यासु तासु । काल-
स्तम्बस्तमालः स्यान्तापिञ्जोऽपीत्यमरः । मलयस्थलीषु शश्वत् मुञ्जः
सदा वा रन्तुं प्रसीद अनुकूला भव ॥ ६४ ॥

इन्दीवरेति । असौ नृपः इन्दीवरश्यामतनुः त्वं रोचना गौरो-

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो
 लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
 दिवाकरादर्शनवद्ब्रकोशे
 नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥
 सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
 यंयं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
 नरेन्द्रमार्गादृश्व प्रपेदे
 विवर्णभावं सस भूमिपालः ॥ ६७ ॥
 तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
 दृशीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ॥

चनेत्र गौरी शरीरवर्धिर्यस्याः सा ततस्तडित्तोयटयोः विद्युन्नेघयोरिव
 वा युवयोर्योगः समागमोऽन्योन्ययोभावाः परिदृश्येत्सु ॥ ६५ ॥

सञ्चारिति । विदर्भाधिपतेर्भोजस्य सञ्चारिन्दुमत्याः चेतसि तदीयः
 सुनन्दासम्बन्धी उपदेशो वाक्यं दिवाकरस्यादर्शनेन वद्ब्रकोशे मुकुलिते
 अरविन्दे नक्षत्रनाथांशुः चन्द्रकिरण इव अन्तरमवकाशं न लेभे ॥ ६६ ॥

सञ्चारिणीति । पतिंवरा सा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी
 दीपशिखेव यंयं भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता सस भूमिपालः स
 र्व्वदृश्वः । नित्यवीक्षयोरिति वीक्ष्यायां द्विवचनम् । नरेन्द्रमार्गे
 राजपदे दृष्टस्थो गृहमेद इव । स्यादृष्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः ।
 विवर्णभावं विच्छायत्वम् ऊटसु तमोदृशितं प्रपेदे ॥ ६७ ॥

तस्यामिति । तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासदायां सत्या रघोः
 सूनुरजः मां दृशीत न वेति समाकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य

वामेतरः संशयलक्ष्य बाहुः

केयूरबन्धोच्छसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं

व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य

वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्ति

मिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः केयूरं बध्यतेऽनेति केयूर
बन्धोऽङ्गदस्थानं तस्योच्छसितैः स्फुरणैः संग्रयं नुनोद ॥ ६८ ॥

तमिति । कुमारी सर्वेष्ववयवेषु अनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य
अन्योपगमाद्द्रोणान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता । तथाहि षट्पदाली
शृङ्गावलिः प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात्
फुल्लतेः पचाद्यच् फलतेस्तु प्रफुल्लतमिति पठितव्यम् अनुपसर्गादिति
निषेधादित्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं
चूतविशेषमेत्य । आन्वञ्चतोरसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभइत्यमरः ।
वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्थाभि-
लाषः स्यादित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्यथा
ताम् इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् । अह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् ।
इन्दुमतीमवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्दा इदं वक्ष्य-
माणं सविस्तरं समप्रपञ्चम् । प्रथमे वावशब्दइति घञोनिषेधात् ऋदोऽप

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमञ्चा

सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां

ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणाऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः

श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमास्थाय महोत्तरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

इत्यप्रत्ययः । विस्तारोविग्रहोव्यासः सच शब्दस्य विस्तर इत्यमरः ।
वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ७० ॥

इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकौर्मनुष्यस्य वंशे भवः नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ।
ककुत्स ककुदं श्रेष्ठे इषासे राजलक्ष्मणीति विश्वः । आहित लक्षणाः
प्रख्यातगुणः । गुणैः प्रतीते तु हतलक्षणाहितलक्षणावित्यमरः ।
ककुदि इषासे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चित् राजा अभूत्
यतः ककुत्स्थादारभ्य उन्नतेच्छा महाशयाः । महेच्छस्तु महाशय-
इत्यमरः । उत्तरकोशलेन्द्रा राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रगल्भं
ककुत्स्थस्यापत्यं पुनान् काकुत्स्थइति शब्दं संज्ञां दधति विश्वति ।
तन्नामसंज्ञोपि वंशस्य कीर्त्तिगर इति भावः । पुरा किल पुरङ्गयो
नाम मात्साङ्गवतोविष्णोरंगानतारः कश्चिद्देवानां राजा देवे मह
मनयवन्धेन देवामुरयुहे महोत्तरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा
पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहन्व ककुत्स्थसंज्ञां लेभे इति-
पौराणिकी जयानुसन्धेया वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥ ७१ ॥

महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युद्धे महानुत्ता महोत्तरः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः

सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमस्या

मर्द्दासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥ ७३ ॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्त्तिः

कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अचतुरेति निपातः । तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्यावा-
रुह्य अतएव प्राप्ताः पिनाकिनः ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्
वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखा निवृत्तपत्ररचना-
श्चकार तद्गट्टगसुरानवधीदित्वर्थः । नहि विधवाः प्रसाध्यन्त इति
भावः ॥ ७२ ॥

ऐरावतेति । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताड-
नेन विश्लथं शिथिलमङ्गदमैन्द्रम् अङ्गदेन खकीयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन्
स्वामपि अथं मूर्त्तिमुपेयुषोपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इन्द्रस्य अर्द्ध
मासनस्यार्द्धासनम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । अधितष्ठौ अधिष्ठित-
वान् । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति अभ्यासेन व्यवेषिषत्तम् ।
न केवलं महोच्चरूपधारिणएव तस्य ककुदमारुचत् किन्तु निजरूप-
धारिणोऽपि इन्द्रस्यार्द्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा अर्द्धासनमपीत्व-
मेरन्वयः ॥ ७३ ॥

जातइति । उरुकीर्त्तिर्महायथाः कुलप्रदीपो दिलीपो नृपतिस्य
ककुत्स्थस्य कुले जातः किल योदिलीपः शक्राभ्यस्तुवाविनिवृत्तये न

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
 शक्राभ्यं सूयाविनिष्टत्तये वः ॥ ७४ ॥
 यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्द्धपथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नास्त्रंसयदंशुकानि
 कोलन्वयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥
 पुत्रोरघुस्तस्य पटं प्रशास्ति
 महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
 चतुर्हिगावर्जितसम्भृतां यो
 मृत्यावशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

त्वगत्तयेति भावः एकोनोनाः शतं क्रतवोयस्य स एकोनशतक्रतुत्वं
 भावे तत्त्वेतिष्ठत् इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥ ७४ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् टिलीपे महीं शासति मति विहरत्येति
 विहारः क्रीडास्थानं तस्यार्द्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गना-
 नाम् । वाणिनी नर्त्तकी मत्ता विदग्धवनितासु चेति विद् ।
 वाणिन्यो नर्त्तकीनत्ते इत्यनरश्च । अंशुकानि उस्त्राणि वातोऽपि
 नास्त्रंसयत् शकम्पयत् आहरणाय अपहर्तुं कोहलं लम्बयेत् । तस्य
 प्राज्ञामिद्वत्पाटुतोभयसङ्घाराः प्रजाइत्यर्थः । अर्द्धशतौ पन्थाश्चेति
 विग्रहः समप्रदिभागे प्रमाणाभागतु नैकदेशिमानः । ७५ ॥

एतदिति । विश्वजितोऽनाम महाक्रतोः प्रयोक्ता अनुष्ठाता तस्य
 दिनीपस्य पुत्रोरघुः पटं पैत्रमेव प्रशान्तिं दालयति दोरघुश्चत
 मृत्योद्विभूतिम् । आद्विजिता आहता मन्मृता सम्यग्बर्द्धिता च या तां

आरूढमद्रीनुदधीन् वितोर्णं
 भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
 जङ्घं गतं यस्मिन् न चानुबन्धि
 यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥
 असौ कुमारस्तमजोऽनुजात
 स्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
 गुर्वीं धुरं योभवनस्य पित्रा
 धुर्येण दस्यः सदृशं विभक्तिं ॥ ७८ ॥

पतङ्गिगायञ्जितसङ्घातां विभक्तिं सम्पदं मृत्पात्रमेव श्रेयोयस्यास्ता
 भकरोत् विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणकत्वादित्यर्थः ॥ ७६ ॥

आरूढमिति । किञ्च अद्रीनारूढम् उदधीम् वितोर्णम् अथगाढं
 सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् जङ्घं
 स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् इत्थं सर्वदिग्प्रापीत्यर्थः अनुबन्धातीत्यनुबन्धि
 च अविच्छेदकालत्रयव्यापकञ्चेत्यर्थः अतएवैवंभूतं यस्य यशः इत्यन्तया
 देशतः कालतोवा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम्
 ॥ ७७ ॥

असाविति । असावजात्यः कुमारः त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं
 जयन्तइव । जयन्तः पाकशासनिरित्यमरः । तं रघुमनुजातः तस्मा-
 द्जातइत्यर्थः । तज्जातोपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरान-
 न्तर्थात् । गत्यर्थाकर्म्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति
 क्तः । सोपसृष्टत्वात् सकर्म्मकत्वम् आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः
 श्लिषादयः सोपसृष्टाः सकर्म्मकाः भवन्तीति । दस्यः शिचणीयावस्थाः
 योऽजः गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण धुरन्धरेण चिरनिरूढेन पित्रा

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
 गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
 त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
 रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७६ ॥
 ततः सुनन्दावचनावसाने
 लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
 दृष्ट्या प्रसादात्मलया कुमारं
 प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

सदृशं तुल्यं यथा तथा विभक्तिं । यथा कश्चिद्वत्सतरोपि धुर्येण
 मङ्गोच्छेपा समं वहतीत्युपमालङ्कारोध्यन्यते । दस्यवत्सतरौ समावित्त्व-
 मरः ॥ ७८ ॥

कुलेनेति । कुलेन कान्त्या लावन्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः
 प्रधानं येषां तैः तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्च आत्मनस्तुल्यं स्नानुरूपममु-
 मजं त्वं वृणीष्व किं बद्धना रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु सङ्गच्छताम् ।
 प्रार्थनायां लोट् । रत्नकाञ्चनयोरिवात्मनानुरूपत्वाद्युवयोः समागमः
 प्रार्थितइत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ततइति । ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्या इन्दुमती
 लज्जां तनूकृत्य*सङ्गोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या
 संवरणस्य स्रजास्रजं वरणार्थं स्रजेन कुमारमजं प्रत्यग्रहीत् स्त्री-
 चकार । मस्यङ्गानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥ ८० ॥

मिति । सा कुमारी दृष्टिं तस्मिन्मते अभिलाषबन्धम् अनुराग-
 यन्त्रिं शान्तीनतया अदृष्टतया । स्याददृष्टं शान्तीनइत्यमरः ।

सा युनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं
 शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
 रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं
 भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥
 तथागतायां परिहासपूर्वं
 सख्यां सखी वेत्तश्चदावभाषे ।
 आर्य्ये ब्रजामोऽन्यतद्दृत्यैनां
 बधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥
 सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
 धात्रीकरास्यां करभोपमोरुः ।

शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्य्ययोरिति निपातः । वक्तुं न शशाक तथापि
 अरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । व्याजो-
 टपदेशोलक्ष्यञ्चेत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् सात्विकात्रि-
 भावलिङ्गेन प्रकाशितदृत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तथेति । सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथानूतायां दृष्टानुरागायां
 सत्यामित्यर्थः सखी सहचरी । सख्यश्चिञ्चीति भाषावामिति निपात-
 नात् ङीप् । वेत्तश्चत् सुनन्दा हे आर्य्ये पूज्ये अन्यतोऽन्यं प्रतिब्रजाम
 इति परिहासपूर्वमावभाषे । अथ बधूरिन्दुमती एनां सुनन्दाम्
 अस्त्वयया रोषेण कुटिलं ददर्श अन्यगमनस्यासञ्ज्ञत्वादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

सेति । करभः करप्रदेशविशेषः । मणिवन्वादाकनिष्ठं करस्य
 करभोवहिरित्यमरः । करभउपमा ययोस्तावूह यस्याः सा करभो-
 पमोरुः । ऊहत्तरपदादौपस्यङ्प्रत्ययः । सा कुमारी चूर्णेन

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं

करुणे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

तथा स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या

विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त करुणार्पितवाङ्मपाशां

विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

स्ववणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

मङ्गलवर्णेन गौरं लोडितं गुणं स्रजं मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तमनुरागमिव
धाव्या उपमातः मुनन्दाया. कराभ्या रघुनन्दनस्याजस्य करुणे यथा
प्रदेश यथास्थानम् आसञ्जयामास आसक्तं कारयामास मह स्रयमास-
स ह्र अगौचित्यात् ॥ ८३ ॥

तदेति । वरेण्योवरणीय उत्कृष्टः । वृजणय्य । मोटजः मङ्गल
पुष्पमय्या मधुकाटिकुसुममय्या विशालवक्ष स्थले लम्बया लम्बमानया
तथा मङ्गलतया स्रजा विदर्भराजावरजान्दिन्दुमतीं करुणार्पितौ वाङ्म-
पाशां यथा तांमंस्त । मन्यतेर्नुद् । वाङ्मपाशकल्पपुष्पमन्त्रमू-
टिल्लर्त् ॥ ८४ ॥

शशिनमिति । तत्र सूर्यदरे समगुणयोस्तत्प्रगुणयोः इन्दुमती
रघुनन्दनयो. योगेन प्रीतिर्देवां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरेभवा-
जनाः इदमलमङ्गला इन्दुमती मेघमुक्तं शशिनं परबन्धुपगतां

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
 क्षितिपतिमण्डलमन्यतोवितानम् ।
 उषसि सरद्रव प्रफुल्लपद्मं
 कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

कौमुदी, अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुःकन्या भागी-
 रथी तत्सदृशीत्यर्थः इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषम् एकमविसं-
 वादि वाक्यम् एकवाक्यं विवस्तुः । मालिनीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

प्रमुदितेति । एकत एकत् प्रमुदितोद्दृष्टो वरस्य जामातः पक्षो
 वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् अन्यतोऽन्यत्र वितानं शून्यं भग्नाशत्वादप्रहृष्ट-
 नित्यर्थः तत् क्षितिपतिमण्डलम् उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन
 प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्नन्निमीलनं सरद्रव सरस्वत्यमासीत् । पुष्पिताया
 वृत्तमेतत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
 रघुवंशटीकायां संजीवनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्त्वा सटशेन युक्तां
 स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
 स्वसारमादाय विदर्भनाथैः
 पुरप्रवेशाभिमुखी वभूव ॥ १ ॥
 सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि
 जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भजेमहि निपीयैकं मुञ्जरन्यं पयोधरम् ।

मार्गन्तं बानमात्रोक्त्वाश्वासयन्तौ हि दम्पती ॥

अथेति । अथ विदर्भनाथोभोजः सटशेनोपयन्त्वा दरेण युक्ताम्
 अतएव साक्षात्प्रत्यक्षम् । साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः । स्कन्देन
 युक्ता देवसेनामिव देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तान्मित्रं स्थिता
 शृङ्गारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखीवभूव ।
 उपजातिदत्तं कर्णैरिन्द्रम् ॥ १ ॥

सेनेति । भोजस्य राक्षसोद्योपत्यं स्त्री भोज्या तामिन्दुमतीं प्रति
 वर्द्धमनोरयत्वात् रूपेषु यार्हतिश्च येषु नेपथ्येषु च साभ्यस्तदाः उच्येति

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्
 रूपेषु वेषेषु च साम्यसूयाः ॥ २ ॥
 सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः
 स्वयंवरक्षोभकतामभावः ।
 काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोपि
 शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥
 तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचार
 मिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।
 वरः स वध्वा सह राजमार्गं
 प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

निन्दनः किञ्च विभाते प्रातःकाले ये यज्ञाः चन्द्रादयस्ते इव मन्दभामः
 क्षीणकान्तवः पृथिवीक्षितोऽपि अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जम्मुः
 ॥ २ ॥

ननु क्रुद्धाश्चेद्युष्मन्तां तत्राह

सान्निध्येति । तत्र स्वयंवरक्षेत्रं शच्या इन्द्राण्याः सन्निधिरेव
 सान्निध्यं तस्य योगात् सङ्गावाहतेः स्वयंवरस्य क्षोभकतां विप्र-
 कारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्
 इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोपि
 क्षितिपाललोकः शशाम नाद्युभ्यत् ॥ ३-॥

तावदिति । यावत्तावच्च साकल्यरत्नमरः । तावत्प्रकीर्णाः सा-
 कल्येन प्रसारिताः अभिनवाः नूतनाः उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य
 तं तद्योक्तम् इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणानि क्रुद्धा-

ततस्तदालोकनतत्पराणां
 सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।
 वसूवरित्यं पुरसुन्दरीणां
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥
 आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या
 कयाचिदुद्द्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
 बन्धुं न सम्भावितएव तावत्
 करेण रुद्धोपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

द्विहानि यस्य तं ध्वजानां श्याया ध्वजच्छावम् । श्याया बाहुल्य इति
 नपुंसकत्वम् । तेन निवारितवर्णा आतपोयत्वं तं राजमार्गं स वरो
 दोढा बध्ना सह माप विवेश ॥ ४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षुद्युक्तेषु
 सौधेषु तस्याजस्रालोकने तत्पराणाम् आसक्तानां पुरसुन्दरीणाम्
 इत्थं दक्षिणागमकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशवन्धनादीनि तेषु
 तानि विचेष्टितानि व्यापारा बभूवुः ॥ ५ ॥

तान्येवमह पञ्चभिः श्लोकैः

आलोकैति । सहसा आलोकमार्गं गवाक्षपथं ब्रजन्त्या कयाचित्
 उद्द्वेष्टनवान्तमाल्यः उद्द्वेष्टनो द्रुतगतिवशात् उद्भुत्तावन्धनः अतएव
 एतन्माल्यं बन्धुनिश्चेषेणोद्गीर्णमाल्यः करेण रुद्धो रुद्धोऽपि च
 केशपाशः केशपाशः । पाशः पञ्चश हस्तस्य केशपाशाः केशपाशे
 इत्यन्तरः । तावदालोकनार्गमाप्तिपर्यन्तं बन्धुं बन्धनाद्यं न सम्भावि-
 त्वात् निर्मित इति ॥ ६ ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद्
 भाक्षिष्य काचित् द्रवरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा
 दलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
 सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेना ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
 प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।

प्रसाधिकेति । काचित् प्रसाधिकया अलङ्कृताया आलम्बितं रङ्ग-
 नार्थं धृतं द्रवरागमेव आर्द्रालक्तकमेव, अग्रपादौ पादक्षेत्रप्रपाट इति
 कर्मधारयसमासः । हस्तायाग्रहस्तादयोऽण्यणोर्भेदाभेदाभ्या-
 मिति वामनः । तमाक्षिष्याकथ्य उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना
 सती आ गवाक्षाङ्गवाक्षप्रथ्यन्तं पदवीं मन्यानमलक्तकाङ्क्षा लाक्षाराम-
 चिह्नां ततान विस्तारवामास ॥ ७ ॥

विलोचनमिति । अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनमञ्जनेन सम्भाव्या-
 लङ्कृत्य संभ्रमादिति भावः, तद्वञ्चितं तनाञ्जनेन वञ्चितं वामनेन यस्याः
 सा सती तथैव शलाकामञ्जनतूलिकां वहन्ती सती वातायनसन्निकर्षं
 गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं सम्भ्रमात् व्युत्क्रम करणद्योतनार्थं
 सव्यं हि पूर्वमनुया अञ्जतइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥

जालेति) अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमभ्यप्रेरित

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण

हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अर्द्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः

पदेपदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।

कस्याञ्चिदासीद्गृहणा तदानो

मङ्गुष्ठमूलार्पितसूतशेषा ॥ १० ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भै

व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः

सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

दृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां लुटितां नीवीं वसनप्रथियम् ।
नीवी परिपश्ये अन्यौ स्त्रीणा जघनवासस इति विश्वः । न ववम्भ
किन्त नाभिप्रविष्टा आभरणानां कङ्कणादीना प्रभा यस्य तेन ।
प्रभैव नाभैराभरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा
तस्यौ ॥ ९ ॥

अर्द्धेति । सत्वरमुत्थितायाः कस्याञ्चिद् अर्द्धाञ्चिता मणिभि-
रर्द्धगुन्किता दुर्निमित्ते संभ्रमाद्गुरुत्वात् । लुमिञ् प्रक्षेपणइति
धातोः कर्माणि क्तः । पदेपदे प्रतिपदम् । वीष्वायां द्विर्भावः ।
गलन्ती गलद्गृहणा सती गृहणा मेखला तदानीम् अङ्गुष्ठमूलेऽर्पितं सूत-
शेषं शेषोऽयस्याः सा आसीत् ॥ १० ॥

तासामिति । तदानीं सान्द्रकुतूहलानां तासां स्त्रीणाम् आसव
गन्धगर्भै येषां तैः विलोलानि नेत्राण्येव भ्रमराः येषां तैर्मुखैः

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यो
 नार्थ्येन जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥
 स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः
 स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
 पद्मेव नारायणमन्यथासौ
 लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

व्याप्तान्तराञ्छन्नायकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्नाभरणादव कमलालङ्कृता
 इव । सहस्रपत्नं कमलमित्त्वमरः । आसन् ॥ ११ ॥

तादृति । ताः नार्थ्यः रघोरपत्नं राघवम् अजम् । तस्यापत्न-
 मित्यणुप्रत्ययः । दृष्टिभिरापिवन्त्योऽतितृष्णया पश्यन्त्यो विषयान्तराणि
 अन्यान् विषयान् न जग्मुर्न विविदुरित्यर्थः । तथाहि आसां नारीणां
 शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना रूढम-
 कात्स्वैत्रेण चक्षुः प्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण अहसा-
 शक्तेः चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात्स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा
 स्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

इत्यणु कथादृति वक्ष्यति ताः कथयति

स्थाने इत्यादिभिस्त्रिभिः । भोज्या इन्दुमती परोक्षैरदृष्टैर्भूपति-
 मिर्हता ममेवेयमिति प्रार्थितापि स्वयंवरमेव साधुं हितममंस्तमेने नत
 परोक्षमेव कञ्चित्प्रार्थकं वद्रे, स्थाने वुक्तमितत् । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने
 इत्यमरः । कुतः अन्यथा स्वयंवराभावे असाविन्दुमती पद्ममस्थारूति
 पद्मा लक्ष्मीः । अर्थादिभ्योऽच् इत्यच् प्रत्ययः । नारायणमिव

परस्यरेण स्पृहणीयशोभं
 न चेद्दिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
 पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥
 रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां
 राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव
 मनोहि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५ ॥
 इत्युद्गताः पौरवधूसुखेभ्यः
 ष्टशवन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

आत्मतुल्यं स्नानुरूप कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेतैव मदसद्विवेका-
 सौकर्यादिति भावः ॥ १३ ॥

परस्यरेणेति । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यनिर्दिष्टं द्वन्द्वं
 मिथुनम् । द्वन्द्वं रश्म्येत्यादिना निपातः । परस्यरेण नायोजयि-
 ष्यत् चेत् न योजयेद्यदि तर्हि प्रजानां पत्युर्विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे
 रूप विधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथोऽभविष्यत् एतादृशानु-
 रूप स्त्रीपुंसान्तराभावादिति भावः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाति-
 पत्ताविति लृङ् । कुतश्चिद् कारणवेगुख्यात् क्रियाया अर्नाभनिष्पत्तिः
 क्रियातिपत्तिरिति वृत्तिकारः ॥ १४ ॥

रतीति । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरावित्यभिप्रायः नूनं तावेव
 द्वयञ्चायञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नौ कुतः तथाहि इयं
 बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये सत्यपि व्यत्यासकारणे इति

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः
 सम्बन्धिनः सङ्ग समाससाद ॥ १६ ॥
 ततोऽवतीर्थ्यांशु करेणुकायाः
 स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
 वैदर्भनिर्हिष्टमथो विवेश
 नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥
 महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ
 सरत्नमर्थ्यं सधुपर्कमिश्रम् ।

भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतन्त्रमेव । त्वत्सङ्घाशनीकाशप्रकाशप्रति
 रूपकाइति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमतच्चाह हि
 यस्मात् मनो जन्मान्तरसङ्घटितं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा
 भावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीति ॥ १५ ॥

इतीति । इति स्थाने इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधुमुखेभ्यः उद्गताः
 उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिम्नः । पाप
 पुण्यसुखादि चेत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन् कुमारोऽजः मङ्गल-
 संविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं शोभितं सम्बन्धिनः कन्या
 दाविनः सङ्ग गृहं समाससाद प्राप ॥ १६ ॥

ततइति । ततोऽनन्तरं करेणुकाया हस्तिन्याः सकाशात् आशु
 शीघ्रम् अवतीर्थ्य कामरूपेश्वरे दत्तोऽस्तोयेन शोऽजः अथो अनन्तरं
 वैदर्भेण निर्हिष्टं प्रदर्शितम् अन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसीव
 विवेश ॥ १७ ॥

महार्हिति । महार्हसिंहासने संस्थितोऽसौ अजः भोजेनोपनीतं
 रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्थ्यं पूजासाधनद्रव्यं इङ्गलयोः

भोजोपनीतञ्च दुकूलयुग्मं
 जग्राह सार्द्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥
 दुकूलवासाः स बधूसमीपं
 निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
 वेलासकाशं स्फुटफेनराजि
 र्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥
 तत्रार्चितोभोजपतेः पुरोधाः
 ऊत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
 तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये
 बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २० ॥

चौमयोर्युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणामपाङ्गदर्शनैः सार्द्धं जग्राह
 गृहीतवान् ॥ १८ ॥

इकूलेति । इकूलवासाः सोऽजः विनीतैर्नम्रैरवरोधरक्षैरन्तः
 पुराधिकृतैः बधूसमीपं निन्ये । तत्र इष्टान्तः स्फुटफेनराजिरुदन्वान्
 समुद्रः नवैरुदन्वैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपमिव ।
 पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥ १९ ॥

तत्रेति । तत्र सङ्गम्यर्चितः पूजितोऽग्निकल्पोऽग्नितृप्त्योभोजपतेः
 भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । पुरोधास्तु पुरोहितः इत्य-
 मरः । आज्यादिभिर्द्रव्यैरग्निं ऊत्वा तमेव चाग्निं विवाहसाक्ष्ये
 आधाय साक्षिणं कलेत्यर्थः, बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार योजयामास
 ॥ २० ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य बध्वाः
 स राजसूनुः सुतरां चकाशे ।
 अनन्तराशोकलताप्रवालं
 प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥ २१ ॥
 आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः
 खिन्नाङ्गुलिः संवृते कुमारी ।
 तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः
 समं विभक्तेव मनोभवेन ॥ २२ ॥

हस्तेनेति । स राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन बध्वाः हस्तं परिगृह्य
 अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रवालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन
 स्वकीयेन प्राप्य चूत आसन्नैव सुतरां चकाशे ॥ २१ ॥

आसीदिति । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठोयस्य स आसीत् ।
 सूच्यते चूतशतौ च रोमहर्षे च कण्टकद्वयमरः । कुमारी खिन्ना-
 ङ्गुलिः संवृते बभूव । अलोत्प्रेक्षते तस्मिन् द्वये मिथुने तत्क्षणमात्म-
 वृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं विभक्तेव पृथक्
 कृतेव । अवराद्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम् । पाणिसमागमेन
 माण्योः संस्पर्शेन कर्त्ता तयोर्बधूवरयो र्मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं
 विभक्तेव समीकृतेवेत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाध्यस्य संप्रति
 तत्कार्यदर्शनात् पाणिसर्शकृतत्वानुत्प्रेक्षते । अत्र वात्स्यायनः कन्या
 तु प्रथमसमागमे खिन्नाङ्गुलिः खिन्नमुखी च पुरुषस्तु रोमाञ्चितो-
 भवति एभिरनयोर्भावं परीक्षेतेति । स्त्रीपुरुषयोः स्नेहरोमाञ्चाभि-
 धानं सात्त्विकमात्रोपसृच्यं नतु प्रतिनियमोपिविहितः एभिरिति

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि
 क्रियासमाप्तनिवर्तितानि ।
 ह्योयन्त्रणासानश्चिरे मनोज्ञा
 मन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो
 रुदक्षिप्रस्तन्निधुनं चकाशे ।
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमान
 मन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

बद्धवचनसामर्थ्यात् । एवं सति कुमारसम्भवे रोमोद्गमः प्राडुरभूद्-
 मायाः स्त्रिणाङ्गलिः पुङ्गवकीतुरासीत् इति व्युत्क्रमवचनं न दोषा-
 येति ॥ २२ ॥

तयोरिति । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि
 क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्गत्या निवर्तितानि
 प्रत्याहृष्टानि अन्योन्यस्तिन् लोलानि सदृष्टानि । लोलश्चलसदृष्टयो-
 रित्वमरः । तयोर्दम्पत्योर्विलोचनानि दृष्टयः मनोज्ञां रम्या ह्यिया
 निमित्तेन यन्त्रणा सङ्कोचमानश्चिरे प्रापुः ॥ २३ ॥

प्रदक्षिणोति । तन्निधुनम् उदक्षिप्र उन्नतज्वालस्य कृशानोर्बह्वेः
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोरुपान्तेषु समीपेषु वर्त्त-
 मानमावर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः अन्योन्यसंसक्तं परस्पर
 सङ्गतं मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् अहश्च त्रियामा चाहस्त्रियामं रात्रि-
 न्दिवसिव । समाह्वारे द्वन्द्वैकवद्भावः । चकाशे दिदीपे ॥ २४ ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता
 वधूर्विधाटप्रतिमेन तेन ।
 चकार सा मत्तचकोरनेत्रा
 लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥
 हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
 पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
 कपोलसंसर्पिंशिखः स तस्याः
 मुहूर्त्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥
 तदञ्जनक्लेदसमाकुलार्चं
 प्रस्नानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

नितम्बेति । नितम्बेन गुर्वी अलघ्वी । इर्द्धराजघुनोर्गुर्वीति
 शाश्वतः । विधाटप्रतिमेन ब्रह्मतुल्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता
 जुहुधीति नियुक्ता मत्तचकोरस्येव नेत्रे बस्याः सा लज्जावती सा
 वधूरग्नौ लाजविसर्गं चकार ॥ २५ ॥

हविरिति । हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानाञ्च गन्धी-
 २स्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाजगन्धी । शमीपल्लवमिश्रान् लाजान्
 अञ्जलिना वपतीति कात्यायनः । पुण्योधूमः कृशानोः प्रावकाडुदियाय
 उद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स
 धूमस्तस्याः वध्वाः मुहूर्त्तं कर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

तदिति । तद्दधुमुखम् आचारेण प्राप्ताङ्गुमग्रहणात् अञ्जनस्य
 क्लेदोऽञ्जन क्लेदः अञ्जनमिश्रवाप्नोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलार्चं

बधूमुखं पाटलगण्डलेख
 माचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥
 तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा
 पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
 कन्याकुमारौ कनकासनस्था
 वार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥
 इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः
 सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
 महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
 समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २९ ॥

प्रह्लादो वीजाङ्कुरो यवाङ्कुरएव कर्णपूरोऽवतंसो यस्य तत् पाटल
 गण्डलेखमरणगण्डस्थलञ्च बभूव ॥ २७ ॥

। ताविति । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्बन्धुमताः ।
 स्नातकस्नातुतोत्रतीत्यमरः । बन्धुमता बन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः राज्ञा च
 पुरन्धिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां
 पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभूत-
 वन्तौ ॥ २८ ॥

इतीति । अधिष्ठीरधिकसम्पन्नोभोजकुलप्रदीपः स राजा इति
 स्वसुरिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनां
 राज्ञां पृथगेकैकशः अर्हणार्थं पूजार्थम् अधिकृतानधिकारिणः समादि-
 देशाज्ञापयामास ॥ २९ ॥

लिङ्गैरिति । मुदः सन्नोपस्य लिङ्गैश्चिह्नैः कपटहासादिभिः-

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते
 हृदाः प्रसन्नाइव गूढनक्राः ।
 वैदर्भसामन्त्रं ययुस्तदीयां
 प्रत्यर्थं पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३० ॥
 स राजलोकः कृतपूर्वसंवि
 दारम्भसिद्धौ समयो लभ्यम् ।
 आदास्यमानः प्रमदामिषं त-
 दावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

संवृत विक्रियाः निगूहितमन्त्राः अतएव प्रसन्नावह्निर्निर्मलाः गूढ-
 नक्राः अन्तर्लीनग्रहाः हृदाइव स्थिताः ते ऋषयः वैदर्भं भोजमा-
 मन्त्रप्राष्टच्छ्रं तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाच्छलेन उपायनभिषेण
 प्रत्यर्थं ययुः गतवन्तः ॥ ३० ॥

स इति । आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता कृतपूर्वा ।
 सुसुप्रेति समासः । कृतपूर्वा, संवित् सङ्केतोमार्गावरोधरूपउपायो
 येन स तथोक्तः । संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामस्त्विति
 केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा
 तस्यैकाकित्वादिति भावः । समरोपलभ्यमिति पाठे युद्धसाध्यमि-
 त्त्वर्थः । तत् प्रमदैवामिषं भोग्यं वस्तु । आमिषं त्वस्त्रिवां मांसं तथा
 स्याद्भोग्यवस्तुनीति केशवः । आदास्यमानोग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य
 पन्थानमावृत्यावबुध्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

भर्त्सेति । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजाया अनुजाया विवाहो
 येन स तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्त्ता स्वामी भोजोऽर्थिं तावत्तदा

भर्तापि तावत् क्रथकैशिकाना
 मनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
 सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः
 प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥
 तिस्रस्त्रीलोकीप्रथितेन सार्द्धं
 मजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।
 तस्माद्पावर्त्तत कुण्डिनेशः
 पर्वात्यये सोमइवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥
 प्रमन्यवः प्रागपि कोशलेन्द्रे
 प्रत्येकमात्तस्वतया वभूवुः ।

सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूपं यथा तथा आ समन्तात् । अनेनानिवृत-
 वस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । यौतुकाटि त्व यद्देयं
 सदायोहरणञ्च तदित्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीर्वेन तथोक्तः
 सन् राघवमजं प्रास्थापयत् प्रस्थापितवान् स्वयमन्वगात् अनुजगाम च
 ॥ ३२ ॥

तिस्र इति । कुण्डिनं विदर्भनगरं तस्येशोभोजः त्रिषु लोकेषु
 प्रथितेनाजेन सार्द्धं मार्गे पथि तिस्रोवसतीरात्रीरुषित्वा । वसती
 रात्रिवेश्नोरित्यमरः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया ।
 पर्वात्यये दर्शान्ते उष्णरश्मेः स्वर्यात् सोमश्चन्द्रइव, तस्माद्जादपावर्त्तत
 तं विसृज्य निवृत्तइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रमन्यवइति । नृपाः राजानः प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्वि-
 जये गृहीतधनत्वेन कोशलेन्द्रे रघौ प्रमत्यवो हृदवैरा वभूवुः अतो

अतो नृपाञ्चक्षमिरे समेताः
 स्त्रीरत्नलामं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥
 तमुद्बहन्तं पथि भोजकन्यां
 कुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।
 बलिप्रदिष्टां त्रियमाददानं
 त्रैविक्रमं पादमिन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥
 तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोध
 मादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
 प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां
 भागीरथीं शोणदूवोत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

हेतोः समेताः सङ्गताः सन्तः तदात्मजस्य रघुसूनोः स्त्रीरत्नलामं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥ ३४ ॥

तमिति । दृप्तः उद्धतः स राजन्यगणो राजसङ्घातो भोजकन्या-
 मुद्बहन्तं नयन्तं तमजं बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां त्रियमाद-
 दानं स्त्रीकुर्वाणं त्रिविक्रमस्येवं त्रैविक्रमं पादमिन्द्रशत्रुः प्रह्लादद्रव
 पथि कुरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे । विरोचनविरोधेऽपि
 प्रह्लादः प्राक्तनं स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादान्भोजं कुरोध
 हेति ॥ ३५ ॥

तस्याइति । स कुमारोऽजः तस्या इन्दुमत्याः रक्षार्थमनल्पयोधं
 बल्लभटं पितृरागतं पितृग्रम् आप्तमित्यर्थः सचिवमादिश्य आज्ञाप्य तां
 पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ध्वजिनी वाहिनी सेनेत्यमरः । भागी-
 रथीमुत्तरङ्गः शोणः शोणाख्यो नदद्रव प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥ ३६ ॥

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश
 स्तरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
 यन्ता गजस्याभ्यपतङ्गजस्यं
 तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥
 नदत्सु तूर्थेष्वविभाव्यवाचो
 नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
 वाणाक्षरैरेव परस्परस्य
 नासोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

पत्तिरिति । पत्तिः पादचारोद्योक्ता पदातिं पादचारमभ्यपतत् ।
 पादाभ्यामततीति पदातिः । पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । पदाति-
 पत्तिपदगपादातिकपदाजयइत्यमरः । रथेशो रथिकः रथिनं रथा-
 रोहमभ्यपतत् तुरङ्गसादी अश्वारोहस्तरगाधिरूढम् अश्वारोहमभ्य-
 पतत् । रथिनः स्यन्दनारोहाः अश्वारोहास्तु सादिन इत्यमर ।
 गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्यं पुरुषमभ्यपतत् इत्यम् अनेन प्रका-
 रेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वि एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं द्वन्द्वं
 कलहोत्स्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनोयोधाः । द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्य-
 मरः ॥ ३७ ॥

नदत्त्विति । तूर्थेषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः
 चापभृतोधानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशा स्तान्
 कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोञ्चारयामासुः श्रोतमशक्यत्वाद्वाचो
 नाब्रुवन्नित्यर्थः । किन्तु वाणाक्षरैर्वाशेषु लिखिताक्षरैरेव परस्पर-
 स्यान्वोन्यस्य जर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ॥ ३८ ॥

उत्थापितः संयति रेणुरञ्चैः
 सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।
 विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालै
 नैतक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३६ ॥
 मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै
 र्मुखैः प्रष्टद्ध्वजिनोरजांसि ।
 बभूः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः
 पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥
 रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे
 विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।

उत्थापितइति । संयति संग्रामे अञ्चैरुत्थापितः, स्यन्दनवंशानां
 रथसमूहानां चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः । वंशः शृङ्गास्त्रनि
 गेहोर्द्धकाष्ठे वेणौ गण्ये कुले इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालः
 ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितोरेणुः नैतक्रमेण अंशुकपरिपाद्या अंशुक-
 मिवेत्यर्थः । स्याज्जटांशुकयोर्नैतमिति, क्रमोऽङ्घ्रौ परिपाद्यां चेति
 च केशवः । सूर्यमुपरुरोध आच्छादयामास ॥ ३६ ॥

मत्स्येति । वायुवशाद्विदीर्णैः विद्वतै र्मुखैः प्रष्टद्ध्वानि ध्वजिनी
 रजांसि सैन्यरेणून् पिवन्तोऽहन्तो मत्स्यध्वजामत्स्याकारा ध्वजाः,
 पर्याविलानि परितः कलुप्राणि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्या
 इव बभुर्भान्ति स्म ॥ ४० ॥

रथइति । सान्द्रे प्रष्टद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्त्रनेन
 विजज्ञे ज्ञातः, नागोऽहस्ती विलोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव
 सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥
 आटखतोलोचनमार्गमाजौ
 रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ।
 शस्त्रक्षताम्बुद्विपवीरजन्मा
 बालारुणोऽभृद्धिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥
 स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु
 स्तस्योपरिष्ठात्प्रवनावधूतः ।
 अङ्गारशेषस्य ऊताशनस्य
 पूर्वोत्थितोधमद्रुवावभासे ॥ ४३ ॥

विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः योधानामिति शेषः स्वभर्तृणां
 स्वस्वामिनां नामग्रहणान्नामोच्चारणात् बभूव रजोऽन्वतया सर्वं स्वं
 परञ्च शब्दादेवानुमाय प्रजह्व रित्यर्थः ॥ ४१ ॥

आटखतइति । लोचनमार्गमाटखतोदृष्टिपथमुपरुन्वतः आजौ
 युद्धे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य रजएवान्वकारं तस्य, शस्त्रक्षतेभ्योऽम्बुद्विपं
 वीरेभ्योजन्म यस्य स तथोक्तः रुधिरप्रवाहः बालारुणोबालार्कोटभूत् ।
 अरुणोभास्करेपि स्यादित्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम्
 ॥ ४२ ॥

सइति । क्षतजेन रुधिरेण च्छिन्नमूलः त्याजितमूलसम्बन्ध
 इत्यर्थः तस्य क्षतजस्योपरिष्ठात्प्रवनावधूतः वाताहतः स रेणुः अङ्गार
 शेषस्य ऊताशनस्याग्नेः पूर्वोत्थितोधमद्रुवावभासे दिदीये ॥ ४३ ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था
 यन्तृनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।
 यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतू
 स्तानेव सामर्षतया निजघ्नः ॥४४॥
 अर्धमार्गं परवाणलूना
 धनुर्भृतां हस्तवतां षष्ठकाः ।
 संप्रापुरेवात्मजवानुष्टन्या
 पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥४५॥

प्रहारेति । रथस्थाः रथिनः, प्रहारेण या मूर्च्छा तस्याः अप-
 गमे सति । मूर्च्छितानामन्यत्र नीत्वा संरक्षणं सारधिधर्मद्रुतिदत्त्वा
 निवर्त्तिताश्वान् धनुन् सारथीनुपालभ्य असाधु कृतमित्यधिक्यपूर्वं
 यैः स्वयं सादिताः हताः लक्षितपूर्वकेतून् पूर्वदृष्टैः केतुभिः प्रत्यभि-
 ज्ञातानित्यर्थः, तानेव सामर्षतया सक्रोमत्वेन हेतुना निजघ्नः प्रजहुः
 ॥ ४४ ॥

अपीति । अर्धमार्गं तस्मिन्नर्धमार्गं परेषां वाणैर्लूनाः
 द्विधा अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां षष्ठकाः शराः आत्मजवानु-
 ष्टन्या स्वैगानुबन्धेन हेतुना फलिभिर्लोहापवद्भिः । शरवाणाप्रयोः
 फलिमिति विश्वः । पूर्वार्द्धभागैः शृणोतीति शरः तस्मै हितं शरव्यं
 लब्धम् । उगवादिभ्योयदिति यत्प्रत्ययः । लक्षं लक्ष्यं शरव्यञ्चेत्य-
 मरः । संप्रापुरेव ननु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आधोरणानामिति । गजसन्निपाते गजयुद्धे निश्चितैः अतएव
 क्षुराद्यैः क्षुरस्यापन्निवापं येषां तैः चक्रैरायुधविशेषैः हृतानि द्विधा-

आधोरणानां गजसन्निपाते
 शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।
 हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
 व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥४६॥
 पूर्वं प्रहृत्तां न जघान भूयः
 प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
 तुरङ्गमस्कन्धनिषस्यदेहं
 प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥४७॥
 तनुत्यजां वर्मसृतां विक्रोशै
 वृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतङ्गिः ।

न्यपि श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । पक्षी श्येन इत्यमरः । नखाग्र-
 कोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् ।
 आधोरणाहस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनइत्यमरः । शिरांसि
 चिरेण पेतुः पतितानि । शिरःपातात् प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां
 पक्षिणां नखेषु केशसङ्घ्निरपातहेतरिति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं प्रथमं प्रहृत्तां अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे-
 ऽक्षममशक्तं तुरङ्गमस्कन्धं निषस्यदेहं मूर्च्छितमित्यर्थः रिपुं भूयोन
 जघान पुनर्न प्रजहार किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनरुज्जीवन्तमाचकाङ्क्ष ॥
 नायुध व्यसनं प्राप्तं नात्तं नातिपरिचयमिति निषेधादिति भावः
 ॥ ४७ ॥

तनुत्यजामिति । तनुत्यजां तनुषु निस्सृहाणामित्यर्थः वर्मसृतां
 क्लवचिनां सम्बन्धिभिः वृहत्सु दन्तेषु पतङ्गिः अतएव, विक्रोशैः पिधाना-

उद्यन्तसग्निं शमयास्वभूवु
 गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥
 शिलीमुखोत्कृत्तशिरःफलाद्या
 च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
 रणक्षितिः शोणितसहकुल्या
 रराज ऋत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥
 उपान्तयोर्निष्कृषितं विहङ्गै
 राक्षिष्य तैभ्यः पिशितप्रियापि ।

दुद्धृतैः । कोशोऽस्त्री कुट्मले खड्गपिधाने इत्यमरः । असिभिः खड्गै-
 रद्यन्तमुत्थितसग्निं विविग्ना भीताः गजाः करशीकरेण शुण्डादखड-
 जलकणेन शमयास्वभूवुः शान्तं चक्रुः ॥ ४८ ॥

शिलीमुखेति । शिलीमुखेर्वाण्यैरुत्कृतानि शिरांस्येव फलानि
 तैराद्या सम्पन्ना च्युतैर्ब्रह्मैः शिरासि त्रायन्तइति शिरस्त्राणि शीर्ष-
 ख्यानि । शीर्षख्यञ्च शिरस्त्रे इत्यमरः । तैश्चषकोत्तरा चयकः पान-
 पात्रमुत्तरं यस्यां सेव । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । शोणिता-
 न्येवमद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा । कुल्यात्या क्विमा
 सरिटित्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः ऋत्योः पानभूमिरिव रराज
 ॥ ४९ ॥

उपान्तयोरिति । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः तक्षिभिः निष्कृ-
 षितं खण्डितम् । इणनिष्ठायामितीडागमः । सुजच्छेदं भुजखण्डं
 तैभ्योविहङ्गैभ्यः आक्षिप्याच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रियापि शिवा
 क्रोद्धी । शिवः क्रीलः शिवा क्रोद्धीति विश्वः । कौयूरकोद्या अङ्ग-

केयूरकोटि क्षततालुदेशा
 शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥
 कश्चित् द्विपत्खड्ग हृतोत्तमाङ्गः
 सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
 वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्व
 नृत्यत् कवन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥
 अन्योन्यखूतोन्मथनाद्भूतां
 तावेव सूतौ रथिनौ च कौचित् ।
 व्यञ्चौ गदाव्यायतसंप्रहारौ
 भग्नायुधौ बाहुविमर्द्दिनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

टाग्रेण क्षततालुदेशोयस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास ।
 किरतेः करोते वा लिट् ॥ ५० ॥

कश्चिदिति । द्विपतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गः क्षिन्नशिराः कश्चिद्दीरः
 सद्यो विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य वामाङ्ग-
 संसक्ता सव्योत्खड्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य स तथोक्तः सन् सरुरे नृत्यत्
 स्वं निजं कवन्धं विशिरस्त्रं कलेवरं ददर्श । कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्त-
 मप्रमूर्च्छकलेवरमित्यमरः ॥ ५१ ॥

अन्योन्येति । कौचिद्दीरौ अन्योन्यस्य सूतयोः सारथ्योः उन्म-
 थनान्निधनात् तावेव सूतौ रथिनौ च योद्धारायभूतां तावेव व्यञ्चौ
 नष्टाञ्चौ सन्तौ गदाभ्यां व्यायतो दीर्घः संप्रहारो युद्धं ययोस्तौ अभूतां
 ततो भग्नायुधौ भग्नगदौ सन्तौ बाहुविमर्दे निष्ठा नाशो ययोस्तौ अभू-
 ताम् । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ॥ ५२ ॥

परस्यरेण क्षतयोः प्रहर्षो
 उत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
 अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासी
 हेकाश्वरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥५३॥
 व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम् ।
 पञ्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ
 पर्यायवृत्तेऽव महार्णवोर्भी ॥५४॥

परस्यरेणेति । परस्यरेण अन्योन्यं क्षतयोः क्षततन्त्रौः समकाल-
 मेककालं यथा तथा उत्क्रान्तवाय्वोः युगपदुद्धत प्राणयोः एकैवाश्वरः
 प्रार्थिता याभ्यां तयोरेकाश्वरः प्रार्थितयोः प्रार्थितैकाश्वरसोरित्यर्थः ।
 वाहिताग्नप्रादिष्विति परनिपातः । अथवा एकस्यामश्वरसि प्रार्थितं
 प्रार्थना ययोरिति विग्रहः । स्त्रियां वृद्धश्वरसदृति वृद्धत्वाभिधानं
 प्रायिकम् । कयोश्चित्प्रहर्षोर्धयोः अमर्त्यभावेऽपि हेवत्वेऽपि विवादः
 कलहः आसीत् । एकानिषाभिलाषोहि महद्वैरवीजमिति भावः
 ॥ ५३ ॥

व्यूहार्थिति । तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । व्यूहस्तु बलविन्यास
 इत्यमरः । पञ्चात् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या
 प्रवृद्धौ महार्णवोर्भी इव इतरेतरस्मादन्योन्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्था
 रहितम् अनियतं जयं भङ्गं पराजयं चापहः प्राप्तवन्तौ ॥ ५४ ॥

परेणेति । बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजाः महा-
 जलोदजः अरिसैन्यं प्रत्येव ययौ । तथाहि समीरणेन वायुनाऽधूमोः

परेण भग्नेऽपि बले महौजाः
 यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
 धूमोनिवर्त्तयत समीरणेन
 यतस्तु कक्षस्ततएव वह्निः ॥ ५५ ॥
 रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्
 दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
 निवारयामास महोवराहः
 कल्पक्षयोद्धत्तमिवार्यावांश्वः ॥ ५६ ॥
 स दक्षिणं तूष्णमुखेन वामं
 व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

निवर्त्तयत कक्षादपसार्थेत । वर्त्ततेर्यन्तात् कर्माणि सम्भावनायां
 लिङ् । वह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणम् । कक्षौ तु तृणवीरुधावित्य-
 मरः । ततएव तत्रैव प्रवर्त्तते इति शेषः । सार्वविभक्तिकक्षसिः ॥ ५५ ॥

रथीति । रथी रथारूढः निषङ्गी तूष्णीरवान् । तूष्णीपासङ्ग
 तूष्णीरनिषङ्गाद्गुप्तिर्ह्योरित्यमरः । कवची वेम्बाधरः धनुष्मान् धनु-
 र्धरः दृप्तोरणदृप्तः एकवीरः असहायशूरः सोऽजः राजन्यकं राज-
 समूहम् । गोतोक्षेत्यादिना वृज्प्रत्ययः । महोवरोहो वरोहो वितारो
 विष्णुः कल्पक्षये कल्पान्तकाले उद्धृत्तमुद्देलमर्यावांश्वेव निवारयो-
 मास ॥ ५६ ॥

स इति । सोऽजः आजौ संप्राप्ते दक्षिणं हस्तं तूष्णमुखेन निषङ्गं
 विवरेण वाममतिमुन्दरम् । वामं सव्ये प्रतीपे च द्रवियो चातिमुन्दरं
 इति विश्वः । व्यापारयन्नलक्ष्यत शरसन्धानादयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः ।

आकर्णकृष्टा सञ्जदस्य योद्धु
 मैर्वावी वाणान् सुषुवे रिपुमान् ॥५७॥
 स रोषदृष्टाधिकलोहितोष्ठै
 व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहङ्गिः ।
 तस्तार गां भल्लनिकत्तकण्ठै
 ह्रद्गारगर्भै द्विषतां शिरोभिः ॥५८॥
 सर्वैर्बलाङ्गैर्विरदप्रधानैः
 सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सञ्जदाकर्णकृष्टा योद्धुरस्याजस्य मैर्वावी ज्या रिपून् हन्तीति रिपुमा-
 स्तान् । अमनुष्यकर्तृके चेति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुषुवे इवेत्यु-
 त्पेक्षा ॥ ५७ ॥

सद्गति । सोऽजः रोषेण दृष्टाः अतएव अधिकलोहिताः ओष्ठाः
 येषां तानि तैः व्यक्ता जर्झा रेखा वासां ताः भ्रुकुटीः भ्रूमङ्गान् वहङ्गिः
 भल्लनिकत्ता वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठा, येषां तैः ह्रद्गारगर्भैः सहृद्गारै-
 र्ह्रद्गुर्वहङ्गिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तस्तार छाद्यामास
 ॥ ५८ ॥

सर्वैरिति । विरदप्रधानैर्गजमुख्यैः सर्वैर्बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । हस्त्यन्ध-
 रथपादात्तं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवच-
 भेदिभिः । उरश्छदः कङ्कटकोटजगरः कवचोऽस्त्रियमित्यमरः ।
 सर्वायुधैश्च । वाह्यवल्लमुक्त्वा आन्तरमाह सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमि-
 पात्ताः युधि तस्मिन्नजे प्रजहूः तं प्रजहुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारक-
 शक्तिसम्भवात् कर्माणोऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम् अनेक-

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपाला
 स्तस्मिन् प्रजहुर्युधि सर्वे एव ॥ ५८ ॥
 सोऽस्त्रव्रजैश्छन्नरयः परेषां
 ध्वजाग्रमात्रेण वभूव लक्ष्यः ।
 नीहारमग्नोदिनपूर्वभागः
 किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥
 प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः
 प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
 गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः
 प्रस्त्रापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

शक्तियुक्तस्य विश्वस्थानेककर्माणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित्
 किञ्चिद्विवक्ष्यते इति ॥ ५८ ॥

स इति । परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैश्छन्नरयः सोऽजः नीहारैर्हिमैः
 मग्नोदिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेषु लक्ष्येण विवस्वतेव
 ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो वभूव ध्वजाग्रादन्यत्र किञ्चिल्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः
 ॥ ६० ॥

प्रियंवदादिति । अधिराजसूनुर्महाराजपुत्र, कुसुमास्त्रकान्तो
 मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नवितरणः जागरूक इत्यर्थः असौ
 कुमारोऽजः प्रियंवदात्पूर्वोक्ताद्गन्धर्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवता-
 कम् । सास्य देवतेत्यण् । प्रस्त्रापयतीति प्रस्त्रापनं निद्राजनकमस्त्र
 राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥ ६१ ॥

तत इति । ततोऽधुनः कर्षणे मूढहस्तमव्याष्टतहस्तम्, एकस्मिन्नसे

ततो धनुष्कार्पणमुद्धहस्त
 मेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
 तस्यौ ध्वजस्तब्धानिषण्णदेहं
 निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥
 ततः प्रियोपात्तरसे ऽधरौष्ठे
 निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।
 तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः
 पिवन् यशोमूर्त्तिमिवावभासे ॥ ६३ ॥
 शङ्खस्वनाभिन्नतया निवृत्ता
 स्तं सन्नशलं दृष्टशुः स्वयोधाः ।
 निमीलितानामिव पङ्कजानां
 मध्ये स्फुरन्तं प्रतिभाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

पर्यस्तं स्वस्तं शिरस्त्राणां शीर्षण्यानां जालं समूहो यस्य तत् ध्वज-
 स्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहाः यस्य तत् नरदेवानां राज्ञा सेनैव
 सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्रातुस्वार्थे प्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापर-
 तन्त तस्यौ ॥ ६२ ॥

तत इति । ततः कुमारोऽजः प्रियया इन्दुमत्या उपान्तरसे आ-
 खादितमारघुर्थे अतिश्लाघ्ये इति भावः अधरौष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य ।
 जलजं शङ्खपद्मयोगिति विश्वः । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास तेनैव
 निविष्टेन शङ्खेन एकवीरः सः स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमत् यशः पिव-
 न्निवावभासे यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

शङ्खेति । शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिन्नतया प्रत्यभिज्ञातत्वादि-

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रै
 निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।
 यशोहृतं संप्रति राघवेण
 न जीवितं वः ह्यपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥
 स चापकोटीनिहितैकवाङ्मः
 शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
 ललाटबद्धश्मवारिविन्दु
 भीतां प्रियामेत्य वचोवभाषे ॥ ६६ ॥

वृत्ताः प्राक् पलाय्य सम्प्रति प्रत्यागताः स्वयोधाः सन्नशत्रुं निद्राणशत्रुं
 तम् अजं निमीलितानां सुकुलितानां पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमा
 चासौ शशाङ्कश्च तं प्रतिमाशशाङ्कं प्रतिविम्बचन्द्रमिव दृश्युः ॥ ६४ ॥

सशोणितैरिति । संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुगोति भावः ।
 हे राजानः वीरुणाकं यशोहृतं जीवितन्त ह्यपया न हृतं न त्वगक्तेवि
 भावः इत्येवंरूपा वर्णाः एतदर्थप्रतिपादकं वाक्यमित्यर्थः सशोणितैः
 शोणितैर्दिग्धैः शिलीमुखाग्रैः बाणाग्रैः साधनैः तेनाजेन प्रयोजककच्छी
 पार्थिवानां राज्ञां केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवे-
 शिताः लेखिताइत्यर्थः । क्षिपतेर्यन्तात् कर्मणि क्तः ॥ ६५ ॥

स इति । चापकोट्या निहितैकवाङ्मयेन सः शिरस्त्रस्य निष्कर्ष-
 णेनापनयनेन भिन्नमौलिः श्लथकेशबन्धः । चूडा किरीटं केशश्च
 संयता मौलियस्त्रयइत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्मवारिविन्दुवोयस्य
 सः सोऽजो भीता प्रियामिन्दुमतीम् एत्यासौद्य वचोवभाषे ॥ ६६ ॥

किमित्याह

इतइति । हे वैदर्भि इन्दुमति इतइदानीम् अर्भकहार्थशस्त्रान्

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्
 वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।
 एवंविधेनाहवचेष्टितेन
 त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता समैभिः ॥ ६७ ॥
 तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्दिषादात्
 सद्योविद्युक्तं मुखमावभासे ।
 निश्वासवाष्प्रापगमात् प्रपन्नः
 प्रसादमात्मोयमिवात्मदर्शः ॥ ६८ ॥
 हृष्टापि सा ह्यीविजिता न साक्षात्
 वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

बालकापहार्यायुधान् परान् शत्रून् पश्य मयानुमतासि द्रष्टुमिति
 शेषः । एभिर्द्वैः एवंविधेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा
 मम हस्तगता हस्तगतवत् दुर्ग्रहेत्यर्थः त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्यसे
 इत्यर्थः । एवंविधेनेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम्
 ॥ ६७ ॥

तस्यादिति । प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपूत्यात् विषादात् दैन्यात् सद्यो
 विद्युक्तं तस्यामुखं निश्वासस्य योवाष्पः उष्णः । वाष्पोनेत्रजलोष्णो-
 रिति विश्वः । तस्यापगमाद्धेतोरात्मीयं प्रसादं नैर्म्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः
 आत्मा स्वरूपं दृश्यतेनेनेत्यात्मदर्शो दर्पणाद्भावभासे ॥ ६८ ॥

हृष्टेति । सा इन्दुमती हृष्टापि पत्न्युः पौरुषेण प्रमुदितापि ह्यिया
 विजिता यतोऽतः प्रियमजं साक्षात् स्वयं नाभ्यनन्दत् न प्रशंसं किन्तु
 नवैरम्भः पृषतैः पचोविन्दुभिः अभिवृष्टाभिषिक्ता स्थली अकृतिमाः

स्थली नवान्नाःषष्टताभिष्टथा

मयूरकेकोभिरिवास्त्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा
मुद्वहद्वदनवद्व्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ॥ ७० ॥

प्रथमपरिगतार्थस्त्वं रघुः सन्निवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शन्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्

नहि सति कलधुर्य्यं सूर्य्यवंश्या गृह्णाय ॥ ७१ ॥

भूमिः । जानपदकुण्डगोणस्थलेत्यादिना अहनिमार्थे ङीष् । अम्-
वृन्दं मेघसङ्घं मयूरकेकाभिरिव सखीनां वाग्भिरभ्यनन्दत् ॥ ६९ ॥

इतीति । नोद्यते नोच्यते इत्यवद्यं गर्ह्यम् । अवद्यपखेत्यादिना
निपातः । कुप्यकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समा इत्यनरः । तस्माद्-
प्रेतो निर्दोषइत्यर्थः सोऽजः, इति राज्ञां शिरसि 'वामं पादम् आधाय
अनवद्यामदोषां तामिन्दुमतीमुद्वहत् उंपानयत् आत्मसाञ्चकारेत्यर्थः ।
अयमर्थस्तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यामित्यत्र न श्लिष्टः । तस्याजस्य
रथतुरगाणां रजोभिः रूक्षाणि परुषाणि अलकायाणि यस्याः सा सा
इन्दुमत्येव मूर्त्ता मूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीर्वभूव । एतस्मान्मादन्यः
कोविजयलक्ष्मीलाभइत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्रथमेति । प्रथममजागमनात्प्रागेव परिगतोज्ञातोऽर्थोविवाह
विजयरूपोयेन सः प्रथमपरिगतार्थः रघुः विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्य-

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ

अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ।

जाया समेतं सन्नित्तं प्रत्यागतं तमजमभिनन्द्य तस्मिन्नजे उपहित-
कुटुम्बः सन् सुतविन्यस्तपत्नीकइति याज्ञवल्क्यप्रश्नरणादिति भावः ।
शान्तिं मार्गं मोक्षमार्गं उत्सुकोऽभूत् तथाहि कुलधुर्ये कुलधुरन्धरे सति
सूर्यवंश्याः गृह्याय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहानहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
रघुवंशटीकायां सङ्गीवनीरुनाख्यायां सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ^४ तस्य^५ विवाहकौतुकं^३
ललितं^२ विभ्रतएव^१ पार्थिवः ।
वसुधा^४मपि हस्तगामिनी^३
मकरोदिन्दु^२सतीमिवाप्र^१राम् ॥ १ ॥
दुरितैरपि कर्तु^४मात्तसात्^३
प्रयतन्ते नृप^२हूनवोहि यत् ।

हेरखनवलखेऽहं यस्मिन् पातालकेलिपु ।

दन्तेनोदस्यति क्षौणी विन्नाम्यन्ति फलीखराः ॥

अथेति । अथ पार्थिवो रघु ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाह
मङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रतएव । कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्त
सूत्रे कुतूहले इति शाश्वतः । तस्याजस्य अपरानिन्दुसतीमिव वसुधा-
मपि हस्तगामिनीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वेतालीयं छन्दः ॥ १ ॥

दुरितैरिति । नृपहूनवोराजपुत्राः यद्राज्यं दुरितैरपि विष-
प्रयोगादिनिषिद्धोपायैरपि आत्तसात् स्वाधीनम् । तदधीनवचन इति
सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्तन्तएवेत्यर्थः । हि शब्दोऽव-

तदुपस्थितमग्रहीदजः
 पितुराज्ञेति न भोगदृष्याया ॥ २ ॥
 अनुभूय वशिष्ठसन्ततैः
 सलिलैस्तेन सहामिषेचनम् ।
 विशदोच्छ्रितेन सेदिनी
 कथयामास हतार्थतामिव ॥ ३ ॥
 स वसुव दुरासद्ः परै
 गुणैर्वाथर्वविदा हतक्रियः ।

वारणे । हि हेतावधारेण इत्यन्तरः । उपस्थितं स्वतः प्राप्तं तद्वा-
 च्यम् अजः पितुराज्ञेति हेतोरग्रहीत् लीचकार भोगदृष्या त
 नाग्रहीत् ॥ २ ॥

अनुभूयेति । सेदिनी नृनिः सङ्घिणी च अन्वये वशिष्ठेन सन्ततैः
 नन्दिरैः तेनाजेन सहामिषेचनम् अनुभूय विशदोच्छ्रितेन स्फुटमुडुं ह-
 स्तेन आनन्दनिम्बेयोच्छ्रितेन चेति अन्वये हतार्थतां गृह्यन्तुर्लान-
 हतं नास्त्वं कथयामासेव । न चैतावता पूर्वज्ञानपक्वः प्रयत्नापरत्वात्
 तत्रैव जयन्तश्चेत् पुत्रादिच्छेत्तराजपत्न्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

न इति । अथर्ववेदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन हत क्रियः
 अथर्ववेदाभिधिना हतमिषेचनं स्वारद्वन्द्वैः सोऽजः परैः यत्तुभिः दुरा-
 न्तोऽर्होऽसूय । तत्राहि अन्वयेन अन्वयेन सति तं दुष्टं दत्त
 ब्रह्म ब्रह्मतेजः कथं प्रवदान्निस्सनागमोहि तत्त्वद्वन्द्वैः । पव-
 नाग्नौत्थने पूर्वनिदानमास्त्रस्त्रानिष्कत्वाद् इन्द्रेऽपीति नाग्निशब्दस्य पूर्व-
 विगतः । तथाच आग्निशब्दान् अथर्ववेदस्य लक्षणे हेतोरिति निर्देशः

प्रवनाग्निसमागमोह्ययं
 सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥
 रघुमेव निवृत्तयौवनं
 तममत्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।
 स हि तस्य न केवलां श्रियं
 प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥ ५ ॥
 अधिकं शुशुभे शुभंयुना
 हितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।
 पदसङ्घमजेन पैतृकं
 विनयेनास्य नवञ्च यौवनम् ॥ ६ ॥

पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नमिति । क्षात्रेणैवायं दुर्द्धपः किमयं पुनर्वशिष्ठ-
 मन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः नाक्षत्रं ब्रह्म भवति चत्वं नात्र ब्रह्म
 वर्द्धते । ब्रह्मक्षत्रे तु संयुक्ते इच्छामुत्र च वर्द्धते इति ॥ ४ ॥

रघुमिति । प्रजाः नवेश्वरं तम् अजं निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्त
 यौवनं रघुमेवासन्यन्त न किञ्चिद्भेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्
 सोऽजः तस्य रघोः केवलान्नेकां श्रियं न प्रतिपेदे किन्तु सकलान्
 गुणान् शौर्यदाक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे अतस्तद्गुणयोगान्तद्विर्दुक्ते-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

अधिकमिति । द्वयमेव शुभंयुना शुभवता । शुभंयुस्तु शुभान्वित-
 इत्यनरः । अहंशुभयोर्युस् इति युस् प्रत्ययः । द्वितयेन सङ्गतं युतं
 सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह पदमिति पैतृकं पितृरागतम् ।
 ऋतसङ्घ इति ठञ्प्रत्ययः । ऋद्धं सङ्घं पदं राज्यमजेन अस्याजस्य
 नवं यौवनं विनयेन च ॥ ६ ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः
 सहस्रोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स मेदिनीं
 नवपाणिग्रहणां बधूमिव ॥ ७ ॥
 अहमेव मतोमहीपते
 रिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उदधेरिव निम्नगाशते-
 ष्वभवन्तास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

सदयमिति । महाभुजः सोऽजः अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं
 भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहोयस्यास्तां नवोदं बधूमिव, सहसा
 बलात्कारेण चेत् । सहोवलं सहामार्गइत्यसरः । इयं मेदिनी
 बधूर्वा उद्वेगं भयं व्रजेदिति हेतोः सदयं सद्यपं बुभुजे भुक्तवान् ।
 भुजोऽन वनइत्यात्मनेपदम् ॥ ७ ॥

अहमिति । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वोऽजनः अथवा प्रकृतिष्वह-
 मित्यनेनान्वयः व्यवधानन्त सद्यम् । सर्वोऽजनः प्रकृतिष्वहमेव मही-
 पतेः सतः महीपतिना मन्यमानः । सतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने
 क्षाः क्षस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी । इत्यचिन्तयत् अमन्यत । उदधे-
 र्निम्नगाशतेष्विवास्य ऋपस्य कर्तुः । कर्तृकर्माणोः कर्तव्येति कर्त्तरि
 षष्ठी । क्वचिदपि जने विषये विमानना अवगणना तिरस्कारो
 नाभवत् यतोऽन कञ्चिदवमन्यतेऽतः सर्वोऽहमेवास्य मतइत्यमन्यते-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥

न खरइति । स ऋषोभूयसा वाञ्छित्येन खरस्त्रीश्लोऽन भूयसा
 ऋदुरतिऋदुरपि न किन्तु पुरस्मृतमभ्यमक्रमः सन् मध्यमपरिपादी

न खरो न च भयसा मृदुः
 पवमानः पृथिवीरूहानिव ।
 स पुरस्कृतमध्यसक्रामो
 नमयासास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥
 अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
 प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
 विषयेषु विनाशधर्मसु
 त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥१०॥
 गुणवत्सुतरोपितश्रियः
 परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

भवत्स्वेत्यर्थः पवमानोवायुः पृथिवीरूहान् तद्वन्निव नृपाननुद्धरन्
 अनुत्पाटयन्नेव नमयासास । अत्र कामन्दकः षड्रश्चेद्वमन्येत तीक्ष्णा-
 दुद्विजते जनः । तीक्ष्णश्चैव षड्रश्चैव प्रजानां सच सम्मत इति ॥ ९ ॥

अथेति । अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्त-
 येत्यर्थः । उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववा-
 नुक्तः इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिषु असात्यादिषु प्रतिष्ठितं रूढमूलं
 वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशधर्मोपेयां तेषु विनाशधर्मसु अमित्तेष्वित्यर्थः ।
 धर्मादनित् कौबलादित्यनित्प्रत्ययः समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्ग-
 स्थेष्वपि विषयेषु शब्दादिषु निःस्पृहोनिर्गतेच्छोऽभवत् ॥ १० ॥

कुलधर्मश्चायमेवेत्याह

गुणवदिति । दिलीपवंशजाः परिणामे वार्द्धके गुणवत्सुतेषु
 रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः तरुवत्कान्येव वासांसि

पदवीं तरुवल्कवाससां
 प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥
 तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
 शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
 पितरं प्रणिपत्य पादयो
 रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥
 रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्
 कृतवांनोक्षितमात्मजप्रियः ।
 नतु सर्पइव त्वचं पुनः
 प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

येषां तेषां संयमिनां यतीनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मान्तस्मादस्यापीद-
 मुचितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

तमिति । अरण्यसमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं
 सुतोऽजः वेष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणि-
 पत्यात्मनोऽपरित्यागमयाचत मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवा-
 नित्यर्थः ॥ १२ ॥

रघुरिति । आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघुरश्रुणि मुखे यस्य तस्मा-
 दश्रुमुखस्याजस्य तदपरित्यागरूपमीक्षितम् अभिलषितं कृतवान् किन्तु
 सर्पः त्वचमिव व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥ १३ ॥

सदिति । स रघुः किलान्यमाश्रमं प्रव्रज्यामाश्रितः पुरान्नगरा-
 द्बहिः आवसथे स्थाने निवसन् अविक्रतेन्द्रियः जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः
 अतएव स्वपथेव ब्रह्मेव पुत्रभोग्यया न स्वभोग्यया श्रिया समुपास्यत

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो

निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया

क्षुषयेवाविद्यतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं

कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

शुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य क्षुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहर-
णादिशुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यद्यपि
ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः आत्मन्यम्नीन् समारोष्य ब्राह्मणः प्रव्रजे-
द्गृहादिति मनुस्मरणात् सुखजानामयं धर्मो वहिष्णोर्लिङ्गधारणम् ।
वाङ्मजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव
प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरित्याहुः तथापि यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे-
दित्यादिश्रुतेस्त्वैवर्णिकसाधारण्यात् त्वयानां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमा इति स्तूत्रकारवचनात् ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वैश्यो वा
प्रव्रजेद्गृहादिति स्मरणात् सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
वाङ्मजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते इति निषेधस्य त्रिदण्ड-
विषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्त-
वर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे । तथा सति स किलाश्रममन्त्यमाश्रित इति
अत्रापि कविनाश्रयमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीतः । अन्यथा वान-
प्रस्थान्ममतया व्याख्याते विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचिदिति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्तारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्तार-
रहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ १४ ॥

प्रशमेति । प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवोरघुर्यस्य तत् अभ्युद्यतोऽभ्यु-
दितोनूतनेश्वरोऽजो यस्य तत् तत्प्रसिद्धं कुलं निन्दतेन्दुना अस्तमया-

नमसा निष्ठतेन्दुना तुला
मुदितार्केण समाचरोह तत् ॥ १५ ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गसहोदयार्थयो
भुवमंशाविव धर्म्मयोर्गतौ ॥ १६ ॥

अजिताधिगताय यन्त्रिभि
र्युयुजे नीतिविशारदैरजः ।

अनप्रायिपदोपलब्धये
रघुराप्तैः सन्नियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

सन्नचन्द्रेण उदितार्केण प्रकाटितस्वर्येण नमसा तुलां सादृश्यमाचरोह
प्राप । नच नमसा तुलामित्यत्र तुल्यार्थेरित्यादिना प्रतिषेधस्तृती-
यायाः तस्य सदृशवाचितुलाशब्दविषयत्वात् कण्ठस्य तुला नालीति
प्रयोगात् अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥ १५ ॥

वतीति । यतिर्भिक्षुः पार्थिवो राजा तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ
रघुतस्तुतौ अपवर्गसहोदयार्थयोः भोक्तास्युदयफलयोः धर्म्मयो निव-
र्त्तकप्रवर्त्तकरूपयोः भुवं गतौ सुलोकमवतीर्णौ अंशाविव जनैर्ददृशाते
दृष्टौ ॥ १६ ॥

अजितेति । अजोऽजीवाधिगताय अजितपदलाभाय नीतिविशा-
रदैः नीतिज्ञैः सन्त्रिभिः युयुजे सङ्गतः । रघुराघवनप्रायिपदस्य उप-
लब्धये भोक्तस्य प्राप्तये वयार्थदर्शिनौ वयार्थवादिनश्चाप्ताः तैः योगिभिः
सन्नियाय सङ्गतः । उभयत्राधिप्रायचित्तार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥

नृपतिः प्रथतीरवेक्षितुं
 व्यवहारासनमाददे युवा ।
 परिचेतुमुपांशु-धारणां
 कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥
 अनयत् प्रभुशक्तिसन्ध्या
 वशमेकोनृपतीनन्तरान् ।
 अपरः प्रशिधानयोग्यया
 मरुतः प्रञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

नृपतिरिति । युवा नृपतिरजः प्रथतीः प्रजाः कात्यांर्धिनीरवेक्षितुं
 दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्त्रीचकार ।
 प्रवयाः स्वविरोनृपतिः रघुस्तु । प्रवया. स्वविरोदङ्-इत्यमरः ।
 धारणां चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुसभ्यचित्तमुपांशु विजने । उपांशु
 विजने प्रोक्तमिति ह्युक्तयुधः । कुशैः पूतं विष्टरमाददे । यमादि-
 गुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते मद्भिर्योगशास्त्र-
 विशारदैरिति वशिष्ठः ॥ १८ ॥

अनयदिति । एकोदन्यतरोटजइत्यर्थः अनन्तरान् स्वभूष्यनन्तरान्
 नृपतीन् यातव्यपार्श्विआहादीन् प्रभुशक्तिसन्ध्या कोशदण्ड महिम्ना
 वशं स्वायत्तताननयत् । अपरोदघुः प्रशिधानयोग्यया सनाध्यभ्या-
 सेन । योग्याभ्यासार्कयोपितोरिति विश्वः । शरीरगोचरान् देहा-
 न्नयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन् वशमनयत् ॥ १९ ॥

अक्ररोदिति । अचिरेत्तरोटजः क्षितौ द्विपतानारम्भाः कार्माणि

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ
 द्विषदारक्षफलानि मल्लसात् ।
 इतरो दहने स्वकर्मणां
 वदते ज्ञानसयेन वह्निना ॥ २० ॥
 पणवन्धुखान् गुणानजः
 षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
 रघुरथजयन्नुखात्रयं
 प्रहतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

तेषां फलानि मल्लसादकरोत् कावर्क्षेत्रेण भस्मीकृतवान् । विभाषा
 साति कावर्क्षेत्र इति सातिप्रत्ययः । इतरोरघुः ज्ञानसयेन तत्त्वज्ञान
 प्रचुरेण वह्निना करणेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे
 वदते स्वकर्मणां दग्धुं प्रवृत्तइत्यर्थः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणां भस्म-
 सात् ज्ञातेर्जुनेति वचनात् ॥ २० ॥

पणवन्धेति । पणवन्धः सन्धिरिति कौटिल्यः । अजः पणवन्ध-
 मुखान् सन्ध्यादीन् पणुखान् । सन्धिर्ना विग्रहोयानमासनं द्वैधना-
 त्रयः । षडुपायुङ्क्त इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य
 उपायुङ्क्त फलित्यन्तनेव गुणं प्रायुङ्क्तेत्यर्थः । षोपाभ्यां युजेरयञ्
 मात्रेऽप्यित्यात्मनेपदम् । समः हृद्यतया भावितो लोष्टोऽस्तिप्रखण्डः काञ्चनं
 सुवर्णञ्च यस्य स समलोष्ट काञ्चनोनिःसृहइत्यर्थः । रघुरपि गुणात्रयं
 सत्वादिकम् । गुणाः सत्वं रजस्तनइत्यमरः । प्रहतिौ साम्यावस्थाया-
 नेव तिष्ठतीति प्रहतिस्थं पुनर्विकारन्यूनं यथा तथा अजयत् ॥ २१ ॥

नेति । स्थिरकर्मणां आफलोदवकर्मकारी नवः प्रधुरजः आफलो-

न नवः प्रमुराफलोदयात्
स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः
स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।

प्रसिताबुदयापवर्गयो
रुभयीं सिद्धिसुभाववापतुः ॥ २३ ॥

अथ काञ्चिदजव्यपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

दयात् फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण आरम्भात् न विरराम न निवृत्तः ।
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यपादानात् पञ्चमी । व्याङ्-
परिभ्योरम इति परस्मैपदम् । स्थिरधीः नवेतरारघुश्च आपरमात्म-
दर्शनात् परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसन्धानान्न विर-
राम ॥ २२ ॥

इतीति । इत्येवं प्रतिषिद्धः प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तियैषां तेषु शत्रुषु
चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्तौ उदयापवर्गयोः अभ्युदयमोक्षयोः प्रसि-
तावासत्तौ । तत्परे प्रसितासक्तावित्तरः । उभावजरघू उभयीं
द्विविधाम् अभ्युदयमोक्षरूपाम् । उमादुटात्तो नित्यमिति त्वय्प्रत्यय-
स्यायजादेशः, टिड्ढेति ङीप् । सिद्धिं फलमवापतुः उभौ उभे सिद्धी
यथासंख्यमवापत्तरित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन् अज

तमसः परमापदव्ययं
 पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥
 श्रुतदेहविसर्जनः पितु
 श्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
 विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं
 यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् ॥२५॥
 अकरोत् स तदौर्ध्वदैहिकं
 पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।

व्यपेक्षया अजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चित्समाः कतिचिद्वर्षाणि । समा
 वर्षं समं तुल्यमिति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा योगसमाधिना ऐक्यानु-
 सन्धानेन । संयोगोयमद्रत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति वशिष्ठः ।
 अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायाः परं मायातीतमित्यर्थः ।
 पुरुषं परमात्मानमापत् प्राप सायुज्यं प्राप्तइत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रुतेति । अग्निचित् अग्निं चितवान् । अग्नौ चेरिति क्षिप्
 प्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णितपितृतनुत्यागः
 सन् चिरमश्रूणि वाष्पान् विमुच्य विद्वज्य अस्य पितुः अनग्निमग्नि-
 संस्काररहितमित्यर्थः नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भवं विधिमाचारमन्तेष्टिं
 यतिभिः सद्ग्रासिभिः सार्द्धं विदधे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र
 शौनकः । सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहन-
 कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विष्टे मिच्छोः कवे-
 वरम् । प्रोक्षणं खननञ्चैव सर्वं तेनैव कारयेदिति ॥ २५ ॥

अकरोदिति । पितृकार्यस्य आङ्गस्य कल्पवित् विधानज्ञः सोऽजः
 • पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परलोकसुखापक्षया,

नहि तेन पथा तनुत्यज
 स्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥
 स परार्द्धगतेरशोच्यतां
 पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
 शमिताधिरधिज्यकार्मुकः
 कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥
 क्षितिरिन्दुमती च भामिनी
 पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।

मुक्तत्वादिति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं भवतीति
 तत्, तिलोदकपिण्डदानादिकमकरोत् । ऊर्ध्वदेहाच्चेतिवक्तव्यात् ठक्-
 प्रत्ययः । अनुशक्तिकादित्वाद्भयपददृष्टिः । ननु कथं भक्तिरेव आङ्गादि-
 फलप्रेम्णापि कस्मान्नाभूदित्याशङ्क्याह नहीति । तेन पथा योगरूपेण
 मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेनावर्जितं दत्तं पिण्डं
 काङ्क्षन्तीति तथोक्ता न हि भवन्ति ॥ २६ ॥

सद्गति । परार्द्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम्
 अशोचनीयत्वम् उद्दिश्यामिसन्धाव शोको न कर्त्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः
 सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैः शमिताधिर्निवारितमनोव्यथः । पुंस्याधि-
 र्मानसी व्यधेत्यमरः । सौटजः अधिज्यकार्मुकः अधिज्यम् आरोपित-
 भौर्वीकं कार्मुकं यस्य सतथोक्तः सन् जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं
 द्वितीयाच्चारहितमात्माच्चाविधेयमित्यर्थः कृतवान् चकार ॥ २७ ॥

क्षितिरिति । क्षितिर्मही भामिनी कामिनी इन्दुमती च । भामिनी
 कामिनी चेति हृदायुधः । अग्रपौरुषं महापराक्रमम् उत्कृष्टभोग-

प्रथमा वञ्जरत्नहरम्
 अपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ ३८ ॥
 दशरश्मिश्चतोपमद्यति
 यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
 दशपूर्वरथं यमाख्यया
 दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥ ३९ ॥
 ऋषिदेवगणस्वधामुजां
 श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

शक्तिञ्च तमजं पतिसासाद्य तत्र प्रथमा चितिः बह्वनि रत्नानि ऊढ-
 वस्तूनि हृतइति वञ्जरत्नहरम् । • रत्नं सञ्जातिचेष्टेऽपीन्द्रवरः ।
 अपरा इन्दुनती वीरं सुतमजीजनत् जनयति स्म । जायतेऽपीं लुङि-
 ह्यप् ॥ ३८ ॥

त्रिनामनोऽसावतत्राह

दशेति । दश रश्मिगतानि यस्य सः दशरश्मिगतः सूर्यः स
 उपमा यस्याः सा दशरश्मिगतोपमा द्युतिर्दस्य तं यशसा करणेन
 दशस्वपि दिक्षु श्रुतं प्रसिद्धं दशकण्ठारेः रावणारेः रामस्य गुरुं
 पितरं यं सुतमाख्यया नाम्ना दशपूर्वोदशशब्दपूर्वोरथोरयशब्दः तं
 दशरथमित्यर्थः बुधाः विद्वांसो विदुर्वदन्ति । विदोऽलटोवेति ऋजु-
 वादेशः ॥ ३९ ॥

ऋषीति । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः ययासंख्यम् ऋषीणां
 देवगणानामिन्द्रानीनां स्वधामुजां पिदृशाम् अन्वणत्तम् ऋषि-
 बुक्तात्मन् उपेक्षिवान् प्राप्तवान् । एष वा अन्वणोयः पुत्री यज्वा

अनृणत्वमुपेयित्वान् बभौ
 परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥
 बलमार्त्तभयोपशान्तये
 विदुषां सत्कृतये वज्र श्रुतम् ।
 वसु तस्य विभोर्न केवलं
 गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥
 स कदाचिद्वेक्षितप्रजः
 सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
 नगरोपवने शचीसखो
 मरुतां पालयित्तेव नन्दने ॥ ३२ ॥

ब्रह्मचारो वा इतिशुनेः । स पार्थिवोऽजः परिधेः परिवेशात् ।
 परिवेशस्तु परिविरित्यभरः । मुक्त उष्णदीधिति स्तूर्य्यैव बभा-
 वित्यपमा ॥ ३० ॥

बलमिति । तस्य विभोरजस्य केवलं वसु धनमेव परप्रयोजनं
 परोपकारकं नाभूत् किन्तु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना
 परेशान्त्येषां प्रयोजनं यस्यां सा विधेयांशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्तया
 विशेषणम् वसु इत्यत्रतूहनीयम् । तथाहि । बल पौरुषम् आर्त्ता-
 नामापन्नानां भयस्योपशान्तये नतु स्वार्थं परपीडनाय वा । वज्र मूरि-
 श्रुतं विद्या विदुषां सत्कृतये सत्काराय नतूत्सेकाय बभूव ॥ ३१ ॥

सइति । अवेक्षितप्रजः अकृतोभयत्वेनानुमहितप्रजः । नित्यमसिच्-
 प्रजाभेदयोरिति अस्मिन्प्रत्ययः । न केवलं स्वैण इति भावः ।
 शोभना प्रजा यस्यास्तौ सुप्रजाः लघुत्वान् पुत्रन्यरुभार इति भावः ।

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः

श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवे

रुदयावृत्तिप्रथेन नारदः ॥ ३३ ॥

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः

स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत् किल तस्य वेगवान्

अधिवासस्यूहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

सोऽजः कटाचिद्देव्या महिष्या इन्दुमत्या सह नगरोपवने, नन्दने
नन्दनाख्ये अमरावत्युपकण्ठवने शचीसखः शच्या सहेत्यर्थः मरुतां
देवानां पालयिता इन्द्रइव, विजहार चिक्रीड ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ दक्षिणस्योदधेः समुद्रस्य रोधसि तीरे श्रितगो-
कर्णनिकेतमधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणया
उपगालम् । सत्यापयाशेत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः ।
ततस्तुमुन् । नारदोदेवर्षिः रवेः सम्बन्धिना उदयावृत्तिप्रथेन आकाश-
मार्गेण ययौ ॥ ३३ ॥

कुसुमैरिति । अपार्थिवैर्दिव्यैरित्यर्थः कुसुमैर्ग्रथितां रचितां तस्य
नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि निवेशिताम् । चत-
विंशनिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः । स्रजं मालां वेगवान्
मारुतः अधिवासे वासनायां स्यूहयेव स्रजा खाङ्गं संस्कारमित्यर्थः ।
संस्कारोमन्त्रमाख्याद्वैर्यः स्यात्तदधिवासनमित्यमरः । अहरत् किल-
किञ्चित्कृत्येति ॥ ३४ ॥

अमरैः कुसुमानुसारिभिः

परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।

ददृशे प्रवनावलेपजं

सृजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं

मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्वगाप सा

दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः

स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

अमरैरिति । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः अमरैः परिकीर्णा व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । वीणां तु वल्लकी । विपञ्ची साह तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनीत्यमरः । प्रवनाख्यावलेपो-टधिच्छेपः तञ्जम् अञ्जनेनाविलं कलुपं वाष्पमंशु सृजती मुञ्जतीव ददृशे दृष्टा । परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

अभिभूयेति । सा अमरस्वक् दिव्यमाला मधुगन्धयोर्मकरन्द-सौरभयोरतिशयेनाधिक्येन वीरुधां लतानाम् । लता प्रतानिनी वीरु-दित्वमरः । ऋतोः प्राप्तामार्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं समृद्धि-मभिभूय नृपतेः दयितायाः इन्दुमत्याः उर्वोर्विशालयोः स्तनयोः-कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं स्थानम् आप ॥ ३६ ॥

क्षणमिति । सुजातयोः सुजन्मनोः सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः-क्षणमात्रसखीं तां सृजमवलोक्य विह्वला परवशा नरोत्तमप्रिया

निमिमिल नरोत्तमप्रिया
 हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥
 वपुषा करणोज्झितेन सा
 निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
 ननु तैलनिषेकाविन्दुना
 सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥
 उभयोरपि प्रार्थवर्तिनां
 तमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः ।
 विहगाः कमलाकरालयाः
 समदुःखा इव तत्र चक्रुशुः ॥ ३९ ॥

इन्दुमती तमसा राङ्गणा । तमस्तु राङ्गः स्वर्भानुरित्यमरः । हृत-
 चन्द्रा कौमुदीव निमिमिल ममार । निमीलोदीर्घनिद्रा चेति हला-
 युधः ॥ ३७ ॥

वपुषेति । करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन । करणं साधकतमं चेत्यगावे-
 न्द्रियेष्वपीत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा इन्दुमती पतिमजमप्यपात-
 यत् पातयति स्म । तथाहि निषिच्यत इति निषेकः तैलस्य निषेक-
 सौलनिषेकः क्षरतैलमित्यर्थः तस्य विन्दुना सह दीपार्चिः दीपज्वाला
 मेदिनी भुवमुपैति ननु उपैत्येव । नन्वावधारणे । प्रश्नावधारणा-
 नुत्तानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः ॥ ३८ ॥

उभयोरिति । उभयोर्दम्पत्योः प्रार्थवर्तिनां परिजनानां तमुलेन
 सङ्कुलेनार्त्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकरालयाः सरः-
 स्थिताः विहगाः हंसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव चक्रुशुः ॥ ३९ ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो

नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः

'सति' शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

प्रतियोजयितव्यवहृकी

समवस्थामथ सत्वविल्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः

परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

पतिरङ्गनिषस्त्रया तथा

करणाप्रायविभिन्नवर्णया ।

नृपतेरिति । नृपतेरजस्य तमोऽज्ञानं व्यजनादिभिः साधनैः
नुनुदे अमसारितं सा तु इन्दुमती तथैव संस्थिता नृता । तथाहि ।
प्रतिकारविधानं चिकित्सा आयुषः जीवितकालस्य शेषे सति विद्य-
माने । आयुर्जीवितकालोनेत्यनरः । फलाय कल्पते आरोग्याय
भवति नान्यथा नृपतेरायुःशेषसङ्गावात् प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तु
तदभावात् वैफल्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रतीति । अथ सत्वस्य चैतन्यस्य विल्लवादिनाशाङ्गेतोः । द्रव्यास्तु
व्यवसायेषु सत्वमित्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्निभिर्योजनीया नतु
योजिततन्नीत्यर्थः या वह्नी वीणा तस्याः समा वस्था अवस्था दशा
यस्यास्तामङ्गनां वनितां नितान्तवत्सलोऽतिप्रेमवान् सोऽजः परिगृह्य
हस्ताभ्यां गृहीत्वा उचितं परिचितमङ्गम् उत्सङ्गं निनाय नीतवान् ॥ ४१ ॥

पतिरिति । पतिरजः अङ्गनिषस्त्रया करणानामपायेनापगमेन

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां
 मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥
 विललाप'स'वाष्पगद्गदं
 सहजाम'प्य'प्रहाय'धीरताम् ।
 अभितप्तमृयो'ऽपि'माद्वं'
 भजते'कैव'कथा'शरीरिपु ॥ ४३ ॥
 कुसुमान्यु'पि'गात्रसङ्गमात्
 प्रभवन्त्यायुर'पोहितुं'यदि ।
 न'भविष्यति'हन्त'साधनं'
 किमि'वान्यत्'प्रहरिष्यतोविधेः ॥ ४४ ॥

विभिन्नवर्णया विच्छायया तथा, उषसि आविलां नृगलेखां विभ्रच्चन्द्रमाद्भव समलक्ष्यतेत्युपमा ॥ ४२ ॥

विललापेति । सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यम् अपहाय वाष्पेण गद्गदं विशीर्णाक्षरं यथा तथा विललाप परिदेवितवान् । विलापः परिदेवनमित्यमरः । अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयोऽपि माद्वं नृदुत्वं भजते शरीरिपु देहिषु अभिसन्तप्तोऽस्मिति शेषः विषये कैव कथा वार्ता अनुक्तसिद्धमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुसुमानीति । कुसुमानि पुष्पाण्यपि । अपिशब्दो नितान्तमाद्व-द्योतनार्थः । गात्रसङ्गमात् देहसंसर्गात् आयुरपोहितम् अपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भ विषादयोरित्यमरः । प्रहरिष्यतोविधेरन्यत् कुसुमातिरिक्तं किमिव

अथवा ऋदु वस्तुं हिंसितुं
 ऋदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
 हिमसेकविपत्तिरत्र मे
 नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
 स्वगिर्यं यदि जीवितापहा
 हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमप्यष्टतं क्वचिद्भवे
 दमृतं वा विषभीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥
 अथवा सम भाग्यविल्लवा
 दशनिः कल्पितेषु वेधसा ।

वस्तु । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे क्रीदशमित्यर्थः । साधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथवेति । अथवा पक्षान्तरे प्रजान्तकः कालः ऋदु कोमलं वस्तु ऋदुनैव वस्तुना हिंसितुं हन्तुम् आरभते उपक्रमते । अत्रार्थे हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्यस्याः सा नलिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनमुटाहरणं मता ॥ ४५ ॥

स्वगिति । इयं स्वक् जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये वक्षसि । हृदयं वक्षसि स्वान्त इत्यमरः । निहिता सती मां किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित्प्रदेशे विषमप्यष्टतं भवेत् क्वचिदमृतं वा विषं भवेत् । दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथवेति । अथवा सम भाग्यस्य विल्लवात् विपर्ययात् एष स्वगित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् पुल्लिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधात्रा अग्नि-

यदनेन तरुर्न पातितः

क्षपिता तद्विटपाश्रया लता ॥ ४७ ॥

कृतवत्यसि नावधीरणा

सपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं

जनसाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

भ्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते

विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसन्नितृत्तये

यदनाष्टच्छ्र गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

विद्युतोऽग्निः कल्पितः । दन्धोलिरशनिर्द्वयोरित्यमरः । यत् यस्मा-
दनेनाप्यशनिना प्रसिद्धाशनिनेव तरुस्तस्मान्नीयः स्वयमेव न पातितः ।
किन्तु तस्य तरोर्विटपाश्रया लता क्षपिता नाशिता ॥ ४७ ॥

कृतेति । मयि चिरं भूरिशः अपराद्धेऽपि अपराधं कृतवत्यपि ।
राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः । यदेति हेत्वर्थः स्वरादौ
पठ्यते यदेति हेताविति गणव्याख्यानात् । अवधीरणाभवज्ञा न कृत-
वत्यसि । तत्कथम् एकपदे तत्क्षणे । स्यात्तत्क्षणे एकपदमिति
विश्वः । निरागसं नितरामनपराधम् इमं जनम् । इममिति स्वात्म-
निर्देशः । मामित्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

भ्रुवमिति । हे शुचिस्मिते शठो गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन
वत्सलः कैतववत्सल इति भ्रुवं सत्यं तत्र विदितः त्वया विज्ञातोऽस्मि ।
मतिमुद्धीत्यादिना कर्त्तरि क्तः । क्तस्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी ।

दयिता यदि तावदन्वगा
 द्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम
 प्रबलामात्मकतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥
 सुरतश्चमसम्भृतोमुखे
 धियते खेदलवोद्गमोऽपि ते ।
 अथ चास्तमिता त्वमात्मना
 धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥
 मनसापि न विप्रियं मया
 कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

कृतः, यस्मात् मामनाष्टच्छ्र अनामन्त्र इतः अस्मात्सुकात्परलोकम्
 असन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये गतासि ॥ ४६ ॥

दयितामिति । इदं मम हतजीवितं तावद्दयितामन्वगादन्वगच्छ-
 द्यदि अन्वगादेव । यद्यत्रावधारणे । पूर्वं मूर्च्छितत्वादिति भावः ।
 तथा विना किं किमर्थं विनिवृत्तम् प्रत्यागतं प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः ।
 अतएवात्मकतेन खदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रबलां वेदनां सहताम् ।
 खयङ्कृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥ ५० ॥

सुरतेति । सुरतश्चमसम्भृतोऽजितः खेदलवोद्गमोऽपि ते तव
 मुखे धियते वर्त्तते अथच त्वम् आत्मना खरूपेण अस्तं नाशम् इता
 प्राप्ता, अतः कारणात् देहभृतां प्राणिनाम् इनामसारतामस्विरतां
 धिक् ॥ ५१ ॥

मनसेति । मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वपूर्वं न कृत-

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं

त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ५२ ॥

कुसुमोत्खचितान् बलीभृत

अलयन् मृङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु करोति मारुत

स्वदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये

प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तम

स्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४ ॥

सित्यर्थः । सुशुपेति समासः । किं मां जहासि । ननु अहं क्षितेः
शब्दपतिः शब्दतएव पतिः नत्वर्थतइत्यर्थः भावनिबन्धना अभिप्रायनिब-
न्धना स्वभावहेतुका मे रतिस्तु त्वयैव अस्तीति शेषः ॥ ५२ ॥

कुसुमेति । कुसुमैः उत्खचितान् उत्कृष्टेन रचितान् बलीभृतो
भङ्गीयुक्तान् मृङ्गरुचोनीलान् तवालकान् अलयन् कम्बयन् मारुतः
हे करभोरु मे मनस्वदुपावर्त्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्कावत्करोति
त्वदुज्जीवने शङ्कां कारयतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदिति । हे प्रिये तत्तस्मात्कारणात् आशु मे विषादं दुःखं, नक्तं
रात्रौ ओषधिः त्वणज्ज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन त्वहि-
नाद्रेर्गुहागतं तमइव, प्रतिबोधेन ज्ञानेन अपोहितं निरक्षितमर्हसि
॥ ५४ ॥

इदमुच्छसितालकं मुखं
 तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सप्तमिवैकपङ्कजं
 विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ५५ ॥
 शशिनं पुनरेति शर्वरी
 दयिता इन्द्रचरं पतत्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ
 कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥
 नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते
 मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

इदमिति । इदमुच्छसितालकं चनितचूर्णकुण्डलं विश्रान्तकथं निष्ट-
 नसंलापं तव मुखं, निशि सप्तं निमीलितं विरतः अभ्यन्तराणामन्त-
 र्वर्तिनां षट्पदानां स्वनोयत् तत् निःशब्दभङ्गमित्यर्थः एकपङ्कजमिव,
 मां दुनोति परितार्पयति ॥ ५५ ॥

शशिनमिति । शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति प्राप्नोति,
 इन्दीभूय चरतीति इन्द्रचरसं पतत्रिणं चक्रवाकं दयिता चक्रवाकी
 पुनरेति, इति हेतोः तौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ विरहा-
 वधि सहौ । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्दिभेटतादर्थे इत्यमरः ।
 अत्यन्तगता पुनराद्यत्तिरहिता त्वत्त कथं न मां दहेः अपित् दहेरे-
 वेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नवेति । नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालान्तरणेषुऽपि अर्पितं स्थापितं
 मृदु ते तव यदङ्गं शरीरं दूयेत मरितम् भवेत् । वामौ चन्द्रौ

तदिदं विप्रहिष्यते कथं
 वद वामोर चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥
 इयमप्रतिबोधशायिनीं
 रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनीरवा
 न शुचा नानु मृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं
 कलहंशेषु मदालसं गतम् ।
 शृषतीषु विलोलमीक्षितं
 पवनाधूतलतासु विभ्रमः ॥ ५९ ॥

ऋ. यस्याः सा हे वामोर । वामं स्यात् सुन्दरे सव्यइति केशवः ।
 संहितशफलक्षणेत्यादिना ऋ इप्रत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काठ-
 सञ्चयस्याधिरोहणं कथं विप्रहिष्यते । वद ॥ ५७ ॥

इयमिति । इयं प्रथमा रहःसखी सुरतसमवेत्प्यनुयानादिति
 भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेया निःशब्दा रञ्जन
 मेखला अप्रतिबोधम् अपुनरुद्धोधं यथा तथा शायिनी श्रुतानित्यर्थः
 त्वाम् अनु त्वया सह । तृतीयार्थे इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन कर्म-
 प्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शौकेन श्रुतेव न लक्ष्यतइति न लक्ष्यत-
 एवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ५८ ॥

कलमिति, त्रिदिवेति । युग्मम् । अन्यभृतासु कोकिलासु कलं
 सधुरं भाषितं भाषणम्, कलहंशेषु मदालसं मन्यरं गतं गमनम्,
 शृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः, पवनेन वायुना
 आधूतलतासु ईषत्कम्पितलतासु विभ्रगा विलासाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां
 निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं
 हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ ६० ॥
 मिथुनं परिकल्पितं त्वया
 सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रिया
 मनयोगव्यतइत्यसाम्प्रतम् ॥ ६१ ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया
 यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयोगुणाः, एषु कोकिलादिस्थानेष्विति
 शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापि इह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया
 मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं निहिताः सत्प्राणधारणोपायतया
 स्थापिता इत्यर्थः तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयमवलम्बितुं
 स्थापयितुं न क्षमाः न यक्ताः । ते तु त्वत्कृपे एव सुखकारिणः
 नान्यथा प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥ ६० ॥

मिथुनमिति । ननु हे प्रिये सहकारश्चतविशेषः फलिनी प्रियङ्गुलता
 च इमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयोः
 फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधाय अकृत्वा
 गम्यतइत्यसाम्प्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित् सुखमस्तीति
 भावः ॥ ६१ ॥

कुसुमेमिति । वृक्षादिषोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पाद-

अलकाभरणं कथन्तु तत्
 तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥
 स्मरतेव सशब्दनूपुरं
 चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 असुना कुसुमाश्रुवर्षिणा
 त्वल्लशोकेन सुगतिं शोच्यसे ॥ ६३ ॥
 तव निःश्वसितानुकारिभि
 र्वकुलैरर्द्धचितां समं मया ।
 असमाप्य विलासमेखलां
 किमिदं किन्नरकण्ठ सुष्यते ॥ ६४ ॥

ताडनरूपं यस्य सः अयमशोको वत् कुसुमम् उदीरयिष्यति प्रसविष्यते
 तत्राज्ञकानामाभरणम् आभरणभूतं तत् कुसुमं कथं निवापमाल्यतां
 नेष्यामि । निवापः पितृदानं स्यादित्यमरः ॥ ६२ ॥

स्मरतेति । अन्यदुर्लभं किन्तु स्मर्त्तव्यमेवेत्यर्थः सशब्दनूपुरं यस्य
 तं चरणेनानुग्रहं पादेन ताडनरूपं स्मरतेव कुसुमान्येवाश्रूणि तद्व-
 र्षिणा असुना अशोकेन हे सुगति । अङ्गगतकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यात्
 ङीप् । त्वं शोच्यसे ॥ ६३ ॥

तवेति । तव निःश्वसितानुकारिभिः वकुलैः वकुलकुसुमैः मया
 समं सार्द्धम् अर्द्धचिताम् अर्द्धं यथा तथा रचितां विलासमेखलाम्
 असमाप्य किन्नरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठद्रव कण्ठोयस्याः तत्त्व-
 ष्वद्धिः हे किन्नरकण्ठ । अङ्गगतकण्ठेभ्यश्चेति ङीप् । किमिदं

समदुःखसुखः सखीजनः
 प्रतिपञ्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते
 व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥
 धृतिरस्तमिता रतिञ्चुप्रता
 विरतं गेयन्तुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं
 परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

सुख्यते । वचि स्वपोरित्यादिना सम्प्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपन-
 मित्यर्थः ॥ ६४ ॥

समेति । सखीजनः समदुःखसुखः तदुःखेन दुःखी तत्सुखेन
 सुखीत्यर्थः । अयमात्मजोवालुः प्रतिपञ्चन्द्रनिभः दर्शनीयोवर्द्धिष्णुश्च-
 ल्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् ।
 अहमेकरसोऽभिन्नरागः । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस
 इत्यमरः । तथापि जीवनसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः ते तव व्यवसायोऽस्मात्
 परित्वागरूपोव्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः । प्रतिपत्तिः
 पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे चेति विश्वः ।
 स्मृतुं न शक्यं किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥ ६५ ॥

धृतिरिति । अद्य मे धृतिर्धैर्यं प्रतीतिर्वा अस्मिन् नाशमिता, रति-
 ञ्चुप्रता गता, गेयं गानं विरतम्, ऋतुर्वसन्तादिर्निरुत्सवः, आभरणानां
 प्रयोजनं गतम् अपगतं, श्येते अस्मिन्निति शयनीयं तत्सम् । कल्प-
 ल्युटोवङ्गलमित्त्वधिकरणार्थेऽनीयर्प्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना
 सर्वमपि निष्कलनिति भावः ॥ ६६ ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
 प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन नृत्युना
 हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पितं
 मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।
 अनुपास्यसि वाष्पद्रूपितं
 परलोकोपनत जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

गृहिणीति । त्वमेव गृहिणी टाराः सचिवो बुद्धिसहायोमन्त्री
 मिथोरहसि सखी नर्मसचिवः ललिते मनोहरे कलाविधौ वाटित्वादि-
 चतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या, अतस्त्वां समष्टिरूपां हरता अतएव
 करुणाविमुखेन कृपाशून्येन नृत्युना मे मत्सम्बन्धि किं न हृतं वद
 सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

मदिरेति । माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रतिष्ठा तथापि नार्थो-
 मदिरलोचना इत्यादिप्रयोगदर्शनात् माद्यत्याभ्यामिति मदिरा अक्षिणी
 यस्यास्तत्सम्बुद्धिः हे मदिराक्षि मदाननेनार्पितं रसवत्स्वादुतरं मधु
 मद्यं पीत्वा वाष्पद्रूपितम् अमृतम् परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे
 जलाञ्जलिं कथं नु अनु अनन्तरं पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमि-
 त्यर्थः । यथाह भाट्टमल्लः अनुपानं हिमजल यवगोधूमनिर्मिते ।
 दग्नि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेपि चेति । तच्च इहैव यज्यते ।
 इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेदविरोधात् कथमनुपास्यसीति
 भावः ॥ ६८ ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना

सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहृतस्य विलोभनान्तरै

र्मम सर्वे विषयास्तदाश्रयाः ॥ ६६ ॥

विलपन्निति कोशलाधिपः

करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।

अकरोत् दृथिवीरुहानपि

सुतशाखारसवाग्मदूषितान् ॥ ७० ॥

अथ तस्य कथञ्चिदङ्कतः

स्वजनस्तामपनीयं सुन्दरीम् ।

विभवेइति । विभवे ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विना अजस्य एतावदेव सुखं गण्यताम् यावत् त्वया सह भुक्तं ततोऽन्यत्र किञ्चिद्भविष्यदित्यर्थः । कुतः विलोभनान्तरैर्विषयान्तरैरहृतस्य अनाद्यस्य नम सर्वे विषयाः भोगादयः तदान्नवास्तदधीनाः त्वां विना मे न किञ्चिद्भोचत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

विलपन्निति । कोशलाधिपोटज इति, करुण शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं सम्बद्धं यथा तथा, प्रियां प्रति विलपन् दृथिवीरुहान् दृक्षानपि सुताः शाखारसा मकरन्दाएव वाग्मस्तैर्दूषितानकरोत् । अचेतनानथरोदयदित्यर्थः ॥ ७० ॥

अथेति । अथ स्वजनो बन्धुवर्गः तस्याजस्य अङ्कतउत्सङ्गात् कथञ्चिदपनीयं तद्विषयकुसुममेव अन्यं मण्डनमलङ्कारोयस्यात्ता तां सुन्दरीम् अगुच्छति चन्दनानि एधासि यस्य तस्मै अनलायाग्नेवे विरु-

विससर्ज तदन्धमण्डना
 मनलायागुरुचन्दनैवसे ॥ ७१ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा
 नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमग्निज्ञात्
 सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
 अथ तेन दशाहतः परे
 गुणशेषाभ्युपदिश्य भामिनीम् ।

सर्जं विद्वष्टवान् । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति क्रियामात्रप्रयोगे
 सम्प्रदानत्वाच्चतर्धी ॥ ७१ ॥

प्रमदामिति । नृपतिः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु
 प्रमदया सह संस्थितो नृत इति वाच्यदर्शनात् निन्दादर्शनात् देव्या
 इन्दुमत्या सह शरीरम् अग्निज्ञादग्निप्रधीनं न चकार । तदधीन
 वचने इति सार्तिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु न ॥ ७२ ॥

अथेति । अथ विदुषा तेनाजेत गुणाएव शेषा यस्यास्ता गुणशेषां
 भामिनीमिन्दुमतीभ्युपदिश्योद्दिश्य दशानामह्ना समाहारोदशाहः ।
 तद्वितार्थेत्यादिना समासः, सामाहारस्यैकत्वादेकवचनम्, राजाहः-
 सखिभ्यश्जिति टच्, राजाह्राहाः पुं दीति पुं वत्, ततस्तसिल् ।
 तस्मात् दशाहतः परे कर्तव्याः सहर्षयो महासहर्षयो विधयः क्रियाः
 पुरः पुर्या उपवने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः । दशाहत इत्यत्र
 विप्रः शुभ्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप इतित्रचनविरोधो नाशङ्कनीयः
 तस्य निर्गुणत्वविषयत्वात् । गुणवत्त्वविषयस्य दशाहेन शुद्धिमाह

विदुषा विधयो महर्द्धयः

पुरणवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तथा विना

क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्

स्वशुचः पौरवधूमुखाशुषु ॥ ७४ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानाङ्गुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजन्निवा-

निति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

पराशरः, क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिरिति । सूच्यते-
टस्यापि रणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥ ७३ ॥

स इति । तयेन्द्रमत्या विना क्षणदाया रात्रेरपावेष्टपगमे यः
शशाङ्कः चन्द्रः स इव दृश्यते इति कर्म्मार्थं ल्युट् । प्रातःकालिकचन्द्र
इव दृश्यमानइत्यर्थः सोऽजः पौरवधूमुखाशुषु स्वशुचः स्वशोकस्य
परिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलोकयन् । जलोच्छ्वासाः परीवाहा
इत्यमरः । स्वदुःखपूरातिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश । वधूमहणात्
तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानात् अजसमानदुःखसूचकपरीवाहोक्ति-
निर्व्वहति ॥ ७४ ॥

अथेति । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठः आश्रमे
स्वकीयाश्रमे स्थितः सन् तमजमभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात्
चित्तैकाग्र्यात् विजन्निवान् ज्ञातवान् । कसुञ्चेति कसुप्रत्ययः ।

असमाप्तविधिर्यतोसुनि
 स्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
 न भवन्तसुपस्थितः स्वयं
 प्रकृतौ स्थापयितुं पथञ्चुप्रतम् ॥ ७६ ॥
 मयि तस्य सुवृत्तवर्त्तते
 लघुसन्देशपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्त्वसारतां
 हृदि चैनासुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण्ये शिष्ये अन्वबोधयत् किञ्च । बुधेर्ख्येनाग्निचि
 लह् ॥ ७५ ॥

वशिष्टशिष्याह

असमाप्तेति । यतोहेतोर्मुनिरसमाप्तविधिः असमाप्तकृतः ततः
 तत्र तापकारणं दुःखहेतुं जलत्वनाग्ररूपं विद्वान् जानन्नपि । विदेः
 शतवृत्तिरिति वत्सादेशः, न लोकोत्यादिना पृथीप्रतिषेधः । पथञ्चुप्रतं
 स्वभावाद्भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुं सनाद्वार्ययितुं
 इत्यर्थः स्वयं नोपस्थितः नागतः ॥ ७६ ॥

नयीति । हेसुवृत्तसदाचार । सन्दिश्यतइति सन्देशः सन्देशव्यार्थः
 तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि सन्देशपदानि यस्यां सा
 लघुसन्देशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्त्तते हे विश्रुतसत्त्वसार
 प्रख्यातधैर्यातिशय ता सरस्वतीं शृणु एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं
 चाहसि ॥ ७७ ॥

वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह

पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवतस्त्रिविक्र-

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः

समतीतञ्च भवञ्च भावि च ।

सहि निष्प्रतिघेन चक्षुषा

नितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

चरतः किल दुश्चरं तप

स्त्रुणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं

हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

सं तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रमुखाविष्कृतचारुविश्वमाम् ।

मस्य पदेषु विक्रमेषु त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः समतीतं भूतञ्च भवत् वर्तमानञ्च
भावि भविष्यञ्चेति नितयं स मुनिः निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञाने-
नयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः
॥ ७८ ॥

चरतइति । पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतः दृणविन्दोः स्त्रुण-
विन्दुनामकात् कस्माच्चिद्वधेः परिशङ्कितः भीतः । कर्त्तरि क्तः ।
भीतार्थानां भयहेतुरित्यपादानात् पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधि
भेदिनीं तपोविधातिनी हरिणी नाम सुराङ्गनाम् अस्मै दृणविन्द्वे
प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥ ७९ ॥

सइति । स मुनिः शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा तस्याः प्रलयो-
न्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण शमविघातकेनेत्यर्थः । अस्मिन्नु विद्यतौ
वेला कालमर्यादयोरपीत्यमरः । तपसः प्रतिबन्धेन विघ्नेन यो नन्दुः

अशपद्मव मानुषीति तां
 शमवेलाप्रलयोर्धिणा भुवि ॥ ८० ॥
 भगवन् परवानयं जनः
 प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
 इति चोपनतां क्षितिस्पृशं
 कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥
 क्रथकैशिकवंशसम्भवा
 तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युतं
 विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

क्रोधस्तेन हेतुना प्रमुखे अथे आविष्कृतचारुविभ्रमां प्रकाशितमनोहर-
 विभासां तां हरिणी भुवि भूलोके मानुषी मनुष्यस्त्री भवेत्यशपत् ॥ ८० ॥

भगवद्विति । हे भगवन् महर्षे अयं जनः परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन
 परवान् पराधीनः । अयनिति आत्मनिर्देशः अहं पराधीनेत्यर्थः ।
 मे नम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्व इति अनेन प्रकारेणोपनतां
 शरणागतं च हरिणीम् आ सुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तं
 क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक् तां क्षितिस्पृशं मानुषी कृतवान् दिव्यपुष्प-
 दर्शनं शापावधिरेत्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

क्रथेति । क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवोयस्याः सा हरिणी
 वव महिषी अभिपिक्ता स्त्री । कृताभिषेका महिषीत्वमरः । भूत्वा
 चिराय दिवः स्वर्गात् च्युतं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपम् उपलब्ध-
 वती विवशा अभूदिति शेषः मृतेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

तदलं तदपायचिन्तया
 विपद्दुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
 वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया
 वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥८३॥
 उदये मदवाच्यमुज्झता
 श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे
 पुनरह्नीवतया प्रकाशयताम् ॥८४॥

तदिति । तत्तस्मात् तस्याः अपायचिन्तयालं तस्या मरणं न
 चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् चिन्तयेति तृतीया ।
 कुतो न चिन्त्यमतव्याह उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरुपस्थिता
 मिद्धा जातस्य हि भ्रुषोमृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं
 जीवितेन तत्राह त्वया इयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यतां हि यस्मात्
 नृपाः वसुमत्या षड्विधा कलत्रिणः कलत्रवन्तः अतो न शोचितव्य-
 मित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उदयइति । उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दा तदुज्झता
 परिहरता सत्यपि मदहेतावमाद्यता त्वया यत् आत्मवत् अध्यात्म-
 प्रचुरं श्रुतं शास्त्रं तज्जनितं ज्ञानमिति यावत् आविष्कृतं प्रकाशितं
 तत् श्रुत मनसोज्वरे सन्नापे उपस्थिते प्राप्ते अह्नीवतया धैर्येण लिङ्गेन
 पुनः प्रकाशयतां विदुषा सर्वास्वस्थास्वपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः
 ॥ ८४ ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह

रुदतेति । रुदता भवता सा कुतएव लभ्यते न लभ्यतएव अनु-

रुदता कृतएव सा पुन
 भवता नानुष्टतापि लभ्यते ।
 परलोकजुषां स्वकर्माभि
 र्गतयोभिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥
 अपशोकमनाः कुटुम्बिनी
 सनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
 स्वजनान्शु क्लिलातिसन्ततं
 दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 मरणं प्रवृत्तिः शरीरिणां
 विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

म्रियत इत्यनुष्टत् क्विप् तेन अनुष्टता अनुष्टतवतापि भवता पुनः न
 लभ्यते । कथं न लभ्यते इत्याह परलोकजुषां लोकान्तरभाजां देहिनां
 गम्यन्त इति गतयोग्यस्थानानि स्वकर्माभिः पूर्वाचरितपुण्यपापैः
 भिन्नपथाः प्रथक्कृतमार्गाः हि । परत्वापि स्वस्वधर्मागुरूपफलभोगाय
 भिन्नदेहगमनान्न मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अपेति । किन्तु अपशोकमनाः निर्दुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनी पत्नी
 निवापदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानैः अनुगृह्णीष्व तर्पयेत्यर्थः अन्यथा
 दोषमाह अतिसन्ततमविच्छिन्नं स्वजनानां वन्धूनाम् । वन्धुस्वजनानां
 समा इत्यमरः । अशु कर्तुं प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते किल । अत्र
 याज्ञवल्करः श्लेशान्शु वन्धुभिर्मुक्तं प्रेतोमुद्धृते यतोऽवशः । अतो न
 दोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तित इति ॥ ८६ ॥

मरणमिति । शरीरिणां मरणं प्रवृत्तिः स्वभावः भ्रुवमित्यर्थः

क्षणमथवतिष्ठते श्वसन्
यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥८७॥
अवगच्छति मूढचेतनः
प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते
कुशलद्वारतया समुद्धतम् ॥ ८८ ॥
स्रग्शरीरशरीरिणावपि
श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापये
इद वाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥८९॥

जीवित विवृतिर्यादृच्छिकं बुधेरुच्यते एवं स्थिते जन्तः प्राणी क्षण-
मपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसन् जीवन् अवतिष्ठते यदि असौ
क्षणजोवी लाभवान् ननु । जीवने यथालाभ सन्तोषव्यम् अलभ्यला-
भात्, मरणे तु न शोचितव्यम् अस्य स्थाभाव्यादिति भावः ॥ ८७ ॥

अवेति । मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिदनाशं हृदि अर्पितं
निखात शल्यं शङ्कुमवगच्छति मन्यते स्थिरधीर्विद्वांस्तु तदेव शल्यं
समुद्धतमुत्खात मन्यते प्रियनाशे सतीति शेषः, कुतः कुशलद्वार तया
प्रियनाशस्य मोक्षोपायतवेत्यर्थः । विषयलाभविनाशतो र्यथाक्रमं हि ता-
द्विदष्टाधनत्वाभिमानः पामराणां विपरीतन्तु विपश्चितामिति भावः
॥ ८८ ॥

वेति । स्रग् शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ
श्रुत्यगतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययो कौ तथोक्तौ तदा

न पृथग्जनवच्छुचोवशं
 वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमतां किमन्तरं
 यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥६०॥
 स तथेति विनेतुर्ददारमतेः
 प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
 तदलम्बपदं हृदि श्लोकघने
 प्रतियातमिवात्तिकमस्य गुरोः ॥६१॥

वाञ्छैर्विषयैः पुत्रकलत्वादिभिर्विरहोविपश्चितं विद्वांसं किन्निवानुताप-
 येत् त्वं वद न किञ्चिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः
 ॥ ८६ ॥

नेति । हे वशिनामुत्तम जितेन्द्रियवर्य्यं पृथग्जनवत् शुचः श्लोकस्य
 अशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि द्रुमसानुमतां तद्वशिखरिणां किमन्तरं
 को विशेषः वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रफारा अपि । प्रथमचरमेत्यादिना
 जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । ते द्रुमसानुमन्तश्चला यदि सानुमता-
 मपि चलने द्रुमवत्तेषामपि अचलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

स इति । सोऽजः उदारमतेर्विनेतुर्गुरोः वशिष्ठस्य वचः तच्छिष्य
 मुखेरितं तथेति प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषया-
 मास । किन्तु तद्वचः श्लोकघने दुःखसान्द्रेऽस्याजस्य हृदि अलम्बपद-
 मप्राप्तावकाशं सद्गुरोर्वशिष्ठस्यात्तिकं प्रतियातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु
 इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत् । इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितमिति
 ब्रह्मचरणम् ॥ ६१ ॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चि
 द्वालत्वाद्दवितयस्त्वनृतेन स्वनोः ।
 सादृश्यप्रतिक्षतिदर्शनैः प्रियायाः
 स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥६२॥
 तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः
 लक्षप्ररोहद्वयसौधतलं विभेद ।
 प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
 लाभं प्रियानगमने त्वरया समेने ॥६३॥

तेनेति । अवितथं यथार्थं सून्दरं प्रियवचनं यस्य तेनाजेन स्वनोः
 पुत्रस्य बालत्वाद्वाज्याचमत्वादित्यर्थः प्रियायाः इन्दुमत्याः सादृश्यं
 वस्त्रनरगतमाकारसाम्यं प्रतिक्षतिश्चित्तं तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः
 क्षणभङ्गुराः ये समागमोत्सवाः तैश्च कथञ्चित् क्षणिकेण अष्टौ समाः
 वत्सराः । संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यमरः ।
 परिगमिताः अतिवाहिताः । उक्तञ्च । वियोगावस्थाम्बु प्रियजनसदृ-
 चानुभवनां ततश्चित्तं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुप-
 गतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यधितमनसां कोपि कथितइति ।
 प्रकृते सादृश्यादितिवयामिधानं तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरस्युपलक्षणम् ।
 महर्षिणी वृत्तमेतत् ॥ ६२ ॥

तस्येति । शोकएव शङ्कुः कीलः । शङ्कुः कीले शिवे चेति विश्वः ।
 तस्याजस्य हृदयं लक्षप्ररोहः सौधतलमिव प्रसह्य वलात् किल विभेद ।
 सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्यमप्रति समाधेयं
 तं शोकशङ्कुं रोगपर्यवसितं प्रियाया अनुगमने त्वरयोक्तव्यया लाभं

सम्यग्विनीतमर्थं^{१२} वर्महरं^{१३} कुमारं^{१४}
 मादिश्य^{१५} रक्षणविधौ^{१६} विधिवत् प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं^{१७} सुसुक्ष्मं^{१८}
 प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्वसव ॥ ६४ ॥
 तीर्थं^{१९} तोयव्यतिकरभवे^{२०} जह्नुकन्याशरखो
 देहत्यागात्^{२१} मरणानालेख्यमासाद्य^{२२} सद्यः ।

मन तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तन्माप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्य-
 तेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सम्यगिति । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं निसर्गसंस्काराभ्यां विन-
 यवन्तं वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणार्हवयस्कः । वयसि चेत्यच्-
 प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यं
 यथाशास्त्रमित्यर्थः । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । आदिश्य त्रिदुष्य
 रे नेणोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं
 सुसुक्ष्मं जिह्वास्तुः सन् प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स वसव ।
 प्रायश्चानशने मृत्यौ तल्यत्राहल्ययोरपीति विश्वः । अत्र पुराणवचनं
 समासतो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुस्त्रिकित्स्यैर्महारोगैः पीडि-
 तो वा भवेत्तु यः । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आत्रा-
 च्छरणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्याद-
 नशनं तथा । एतेषामधिकारोऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ
 नारीणां सर्ववर्षेषु सर्वदेति । अनयोर्वसन्तिलकाच्छन्दः तल्लक्षणम्
 उक्ता यसन्तिलका तमजाजगौ ग इति ॥ ६४ ॥

तीर्थइति । असावजो जह्नुकन्याशरखो स्तोयानां जलानां व्यति-
 करेण सम्भेदेन भवे तीर्थं गङ्गाशरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्यएवमर-
 गणनायां लेख्यं लेखनम् । तयोरेव कृत्यत्तखलर्थाइति भावार्थे ख्यत्

८ सर्गः

रघुवंशम् ।

३१७

किं विक्षीष्टमकान्तया

पूर्वाकाराधिकतररुचा 'सङ्गतः' कान्तयासौ'
लीलागारेष्वरमवत पुनर्नन्दाभ्यन्तरेषु ॥ ६५ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अजविलापोनाम अष्टमः सर्गः ।

प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य पूर्वस्मादाकारादधिकतरा रुक् यस्याः तथा
कान्तया रमण्या सङ्गतः सन् नन्दनस्य इन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेषु अन्त-
र्वर्त्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमव । यथाकथञ्चित्तीर्थेष्ट
स्निग्धं देहत्यागं करोति यः । तस्यात्सघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्य
पीति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ता छन्दः तल्लक्षणं मन्दाक्रान्ता जलधिपङ्क-
गैर्मे भनौ ताङ्गुरु चेदिति ॥ ६५ ॥

इति श्रीनहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सङ्गीवनीसमाख्यायाम् अष्टमः सर्गः ।

तवमः सर्गः ।

'पितॄरनन्तरमुत्तरकोशलान्'
 निरुक्ता ७ दूषणम् ७ निरिच्छित्वात्
 समधिगम्य' समाधिजितेन्द्रियः ।
 दशरथः प्रशशास महारथो
 दुःखिन्द्रियः ७ निरिच्छित्वात् ७ मत्तदुक्ते
 यमवतां भवतोच्च धुरि स्थितः ॥ १ ॥
 अधिगतं विधिवद्युत्पालयत'
 ७ निरिच्छित्वात् ७ मत्तदुक्ते
 प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

एकलोचनमेकाङ्घ्रिं सार्द्धलोचनमन्यत ।

नीलाङ्घ्रिं नीलकण्ठाङ्घ्रिं महः किमपि मन्महे ॥

पितृरिति । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । समाधिर्नियमे ध्याने
 इतिकोपः । यमवतां संयमिनाम् अवतां रक्षता च धुरि अत्र स्थितो
 महारथः । एको दश महस्त्राणि योधयेत् यस्तु धन्विनाम् । शस्त्र-
 शास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते । दशरथः पितृरनन्तरम् उत्तर
 कोशलान् जनपदान् समधिगम्य प्रशशास । अत्र मनु । चतुर्थस्य
 परोधर्मः प्रजानां परिपालनमिति । द्रुतविलम्बितमेतदृष्टत् तद्वक्ष्यं
 द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति ॥ १ ॥

अधिगतमिति । अधिगतं प्राप्तम् आत्मकुलोचितं स्वकुलागतं सन-
 गरं नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृति-

अभवदस्य ततांगुणवत्तरं
^{उत्तं किं० प्रमे०} ^{किं वि० शि० प्र० म्}
 सनगरं नगरम्भूकैरोजसः ॥ २ ॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः
^{क० म०}

समयवर्षितया कृतकर्मणां ।
^{कि० प्र० म०}

बलनिषेदनमर्थपतिञ्च तं
^५ ^{किं वि० शि० प्र० म०} ^{११}

अमनुदं मनुदखडधरान्वयम् ॥ ३ ॥

जनपदे न गदः पदमादधा
^{१०} ^{तत्} ^८ ^६

वलिभवः कुतएव सपत्नजः ।

शब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाङ्गोवलीवर्दन्यायेन जानपद-
 मात्रम् उच्यते । यदुयस्माद्विधिवद्यथाशास्त्रमपालयत् ततो हेतोः
 रम्भं करोतीति रम्भकरः रम्भहेतुरित्यर्थः । वज्रोहेतुताच्छीलानु-
 लोम्बेध्विति टप्रत्ययः । नगस्य रम्भकरः नगरम्भकरः कुमारः । कुमारः
 क्रौञ्चदारणइत्यमरः । तदोजसस्तत्तल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणव-
 त्तरमभवत् तत् पौरजानपदमखडलं तस्मिन्नतीव सक्तसमूहित्यर्थः
 ॥ २ ॥

उभयमिति । मनस ईषिणोमनीषिणो विद्वांस । ष्टपोदरादि-
 त्वात् साधुः । बलनिषेदनम् इन्द्रं दखडस्य धरो राजा मनुरिति यो
 दखडधरः सएवान्वयः कूटस्थोयस्य तमर्थपतिं दशरथं चेत्युभयमेव सम-
 येवचरे जलं धनं च वर्धतीति समयवर्षी तस्य भावेन समयवर्षितया
 हेतुना वतकर्मणां स्वकर्मकारिणां नुदतीति नुदम् । इगुपधञा प्रीति-
 करः कङ्कति कप्रत्ययः । अस्य नुदं अमनुदम् । किवन्तये नपुंसक
 लिङ्गेनोभयशब्देन सामानाधिकरत्य न स्यादिति । वदन्ति ॥ ३ ॥

जनपदइति । शमरते शान्तिपरे अमरतेजसि अजनन्दने दशरथे

^{११} च्छिति^{१२} रभत^{१३} फलवत्^{१४} जगन्^{१५}न्दने^{१६}
^{१७} शसरते^{१८} सरते^{१९} जसि^{२०} पार्थिवे^{२१} ॥ ४ ॥
 दशदिगन्तजिता^{२२} रघुणा^{२३} यथा^{२४}
 त्रियसपुष्यदुजन^{२५} ततःपरं^{२६} ।
 तमधिगम्य^{२७} तथैव^{२८} पुनर्वक्षौ^{२९}
 न न^{३०} सहीनसहीनपराक्रमसु^{३१} ॥ ५ ॥
 समतया वसुष्टष्टिविसर्जनै^{३२}
 नियमदादसताञ्च नराधिपः ।
 अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ^{३३}
 सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६ ॥

पार्थिवे ष्ठिव्याः ईश्वरे सति । तस्येश्वर इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे
 देशे गदोव्याधिः । उपताप रोगव्याधिगदामया इत्यमरः । पद नादधे
 नाचक्रामेत्यर्थः सपलजः शत्रुजन्यः अभिभवः कुतएव असस्मावितएवे-
 त्यर्थः च्छितिः फलवत्त्वभूञ् ॥ ४ ॥

दशेति । मही दशदिगन्तान् जितवानिति दशदिगन्तजित् तेन
 रघुणा यथा त्रियं कान्तिमपुष्यत् ततःपरं रघोरनन्तरम् अजेन च
 त्रियसपुष्यत् । तथैव अहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमोयस्य तं
 अनूनपराक्रमं तं दशरथम् इनं स्वायिनम् अधिगम्य पुनर्न वभाविति
 न वभावित्यर्थः । द्वौ नजौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ५ ॥

समतयेति । नराधिपोदशरथः समतया समवर्त्तित्वेन मध्यस्थत्वे-
 नेत्यर्थः वसुष्टष्टेर्धनष्टष्टेर्विसर्जनैः असतां दुष्टानां नियमनान्निष्पत्त्याञ्च
 सवरुणौ वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुबेरौ यमकुबेर वरुणान्

न ऋगयाभिरतिर्न दुरोदरं ,
 न च शशिप्रतिमाभरणं मध्व ।
 तमुदयाय न वा नवयौवना
 प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ९ ॥
 न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे
 न वितथा परिहासकथास्तपि ।
 न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-
 ग्परुषा परुषाक्षरमीरिता ॥ ८ ॥
 ॐ विदिष्यते

यथासंख्यमनुययौ अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणापसरम् अरुण-
सारथिं स्तूर्यम् अनुययौ ॥ ६ ॥

तस्य व्यसनासक्तिर्नासीदित्याह

नेति । उदयाय यतमानमभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणां तं दृशरथं ऋग-
याभिरतिराखेटव्यरुनं नापाहरत् नाचकर्म । आक्षोदनं ऋग्व्यं स्याटा-
खेटो ऋगया स्त्रियामित्यमरः । इष्टमा समन्नाडुटरमस्येति दुरोदरं
द्यूतं न चापाहरत् । दुरोदरोद्यूतकारे पयो द्यूते दुरोदरमित्यमरः ।
शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बम् आभरणां यस्य तन्मधु नापाहरत् । नेति
पटच्छेदः वाशब्दः रुमुञ्जये । नवयौवना नवं नूतनं यौवनं तारुण्यं
यस्यास्तादृशी प्रियतमा स्त्री नापाहरत् । जातावेक वचनम् । अत्र
ननुः । पानमद्यः स्त्रियश्चेति ऋगया च वद्याक्रमम् । एतत् कष्टतमं
निद्याह्वतृष्णं कामजे गयो इति ॥ ७ ॥

नेति । तेन राज्ञा प्रभवति प्रभौ सति वारुषेऽपि कृपणादीना वाक्
नेरिता नोक्ता परिहासकथास्तपि वितथा अमृता वाक् नेरिता, किञ्च
अपरुषा रोषन्मूढ्येन तेन सपत्नजनेष्वपि परुषाक्षरं निष्टुराक्षरं वद्या

उदयमस्तमयञ्च रघुवह्ना
 दुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
 स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्
 सुहृदयो हृदयः प्रतिगर्जताम् ॥ ९ ॥
 अजयदेकरथेन स मेदिनी
 सुदधिनेमिसधिज्यशरासनः ।
 जयमघोषयदस्य तु केवलं
 गजवती जवती ब्रह्मया चमूः ॥ १० ॥

तथा वाक् नेरिता किमुतान्यवेति सर्वत्रापि शब्दार्थः । किन्तुदीना
 सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥ ८ ॥

उदयमिति । वसुधाधिपा राजानः उद्वहतीत्युद्वहोनायकः पचा
 द्यर् रघूणामुद्वहोरघुनायकस्तस्माद्रघुनायकात् उदयं वृद्धिम् अस्तमयं
 नायं चेत्तुभयमानशिरे लेभिरे । कुतः हि यस्मात् स दशरथो निदेश-
 माज्ञाम् अलङ्घयतां योमनं हृदयमस्येति सुहृन्निवमभूत् । सुहृदुहृदौ
 निवामित्वयोरिति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्धिनाम् अयद्व
 हृदयं यस्येति अयोहृदयः कठिनचित्तोऽभूत् आज्ञाकारिणो रक्षति
 अन्यान्मारयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अजयदिति । अधिज्यशरासनः स दशरथः उदधिनेमिं समुद्र
 वेष्टनान् मेदिनीमेकरथेनाजयत् स्वयमेकथेनाजैषीदित्यर्थः । गजवती
 गजयुक्ता जवेन तीव्राः जवाधिकाः हयाः यस्याः सा चमूस्तु अस्य
 नटस्य केवलं जयमघोषयन् अग्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरुपकरण
 नात्वमिति भावः ॥ १० ॥

अवनिमेकरथेन वरूथिना
 जितवतः किल तस्य धनुर्भृतः ।
 विजयदुन्दुभितां ययुरर्षवा
 धनरवा नरवाहनसम्पदः ॥ ११ ॥
 शमितपक्षवलः शतकोटिना
 शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।
 स शरदृष्टिसुचा धनुषा द्विषां
 खनवता नवतामरसाननः ॥ १२ ॥
 चरणयोर्नखरागसम्पद्विभि-
 र्मुकुटरत्नमरीचिभिरसृशन् ।

अवनिमिति । वरूथिना गुम्फिता । वरूथोरथगुम्फित्यां तिरौ-
 धत्ते रथस्थितिमिति सञ्जनः । एकरथेन अवनिं जितवतो धनुर्भृतो
 नरवाहनसम्पदः कुबेरश्रीकस्य तस्य दशरथस्य धनरवाः भेषसमघोषाः
 अर्षवाः विजयदुन्दुभितां ययुः अर्षवान् विजयीत्यर्थः ॥ ११ ॥

शमितेति । पुरन्दरः इन्द्रः शतकोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन
 वज्रेण शिखरिणां पर्वतानां शमितपक्षवलः विनाशितपक्षसारः नव-
 तामरसानन नवपङ्कजाननः । पङ्केरुहन्तामरसमित्यनरः । स दश-
 रथः शरदृष्टिसुचा खनवता धनुषा द्विषां शमितः नाशितः पक्षः
 सहायोवलञ्च येन स तघोक्तः । पक्षः सहायेऽपीत्यनरः ॥ १२ ॥

चरणयोरिति । शतशोऽनतयोऽखण्डितपौरुषं तं दशरथं मरुती-
 देवाः शतमखं यथा शतक्रवन्निव नखरागेण चरणनखकान्त्या सम्प-

नृपतयः शतशो मरुतो यथा
 शतमखं तमखण्डितपौरुपम् ॥ १३ ॥
 निवृत्ते स महार्णवरोधसः
 सचिवकारितवालसुताञ्जलीन् ।
 समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
 ननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४ ॥
 उपगतोपि च मण्डलनाभिता
 मनुदितान्यसितातपवारणः ।

द्विभिः सम्पादितर्द्धिभिः मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोरसृग्मन् प्रणोमु-
रित्यर्धः ॥ १३ ॥

निवृत्तइति । स दशरथः सचिवैः सम्प्रयोज्यैः कारिताः बाल
सुतानामञ्जलयोयैस्तान् स्वयमसम्भ्रुखागतानित्यर्धः अनलकान् हत मर्त-
कतया अलकसंस्कारभूत्यान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः । पत्नी
परिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः । समनुकम्प्यानुष्टुप्
अनलकानवमाम् अतकानगरात् अन्यूनां पुरीमयोभ्यां प्रति महार्णवानां
रोधसः पर्यन्तान्निवृत्ते । शरणागतवत्सल इति भावः ॥ १४ ॥

उपगतइति । अनुदितमनुच्छितम् अन्यत् स्वच्छत्वातिरिक्तं सिता
तपवारणं श्वेतच्छत्रं यस्य सः अनलदोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती
तेजःकाली यस्य स तथोक्तः श्रियं लक्ष्मी रन्ध्रे अन्यायालस्यादि रूपे
ब्रूते चलां चञ्चलामवेक्ष्यावलोक्य । श्रीर्हि केनचिन्मिथेया पुमांसं परि-
हरति । स दशरथो मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधान-
महीपतित्वमुपगतोऽपि चक्रवर्ती सन्नपीत्यर्धः । अथ नाभिस्तु जन्तुङ्गे
यस्य संज्ञा प्रतारिका । रणचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायञ्च ना पुनः ।

श्रियरुवेक्ष्य स रन्वचलामभू-
दनलसोऽनलसोमसमद्युतः ॥१५॥

तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं
पुरुषमात्मभवञ्च पतिव्रता ।

नृपतिमन्यसेवत देवता

सकमला कमलाघवमर्थिषु ॥१६॥

आद्यं च यमं दे त मनोर्मुख्यमहीपताविति केशवः । पाठान्तरे ।
अजितं नृपास्पदतस्तीति बुद्ध्या अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् विजितनिखिल-
जितव्योपि पुनर्जेतव्यान्तरवानिव जागरूकएवावातिष्ठतेत्यर्थः । द्वादश-
राजमण्डलन्त कामन्दकेनोक्तम् । अरिर्मित्वामरेर्मित्वं मित्वमित्वमतः-
परम् । तद्यारिमित्वानवञ्च विजिगीषो. पुरःसराः । पार्ष्णिप्राहस्ततः
पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ।
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमोटासीनन्तरः । अनुग्रहे संकृतयोः समर्थो-
व्यस्तयोर्वधे । मण्डलादहिरैतेपामुटासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे
संहताना व्यस्तानाञ्च वधे प्रभुरिति । अरिमित्वादयः पञ्च विजिगीषो.
पुरःसरा । पार्ष्णिप्राहाक्रन्द पार्ष्णिप्राहासाराक्रन्दासाराः इति
पृष्ठतः चत्वार । मध्यमोटासीनौ द्वौ विजिगीषुरेकदत्त्वेवं द्वादश-
राजमण्डलम् । तत्रोटासीनमध्यमोत्तरश्चक्रवर्त्ती दशरथश्चैतादृशिति
तात्पर्यार्थे ॥ १५ ॥

तस्मिन् । पत्न्यै व्रतं नियमो यस्याः सा पतिव्रता सकमला. कमल-
पद्मना देवता लक्ष्मीरर्धिषु विषयेऽलाववं लघुत्वरहितम् अपराङ्मुख-
मित्यर्थः. ककुत्स्थकुलोद्भवं तं दशरथम् आत्मभव पुरुषं विष्णुञ्च अपहाय
त्वत्ता अन्व्यं कं नृपतिमसेवत कल्पि नासेवतेत्यर्थः । विष्णाविव विष्णु
तस्ये तस्मिन्नपि त्रीः स्त्रिराभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥

तमलमन्त पतिं पतिदेवताः

शिखरिणासिव सागरमादगाः ।

मगधकोशलकेकयासिनां

दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥१७॥

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्वभौ

तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिनीषुरिव प्रजाः

हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥१८॥

तमिति । पतिरेव देवता यासां ता पतिदेवताः पतिव्रताः मग-
धाश्च कोशलाश्च केकयाश्च तान् जनपटान् शासतीति तच्छासिनः तेषां
राज्ञां दुहितरः पुत्राः सुमित्राकौशल्याकैकेयदत्त्यर्थः । अत्र क्रमो न
विवक्षितः । अहितरोपितमार्गणं शत्रुनिखातशरम् । कदम्ब मार्गण-
शरादत्यमरः । तं दशरथं शिखरिणां व्रजाभ्यतां दुहितरः, आ सम-
न्तादपगच्छन्तीति अथवा आपेन अप्पुम्बन्धिना वेगेन गच्छन्तीति आपगा
इति चीरस्वामी । नद्यः सागरमिव, पतिं भर्तारमलमन्त प्रापुः
॥ १७ ॥

प्रियतमाभिरिति । अरीन् भ्रन्तीति अरिहा रिपुघ्नाः । हन्तेः
क्विप्-ब्रह्मणूणवृत्तेषु क्विविति नियमस्य प्रायिकत्वात् । यथाह न्यास-
कारः प्राथिकश्चायं नियमः क्वचिदन्यस्मिन्पदपदे दृश्यते मधुहा प्रायि-
कत्वञ्च वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मणूणस्य पुरस्तादपकर्षाह्वयतइति । तेषु
योगेषूपायेषु विचक्षणः दक्षः । योगः सन्नहनोपायध्यानरुद्धति
युक्तिष्वित्यमरः । इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथः तिसृभिः
प्रियतमाभिः सह, प्रजाः विनिनीषुर्विनेतृभिश्चुः तिसृभिः शक्तिभिः

स किल संयुगमूर्ध्निसहायतां
 सववतः प्रतिपद्य महारथः ।
 स्वभुजवीर्य्यसगापयदुच्छ्रितं
 सुरवधरवधूतभयाः शरैः ॥१६॥
 क्रतुषु तेन विसर्जितमौलिना
 भुजसमाहृतदिग्वसुना कृताः ।
 कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो
 वितमसा तमसाश्चर्यूतटाः ॥२०॥

प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह भुवमुपगतो हरिहयः इन्द्रव वनौ ॥
 ॥ १८ ॥

स इति । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्निरण कृणे सववतः इन्द्रस्य
 सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभयाः निवर्त्तितवासाः सुरवधूः
 उच्छ्रितं स्वभुजवीर्य्यम् अगापयत् किल खलु । गायतेः शब्दकर्मत्वा-
 इतिबुद्धीत्यादिना सुरवधूनामपि कर्मत्वम् ॥ १६ ॥

क्रतुष्विति । क्रतुष्वश्वमेधेषु विसर्जितमौलिना अवरोपितकिरी-
 टेन । यावद्यज्ञमध्वर्युरेव राजा भवतीति राज्ञश्चिह्नत्यागविधाना-
 दित्यभिप्रायः । मौलिः कीरीटे धस्त्रिल्लइति विश्व । भुजसमाहृत
 दिग्वसुना भुजासर्जितदिगन्तसम्यटा । अनेन चतुर्विधस्य विजितनि-
 ल्युक्तं नियमार्जितधनत्वं सद्भिन्नियोगकारित्वञ्च सूच्यते । वितमसा
 तमोगुणरहितेन तेन दशरथेन तमसा च शरयूश्च नद्यौ तयोन्मटाः
 कनकयूपानां समुच्छ्रवेण समुद्रमनेन गोभिनः कृताः । कनकमयत्पद्म
 दूमानां शोभायं विध्यभावात् । हेमयूपस्तु गोभिर्कृदिति दाटन ॥२०॥

अजिनदण्डमृतं कुशमेखलां
 यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
 अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षिता
 मसमभासमभासयदीश्वरः ॥ २१ ॥
 अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः
 सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
 नमयति स्म स केवलमुन्नतं
 वनमुचे नमुचेरख्ये शिरः ॥ २२ ॥

अजिनेति । ईश्वरो भगवान् अष्टमूर्तिः अजिनं कृष्णाजिनं
 दण्डमौदुम्बरं विभर्त्सति ताम् अजिनदण्डमृतं कृष्णाजिनं
 दीक्षयति औदुम्बरं दण्डं यजमानाय प्रयच्छतीति वचनात् । कुश-
 मयी मेखला यस्यास्तां कुशमेखलां शरमयी मौडी वा मेखला तथा
 यजमानं दीक्षयतीति विधानात् । प्रकृते कुशग्रहणं क्वचित् प्रतिन्धि
 दर्शनात् कृतम् । यतगिरं वाचंयमां वाचं यच्छतीति श्रुतेः । मृग-
 शृङ्गं परिग्रहः कण्डूवनसाधनं यस्यास्तां कृष्णविषाणया कण्डूयतइति
 श्रुतेः । अध्वरदीक्षितां संस्कारविशेषयुक्तां तनुं दाशरथीमधिवहनं
 अधितिष्ठन् सन् असना भासा दीप्तयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा
 अभासयत् भासयति स्म ॥ २१ ॥

अवभृथेति । अवभृथेन प्रयतोनियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रम-
 णोचितः देवसमाधिष्ठानार्हः स दशरथः उन्नतं शिरौ वनमुचे जलव-
 र्धिणे । जलं नीरं वनमिति शाश्वतः । नमुचेरख्ये केवलमिन्द्रादेव,
 नमयति स्म न कस्यैचिरन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥ २२ ॥

असकृदेकरथेन तरस्त्रिणा
 हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।
 दिनकराभिमुखा रणरेणवो
 रुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥२३॥
 अथ समावृते कुसुमैर्नवै
 स्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
 यमकुवेरजलेश्वरवज्जिणां
 समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥२४॥

असकृदिति । एकरथेनाद्वितीयरथेन तरस्त्रिणा बलवता हरि-
 हयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेन असकृद्दृष्टो दिनकरस्याभि-
 मुखाः अभिमुखस्थिता इत्यर्थः रणरेणवः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण
 रुधिरे निवारिताः ॥ २३ ॥

अथेति । अथ यमकुवेरजलेश्वरवज्जिणां धर्मराजधनदवकृणा-
 नरेन्द्राणां मना धूर्मारो यस्य स समधुरः माध्यस्थवितरणमन्त्रियम-
 नैश्वर्यैस्तुल्यकश्च इत्यर्थः । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । तं समधु-
 रन् अञ्चितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव
 मधुर्यन्तः । अथ सुप्परसे मधुः दैत्ये चैत्रे वरुणे च मधुरिति विश्वः ।
 नवैः कुसुमैरुपनञ्चितं मन् समावृते समागतं । रिक्तहस्तेन नोभे-
 दाद्राजानं देवतां सुकृमिति वचनात् सुप्परसेतोरग्लानं सेवितुं साग-
 त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

जिगमिषुरिति । धनदाभ्युषिता कुबेराधिष्ठिता दिशं जिगमिषुः
 गन्तुमिषुः रघुमुजा राराधिना अरुणेन परिदर्शितमाह्वनः निदर्शित-

जिगमिषुर्द्विनदाध्युषितां दिशं
 रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
 दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै
 विमलयन्मलयन्मगमत्यजत् ॥ २५ ॥
 कुसुमजन्म ततो नवपल्लवा
 स्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
 इति यथाक्रममाविरभून्मधु
 द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २६ ॥
 नयगुणोपचितामिव भूपतेः
 सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

तान्धोरविः हिमस्य निग्रहैः निराकरणैर्दिनमुखानि प्रभातानि विमलय-
 यन् विशदयन् मलयं नगं मलयचलमत्यजत् दक्षिणां दिशमलाक्षी-
 दित्यर्थः ॥ २५ ॥

कुसुमेति । आदौ कुसुमजन्म ततो नवपल्लवाः तदनुः । अनूर्लक्षणे
 इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्प-
 दानां कोकिलानाञ्च कूजितमित्येवंप्रकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य
 द्रुमवती द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुः वसन्तः आविरभूत् ।
 केषाञ्चित् द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात् केषाञ्चित् कुसुमप्राथम्याच्चेत्
 क्रमस्य दृष्टविरोधः ॥ २६ ॥

नयेति । नयोनीतिरेव सुखः तेन अथवा नयेन सुखैः शौर्यादि-
 निश्च उपचिताम् । सताम् उपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकार फलां

अभिययुः सरसो मधुसन्मृतां
 कमलिनीमलिनीरपतन्त्रिणः ॥२७॥
 कुसुममेव न केवलमार्त्तवं
 नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।
 किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां
 मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८ ॥
 विरचिता मधुनोपवनश्रिया
 मभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
 मधुलिहां मधुदानविशारदाः
 कुरवका रवकारणतां ययुः ॥ २९ ॥

भूपतेर्दृग्वरस्य प्रियमर्धिनइव मधुना वसन्तेन सम्मृता सम्यक् पुष्टं
 सरसः सम्बन्धिनीं कमलिनी पद्मिनीम् अलिनीरपतन्त्रिणः अन्वयो-
 भङ्गाः नीरपतन्त्रिणोजलपतन्त्रिणो हंसादयश्चाभिययुः ॥ २७ ॥

कुसुममिति । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तयम् । ऋतरण्दत्यण् । नवं
 प्रत्ययमशोकतरोः केवलं कुसुममेव स्मरदीपनम् उद्दीपनं न, किन्तु
 विनादिनां मदयिता मदजनकः दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रस-
 वोऽपि पल्लवसन्तानोऽपि स्मरदीपनः अभवत् ॥ २८ ॥

विरचिताइति । मधुना वसन्तेन विरचिताः उपवनश्रियाम् अभि-
 नयाः पत्रविशेषकाः पत्ररचनाइव स्थिताः मधुना मजरन्दानां दाने
 विशारदाः चक्षुराः कुरवताः तरयो मधुलिहां मधुपाना रज कारणता
 ययुः भङ्गाः कुरवकारां मधुनि पीत्वा जगुरिर्द्धः । दानप्रौढान्
 अर्पितानाः स्तनन्तीति भावः ॥ २९ ॥

सुवदनावदनासवसम्भृत
 स्तदनुवादिगुणः कुसुमोज्ज्वलः ।
 मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपै
 वकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३० ॥
 उपहितं शिशिरापगमश्रिया
 मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
 प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं
 प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥
 व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं
 जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।

सुवदनेति । सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमद्येन सम्भृतोजनितः ।
 तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः । तस्यासवस्यानुवादी सदृशो रुर्यो यस्य
 तदनुवादिगुणः कुसुमोज्ज्वलः कर्त्ता मधुलोलुपैः आयतपङ्क्तिभिः दीर्घ
 पङ्क्तिभिर्मधुकरैः मधुपैः करणैः वकुलं वकुलवृक्षम् आकुलमकरोत्
 ॥ ३० ॥

उपहितमिति । शिशिरापगमश्रिया वसन्तलक्षणा किंशुके पला-
 शवृक्षे । पलाशः किंशुकः पर्यायत्वमरः । उपहितं दत्तं मुकुलजालं
 कुलसंघतिः मदेन यापितलज्जया अपसारितत्वपया प्रमदया प्रण-
 यिनि प्रियतले उपहितं नखक्षतमेव मण्डनं तदिव अशोभत ॥ ३१ ॥

व्रणोति । व्रणोर्दन्तक्षतैः, गुरुभिर्दुर्द्वैरैः प्रमदानामधरैरधरोष्ठैः,
 दुःसहं हिमस्य व्यथाकरत्वादसह्यं जघनेषु निर्विषयीकृता निरव-

न खलु तावदशेषमपोहितं
 रविरलं विरलं छतवान् हिमम् ॥३२॥
 अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
 मलयमारुतकम्पितप्रल्लवा ।
 अमद्यत् सहकारलता सनः
 सकलिका कलिकामजितामपि ॥३३॥
 प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः
 प्रविरलाइव सुग्धवधूकथाः ।
 सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः
 कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥३४॥

काशीकता मेखला येन तत् शैत्यान्त्याजितमेखलमित्यर्थः एवंभूतं हिमं
 रविस्तावदा वसन्तादशेषं निःशेषं यथा तथा अपोहितं निरसितं
 नानं खलु न शक्नोति, किन्तु विरलं छतवान् तन्नूचकार ॥ ३२ ॥

अभिनयानिति । अद्य चतलताया नर्तकीगमाधिरभिधीयते ।
 अभिनयान् अर्थव्यङ्ग्यान् व्यापारान् । व्यङ्ग्याभिनयौ समापित्यमरः ।
 परिचेतुमभ्यसितम् उद्यतेय स्थिता, कुतः, मलयमारुतेन कम्पित
 पद्मना पद्मगन्धेन हृन्मोगन्धते, मकलिका मकोरका । कलिका
 कोरकः पुमानित्यमरः । मङ्गलारलता कलिः कलहोद्देश्योच्यते ।
 लनिः स्यात् कल्पे शूरे कलिरन्यदग्रे युधीति शिङ्गः । काशीरागः
 तञ्जितामपि जितरागद्वेषागाम्भीत्यर्थः सनोत्सद्यत् ॥ ३३ ॥

मरुमिति । सुरभिर्गन्धोदासां तासु सुरभिर्गन्धिषु । गन्धस्यै-
 तीत्यारः । सुरमान्नासां सहातानि सुरभिः तासु वनराजिषु

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
 कुसुमकोमलदन्तरुचोवभुः ।
 उपवनान्तलताः पवनाहृतैः
 किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥
 ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं
 सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
 पतिषु निर्विविष्टुर्मधुमङ्गनाः
 स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

वनपङ्क्तिषु अन्यन्तताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषु दीरिताः उक्ताः
 अतएव मिताः परिमिताः गिरः आलापाः प्रविरलाः भौग्धरात्
 स्लोकोक्ताः मुग्धवधूनां कथाः वाचद्वा शुचुविरे श्रुताः ॥ ३४ ॥

श्रुतीति । श्रुतिसुखाः कर्णमधुराः भ्रमरस्वनाएव गीतयो यासां
 ताः, कुसुमान्येव कोमलादन्तरुचोदन्तकान्तयो यासां ताः अनेन सस्त्रि-
 तत्वं विवक्षितम् उपवनान्तलताः पवनेनाहृतैः कन्धितैः किसलयैः
 सलयैः साभिनयैः । लयशब्देन लयानुगतोऽभिनयोलक्ष्यते उपवनान्ते
 पवनाहृतैरिति सक्रियत्वाभिधानात् । पाणिभिरिव वभुः । अनेन
 लतानां नर्तकीसाम्यं गम्यते ॥ ३५ ॥

ललितेति । अङ्गनाः ललितविभ्रमवन्धविचक्षणं सधुरविलास
 घटनापटुतरं सुरभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जित
 वकुलपुष्पम् । अथ केसरे वकुलद्रव्यमरः । स्मरस्य सखायं स्मरसखं
 स्मरोद्दीपकमित्यर्थः मधुं मद्यम् । अर्द्धञ्चार्द्धाः पुंसि चेति पुल्लिङ्गता
 उक्तञ्च । मकरन्दस्य मद्यस्य मात्स्यकस्यापि वाचकः । अर्द्धञ्चार्द्धाटिगणे
 घाटात् पुंनपुंसकयोर्मधुरिति । पतिषु विषये रसखण्डनवर्जितम्

गुग्गुभिरे स्मितचारुतराननाः
 स्त्रियइव स्रथशिञ्जितमेखलाः ।
 विकचतामरसा गृह्णी दीर्घिकाः
 मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥ ३७ ॥
 उपययौ तनुतां सधुखण्डिता
 हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।
 सदृशमिष्टसमागमनिर्घृतिं
 वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

अनुरागभङ्गरहितं यथातथा निर्जिवियुः परस्परानुरागपूर्वकं
 पतिभिः सह पपुरित्वर्थः ॥ ३६ ॥

गुग्गुभिरद्भति । विकचतामरसाः विकसितकमलाः, मदेन कलाः
 अत्रलमधुरं ध्वनलः उटकलोलविहङ्गमाः जलप्रियपक्षिणोक्तमादयो
 यान्ता मदकलोदकलोलविहङ्गमाः गृहेषु दीर्घिकाः वायः स्मितेन
 चारुतराणि आननानि यामांताः श्लयाः शिञ्जिताः मुखरा मेखलाः
 यामांताः । शिञ्जितेति कर्त्तरि क्तः । स्त्रियइव गुग्गुभिरे ॥ ३७ ॥

उपययानिति । सधुना सधुसमयेन खण्डिता ह्यासं गमिता ।
 कीदृशे तनुत्तरादगे रात्रयः । खण्डिताख्या च नायिका ध्वन्यते ।
 हिमकरोदयेन चन्द्रोदयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य वक्रस्य च छविर्य-
 स्याः ता रजन्येव वधूः सदृशमागमनिर्घृतिं प्रियरङ्गमनुखम् अनितया
 अपाप्रया । इत्थन्तौ इतिधातोः कर्त्तरि क्तः । वनितया सदृशं तद्वत्
 तनुता नूनता काश्ये शोभयथौ । ३८ ॥

३३६

रघुवंशम् ।

६ सर्गः

अपगत उषारो हिमं
मया अप उषार लस्य जावु
अप नुकर नातदी
कि विशिष्टे अपुभि

अपतुषारतया विषदप्रभैः
विशिष्टे अपुभि

सुरतसङ्गपरिभ्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिः
कि विशिष्टे अपुभि

हिमकरोमकरोजितकेतनम् ॥ ३९ ॥

उत उताशनदीप्तिवनश्रियः
नलि

प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।

यवतयः कुसुमं दधुराहितं
तत्

तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥
कि विशिष्टे उकमे

अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः
कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

अनेति । हिमकरश्चन्द्रः अपतुषारतया अपगतनीहारतया विषदप्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिभ्रमनोदिभिः सुरतरङ्ग खटहरारिभिरयुग्भिः किरणैः मकरोजितकेतनं मकरेशोर्जितं केतनं ध्वजो यस्य तं लम्भायकाशत्वादुच्छ्रितध्वजमित्यर्थः कुसुमचापं कामम् अतेजयत् । तिजनिशानद्विति धातोर्ध्वनासुड् । सहकारिणाभात् कामोपि तीक्ष्णोऽभूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उतेति । उत उताशनदीप्ति आज्यादिप्रज्वलिताग्निप्रभं यत् कुसुमं कणिकारमित्यर्थः वनश्रियः उपवनलक्ष्मणाः कनकाभरणस्य प्रतिनिधिरभूदिति शेषः । दलेषु केसरेषु च पेशलं सुकुमारपत्र किञ्जल्कमित्यर्थः आहितं प्रियरितं शेषः तत् कुसुमं युवतयोऽलके कुन्तले दधुः ॥ ४० ॥

अलिभिरिति । अञ्जनविन्दुमनोहरैः कज्जलकणसुन्दरैः कुसुमपङ्क्तिषु निपतन्ति ये तैः अलिभिः अङ्कित, चिह्नितः तिलकः श्रीमान्

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदाभिव ॥ ४१ ॥

अमद्यन्मधुगन्धसनाद्यया

किसलयाधरसङ्गतया मनः ।

कुसुमसन्धतया नवमल्लिका

स्मितरुचा तरुचारुत्रिलासिनी ॥ ४२ ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः

श्वरालम्बप्रदैश्च यवाङ्कुरैः ।

नाम वृत्त । तिलकः चुरकः श्रीमान् इत्यमरः । वनस्थली तिलकी
प्रिगेपकः । तमानपत्तिलकचित्कार्णा प्रिगेण्कम् । द्विती यञ्च तुरी-
यङ्ङे न च्चियानित्यमरः । प्रमदाभिव न शोभयति स्मेति न खलु अपि
त्वगोभयदेपेत्यर्थः । लट् स्मे इति स्मग्ङ्योगात् भृतार्थे लट्
॥ ४१ ॥

प्रमदयति इति । तरुचारुत्रिलासिनी तुरी. पुंसश्च चारुत्रिलासिनी
नवमल्लिका ममलाख्या लता । ममला नवमल्लिकेत्यमरः । मधुनो
मकरन्दस्य मद्यस्य च मन्धेन मनाद्यया मन्धप्रधानयेत्यर्थः । किसलय
सेवाधरन्ध्र इत्यतया प्रकृतरागयेत्यर्थः । तरुमैः मम्भृतया मम्भादि-
तया पुञ्जुनटपयेत्यर्थः स्मितरुचा ह्यालज्जान्त्यः मनः । पश्यतमिति शेषः
प्रमदयत । ४२ ॥

यदमेति । तिलासिनी तिलकसन्धीयाः रक्षणाः । यैः प्रमदयेत्या-
दिना दिङ्गुण्यर्थः । यदमेत्यादौ नातकस्य निषेधनि तिर-
शुच्येतीति यदमेत्यादौ निषेधिनः तैः पुञ्जुनटपदेनात् तद्वगुणै-

परभृताविरुतैश्च विलासिनः

स्वरवलैरवलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितावयवा^{किविशिष्टमंजरी} शुचिभिः^६ कणैः^७

रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी^{किञ्चिद्वृत्तीर्जरी} ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी^३

तिलकजालकजालकमौक्तिकैः^१ ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं^२ मदनस्य^३ धनुर्धृतः^४

ऋविकरं^५ सुखचरणं^६ तु श्रियः^७ ।

कुसुमकेसररेणुमलित्रजाः^८

सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः^९ ॥ ४५ ॥

रित्यर्थः । तमन्वत्यनुवध्नाति तच्छीलननिषेधति । तस्येवानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचका इति दण्डी । अंशुकरस्वरैः अरण्येषु कर्णेषु लक्ष्य-पटैः निवेशितैमित्यर्थः यवाङ्कुरैश्च परभृताविरुतैः कोकिलाकूजितैश्चेत्येतैस्वरवलैः कामसैन्यैः अवलाखेकएव रसोरागोयेषां ते अवलैकरसाः स्त्रीपरतन्त्राः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितेति । शुचिभिः शुभ्रैः कणैरजोभिरुपचितावयवा पुष्टावयवा अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकदृशोत्था मञ्जरी अलक्षेप यज्जालकमभरणविशेषः तस्मिन् मौक्तिकैः सदृशकान्तिरलक्ष्यत । भङ्गसङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजाडमिवालक्ष्यतेति वाक्यार्थः ॥ ४४ ॥

ध्वजेति । अलित्रजाः पटपदनिवहाः धनुर्धृतोधानुष्कस्य मदनस्य कामस्य ध्वजपटं पताका तम् ऋविक्रियोवसन्तलक्ष्मणाः ऋविकरं

अनुभवन्नवदोलन्तूत्सवं
 पटुरपि प्रियकरुजिघृक्षया ।
 अनयदासनरञ्जुपरिग्रहे
 भुजलतां जडताभवलाजनः ॥ ४६ ॥
 त्यजत मानमलं वत विग्रहै
 र्न पुनरैति गतं चतुरं वयः ।
 परभृताभिरितीव निवेदिते
 स्मरन्ते रमन्ते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

शोभाकरं सुग्वच्छूणं सुखालङ्कारचूर्णभूतं सपवनोपवनोत्थितं सपवनं
 पवनेन सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितं कुसुमाना केरुरेषु किञ्चल्लेषु
 यो रेणुः तन्नन्द्युः अन्वगच्छन् । यातेर्नङ् ॥ ४५ ॥

अनुभवन्निति । ननु टोला प्रेक्षा यस्मिन् तं नयटोलसूक्ष्मवम्
 अनुभवन्नवलाजनः पटुरपि निपुणोपि प्रियकरुस्य जिघृक्षया यही-
 तमानिङ्गितमिच्छया आसनरञ्जुपरिग्रहे पीठरञ्जुग्रहणे भुजलतां
 नाञ्जलतां जडतां शैथिल्यं इनयोरभेदः अनयत् टोला क्रीडाम् पवन-
 भयनाटितकेन प्रियकरुजिघृक्षयादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्यजतेति । वतेश्वानन्वये । खेटानुकम्पासन्नोपविस्मयामन्वये
 पतेत्यरः । वत अङ्गनाः मानं कोपं त्यजत । तदुक्तं स्त्रीगीमीयांहतः
 कोपोमानोऽन्याकृष्टिनि प्रिये इति । विग्रहैर्दिवोर्धरलं विग्रहो न
 कार्य इत्यर्थः गतमतीतं चागरमुपभोगक्षनं ददोयौवनं पुनरैति नाग-
 पतीत्येवंप्रमे स्मरन्ते स्मरन्मिप्राये । ननुःकमे भावं क्तः । परभृ-
 ताभिः कोष्णिभिः निवेदितं इति वधूजनोरमन्ते स्म रेने कोष्णिना
 कृष्टिनादीपितस्मरः स्त्रीजनः आनमानभयाटियोऽदृष्टनसखेर्नदि-
 ल्लः । ४७ ।

अथ यथासुखमार्त्तवसुत्सवं
 समनुभय विलासवतीसखः ।
 नरपतिश्चकमे ऋगयारतिं
 स मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः ॥ ४८ ॥
 परिचयं चललक्ष्यनिपातने
 भयरूपोश्च तदिङ्कितबोधनम् ।
 अमजयात् प्रगुणाञ्च करोत्यसौ
 तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं मधुं मधुनातीति मधुमत् विष्णुः । सम्यदा-
 दित्वात् क्विप् । मधुर्वसन्तः कथ्नातीति मधः । पचाद्यच् । मनसो
 मथः मन्मथः तेषां सन्निभः सदृशः मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः स नरपतिः
 दशरथो विलासवतीसखः स्त्रीसहचरः सन् ऋतुः प्राप्नोऽस्यार्त्तवः
 तमुत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय ऋगयारतिं ऋगया विहारं
 चकमे आचकाङ्क्ष ॥ ४८ ॥

व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह

परिचयमिति । असौ ऋमया चललक्ष्याणि ऋगगवयादीनि तेषां
 निपातने परिचयम् अभ्यासं करोति । भयरूपोर्भयक्रोधयोः तदिङ्कित-
 बोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्कितस्य चेष्टितस्य मयाटिलिङ्गभूतस्य
 बोधनं ज्ञानञ्च करोति । तनुं शरीरं अमस्य जयात् निरासात् प्रगुणां
 प्रकृष्टलाघवादिगुणावर्ती च करोति । अतोहेतोः सचिवैरनुमतोऽनु-
 मोदितः सन् ययौ । सर्वज्ञैतद्युद्धोपयोगीत्यतः तदमेक्षया ऋगया-
 प्रवृत्तिर्ननु व्यसनितयेति भावः ॥ ४९ ॥

सृगवनोपगमक्षमवेपथत्
 विपुलकण्ठनिपक्षशरासनः ।
 गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभि
 नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५० ॥
 अथितमौलिरसौ वनमालया
 तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।
 तुरगवल्लानचञ्चलकुण्डलो
 विरुणचे रुरुचेष्टितसूमिषु ॥ ५१ ॥

एतेति । रगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य लमनर्चं वेपं
 विभर्त्सति न तथोक्तः रगव्यापिहारानुगुणमेधधारीत्वर्थः । विपु-
 लकण्ठे निपक्षशरासनोन्मथन्या ना सवितेव नृसविता पुरुषपद्येष्ट ।
 उपनितसमानः । स राजा अश्वखुरोद्धूतरेणुभिः गगनं वितानं
 तद्वत् अगदिसापरोत् गगनं नान्छयतेत्यर्थः । वितानं तच्छरन्दयो-
 गिति विद्यः । अथवा सवितानमित्येकं एतं सवितानमुद्धोचमहित-
 नितान्त्विति । अल्पं नितानमुद्धोच इत्यन्तरः ॥ ५० ॥

अथितेति । वनमालया वनपुत्रसजा अथितमौलिः बहुधरिच्छदः
 तरुणां पलाशैः पद्मैः नयनैः समानः तनुच्छदो धर्म यस्य न तथोक्तः
 इदं धर्मैः पलाशैः पद्मैः निधानं रगाटोना विदारार्थम् । तुरगस्य
 वल्लानेन गतिरिति च उल्लङ्घनोद्धोचो रगयो रकमिर्द्युग विद्येतेः
 रेशितः अरिता वा मुगमगासु गिरुणचे विद्यन्ते ॥ ५१ ॥

रन्विति । तनुनु नतासु विरिभेष्टितन्वितः ररुमितेष्टिताः
 ररुतेषु मन्वितता र्ददपद्यत्तयोद्युग्यागारः यारा ता. रन्वरेयताः

तनुलताविनिवेशितविग्रहाः^५

^{नरेवते} मसरसंक्रामितेक्ष्णवृत्तयः ।

ददृशुरध्वनिं तं वनदेवताः^३

^{शुक्तिर्वी। अथनये नैरिगतये किं प्रापिताने} सुनयनं नयनान्दितकोशलम् ॥ ५२ ॥

शुगशिवाशुरिकैः प्रथमास्थितं^४

<sup>अथवालिनिगतव इत्यवश्यं शब्दम् ॥
अनन्तरं अथगतोऽथनेत्येवमादिभिः</sup> व्यपगतानलदस्य विवेश सः ।
^{शुक्तिर्वी।}

स्थिरतुरङ्गमभिमि निपानवत्^५

^{शुक्तिर्वी।} मणवयोगवयोपचितं वनम् ॥ ५३ ॥

<sup>मृगा हरिणा वयोमिपक्षिण-गवयो-रत्नसूनु-
मृगाश्च वयोमिन् गवयोश्च मृगवो गवयो-ते-उन्त्येतेत्यासीतेते।</sup>

सुनयनं सुलोचनं नयेन नीत्वा नन्दितास्तोपिताः कोशलाः येन तं दश-
रथंभध्वनि ददृशुः । प्रसन्नपावनतया तं देवताश्चपि गूढवृत्त्या ददृशु-
रित्यर्थः ॥ ५२ ॥

शुगशीति । स दशरथः शुनां गणः स एषामन्तीति शुगशिनः
शुग्राहिणः तैः वासुरा शुगवन्धनरज्जुः । वासुरा शुगवन्धनीत्वनरः ।
तथा चरन्तीति वाशुरिकाः जालिकाः । चरतीति ठक्प्रत्ययः । द्वौ
वासुरिक जालिकावित्यसरः । तैश्च प्रथममास्थितम् अधिष्ठितं व्य-
गता अनला टावाग्नयो दस्यवस्तुलाःश्च यस्मात् तथोक्तम् । दस्युत्स्वर
भोषका इत्यमर । कारयेद्दशविशोधनमादौ नातुरनिकसपि प्रदिविद्युः ।
आप्तशस्त्रप्रनुगतं प्रविशेद्वा सद्दृटे च गहमे न च तिष्ठेदिति कानन्दकः ।
स्थिरा दृढा पङ्कादिरहिता हरङ्गनयोग्या भूमिर्यस्य तत् । निपान-
वत् आहावयुक्तम् । आहावस्तु निपानं स्वादुपकूप जलाशये इत्य-
मरः । मृगैर्हरिणादिभिः वयोभिः पक्षिभिः गवयैः गोसदृशैः अर-
व्यपशुविशेषैश्चोपचितं सद्दृङ् वनं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ५३ ॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
 कनकपिङ्गतडिङ्गणसंयुतम् ।
 धनुरधिज्यमनाधिरूपाददे
 नरवरो रवरोषितकेसरी ॥ ५४ ॥
 तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुञ्जरेणशवै
 व्याहन्यमानहरिणोगमनं पुरस्तात् ।
 आविर्भव कुशगर्भमुखं मृगाणां
 यथं तदग्रसरगवितकृष्णसारम् ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ अनाधिः मनोव्यथारहितः नरवरः नरश्रेष्ठः रवेण
 धनुष्टङ्कारेण रोषिताः केसरिणः सिंहाः येन स राजा कनकमिव
 पिङ्गः पिशङ्गोयस्तडिदेव गुणोमौर्वी तेन संयुतं त्रिदशायुधमिन्द्रचापं
 नभस्यो भाद्रपदमासइव । स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समादृत्य-
 सरः । अधिज्यमधिगतमौर्वीकं धनुरूपाददे जयाह ॥ ५४ ॥

तस्येति । स्तनप्रणयिभिः स्तनपायिभिः एणशवैहरिणशिशुभिः ।
 पृथुकः शवकः शिशुरित्यसरः । मुञ्जव्याहन्यमानं तद्वत्कृतया तद्ग-
 मनानुसारेण मुञ्जमुञ्जः प्रतिषिध्यमानं हरिणीना गमनं गतिर्यस्य
 तत् । कुशा गर्भं येषा तानि मुखानि यस्य तत् कुशगर्भमुखं तस्य
 यूथस्य अग्रसरः पुरःसरो गर्वितः इन्द्रश्च कृष्णसारो यस्य तत् भृगाणां
 यूथं कुलम् । सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चं मुञ्जपुरकमित्यसरः ।
 तस्य दशरथस्य पुरस्तादग्रे आविर्भव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

तदिति । जवनोजवशीलः । जुचङ्कस्येत्यादिना युच् प्रत्ययः ।
 तरस्त्री त्वरितोवेगी प्रजवी जवनोजवइत्यसरः । तं वाजिनमश्वं गते-

^२ तत् ^३ प्रार्थितं ^४ जवनवाजिगतेन ^५ राज्ञा ^६ तूष्णीमुखोद्भूतशरेण ^७ विशीर्णप्रङ्क्तिः ।
^८ श्यामीचकार ^९ वनस्यकुलदृष्टिपाते ^{१०} सैर्वान्तेरितोत्पलदलप्रकरैर्विवाद्भिः ॥ ५६ ॥
^{११} लक्ष्मीकृतस्य ^{१२} हरिणस्य ^{१३} हरिप्रभावः ^{१४} प्रेक्ष्य ^{१५} स्थितां ^{१६} सहचरीं ^{१७} व्यवधाय ^{१८} देहम् ।
^{१९} आकर्ण्य ^{२०} कृष्टमपि ^{२१} कामितया ^{२२} स धन्वी ^{२३} वायं ^{२४} क्षपाष्टदुमनाः ^{२५} प्रतिसञ्जहार ॥ ५७ ॥

नारुढेन तूष्णी इषुधिः । बह्वाटिस्यञ्चेति स्त्रियां ङीप् । तस्यामुखात्
 विवरात् उद्भूतशरेण राज्ञा प्रार्थितम् अभियातम् । याञ्जायाजमि-
 यानि च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः । अतएव विशीर्णा प्रङ्क्तिः
 सङ्घीभावो यस्य तत् मृगयुधं कर्तुं आद्रैर्भयात्सुसिक्तैः आकुला भय-
 चकिता ये दृष्टिपाता सैर्वान्तेरितोत्पलप्रकरैः पवनकाम्यतेन्द्रीवरदल-
 दृन्दैरिव वनं श्यामीचकार ॥ ५६ ॥

लक्ष्मीकृतस्य । हरिरिन्द्रः विष्णुर्वा तस्यैव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य
 सः तद्योक्तः धन्वी धनुश्चान् स नृपः । लक्ष्मीकृतस्य वेद्मिदस्य हरि-
 णस्य लक्ष्म्यसोदेहं व्यवधावानुरागाटन्नाङ्गीय स्थिता सह चरतीति
 सहचरी । पचाटिषु चरतेः टित् करणात् ङी । यथाह वामनः
 अनुचरीति चरेद्विच्चात् इति । ता सहचरी हरिणीं प्रेक्ष्य कामि-
 तया स्वयं कामुकत्वात् क्षपाष्टदुमनाः कर्णार्द्रचित्तः सन् आकर्ण्य कृष्ट-
 मपि दुष्प्रतिसंहरमपीचर्षः वायं प्रतिसंजहार नैपुण्यातित्यर्थः ।
 नैपुण्यं तु धन्वीत्यनेन गम्यते ॥ ५७ ॥

तस्येति । त्वासाङ्गयादतिमात्रचटुलैः अत्यन्तचञ्चलैः सुनेत्रैः

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
 कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोपि मुष्टिः ।
 वासातिमालश्चटलैः स्खरतः सुनेलैः
 प्रौढप्रियानयनविश्वमचेष्टितानि ॥ ५८
 उत्तस्थुषः सर्पाटि पल्लवपङ्कमध्या
 न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्
 जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
 सुव्यक्तमार्द्रपटपङ्क्तिभिरायतगभिः ॥ ५९ ॥
 तं वाहनादवनतोत्तरकायमोष
 द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्तुमीषुः ।

प्रौढप्रियानयनविश्वमचेष्टितानि प्रगल्भकान्ताविलोचनविलासव्यापारान् सादृश्यात् स्खरतः अपरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोर्भोक्तुमिच्छोः तस्य नटपस्य निविडोडडोपि मुष्टिः कर्णान्तमेत्य विभिदे स्वयमेव भिद्यते स्म । भिदेः कर्मकर्त्तरि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविश्वमसृष्टितजनि-तकपातिरेकात् मुष्टिभेदो न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥ ५८ ॥

उत्तस्थुषइति । सन्धपः मुस्ताप्ररोहाणां मुस्ताङ्कुराणां कवलाः व्यासाः तेषामवयवैः अमविष्टतमुखभ्रंशभिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् आयताभिटीर्घाभिरार्द्रपटपङ्क्तिभिः सुव्यक्तं सर्पाटि पल्लवपङ्क मध्या-दुत्तस्थुषः उल्लितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयूथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ॥ ५९ ॥

तमिति । वराहः वाहनादश्वाटीषटवनतोत्तरकायं किञ्चिदा-नतपूर्वकाय विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नटपम् उद्धृतसटाः ऊर्ध्वकेशराः सन्तः ।

नात्मानमस्य विविदुःसहसा वराहाः
 वृक्षेषु विद्वमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६० ॥
 तेनाभिघातरभसस्य विक्रष्य पत्नी
 वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।
 निर्भिद्य विग्रहमशोणितलिप्तपुङ्ख
 स्तं पातयाम्प्रथममास पपात पञ्चात् ॥ ६१ ॥
 प्रायोविषाणपरिमोक्षलवृत्तमाङ्गान्
 खङ्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः ।

सटा जटाकेसरयोरिति केशवः । प्रतिहन्तभीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन्
 अश्रयेषुभिः सहसा जघनानामाश्रयेषु अवष्टम्भेषु वृक्षेषु विद्वमात्मानं न
 विविदुः । एतेन वराहाणां मनस्वित् नृपस्य हस्त लाघवं चोक्तम्
 ॥ ६० ॥

तेनेति । अभिघाते रभसः औत्सुक्यं यस्य तस्याभिहन्तमुद्यतस्ये-
 त्यर्थः । वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण
 विक्रष्य मुक्तः पत्नी शरः विपक्षं महिषदेहं निर्भिद्य विटार्य शोणित-
 लिप्तो न भवतीति अशोणितलिप्तः पुङ्खो यस्य स तथोक्तः सन्तं
 महिषं प्रथमं पातयामास स्वयं पञ्चात् पपात । कञ्चानुप्रयुज्यते लिटी-
 त्यत्र अनुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् पातयां प्रथम-
 मासेत्वप्रयोगइति पाणिनीयाः । यथाह वार्त्तिककार विपर्ययास-
 निवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च इति ॥ ६१ ॥

प्रायइति । नृपतिर्निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खङ्गान् खङ्गा-
 ख्यान् ष्टगान् । गण्डके खङ्गखङ्गिनावित्यमरः । प्रायोबाहुल्येन
 विषाण परिमोक्षेण ष्टङ्गभङ्गेन लघून्यगुह्यणि उक्तमाङ्गानि शिरांसि

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषा
 मत्युच्छ्रितं न ममृषे नतु दीर्घमायुः ॥ ६२ ॥
 व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान् गुहाभ्यः
 फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरूग्णान् ।
 शिञ्चाविशेषलघुहस्ततया निमेषात्
 तूणीचकार शूरपरितवक्त्ररन्धान् ॥ ६३ ॥
 निर्घातोयैः कुञ्जलीनान् जिघांसु
 'ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान्' ।

येषां तांश्चकार नत्वधीदित्यर्थः कुतः दृप्तविनयाधिकृतः दुष्टनिग्रहनि-
 युक्तः स राजा परेषां प्रतिकूलानाम् अत्युच्छ्रितं शृङ्गं विषाणं प्राधा-
 न्यञ्च । शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः । न ममृषे न सेहे दीर्घमायु-
 र्जीवित कालम् । आयुर्जीवितकालोनेत्यमरः । न ममृषे इति न
 क्तिन्तु ममृषे एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

व्याघ्रानिति । अमोर्निर्भीकः स धन्वी गुहाभ्योऽभिमुखमुत्पतितान्
 वायुना रूग्णान् भग्नान् फुल्लाः विकृमिताः । अनुपसर्गात् फुल्लची-
 वक्योक्ताया इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । ये असनस्य सर्ज-
 दृक्तस्य । सर्जकासनवन्भूकपुष्पप्रियकजीवका इत्यमरः । अग्र विट-
 पास्तानिव स्थितान् व्याघ्राणां चित्ररूपत्वात् उपमाने फुल्लविशेषणम् ।
 शरैः पूरितानि वक्त्ररन्धाणि येषां तान् व्याघ्रान् शिञ्चाविशेषेण
 अभ्यासातिशयेन लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात् तूणीचकार
 तूष्णं शरैः पूरितवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

निर्घातेति । कुञ्जेषु लीनान् । निकुञ्जकुञ्जौ वा लीवे लतादि-
 पिहितेदरे इत्यमरः । सिंहान् जिघांसुः हन्तमिच्छुः निर्घातो-

ननं तेषामभ्यसूयापरोऽभू

वीर्योदये राजशब्दे सगेषु ॥ ६४ ॥

तान् हत्वा गजकुलबद्धतोत्रवैरान्

काकुत्स्थः कुटिलनखाग्रलम्बमुक्तान् ।

आत्मानं रणक्षतकर्मणां गजानां

मानूय्यं गतमिव मार्गणैरुमंस्तं ॥ ६५ ॥

चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः

क्वचिदाकर्णविक्रष्टमल्लवर्षी ।

व्योमोत्थित. औत्पातिकः शब्दविशेषः तद्वदग्रैः रौद्रेः ज्यानिर्घोषैः
मौर्वीशब्दैः क्षोभयामास । अत्रोत्प्रेक्षते तेषां सिंहानां सम्बन्धिनि
वीर्योदये उन्नते नृगेण विषये योराजशब्दस्तस्मिन् अभ्यसूयापरो-
ऽभूत् नूनम् अन्यथा कथमेतान्निवृत्त्य हन्यादित्यर्थः । नृगाणामिति
पाठं समासे रणभूतत्वाद्वाजशब्देन सम्बन्धोद्धृष्टः । शालिनीदृत्तम् ।
शालिन्युक्ता मतौ तगौ गोर्दम्बलोकैरिति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

तानिति । काकुत्स्थोदशरघः गजकुलेषु बद्धं तीव्रं वरं ये तान्
कुटिलेषु नखाग्रेषु लम्बा मुक्ता गजकुलमौक्तिकानि येषां तान् तान्
सिंहान् हत्वा आत्मानं रणेषु क्षतकर्मणा क्षतोपकाराणां गजानामा-
नृत्यम् अनृत्यत्वं मार्गणैः शरैः । मार्गणोयाचके शरइति विद्मः ।
गतं प्राप्तवन्नमिवास्तु मेने ॥ ६५ ॥

चमरामिति । क्वचिच्चमरान् परितः । अभितः समयेत्या-
दिना द्वितीया । प्रवर्त्तिताश्वः प्रधाविताश्वः आकर्णविक्रष्टमल्लानि निधु-
विशेषान् वर्षतीति तथोक्तं स नृपो नृपतीनिव ताश्चमरान् सित-
वाक्त्रव्यजनैः शुभ्रचामरैः वियोज्य विरह्य सद्यः शान्तिं जगाम ।

'नृपती^६नि^७ तान्^८ त्रयाज्य सद्यः
 'सितवालव्यजनै^{१२}र्जगाम^{१३} शान्तिम्^{१४} ॥ ६६ ॥
 अपि तुरगसमीपादुत्पन्नं मयूरं
 न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।
 सपदि गतमनस्कश्चित्तमाल्यानुकीर्णं
 रतिविगलितवन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ६७ ॥
 तस्य कर्कशविहारसम्भवं
 खेदमाननविलग्नजालकम् ।
 आचचाम सतुषारशीकरो
 भिन्नापल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८ ॥

शूराणां परकीयमैश्वर्यमेवासह्यं नतु जीवितमिति भावः । औप-
 च्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

व्यपति । स नृपः । तुरगसमीपात् उत्पन्नमपि सुप्रहारमयी-
 त्यर्थः रुचिरकलापं भासुरवर्हं मद्यां रौतेति मयूरो वर्ही तम् ।
 ष्टपोदरादित्वात् साधुः । चित्तेण माल्येनानुकीर्णं रतौ विगलितवन्धे
 प्रियायाः केशपाशे सपदि गतमनस्कः प्रवृत्तचित्तः । उरःप्रभृतिभ्यः
 कम् इति कप् प्रत्ययः । न वाणलक्ष्मीचकार न प्रजहारेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

तस्येति । कर्कशविहारादतिव्यायामात् सम्भवो यस्य तमानने
 विलग्नजालकं बद्धकटम्बकं तस्य नृपस्य खेदं सतुषारशीकरः शिशि-
 राम्बुकणसहितः भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशाः येन सः
 वनानिलः आचचाम जहारेत्यर्थः । रघोद्धता वृत्तमेतत् ॥ ६८ ॥

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः

सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया

मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥६६॥

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां

ज्वलितसहौषधिदीपिकासनाथाम् ।

नरपतिरतिवाहयास्वभूव

क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७० ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मनोविस्मृतमन्यत् करणीयं कार्यं येन तं विस्मृतात्मकार्यान्तरमित्यर्थः सचिवैरवलम्बिता धृता धूर्यस्य तम् । ऋक्पूरब्धूः पद्यामानच् इति समासान्तः अच्प्रत्ययः । अनुबन्धसेवया सन्तसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपं ऋग्यन्ते यस्यां ऋगाइति ऋगया । ऋगयादीनामुपसंख्यानमिति अग्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीव जहार आचकर्ष । न जात कामः कामानामुपभोगेन शास्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भयएवामि-वर्द्धतइति भावः ॥ ६६ ॥

सइति । स नरपतिः ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पल्लवानि शय्या यस्यां ता ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दीपिकाभिः सनाथां तल्ल-धानामित्यर्थः । त्रियामां राति क्वचिदसमेतपरिच्छदः परिहृतपरि-जनः सन्नित्यर्थः अतिवाहयास्वभूव गमयामास । दुष्प्रिताग्रा दृत्तम् ॥ ७० ॥

उपसीति । उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्द्वेषां तैः

उप्रसि स गजयूथकर्णतालैः
 पटुपटुहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
 अरमत मधुराणि तत्र शृङ्गवन्
 विहगविकूजितवन्दिनङ्गलानि ॥ ७१ ॥
 अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा
 विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
 अमणेनमुचा तपस्विगाढां
 तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ७२ ॥
 कुम्भपूरसम्भवः पटुरुच्चै
 रुच्चचार निनदोऽस्मसि तस्याः ।
 तत्र स द्विरदृष्टहितशङ्की
 शब्दप्रातिनसिष्णुं विससर्ज ॥ ७३ ॥

गजयूथानां कर्णैरेव तालैः वाद्यप्रभेदैर्विनीतनिद्रः स षट्पस्तत्र वने
 मधुराणि विहगाना विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि
 शृङ्गलक्ष्मणमत ॥ ७१ ॥

अथेति । अथ जातु कदाचित् रुरोः षट्पस्य गृहीतवर्त्मा स्त्रीकृत
 रुरुमार्गो विपिने वने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणस्तरुगवेगादित्यर्थः अमेण
 ऋणमुचा सफेनं खिद्यतेत्यर्थः तुरङ्गमेण तपस्विभिर्गाढां सेवितां तमसां
 नाम नदी प्राप ॥ ७२ ॥

कुम्भेति । तस्यास्तमसायाः अस्मसि कुम्भपूरणेन भवः उत्पन्नः ।
 पचाद्यच् । पटुर्मधुरः उच्चैर्गम्भीरः निनदोध्वनिरुच्चचार उदियाद्य

नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्
 कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।
 अपथे पदसर्पयन्ति हि
 श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ७४ ॥
 हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषस्य
 स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रथवं सः ।
 शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सङ्क्षुम्भं मुनिपुत्रं
 ताप्रादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥ ७५ ॥

तत्र निन्दे स नृपः द्विरददृंहितं शङ्कतइति द्विरददृंहितशङ्की सन्
 शब्देन शब्दानुसारेण यततीति शब्दपातिनभिषुं विससर्ज । स्वागता
 वृत्तम् ॥ ७३ ॥

नृपतेरिति । तत्कर्म नृपतेः क्षत्रियस्य प्रतिषिद्धमेव यदेतत्
 कर्म गजवधरूपं पङ्क्तिरथोदशरथः विलङ्घ्य, लक्ष्मीकामोयुद्धादन्यत्र
 करिवधं न कुर्यादिति शास्त्रमुल्लङ्घ्य, कृतवान् । ननु विदुषस्तस्य कथ-
 नीदृग्विचेष्टितम् अतच्चाह, अपथइति । श्रुतवन्तोपि विद्वांसोपि
 रजोनिमीलिता रजोसुणावृताः सन्तः न मन्या इत्यपथम् । पथो
 विभाषेति समासान्तः । अपथं नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । अपन्या-
 स्त्वपथं लल्यमित्यमरः । तन्निष्पथे अमागै पदनसर्पयन्ति निक्षिपन्ति
 हि प्रवर्त्तन् इत्यर्थः । वेतालीयं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

हा तातेति । हेत्यात्तौ । तातो जनकः । हा त्रिषादशुगर्त्तिषु,
 तातरु जनकः पितेति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं क्रोशनमाकर्ण्य
 विषस्यो भग्नोत्साहः सन् तस्य क्रन्दितस्य वेतसैर्गूढं कृत्रं प्रभवत्यस्मा
 दिति प्रभवः कारणं तन्निष्पथं शल्येन शरेण प्रोतं सूतम् । शल्यं

तेनावतीर्थं तुरगात् प्रथितान्वयेन ।
 पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
 तस्मै द्विजेतरतपस्त्रिसुतं स्वलङ्घि
 रात्मानमक्षरपदैः कथयाम्बभूव ॥ ७६ ॥
 तच्चोदितश्च तमनुद्धृतशल्यमेव
 पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।

शङ्को शरे वंशइति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य क्षितिपोऽपि तापात्
 दुःखात् अन्तः शल्यं यस्य सोढन्तःशल्यइवासीत् । मत्तमयूरं दत्तम्
 ॥ ७५ ॥

तेनेति । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेत पापभीरुत्वं सूचि
 तम् । तेन राज्ञा तुरगादवतीर्थं पृष्ठान्वया ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठ
 कुलः जलकुम्भं निषण्णदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिरशक्ति
 वशादर्थोच्चरितैरित्यर्थः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरश्चासौ तपस्त्रि
 सुतश्च तं द्विजेतरतपस्त्रिसुतं कथयाम्बभूव । न तावत्तु वैर्षिकएवाह-
 मस्मि किन्तु करणः । वैश्यान्तु करणः शूद्रायामिति याज्ञवल्करः ।
 कुतो ब्रह्महत्येत्यर्थः । तथा च रामायणे ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदवा-
 टपनीयताम् । न द्विजातिरहः राजन् मा भूत्ते मनसोव्यथा । शूद्राया
 मस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिपेति ॥ ७६ ॥

तदिति । तच्चोदितस्तेन पुत्रेण चोदितः पितृसमीपं प्रापयेत्तुक्तः
 स नृपतिः अनुद्धृतशल्यम् अनुत्पाटितशरमेव तं मुनिपुत्रम् अवमन्न
 दृशोर्नदृशोरन्वयोरित्यर्थः पित्रोर्मातापित्रोः । पिता मात्रेहेक-
 शेषः । सकाशं समीपं निनाय । इदञ्च रामायणविक्रमम् । तत्र अया-
 हमेकस्त्रं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अरु शयमहं पुत्रं तं मुनिं

ताभ्यां तथागतसुपेत्य तमेकपुत्र
 मञ्जानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥७७॥
 तौ दम्पती बद्ध विलस्य शिशोः प्रहर्त्वा
 शल्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।
 सोऽभूत् परामुरथ भूमिपतिं शशाप
 हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव दृढः ॥७८॥
 दिष्टान्तमाश्रति भवानपि पुत्रशोका
 दन्त्ये वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ।

सह भार्ययेति नदीतीरएव ऋतं पुत्रं प्रति पितृोरानयनाभिधानात् ।
 तथागतं वेतसगूढम् एकश्चासौ पुत्रश्च एकपुत्रस्तम् । एक महर्षं
 पितृोरनन्यगतिकत्वसूचनार्थम् । उपेत्य सन्निकष्य अज्ञानतः करि-
 म्भ्रान्त्या स्वचरितं स्वकृतं ताभ्यां मातापितृभ्याम् । क्रियाग्रहणा-
 च्छतर्थी । शशंस कथितवान् ॥ ७७ ॥

ताविति । तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जाया
 शब्दस्य दम्भावोजम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । दम्पती जम्पती
 जायापती भार्यापती च तावित्यमरः । बद्ध विलस्य भूरि परिदेव्य ।
 विलापः परिदेवनमित्यमरः । शिशोः उरस्त्रोवक्षसः । पञ्चम्यास्त-
 सिल् । निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्वा राज्ञा उदहारयताम् उद्वारया-
 मासतः, स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत्, अथ दृढः हस्तार्पितैर्नयन-
 वारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वाच्चेरेव भूमिपतिं शशाप ॥ ७८ ॥

दिष्टेति । हे राजन् भवानप्यन्त्ये वयसि अहमिव पुत्रशोकात्
 दिष्टान्तं कालावसानं मरणमित्यर्थः । दिष्टः काले च दैवे स्यादिति
 विश्वः । आश्रति प्राश्रति इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पादाहतः

आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
 प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराङ्गः ॥ ७६ ॥
 शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
 सानुग्रहे भगवता मयि पातितोऽयम् ।
 कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्वो
 वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ८० ॥
 इत्यङ्गते गतष्टणः किमयं विधत्तां
 वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।

पूर्वम् आक्रान्तपूर्वः । सुसुपेति समासः । तं प्रथममपहतमित्यर्थः
 मुक्तविषमपकारात् पश्चाद्दृष्टविषं भुजङ्गमिव स्थितं तं दृष्टं प्रति
 प्रथमापराङ्गः प्रथमापराधी । कर्त्तरि क्तः । इदञ्च सहने कारणमुक्तम् ।
 कोशलपतिः दशरथः शापदानात् पश्चादप्येनं मुनिं प्रोवाच ॥ ७६ ॥

शापइति । अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्नपुत्रके मयि
 भगवता पातितः । वज्रप्रायत्वात् पातितइत्युक्तम् । अयं पुत्रशोकात्
 क्षियस्त्वेव रूपः शापोपि सानुग्रहः दृष्टकुमारीवरन्यायेनेष्टावाप्नो रन्त-
 रीयकत्वात् सौप्तकारएव । निग्रहस्याप्यनुग्रहाहकत्वम् अर्थान्तरन्यासे-
 नाह कृष्यामिति । इन्धनैः काष्ठैरिद्धः प्रज्वलितोज्वलनोऽग्निः कृष्यां
 कर्षणाहं क्षितिं दहन्नपि वीजप्ररोहाणां वीजाद्गुराणां जननीम् उत्पा-
 दनक्षमां करोति ॥ ८० ॥

इत्यमिति । इत्यङ्गते प्रवृत्ते सति वसुधाधिपेन राज्ञा, गतष्टणः
 निष्करूपो हन्तृत्वान्निष्कृपइत्यर्थः अतएव तव वध्योवधारहं अयं जनः ।
 अयमिति राज्ञो निर्वेदाटनादरेण स्वात्मनिर्देशः । किं विधत्ताम् इत्य-
 िहितः मया किंविधेयमिति विज्ञापितइत्यर्थः स मुनिः सदारः

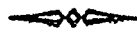
एधान् ऊताशनवतः स मुनिययाचे
 पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥८१॥
 प्राप्नानुगः सपदि शासनमस्य राजा
 सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
 अन्तर्निविष्टपदभ्रातृविनाशहेतुं
 शापं दधत् ज्वलनमौर्वसिवाम्बुराशिः ॥८२॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 लघुयावर्षानोनास नवमः सर्गः ।

समर्थः परासुङ्गतासुं पुत्रम् अनुगन्तुं मनोयस्य सोऽनुगन्तुं मनाः
 सन् । तं काममनसोरपीति मकारलोपः । ऊताशनवतः साग्नीन्
 एधान् काष्ठानि ययाचे । न चात्मात्तघातदोषः अनुष्ठानासमर्थस्य वान-
 प्रस्थस्य जीर्यतः । षट्ग्वग्निजलसङ्घातैर्मरणं प्रविधीयत इत्युक्तेः ॥ ८१ ॥

प्राप्नोति । प्राप्नानुगः प्राप्नानुचरो राजा सपद्यस्य मुनेः शासनं
 काष्ठसम्भरणरूपं प्राक् एकोपि सस्रति प्राप्नानुचरत्वात् सम्पाद्य पात-
 केन मुनिवधरूपेण विलुप्तधृतिः नष्टोत्साहः सन् अन्तर्निविष्टपदमन्त-
 र्बन्धस्थानम् आत्मविनाशहेतुं शापम् अम्बुराशिरौर्वं ज्वलनं वड्ढवा-
 नलमिव । और्वस्तु वाड्ढवोवड्ढवानलद्रव्यमरः । दधत् धृतवान् सन्
 निवृत्तः वनादिति शेषः ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनादस्मृतिरिविरचिताया
 रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्याया नवमः सर्गः ।

विज्ञापनम् ।

कलिकाताराजधान्यां श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित संवाट
ज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे देवनागराक्षरे सुद्वित्पुस्तकविवरणम् ।
(निमतलाघाटझीट ८ संख्यक भवन ।)

वेणीसंहार नाटकम् (महाकवि भट्टनारायण प्रणीतम्) श्रीतारानाथ
तर्कवाचस्पतिकृत व्याख्यान सहितम् । मूल्य २

सुश्रुतः, आयुर्वेदः, भगवताधन्वन्तरिणोपदिष्टेन सुश्रुतनामधेयेन
तच्छिष्येण विरचितः । मूल्य ७

कुमारसम्भवम्, सप्तमसर्गान्तम् (महाकवि कालिदास कृतम्)
श्रीमल्लिनाथ कृत व्याख्यान सहितम् । मूल्य २

कुमारसम्भव, उत्तरखण्डम् (कालिदासकृतम्) मूलमात्र । मूल्य ॥०

किरातार्जुनीयम् (भारविकृतम्) मूलमात्रम् । मूल्य ॥०

दशकुमारचरितम्, पूर्वखण्डम् (दण्डिप्राचार्य कृतम्) मूल्य ॥०

वसन्ततिलकभाष्य (वरदान्धार्यकृत) मूल्य । =

साहित्यदर्पण (विश्वनाथकविराजकृत) मूल्य २

रघुवंश (महाकविकालिदास कृत) मल्लिनाथ कृत टीका सहित । मूल्य ६

शिशुपाल वध (महाकवि माघकृत) मल्लिनाथकृत टीका सहित मूल्य ८

किरातार्जुनीयम्, (भारविकृत) मल्लिनाथकृत टीका सहित । ४

हिन्दी ।

श्रीमद्भगवद्गीता

प्रेमसागर

वैतालपञ्चीसी

माधवविलास

मूल्य २

”

रघुवंशम्

(उत्तरार्द्धम् ।)

महाकविश्रीकालिदासकृतम् ।

श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसभाख्याया
व्याख्यासहितम् ।

कालिकातानगरे

श्रीयुतसुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित संवाद्ज्ञानरत्नाकराख्य

यन्त्रे तद्वारैत्र

१९२६ संवत्सरे

मुद्रितम् ।

(निमतला वाट इट्टीट न० ८)

यन्त्रनामः द्विव मोहरव्यतीत पुस्तक क्रय करण निषेध ।

दशमः सर्गः ।

किं दशस्य तस्य

पृथिवीं^१ शासत^२ स्तस्य^३ पाकशासनतेजसः^४ ।
 किञ्चिद्दून^५ नून^६ ननु^७ शरदा^८ नयतं^९ ययौ ॥ १ ॥
 न^{१०} चोपलेभे^{११} प्रवेष्टा^{१२} षुनिर्भो^{१३} क्षसाधनम् ।
 सुताभिधानं^{१४} स^{१५} ज्योति^{१६} सद्यः^{१७} शोकतमो^{१८} पृच्छत् ॥ २ ॥

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथान्तम् ।

सद्भिः सञ्चरणेनित्यं मेवं पापं प्रणोदितम् ॥

पृथिवीनिनि । पृथिवी शासनं पालयतं पाकशासनतेजसः इन्द्र-
 वज्रम् । अत्रूनूर्ध्वमहासद्वेस्तस्य दशरथस्य किञ्चिद्दूनम् ईषन्नृपं शरदा
 वत्सराणाम् । स्यादृतौ वत्सरे शरदित्यमरः । अयुतं दशसहस्र
 ययौ । एकदशशतसहस्राख्ययुतं नियुतं तथा प्रयुतम् । कोद्यर्जुदञ्च
 पद्मं स्थानात् स्थानं दशरथं स्यादित्यर्थमिदम् । इदञ्च मुनिभाषात्
 परं वेदितव्यं ननु जननात् । षष्ठिवर्षसहस्राणि जातस्य मम
 कौशिक । दुःखेनोत्पादितव्यायं न रामं नेतुमर्हसीति रामायण
 विरोधात् । नाप्यभिषेकात्पर तस्यापि सम्यग्विनीतमथ वर्महरं
 कृगारसादिभ्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानामिति बौभारानुष्ठितत्वा-
 भिधानात् मय्य विरोधइति ॥ १ ॥

न चेति । स दशरथः पूर्वेषां पितृणाम् ऋणनिर्भोक्षसाधनम् यद्य
 वा अन्वयोः पुत्रीति मृतैः पितृणान्दणविमुक्तिकारणं सद्यः शोकएव

अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः ।

प्राङ्मुन्यादनभिव्यक्तारत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिन्वृत्विजः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।

अभिजग्मुर्निदाघार्ताः क्रायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

तमः तदपहन्तीति शोकतमोपहम् । अत्राभयङ्करइति बहुपपदेपि
तदन्तविधिमाम्त्रित्य अपेक्षेयतमसोरिति उपत्ययः । सुताभिधानं
सुताख्यं ज्योतिर्नोपलेभे न प्राप च ॥ २ ॥

अतिष्ठदिति । प्रत्ययं हेतुमपेक्षतेइति प्रत्ययापेक्षा सन्ततिर्यस्य
स तथोक्तः । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः । स नृपो
मन्यात् प्राक् मन्यनात् पूर्वमनभिव्यक्ता अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव-
इव चिरम् अतिष्ठत् । सामयप्रभावाद्द्विलम्बो नतु वन्ध्यत्वादिति
भावः ॥ ३ ॥

ऋष्यशृङ्गेति । ऋष्यशृङ्गादयः ऋष्यशृङ्गोनाम कश्चिद्वपिः तटादयः
ऋतुशृङ्गौ वा यजन्तीति ऋत्विजः याज्ञिकाः । ऋत्विग्दृष्टगित्यादिना
क्रिवन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः सन्तान-
काङ्क्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम् । पुत्राच्छ
च इति उपत्ययः । इष्टं यागकारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः पुलस्त्यस्य
गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः रावणः तेनोपप्लुताः पीडिताः सन्तो निदा-
घार्ताः घर्मातराः अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पान्थाः । अन्तात्यन्तध्व-
दूरपारसर्वानन्तेषु उदति उपत्ययः । क्रायाप्रधानं वृक्षं क्राया वृक्ष-
मित्त्व । शाकपार्थिवादित्रात् समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥ ५ ॥

ते च प्रापुरुदन्वन्तं ब्रुवुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ ६ ॥

भोगिभोगासनासीनं दृष्ट्युक्तं दिवोकसः ।

तत्फणामण्डलोदञ्चिर्मणित्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

श्रियः पद्मेनिषखायाः क्षौमान्तरितमेखले ।

अङ्गे निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

तदिति । ते देवाश्चोदन्वन्तं समुद्रम् । उदन्वानुदधौ चेतिनिपातः । प्रापुः आदिपूरुषोविष्णुश्च ब्रुवुधे योगनिद्रां जहावित्यर्थः । गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ । तथाहि अव्याक्षेपो गम्यस्याव्यासङ्गः अविलम्बइति यावत् भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं हि । उक्तञ्च अन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणमिति ॥ ६ ॥

भोगीति । द्यौरोको येषां ते दिवोकसोदेवाः । दृष्टोदरादित्वात् साधुः । यद्वा दिवश्चोदन्तोभ्यस्ति तथा च बुद्धचरिते न शोभते तेन हि नो विना पुरं मरुत्वता दृढवधे यथा द्विवमिति । तत्र दिवुः क्रीडादाविति धातोरिगुपधेति कः, दिवभोको येषामिति विग्रहः । भोगिनः शेषस्य भोगः शरीरम् । भोगः सुखे स्त्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । स एवासनं सिंहासनं तत्रासीनमुपविष्टम् । आसेः शानच् ईटासइतीकारादेशः । तस्य भोगिनः फणामण्डले ये उदञ्चिपः मणयः तैः द्योतितविग्रहं तं विष्णुं दृष्टुः ॥ ७ ॥

श्रियइति । कोदृशं विष्णुं पद्मे निषखायाः उपविष्टायाः श्रियः क्षौमान्तरिता इकूलव्यवहृता मेखला यस्य तस्मिन् आस्तीर्णकरपल्लवौयस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि चरणयोः कौकुमार्यात् कटिमेखलास्यर्शाङ्गहलं सूच्यते । तस्मिन्नङ्गे निक्षिप्तौ चरणौ येन तम्

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातप्रनिर्माणुवाम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारत्नसुखदर्शनम् ॥ ९ ॥

प्रभानुलिप्तश्रोवत्सं लक्ष्मीविश्वमदर्पणम् ।

कौस्तुभाख्यसपां सारं विस्मयं बृहतीरसा ॥ १० ॥

बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरसूनुपितैः ।

आविर्भूतसपां मध्ये पारिजातद्विवापरम् ॥ ११ ॥

दैत्यस्त्रीयखड्गलेखानां सदरागविहोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावह्वित्वादीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

प्रबुद्धेति । पुनः कीदृशं प्रबुद्धे दिग्निने पुण्डरीके इव चिती
यस्य तं दिवसे तं पुण्डरीकमेवात्रि यस्येति विग्रहः बालातप्रनिर्-
माणुवाम् यस्य तं पीताम्बरधरमित्यर्थः अन्यत्र बालातप्रनिर्माणु-
मित्यर्थः । निगोव्याजसहस्रयोरिति विदुः । प्रकट आरत्नो योगो
येषां ते प्रारत्ना योगिनः तेषां सुखदर्शनम् । अन्यत्र प्रारत्ने आरौ
सुखदर्शनं शारदं शरत्सम्बन्धिनं दिवसमिव स्थितम् ॥ ९ ॥

प्रभेति । पुनः किंविधं प्रभयानुलिप्तमनुराहितं श्रीवत्सं नाम
लाञ्छनं येन तं लक्ष्म्याः विश्वमदर्पणं कौस्तुभमिति आख्या यस्य तन्
सपां वानुद्राणां सारं स्थिरांशं सर्गमित्यर्थः बृहती शरत्ता विस्मा-
याम् ॥ १० ॥

बाहुभिरिति । विटपाकारैः गालाकारैः दिव्याभरसूनुपितैः
बाहुभिरुपलक्षितम् अतएव सपां सैवस्त्रीणां मध्ये आविर्भूतमयं
द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥ ११ ॥

दैत्येति । दैत्यस्त्रीयखड्गलेखानान् अहुराङ्गनागखड्गस्त्रीणां यो
सदरागः तं विजुम्बन्ति हरन्तीति सदरागविहोपिनः तैश्चेतनावह्वित्वाः

सुक्तशेषविरोधेन कुलिशत्रयालक्षणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ १३ ॥

योगनिद्रान्तविषद्वैः पावनैरवलोकनैः ।

ऋग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४ ॥

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वा सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवुस्तुत्यम्बाङ्गनसगोचरम् ॥ १५ ॥

सजीवैर्हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । रवेरञ्चिच्च शस्तञ्च वह्निच्चाणा
च हेतयस्त्वमरः । उदीरितजयस्वनं जयशब्दमुहोषयन्तीभिः मूर्ति-
कतीभिः अन्तदेवताभिरुपाख्यानमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सुक्तंति । सुक्तो भगवत्प्रनिधानात् त्यक्तः शेषेण सह विरोधः सहज-
मपि वैरं येन तेन कुलिशत्रया अष्टताहरणकाले इन्द्रयुद्धे ये वज्र-
प्रहारान्तएव लक्ष्णाणि वस्य स तेन प्रवद्धः अञ्जलिर्येन तेन प्राञ्जलिना
प्रवद्धाञ्जलिनेत्यर्थः विनीतेन नुद्धनेन गरुत्मता उपस्थितम् उपारितम् ।
पुरा किल तेन विष्णुना प्राञ्जलिप्रार्थितेन इहितर्गुणकेश्याः पत्युः कस्य-
चित् सप्तस्य गरुडादभयदाने कृतः स्वविषद्वरक्षणक्षुभितः पक्षिराजं
त्वद्दोढाहं त्वत्तोवलाढ्यइतिगर्वितं स्वामतर्जनीभरेणैव भगवान्
विनिनायेति महानारतीया कथा सूत्रयति विनीतेनेत्यनेन ॥ १३ ॥

योगेति । योगो मनसोविषयान्तरव्यावृत्तिः तद्रूपा या निद्रा
तस्या अन्ते अवसाने विषद्वैः प्रसन्नः पावनैः शोधनैः अवलोकनैः सुख-
शयनं पृच्छन्तीति सौखशायनिकाः तान् । पृच्छतौ तुष्टुतादिभ्य
इत्युपसंख्यानार्थं प्रत्ययः । ऋग्वादीन् ननुगृह्णन्तम् ॥ १४ ॥

प्रणिपत्येति । अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषानसुराणां शम-
यित्वा विनाशकाय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् । एतिसु

नसो विन्धस्त्रजे पूर्वं विन्धं तदनु विन्दते ।
 अथ विन्धस्य संहर्त्रे तुष्यं तेषां स्थितात्मने ॥१६॥
 रसान्तराख्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽद्भुते ।
 देशे देशे बुधेऽप्येवमवस्थास्त्वसर्विक्रियः ॥१७॥
 अमेयो सितलोकास्त्वसन्दीं प्रार्थनावहः ।
 अजितो जिष्णुरत्यन्तसव्यहो व्यक्ताकारणम् ॥१८॥

मासृष्टजुगः क्यम् इति अन्प्रलयः । नान्च नवद वाङ्मनरे ।
 अचतुरे त्वम्प्रलयलोनिमातः । तदोर्गोचरोविन्दो न नन्तीत्यङ्ग-
 स गोचरतम् एनं दिव्यं तद्भुः ॥ १५ ॥

नमइति । पूरेकारौ विन्धस्त्रजे विन्धस्त्रजे तदनु स्वर्गानन्तरं विन्धं
 विन्दते अथ विन्धस्य संहर्त्रे एतं तेषां लक्षितिसिंहारः स्वर्गलोकेन स्थित
 अत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै प्रह्लादिसुहृदात्मने हृष्यं नमः । १६ ॥

ननु शूरास्यस्य नवं तेषुभतिद्यायडौपादिनिष्पत्तौ

रसान्तराणीति । एकरसं सङ्घरेकरसं दिविनवं दिव्यं यदः अमेतमं
 देवेदेशे जग्रादिदेशे अलान् रसान् रसान्तराणि लवणादीनि यथा
 अद्भुते प्रपद्येति एवमक्रियेति, वंकारः एवहृष्टवर्धः तं सुतेषु रसा-
 दिषु अस्वः सङ्घादिषु अद्भुते ॥ १७ ॥

अमेवइति । हे देव त्वमनेदोदोकेरिवत्तवान् परिच्छेद्यः सित-
 लोकः परिच्छिन्नलोकाः अन्दीं निरुद्धः । आवहतीति आवहः ।
 मचाद्यङ् । प्रार्थनावान् आवहः नमः । अजितः अन्तेन जितः ।
 जिष्णुर्जयवीरः । अत्यन्तसव्यहः अतिहृष्टव्यहः अत्यन्तं सुदृष्ट
 कारणम् ॥ १८ ॥

हृदयेति । हे देव त्वं हृदयस्य रवीन्द्रीमित्या निन्दरदिहिवं

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।

दयालुमनघसृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १६ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

तथाप्यनासन्नम् अगम्यरूपत्वात् विप्रवृष्टञ्च विदुः तथा व्यक्तामं न कामो-
टनिलापोटस्य तं परिपूर्णत्वान्निःसृष्टत्वाच्च निष्कामं तथापि तपस्विनं
प्रशस्ततपोयुक्तं विदुः, योनिष्कामः स कथं तपः कुरुतइति विरोधः
परिहारस्तु ऋषिरूपेण दुस्तरं तपस्तप्यते । दयालुं परदुःखप्रहर-
णपरं तथाप्यनघसृष्टं नित्यानन्दस्वरूपत्वाटदुःखिनं विदुः । श्वच
दुरितदुःखयोरिति विश्वः । दयालुरदुःखी चेति विरोधः । ईर्ष्या
दृष्टी त्वसन्तः क्रोधनोनित्यशङ्कितः । परभाग्योपजीवी च पश्येते
नित्यदुःखिताइति महाभारते । पुराणमनादिमजरं निर्विकारत्वाद्-
च्चरं विदुः चिरन्तनं न जीर्यतइति विरोधालङ्कारः । उक्तञ्च आभा-
सत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्नर्ततेति । विरोधेन चानौकिकं महि-
मत्वं व्यज्यते ॥ १६ ॥

सर्वज्ञइति । त्वं सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । इत्युपधेति कप्रत्ययः ।
अविज्ञातो न केनापि विज्ञातइत्यर्थः । त्वं सर्वस्य योनिः कारणं
त्वमात्मनएव भवतीत्यात्मभूः न ते किञ्चित् कारणमस्तीत्यर्थः । त्वं
सर्वस्य प्रभुः त्वमनीशः त्वमेकः सर्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना
वर्तसे ॥ २० ॥

सप्रेति । हे देव त्वां सप्तभिः सप्तभिः रघुनरादिभिरुपगीतम् ।
तद्विद्यार्थेत्तत्परमदसमाप्तः । सप्तानामर्षवानां जलं सप्तार्णवजलं पूर्व-

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२ ॥

अध्यासेन निगृहीतेन मनसा हृदयाश्चयम् ।

ज्योतिर्भयं विचिन्वन्ति योगिनस्तां विमुक्तये ॥ २३ ॥

अजस्य वृहत्तो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४ ॥

वत् समासः । तत्र श्लोके यः स सप्तार्णवजलेशयः तम् । शयवास-
वासिष्ठ कालादित्यनुक् । सप्तार्चिभुखं यस्य तम् । अग्निमुखा वै
देवा इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवः स्वरादीनाम् एकसं-
चदम् एवंभूतनाचख्यु ॥ २१ ॥

चतुरिति । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः । वि-
वर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः । तत्फलकं यत् ज्ञानं
चत्वारि युगानि द्वादशेतादीनि यास्तु ताः चतुर्युगाः कालावस्थाः काल-
परिमाणं चत्वारोवर्णाः प्रकृता. उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः
चातुर्वर्ण्यप्रचुरइत्यर्थः । तत्रद्वयवचने मयट् । तद्वितार्थेति तद्वि-
तार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोक इत्येव रूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुख-
रूपिणः त्वत्तः जातमिति शेषः । इदं सर्वमख्यत यदिदं किञ्चिदिति
श्रुतेः ॥ २२ ॥

अध्यासेति । अध्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्तितं तेन
मनसा योगिनो हृदयाश्चयं हृत्पद्मस्यं ज्योतिर्भयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं
विचिन्वन्ति अन्विष्यन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अजस्येति । न जायतइत्यजः । अन्येष्वपि दृश्यतइति उपत्ययः ।
तस्याजस्य जन्मभूत्यस्यापि जन्म नृहृतः अत्स्यादिरूपेण जायमा-

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
 पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ २५ ॥
 वज्रधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
 त्वय्येव निप्रतन्व्योषा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६ ॥
 त्वयावेशिन्नचित्तानां त्वत्समर्पितकर्माणाम् ।
 गतिस्तं दीतरागाणामभयःसन्निवृत्तये ॥ २७ ॥

नस्य निरीहस्य चेदरहितस्यापि हतद्विष्टः शत्रुघातिनः जगत्कस्य
 सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतो योगनिद्रामनुभवतः इत्थं विरु-
 द्धचेष्टस्य तव याचार्थं को वेद् वेत्ति । विटोलटोवेति शलादेशः
 ॥ २४ ॥

शब्दादीनिति । शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं नरनारायणादिरूपेण
 दुश्चरं तपश्चरितुं तथा देवमर्त्तनेन प्रजाः पातुम् औदासीन्येन ताट-
 स्येन वर्तितुञ्च पर्याप्तः समर्धोऽसि । भोगतपसोः पालनौदासीन्य-
 योश्च परस्परविरुद्धयोरुचरयो त्वदन्यः क. समर्धे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

वज्रधेति । आगमैस्त्रयीसाङ्ख्यादिभिर्दर्शनैर्वज्रधा भिन्ना अपि
 सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपादाः, जाह्नव्या इमे जाह्न-
 वीयाः गाङ्गाः । वज्राच्छ्रति छप्रत्ययः । ओषाः प्रवाहाः तेष्यागमैः
 आगतिभिर्वज्रधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च अर्णवइव त्वय्येव निप्रतन्नि
 प्रविशन्ति येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्तीत्यर्थः । यदाह्वराचार्या-
 किं वज्रना कारवोपि विद्वकर्मैत्युपासते ॥ २६ ॥

त्वयीति । त्वयावेशितं निवेशितं चित्तं यस्मैषा तभ्यं समर्पितानि
 कर्माणि दैत्येणान्, गन्तना भव मङ्गलो मद्याजी सा नरस्कृत । माने-
 वैष्यनि कौलेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे इति भगवद्भचनात् । दीतरा-

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मत्स्यादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८ ॥

केवलं स्मरणेन पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २९ ॥

उदधेरिव रत्नानि तेजासीव विवस्वतः ।

स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ३० ॥

गाणां विरक्तानाम् अभूयःसन्निवृत्तये अपुनरवृत्तये भोक्षादेत्यर्थः त्वमेव गतिः साधनम्, तमेव विदित्वादिच्छत्युमेति नात्यः मन्या विद्यतेऽयनायेति च्युतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षइति । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रसाहगम्योऽपि तव मत्स्यादिः पृथिव्यादिर्महिमा ऐश्वर्यमपरिच्छेद्यः इत्यन्तया नावधार्यः, आप्तवाग्नेदः यतो वा इमानीत्यादिः स्तुतिः अनुमानं चित्वादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टवदित्वादि ताभ्यां साध्यं गम्यं तां प्रति का कथा प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यं तत्कारणमप्रत्यक्षस्वम् अपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

केवलमिति । स्मरणेन केवलं कृतस्वम् । केवलः कृतस्वएकश्चेति शान्तः । पुरुषं स्मर्त्तारं जनं पुनासि यतोयदित्यर्थः, अनेनैव स्तुति कार्यैरेव त्वयि त्वद्विषये याः अवशिष्टाः वृत्तयो दर्शनस्पर्शनादयो व्यापारास्तां निवेदितफलाः ज्ञापितकार्याः तव स्मरणस्यैव एतत्फलं दर्शनादीनान्तं कियदिति नावधारयामः इतिभावः ॥ २९ ॥

उदधेरिति । उदधेः रत्नानीव विवस्वतस्तेजासीव दूराणि अवाङ्मनसगोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते निःश्रेष्ठं स्तोत्रं न शक्यन्तइत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनवाप्तमवाप्त्यं न ते किञ्चन विद्यते ।

लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ ३१ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संहियते वचः ।

अमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२ ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

अनवाप्तमिति । अनवाप्तमप्राप्तम् अवाप्त्यं ते तव किञ्चन किञ्चि-
दपि न विद्यते नित्यपरिपूर्णात्वाटिति भावः । तर्हि किनिवन्धने जन्म
कर्मणो तत्राह लोकेति । एकः लोकानुग्रह एव ते जन्मकर्मणोर्हेतुः
परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिर्न स्वार्थैत्यर्थः ॥ ३१ ॥

महिमानमिति । तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संहियते इति यत्
तत् वचःसंहरणं अमेण वाग्व्यापारश्चान्या अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुम-
शक्यत्वाद्वा गुणानामियत्तया एतावन्मात्रतया न, तेषामानन्याटिति
भावः ॥ ३२ ॥

इतीति । इति ते सुराः तम् अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं
यस्मिंस्तमभोक्षजं विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः हि यस्मात् पर-
मेष्ठिनः सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य
सत्यस्वार्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । युक्ते ज्ञादाद्यते भूतमित्यमरः । न
स्तुतिर्न प्रशंसामात्रम् । महान्तोहि यथाकथञ्चिन्न सुलभा इति भावः ।
परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी, परमे किति टितिलुणाटिसूत्रेण
तिष्ठतेगिनिः, तत्पुरुषे कति वज्रलमिति सप्तम्या अनुक्, स्थास्थिन्
स्थणामिति वक्तव्यात् पत्वम् ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । सुराः देवाः कुशलस्य संप्रदनेन व्यङ्गिता प्रकटीकृता

तस्मै कुशलमंप्रसन्नञ्जितप्रीतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचल्युनेर्द्धतोदधेः ॥ ३४ ॥

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।

स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्यानसमीरिता ।

बभूव हतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥ ३६ ॥

बभौ सदृशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणात् गङ्गेबोधिप्रवर्तिनी ॥ ३७ ॥

प्रीतिर्वस्य तस्मै नक्षितप्रसादायेत्यर्थः । अथया अनवसरविज्ञप्तिर्मुक्त्वा-
राणामिव निष्फला स्यादिति भावः । तस्मै विष्णवे अप्रलये प्रलया-
भावेऽप्युद्वेलादुन्मर्यादात् नैर्द्धतो राक्षसः स एवोदधिरुत्थात् भयम्
आचल्य कथितवन्तः ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ वेलायाम् अश्विजूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां,
शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेषु अनुनादिना प्रातध्वनिमता रुरे ॥ परिभूता-
र्णवध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषः भगवान् उवाच ॥ ३५ ॥

पुराणस्येति । पुराणस्य चिरन्तनस्य कवेस्तस्य भगवतो वर्ण-
स्यानेषूरः अष्टादिषु समीरिता सम्यग्द्वारिता अतएव हतः सम्या-
दितः संस्कारः साधुत्वस्य तादिप्रयत्नो यस्याः सा भारती वाणी चरि-
तार्था हतार्था बभूवेव । एवकारस्तसन्भावनाविपरीतभावनाव्युदा-
सार्थः ॥ ३६ ॥

बभाविति । विभोर्विष्णोर्वदनोद्गता निःसृता सदृशनज्योत्स्ना
दन्तकानिसंहिता, इदञ्च विशेषणं धावत्यातिशयार्थम्, अतएव सा
भारती चरणादंगेनिर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा निःसृताव-

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ ।
 अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥३८॥
 विदितं तथ्यमानञ्च तेन मे भुवनत्रयम् ।
 अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥३९॥
 कार्येषु चैककार्यत्वाद्भ्यर्थोऽस्मि न वञ्जिणा ।
 स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥४०॥

शिष्टे चर्धः । स्त्रियाः पुं वटित्यनुवच्यं पुं वत् कर्मधारयेति पुं वद्भावः ।
 निर्यातशब्दस्य या निर्याता सावशेषा सागङ्गेवेति सामानाधिकरण्य
 निर्वाहः, निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुं वद्भावो दुर्घट एव । ऊर्ध्वप्रव-
 र्त्तिनी ऊर्ध्ववाहिनी गङ्गेव वभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥

यदाह भगवान् तदाह

जानइति । हे देवाः वो युष्माकम् अनुभावपराक्रमौ महिमपुरु-
 प्रकारौ रक्षसा रावणेन अङ्गिना शरीरिणां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ
 सत्वरजसी तमसेव तमोगुणेनेव आक्रान्तौ जाने । वाक्यार्थः कर्म
 ॥ ३८ ॥

विदितमिति । किञ्च अकामेन अनिच्छया उपनतेन प्रमाटाटाग-
 तेन एनसा पापेन साधोः सज्जनस्य हृदयमिव तेन रक्षसा तथ्यमानं
 रुन्तथ्यमानम् । तपेभौवाटिकात् कर्मणि शानच् । भुवनत्रयं मे विदितं
 मया ज्ञायतइत्यर्थः । गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने ज्ञाः, ज्ञस्य च वर्त्त-
 मानइति षष्ठी ॥ ३९ ॥

कार्येष्विति । किञ्च एककार्यत्वादावयोः एककार्यत्वाद्धेतोः कार्येषु
 कर्त्तव्यार्थेषु विषयेषु दञ्जिणेन्द्रेण अभ्यर्थ्य इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्मि
 तथा हि वातः स्वयमेवाग्नेः सारथ्यं साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति नत

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
 स्थापितो दशमो मूर्द्धा लब्धांश इव रक्षसा ॥^{४१} ॥
 स्वष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।
 अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥^{४२} ॥
 धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
 दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्व्वास्थापराङ्मुखः ॥^{४३} ॥

वह्निप्रार्थनया इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां स्वार्थेषु स्वतएव प्रवृत्तिः नतु
 परप्रार्थनया सार्धश्चायं ममापीत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरा किल निपुरारिप्रीणनाय स्वशिरासि च्छिन्दता दशकन्धरेण
 ब्रह्मं शिरोऽवशेषितं तन्मञ्जुकार्थमित्याह

खेति । स्वासिधारया स्वखड्गधारया परिहृतोऽच्छिन्न इत्यर्थः
 दशमोमूर्द्धा मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तो लब्धांशः प्राप्तव्यभाग इव तेन
 रक्षसा स्थापितः । सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं प्राग्भवेदितमत्राह

स्वष्टुरिति । किन्तु स्वष्टुर्ब्रह्माणो वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः सया
 तस्य दुरात्मनो रिपोः रावणस्य अत्यारूढमत्यारोहणमतिदृढिरि-
 त्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । भोगिनः सर्पस्वात्यारूढं चन्दनेनेव
 सोढम् । चन्दनस्यापि तथा सहनं स्वष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

सम्प्रति वरस्वरूपमाह

धातारमिति । स राक्षसरूपसा प्रीतं सन्तुष्टं धातारं ब्रह्माणं
 मर्त्येषु विषये आस्थापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् मर्त्यान्नादत्येत्यर्थः
 दैवादष्टविधात् सर्गात् दैवदृष्टैरवध्यत्वं ययाचे हि ॥ ४३ ॥

तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह

सोऽहं दाशरथिभूत्वा रणभूमेर्वलिज्जमम् ।
 करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥३४॥
 अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
 मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥४५॥
 वैमानिकाः पुण्यक्षतस्यजन्तु मरुतां पथि ।
 पुष्पकालोकसंचोभं मेघावरणतत्पराः ॥४६॥
 मोक्षध्वे स्वर्गवन्दीनां वेणीवन्धानदूषितान् ।
 शापयन्त्रितपौलस्त्यवलात्कारकचग्रहैः ॥४७॥

सोऽहमिति । सोऽहं दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः । अत
 इज् इति इज् प्रत्ययः । रामो भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः तस्य रावणस्य
 शिरांस्येव कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेर्वलिज्जमं पूजाहं करि-
 ष्यामि । पुष्पविपदा हि पूजेति भावः ॥ ४४ ॥

अचिरादिति । हे देवाः यज्वभिर्योज्जिकैः विधिवत् कल्पित-
 मुपहृतं भागं हविर्भागं मायाविभिः मायावद्भिः । अस्त्राद्यभिधासृजो-
 विनिरिति विनिप्रत्ययः । निशाचरैः रक्षोभिरनालीढकनासादितं
 यथा तथा अचिरात् पुनरादस्यध्वे महीष्यध्वे ॥ ४५ ॥

वैमानिकाइति । मरुतां देवानां पथि व्योम्नि वैमानिकाः विना-
 नैश्वरन्तीति । चरतीति टक्प्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावण-
 भयान्नेधेध्वन्तर्द्धानतत्पराः पुण्यक्षत सुधतिनः पुष्पकालोकेन यदृच्छया
 रावणविमानदर्शनेन यः संचोभः मयचकितंतं त्यजन्तु संचोभोभयच-
 कितमिति शब्दार्णवः ॥ ४६ ॥

मोक्षध्वेइति । हे देवाः यूयं शापेन नलबूवरशापेन यन्त्रिताः
 प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य वलात्कारेण ये कचग्रहाः क्रोशाकर्षा-

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुत्सस्यं द्रव्यमेघस्तिरोदधे ॥ ४८ ॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्योद्यतं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९ ॥

अथ तस्य विशाम्यत्युरन्ते काव्यस्य कर्म्मणः ।

पुरुषः प्रवर्द्धवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ५० ॥

लौरदूषिताननुपहतान् स्वर्गवन्दीनां हृतस्वर्गाङ्गनानां वेणीवन्धान्
मोक्ष्यध्वे । पुरा किल नलकूवरेण आत्मानम् अभिसरन्त्या रम्भाया
बलात्कारेण सम्भोगान् क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः स्त्रीणां बलाद्-
यङ्गणे मूर्द्धां ते शतधा भविष्यतीति भारतीया कथानुसन्धेया ॥ ४७ ॥

रावणेति । सः द्रव्योविष्णुः स एव मेघः नीलमेघश्च, विश्रवसो-
दपत्यं पुत्रानिति विग्रहे रावणः । विश्रवःशब्दात् शिवादितादृशि
विश्रवमो विश्रवणरवणादित्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये
रवणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्षप्रतिबन्धः तेन क्लान्तं
ग्लानं मरुतो देवा एव सस्यं तत् इति एवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलि-
त्वेन । अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिलेऽमृतमिति विश्वः । अभि-
वृष्य अभिविच्य तिरोदधे अन्तर्दधे ॥ ४८ ॥

पुरुहूतेति । पुरुहूतप्रभृतयः इन्द्राद्याः सुराः सुरकार्ये रावण
वधरूपे उद्यतं विष्णुम् अंशैर्मातामिः द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुनिवानु-
ययुः । सुप्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

अथेति । अथ तस्य विशांपत्युः दशरथस्य सम्बन्धिनः कामस्य
कर्म्मणः पुत्रकायेऽरेरन्तेऽवसाने अग्नेः पावकात् पुरुषः कश्चित् दिव्यः
पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रवभूव प्रादुर्बभूव तदाविर्भावास्तेषामपि
विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥ ५० ॥

हेमपात्रगतं दोर्ध्यामादधानः पयश्चरुम् ।
 अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५१ ॥
 प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्मृपः ।
 दृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥ ५२ ॥
 अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।
 प्रसूतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥ ५३ ॥

तमेव पुरुषं विशिनष्टि

हेमपात्रेति । आद्यस्य पुंसोऽनुप्रवेशादधिष्ठानाद्देतोः तेन दिव्य-
 पुरुषेणापि दुर्वहं चतुर्दशभुवनोदरस्य भगवतोऽहरेरतिगरीयस्त्वाद्दो-
 दुमशक्यं हेमपात्रगतं पयसि पक्कं चरुं पयश्चरुं पायसान्नं दोर्ध्यामा-
 दधानोवहन् । अनल्पाग्निभिरुष्णपक्कं ओदनञ्चरुरिति याज्ञिकाः
 ॥ ५१ ॥

प्राजापत्येति । ऋषो दशरथः प्राजापत्येन प्रजापतिसखन्विना
 पुरुषेणोपनीतं ननु वशिष्ठेन, प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं
 ऋषेति रामायणात् । तदन्नं पायसान्नम् उदन्वतोदधिनाविष्कृतं प्रका-
 शितं पयसां सारमन्वतं दृष्या वासवद्भव । वासवोद्वहन् दृषेत्यनरः ।
 प्रत्यग्रहीत् स्त्रीचकार ॥ ५२ ॥

अनेनेति । तस्य राज्ञो दशरथस्य अन्यैर्दुर्लभाः असाधारणाः
 गुणाः अनेन कथिता यद्यस्मात् त्रयोऽलोकास्त्रैलोक्यं चातुर्वर्ण्यादि-
 त्वात् स्वार्थे अञ् । तस्य प्रभवः कारण विष्णुरपि तस्मिन् राज्ञि प्रसू-
 तिसुत्पत्तिं चकमे कानितवान् त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति पर-
 नाप्रधिगुणसमान्त्रयइत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सद्गति । स ऋषः चरुसंज्ञास्य सज्जाता चरुसंश्रितं वैष्णवं तेजः

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ।

द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रसहर्षतिरिवातपम् ॥५४॥

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः सन्मावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदोश्वरः ॥५५॥

ते वज्रस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्द्धार्द्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥५६॥

पत्न्योः कौसल्याकैकेयोः द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवसश्च पृथिव्यामिति चकाराद्विशब्दस्य द्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः अहः पतिरहर्षतिः । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः इत्युपसंख्यानान्नैकलिङ्गोरेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः । प्रत्यग्रसातपं वासातपमिव विभेजे विभज्य ददावित्यर्थः ॥ ५४ ॥

पत्नीत्वये सति द्वयोरेव विभागे कारणमाह

अर्चितेति । तस्य राज्ञः, कौ पृथिव्यां सलति गच्छतीति कौसलः । सलः गतौ पचाद्यच् कुशब्दस्य षपोदरादित्वाद्गुणः । कौसलस्य राज्ञोऽपत्न्यं स्त्री कौसल्या । वृद्धेत्कौसलाजाटाञ्जप्रक्षिति अग्रह्, यङ्प्रानिति चाप् । अतएव सूत्रे निर्देशात् कौसलशब्दोदन्यसकारमध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा भान्या, केकयवंशजा कैकयी प्रिया इष्टा अतोहेतोरीश्वरोभर्ता नृपः सुमित्रा ताभ्यां कौसल्याकैकयीभ्यां सन्मावितां भागदानेन मानिताम् ऐच्छदिति स्त्व । एवञ्च सामान्यं तिष्ठणाञ्च भागप्राप्त्यमिति राज्ञि उचितज्ञता कौशलञ्च लभ्यते ॥ ५५ ॥

ते इति । वज्रस्य सर्वज्ञस्य उचितज्ञस्येत्यर्थः पत्युर्महीक्षितः क्षितोश्वरस्य । विशेषणत्वयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तज्ञे

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योत्सवयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्येव मदनिख्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभृत्यै दधे देवांश्चसम्भवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरसृताख्याभिरभयः ॥ ५८ ॥

अभिप्रायज्ञे ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकेकथौ चरोर्यावर्द्धभागौ सनभागौ तयोर्यावर्द्धौ तौ च तौ भागौ चेत्यर्द्धभागौ एकदेशौ ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्याम् । पुंस्यर्द्धोर्द्धं समंशके इत्यसरः । ता सुमित्रामवोजयतां युक्ताञ्चक्रतः । अयञ्च विभागो न रामायणसंवादी । तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं केकथ्यै शिष्टं पुनः सुमित्राया इत्यभिधानात् । किन्तु पुराणान्तरसवादो द्रष्टव्यः उक्तञ्च नारसिंहे । ते पिण्डप्राशनं काले सुमित्रायै महीपतेः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पन्त स्वभगिन्यै प्रयच्छत इति । एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात् समाधातव्यम् ॥ ५६ ॥

नचैन सत्यपीर्या ख्याटित्वाह

सा हीति । सा सुमित्रा उभयोरपि समान एकः पतिर्ययोः तयोः सपत्न्योः । नित्यं सपत्न्यादिति चिन्ति डीप् नकारादेशश्च । स्रजरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनिख्यन्दरेखयोरिव गरुडद्वयगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् । सपत्न्योरित्यत्र समासान्तगतस्य प्रत्युरूपज्ञानं वारणस्येति ॥ ५७ ॥

ताभिरिति । ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजाना भृत्यै अभ्युदयाय देवस्य विष्णोरंशः सम्भवः कारणं यस्य स गर्भः, सूर्यस्येमा सौर्यः ताभिः सौरीभिः । सूर्यतिथ्येत्युपधायकारस्य लोपः । अन्तताइत्याख्या यान्ता ताभिः जलवह्निसाग्यात् नाडीभिरिव नाडीभिः दृष्टि-
किसर्जनीभिः दीधितिभिः अयं विकारोऽस्मयो जलमयोगर्भदिव दधे हृतः जातावेकदचनं गर्भं दधिरे इत्यर्थः । अत्र यादवः तासां शतानि

सप्तमापन्नसत्वास्तारेजुराघ्राण्डुरत्विषः ।
 अन्तर्गतफलारक्षाः सख्यानान्निव सख्यदः ॥ ५६ ॥
 गुप्तं दृष्टशुरात्मानं सर्वाः खड्गेषु वासनैः ।
 जलजासिगदाशाङ्गैश्चक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः ॥ ६० ॥
 हेमप्रक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।
 उच्चान्ते स्म सुपर्णेन वेगाद्घटप्रयोधुजा ॥ ६१ ॥

चत्वारि रक्षीणां दृष्टिरर्जने । यतत्रयं हितोत्सर्गं तावद्भस्म रर्जने ।
 आनन्दाच्च हि मेध्याच्च भूतनाः पूतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहोः
 ताः सर्वा अन्तताः स्त्रिय इति ॥ ५६ ॥

समनिति । समं युगपदापन्नाः षट्हीताः रक्षाः वासित्ताः आमद-
 क्त्वाः गर्भियः । आपन्नसत्वा स्याद्गुर्विष्यन्तर्गती च गर्भिणीत्तरः ।
 अतएव आपाण्डुरत्विषः प्राण्डुरवयोः ताः राजमद्य अन्तर्गताः मडा
 रक्षाः फलप्रादुर्भावाः वासां ताः रक्षानां सख्यदश्च रेजुः इतुः
 ॥ ५६ ॥

समिति तासां खड्गदशेनान्याह

गुप्तनिति । सर्वास्ताः खड्गेषु कर्तव्यः यद्गुः, जलजासिगदाशाङ्गै-
 चक्रैः लाञ्छिता मूर्त्तयो वेयां तैर्वासनैः हलैः दुर्यैः गुप्तं दृष्टितम्
 आत्मानं खड्गं दृष्टुः ॥ ६० ॥

हेनेति । जिज्ञेति चार्थः । हेनः खड्गस्य पञ्चराशं प्रभाजालं
 जान्निधुञ्जं वितन्वता विस्तारयता वेगेनाघटाः प्रयोधुचोभेदाः येन
 तेन सुपर्णेन गदकता गगने ता उच्चान्ते स्म जडा ॥ ६१ ॥

विम्वत्येति । जिह्व सनयोरनरे मध्ये विलम्बिनं कम्बलानं लस्य-
 तइति न्यासः नौस्तम्भ एव न्यासतां मन्वा न्यस्तं नौस्तम्भनितर्धः वि-

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।
 पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥६२॥
 कृताभिपेकैर्दिव्यायां त्रिस्तोतसि च सप्तभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥६३॥
 ताम्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतोहि पार्थिवः ।
 मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥६४॥
 विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
 उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव ॥६५॥

भ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्याः तथा लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपा-
 सिताः ॥ ६२ ॥

कृतेति । किञ्च दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्तोतसि आकाश-
 गङ्गायां कृताभिपेकैः कृतावगाहैः परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः
 पठद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिरुपतस्थिरे उपासाञ्च-
 क्रिरे ॥ ६३ ॥

ताम्य इति । पार्थिवोदशरघस्ताभ्यः पत्नीभ्यः । आख्यातोप-
 योगइत्यपादानत्वात् पञ्चमी । तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा
 प्रीतः सन् आत्मानं जगद्गुरोर्विष्णोरपि गुरुत्वेन हेतुना परार्द्धं सर्वो-
 त्कृष्टं मेने हि ॥ ६४ ॥

विभक्तेति । एकः एकरूपोविभुर्विष्णुः तासां राजपत्नीनां कुक्षिपु-
 गर्भेषु, प्रसन्नाना निर्म्मलानामपां कुक्षिपु प्रतिमाचन्द्रः प्रतिविम्बचन्द्र
 इव अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ॥ ६५ ॥

अद्येति । अद्य राज्ञो दशरघस्य सती पतिव्रता अयम् चानौ
 नहिषी चायमहिषी कौसल्या प्रसूतिसमये प्रसूतिकावे, ओषधि-

अथाग्रमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ६६ ॥

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुञ्चक्रौ जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।

रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥ ६८ ॥

शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।

सैकताम्बोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ ६९ ॥

कैकेयास्तनयोजज्ञे भरतोनाम शीलवान् ।

जनयितीभक्तञ्चक्रौ यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ७० ॥

नक्तं रातिसमये तमोपहन्तीति तमोपहम् । अमे क्लेशतमसोरिति
उपत्ययः । ज्योतिरिव तमोपहं तमोनाशकरं पुत्रं लेभे प्राप ॥ ६६ ॥

रामइति । अभिरामते अत्रेति अभिरामं मनोहरम् । अधि-
करणार्थं चञ् । तेन वपुषा चोदितः प्रेरितो गुरुः पिता दशरथः तस्य
पुत्रस्य जगतां प्रथमं मङ्गलं सुलक्षणां रामइति नामधेयं चक्रौ । अभि-
रामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रघ्विति । रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन अप्रतिमतेजसा तेन
रामेण रक्षागृहगताः सूतिकागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टाः प्रतिबद्धा
इव अभवन् । महादीपसमीपे नाल्पाः स्फुरन्तीति भावः ॥ ६८ ॥

शयेति । शातोदरी गर्भमोचनात् कृशोदरी माता शय्यागतेन
रामेण सैकते पुलिने द्योतन्मजबलिः पद्मोपहारस्तेन शरदि कृशा
जाह्नवी गङ्गेव बभौ ॥ ६९ ॥

कैकेयाइति । कैकयस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री कैकेयी । तस्यापत्य-

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुपुत्रे यमौ ।
 सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ ७१ ॥
 निर्दोषमभवत् सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
 अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥ ७२ ॥
 तस्योदये चतुर्भूर्त्तः पौलस्त्यचक्रितेश्वराः ।
 विरजस्त्रैर्नभस्वद्विर्दिश उच्छसिता इव ॥ ७३ ॥

मित्यणि एत क्लृप्तमित्ययुप्रलयानां यादेरिय इतीयादेशः । तस्याः
 भरतोनाम शीलवान् तनयो जज्ञे जातः, यस्तनयः प्रबोधविनयः
 त्रियमिव जनयित्री मातरमलञ्चक्रे ॥ ७० ॥

सुताविति । सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ
 पुत्रौ सम्यगाराधिता लक्ष्मणा विद्या प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रिय-
 जयाविव सुपुत्रे ॥ ७१ ॥

निर्दोषमिति । सर्वं जगत् भूलोको निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहि-
 तम् आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं चाभवत् । अतोऽप्येक्ष्यते,
 गा भुवं गतमवतीर्थं पुरुषोत्तमं विष्णुं स्वर्गोऽप्यन्वगादिव, स्वर्गोऽह
 गुणवान्निर्दोषश्चेत्यागमः स्वर्गद्वयमभूदित्यर्थः ॥ ७२ ॥

तस्येति । चतुर्भूर्त्तः राजादिरूपेण चतुरूपस्य सतः तस्य हृदे-
 रुदये सति पौलस्त्याद्रावणाञ्चक्रिताः भीताः इन्द्रराः नाथाः इन्द्रादयो
 यासां ताः दिग्धतस्तः विरजस्त्रैरपधून्निभिः नभस्वद्वि. वायुभिः
 निषेपोच्छसिता इवेत्युत्प्रेक्षा । असेः कर्त्तरि क्तः । स्वनाथशरणनाम
 सन्तप्ताना दिग्वासुच्छासवाताश्च वाता ववुरित्यर्थः । चतुर्दिगीश
 रक्षणं भूर्त्तिचतुष्टयप्रयोजनमिति भावः ॥ ७३ ॥

कमानुरिति । रञ्जना रावणेन विप्रकृतौ पीडितावित्यर्थः क गानु-

दशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।

रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षयं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥ ७५ ॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्थाणां तस्य पुत्रिणः ।

आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७ ॥

रग्निः प्रभाकरः सूर्यश्च यथासङ्ग्रहम् अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वाच्च अप-
विद्धशुचौ निरस्तदुःखाविवास्तामभवताम् ॥ ७४ ॥

दशाननेति । तत्क्षयं तस्मिन् क्षये रामोत्पत्तिसमये राक्षस-
श्रियः अश्रुविन्दवः दशाननकिरीटेभ्यः मणीनां व्याजेन मिषेण पृथिव्यां
पर्यस्ताः पतिताः रामोदये सति तद्दृश्यस्य रावणस्य किरीटं मणि-
श्रृङ्खलक्षयं दुर्निमित्तमभूदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

पुत्रेति । पुत्रिणोजातपुत्रस्य तस्य दशरथस्य पुत्रजन्मनि प्रवे-
श्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानामित्यर्थः तूर्थाणां वाद्यानाम् आर-
म्भनुपक्रमं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुःपितृर्दशरथादपि देवा अधिकं
प्रहृष्टा इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

सन्तानकेति । अस्य राज्ञोभवने सन्तानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां
विकारः सन्तानकमयी वृष्टिश्च पेतुषी पयात । कसुञ्चेति कसु प्रत्ययः,
उगितश्चेति ङीप् । सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजन्मन्यावश्यकाः ये मङ्ग-
लोपचारास्त्रिषामादिरचना प्रथमक्रिया अभवत् ॥ ७७ ॥

कुमाररूति । कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते धात्रीणाम् -

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धालीस्तन्यपायिनः ।

आनन्देनाग्रजेनेव समं वदधिरे पितुः ॥७८॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।

सुसूक्तं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजासु ॥^{७९}॥

परस्परविरुद्धास्ते तद्घोरनघं कुलम् ।

अलसुद्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्त्तवः ॥८०॥

समानेऽपि हि सौम्यान्ने यद्योभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतश्चतुर्भौ प्रीत्या द्वन्द्वं वधूवतुः ॥८१॥

उपमातृणां स्तन्यानि पयोंसि पिवन्तीति तद्योक्ताः ते कुमारः अग्र-
जेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं वदधिरे कुमारवद्व्यापिता
महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वाद्यजत्वो-
क्तिरानन्दस्य ॥ ७८ ॥

स्वाभाविकमिति । तेषां कुमाराणां सखन्नि स्वाभाविकं सहज
विनीतत्वं विनयकर्मणा शिष्यया हविर्भुजासुग्नीनां सहजं तेजो हविषा
आज्यादिकेनेव सुसूक्तं वदधे निमर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः
॥ ७९ ॥

परस्परिति । परस्परमविरुद्धाः अविरुद्धाः सौम्यान्नेषुण्ण-
इत्यर्थं ते कुमारः तत्रसिद्धम् अन्ध निष्पाप रघोः कुलम्, अतरो
जन्माद्यो देवारण्यं नन्दनमिव । सहजविरोधिनामपि अतूनां
नहाप्रस्थानमस्त्वावन्त्यर्थं देवदिज्ञं प्रणामम् । अलसुद्योतयामासुः
प्रकाशयामासुः । सौम्यान्नेषु कलभृषणान्ते इति भावः । ८० ॥

समानइति । गोमताः खिग्धाः स्नातरो येषां तं सुभ्रतर ।
नदृष्टं इति अप् न भवति नन्दितं स्नातरिति निष्पधात् । तेषां भावः

तेषां द्वयोर्द्वोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्त्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२ ॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।

मनां जह्नुर्निदाघान्ते श्यामान्ना दिवसा इव ॥ ८३ ॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्माथैकान्मोक्षान्नाशान् अवतार इवाङ्गवान् ॥ ८४ ॥

सौम्यात्मम् । युगाटित्वाटणम् । तस्मिन् नमाने चतुर्णां तल्लेपि यदा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या इन्द्रं वभूवतुः तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या इन्द्रं द्वौ द्वौ सहचर्येणाभिव्यक्तौ । इन्द्रं रहस्यनर्थ्यादेति निपातः । क्वचित् कस्यचित् स्नेहोऽतिरिच्यत इति भावः ॥ ८१ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये द्वयोर्द्वयोः रामलक्ष्मणयोर्भरतशत्रुघ्नयोश्चेत्यर्थः । यथा, वायुविभावस्त्वोर्वातवह्नोरीव यथा चन्द्रसमुद्रयोः चन्द्रसमुद्रयोरिव ऐक्यमैकमत्यं कदाचन न विभिदे । एककार्यत्वं समानसुखदुःखत्वञ्च क्रमादुपनादयः सल्लभ्यते, सहजः सहकारी हि वह्नेर्वायुः, चन्द्रश्च द्वौ हि वर्द्धते सिन्धुः । तत्क्षये च क्षीयत इति ॥ ८२ ॥

त इति । प्रजानाथान्ते कुमारान् तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण विनयेन च निदाघान्ते शीघ्रान्ते श्यामान्यभ्यानि तेषां ते श्यामान्नाः नातिशीतोष्णा इत्यर्थः दिवसा इव, प्रजानां मनोजह्नुः ॥ ८३ ॥

स इति । स चतुर्धा । संख्यायाविधायै इत्यनेन साप्रत्ययः । व्यस्तो विभक्तः पृथिवीपतेः दशरथस्य प्रसवः सन्तानः चतुर्धा अङ्गवान् कूर्त्मान् धर्माथैकान्मोक्षान्नाशान् अवतार इव बभौ ॥ ८४ ॥

मुखैरिति । मुखवत्सलाः पितृभक्ताः ते कुमारान् मुखैर्विन्दन्-

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तस्मैव चतुरन्तेभ्यं रत्नैरिव सहार्णवाः ॥ ८५ ॥

सुरगजइव दन्तैर्भङ्गद्वैत्यासिधारै-

र्नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दीर्भिरंशैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रामावतारोनाम दशमः सर्गः ।

दिभिः गुरुं पितरम्, चतुरन्ताना दिगन्तानामीशं चतुरन्तेभ्यम् । तद्धि-
तार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महार्णवास्त्रवारो-
रत्नैरिव आराधयामासुः ॥ ८५ ॥

सुरगजइति । भग्ना द्वैत्यानामसिधारा यैस्तैः चतुर्भिर्दन्तैः सुर-
गजः येरावतइव पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैरनुमितप्रयोगैरुपा-
यैश्चतुर्भिः सामादिभिः नयो नीतिरिव युगवद्दीर्घैश्चतुर्भिर्दीर्भिर्भुजैः
हरिर्विष्णुरिव तदीयैः हरिसम्बन्धिभिरंशैरशभूतैश्चतुर्भिस्तैः पुत्रै अ-
निपतीनां पतिः राजराजो दशरथश्चकाशे चिद्विद्युते ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिताया
रघुवंशव्याख्याया सङ्गीवनीसमाख्याया दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स' किल क्षितीश्वरो
रामस्रध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य' याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥
द्वच्छलब्धमपि लब्धवर्णमाक्
तं दिदेश मुनये सलक्षणम् ।

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्त रङ्ग चर भृङ्गलीलया ।

तत्र सन्नि हि रसाञ्जलविघातान् यथास्ति सदेव निर्विङ्ग ॥

कौशिकेनेति । कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण एव अभ्या-
गत्य स क्षितीश्वरो दशरथः अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविघ्ननाय
काकपक्षधरं बालकोचितशिखाधरम् । बालानान्त शिखा प्रोक्ता
काकपक्षः शिखण्डक इति हलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः
खलु । याचेर्द्विकर्माकादप्रधाने कर्मणि क्तः अप्रधाने दुहाटीनामिति
वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्याह तेजसां तेजस्विनां दग्धो
बाल्यादि न समीक्ष्यते हि अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे रथोद्भवा
दृक्तम् उक्तञ्च रात्रराविह राघोद्भवा लगाविति ॥ १ ॥

द्वच्छलब्धमिति । लब्धाः वर्णाः प्रसिद्धयोर्वैल्ल लब्धवर्णा विच-
क्षणाः । लब्धवर्णोविचक्षणइत्यमरः । तान् भजते इति लब्धवर्णानाम्

अथमुप्रणयिनां रघोः कृले
 न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥२॥
 यावदादिशति पार्थिवस्तथो
 निर्गन्नाय पुरसार्गसंस्क्रियाम् ।
 तावदाशु विदधे मरुत्सखैः
 सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥३॥
 तौ निदेशकरणोद्यतौ पितु
 धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।
 सूपतेरपि तयोः प्रवत्सप्रतो
 नन्दयोर्परिवाष्पविन्दवः ॥४॥

विद्वत्प्रीत्यर्थं । स राजा ह्यच्छलञ्जमपि मरुत्सखं तं गानं कृते
 दिदेश अतस्तद्वान् । तथाहि अमुप्रणयिना प्राणार्थिनामपि कर्हिना
 दावजा रघो कृते कदाचित् न व्यहन्यत न विहता न विपलीहते-
 ल्यर्थः । यैरर्धभ्य प्राणा अपि सनर्धन्ते तेषां पुत्र दिव्यागो न विष्णु
 दावह इति भावः ॥ २ ॥

यावदिति । पार्थिवं पृथिवीहरः तयोः रामलक्ष्मणयोः निर्ग-
 नाय निष्क्रमाय पुरसार्गसंस्क्रिया धूलिसंमार्जनगन्धोदकस्त्रेचन ययो
 महारूपसंस्कारं यावदान्गिति आज्ञापयति तावत् मरुत्सखैः
 मरुतैः अनेन धूलिसंमार्जनं गन्धते, न पुष्पजलवर्षिभिः पुष्परहित
 जलवर्षिभिर्घनैः नासार्गसंस्क्रिया आशु विदधे दिक्षिता । एतेन न
 कार्यमवृत्तयोर्द्वानुकूल्यं सूचितम् । २ "

ताविति । निदेशकरणोद्यतौ विवादाकरणोद्युतौ धन्विनौ मरु-

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा
 किञ्चिदुच्चितशिखण्डकावुभौ ।
 धन्विनौ तमृषिसन्वगच्छतां
 पौरदृष्टिस्तमार्गतोरणौ ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणानुचरमेव राघवं
 नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
 आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
 सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

अन्तौ तौ कुमारौ पितुश्चरणयोः निपेततः प्रणतावित्यर्थः । भूपतेरपि
 वाष्पविन्दवः प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अतएव नक्षयोः प्रणतयोः ।
 नमिकम्पीति रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेतः पतिताः ॥ ४ ॥

ताविति । पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुच्चितशिखण्डकौ द्रुषत्
 सिक्तचूडौ । शिखा चूडा शिखण्डः स्यादित्यमरः । शेषाद्विभाषति
 कम्प्रत्ययः । धन्विनौ तावुभौ पौरदृष्टिभिः हतानि मार्गतोरणानि
 सम्पाद्यानि कुवलयानि ययोस्तौ तयोक्तौ संघणो निरीक्ष्यमाणावि-
 त्यर्थः । तमृषिसन्वगच्छताम् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणोति । ऋषिः लक्ष्मणानुचरमेव लक्ष्मणमात्रानुचरं त राघवं
 नेतुमैच्छत् इति हेतोः असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे प्रयुक्तवान्
 वाहिनी सेना न प्रयुयुजे न प्रेषितवान् हि यस्मात् सा आशीरेव
 तयोः कुमारयोः रक्षणविधौ क्षमा शक्ता ॥ ६ ॥

मातृवर्गेति । मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशतइति मातृवर्गचरण
 स्पृशौ हतमातृवर्गनसंस्कारावित्यर्थः । स्पृशोऽनुदके क्विन्निति क्विन्

मातृवर्गचरणसृष्टौ मुने
 स्तौ प्रपद्य पदवीं सहौजसः ।
 रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ
 भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥७॥
 वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं
 शैशवाच्चपलमद्यशोभत ।
 तोयदागमद्वयोर्द्वयभिव्ययो
 नान्मधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥८॥

प्रत्यय । तौ सहौजसो मुने पदवी प्रपद्य सहौजसो भास्करस्य गति-
 वशात् सेपादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात् प्रवर्त्तिनौ मधुमाधवाविव चैव-
 वैशवाच्चपलमद्यशोभत । फणाच्च सप्तानामिति वैकल्पिकायत्नाभ्यास
 लोपो । स्याद्देवो चैवकोमधु', वैशाखे नाधवोराधर्त चामरः
 ॥ ७ ॥

वोचीति । वीचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलवाङ्मौ । इदं विशेषे-
 षणं नटोपनाननिद्वयं वेष्टितव्यम् । तयोः चपलं चञ्चलमपि गत-
 गतिः शैशवाच्चेतोरशोभत । किमिव तोयदागमे वर्षासमये उड्भ-
 त्यदकनिलुद्ध्र' भिनत्ति कूलनिति भिव्य । भिव्योद्ध्रौ नटे इति
 क्यबलौ निपात्यौ । उद्ध्रभिव्ययोर्नटनिर्गमयो नान्मधेयसदृशं नामा-
 नुरूपं विचेष्टितमिव उदयोर्ज्भन्वृगभेदरूपव्यापार इव । ममद्योत्-
 पन्न चापलमपि शोभतइति भावः । ८ ।

ताविति । नगिदृष्टिनोचिती मगिवन्नभूमिद्वारोचिती तौ
 मुनिप्रदिष्टयोः गौशिकेरोपरिदयो नटातिरुदयो विद्ययो ज्ञानाति

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो
 विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
 मस्तुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
 मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव ॥६॥
 पूर्ववृत्तकथितैः पुराविटः
 सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
 उच्यमान इव वाहनोचितः
 पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१०॥
 तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः
 कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्रिणः ।
 वायवः सुरभिपुष्परेणुभि
 श्लायया च जलदाः सिधेविरे ॥११॥

बलाख्ययोर्मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यात् मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव पथि
 न मस्तुर्न न श्लानावित्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः । क्षुत्पिपासे न
 ते राम भविष्यंते नरोत्तम । बलामतिबलाञ्चैव पठतः पथि राघव
 ॥ ६ ॥

पूर्वैति । वाहनोचितः सानुजो राघवः पुराविटः पूर्ववृत्ता-
 भिन्नस्य पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिरुच्यमान
 इव वाहनेन प्राप्यमाण इव । वहेर्घातोः कर्मणि शानच् । पादचार-
 मपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥ १० ॥

ताविति । तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कट्टृणि रसवद्भिर्मधुरै-
 रम्बुभिः सिधेविरे, पतत्रिणः पत्रिणः सुखयन्तीति सुखानि पंचा-

नाम्नसां कमलशोभिनां तथा
 शाखिनाञ्च न परिश्रमाच्छिदाम् ।
 दर्शनेन लघुना यथा तयोः
 प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥
 स्थाणुदग्धवपुपस्तपोवनं
 प्राप्यः दाशरथिरात्तकार्मुकः ।
 विग्रहेण मदनस्य चारुणा
 सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्त्तव्या ॥ १३ ॥

अथ । श्रुतीनां सुखानि तैः कृजितैः, वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः, जलदाः छायाया च, मिषेदिरे इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥ ११ ॥

नेति । तप एवामलीति तपस्विनः । तप-सहस्राभ्यां, किनरिति विनिप्रत्ययः । लघुना इष्टेन । विधिष्टेपि लघुरित्यमरः । तयोर्भयोः कर्मभूतयोर्दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलगोभिनामन्मसां दर्शनेन नापुः, परिश्रमाच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च नापुः ॥ १२ ॥

स्थाण्विति । न आत्तकार्मुकः दगाद्यस्यापत्वं दुमान् टागरत्री रामः । अत इजिति इज् प्रत्ययः । स्थाण्वर । स्थाणुः जले करे सिरे इति विश्वः । तत्र दग्धवपुपोमदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन । विग्रह मन्तरे काये इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिहति रघुगोदभवत् कर्त्तव्या न पुनः । देहेन मदनुन्दर इति शानः ॥ १३ ॥

तारिति । अथ रामाद्यनुन्दनम् । यगस्य, परन रुदनाद्य-

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते
 कौशिकाद्विदितशापया पथि ।
 निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी
 लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥१४॥
 ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः
 प्रादुरास बद्धलक्षपाच्छविः ।
 ताडका चलकपालकुण्डला
 कालिकेव निविडा बलाकिनी ॥१५॥

कामभिः प्रवृत्तान् । पुरुषाटी महायज्ञी विहता विहतानना । इदं
 रूपमपाहाय दारुणं रूपमस्तु ते इति । तदेतदाह विदितशापयेति ।
 कौशिकादाख्यातः । आख्यातोपयोगद्रव्यपादानात् पञ्चमी । विदित-
 शापया सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । खिलमग्रहतं स्थान-
 मिति हलायुधः । तौ रामलक्ष्णौ स्थले निवेशिते अटनी धनुःकोटी
 याभ्यां तौ तथोक्ता । कोटिरस्याटनिरित्यमरः । लीलयैव धनुषी
 अधिहते ज्ये मौर्वी ययोस्ते अधिज्ये । ज्या मौर्वी माहमूमिषु इति
 विश्वः । तयोर्भावस्तत्तामधिज्यतां निन्यतुः नीतवन्तौ । नयतिर्द्वि-
 कम्पकः ॥ १४ ॥

ज्येति । अथ तयोर्ज्यानिनादं गृह्णती जानती श्लक्ष्णतीत्यर्थः ।
 बद्धलक्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । बद्धलः कृष्णपक्षे चेति विश्वः ।
 चले कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका, निविडा सान्द्रा
 बलाकिनी बलाकावती । त्रीन्ध्याटिभ्यश्चेतीनिः । कालिकेव घनाव-
 लीव । कालिका योगिनीभेदे काष्णे गौर्यां घनावलाविति विश्वः ।
 प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥ १५ ॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
 प्रेतचीवरवसा खनोग्रया ।
 अक्यभावि भरताग्रजस्तया
 वात्ययेव पितृकाननोत्यया ॥१६॥
 *उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं
 श्लोणिलम्बिपुरुषान्त्वमेखलाम् ।
 तां विलोक्य वनितावधे घृणां
 पतिणा सह मुमोच राघवः ॥१७॥

तीव्रेति । तीव्रवेगेन धुता. कम्पिताः मार्गवृक्षा यथा तयोक्तया
 प्रेतचीवराणि वस्ते इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसन्त-
 राच्छादनाद्यात् क्षिप् । खनेन सिङ्घनादेन उग्रया तथा ताडकया
 पितृकानने श्लघाने उत्या उत्यन्ना । आतद्योपसर्गे इति उत्पूर्वान्ति-
 घन्ते कर्त्तरि कप्रत्ययः । तथा वात्ययेव वातसमृद्धेनेव । माशादिभ्योय-
 इति यः । भरताग्रजो रामोऽभ्यभावि अभिभूत । कर्मणि लुङ् ।
 तीव्रवेमेत्यादिविशेषणानि वात्यायानपि योज्यानि ॥ १६ ॥

उद्यतेति । उद्यता उद्यमिता एको भुजएव यष्टिर्यस्यान्तान् आद्य-
 तीमायान्तीम् । दणोधातोः घन्तरि उगितश्चेति उीप् । श्लोणिल-
 म्बिनी पुद्गलाया इन्वाख्येव मेखला यस्यान्तान् । विशेषणद्वयेनापि आत-
 नादितं सूचितम् । अतएव ता विलोक्य राघवो वनितावधे घृणा
 जुमुष्मा इत्यां वा । जुमुष्माकरणे हृगे इत्यनरः । पतिणा इमुष्मा
 मह । पती रोप इमुर्ईयोःरित्यनरः । मुमोच मुक्तवान् । आतता-
 यिजधे ननु । आततायिनमायाक्तं चन्द्रादेनाविचारदन् । आतता-
 यिजधे टोणे इन्तर्मयति ज्यनेति ॥ १७ ॥

यच्चकार विवरं शिलावने
 ताडकोरसि स रामसायकः ।
 अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
 द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥
 वाणभिन्नहृदया निपेतुपी
 सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
 विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
 रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

यदिति । स रामसायकः शिलावत् घने लान्द्रे ताडकोरसि यद्वि-
 वरं रन्म्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टरक्षोदेश-
 स्येत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः विषयः स्यादितिन्द्रियार्थे
 देशे जनपदेऽपि चेति विश्वः । अन्तकस्य यमस्य द्वारताम् अगमत् ।
 इय प्रथमा रक्षोन्धतिरिति भावः ॥ १८ ॥

वायोति । वाणभिन्नहृदया निपेतुपी निपतिता सती । कस्यच्येति
 कसुप्रत्ययः, अगितश्चेति ङीप् । सा केवलाभेकात् । निर्याते केवल-
 मिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्यै रित्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत्
 किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरा रावणश्रियमपि
 व्यकम्पयत् । ताडकावधम्प्रवणेन रावणस्यापि भयसुप्तन्नमिति भावः
 ॥ १९ ॥

अत्र ताडकायाः अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते

रामेति । सा निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी अभिसारिका
 च दु सहेन सोढुमशक्येन रामएव मन्मथः अन्यत्राभिरामा मन्मदन्तस्य

* राममन्मथशरेण ताडिता
 दुःसङ्गेन हृदये निशाचरी ।
 गन्धवद्रुधिरचन्द्रनोक्षिता
 जीवितेश्वसतिं जगाम सा ॥२०॥
 नैर्ऋतममथ सन्धवन्धनेः
 प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।
 ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
 सूर्यकान्तद्वय ताडकान्तकः ॥२१॥
 वामनाश्रमपदं ततः पदं
 पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।

शरेण हृदये उरसि मनसि च । हृदयं मनउरसोरिति विश्वं । ताडिता
 वद्धा गन्धवत् दुर्गन्धि तद्रुधिरम् अस्त्रं तदेव चन्द्रं तेनोक्षिता क्षिप्त्वा
 शपरत्न गन्धवती जगन्विनी ये रुधिरचन्द्रे कुङ्कुमचन्द्रे ताभ्या-
 न्निष्ठा । रुधिरं कुङ्कुमास्त्रजोरित्त्वुभयत्रापि विश्वः । जीवितेश्वस्या-
 न्तस्य प्राणेश्वरस्य च यस्मिन् जगाम ॥ २० ॥

नैर्ऋतेति । अयानन्तरं ताडकान्तकोरामः अवदानं पराक्रमः ।
 पराक्रमोऽवदानं न्यादिति भागुरि । तेन तोषितात् मुनेः नैर्ऋतान्
 तन्त्रान् हन्तीति नैर्ऋतमम् । अमनुष्यमर्त्यके चेति टम् । मन्त्रव-
 क्तन्त्रदुर्गम् अस्त्रं सूर्यकान्तो नर्गद्विभेदः भास्करात् इन्द्रगानि निपा-
 तदतीति इन्द्रनिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव प्रापत् प्रापदान्
 ॥ २१ ॥

वामनेति । ततः परं राघवः श्रमे यौगिन्द्रदास्यातुः नृदं पावनं

उन्ननाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
 न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥
 आससाद् मुनिरात्मनस्ततः
 शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
 बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं
 दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ २३ ॥
 तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतु-
 विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
 लोकमन्वतमसात् क्रमोदितौ
 रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

शोधनं वामनस्य स्वपूर्वावतारविशेषस्य आश्रमपदमुपेयिवान् उप-
 गतः सन् । उपेयिवाननाश्वाननूचानञ्चेति निपातः । प्रथमजन्म
 चेष्टितानि रामवामनयोरैक्यात् स्मृतियोग्यान्वपि रामस्याज्ञानावतार-
 त्वेन संस्कारदौर्बल्यादस्मरन्नपि उन्नना उत्सुको बभूव ॥ २२ ॥

आससादेति । ततोमुनिः शिष्यवर्गेण परिकल्पिता सञ्जिता
 अर्हणा पूजासामग्री यस्मिन् तत्तथोक्तं वद्धाः पल्लवपुटा एव अञ्जलयो-
 यैस्तं तथाभूताः द्रुमाः यस्मिन् तत्तथोक्तं दर्शनेन मुनिदर्शनेन उन्मुखाः
 मृगाः यस्मिंस्तत् आत्मनस्तपोवनम् आससाद् । एतेन विशेषणत्वयेणा-
 तिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिता ॥ २३ ॥

तत्रेति । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतम्
 ऋषिं शरैः विघ्नतोविघ्नेभ्यः, क्रमेण पर्यायेण रात्रिदिवसयोः उदितौ
 शशिदिवाकरौ रश्मिभिः अन्वतमंसाद्गाढध्वान्तात् । ध्वान्ते गाढेऽन्व-

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभि
 वन्धुजीवष्टयुभिः प्रदूषिताम् ।
 सन्धूमोऽभवत्पोढकर्मणा
 मृत्विजां च्युतविकङ्कतस्तुचाम् ॥ २५ ॥
 उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो
 वाणसाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।
 रक्षसां बलमपश्यदम्बरे
 गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

तमरुमित्यनरः । अवरुमन्मेभ्यस्मन्नर इति समासालोऽच् प्रत्ययः ।
 लोकमिव ररक्षत् । रक्ष्यप्रवृत्तावभूतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

वीक्ष्येति । अथ बन्धुजीवष्टयुभिः बन्धुजीवकुसुमस्युलैः । रक्त-
 कस्तु बन्धुजीवबन्धुजीवकः इत्यनरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषिताम् उप-
 हृता वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणा त्यक्तव्यापराणां च्युताः विकङ्कत-
 स्तुचोयेभ्यस्तेषाम् मृत्विजां याजकानां सन्धूमोऽभवत् । विकङ्कतपङ्क्तं
 खट्विराद्युपलक्ष्यं सुगाटीनां खट्विरादिप्रकृतिकत्वात् सुगाटीपावस्यैव
 विकङ्कतप्रकृतिकत्वात् । विकङ्कतः स्तुचावृत्त इत्यनरः । यद्वा स्तुच्चा-
 तस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वस्य उभयत्रापि शास्त्रमन्त्रात् । यथाह
 भगवानामरः । खट्विरस्तुचः प्रकृतिकत्वात् सुगाटीनां सुचो
 वेति ॥ २५ ॥

उन्मुख इति । सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामो रामम् आश्रयमुखात्
 तस्मिन्नुखात् समुद्धरन् उन्मुखः उन्मुखः । अम्बरे गृध्रपक्षपवनेरि-
 रिताः रक्षिता धजा तस्य तजगीहम् । रक्षसा दुर्निमित्तस्यन-

तत्र यावधिपती मखद्विषां
 तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान् ।
 किं महोरगविसर्पिविक्रमो
 राजिलेषु गरुडः प्रवर्त्तते ॥२७॥
 सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः
 सन्धे धनुषि वायुदैवतम् ।
 तेन शैलगुरुमथ्यपातयत्
 पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥२८॥
 यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपर
 स्तत्र तत्र विससर्प मायया ।

नैतद् । तदुक्तं यजुनार्याये । अस्रजन्तसो निरकटे चरन्ति मध्रादयो
 नूर्भिर्महोर्ध्वभागे इति । रक्षसा वनमपश्यत् ॥ २६ ॥

तत्रेति । स रामः तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ
 सुबाह्वुभारौ शरव्यं लक्ष्यमकरोत् । वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं चेति
 हलायुधः । इतराक्षकरोत् । तथाहि महोरगविसर्पिविक्रमो
 गरुडो गरुडान् राजिलेषु जलव्यालेषु प्रवर्त्तते किं, न प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
 अलगदो जलव्याहः समौ राजिलङ्गरुडौ इत्यमरः ॥ २७ ॥

स इति । अस्त्रकोविदोऽस्त्रज्ञः स रामः उपजवम् उत्कटजवं वायु-
 दैवतं वायुदैवतं यस्य तद्वायव्यमस्त्रं धनुषि सन्धे-सन्धितवान् ।
 कर्त्तरि लिट् । तेनास्त्रेण शैलवह्नुदमपि ताडकासुतं भारीषं पाण्डु-
 पत्रमिव परिणतपर्शमिवेत्यर्थः अघातयत् घातितवान् ॥ २८ ॥

य इति । सुबाहुरिति बोधरो राक्षसः तत्र तत्र मायया शम्बर

तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती
 पतिणां व्यभजदाश्चमाद्वहिः ॥२६॥
 इत्यपास्तमखविभ्रयोस्तयोः
 सांयुगीनप्रभिनन्द्य विक्रमम् ।
 ऋत्विजः कुलपते र्वयाक्रमं
 वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥३०॥
 तौ प्रणामचलकाकपञ्चकौ
 स्वातराववष्टयाल्लुतो मुनिः ।
 आशिपासनुपदं समस्तुश्चत्
 दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥३१॥

दिव्यया विभ्रयते कष्टचार, क्षुरप्रैः कलीकृतं खगडीकृतं क क्षुरप्रैः
 कृती कृती राम । कृती च कृती मनालिनम् । कृती कृतीः
 पतिणाः पतिनाम् । पतिणां शरपतिणां इत्यम् । व्यभजन्
 विभ्रयं कृतीकृतम् ॥ २६ ॥

इतीति । इति अथालमखविभ्रयोस्तयोः कष्टयते संयुगे कष्टः
 सायुगीनम् । पतिजनादिभ्यः पतिजति व्यङ्ग्यम् । कष्टुः कृती
 कृती कष्टुः । पतिजनादिभ्यः कृतीकृतं कृतीकृतं । कृती कृती
 वाग्यतौ कृती तस्य कृतीकृतं । मुनिजपेकृतस्य क्रियाः कृतीकृतं
 कृतीकृतं निरवर्त्तयन् निरवर्त्तयन् ॥ ३० - ॥

इतीति । कष्टयते कृतीकृतं कष्टयते कृतीकृतं । कृती कृती
 कृतीकृतं कृतीकृतं । कृतीकृतं कृतीकृतं । कृतीकृतं कृतीकृतं
 कृतीकृतं कृतीकृतं । कृतीकृतं कृतीकृतं । कृतीकृतं कृतीकृतं

तं न्यमन्त्रयत सन्भृतक्रातु
 मैथिलः स मिथिलां व्रजन वशी ।
 राघवावपि निनाय विभ्रतौ
 तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३३ ॥
 तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः
 सायमाश्रमतखुष्वगृह्यत ।
 येषु दीर्घतपसः परिग्रहो
 वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥
 प्रत्यपद्यत चिराय यत् पुन
 आरु गौतमवधूः शिलाभयी ।

पवित्रेषोत्सर्घः प्राणिना समसृशत् संसृष्टवान् सन्तोषादिति भावः
 ॥ ३१ ॥

तन्निति । सन्भृतक्रातुः सङ्कल्पितसम्भारः मिथिलायां भवो मैथिलो
 जनकः तं विश्वामित्रं न्यमन्त्रयत् आहूतवान्, वशी स मुनिः मिथिला
 जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यद्वनुः तच्छ्रवणजं कुतूहलं विभ्रतौ
 राघवावपि निनाय नीतवान् ॥ ३२ ॥

तैरिति । गताध्वभिस्तैस्त्रिभिः सायं शिवेषु रथेषु आश्रितरथु
 वसतिः स्थानमष्टह्यत, येष्वश्रुत रथु दीर्घतपसोर्गौतमस्य परिग्रह
 पत्नी । पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः । अहल्येति
 यावत् । वासवस्त्रेन्द्रस्य क्षणकलत्रतां ययौ ॥ ३३ ॥

प्रत्यपद्यतेति । शिलाभयी भर्तृशापात् शिलात्वं प्राप्त्वा गौतमवधू-
 रइत्याचारं स्वं वपुश्चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत्, स किलि-

स्वं वपुः स किल किलविषच्छिदां
 रामपादरजसामनुग्रहः ॥ ३४ ॥
 राघवान्वितसुप्रस्थितं मुनिं
 तं निश्चय्य जनको जनेश्वरः ।
 अर्थकामसहितं सपर्यया
 देहवद्वमिव धर्मसथ्यगात् ॥ ३५ ॥
 तौ विदेहनगरीनिवासिनां
 गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
 मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः
 पक्ष्मपातसपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

पच्छिदां पापहारिणाम् । पापं किल्विषकल्पमन्वित्यमर । रामपा-
 दरजसाम् अगुग्रहः प्रसादः किल श्रूयते ॥ ३४ ॥

राघवेति । राघवाभ्यान्वितं युक्तम् उपस्थितम् आगतं तं मुनिं
 जनको जनेश्वर निश्चय्य, अर्थकामाभ्या सहितं देहवदं बद्धदेहं मूर्ति-
 मन्वित्यर्थः । वाङ्मितामप्राटित्वात् साधुः । धर्ममिव, सपर्यया
 अभ्यगात् प्रदुहताम् ॥ ३५ ॥

तापिति । दिवः शुभवर्तन आकाशात् । तौ कर्मसुरदर्मयो-
 रिति निरु. । गां भुव गतां । मनोपुपगुमागच्छदित्नेव छिम्भुजले ।
 लक्ष्मणश्चा गिया मुनिं गौतिल्यनरः । पुनर्वसू इव तन्नामपन्नरत्ना-
 धिदेवतेरत्र स्थितौ तौ राघवौ विलोचनैः पिवतां पश्याम्यया पश्यता-
 मित्यर्थः विदेहनगरीं निष्कृत्वा तद्विवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ
 कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः ।
 रामसिष्वसनदर्शनोत्सुकं
 मैथिलाय कथयास्व भव सः ॥ ३७ ॥
 तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः
 पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
 खं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं
 पीडितो दुहितशुल्कसंस्थया ॥ ३८ ॥

निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वक्षुनां विडम्बनां बन्धते स्म मेने ।
 लट्स्त्वइति भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥

यूपेति । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने क्रतावित्यर्थः अवसिते
 समाप्ते सति कालविदवसरज्ञः कुशिकवंशवर्द्धनः स मुनिः रामम्,
 अस्यतेनेनेति असनम् इषूणामसनम् इष्वसनं चापं तस्य दर्शने उत्-
 सुकम्, मैथिलाय जनकाय कथयास्व भव कथितवान् ॥ ३७ ॥

तस्येति । पार्थिवोजनकः प्रथितवशे जन्म यस्य तथोक्तस्य, एतेन
 वरसम्पत्तिरुक्ता । शिशोस्तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीक्ष्य, खं
 स्तकीयं दुरानसमानमयित्तमशक्यम् । नमेय्यन्तात् खल् । धनुः वि-
 चिन्त्य च, दुहितशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयं, शुल्कं घट्टाटिदेये स्यात्
 जामातृवन्धकेऽपि चेति विश्वः । तस्य धनुर्मङ्गरूपस्य संस्थया स्थित्या ।
 संस्था स्थितौ इति विश्वः । पीडितो बाधितः शिशुना रामेण दुष्कर-
 मिति दुःखितइति भावः ॥ ३८ ॥

अत्रवीदिति । अत्रवीच्च मुनिमिति शेषः । किमिति, हे भगवन्
 मुने ब्रह्मिः मतङ्गजैर्महागजैरपि दुष्करं यत् कर्म तत् कर्मणि कल-

अब्रवीच्च भगवन् सतङ्गजै
 र्यहृहङ्गिरपि कर्म दुष्करम् ।
 तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे
 मोवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥३६॥
 ह्येपिता हि बहवो नरेश्वरा
 स्तेन तात धनुषा धनुर्धतः ।
 ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्
 खान् विध्वय विगिति प्रतस्थिरे ॥४०॥
 प्रत्युवाच तमृपिनिश्वस्यतां
 सारतोऽवमधवा गिराकृतम् ।
 चाप एव भवतो भविष्यति
 व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥४१॥

मस्य बाननजस्य । कलभः करिष्यायकदस्यसर । भाष्टृत्ति व्यर्थ
 व्यापारं चेष्टितं गाष्टृमनुमन्तुमद्यं नोक्तरे ॥ ३६ ॥

ह्येपिता इति । हे तात तेन धनुषा बहवो धनुर्धतो नरेश्वरा
 ह्येपिताः ह्येवं प्रापिताः हि । जिष्ठतंधांतोर्गन्तात कर्मस्य ह ।
 शक्तिर्हीन्यादिना युगासन । ते नरेश्वरा ज्यानिघातं कठिनत्वच-
 सान् भुजान् विगिति विध्वयस्य प्रतस्थिरे प्रसिद्धता ॥ ४० ॥

प्रतीतिः । शक्तिं प्रत्युवाच क्विमिति, अथ तात सारतो वनेन
 गिराकृतं युद्धम्, अथवा गिरा सारतोऽवमधवा इतम अहं नी न
 नरेश्वरस्य । युगासनाप्रदोः इति मन्त्रम् । अथय हेतुत्वं गिरा-
 रक्षन्तिः प्रतीतिः सारतोऽवमधवा । तिरेति एवमे तदीयं, विध्व

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं
 काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
 अहधे त्रिदशगोपमात्रके
 दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥
 व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्
 कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
 तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
 तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

क्रियां प्रति करणत्वात् । किन्तु अशनिर्वज्जो गिराविव चापे धनुष्येव
 भवतस्तव व्यक्तशक्तिः दृष्टसारो भविष्यति ॥ ४१ ॥

एवमिति । एवम् आप्तस्य मुनेर्वचनात् स जनकः काकपक्षकधरे
 बालेऽपि राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । ह्ययनान्त युवा-
 दिभ्योऽस्ति युवाटित्वाद्गुणः । पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि
 तेजसीति विश्वः । त्रिदशगोप इन्द्रगोपकीटः प्रमाणमस्य त्रिदश
 गोपमात्रः । प्रमाणे ह्यसजित्वादिना मात्रचप्रत्ययः ततः स्वार्थे कः ।
 तस्मिन् कृष्णवर्त्मनि बह्वौ दाहशक्तिमिव अहधे विश्वस्तवान् ॥ ४२ ॥

व्यादिदेशेति । अथ मैथिलः पार्श्वगान् पुरुषान् कार्मुकाभिहरणाय
 कार्मुकमानेतम् । तुमर्थाञ्चेति चतुर्थी । सहस्रलोचनः इन्द्रः तैजसस्य
 तेजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदान् मेघानिव गणान्
 गणान् गणशः । सङ्घैः प्रकवचनाच्च वीक्षायामिति शब्दप्रत्ययः । व्यादिदेश
 प्रजिघास ॥ ४३ ॥

तदिति । दाशरथी रामः-प्रसन्नभुजगेन्द्र इव लीषणं भयङ्करं तद्भु-
 वीक्ष्य आददे जपाह । वृषोऽध्वजः चिह्नं यस्य स शिवो येन धनुषा,

तत् प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं
 वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
 विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं
 येन वाणमसृजत् वृषध्वजः ॥४४॥
 आनतज्यलकरोत् स संसदा
 विस्मयस्त्रिभितनेत्रमीक्षितः ।
 शैलसारमपि नातियत्नतः
 पुष्पचापनिव पेशलं ह्यरः ॥४५॥
 भज्यमानमतिमानकपर्षणात्
 तेन वज्रपरुपखनं धनुः ।
 भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः
 क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेद्यत् ॥४६॥

अतरेषु षट्पः विद्रुतं प्रलापित क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्यं विनिः ।

त विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं वाणमसृजत् सुसोच ॥ ४४ ॥

'आततेति । स रामः संसदा रुभया पितृभ्येन लिखित नेत्रं यस्मिन्
 कर्मणि तद् यथा स्नाजघा प्रेक्षितः मन् गैरस्येव कारो यस्य तर्ह्यन-
 कारमपि धनुः स्मरः मेघनं कोमलं मण्यवामनित नातियत्नतः नाति-
 यत्नात् । नजरेभ्य न मद्भ्यश्च मुमुनेति समासः । आनतज्यमधि-
 क्षत्रमनोत् ॥ ४५ ॥

भज्यमानमिति । तेन रामेण अतिमानत्प्रेषणात् मज्जगामम् अत-
 दा वज्रपरुपखनं मन्मथिन इदम् । सतो यस्य तद् धनुः वर्जुं तद-

दृष्टसारमथ रुद्रकामुके
 वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।
 राघवाय तनयामयोनिजां
 ह्यपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥
 * मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरो
 राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
 सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधे
 रग्निसाक्षिक इवातिहृष्टवान् ॥ ४८ ॥

मन्यवे इदं क्रोधाय । मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये इति विश्वः । भार्गवाय
 चक्षुं चक्षुकुलं पुनरुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥ ४६ ॥

दृष्टेति । अथ मैथिलो जनकः रुद्रकामुके दृष्टः सारः स्थिराघो
 यस्य तद्दृष्टसारम् । सारो बले स्थिराघे चेति विश्वः । वीर्यमेव शुल्कं
 धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामाय अयोनिजां देवय-
 जनसम्भवा तनवा सीतां ह्यपिणीं श्रियमिव साक्षात्क्षीमिव न्यवे-
 दयत् अ पतवान् वाचेति शेषः ॥ ४७ ॥

उक्तमेवापि सोपस्कारमाह

मैथिलइति । सत्यसङ्गरोः सत्यप्रतिज्ञः । अथ प्रतिज्ञाजिज्ञासा
 सम्पदापतसु सङ्गरदत्यसरः । मैथिलो राघवाय अयोनिजा तनवां
 द्युतिमतस्तेजस्विनः तपोनिधेः कौशिकस्य सन्निधौ अग्निः साक्षी यस्य
 स अग्निसाक्षिकः । शेषादिभाषेति कृष्णप्रत्ययः । स इव सपदि अति
 हृष्टवान् दत्तवान् ॥ ४८ ॥

प्राहिणोदिति । महाद्युतिर्जनकः महितं पूजितं पुरोधसं क्रौञ्च-
 चाधिपतवे दशरथाय प्राहिणोत् प्राहितवराह । किमिति, निसिर्नाम

प्राहिणोच्च महितं महाद्यतिः
 कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
 सत्यभावि दक्षितुः परिग्रहा
 द्विष्यतां कृत्स्निदं निमेरिति ॥ ४६ ॥
 अन्वियेष सदृशीं स च क्षुपां
 प्राप चैनमनुशूलवाक् द्विजः ।
 सद्य एव सुकृतां हि पच्यते
 कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥
 तस्य कल्पितपुरस्त्रियाविधेः
 गृथुवान् वचनमग्रजन्मनः ।

कल्पवृक्षं पुरोधसं कथितम् । इदं निमेषः कृतं दक्षितुः कीतायाः परि-
 ग्रहं च सुगुणैर्न सीयराहेतोः सत्यस्य भावो सत्यत्वं सोऽस्यास्तीति
 सत्यभावि द्विष्यतां कृतस्निदं निमेरिति ॥ ४६ ॥

अन्वियेषेति । स दशरथस्य सदृशीं गुरुणां सुधामन्वियेष राम-
 तिरासमासमाहूहर्तुः । अगुह्यवाक् सुधासिद्धिरागुह्यवार्त्तवादी
 दिवो जन्मपुरोधस्यैव दशरथं प्राप । तदाहि कल्पवृक्षं कल्पस्य वी-
 र्धने सद्य एव प्रापः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि कृतः सुकृतां
 पुरोधस्यैवोक्तं कल्पितं पुरस्त्रं सद्य एव पच्यते हि । वर्त्मन्नेति
 मन् । सद्य एव पच्यते भवतीति । वर्त्मन्नेति मन् । वर्त्मन्नेति मन् ।
 वर्त्मन्नेति मन् । वर्त्मन्नेति मन् । वर्त्मन्नेति मन् ।

वर्त्मन्नेति । वर्त्मन्नेति । वर्त्मन्नेति । वर्त्मन्नेति । वर्त्मन्नेति ।

उच्चचालं बलभित्स्खो वशी
 सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥
 आससाद् मिथिलां स वेष्टयन्
 प्रीडितोपवनपाटपां बलैः ।
 प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी
 स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥
 तौ समेत्य समये स्थितावुभौ
 भूपती वरुणवासवोपमौ ।
 कन्यकातनयकौतुकक्रियां
 स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

जम्भनो द्विजस्य वचनं जनकेन सन्दिष्टं शुचुवान् श्रुतवान् । शृणोतेः
 कस्युः । सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः सन् उच्चचालं प्रतस्थे ॥ ५१ ॥

आससादेति । स दशरथो बलैः सैन्यैः प्रीडितोपवनपाटपां
 मिथिलां वेष्टयन् परिधीकुर्वन् आससाद् । सा पुरी स्त्री युवतिरूय-
 तम् अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधम्
 असहिष्ट सोढवती । द्वेषरोधस्तु न सहतइति भावः ॥ ५२ ॥

ताविति । समये स्थितौ आचारनिष्ठौ । समयाः शपथाचार
 कालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः । वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्तौ
 तथोक्तौ तावुभौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीम् आत्म-
 नहिमानुरूपा कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनाञ्च कौतुक-
 क्रियां त्रिवाहोत्सवं वितेनत्सर्विसृत्वन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥ ५३ ॥

पार्थिवीमिति । उद्धृतीत्युद्धृहः । पचाद्यच् । रघूणामुद्धृणी

पार्थिवीनुद्वहद्रूषूहो
 लक्ष्मणस्तदनुजाभयोर्मिलाम् ।
 यौ तयोर्वरजौ वरौजसौ
 तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥५४॥
 ते चतुर्थसहितास्त्रयो वभुः
 सूनवो नववधपारग्रहात् ।
 सामदानविधिभेदनिग्रहाः
 सिद्धिमन्तइव तस्य नूपतेः ॥५५॥

रघुपत्नोरानः दृष्टिव्या अयत्नं स्त्री पार्थिवी । तस्यापत्यमित्वाण
 टिट्ठेति स्त्रीम् । ता सीतामुदरगत परिणीतयान् । अथ लक्ष्मण
 सस्याः सीतायाः अनुजां जग्ज्जसौरनीम् कर्मिलाम् उद्वहद् ।
 यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मणयोरपरजौ अनुजातौ भरतगुरुष्टौ
 तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जातानुजस्य सुते कन्यके माण्डवी सुतस्त्री
 त्तिष्ठ उद्वहताम् । नाम अतस्तमगिमात्तौषः सिद्धोद्वहतात् ।
 तदुत्तं पितृव्यसुमे मायत्वे परतारीकृतं च । विधात्ताननवधादौ
 मग्निंसाद्यदुपमिति ॥ ५४ ॥

तादृति । ते चतुर्थसहिताः परवशतः परवर्द्ध । एतानुकारादेव-
 पुत्रम् । सूनवो नववधपरिग्रहात्, सिद्धिमन्तः अतर्गित्कृता तस्य
 भ्रष्टोर्दंशरस्य सामदानविधिभेदनिग्रहाः अतारत्तमायादय इव ।
 रिपीतने इति सिद्धिः रामे एव सिद्धिः, नियतोद्वह । सूनवो-
 दादौ, वधना सिद्धिमिश्रौषमन्तदुपमोत्तम् ॥ ५५ ॥

तादृति । ता नववधपरिग्रहाः रामस्वयन्दराः यथात्मने दातर-

ता नराधिपसुता नृप्रात्मजै
 स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।
 सोऽभवद्वरबधूसमागमः
 प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥५६॥
 एवमात्तरतिरात्मसम्भवां-
 स्तान्निवेश्य चतुरोपि तत्र सः ।
 अध्वसु त्रिषु विस्मृष्टमैथिलः
 स्त्रां पुरीं दशरथोन्यवर्त्तत ॥५७॥
 तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
 वर्त्मसु ध्वजतरुप्रसाधिनः ।
 चिल्लिशुर्भृशतया वरूथिनी-
 मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥५८॥

पुत्रैः कृतार्थतां कुलशीलवयोरूपादिसाफल्यमगमन् ते च ताभिस्तथा ।
 किञ्च स वराणां बधूनाञ्च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनाञ्च योगइव
 सन्निभातीति सन्निभोऽभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः सनादयो येभ्यो
 विधीयन्ते ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्यसाधनत्वं
 तद्वदत्रापीति भावः ॥ ५६ ॥

एवमिति । एवमात्तरतिरनुरागवान् स दशरथः तांश्चतुरोऽर्था-
 त्मसम्भवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । निवेशः शिवि-
 रोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितइति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयागेषु सत्सु
 विस्मृष्टमैथिलः स्त्रां पुरीं न्यवर्त्तत । अहेमक्रियापेक्षया कर्मत्वं
 मुर्याः ॥ ५७ ॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रवि
 बद्धभोमपरिवेशमण्डलः ।
 वैनतेयशमितस्य भोगिनो
 भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५६ ॥
 * श्येनपक्षपरिधूसरालकाः
 सान्ध्रमेघरुधिरार्द्रवाससः ।
 अङ्गना इव रजस्रला दिशो
 नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

तस्येति । जातु कदाचित् वर्त्मसु ध्वजाएव तरवस्तान् प्रसङ्गन्ति
 ये ते ध्वजतरुप्रसाधिनः प्रतीपगाः प्रतिबुल्लगामिनो मरुत उक्तटा
 नदीरवाः स्थलीमङ्गलत्रिमभूमिसिव । जानपदेत्यादिना डीप् । तस्य
 वरुधिनो सेना षडशतया षडं चिक्लिशु क्लिश्यन्ति स्म ॥ ५८ ॥

नक्ष्यतइति । तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं बद्धं भीमं परिवेशस्य
 परिवेशमण्डलं यस्य सः । परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले इत्य-
 मर । रविः वैनतेयशमितस्य गण्डहस्तस्य भोगिनः सर्पस्य भोगिन-
 कायेन । भोगः सुखं स्त्रादिभृतावहेषु फणकावयोरित्यमर ।
 वेष्टितश्चरतः शिरोभ्रष्टो मणिरिव लक्ष्यते स्म ॥ ५९ ॥

श्येनेति । श्येनपक्षा एव परिधूसराः अणका यासां ताः सान्ध्र-
 मेघाएव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः । रजोधूनिराणाम्
 अस्तीति रजस्रलाः । रजः कथ्यासुतिपरिषदोषलजिति वल्ल-
 प्रत्ययः । दिशो रजस्रलाः ऋतमत्येकङ्गनाइव । स्यादजः दुग्ध-
 नान्तमन्वित्वमरः । अवलोकनक्षमाः दर्शनाहो नो बभूवुः । यव-

भास्करश्च दिशमध्यवास या
 तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे ।
 चक्षुशोणितपितृक्रियोचितं
 चोदयन्त्यइव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥
 तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं
 प्रेक्ष्य शान्तिमधिहृत्य कृत्यवित् ।
 अन्वयुङ्क्त गुरुभीश्वरः क्षितेः
 स्वन्तमित्यलघयत् स तद्ग्रथाम् ॥ ६२ ॥

त्वादृष्टदोषादपरत्र शास्त्रदोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोदृष्टिरुत्पात
 उक्तः ॥ ६० ॥

भास्करइति । भास्कारो यां दिशमध्यवास च यस्यां दिशुषित ।
 उपान्वध्याङ्क्सइति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवाः गोभायवः ।
 स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमासुन्दगधूत्तकाइत्यमरः । चक्षुशोणितेन
 या पितृक्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्त्यइव
 प्रतिभयं भयङ्करं ववाशिरे रूवुः । वाश्वशब्दइतिधातोर्निट् । तिरश्चा
 वाशितं कृतमित्यमरः ॥ ६१ ॥

तदिति । तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित्
 कार्यज्ञः क्षितेरीश्वरः शान्तिमनर्थनिवृत्तिमधिहृत्य उद्दिश्य गुरुं
 वशिष्ठमन्वयुङ्क्त अष्टच्छत् । प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः । स
 गुरुः कृन्तं शुभोदकं भावीति तस्य राज्ञो व्यथामलघयत् लघूकृतवान्
 ॥ ६२ ॥

तेजसइति । सपदि उल्लितः तेजसोराशिः वाहिनीमुखे वेनार्थे

तेजसः सपदि राशिबलितः
 प्रादुरास किल बाहिनीमुखे ।
 यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकै
 लक्ष्मीयपुरुषाद्यतिञ्चिरात् ॥ ६३ ॥
 पितृप्रभंशमुपवीतलक्षणं
 मातृकञ्च धनुर्कूर्जितं दधत् ।
 यः ससोमइव वर्ध्मदीधितिः
 सद्भिजिह्वइव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥
 येन रोषप्रपञ्चात्मनः पितुः
 शासने स्थितिभिदोपि तखुषा ।
 देप्रमानलजनीशिरश्छिदा
 प्रागलीयत घृणा ततो सही ॥ ६५ ॥

प्रादुरास किल. य. सैनिकै र्नयनानि प्रमृज्य चिरात्लक्ष्मीया भावनीया
 पुरुषाद्यतिर्वस्य च तद्योक्तं अभूदिति शेषः ॥ ६३ ॥

पितृप्रभिति । उपवीतं लक्षणं चिह्न यस्य तं पितुरयं पितृप्र. ।
 वाय्वृतुपितृप्रसोयदिति यत्रत्ययः । तमशम्, धनुषा कूर्जितं धनुर्कूर्जित-
 त मातृकञ्च मातृकः । षट्छगिति ठक् प्रत्यय. । तमशञ्च दधत् यो
 भार्गवः ससोमश्चन्द्रयुक्तो घर्मदीधितिः सूर्यइव, सद्भिजिह्वः सरुर्ष.
 चन्दनद्रुमइव स्थितः ॥ ६४ ॥

येनेति । रोषप्रपञ्च आत्मा बुद्धिर्वस्य स । आत्मा यतो धृति
 र्बद्धिरित्यमरः । तस्य रोषप्रपञ्चात्मनः स्थितिभिदो सख्यादात्तद्धि-

अक्षवीजवलयेन निर्वर्धौ
 दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
 क्षत्रियान्तकरणैकविंशते
 व्याजपूर्वगणनामिवोद्धहन् ॥ ६६ ॥
 तं पितुर्वधभवेन सन्धुना
 राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।
 बालसूनुवलोक्त्य भार्गवं
 स्वां दशाञ्च विप्रसाद पार्थिवः ॥ ६७ ॥

नोपि पितुः शासने तस्युषा स्थितेन वेपमानजननीशिरंस्त्रिद्विदा येन प्राक्
 हृष्या अजीयत ततोऽनन्तर मही अजीयत । मातृहन्तः क्षत्र वधात्
 कुतोऽनुभवेति भावः ॥ ६५ ॥

अर्चेति । यो भार्गवः दक्षिणश्रवणे संस्थितेनाक्षवीजवलयेन अक्ष-
 मालया क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियदधाना एकविंशतेरेकाविंशति
 संख्यायाः व्याजोत्तमालारूपः पूर्वं यस्यास्तां गणनानुद्धहन्निव
 निर्वर्धौ ॥ ६६ ॥

तमिति । पितुर्जमदन्तेर्वधभवेन क्षत्रियकर्तृकवधोद्धवेन सन्धुना
 कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । निधनं स्यात् कुजे नाशे इति
 विश्वः । दीक्षितं प्रहृत्तनित्यर्थः तं भार्गवं स्वा दशा चावलोक्य बालाः
 सूनुवोयस्य स पार्थिवो विप्रसाद । हस्यातिटौर्वल्लात् शत्रोश्चाति-
 क्रोधान् कान्दिश्रीकोटभवदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

नापेति । आत्मजे पुत्रे दारुणे घोररेहिते शत्रौ च तस्यनविशेषेण

नाम राम इति तुल्यमात्मजे
 वर्त्तमानमहिते च दारुणे ।
 हृद्यमस्य भयदायि चाभव-
 द्रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥
 अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
 सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
 चक्षकोपदहनाच्चिषं ततः
 सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥
 तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना
 राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
 अङ्गुलीविवरचारिणं शरं
 कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

वर्त्तमानं रामइति नाम हारसर्पयोर्वर्त्तमानं रत्नजातमिवास्यं दशरथ-
 यस्य हृद्यं हृदयङ्गमं भयदायि भयङ्करं चाभवत् ॥ ६८ ॥

अर्घ्यमिति । स भार्गवोऽर्घ्यम् अर्घ्यमिति वादिनं नृपमनवेच्छ
 यतो यत्र भरताग्रजः ततस्तत्र । इतराभ्योपि दृश्यन्ते इति सार्व
 विभक्तिकस्तसिः । चक्षे चक्षकुले विपर्ये यः कोपदहनो रोषाग्नि
 स्तस्याच्चिषं ज्वालाविवरस्थिताम् । ज्वालाभासोर्नृपस्यच्चिरित्यमरः ।
 उदया तारका कनीनिका यस्यास्ताम् । तारकाक्ष्यः कनीनिकेत्यमरः ।
 दृशं सन्दधे ॥ ६९ ॥

तेनेति । कार्मुकनिषक्तमुष्टिना शरमङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता

चक्षुजातमप्रकारवैरि मे
 तन्निहत्य बह्वृशः शमं गतः ।
 सुप्तसर्प इव दण्डघट्टना-
 द्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥७१॥
 मैथिलस्य धनु रन्यपार्थिवै
 स्त्वं किलानमितपूर्वमक्षयोः ।
 तन्निशय्य भवता समर्थये
 वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥७२॥
 अन्यदा जगति राम इत्ययं
 शब्द उच्चरित एव सामगात् ।

वीर्यमिच्छता युयुत्सुना तेन भार्गवेण विगतभीः निर्भीकः पुरोनतो
 ऽपगतः राघवो निजगदे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥ ७० ॥

चक्षुरिति । चक्षुजातं चक्षुजाति मे अपकारेण पितृदण्डभेदेण
 वैरि द्वेषि तत् चक्षुजातं बह्वृशः एकविंशतिवारान् निहत्य शमं बतो-
 ऽस्मि तथापि सुप्तसर्पः दण्डघट्टनादिव तव विक्रमस्य श्रवादाकर्षणात्
 रोषितो रोषं प्रापितोऽस्मि ॥ ७१ ॥

मैथिलस्येति । अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् ।
 सुप्तसर्पेति समासः । अस्य मैथिलस्य धनुस्तमक्षयोः क्षतवान् किलेति
 वार्त्तायाम् । वार्त्तासम्भाव्ययोः किलेत्वमरः । तदनुभूतं निशय्या-
 कर्ष्यं भवता आत्मनोमम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये
 ॥ ७२ ॥

अन्यदेति । अन्यदा अन्यस्मिन् काले जगति रामइत्ययं शब्दः

व्रीडमावहति मे स सस्रति
 व्यस्तदृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥
 विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुसिद्धतं
 द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
 धेनुवत्सहरणाञ्च हैहय
 स्वञ्च कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥
 क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रम
 स्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
 पावकस्य महिमा स गण्यते
 कच्चवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

उद्धरितः सन् मासेवागात् सस्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति व्यस्तदृत्ति
 विपरीतदृत्तिः अन्यगामीति यावत् स शब्दो मे व्रीडमावहति नञ्जं
 करोति ॥ ७३ ॥

विभ्रतइति । अचले क्रौञ्चादावपि अकुसिद्धतम् अस्त्रं विभ्रतो
 मम द्वौ समागसौ त्वल्यापराधौ रिपू मतौ, धेनोः पितृहोमधेनो वत्सस्य
 हरणाद्धेतोः हैहयः कार्तवीर्यश्च, कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यतः उद्युक्तस्त्रश्च ।
 वत्सहरणो भारतश्लोकः । प्रमत्तश्चात्रगान्तस्य होमधेन्यास्ततोबलात् ।
 लहार वत्सं क्रोशन्त्या वमन्न च महाद्रु मानिति ॥ ७४ ॥

क्षत्रियेति । तेन कारणेन क्रियते देनासौ करणाः क्षत्रियान्तस्त्र
 करणोपि विक्रमः त्वयि अजिते मा नावति न प्रीयाति । तथाहि ।
 पावकस्य अग्नेर्महिमा स गण्यते यः कच्चवत् कचोद्भव । तत्र तस्येति
 सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि ज्वलति ॥ ७५ ॥

विद्धि चात्तबलसोजसा हरे
 रैश्वरं धनुरभाजि यत्प्रया ।
 खातनूनसनिखो नदीरयैः
 पातयत्यपि स्रष्टुस्तद्वृत्तम् ॥ ७६ ॥
 तन्मदीयसिदसायुधं ज्यवा
 संवलय्य सशरं विक्षेप्यताम् ।
 तिष्ठतु प्रथममेव स्रष्टुहं
 तुल्यवाङ्मतरसा जितल्लया ॥ ७७ ॥
 कातरोऽसि यदिदोक्तताञ्जिषा
 तर्जितः परशुधारया नमः ।

विद्धीति । किञ्च रैश्वरं धनुः हरेर्दिव्योरोल्लास्येनात्मन्तं
 हृतेसंरञ्जु विद्धि यद्वनुल्लया सभाजि यमङ्घ्रि । स्रष्टुश्च चिणीति विना-
 षवा न तोमः । तदाह । नदीरयैः खातनूनम् खड्गदारितयादं
 तददुनं स्रष्टुरयनिदः पातयति । ततः सिधुरपि रौद्रं धनुरस्रष्टु
 मिति नानुर्वीरिति भावः ॥ ७६ ॥

तदिति । तन्मदीयत् नदीयनिदसायुधं नार्जुनं ज्यवां संवलय्य
 संबोद्ध । ल्यपि लङ्पूर्वादिति खेरदादेशः । सशरं यथा तथा लया
 विक्षेप्यतां प्रथमं स्रष्टुतिष्ठतु प्रथमं तावदास्मानिन्द्रयैः । इत्थं नारदं
 स्रष्टु इति शिष्यः । स्रष्टुमपि नद्वनुःकर्तरोपि स्रष्टुं तुल्यवाङ्मतरसा सन-
 वाङ्मलेन । तरसी बलरं हृषी इन्द्रनरः । लया लितः ॥ ७७ ॥

कातर इति । यदिवा उक्तताञ्जिषा उक्ततादिषा नम परशुधारया
 तर्जितः कातरोऽसि भीतोऽसि इवा ज्यानिषातेन कठिना स्रष्टुदयो

ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्दृष्टा
 बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥
 एवमुक्तवति भीमदर्शने
 भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः ।
 तद्वनुर्ग्रहणमेव राघवः
 प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥
 पूर्वजन्मधनुषा समागतः
 सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।
 केवलोपि सुभगो नवाम्बुदः
 किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

यस्य स तद्योक्तः अभययाचनाञ्जलिः बध्यताम् । तौ युतावञ्जलिः पुनानित्यमर' ॥ ७८ ॥

एवमिति । भीमदर्शने भार्गवे एवमुक्तवति सति राघवः स्मितेन हासेन विकम्पिताधरः सन् तद्वनुर्ग्रहणमेव समर्थमुचितम् उत्तरं प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार ॥ ७९ ॥

पूर्वेति । पूर्व जन्मनि नारायणावतारे वद्वनुस्तेन समागतः सङ्गतः स रासोऽतिमात्रमत्यन्तं लघुदर्शनं प्रियदर्शनोऽभवत् तथाहि नवाम्बुदः केवलः रिक्तोपि सुभग त्रिदशचापेनेन्द्रधनुषा लाञ्छितश्चिह्नितः किं पुनः । सुभगएवेति भावः ॥ ८० ॥

तेनेति । बलिना तेन रामेण, भूसिनिहिता एका कोटिर्यस्य तत् दत् कर्मणो प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च । कर्मण उक्तजित्युक्तञ् प्रत्ययः ।

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
कार्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम् ।

निष्प्रभश्च रिपुरास भूष्टतां
धूमशेषइव धूमकेतनः ॥ ८१ ॥

तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

तं कृपाम्बुदुरवेक्ष्य भार्गवं
राघवः स्तलितवीर्यसात्सनि ।

खञ्ज संहितमसोधमानुगं

व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥ ८३ ॥

अधिरोपितं भूष्टतां रिपुर्भार्गवश्च धूमशेषो धूमकेतनः अग्निरिव नि-
ष्प्रभो निसेजस्कः प्रास बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं
दीप्तार्धकस्यास्तेरूपं वा ॥ ८१ ॥

ताविति । परस्परस्थितावन्योन्याभिवृत्तौ । वर्द्धमानश्च परिहीन-
ञ्चेति द्वन्द्वः । वर्द्धमानपरिहीने तेजसौ ययोस्तौ तावुभौ राघव
भार्गवावपि दिनात्यये सायंकाले पर्वणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकरा-
विव जनता जनसमूहः । पामजनबन्धुभ्यस्तलिति तत् प्रत्ययः ।
पश्यति स्म अपश्यत् । अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुना
चौपस्थं द्रष्टव्यम् ॥ ८२ ॥

तमिति । हरसूनुसन्निभः स्तन्दसमः कृपाम्बुदुः राघवः आत्सनि

न ग्रहर्तुमलमस्त्रि निर्हयं
 विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
 शंस किं गतिमनेन पत्रिणा
 हन्ति लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ८४ ॥
 प्रत्युवाच तच्छ्रुषिर्न तत्त्वत
 स्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।
 गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
 कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥
 मस्त्रसात् कृतवतः पितृद्विषः
 पात्रसाञ्च वक्षुधां ससागराम् ।

विषये स्वर्चितवीर्यं कुच्छित्तगतिं तं मार्गं स्वं स्वकीयं संहितम् अमो-
घमाशुगं वाणं चावेक्ष्य व्यजहार वभाषे ॥ ८३ ॥

नेति । अभिभवत्यपि त्वयि विप्र इति हेतोः निर्दयं ग्रहर्तुम् अलं
शक्तो नास्मि किन्तु अनेन पत्रिणा श्रेय ते गतिं गमनं हन्ति उत
मखार्जितं लोकं स्वर्गं हन्ति शंस ब्रूहि ॥ ८४ ॥

प्रतीति । ऋषिर्भागवत्तं रामं प्रत्युवाच किमिति तत्त्वतः स्वरू-
पत स्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न किन्तु वेदोपवेत्यर्थः किन्तु गां
गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णव धाम तेजो दिदृक्षुणा द्रष्टुमिच्छुना
मया कोपितो ह्यसि ॥ ८५ ॥

मस्त्रसादिति । पितृद्विषः पितृवैरिणो मस्त्रसात् कृतवतः कोपेन
मस्त्रीकुर्वतः । विभाषा सातिः कात्स्त्रे इति सातिप्रत्ययः । मसा-
गरां वक्षुधाञ्च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । देये त्वाचेभि

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
 स्वाध्यएव परमेष्ठिना त्वया ॥८६॥
 तद्गतिं नतिन्नतां वरेष्णितां
 पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
 पीडयिष्यति न मां खिलीकृता
 स्वर्गपद्दतिरभोगलोलुपम् ॥८७॥
 प्रत्यपद्यत तथेति राघवः
 प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।
 मार्गवस्य सुकृतोपि सोऽभवत्
 स्वर्गमार्गपरिषो दुरत्ययः ॥८८॥

चकारात् सातिः । कृतकृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया
 आहितः कृतः जयविपर्ययः पराजयोऽपि श्लाघ्यः आशास्यएव
 ॥ ८६ ॥

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् हे नतिमतां वर पुण्यतीर्थगमनाय
 आत्सुमिष्टामोष्णितां मे गतिं रक्ष पालय किन्तु खिलीकृता दुर्गभी-
 कृतापि स्वर्गपद्दति रभोगलोलुपं भोगनिस्पृहं मां न पीडयिष्यति ।
 अतस्त्वामेव जहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रत्यपद्यतेति । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान्, प्राङ्मुख-
 इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोपि माधुकारि-
 णोपि । करोतेः क्तिप् । मार्गवस्य दुरदत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य
 परिषः प्रतिबन्धोऽभवत् ॥ ८८ ॥

राघवइति । राघवोऽपि व्यस्यतामिति वदन् तपोनिधेर्मार्गवस्य

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
 क्षय्यतामिति वदन् समस्यृशत् ।
 निर्जितेषु तरसा तरस्विनां
 शतशु प्रणतिरेव कीर्त्तये ॥८६॥
 राजसत्वमवधूय मातृकं
 पितृरसस्त्रि गमितः शमं यदा ।
 नन्दनिन्दितफलो मम त्वया
 निग्रहोऽध्ययलनुग्रहीद्यतः ॥८७॥
 साधयाव्यहमविघ्नमस्तु ते
 देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
 जश्चिवानिति वचः सलक्ष्मणं
 लक्ष्मणाग्रजंष्टिस्त्रिरोदधे ॥८८॥

चरणौ समस्यृशत् प्रणनाम । तथाहि तरस्विनां बलवता तरसा बलेन निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये भवताति श्रेय ॥ ८६ ॥

राजसत्वमिति । नातरागतं मातृकं राजसत्वं रजोगुणप्रधानत्वं मवधूय पितृरागतं पितृरं शमं यदा गमितोऽस्त्रि तदा त्वया मम अपेक्षितत्वात् अनिन्दितम् अगर्हितं फलं रुग्णानिलक्षणा वस्य कोटयं निग्रहोऽपकारोऽननुग्रहीद्यतो ननु उपकारीद्यत इत्यु ॥ ८७ ॥

साधयामीति । अहं साधयामि गच्छामि, देवकार्यमुपपादयिष्यतः सन्पादयिष्यतन्तेऽविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । अव्ययं विभङ्गीत्यादिना अर्थाभावेऽयमीभाव । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणं तम् । तं न सहेति तल्लयोगइति वदन्नीहि । लक्ष्मणाग्रजं रामम् इति वच् जश्चिवान् उक्तान् । मूढः कष्टः । षिस्त्रिरोदधे अन्तर्दधे ॥८८॥

तस्मिन् गते विजयिनं परिरम्य रामं
 स्नेहादभ्यन्यत पिता पुनरेव जातम् ।
 तस्याभवत् क्षणशुचः परितोषलाभः
 कक्षाग्निहृत्ततरोरिव दृष्टिघातः ॥६२॥
 अथ पथि गमयित्वा ह्युत्तरस्योपकार्ये
 कतिचिद्वनिपालः शर्वरीः शर्वकल्पः ।
 पुरमविशद्योध्यां सैथिलीदर्शनीनां
 कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनाम्नाम् ॥६३॥
 इति श्रीरघुवंशे रुहाकाव्ये कालिदासकृतौ
 सीताविवाहवर्णनो नाम एकादशः सर्गः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् भार्गवे गते सति विजयिनं रामं पिता
 स्नेहात् परिरम्य आलिङ्ग्य पुनश्चातमेवानन्यत । क्षणं शुक् वस्येति
 विग्रहः क्षणशुचस्तस्य दशरथस्य परितोषलाभः ततोषप्राप्तिः कक्षा-
 ग्निना दावानलेन । कक्षाः शुष्ककाननवीरधोरिति विद्मः । हृत्त-
 त्याग्निहृतस्य तरोर्दृष्टिघात इवानवत् ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ, ईषदरुजाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । ईषदरुनाप्रागिति
 कल्पप्रत्ययः । अर्वाणिपालः ह्युत्तरा रस्या नडा उपकार्या यस्मिन् स
 तस्मिन् पथि कतिचित् शर्वरीः रात्रीर्गमयित्वा सैथिलीदर्शनीनां
 मङ्गलानां लोचनैः कुवलयानि येषां सङ्गातानि कुवलयिताः । तदस्य
 सङ्गातं तारकादिस्थिति इतच्प्रत्ययः । कुवलयिताः गवाक्षाः वस्या
 लां पुरमयोध्यास्त्वियत् प्रविष्टवान् ॥ ६३ ॥

इति श्रीकोलाचलनह्निनावहूरिविरचिताया रघुवंशव्याख्यायां
 सङ्गीवनीतनाख्यादानेकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

^{कि. म०} ^{३०. कि. सु॥}
 'निर्विष्टविषयस्त्रेहः' ^६ 'स' ^३ दशान्तमुपेयिवान् ।
 आसीद् ^५ आसन्ननिर्वाणः ^४ प्रदीपाच्चिरिवोप्रसि ^३ ॥ १ ॥
 तं कर्णमलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
 कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २ ॥

वन्दामहे महोद्दण्डटोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ।

तेजोनिर्जितसार्त्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

निर्विष्टेति । स्त्रेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्त्रेहाः । पचा-
 द्यच् । स्त्रिह्यन्ति पुरुषा येषु इति वा स्त्रेहाः । अधिकरणार्थे घञ् ।
 विषयाः शब्दादयः तएव स्त्रेहाः निर्विष्टा भुक्ताः विषयस्त्रेहाः । येन
 स तथोक्तः । निर्वेशो भृतिभोगयोरिति विश्वः । दशा जीवनावस्था
 तस्या अन्नं वार्द्धकमुपेयिवान् स दशरथः उषसि प्रदीपाच्चिरिव दीप
 ज्वालेव आसन्न निर्वाणं मोक्षो यस्य स तथोक्तः आसीत् । अञ्चिः
 पक्षे तु विषयोदेशः आश्रयो भाजनमिति यावत् । विषयः स्वादिन्द्रि-
 यार्थे देशे जनपदेपि चेति विश्वः । स्त्रेहसौलादिः । स्त्रेहसौलादि-
 करसे द्रवे स्यात् सौहृदेपि चेति विश्वः । दशा वर्त्तिका । दशा वर्त्ता-
 ववस्थायामिति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । निर्वाणं निर्हतौ मोक्षे
 विनाशे गजमज्जनइति यादवः ॥ १ ॥

तमिति । जरा कैकेयीशङ्कयेव पलितस्य केशादिशैल्यस्य छद्मना
 निधेय । पलितं लज्जसा शैल्यं केशादाविलम्बरः । कर्णमूलं कर्णोप-
 कण्ठमागत्य रामे श्रीः राजलक्ष्मीः न्यस्यता निधीयतामिति तस्

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
 प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे कुल्याबोद्यानपादपान् ॥३॥
 तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
 दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥४॥
 सा किलाश्वासिता चण्डी भर्ता तत्संश्रुतौ वरौ ।
 उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलसम्भादिदोरगौ ॥५॥
 तयोश्चतुर्हृद्यैकेन रामं प्रात्राजयत् समाः ।
 द्वितीयेन सुतस्यैच्छत् वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥६॥

आह । दशरथः दृष्टोऽहमिति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेक
 चकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

सेति । सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्ता
 कुल्या कनिमा सरिव् । कुल्यात्मा कनिमा सरिदित्यमरः । उद्या-
 नपादपानिव पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे ॥ ३ ॥

तस्येति । क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य रामस्य कल्पित संश्रुतम्
 अभिषेकस्य सन्भारम् उपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिर्दूषयामास
 स्वदुःखमूलेन राजशोकेन प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सेति । चण्डी अतिकोपना । चण्डस्वन्नकोपनद्रव्यमरः । सा
 क्लिप्त भर्ता आश्वासिता अनुनीता यती तेन भर्ता संश्रुतौ प्रतिज्ञादौ
 वरौ इन्द्रेण सिक्ता अमिष्टा भूर्बिले वल्लीकादौ मन्दावु रगाविव उद्व-
 वाम उज्जगर ॥ ५ ॥

तयोरिति । सा तयोर्वरयोर्मध्ये एकेन वरेण रामं चतुर्हृद्य
 समाः समतारान् । अत्यन्तसंज्ञोने द्वितीया । प्रात्राजयत् प्रावासयत्

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।
 पञ्चाहनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
 दधतो मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले ।
 दृष्टुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८ ॥
 स सीतालक्ष्मणसखः सत्याङ्गुलमलोपयन् ।
 विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः ॥ ९ ॥
 राजापि तद्वियोगार्त्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।
 शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १० ॥

द्वितीयेन वरेण सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलतां खवेधव्यमात्रफलतां नतूप-
 भोगफलामिति भावः, त्रियमैच्छत् द्वयेषु ॥ ६ ॥

पित्रेति । रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यत अङ्गी-
 चकार स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चात् वनाय गच्छ इति एवंरूपां
 तदाज्ञां पित्राज्ञां मुदितोऽग्रहीत् पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥ ७ ॥

दधतइति । मङ्गलक्षौमे दधतो वल्कले वसानस्य आच्छादयतश्च
 तस्य रामस्य सममेकविधं मुखरागं मुखवर्णं जनाः विस्मिताः दृष्टुः ।
 सुखदुःखयोरविकृतइति भावः ॥ ८ ॥

सदिति । स रामः गुह्यं पितरं सत्याङ्गरदानरूपादलोपयन् अश्र-
 शयन् सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः ताभ्या सहितः सन् दण्ड-
 कारण्यं विवेश सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पितृभक्त्या सर्वे सन्तः
 सन्तुष्टाः इति भावः ॥ ९ ॥

राजेति । तद्वियोगार्त्तः पुत्रवियोगदुःखित राजापि स्वकर्मणा
 मुनिपुत्रवधरूपेण जातः स्वकर्मजम् शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं
 स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तममन्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यं यस्त्वमितेश्वरम् ।
 रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११ ॥
 अथानाथाः प्रहृतयो मातृवन्धुनिवासिनम् ।
 मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२ ॥
 श्रुत्वा तथाविधं नृत्यं कैकेयीतनयः पितुः ।
 मातुर्नकेवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥ १३ ॥
 ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
 तस्य पश्यन् ससौमित्तेषु दश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४ ॥

विप्रोषितेति । विप्रोषिताः गताः कुमाराः यस्त्विंजयोक्तम् अस्तमित
 ईश्वरो राजा यस्य तत्तयोक्तं तद्राज्यं रन्धान्वेषणदक्षाणां द्विषामामि-
 षतां भोग्यवस्तुतां ययौ । आभिषं भोग्यवस्तुनीति केशवः ॥ ११ ॥

अथेति । अथ अनाथाः प्रहृतयोऽमात्याः । प्रहृतिः सहजे योना-
 वमात्ये परमात्त ीति विश्वः । मातृवन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिता-
 श्रुभिः पितृमरणमुत्पद्यमिति भावः, मौलैः सच्चिवैरानाययामासुः आ-
 गमयाञ्चक्रुः ॥ १२ ॥

श्रुतेति । कैकेयीतनयोभरतः पितृस्तथाविधं स्वमातृमूलं नृत्यं
 मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं पराङ्मुखो न किञ्च श्रियोपि परा-
 ङ्मुख आसीत् ॥ १३ ॥

ससैन्यइति । ससैन्यो भरतः राममन्वगाच्च, किं कुर्वन् आश्रमा-
 लयै र्वनवासिभिर् दर्शितान् एते रामनिवासा इति कथितान् ससौ-
 मित्ते र्बन्धुसहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान् निवासदृष्टवान् पश्यन्
 उदसः रुदन् ॥ १४ ॥

चित्तकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गनिर्गुरोः ।

तद्व्या निसन्ध्याञ्चो तस्यनुच्छिष्टसम्पदा ॥१५॥

सहि प्रथमजे तस्मिन्नक्षत्रतश्चीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारयात्मानं मेने स्त्रीकरखाद्भुवः ॥१६॥

तत्रशक्यमपाकृष्टुं निदेष्यात् स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पद्मात् कर्तुं राज्याधिदेवते ॥१७॥

स विरुष्टस्तथेत्युक्त्वा ज्ञाना नैवाविशत् पुरीम् ।

नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥१८॥

चित्तेति । चित्तकूटवनस्थं तं रामञ्च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथितपितृभरणं सन्निवर्धे, अनुच्छिष्टा अननुभूतशेषा सम्पत् गुणोत्कर्षो यस्या ना । सम्पत् गुणोत्कर्ष इति केशवः । तदा बह्व्या करणेन निसन्ध्याञ्चो व्याहृतयान् ॥ १५ ॥

नरति । स हि भरत प्रथमजोऽग्रजे तस्मिन् रामे अक्षतश्ची परिग्रहे सति स्ववं भुवः स्त्रीकरणात् आत्मानं परिवेत्तारं मेने । परिवेत्तानुजोऽग्रजे ज्येष्ठे दारपरिग्रहादित्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसन्नरति भावः ॥ १६ ॥

तमिति । स्वर्गिणः पितुः निदेष्यात् अपाकृष्टुं निवर्त्तयितुमशक्यं तं राम पद्माद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यौ कर्तुं पादुके ययाचे ॥ १७ ॥

नरति । स भरतो ज्ञाना रामेण तथेत्युक्त्वा विरुष्टः सन् पुरीम् अयोध्यां नाविप्रदेय, किन्तु नन्दिग्रामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव निचेपनिवाभुनक् अपालयत् नतूपमुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा भुजोऽनवनद्रत्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । भुजोर्लङ् ॥ १८ ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ।
 मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९ ॥
 रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।
 चचार सानुजः शान्तो दृष्ट्वाकुर्व्रतं युवा ॥ २० ॥
 * प्रभावस्तस्मिन्नायमाश्रितः स वनस्यतिम् ।
 कदाचिदङ्घ्रे सीतायाः शिष्ये किञ्चिदिव अमात् ॥ २१ ॥

दृढेति । ज्येष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखो भरतः इति
 पूर्वोक्तानुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तम् अपनोदकं कर्म अकरोदिवे-
 त्युत्प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य स्त्रियाः पुं वदित्यादिना पुं व-
 द्भावो दुर्घटः अप्रियादिष्विति निषेधात् भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्,
 अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बह्वव्रीहिः इति गण व्याख्याने
 दृढभक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकत्वस्य विवक्षितत्वात् सिद्ध-
 मिति समाधेयम् । वृत्तिकाराश्च दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो ।
 तिङ्गविशेषस्यानुपकारत्वात् स्त्रीत्वम्विवक्षितमेव तस्मादस्त्रीलिङ्ग-
 त्वात् दृढभक्तिशब्दस्यायं प्रयोगइत्यभिप्रायः । न्यासकारौष्येवम् ।
 भोजराजस्तु कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानीभ-
 क्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुं वद्भावप्रतिषेधः, दृढ भक्तिरित्यादौ भाव-
 साधनत्वात् पुं वद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ॥ १९ ॥

रामइति । सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन
 वनभवेन कन्दमूलादिना वर्त्तयन् वृत्तिं कुर्वन् जीवन् दृष्ट्वाकुर्वन्
 व्रतं वनवासात्मकं युवा यौवनस्थएव चचार ॥ २० ॥

प्रभावेति । स रामः कदाचित् प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता
 स्थिरीकृता क्राया यस्य तं वनस्यतिमाश्रितः सन् किञ्चिदीषत् अमादिव
 सीताया अङ्घ्रे शिष्ये सुस्वाप ॥ २१ ॥

* ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः ।
प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥२२॥

* तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥२३॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः ।

आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥२४॥

प्रययावातिथेयेषु वसन्तृषिकुलेषु सः ।

दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्धिकेष्विव भास्करः ॥२५॥

ऐन्द्रिरिति । ऐन्द्रिरिन्द्रस्य पुत्रो द्विजः पक्षी काकः तस्याः
सीतायाः स्तनौ प्रियस्य रामस्योपभोगचिह्नेषु तत्कृतनखचतेष्वित्यर्थः
पुरोभागिनो दोषैकदर्शिनः कर्म पौरोभाग्यम् । दोषैकदृक् पुरोभा-
गीत्वमरः । इःश्लिष्टदोषघातमाचरन् कुर्वन्निव नखैर्विददार विबि-
लेख । किलेत्यैतिह्ये ॥ २२ ॥

तस्मिन्निति । रामया सीतया अवबोधितो रामस्तस्मिन् काके
दृषीकास्त्रं काशास्त्रम् । दृषीका काशमुच्यतइति हलायुधः । आस्यत्
अस्यति स्म । असु चोपणइति धातोरुङ्, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽडि-
त्वङ्प्रत्ययः, अस्यतेस्युगिति घुगागमः । स काकः एकनेत्रस्य व्ययेन
दानेन तस्मादस्त्रादात्मानं मुमुचे मुक्तवान् । मुचेः कर्त्तरि लिट् ।
घेतुं मुमोचेतिवत् प्रयोगः ॥ २३ ॥

रामइति । रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्धेतोः पुनर्भरतागमनमाशङ्क्य
उत्सुकसारङ्गाम् उल्लिखितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज ।
आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ॥ २४ ॥

प्रययाविति । स रामः अतियमु साधून्यातिघेयानि । पथविधि-

बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
 प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥ २६ ॥
 अनुसूयातिस्वष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।
 सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम् ॥ २७ ॥
 सन्ध्याम्बकपिशस्तस्य विराधो नाम राजसः ।
 अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥ २८ ॥
 स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।
 नभोनभस्ययो र्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ २९ ॥

वसतिस्वपतेर्घञिति ठक्प्रत्ययः । तेषु ऋषिकुलेषु ऋष्याश्रमेषु । कुलं
 कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वयइति हैमः । वर्षासु भवानि वार्षि-
 काणि । वर्षाभ्युपगिति ठक्प्रत्ययः । तेषु ऋक्षेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा
 भास्करइव, वसन् दक्षिणां दिश प्रययौ ॥ २५ ॥

बभाविति । तं राममनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता सीता कैकेय्या
 प्रतिषिद्धा निवारितापि गुणोन्मुखी गुणोत्सुक्ता लक्ष्मीः राजलक्ष्मी-
 रिव बभौ ॥ २६ ॥

अनुसूयेति । सा सीता अनुसूयया अत्रिभार्याया अतिस्वष्टेन
 टक्तेन पुण्यगन्धेनाङ्गरागेण काननं वनं पुष्पेभ्यः उच्चलिताः निर्गताः
 षट्पदा यस्मिंस्तत्तथाभूतं चकार ॥ २७ ॥

सन्धेति । सन्ध्याम्बकपिशो विराधोनाम राजसः एहो राज-
 रिवेन्दोः तस्य रामस्य मार्गमध्वानमावृत्त्यावरुध्यातिष्ठत् ॥ २८ ॥

सइति । लोकस्य शोषणः शोषकः स राजसः तयोः रामलक्ष्मण-
 योर्मध्ये मैथिली नभोनभस्ययोः आवणमाद्रूपदयोरन्तरे मध्ये दृष्टिमव-

तं विनिष्प्रिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।
 गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचखुतु ॥ ३० ॥
 पञ्चवक्ष्यां^४ ततो^१ रामः^२ शासनात्^३ कुम्भजन्मनः^५ ।
 अनपोढस्थितिस्तस्थौ^६ विन्व्याद्रिः^७ प्रकृतौ^८ विव^९ ॥ ३१ ॥
 रावणावरजा^१ तत्र^२ राघवं^३ मदनातुरौ^४ ।
 अभिपेदे^५ निदाघार्त्ता^६ व्यालीव^७ मलयद्रुमम् ॥ ३२ ॥
 * सा सीतासन्निधावेव तं वब्रे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३ ॥

ग्रहो वर्षप्रतिवन्धव जहार । दृष्टिर्वर्धं तद्विघातेऽवग्राहव प्रह्वौ
 समावित्यमरः ॥ २६ ॥

तमिति । काकुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ
 तं विराधं विनिष्प्रिष्य हत्वा, अशुचिना अपवित्प्रेण गन्धेन स्थलीमा-
 श्नमभुवं पुरा दूषयति दूषयिष्यतीति हेतोः । यावत्पुरानिपातयो-
 र्लङ्घिति भविष्यदर्थे लट् । वसुधाया निचखुतः भूमौ खनित्वा
 निक्षिप्तवन्तौ च ॥ ३० ॥

पञ्चवक्ष्यामिति । ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात्
 पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी । तद्वितार्थेति तत्पुरुषः, संख्या
 पूर्वोद्दिशुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगोरिति ङीप्, द्विगुरेकवचनमिति
 एकवचनम् । तस्यां पञ्चवक्ष्यां विन्व्याद्रिः प्रकृतौ दृष्टेः पूर्वावस्थाया-
 मिव अनपोढस्थितिरनतिक्रान्तमर्यादः तस्थौ ॥ ३१ ॥

रावणावरजेति । तत्र पञ्चवक्ष्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा ।
 पृथ्वपटात् सन्नायानगदति शत्वम् । राघवम्, निदाघार्त्ता घर्मं तन्ना
 व्याकुला व्याली भुजङ्गी मलयद्रुमं चन्दनद्रुममिव, अभिपेदे प्राप ॥ ३२ ॥

सेति । सा शूर्पणखा सीतासन्निधावेव कथितान्वया कथितवशा

* कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४ ॥

* ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।

साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५ ॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्त्रिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६ ॥

सती तं रामं वत्रे वृषवती, तथाहि अत्यरूढोऽतिप्रवृद्धो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीति क कालज्ञो हि ॥ ३३ ॥

कलत्रवानिति । वृषः पुमान् । वृषः स्वाहासवे घर्मे सौरभेये च युक्ते । पुंराशिभेदयोः षडङ्गां मूषकश्रेष्ठयोरपीति विश्वः । वृषं पुरुषम् आत्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । वृषस्यन्ती च कामुकौत्यमरः । सुपआत्मनः क्यजिति क्यच्प्रत्ययः, अश्वक्षीरवृष लवणामासक्तिप्रीतौ क्यचीति अशुगागमः, ततः लटः शत्रादेशः, उगितश्चेति ङीप् । श्लोकार्थस्तु, वृषस्कन्धो रामः वृषस्यन्ती तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व इति शशास आज्ञापितवान् ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठाभिगमनादिति । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन लक्ष्मणेनापि अनभिनन्दिता नाङ्गीकृता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी उभे कूले भजतीत्युभयकूलभाक् नदीवामूत् । सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनी नदीसदृश्यभूदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

संरम्भमिति । मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीम्, निवातेन स्त्रिमितां निश्चलामुदधेर्वेणाम् अम्बुविह्वलितम् अम्बुपूरमित्यर्थः । अम्बुपूरितौ वेलेत्यमरः । चन्द्रोदयइव, संरम्भं संक्षोभं निनाय ॥ ३६ ॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
 नृग्याः परिभवो व्याध्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।
 रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥
 लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
 शिवाघोरस्वनां पञ्चाद्बुबुधे विक्रतेति ताम् ॥ ३९ ॥
 पर्णशालामथ क्षिप्रं विद्वष्टासिः प्रविश्य सः ।
 वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत् ॥ ४० ॥

फलमिति । श्लोकद्वयेनान्वयः, अस्योपहासस्य फलं सद्यः सम्भ-
 ल्येव प्राप्स्यसि मां पश्य, त्वया कृतम् कृतम् उपहासरूपेण करणव्याघ्रप्र-
 विषये नृग्याः कर्तारः परिभव इत्यवेहि ॥ ३७ ॥

इतीति । मयाङ्गर्तुरङ्गे निविशतीमात्किञ्चन्ती मैथिलीम् इत्युक्त्वा
 शूर्पणखा नाम्नः सदृशं शूर्पणकारनखयुक्तमित्यर्थः रूपमाकारं प्रत्य-
 पद्यत स्त्रीचकार अदर्शयदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावन्मञ्जुवादिनीं पश्चात्
 शिवाघोरस्वनां तां शूर्पणखां श्रुत्वा तस्याः स्वनं श्रुत्वेत्यर्थः विक्रता
 मायाविनीति बुबुधे बुद्धवान् । कर्त्तरि लिट् ॥ ३९ ॥

पर्णशालामिति । अथ स लक्ष्मणो विद्वष्टासिः कोशोद्धतपद्मः
 सन् क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य भीषयतीति भीषणाम् । नद्यादित्वात्
 ल्युः कर्त्तरि । तां राक्षसीं वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं द्वैगुण्यं लक्ष्मणया,
 तेनायोजयत् योजितवान् । स्वभावतएव विक्रता ता कर्णादिच्छन्देन
 पुनरतिविक्रतामकरोदित्यर्थः ॥ ४० ॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।

अङ्गुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रत्नःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत् पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तद्देवामूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

सेति । सा वक्रनखं धारयतीति वक्रनखधारिणी तथा वेणुवत् कर्कशपर्वया अतएवाङ्गुशस्याकारइवाकारो यस्याः सा तथा अङ्गुल्या तौ राघवौ अम्बरे व्योम्नि स्थिता । अम्बरं व्योम्नि वाससीत्यमरः । अतर्जयत् अमर्त्ययत् । तर्ज्ज् मर्त्यनइतिधातोश्चौरादिकादनुदात्तेत्वा दात्मनेपदेन भाव्यं तथापि चच्चिङोडित्करणात् ज्ञापकादनुदात्तेत्वं निमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् परस्मैपदमह्यमित्युक्तम् आख्यात चन्द्रिकायां तर्ज्जयते मर्त्ययते तर्जयतीत्यपि दृश्यते कविष्विति ॥ ४१ ॥

प्राप्येति । सा, आशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वाङ्गुच्छेदात्मकम् उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययः, रामस्य कर्तृरुपक्रमः रामोपक्रम रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः, उपज्ञोपक्रमं तदाद्यादिख्यासायामिति लोडत्वम् । तन्नवं रत्नसां कर्मभूतानां परिभवमाचख्यौ च ॥ ४२ ॥

मुखेति । नैर्ऋता राक्षसाः । नैर्ऋतो याद्वरचसी इत्यमरः । मुखावयवेषु कर्णादिषु लूनां छिन्नां तां पुरो दधुः अग्रे चक्रुरिति यत् तदेव रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलमभूत् ॥ ४३ ॥

उदिति । उदायुधान् उद्यतायुधान् आपततत्रागच्छतो इत्याख्यानं

उदायुधानापततस्तान् दृष्टान् प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्ष्मणे ॥^{४४} ॥
एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥४५॥
असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥४६॥
तं शरैः प्रतिजग्राह खरनिशिरसौ च सः ।
क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः ॥^{४७} ॥

खरादीन् प्रेक्ष्य राघवश्चापे विजयस्याशंसाम् आशां लक्ष्मणे सीताञ्च
निदधे । सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सन्नद्ध इति भावः
॥ ४४ ॥

एक इति । दाशरथीरामः एकौऽद्वितीयः यातुधानाः कामं सह-
स्रशः सन्तीति शेषः, तैर्यातुधानैस्तु स रामः आजौ ते यातुधानाः
यावन्तो यावत्संख्यका एव तावास्तावत्संख्यकश्च ददृशे ॥ ४५ ॥

असदिति । अथ शुभाचारो रणे साधुचारी सद्दृष्टश्च स काकुत्स्थः
असज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितम् उच्चारितञ्च दूषणं
दूषणाख्यं राक्षसम् आत्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न चेहे प्रति-
कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तमिति । स राम स्तं दूषणं खरनिशिरसौ च शरैः प्रतिजग्राह
प्रतिजहारेत्यर्थः । क्रमशः यथाक्रमं प्रयुक्ता अपीति शेषः तस्यते
शराः पुनः चापात् समं युगपदिवोद्ययुः । अतिलघुहस्त इति भावः
॥ ४७ ॥

तैस्त्रयाणां शितैर्वाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।
 आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतन्निभिः ॥ ४८ ॥
 तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।
 उत्थितं दृष्टोऽन्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९ ॥
 सा वाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।
 अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥
 राघवास्त्रविदीर्घानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
 तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

तैरिति । देहमतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः तैः यथा
 स्थिता पूर्वावशुद्धिर्येषां तैः अतिवेगत्वेन देहमेदात् प्रागिव रुधिरलेप,
 रहितैरित्यर्थः शितैस्त्रीण्यैः तैर्वाणैः त्रयाणां खरादीनाम् आयुः पीतं
 रुधिरन्तु पतन्निभिः पीतम् ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् रामशरैरुत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बले
 उत्थितम् उत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कवन्धेभ्यः शीरोहीन शरी-
 रेभ्यः । कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः । अन्यच्च
 अन्यद् किञ्चन दृष्टोऽन्यच्च । कवन्धेभ्य इत्यत्रान्यारादिति पञ्चमी । निःशेषं
 हतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

सति । सा सुरद्विषां वरूथिनी वाणवर्षिणं रामं योधयित्वा
 युद्धं कारयित्वा ऋध्राणां छाया ऋध्रच्छावम् । छायावाङ्मले इति
 क्लीबत्वम् । तस्मिन् अप्रबोधाय अपुनर्बोधाय सुष्वाप सनारेत्यर्थः ।
 अत्र सुरतश्चान्तकान्तासमाधिर्धन्यते ॥ ५० ॥

राघवेति । एका शूर्पणखानि यस्याः सा शूर्पणखा । पूर्वप-
 दात् संज्ञायामिति एत्वम्, नखमुखात् संज्ञायामिति ङीप्प्रतिषेधः ।

निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
 रामेण निहित मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥५२॥
 रक्षसा नृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
 जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविधितः ॥५३॥
 तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
 प्राणैर्दृशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्त्तिभिः ॥५४॥
 स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
 आत्मनः सुमहत्कर्मत्रयैरावेद्य संस्थितः ॥५५॥

सैव रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदीर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां
 दुष्प्रवृत्तिर्दुर्वर्त्ता तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहराभवत् । हरते-
 रनुद्यमनेऽजित्यच् प्रत्ययः ॥ ५१ ॥

निग्रहाटिति । स्वसुः शूर्पणखाया निग्रहाटङ्गच्छेदात् आप्तानां
 बन्धूनां खरादीनां वधाच्च कारणात् धनदानुजो रावणो रामेण दशसु
 मूर्धसु पदं पादं निहितं मेने ॥ ५२ ॥

रक्षसेति । स रावणः नृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्च-
 यित्वा प्रतार्थं पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन युद्धरूपेण क्षणं विधितः
 सञ्जातविघ्नः सन् सीतां जहार ॥ ५३ ॥

ताविति । सीतान्वेषिणौ तौ राघवौ लूनपक्षं रावणेन क्षिन्नपक्षं
 कण्ठवर्त्तिभिः प्राणैः दृशरथप्रीतेः दृशरथसख्यस्यानृणम् ऋणैर्विमुक्तं
 गृध्रं जटायुषमपश्यतां दृष्टवन्तौ । दृशैर्लङ्घि रूपम् ॥ ५४ ॥

सद्गति । स जटायुः रावणहृतां मैथिली ताभ्यां रामलक्ष्मणा-
 भ्याम् । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । वचसा

तयोस्तस्मिन् नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।
 पितृरीवाग्निसंस्कारात् परावृत्तिरे क्रियाः ॥ ५६ ॥
 वधनिर्द्धूतशापस्य कवन्वस्योपदेशतः ।
 मुमुर्च्छसख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥
 स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
 धातोः स्थानद्रवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८ ॥

वाग्मुच्या आचष्ट, आत्मनः सुमहत्कर्म युद्धरूपं त्रयैरावेद्य संस्थितो
 ष्टतः ॥ ५५ ॥

तथोरिति । व्यापत्तिर्मरणं नवीभूतः पितृव्यापत्तिशोकोययोस्तौ
 तयोः राघवयोस्तस्मिन् ऋध्ने पितृरीव अग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमा-
 रभ्य पराः उत्तराः क्रियाः वृत्तिरे अवर्तन्त तस्य पितृवदौर्द्धदेहिकं
 च ऋत्तरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

वधेति । वधेन रामकृतेण निर्द्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कवन्वस्य
 रक्षोविशेषस्य उपदेशतो रामस्य समानव्यसने समानापटि सख्यार्थि-
 नीत्यर्थः हरौ कपौ सुग्रीवे । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले
 त्विष्वित्यमरः । सख्यं मुमुर्च्छं वदधे ॥ ५७ ॥

सद्वृत्ति । वीरः स रामो बालिनं सुग्रीवाग्रजं हत्वा चिरकाङ्क्षिते
 तत्पदे बालिस्थाने, धातोः स्थानेः आदेशमिव आदेशभूतं धात्वन्तर-
 मिवेत्यर्थः, सुग्रीवं संन्यवेशयत् स्थापितवान् । यथा अस्तेभूरिति
 अस्तिधातोः स्थाने आदेशो भूधात्वस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति
 भावः । आदेशो नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभि-
 धीयते ॥ ५८ ॥

द्रवस्ततश्चेति । वैदेहीमन्धेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुग्रीवेण नोदितः

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृनोदिताः ।

कपयश्चेरु रार्त्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५६ ॥

प्रष्टत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्प्रातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्म्ममः ॥ ६० ॥

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६१ ॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्यङ्ग तमिवानुष्णैस्त्वदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२ ॥

प्रयुक्ता' कपयो हनुमत्प्रमुखाः आर्त्तस्य विरहात्तरस्य रामस्य मनोरथाः
कामाद्भव इतस्ततश्चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुश्च ॥ ५६ ॥

प्रष्टत्ताविति । सम्प्रातिर्नाम जटायुषो ज्यायान् भ्राता तस्य
दर्शनात् तन्मुखान्दिति भावः तस्याः सीतायाः प्रष्टत्तौ वार्त्तायाम् ।
वार्त्ता प्रष्टन्तिर्ष्टत्तान्द्रत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायां सत्यां मारुत-
स्यापत्यं पुमान् मारुतिः हनुमान् सागरम्, ममेत्येतदव्ययम् ममता-
वाचि तद्रहितो निर्म्ममः निष्कृहः संसारमविद्याबन्धनमिवः तीर्थः
ततार । तरते कर्त्तरि क्तः ॥ ६० ॥

दृष्टेति । लङ्कायां रावणराजधान्या विचिन्वता नृगयमाणेन तेन
मारुतिना राक्षसीभिर्दृताः जानकी, विषवल्लीभिः परीता परिदृता
महौषधि सञ्जीवनी लतेव, दृष्टा ॥ ६१ ॥

तस्यादिति । कपिर्हनुमान् भर्तुः रामस्य सम्बन्धि अभिज्ञानं प्रत्य-
भिज्ञानसाधकम् अङ्गुलीयम् जर्म्मिकान् । अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः ।
निह्वामूलाङ्गुलेन्द्रइति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविध

निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।
 स दूदाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ६३ ॥
 प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायादर्शयत् कृती ।
 हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ॥ ६४ ॥
 * स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्यर्शनिमीलितः ।
 अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्द्विषम् ॥ ६५ ॥
 श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
 महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६ ॥

मङ्गुलीयम्, अनुष्णैः शीतलैः तस्याः आनन्दान्धुविन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव स्थितम् । भर्त्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्दवाप्नो जातइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

निर्वाप्येति । स कपिः प्रियस्य रामस्य सन्देशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य सुखयित्वा अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेनोद्धतोद्भ्रष्टः क्षणं सोढः करेरिन्द्रजितः कर्तुर्निग्रहो बाधा मञ्ज्यास्त्रवन्धनरूपा येन स तथोक्तः सन् लङ्कां पुरीं ददाह मञ्जुचकार ॥ ६३ ॥

प्रत्यभीति । कृती कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्त्तिमत् वैदेह्याः हृदयमिव स्थितं तस्याएव प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायादर्शयत् ॥ ६४ ॥

सद्वृत्ति । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य घृतस्य मणोरभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शेन निमीलितो मोहितः स राघवः अविद्यमानः प्रयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शे यस्यास्तां तथाभूतां प्रियाया आलिङ्गनेन या निर्द्वितिरानन्दस्तां प्राप ॥ ६५ ॥

श्रुत्वेति । प्रियायाः उदन्तं वार्त्ताम् । उदन्तः साधुवार्त्तयोरिति विश्वः । श्रुत्वा तस्याः सीतायाः सङ्गमे उत्सुको रामो लङ्कायाः सम्बन्धी

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
 न केवलं धराष्ट्रे व्योम्नि सास्वधवर्त्तिभिः ॥ ६७ ॥
 निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
 स्नेहाद्राक्षसलक्ष्णेव बुद्धिमाविश्य नोदितः ॥ ६८ ॥
 तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
 काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ६९ ॥
 स सेतुं बन्धयामास लवगैर्लवणाम्भसि ।
 रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७० ॥

यो महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टस्त परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत् सुतरं
 मेने ॥ ६६ ॥

स इति । केवलं भुवः ष्ट्रे भूतले न किन्तु व्योम्नि च सास्वध-
 वर्त्तिभिः सङ्घटगामिभिः हरिसैन्यैः कपिवलैरनुद्रुतोऽन्वितः सन् स
 रामोऽरिनाशाय प्रतस्थे चचाल ॥ ६७ ॥

निविष्टमिति । उदधेः कूले निविष्टं तं रामं विशेषेण भीषयते
 विभीषणो रावणानुजो राक्षसः लक्ष्मणा स्नेहात् बुद्धिं कर्त्तव्यता
 ज्ञानम् आविश्य नोदितः प्रणोटित इव प्रपेदे प्राप्तः ॥ ६८ ॥

तस्मादिति । राघवन्तस्मै विभीषणाय । प्रत्याङ्भ्यां लवः पूर्वस्य
 कर्त्ता इति सस्मदानत्वाच्च हर्षी । निशाचरैश्चर्यं राक्षसाधिपत्यं प्रति-
 शुश्राव प्रतिज्ञातवान्, तथाहि कालेऽवसरे समारब्धाः प्रक्रान्ताः
 नीतयः फलं बध्नन्ति षट्कृत्स्नं जनयन्तीत्यर्थः खलु ॥ ६९ ॥

स इति । स रामः लवगं चारम् अन्धो यस्यासौ लवणाम्भा-
 स्तस्मिन् लवणाम्भौ प्रथमैः प्रयोञ्जे शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्नाय शयनाय

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
 द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥७१॥
 रणः प्रवृत्ते तत्र भीमः लवगरक्षसाम् ।
 दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥७२॥
 पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।
 अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥७३॥
 अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।
 सीतां भायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥७४॥

रसातलात् पातालाद्गन्गमुत्थितं शेषमिव स्थितं सेतुं बन्धयामास
 ॥ ७० ॥

तेनेति । रामः तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तीर्य सागैरमिति शेषः
 पिङ्गलैः सुवर्णवर्जैः अतएव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः
 वानरैः लङ्कां रोधयामास ॥ ७१ ॥

रणइति । तत्र लङ्कायां लवगानां रक्षसाञ्च भीमो भयङ्करः दि-
 ग्विजृम्भितं काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोः जयघोषणं जय
 शब्दो यस्मिन् स तद्योक्तो रणः प्रवृत्ते प्रवृत्तः । अस्त्रिया समरानी-
 करणाः कलहविग्रहावित्यमरः ॥ ७२ ॥

पादपेति । क्विधो रणः पादपैर्द्वैराविद्धाः भग्नाः परिघाः
 लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन् स तद्योक्तः । परिघः परिघातनइत्यमरः ।
 शिलाभिर्निष्पिष्टा चूर्णिता मुद्गरा अयोधनाः यस्मिन् स तद्योक्तः ।
 द्रवणे मुद्गरघनावित्यमरः । अतश्श्लाःशस्त्राण्यतिक्रान्ताः नख-
 न्यासाः यस्मिन् स तद्योक्तः शैलैः रुग्णाः भग्नाः मतङ्गजाः यस्मिन् स
 तद्योक्तः ॥ ७३ ॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
 प्राङ्मुखासत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥^{७५}
 गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्वबन्धनः ।
 दाशरथ्योः क्षणक्षेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥ ७६ ॥
 ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
 रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदोर्णहृदयः शुचा ॥^{७७} ॥

अथेति । अथानन्तरं हृद्यतइति छेदः खण्ड. शिरएव छेदइति
 विग्रहः । रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वाख्यराक्षसमायानिर्मितस्य
 दर्शनेनोद्भ्रान्तचेतनां गतसंज्ञां सीतां विजटा नाम काचित् सीतापक्ष-
 पातिनी राक्षसी माया कल्पितं नत्वेतत् सत्यमिति शंसन्ती ब्रुवाणा ।
 यत्स्यनोर्नित्यमिति नित्यं नुमागमः । समजीवयत् ॥ ७४ ॥

काममिति । सा सीता मे नाथः जीवतीति हेतोः शुचं शोकं
 कामं विजहौ किन्तु प्राक् पूर्वमस्य नाथस्यान्तं नाशं सत्यं यद्यार्थं
 नत्वा जीविता जीवितवत्यस्मीति हेतोर्लज्जिता लज्जावती । कर्त्तरि
 क्तः । दुःखादपि दुःसहो लज्जाभरइति भावः ॥ ७५ ॥

गरुडेति । गरुडस्तार्क्ष्यः तस्यापातेनागमनेन विश्लिष्टं मेघनादस्य
 इन्द्रजितोऽस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन् स तथोक्तः क्षणक्षेशः
 दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्न-वृत्तः स्वप्नावस्थायां भूत इवाभवत्
 ॥ ७६ ॥

ततइति । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कासू नामकेनायुधेन ।
 कासू नामार्थयोः शक्तिरित्यमरः । लक्ष्मणं वक्षसि विभेद विदारया
 नास । रामस्त्वनाहतोऽपि अहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदयः
 आसीत् ॥ ७७ ॥

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रो विलापाचार्यकं शरैः ॥ ७८ ॥

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्यशेषयत् ॥ ७९ ॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्यः स्वसुः कृतः ।

रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्गच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८० ॥

अकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।

रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१ ॥

स इति । स लक्षणो मारुतिना महत्बुद्धेन हनुमता समानीतया
महौषध्या सङ्गीविन्या हतव्यथः सन् पुनः शरैर्लङ्कास्त्रीणां विलापे
परिदेवने । विलापः परिदेवनमित्यभरः । आचार्यकम् आचार्य-
कर्म । योपधाङ्गुपोत्तमाद्वुञ् इति वुञ् । चक्रो । पुनरपि राक्षसान्
जघानेति व्यञ्जते ॥ ७८ ॥

स नादमिति । स लक्षणः शरत्कालो मेघस्य मेघनादस्येन्द्र-
जितो नादं सिंहनादम् अन्यत्र गर्जितम् इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं
धनुश्च किञ्चिदल्पमपि न पर्यशेषयत् नावशेषितवान् तमवधोदित्यर्थः
॥ ७९ ॥

कुम्भकर्ण इति । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः सूर्यणखायाः तुल्या-
वस्यो नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णः टङ्गेन शिलाभेदक
शस्त्रेण छिन्ना मनःशिला रक्तवर्णधातुविशेषोयस्य स तथोक्तः । टङ्गः
पाषाणभेदन इति, धातुर्मनःशिलाद्यद्रेरिति चामरः । शृङ्गी शिख-
रीव रामं रुरोध ॥ ८० ॥

अकाल इति । प्रियस्वप्नः इष्टनिद्रोऽनुजः भवान् वृथा भ्राता राम-

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रजांसि समरोत्यानि तच्छोणितनदीष्विव ॥८२॥

निर्ययावथ प्रौलस्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अरावणमरामं वा जगद्व्येति निश्चितः ॥८३॥

रामं प्रदातिभालोक्य लङ्केशञ्च वरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥८४॥

शेनाकाशे बोधितः इतीवाप्तौ कुम्भकर्णः रामेषुभिः रामवाणौ दीर्घ-
निद्रा मरण प्रवेशितो गमितः । यथा लोकेषु इदवस्तुमिनाशदुःखितस्य
ततोपि भूविषसुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥ ८१ ॥

इतराणीति । इतराणि रक्षांस्यपि वानरकोटिषु, समरोत्यानि
रजानि तेषां रक्षसां शोणितनदी, रक्तप्रवाहेषु इव, पेतु निपत्य
मृतानीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

निर्ययाविति । अथ प्रौलस्यो रावणः अथ जगत् अरावण
रावणभूयन् अरामं रामभूयन् वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् ।
कर्त्तरि क्तः । विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दि-
रात् निर्ययौ निर्जगाम ॥ ८३ ॥

राममिति । प्रादाभ्यामततीति प्रदातिक्त पाठचारिण रामम्,
वरूथो रथगुप्तिः । रथगुप्तिर्वरूथोनेत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो
लक्ष्यत । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं च आलोक्य पुरन्दर इन्द्रः युग
वहन्तीति युग्याः रथान्वा । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गनितियन् प्रत्ययः ।
हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम् । युगाहिकपिलभेकेषु हरिर्ना कपिले
निष्कित्यमरः । रथ तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ ८४ ॥

तमिति । राघवो व्योमगङ्गोमिवायुभिराधूतध्वजपट मार्गवगा-

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्निर्वायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमथ्यास्त राघवः ॥८५॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्राम्बुमोच तनुच्छदम् ।

यत्नोत्पलदलल्लौव्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥८६॥

अन्योऽन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोयुद्धं चरितार्थमिवामवत् ॥८७॥

भुजमूर्द्धोरवाङ्गल्याद्देकोऽपि धनदानुजः ।

ददृशे ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥८८॥

दिति भावः । जेतैव जैत्रो जयनशीलः तं जैत्रम् । जेतृद्वादत्
तनन्तात् प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्येऽणप्रत्ययः । तं रघुं देवसूतभुजालम्बी
मातलिहस्तावलम्बः सन् अध्यास्त अधिष्ठितवान् । आसेर्लङ् ॥ ८५ ॥

मातलिरिति । मातलिरिन्द्रसारथिः माहेन्द्र तनुः काद्यतंठने-
नेति तनुच्छदो वर्त्म । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । त तस्य
रामस्य आमुनोचासङ्गयामास यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राणि उत्प-
लदंलाना यत् लौव्यं नपुंसकत्व निरर्थकत्व तदापुः ॥ ८६ ॥

अन्योन्येति । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामराव-
णयोयुद्धं योधनं चरितार्थं सफलमभवदिव । प्राक् पराक्रमावसर
दौर्बल्याद्विफलस्य अद्य तस्मात् साफल्यमुत्प्रेक्षते ॥ ८७ ॥

भुजेति । यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । सुसुप्तेति समासः ।
यथा पूर्वो न भवतीत्ययथापूर्वः निहतवस्तुत्वाद्ब्रह्मपरिचारम्बुन्यइत्यर्थः
अतएवकोटपि सन् धनदानुजो रावणः भुजाश्च मूर्द्धानश्चोरवः पादाश्च
भुजमूर्द्धोरः । प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य वाङ्गल्याङ्ग-
त्वाद्देतोः, तद्गुणत्वे यादवः । दशास्यो विंशतिभुज स्रष्टव्यन्मातृम-

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरञ्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥८६॥

तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासङ्गमशंसिनि ।

निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतर भुजे ॥८७॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेष्व इव प्रियम् ॥८१॥

न्दिरे इति । मातृवंशे मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थित इव दृष्टे इष्टोहि ।
वंशो वेणु कृत्वे वर्गे इति विश्वः । अत्र रावणमातृरक्षो जातित्वात्
तद्गर्गे रक्षोवर्ग इति लभ्यते, अतश्चैकोपि अनेकरक्षःपरिदृष्ट इव
लक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

जेतारमिति । लोकपालानामिन्द्रादीनां जेतारम् । कर्तृकर्मणो.
कृतीति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिराञ्चितेश्वर तुलितकैलासम्
उत्क्षिप्तं रुद्राद्रिम् एव शौर्यधैर्यसत्त्वसम्पन्नं महावीर्यम् अराति
शत्रुं रामो गुणप्राप्तित्वात् जेतव्योत्कर्षस्य जटस्योत्कर्षहेतुत्वाच्च ब-
ह्वमन्यत साधुः मद्भिर्क्रमस्याय पर्याप्तो विषय इति बह्वमानमकरोद्दि-
त्यर्थः । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥ ८६ ॥

तस्येति । अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति स्पन्दनमानोदतएव सीता
सङ्गमशंसिनि तस्य रामस्य सव्येतरौ यस्मात् सव्येतरे दक्षिणे । न
बह्वीहाविति इतरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः । भुजे शरं निच-
खान निखातवान् ॥ ८७ ॥

रावणस्येति । रामेखान् क्षिप्तं आशुगो वाणः, विश्ववक्रोऽपत्तं
पुमान् रावणः । विश्ववक्रोऽपत्तं दृष्टेऽपत्तये मति, विश्ववक्रो
विश्ववक्रवणाविति रवणादेशः । तस्य रावणस्यापि हृदयं वक्षो

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निम्नतोः ।

अन्योऽन्यजयसंरम्भो वदधे वादिनोरिव ॥६२॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥६३॥

द्वतप्रतिद्वतप्रीतैस्त्वयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पदृष्टिं न सेहिरै ॥६४॥

अयःशङ्खचितां रक्षः शतमीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्यैव कूटशात्मलिमक्षिप्रत् ॥६५॥

भित्त्वा विदार्य उरगेभ्यः पातालवासिभ्यः प्रिवमाख्यातुमिव भुवं
विवेश ॥ ६१ ॥

वचसेति । वाक्यं वचसैव अस्त्रम् अस्त्रेण निम्नतोः प्रतिकुर्वतेः
तयोः रामरावणयोः वादिनोः कथकयोरिव अन्योन्यविषये जयसं-
रम्भो वदधे ॥ ६२ ॥

विक्रमेति । जयश्रीः विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्याप्तकरणेन तयो-
र्द्वयोरन्तरा मध्ये । अव्यवमेतत् । वेदिर्वेद्याकारा भित्तिः मत्तवार-
णयोरिव सामान्या साधारणा अभूत् न त्वन्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र
मत्तवारणयोरित्यत्र द्वयोरित्यत्र च, अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया
न भवति अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या अन्यत्वान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं
दत्त्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ६३ ॥

द्वतेति । स्वयमस्त्रप्रयोगः द्वतं प्रतिद्वतं परद्वतप्रतीकारः ताभ्यां
प्रीतैः सुरासुरैर्यथाशङ्कं तयोः रामरावणयोर्मुक्तां पुष्पदृष्टिं द्वयो-
र्मिति शेषः परस्परं शरव्राताः न सेहिरै । अहमेवाहं किं तर्षेति

राघवो रथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम् ।
 अर्द्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ६६ ॥
 अमोघं सन्दधे चास्त्रै धनुष्येकधनुर्द्वरः ।
 ब्राह्मणसुं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ६७ ॥

चान्तरालएव । इतरेतरवाणवृष्टिरितरेतरपुष्पवृष्टिमवारयदित्यर्थः
 ॥ ६४ ॥

अथ इति । अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीलैः चितां
 कीर्णां शतघ्नीं लौहकण्टककीलितयष्टिविशेषम् । शतघ्नी तु चतु-
 स्नाला हकण्टकौ कसञ्चिता यष्टिरिति केशवः । हृतां विजयलक्ष्मां
 वैवस्वतस्यान्तकस्य कूटशास्त्रालिमिव शत्रवे राघवायाक्षिपत् क्षिप्तवान् ।
 कूटशास्त्रालिरिव कूटशास्त्रालिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगटायाः गौणी
 संज्ञा । कूटशास्त्रालिर्नाम एकनूलप्रकृतिः कण्टकी वृक्षविशेषः ।
 रोचनः कूटशास्त्रालिरित्यमरः । तस्मादृश्यञ्च गटायाः अथ शङ्कु-
 चितत्वाटनुसन्धेयम् ॥ ६५ ॥

राघवइति । राघवो रथमप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसाम्
 आशा विजयदृष्ट्याञ्च । आशा दृष्ट्यादिशोः प्रोक्तेति विश्वः । अर्द्धचन्द्र
 इव मुखं येषां तैर्वाणैः कदलीवत् सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा
 कटल्यान्निव सुखम् अह्लेशो यास्मान् कर्मणि तदिति विग्रहः ॥ ६६ ॥

अमोघमिति । एकोऽद्वितीयो धनुर्धरो रामः प्रियायाः शोकएव
 शल्यं तस्य निष्कर्षणम् उद्धारकं यनौषधं तत् अमोघं ब्राह्मणं ब्रह्मदेव-
 ताकम् अस्त्रम् अभिसन्धितं वाणम् अस्त्रै रावणाय च, तद्दुर्घातमि-
 त्यर्थः, धनुषि सन्दधे ॥ ६७ ॥

तदिति । व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रकृतं दीप्तिमन्नि मुखानि यस्य

तदव्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
 वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ६८ ॥
 तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धाद्घातयत् ।
 स रावणशिरःपङ्क्तिमन्नातव्रणवेदनाम् ॥ ६९ ॥
 बालार्कप्रतिमेवाशु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
 रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥ १०० ॥
 मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
 मनो नातिविशश्वास पुनःसन्धानशङ्किनाम् ॥ १०१ ॥

तत् ब्रह्मास्त्रम्, करालं भीषणं तड्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तद्योक्तम् ।
 करालो दन्तरे तड्गे करालो भीषणोऽपि चेति विश्वः । महोरगस्य
 शेषस्य वपुरिव, ददृशे दृष्टम् ॥ ६८ ॥

तेनेति । स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेनास्त्रेण अन्नातव्रणवेदनाम्
 अतिशैत्रप्रादननुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्द्धात् अपा-
 तयत् पातयामास ॥ ६९ ॥

बालेति । पतिष्यतः आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य
 ह्रियन्ते इति क्लेदाः खण्डाः कण्ठानां ये क्लेदाः तेषां परम्परा पङ्क्तिः
 वीचिभिर्भिन्ना नाना कृता अशुः बालार्कस्य प्रतिमा प्रतियिम्बमिव,
 रराज । अर्कस्य बालविशेषणमाख्यायार्थमिति भावः ॥ १०० ॥

मरुतामिति । पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि
 पुनःसन्धानशङ्किनाम्, पूर्वं तथादर्शनादिति भावः । मरुताममरा-
 णाम् । मरुतौ पवननामरावित्यमरः । मनो नातिविशश्वास अति
 विश्वासं न प्राप ॥ १०१ ॥

अथ मदगुरुप्रक्षैर्लोकपालद्विपाना
 मनुगतमलिष्टन्दैर्गण्डभिर्त्तीर्विहाय ।
 उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
 सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवधं पपात ॥१०२॥
 यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्य
 माष्टच्छ्रा राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
 नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टि
 सूङ्घं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

अथेति । अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुप्रक्षैः भाराय-
 माणपक्षैरलिष्टन्दैः लोकपालद्विपानाम् षेरावतादीनां गगनवर्तिना
 गण्डभिर्त्तीर्विहाय अनुगतं सुरभि सुगन्धि । सुरभिश्चम्पके स्वर्से
 जातीफलवसन्तयोः । गन्धोपले सौरभेयां सल्लकीमातभेटयोः ।
 सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभि स्मृतमिति विश्वः । सुरविमुक्तं
 पुष्पवधम् उपनत आमन्नो मणिवन्धो राज्याभिषेकसमये भावी यस्य
 तस्मिन् पौलस्त्यशत्रोः रामस्य मूर्ध्नि पपात । इदमेव राज्याभिषेक
 सूत्रकमिति भावः ॥ १०२ ॥

यन्तेति । हरेरिन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहृतकार्मुकज्यम्
 अनुष्ठितं देवकार्यं रावणवधरूपं वेन त राघवम् आष्टच्छ्रा साधु यानी-
 त्यामन्त्र्य, नामाङ्गैर्नामाञ्जरचिह्नैः रावणगरैरङ्किता चिह्निता
 केतुयष्टिर्भ्रजदण्डो यस्य तं हरीणां वाजिना सहस्रेण युज्यतइति
 हरिसहस्रयुक् तम् । यनानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुयाजिषु । हरि
 रित्युभयत्वात्परः । रघुम् ऊर्ध्वं निनाय नीतवान् ॥ १०३ ॥

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविस्तसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढःप्रतस्थे पुरीम्^{१४}

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रावणबधो नाम द्वादशः सर्गः ॥

रघुपतिरिति । 'रघुपतिरपि जातवेदस्यग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं
प्रियां स्तीतां प्रगृह्य स्त्रीकृत्य, प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य
श्रियं राज्यलक्ष्मीं सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा । गमेर्यन्तात् ल्यप्प्रत्ययः,
मितां हृत्कृति ह्रस्वः, ल्यपि लघुपूर्वाटिति शोरयादेशः । रविस्त
सहितेन सुग्रीवयुक्तेन ससौमित्रिणा सलक्षणोऽनेन तेन विभीषणोऽनु-
यातोऽनुजातोऽनुगतः सन् । विमानं रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितम-
मासः । भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तदारूढः सन् पुरीमयोध्या
प्रतस्थे, । ससवप्रविभ्यःस्य इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया
अर्कर्मकत्वेऽपि तद्भूतोद्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च
धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकस्वार्थान्निधायकत्वम्, यथा कुरूजान्
प्रचतीत्यादौ आटानक्रियागर्भः पाकोविधीयतइति ॥ १०४ ॥

इति श्रीकौण्डिन्याचलमल्लिनाथसूरिविरचितादां रघुवंशव्याख्यायां
सङ्गीतनीसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

अथात्मनः^{किं० प० १५} शब्द्गुणं^{किं० सा १६} गुणज्ञः
 पदं^६ विमानेन^७ विगाहमानः^८ ।
 रत्नाकरं^९ वीक्ष्य^{१०} मिथः^{११} स जायां^{१२}
 रामाभिधानो^३ हरिरित्युवाच^४ ॥ १ ॥
 वैदेहि पश्या मलयात् विभक्तं
 मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

तैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूयाम् ।

पुण्यं प्रणामं भवनाभिरामं रामं विरामं विपदानुपासे ॥

अथेति । अथ प्रस्थानानन्तरम्, जानातीति ज्ञः । इगुपधेत्या-
 टिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञः गुणज्ञः रत्नाकरादिवर्ण्यगुणाभिन्न
 इत्यर्थः स रामाभिधानो हरिः विष्णुः शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणम्
 आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदमाकाशमित्यर्थः । विद्यद्विष्णुपदमित्यमरः ।
 शब्दगुणमाकाशमिति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः
 सन् रत्नाकरं वीक्ष्य मिथोरहसि । मिथोऽन्योन्यं रहसीत्यमरः ।
 जायां पत्नीं सीताम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । रामस्य हरि-
 रित्यभिधानं निरद्भुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोऽग्रहणं गोष्ठीविश्व-
 न्मसूत्रनार्थम् ॥ १ ॥

वैदेहोति । हे वैदेहि सीते आ मलयात् मलयपर्यन्तम् । पञ्च-

छायापथेनेव शरत्प्रसन्न
 आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
 गुरोरियच्छोः कपिलेन मेध्ये
 रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
 तदर्धमुर्वीमवदारयद्भिः
 पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥ ३ ॥
 गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्मात्
 विष्टद्विमलान्भ्रुवते वस्त्रनि ।

स्वपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतना विभक्तं
 द्विधा कृतम् अत्रायतसेतनेत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मङ्गलहणम् । फेनिलं
 फेनवन्तम् । फेनादिलञ्चेतीलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चाहमिति भावः ।
 अम्बुराशिम्, छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारु तारम्
 आकाशमिव, पश्य । मम महानयं प्रयासस्त्वदर्धइति हृदयम् ।
 छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्ती कश्चित्तरश्मीनोऽवकाशः ॥ २ ॥

गुरोरिति । यियच्छोर्यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्ताडुप्रत्ययः । गुरोः
 सगरस्य मेध्येऽश्वमेधाहं तुरङ्गे कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं संक्र-
 मिते सति, तदर्धमुर्वीमवदारयद्भिः खनद्भिः नः अस्माकं पूर्वैः दृष्टैः
 सगरसुतैः अथं समुद्रः परिवर्द्धितः किल । किलेत्यैतिह्ये । अतो नः
 पूज्यइति भावः । यद्यपि तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिल-
 समीपे दर्शनात् स एवेति भ्रान्तिः, तन्मत्स्यैव कविना कपिलेनेति निर्दि-
 टम् ॥ ३ ॥

गर्भमिति । अर्कमरीचयः अस्मादक्षरपादात्तनात् गर्भमन्त्रयं दधति,

अविन्धनं वह्निमसौ विभर्त्ति
 प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥४॥
 तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
 स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
 विष्णोरिवास्थानवधारणीय
 मीढक्तया रूप मियत्तया वा ॥५॥
 नाभिप्ररूढास्वरूहासनेन
 संसूयमानः प्रथमेन धात्वा ।

दृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थोदशमसर्गे ताभिर्गर्भइत्यत्र स्पष्टो कृतः ।
 अयं लोकोपकारीति भावः । अत्वाब्धौ वसूनि धनानि । घने रत्न
 वच्च स्मृतमिति विश्वः । विष्टद्धिमन्नुवते प्राप्नुवन्ति, सम्पद्धानित्यर्थः ।
 अमौ आपः इन्धनं टाक्षं यस्य तद्दाहकं वह्निं विभर्त्ति । अपकारेऽ-
 प्याश्रितं न त्यजतीति भावः । अनेन प्रह्लादनं ज्योतिश्चन्द्रोदजन
 जनितम् । जनेर्यन्तात्कर्मणि लुङ् । सौम्यइति भावः ॥ ४ ॥

तां तामिति । तांतामनेकाम् । नित्यवीक्षयोरिति वीक्षाया
 द्विरुक्तिः । अवस्थामचोभाद्यवस्थाम्, विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम्,
 प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोरिवास्थ
 रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपम् उक्तरौत्या बहुप्रकारत्वाद् व्यापकत्वाच्च इंद्र-
 क्तया इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम्
 ॥ ५ ॥

नाभीति । युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठैव
 निद्रेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुः लोकान् संहृत्य, नाभ्यां प्ररूढ

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
 संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥६॥
 पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
 शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो
 धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥७॥
 रसातलादादिभवेन पुंसा
 भुवः प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः ।
 अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं

यदस्मुरुहं पक्षं तदासनेन यन्नाभिकमलान्त्रयेण प्रथमेन धात्वा टच्चादी-
 नामपि स्रष्टा पितामहैः संसूयमानः सन्, अमुम् अधिशेते अमुष्मिन्
 शेते इत्यर्थः । कल्याणोत्पत्तिरिति भावः ॥ ६ ॥

पक्षेति । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण । उभयत्र सत्सुद्विषेत्या-
 दिना क्तिप् । आत्तगन्धाः हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः । गन्धो गन्धक
 आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोरिति विश्वः । आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्वि-
 त्यमरः । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । मूलविमुजादित्वात्
 कप्रत्ययः । शतं शतं शतशः शरण्यं रक्षणममर्थमेनं समुद्रम्, परेभ्यः
 शत्रुभ्यः उपप्लविनी भयवन्ती नृपाः धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्य-
 भूपालमिव, आश्रयन्ते । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर इति
 कामन्दकः । आर्त्तबन्धुरिति भावः ॥ ७ ॥

रसातलादिति । आदिभवेन पुंसा आदिवराहेण रसातलात्
 प्रयुक्तोद्धहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः, विवाहक्रिया च व्यज्यते,
 भुवो भूदेवतायाः प्रलये प्रवृद्धमस्याक्वेरच्छमम्भो मुहूर्त्तं वत्ताभरणं

मुहूर्त्तवक्त्राभरणं वभूव ॥८॥

* मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः

स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः

पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥९॥

ससत्वमादाय नदीमुखाम्भः

संमीलयन्तो विष्टताननत्वात् ।

अमी शिरोभि स्तिसयः सरन्ध्रै

रुध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥१०॥

लज्जारक्षणार्थं मुखावगुण्ठनं वभूव । तदुक्तम् उद्धृतासि वराहेण
कृष्णेन शतवाहनेति ॥ ८ ॥

मुखेति । अन्येषां पुंसां सामान्या साधारणा न भवतीति अनन्य
सामान्या कलत्रेषु वृत्तिर्भोगो यस्य स तथोक्तः । इममेवार्थं प्रति-
पादयति, तरङ्ग एवाधरस्तस्य दाने समर्पणे दक्षश्चतुरोऽसौ सनुद्रः
मुखार्पणेषु प्रकृत्या सख्यादिप्रेषणं विना प्रगल्भा. वृष्टाः सिन्धूर्नदी ।
सिन्धुः समुद्रे नद्यां चेति विश्वः । स्वयं पिवति पाययते च तरङ्गाधर
मिति शेषः । न पादस्याङ्गमेत्यादिना पिवतेर्यन्तान्द्रित्यं परस्त्रैपद
निषेधः. गतिमुद्धृत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम् । दम्पत्योर्युगपत् पर-
स्परधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥ ९ ॥

नसत्वमिति । अमी तिसयो मत्स्यविशेषा । तदुक्तम् । कृन्नि
मत्स्यलिभिर्नाम शतयोजनमायतइति । विष्टताननत्वाद्द्व्यान्तनुत्वात्-
देतोः चाननविष्टत्वेत्यर्थः ससत्वं मत्स्यादिप्राणिसहितं नदीमुखाम्भः

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि
 भिन्नान् द्विधा पश्य ससुद्रफेनान् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषां
 व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वज् ॥११॥
 वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गाः
 महोर्षिर्विस्फूर्ज्जिधुनिर्विशेषाः ।
 सूर्यांशुसम्पर्कसम्हरामै
 व्यञ्जन्त एते मणिभिः फणस्यैः ॥१२॥
 तवाधरस्यर्द्धिषु विद्रुमेषु
 पर्यस्तमेतत् सहसोर्षिर्वेगात् ।

आदाय संमीलयन्तः चक्षुपुटानि सङ्कटयन्तः सन्तः सरम्भैः शिरोभिः
 जलप्रवाहान् ऊर्ध्वं वितन्वन्ति । जनयन्तक्रीडासमाधिर्व्यञ्जते ॥१०॥

मातङ्गेति । सहसोत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः मातङ्गाकारैर्भासैः द्विधा
 भिन्नान् ससुद्रफेनान् पश्य, ये फेनाः एषां जलमातङ्गनक्राणां कपो-
 लेषु संसर्पितया संसर्पयेन हेतुना कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति ॥११॥

वेत्तेति । वेलानिलाय वेदानिलसं पातमित्यर्थः । क्रियाधीपपदे-
 त्वादिना चतुर्थी । प्रसृताः निर्गताः महोर्षीणां विस्फूर्ज्जिधुः उद्रेकः ।
 द्वितोऽधुजित्तधुचप्रत्ययः । तस्यान्निर्विशेषाः इर्ध्वमेढाः एते भुजङ्गाः
 सूर्यांशुसम्पर्केण सम्हरामैः प्रहङ्कानिभिः फणस्यै मणिभिर्व्यञ्जन्ते
 उद्गीयन्ते ॥१२॥

तवति । तव अधरस्यर्द्धिषु अधरसदृशेष्वित्यर्थः विद्रुमेषु प्रवासेषु
 सहसा ऊर्ध्वं वेगात् पर्यस्तं प्रोक्षितम् ऊर्ध्वं इरैः विद्रुम प्ररोहैः

ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
 क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातु
 मावर्त्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
 आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः
 प्रमथ्यमानो गिरिणेव भयः ॥ १४ ॥
 दूराद्यञ्चक्रानिभस्य तन्वी
 तमालतालीवनराजिनीला ।
 आभाति वेला लवणाम्बुराशे
 द्वीरानिवद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

प्रोतमुखं सूतवदनमेतत् शङ्खानां यूथं दृष्टं कथञ्चित् क्लेशात् अपक्राम-
 नति विलम्बप्रापसरतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रवृत्तं । पयांसि पातुं प्रवृत्तमात्रः ननु पीतवान् तम् आवर्त्त-
 वेगात् । स्यादावर्त्तोदभ्रसा भ्रमइत्यमरः । भ्रमता घनेन अयं
 समुद्रो भूयः पुनरपि गिरिणा मन्द्रेण प्रमथ्यमानइव भूयिष्ठ मत्तन्-
 माभाति ॥ १४ ॥

दूरादिति । अयञ्चक्रानिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी अग-
 त्वेनावभासमाना तमालतालीवनराजिभिर्नीला वेला तीरभूमि धारा-
 निवद्धा चक्राश्रिता कलङ्करेखा मालिन्यरेखेव आभाति । मालिन्य-
 रेखान्त कलङ्कमाञ्जरिति टण्डी ॥ १५ ॥

वेलानिवद्धति । हे आयताक्षि । वेला स्यात्तीरनीरयोरिति

* वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते
 सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
 मामक्षमं मण्डनकालहाने
 वेत्तीव विम्बाधरवद्वद्वेषाम् ॥ १६ ॥
 एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-
 पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
 प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्
 कूलं फलावर्जितप्रगमालम् ॥ १७ ॥
 कुरुष्व तावत् करभोरु पञ्चा-
 न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

विश्वं वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । किमर्धमित्य-
 पेक्षायासुत्येक्ष्यते, विम्बाधरे वद्वद्वेषां मां मण्डनेन आभरणक्रियया
 कालहानिर्विलम्बः तस्याक्षममसहमानम् । कर्मणि षष्ठी । कालहानि
 मसहमान वेत्तीव किम्, नो चेत् कथं सम्भावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

एतदिति । एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि परितः
 क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं फलैरावर्जिताः आन-
 मिताः प्रगमाला यस्मिंस्तत् पयोधेः कूलं विमानवेगान्मुहूर्त्तेन प्राप्ताः
 ॥ १७ ॥

कुरुष्वेति । मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिरित्यमरः ।
 करभद्रव ऊरु यस्याः सा करभोरुः । ऊरुत्तरपदादौपम्यद्रव्यत् ।
 तस्याः सम्बुधिः, हे करभोरु । मृगवत्प्रेक्षतदिति विग्रहः । हे मृग-

एषा विदूरीभवतः समुद्रात्
 सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥
 क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणां
 क्वचिह्वनानां पततां क्वचिच्च ।
 यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः
 प्रवर्त्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धि
 स्त्रिमार्गगावीचिविमर्द्दशीतः ।
 आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
 आचामति स्वेदलवान् मुखे ते ॥ २० ॥

प्रेक्षिणि तावत्पश्चान्मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकान-
 नना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रान्निष्पतति निष्कामतीव । विदूर
 शब्दादिशेष्यनिष्ठात् चि' ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । हे देवि विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधः
 तथा प्रवर्त्तते पश्य । क्वचित् सुराणां पथा सञ्चरते, क्वचिह्वनानां
 लचिह्वनता पक्षिणाञ्च पथा सञ्चरते । समस्तृतीयायुक्तादिति मंपूर्वा-
 ङ्गरतेरात्मनेपटम् ॥ १९ ॥

असाविति । महेन्द्रद्विपदानगन्धिः पेरवतमटगन्धिः द्विभिर्भागै
 र्गच्छतीति द्विमार्गगा गङ्गा । तद्विद्यतेत्यादिना उत्तरपटममान् ।
 तस्याः वीचीना विमर्द्देन सम्पर्केण शीतः असौ आकाशवायुः दिन
 यौवनोत्थान् मध्याह्नसम्भवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति ।
 अनेन सुरपञ्चसञ्चारो दर्शितः ॥ २० ॥

करेण वातायनलम्बितेन
 स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीय-
 मुद्भिन्नविद्युद्दलयो घनस्ते ॥२१॥
 अमी जनस्थानमपोढविभ्रं
 मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
 अध्यासते चीरभृतो यथास्वं
 चिरोज्भितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥
 सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
 म्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

करेणेति । हे चण्डि कोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपनइत्यमरः ।
 कुतूहलिन्या विनोदार्थिन्या त्वया कर्त्तव्या वातायने गवाक्षे लम्बितेना-
 वस्त्रसितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्दलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणं वल-
 यमामुञ्चतीवार्पयतीव । चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाङ्गीतः क्षिप्रं त्वां
 मुञ्चति मेघइति व्यज्यते ॥ २१ ॥

अमीइति । अमी चीरभृतस्तापसाः जनस्थानमपोढविभ्रमन्त-
 विभ्रं मत्वा समारब्धा नवाः उटजाः पर्याशालाः येषु तानि । पर्या-
 शालोटजोटस्त्रियामित्यमरः । चिरोज्भितानि राक्षसभयादित्यर्थः
 आश्रम मण्डलानि आश्रमविभागान् यथास्वं स्वमनतिक्रम्य अध्यासते
 अधितिष्ठन्ति ॥ २२ ॥

सैषेति । सा पूर्वानुभूता स्थली एषा, दृश्यत इत्यर्थः । यत्र
 स्थल्यां त्वां विचिन्वता अन्विष्यता मया लञ्जरणारविन्देन यो विश्लेषो

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
 विश्लेषदुःखादिव वद्धमौनम् ॥ २३ ॥
 त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
 तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
 अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवन्त्यः
 शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
 नृग्यञ्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
 स्तवागतिञ्चं समबोधयन्माम् ।

वियोगः तेन यद्दुःखं तस्मादिव वद्धमौनं नि.शब्दम् । उर्व्या अष्टम्
 एक नृपुर मग्नीर । मग्नीरोनूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । अदृश्यत दृष्टम् ।
 हेतूत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

त्वमिति । हे भीरु भयशीले । ऊढुतइत्यूङ्, ततोऽनटीत्वात् सम्बु-
 द्धौ ह्यस्यः । त्वं रक्षसा रावणेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिक
 स्मृतिः । अपनीता अपहृता त मार्गं वागिन्द्रियाभावाद्दक्तुमशक्नु
 पन्त्यः । एताः लताः आवर्जिताः नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीयाः
 याभिन्नाभिः शाखाभिः स्लाघयन्मूलाभि कृपया मेऽदृश्यन् हन्त चेष्ट-
 दादर्शयन्निर्व्यपेक्षः । शाखा वृक्षान्तरे भुजेऽस्ति विश्वः । लतादीनामपि
 ज्ञानमस्यैव । तदुक्तं मनुना । अन्तःसंज्ञा भवत्येते सुखदुःख सम-
 न्तिः इति ॥ २४ ॥

नृग्यस्येति । दर्भाङ्कुरेऽनु मत्स्येऽनु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहा नृग्यः मत्ता-
 नृनाद्य उत्पन्नराजीनि निन्दोचनानि टक्षिणस्या दिशि व्यापारयन्त्यः

व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या
 सुत्यक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥२५॥
 एतद्गिरेर्म्नाल्यवतः पुरस्ता-
 दाविर्मवत्यस्वरलेखि शृङ्गम् ।
 नवं प्रयो यत्र घनैर्मया च
 त्वद्विप्रयोगाश्चु समं विसृष्टम् ॥२६॥
 गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
 कादस्वमर्द्धोद्गतकेसरञ्च ।
 स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां वभूवु-
 र्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥२७॥

प्रवर्त्तयन्त्यः सत्यः तव अगतिञ्चं गत्यनभिन्नं मां समबोधयन् दृष्टि-
 चेष्टया त्वद्गतिमबोधयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

एतदिति । माल्यवतोनाम गिरेरन्वरलेखि अभ्रङ्गुषं शृङ्गमेतत्
 पुरस्तादग्रे आविर्मवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मघैः नवं प्रयो मया तद्वि-
 प्रयोगेन यदश्चु तच्च समं युगपद्विसृष्टम् । येषदर्शनाद्दर्पतल्यमश्च
 युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

गन्धश्चेति । यस्मिन् शृङ्गे धाराभिर्वर्षधाराभिराहतानां पल्वलानां
 गन्धश्च, अर्द्धोद्गतकेसरं कादस्वं नीपकुसुमञ्च, स्निग्धाः मधुराः शिखिनां
 वर्हिण्याम् । शिखिनौ वह्निवर्हिण्यावित्यमरः केकाश्च, त्वया विना
 मे असह्यानि वभूवुः । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः ॥२७॥

पूर्व्वेति । किञ्च हे भीरु यत्र शृङ्गे पूर्व्वानुभूतं कस्योत्तरं कस्य प्रधानं

* पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र
 कस्योत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
 गुहाविसारीण्यतिवाहितानि
 मया कथञ्चिद्वनगर्जितानि ॥२८॥
 आसारसिक्लक्षितिवाष्पयोगात्
 स्नामक्षिणोद्यत् विभिन्नकोशैः ।
 विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते
 विवाहधूमाक्षुण्णलोचनश्रीः ॥२९॥
 उपान्तवानीरवनोपगूढा-
 न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
 दूरावतीर्णा पिवतीव खेदा-
 दसूनि प्रप्यासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥

तवोपगूढमुपगृह्यन् स्मरता मया गुहाविसारीणि वनगर्जितानि
 कथञ्चिदतिवाहितानि आसारकलेनोद्दीपकत्वात् क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ।
 ॥ २८ ॥

आसारेति । यत्र श्लेष्णे विभिन्नकोशैः विकसितकुटुम्बैः नवकन्दलैः
 कन्दनीपुष्पैरक्षुण्णवर्णैः आसारेण धारासम्पातेन । धारासम्पात
 आसारदण्डसरः । सिक्लाया क्षितेर्वाष्पस्य धूमवर्णस्य योगाद्देतोः
 विडम्ब्यमाना अनुक्रियन्त्या ते विवाहधूमेनाक्षुणा लोचनश्रीः, साह-
 स्यात् स्तुर्थ्यगण्येति शेषः, नामक्षिणोत् अपीडयत् ॥ २९ ॥

उपान्तेति । उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववद्गुणवदच्छन्नानि
 सान्द्रा देवदृष्ट्याः पारिप्लवक्षुणा, सारणा, वेदु तानि व्यनूनि

अनावियुक्तानि रथाङ्गनाम्ना
 मन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
 द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते
 मया प्रिये सस्यूहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

* इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं
 स्तनाभिरामस्तवकाभिनमाम् ।
 त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः
 सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥
 अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां
 श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि दूराटवतीर्णा मे दृष्टिः अतएव
 खेटात् पिवतीव न विहातुमुत्पहतइत्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्रेति । अत्र पम्पासरसि अन्योन्यस्त्रौ दत्तोत्पलकेसराणि अवि-
 युक्तानि रथाङ्गनाम्ना द्वन्द्वानि चक्रवाकमिथुनानि ते तव दूरान्तर-
 वर्तिना दूरदेशवर्तिना मया हे प्रिये सस्यूहं साभिलाषमीक्षितानि
 तदानी त्वामस्वार्थमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इमामिति । किञ्च स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् अभिनम्रां
 तन्वीमिमां तटाशोकलताम् अतस्त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्नोति भ्रान्त्या
 परिरब्धुमाबिङ्गितं कामोयस्य सोऽहं सौमित्रिणा लच्छणोऽन साश्रुः
 निषिद्धः नेय सीतेति निवारितः । परिरब्धुकामः इत्यत्र तुं काममन-
 से रपीति वचनात् मकारलोपः ॥ ३२ ॥

अमूरिति । विमानस्थान्तरेषु अवकाशेषु लम्बन्ते यास्तासां काञ्चन-

प्रत्युद्भ्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो
 गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥
 एषा त्वया पेशलमध्ययापि
 घटास्वसंवर्द्धितबालचूता ।
 आनन्दयत्यन्मुखकृष्णसारा
 दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥३४॥
 अत्रानुगोदं ष्टगयानिदृत्त
 स्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
 रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा
 स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥३५॥

किङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा स्वययशब्दभ्रमात् खमाकाशमुत्पतन्त्योऽमूः
 गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्भ्रजन्तीव ॥ ३३ ॥

एषेति । पेशलमध्ययापि भाराक्षमयापीत्वर्धः त्वया घटास्वभिः
 संवर्द्धिता बालचूताः यस्या सा उन्मत्ताः अस्मदभिमुख्याः त्वत्संवर्द्धिता
 एव कृष्णसाराः यस्या सा चिरात् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आन-
 न्दयति आह्लादयति । पञ्चवटी शब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

अत्रेति । अत्र पञ्चवत्या गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदम् ।
 अनुयत्कमयेत्यव्ययीभावः । ष्टगयाया, निदृत्त, तरङ्गवातेन विनीत-
 खेदः रहोरक्षसि । अत्यन्तयोगे द्वितीया । त्वदुत्सङ्गनिषण्ण मूर्द्धा
 सन् अहं वानीरगृहेषु सुप्तः स्मरामि । याकार्य, कर्म । सुप्त इति-
 दत्तत् स्मरामीत्वर्ध ॥ ३५ ॥

भ्रूभेदेति । यो मुनि, अभेदनात्पेय भ्रूभङ्गमात्रेणैव नञ्चं

अथेदमात्रेण पदान्मघोनः
 प्रभ्रंशयां यो नज्जषं चकार ।
 तस्याविलास्यः परिशुद्धिहेतो
 भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
 त्वेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्त
 स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
 घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
 समञ्जते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
 एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णैः
 पञ्चाक्षरो नाम विहारवारि ।

राजानं मघोनः पदादिन्द्रत्वात् प्रभ्रंशयाञ्चकार प्रभ्रंशयति स्त ।
 आविलास्यः परिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेरगस्त्यस्य,
 अगस्त्यस्योदये शरदि जलं प्रसीदतीति उक्तं प्राक्, भूमौ भवः भौमः
 स्थानपरिग्रहः आश्रमोऽयं दृश्यतइति शेषः । भौमइत्यनेन दिव्योऽ-
 यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यतइति परिग्रहः स्थानमेव परिग्रहइति
 विग्रहः ॥ ३६ ॥

त्वेतेति । अनिन्द्यकीर्त्तस्तस्यागस्त्यस्य आक्रान्तविमानमार्गं हवि-
 र्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि, त्वयएव त्वेता अग्नित्वयम् । अग्नित्वय-
 मिदं त्वेतेत्वमरः । षष्ठोऽराटित्वादेत्वम् । त्वेतेत्वमयः त्वेताग्नयः
 तेषां धूमायमिदं घ्रात्वा आघ्राय रजोगुणाद्विमुक्तः मे नम आत्मा
 अन्नःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समञ्जते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

एतदिति । हे मानिनि शातकर्णैः मुनेः सम्बन्धि पञ्चाक्षरो नाम
 पञ्चाक्षरइति प्रसिद्धम् । पञ्च अक्षरसो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु

आभाति पर्यन्तवनं विदूरात्
 मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुविस्वम् ॥ ३८ ॥
 पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्ति-
 चरन्मृगैः सार्द्धं षट्षिर्नघोना ।
 समाधिभीतेन किलोपनीतः
 पञ्चाक्षरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥
 तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
 प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
 विचङ्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
 क्षणं प्रतिश्रुन्तु खुराः करोति ॥ ४० ॥

यनानि यस्य तत् पर्यन्तवन एतत् विहारवारि क्रीडासरो विदूरात्,
 मेघानामन्तरे मध्ये आलक्ष्यमीपदृश्यम् । आ इंपटर्छेदमिव्याप्राविन्ध-
 मर । इन्दुविस्वमिव, आभाति ॥ ३८ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वस्मिन् जाले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्ति. तन्नालाहार
 षट्गैः सार्द्धं सङ्घ चरन् स षट्षि समाधेस्तपसोभीतेन नघोना इन्द्रं
 पञ्चानामक्षरसा यौवनम् । तद्वितीर्षेत्यादिना उत्तरपदं स्मार ।
 तदेव कूटबन्धं कपटबन्धमुपनीतः । उन्नाद्य. कूटबन्धं स्यादित्यनर ।
 शिलेतिच्यं । षट्गसाहचर्यात् षट्गपदेव बहुवचि भाषः ॥ ३९ ॥

तस्येति । अन्तर्हितसौधभाजः जलान्तर्गतप्रान्तादगतस्य तस्य प्र-
 कर्षेः अथ प्रसक्त. सन्तत सङ्गीतमृदङ्गघोषो विचङ्गत मन्-
 चन्द्रशालाः शिरोऽन्तर्हापि । चन्द्रशाला शिरोऽन्तर्हापि चन्द्र, ५ ।
 क्षणं प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वानं मुग्धराः क्षणं करोति । स्त्री नति-
 च्छ्रुतिध्वान्दन्तर ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां

मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी

नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

* अमुं सहासप्रहितेक्षणानि

व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं

सुराङ्गनाबिभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

हविरिति । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्यः
असौ अपरस्तपस्वी एधवतामिन्धनवताम् । काष्ठं दार्विन्धनं तेषु
द्रव्यमरः । चतुर्णां हविर्भुजाम् अग्नीनां मध्ये ललाटं तपतीति
ललाटन्तपः सूर्यः । असूर्यललाटयोर्दशितपोरिति खश्वप्रत्ययः,
अरुर्द्विषदित्यादिना सुमागमः । ललाटन्तपः सप्तसप्तिः सप्तान्धः
सूर्योयस्य स तथोक्तः सन् तपस्यति तपश्चरति । कर्मणोरोमस्य
तपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ्, तपसः परस्त्वैपदञ्चेति वक्तव्यम् ॥ ४१ ॥

अमुमिति । जनितेन्द्रशङ्कं तपसेति शेषः अमुं सुतीक्ष्णं सहासं
प्रहितानीक्षणानि दृष्टयो येषु तानि व्याजेन केनचिन्निषेण । पुंस्यङ्गो-
टर्द्धं समेटंशक्ते इति विश्वः । अर्द्धमीषत् सन्दर्शिताः मेखलाः येषु
तानि सुराङ्गनानां विभ्रमाः विचारा एव चेष्टितानि विकर्तुं खल-
यित्तम् अलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ॥ ४२ ॥

एषइति । ऊर्ध्ववाङ्करेषः सुतीक्ष्णः अक्षमालैव वलयं यस्य तं
मृगाणां कण्डूयितारं कुशाएव सूचयः ताः लूनातीति कुशसूचिलाव-
स्तम् । कर्म्मण्यणित्यण् । एभिर्विशेषणैः जयशीलत्वं भूतदया कर्म-

एषोऽक्षमालावलयं ऋगाणां

कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्निवाङ्गः

सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात् प्रणतिं समैपः

कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्निः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानसुक्तां

पुनः सहस्राङ्घ्रिपि सन्निधत्ते ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-

स्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चमत्वञ्च द्योत्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने सम्मान
निमित्ते । निमित्तात्कर्मयोगइति सप्तमी । इतः प्राध्वं प्रकृतानु-
कूल वन्धं प्रयुङ्क्ते । आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमित्यमरः । अव्ययञ्चै-
तत् ॥ ४३ ॥

वाचयमत्वाटिति । एष सुतीक्ष्णः वाचं यच्छतीति वाचयमो मतेन-
व्रती । वाचि यमोव्रतइति खच्प्रत्ययः, वाचंयमपुरन्दरौ चेति सुम् ।
तस्य भावस्तत्त्वात् मम प्रणतिं किञ्चिन्मूर्ध्निः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन
व्यवधान तिरोधानं तस्मान्नुक्ताम् । अपेतापोटमुक्तपतितेति पञ्चमी-
वमाग । दृष्टिं पुनः सहस्राङ्घ्रिपि सूर्ये सन्निधत्ते सम्यक् धत्तइत्यर्थः,
अन्यथा अवरुणकत्वमरङ्गात् ॥ ४४ ॥

अदइति । शरण्ये रक्षणे साधु शरण्यं पादयतीति पावनम् अटो
रम्यनानं तपोवनम् आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नो मुनेः सम्बन्धि, दः

चिराय सन्तर्ष्य समिद्धिरग्निं
 यो मन्त्रप्रतां तनुमथहौषीत् ॥ ४५ ॥
 छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु
 भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
 तस्यातिथीनामधुना सपर्या
 स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
 धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
 शृङ्गाग्रलम्बाम्बुद्वप्रपङ्कः ।
 बभ्राति मे बन्धुरगात्रि चक्षुः
 दृप्तः ककुद्भानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

शरभङ्गः चिराय अग्निं सजिद्धिः सन्तर्ष्य तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां
 शुद्धां तनुमथहौषीत् उतवान् । जुहोतेर्लुङ् ॥ ४५ ॥

छायेति । अधुना अस्मिन् काले तस्य शरभङ्गस्य सम्बन्धिनी
 अतिथीनां सपर्या अतिथिपूजा । पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चा-
 र्हणाः समाइत्यमरः । छायाभिः विनीतोऽपनीतः अध्वपरिश्रमो यैः
 तेषु भूयिष्ठानि बद्धतमानि सम्भाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु
 अमीषु पादेषु आश्रमदृक्षेषु सुपुत्रेष्विव स्थिता, पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठी-
 यतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥

धारेति । धारा निर्भराः यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्गारि
 दर्थैव मुखं यस्य सः शृङ्गं शिखरं विषाणञ्च तस्याग्रे लम्बोऽम्बुदण्डव
 वप्रपङ्को वप्रक्रीडासक्तपङ्को यस्य सः असौ चित्रकूटः हे बन्धुरगात्रि

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
 सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
 मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
 सुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥
 अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः
 प्रबालमादाय सुगन्धि यस्य ।
 यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी
 मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

उन्नतानताङ्गि । वन्दुरं तून्नतानतमित्यमरः । दृष्टः ककुद्भान् वृषभ
 इव मे चक्षुः वध्नाति नान्यासक्तं करोति ॥ ४७ ॥

एषेति । प्रसन्नोनिर्मलः स्तिमितो निस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा
 विदूरस्यान्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वी दूरदेशवर्तिता-
 त्तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटगा एषा
 सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता सुक्तावलीव भाति । अत्र नगस्य
 गिरस्त्वनुपकण्ठस्य कण्ठत्वञ्च गम्यते ॥ ४८ ॥

अयमिति । गिरेः समीपे अनुगिरम् । गिरेश्च सेनकस्येति समा-
 सान्त्वं टच्प्रत्ययः । सुजात स्तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य
 शोभनोगन्धो यस्य तत् सुगन्धिः । गन्धस्येत्यादिना इकारः समासान्तः ।
 प्रबालं पल्लवमादाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डु कपोले शोभते यः
 सोऽवतंसः परिकल्पितः ॥ ४९ ॥

अनिग्रहेति । अनिग्रहत्वासा टण्डभयरहिता अपि विनीताः
 रुदाः जन्तवो यस्मिंस्तत् अणुष्मलिङ्गात् पुष्पनिमित्तं यिनैव फलवन्धि-

अनिग्रहलासविनीतसत्व
 मपुष्पलिङ्गात् फलबान्धवृक्षम् ।
 वनं तपःसाधनमेतद्वे
 राविष्कृतोदयतरप्रभावम् ॥५०॥
 अत्राभिषेकाय तपोधनानां
 सप्तर्षिहस्तोद्भृतहेमपद्माम् ।
 प्रवर्त्तयामास किलानुसूया
 त्रिस्तोतसं त्रम्बकमौलिसालाम् ॥५१॥
 वीरासनैर्ध्यानजुषासृषीणा-
 ममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
 निर्वातनिष्कम्पतया विभान्ति
 योगाधिस्कृढा इव शाखिनोऽपि ॥५२॥

नः फलव्याहियाः वृक्षाः यस्मिन् तत् अतएव आविष्कृतोदयतरप्रभा-
 वम् अत्रैर्मुने स्तपसः साधनं वनमेतत् ॥ ५० ॥

अत्रेति । अत्र वने अनुसूया अत्रिपत्नी, सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः
 टिक् संख्ये संज्ञायामिति समासः । तेषां हस्तैरुद्भृतानि हेमपद्मानि
 यस्यास्तां त्रम्बकमौलिसालां हरशिरःस्रजं त्रिस्तोतसं भागीरथीं
 तपोधनानाम् ऋषीणाम् अभिषेकाय स्नानाय, प्रवर्त्तयामास, किलेत्यै-
 तिह्ये ॥ ५१ ॥

वीरेति । वीरासनैः जयसाधनैः ध्यानं जुषन्ते सेवन्ते ध्यानजुषः
 तेषां तैरुपविश्य ध्यायताम् ऋषीणां सम्बन्धिनः समध्यासितवेदिमध्याः ।
 इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनोऽपि निर्वातनिष्कम्पतया

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
 सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्म्हणीनामिव गारुडानां
 सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥
 क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै
 र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपद्मजाना-
 मिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

योगाधिरूढा इव ध्यानभाज इव विभान्ति । ध्यायन्तोपि निश्चलाङ्गना
 भवन्ति । वीरासने वशिष्ठः । एकपादमथैकस्निग्धं विन्यस्योरुणि
 सस्थितम् । इतरस्निग्धं तथा चान्यं वीरासनमुटाहृतमिति ॥ ५२ ॥

त्वयेति । त्वया पुरस्तात् पूर्वं यः उपयाचितः प्रार्थितः । तथा
 च रामायणे । न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् । नमस्तेऽस्तु
 मन्नादृक् पारयेन्मे व्रतं पतिरिति । श्याम इति प्रतीतः स वटोऽयं
 फलितः सन् सपद्मरागो गारुडानां मणीनां राशिरिव विभाति
 ॥ ५३ ॥

क्वचिदित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमं
 वर्णयति

क्वचिदिति । हे अनवद्याङ्गि यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा मिश्रीघा
 मङ्गा जाह्नवी विभाति त्वं पश्य । केव, क्वचित्प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति
 सन्निहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा सह रुम्फिता मुक्ता-
 मयी यष्टिरिव हारावलिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्दीवरै-
 नीलोत्पलै र्दुत्खचितान्तरा सह ययिता सितपद्मजानां पुण्डरीकाणां
 मालेव, विभातीति सर्वत्र सम्बन्धः ॥ ५४ ॥

क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्न्या

भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥

क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभि-
च्छायाविलीनैः श्वलीकृतेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदम्बलेखा

रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव

भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।

पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा

भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७॥

क्वचिदिति । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्न्या रचितमकरिका भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥ ५५ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् छायासु विलीनैः स्थितै तमोभिः श्वलीकृता कर्तुरीकृता चान्द्रमसी प्रभा चन्द्रिकेव । अन्यत्र रन्ध्रेष्वालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदम्बलेखा शरन्ध्रेषुपङ्क्तिरिव ॥ ५६ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् कृष्णोरगभूषणा भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य तनुरिव विभाति । शेषोव्याख्यातः । कलापकम् ॥ ५७ ॥

समुद्रप्रलज्जलसन्निपाते
 पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूय-
 स्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥
 पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्
 यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।

जटासु बद्धास्वरुदत् सुमन्त्रः
 कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥५९॥

* पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां
 निर्विष्टहेमाम्बुजरेण यस्या ।

समुद्रेति । अत्र समुद्रप्रलज्जोः गङ्गायमुनयो जलसन्निपाते सङ्गमे
 अभिषेकात् स्नानात् पूतात्मनां तनुत्यजां पुंसं तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन
 विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगो
 नास्ति किल । अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः अत्र स्नानादेव मुक्तिरित्यर्थः
 ॥ ५८ ॥

पुरमिति । निषादाधिपते गुह्यस्य तत्पुरमिदं यस्मिन् पुरे मया
 मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः हे कैकेयि
 तव कामा. मनोरथाः फलिताः सफला जाताः इत्यरुदत् । रुदिरशु-
 विमोचने लुब्धः ॥ ५९ ॥

पयोधरैरिति । पुण्यजनाङ्गनानां यत्स्त्रीणां पयोधरैः स्ननैः
 निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेण यस्य तत् । तत्र ताः क्रीडन्तीति
 व्यज्यते । ब्रह्मणश्च दं ब्राह्मणम् । नस्तद्वित इति टिलोपः । ब्राह्मं

ज्ञात्वां सरः कारणात्प्राप्तवाचो
 बुद्धेरिदाव्यक्तभ्रुदाहरन्ति ॥६०॥
 जलानि या तीरनिखातयूपा
 वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
 तुरङ्गमेधावष्टथावतीरै-
 रिच्छवाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥६१॥
 यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां
 प्राज्यैः प्रयोभिः परिवर्द्धितानाम् ।
 सामान्यधानीभिव मानसं मे
 सन्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥६२॥

सरो मानसाख्यं सरखाः, बुद्धेर्महत्तत्त्वस्याव्यक्तं प्रधानमिव, कारणम्
 आप्तस्य वाचः आप्तवाचो वेदाः यद्वा वक्तव्रीहिणा मुनयः उदाहरन्ति
 प्रचक्ष्यते ॥ ६० ॥

जलातीति । यूपः संस्कृतः पशुवन्धनार्थो टारुविशेषः । तीर
 निखातयूपा या सरयूः तुरङ्गमेधाः अश्वमेधाः तेष्ववष्टथार्थमेवाव-
 तीरैरवच्छेदै र्छिवाकुभिरिच्छवाकुगोत्रापत्यैः पूर्वैः । तद्राजत्वादयो-
 लुक् । पुण्यतरीकृतानि अतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि अयोध्यां
 राजधानीं नगरीम् अनु समीपे तथा लक्षितयेत्यर्थः । अनुशब्दस्य
 लक्षणेत्यस्मूतेत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे द्वितीया । वहति
 प्रःपयति ॥ ६१ ॥

यामिति । यां सरयूं मे मानसं कर्तुं, सैकतं पुलिनं तदेवोत्सङ्गः
 तत्र यत्सुखं ततोचितानां प्राज्यैः प्रभूतैः प्रयोभिरसुभिः क्षीरैश्च ।

सेयं मदीया जननीव तेन
 मान्येन राज्ञा सरयुर्वियुक्ता ।
 दूरे वसत्तं शिशिरानिलैस्सीं
 तरङ्गहस्तैरुपगृह्णीते ॥ ६३ ॥
 विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्तात्
 यतो रजः पार्थिवलुज्जिहीते ।
 शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
 प्रत्युद्गतो सां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

पयः क्षीरं पयोदम्बु, चेत्यमरः । परिवर्द्धितानां पुष्टानाम् उत्तरको-
 शलानाम् उत्तरकोशलेश्वराणां मानान्यधात्रीं साधारणमातरमिव,
 सम्भावयति । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमात्प्रवृत्तिं पित्रः
 ॥ ६२ ॥

सेति । मदीया जननी कौशलेव मान्येन पूज्येन तेन राज्ञा दश-
 रथेन वियुक्ता सेयं सरयुः दूरे वसन्तं प्रोष्यागच्छन्तमित्थं मां पुत्रभूतं
 शिशिरानिलैः तरङ्गैरेव हस्तैरुपगृह्णीतेवालिङ्गतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तेति । विरक्ता अतिरक्ता या सन्ध्या तद्वत् कपिशं ताम्
 पृथिव्या द्रुतं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तादग्ने यतो यस्मात् कारणा-
 दुज्जिहीते उद्गच्छति तस्मात् हनुरस्यास्तीति हनूमान् । शरादीना-
 ष्वेति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिः अस्मादागमनवात्तां यन्मै ह
 भरतः ससैन्यः सन् मां प्रत्युद्गत इति शङ्के तर्कयामि । यद्वा भव-
 वितर्कयोरिति शब्दार्थवः । अत्र यत्तदोर्वित्यसम्बन्धात्तच्छब्दाभः

अद्वा श्रियं पालितसङ्कराय
 प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
 हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्
 संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥
 असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः
 पञ्चादवस्थापितवाहिनीक ।
 वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासाः
 मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
 * पित्रा विस्मृष्टां मदपेक्षया यः
 श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।

अर्हति । किञ्च, साधुः सज्जनः स भरतः । साधुर्वाङ्मूढिभ्यो चारौ
 सज्जने चापि वाच्यवदिति विश्वः । पालितसङ्कराय पालितपितृप्रति-
 श्राय मे मङ्गलम् अनघाम् अदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां
 श्रियम्, मृधे यद्दे खरादीन् हत्वा निवृत्ताय लक्ष्मणः संरक्षिताम्
 अनघां त्वामिव, प्रत्यर्पयिष्यति अद्वा सत्यम् । सत्ये त्वद्वाञ्छसा द्वय-
 मित्यमरः ॥ ६५ ॥

असाविति । असौ पदातिः पाटचारी चीरवासाः वल्कलवसनो
 भरतः पञ्चात् वृष्टभागेऽवस्थापितवाहिनी सेना येन स तद्योक्तः सन् ।
 नद्यृतश्चेति कम् । गुरुं वशिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः
 सन् मामभ्युपैति ॥ ६६ ॥

पित्रेति । यो भरतः पित्रा विस्मृष्टां टत्ताम् अङ्कमुत्सङ्कं गतामपि यां
 श्रियं युवापि मदपेक्षया मङ्गलतया अभोक्ता सन् । तन्नन्तत्वाद्भोक्तेति

इयन्ति वर्षाणि तथा सहोम-
 मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
 एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-
 मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
 ज्योतिष्पथादवततार सविस्त्रयाभि-
 रुद्दीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८ ॥
 तस्मात् पुरःसरविभीषणदर्शितेन
 सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः ।
 यानाद्वातरददूरमहीतलेन
 मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

पक्षीनिषेधः । इयन्ति वर्षाणि एतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया । तथा श्रिया सह, क्लियेति गम्यते, उग्रं इश्वरम् आसिधारं
 नाम व्रतम् अभ्यस्यतीव वर्त्तयतीव । युवा युवत्या साङ्गं यक्षुग्धमर्तव-
 टाचरेत् । अन्ननिवृत्तसङ्गं स्यादासिधारव्रतं हि तदिति यादवः ।

इदञ्चासिधाराचङ्क्रमणात्पुत्रत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

एतावदिति । दाशरथौ रामे एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं
 कर्त्तुं तदीयां राममम्बन्धिनीमिच्छाम् अधिदेवतया मिषेण विदित्वा
 तत्पेरितं सदित्यर्थं सविस्त्रयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः
 उद्दीक्षितं ज्योतिष्पथाटाकाशादवततार ॥ ६८ ॥

तस्मादिति । रामः सेवायां विचक्षणः कुशलो हरीश्वरः कुर्यादः
 तेन दत्तो हस्तो हस्तावन्म्वो यस्य तादृशः सन् स्थलजत्वात् पुरःसरो
 विभीषणस्तेन दर्शितेन अदूरं महीतलं यस्य तेन भङ्गिभिर्दिक्षित्तिभिः

इच्छवाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
 सभ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
 पर्यश्रुस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ
 तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
 श्लश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
 लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
 अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
 वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

रचितस्फटिकेन सोपानपर्वणा मार्गेण तस्मात् यानात् पुष्पकात् अवा-
 तरत् अवतीर्णवान् । तरतेर्लङ् ॥ ६६ ॥

इच्छवाकिति । प्रयतः स रामः इच्छवाकुवंशगुरवे वशिष्ठाय प्रणम्य
 नमस्कृत्य अर्घ्यस्य परिग्रहः स्तोकार सस्यान्ते पर्यश्रुः परिगतानन्द-
 वाप्यः सन् सभ्रातरं भरतम् अस्वजत आलिङ्गत्, तस्मिन् रामे भक्त्या
 अपोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेको येन तस्मिन् मूर्धनि उपजघ्नौ
 च । प्रागन्धोपादाने लिटि रूपम् ॥ ७० ॥

श्लश्रुविति । श्लश्रूणां मुखरोम्णां प्रवृद्ध्या संस्काराभावाटमिवृद्ध्या
 जनिता आननेषु विक्रिया विद्यतिर्येषां तान् अतएव प्ररोहैः शाखाव-
 लम्बिभिः अधोमुखैर्मूलैः जटिलान् जटावतः लक्षान् न्ययोधानिव
 स्थितान् प्रणमतो मन्त्रिवृद्धान्श्च शुभैः क्षपाद्भिः दृष्टिपातैः वार्त्तस्यानु-
 योगेन कुशलप्रश्नेन मधुराक्षरया वाचा च अन्वग्रहीत् अनुग्रहीतवान्
 ॥ ७१ ॥

दुर्ज्जातइति । अयं मे दुर्ज्जातवन्तुः आपद्भन्तुः । दुर्ज्जातं व्यसनं
 प्रोक्तमिति विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुधीवः, एषः समरेषु पुरःप्रहर्ता

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
 पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ।
 इत्याह तेन कथितौ रघुनन्दनेन
 व्युत्क्रम्य लक्षणमुभौ भरतो वदन् ॥ ७१ ॥
 सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-
 मुत्याप्य नम्रशिरसं ष्टशमालिलिङ्ग ।
 रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
 क्षिप्र्यन्निवास्य भुजमध्यसुरःस्थलेन ॥ ७२ ॥

पौलस्त्यो विभीषणः इति आहृतेनादरवता । कर्त्तरि क्तः । रघूणा
 नन्दनेन रामेण कथितावुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्षणननुञ्जमपि
 व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभिरसम्भाव्य भरतो वदन् ॥ ७१ ॥

सौमित्रिणेति । तदनु सुग्रीवादिबन्धनानन्तरं स भरत सौमि-
 त्रिणां संसृजे सङ्गतः । सृज विसर्गं टैवाटिकात् कर्त्तरि लिट् ।
 नम्रशिरसं प्रणतमेनं सौमित्रिनुत्याप्य ष्टशं गाढमालिलिङ्गं च, किं
 कुर्वन्, रूढेन्द्रजित् प्रहरणव्रणैः कर्कशेनास्य सौमित्केर-स्थलेन भुज-
 मध्यं स्वकीयं क्षिप्र्यन्निव पीडयन्निव । क्षिप्र्यन्तिरयं सकर्मकः क्षिप्र्यन्ति
 भुवनत्रयमिति दर्शनात् । ननु रामायणे, ततो लक्षणमासाद्य वेदे-
 हीञ्च परन्तप । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चात्र वीटिति भर-
 तस्य कानिष्ठं प्रतीयते किमर्थं ज्यैष्ठमवलम्ब्य आर्ज्वेन श्लोको व्या-
 ख्यातः सत्यम् । किन्तु रामायणश्लोकार्धेष्टीकाद्यतोक्तः श्रूयताम्, ततो
 लक्षणमासाद्येत्यादिश्लोके आसादनं लक्षणवेदेष्टोः, अभिवादनन्त
 वेदेष्ट्याएव, अन्यथा पूर्वोक्त भरतस्य ज्यैष्ठं विरुध्यतेति ॥ ७२ ॥

रामाञ्जया हरिचमूपतयस्तदानीं
 कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुज्जर्गजेन्द्रान् ।
 तेषु क्षरत्सु बद्धधा मदवारिधाराः
 शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥७४॥
 सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
 भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
 मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
 र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्विमभक्तिशोभाः ॥७५॥

रामेति । तदानीं हरिचमूपतयः रामाञ्जया मनुष्यवपुः कृत्वा
 गजेन्द्रनारुज्जः, बद्धधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजे-
 न्द्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे अनुप्लवः
 ॥ ७४ ॥

सानुप्लवइति । सानुप्लवः सानुगः । अभिसारस्वनुसरः सहा-
 योऽनुप्लवोऽनुगइति याटवः । क्षणदाचराणां प्रभुः विभीषणोऽपि
 प्रभवत्यस्त्राटिति प्रभवो जनकः दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवः
 रामः तेनानुशिष्ट आक्षिप्तः सन् रथान् भेजे । तानेव विशिनष्टि, ये
 रथाः मायाविकल्परचितैः सङ्कल्पविशेषनिर्मितैरपि तदीयैर्विभीष-
 णीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्विमभक्तिशोभाः तुलिता सनीकृता कृत्विमा
 क्रियया निर्दृक्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ताः न भवन्ति तेऽपि
 तत्साम्यं न लभन्तइत्यर्थः । कृत्विमेत्यत्र द्वितः क्तिरिति क्तिप्रत्ययः,
 क्तेर्म्मन् नित्यमिति समागमः ॥ ७५ ॥

भूयइति । ततो रघुपतिः सावरजो भरतलक्ष्मणसहितः सन्

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्यताक-
 मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
 दोषातनं बुधदृहस्यतियोगदृश्य-
 स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाम्बुदम् ॥ ७६ ॥
 तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्षीं
 वर्षात्ययेन रुचमम्बुघनादिवेन्दोः ।
 रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकच्छ्रात्
 प्रत्यङ्गतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥
 लङ्केश्वरप्रणतिमङ्गदृढव्रतं तत्
 वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः ।

विलसत्यताकं कामेनेच्छानुसारेण गतिर्यस्य तद्विमानं भूयः पुनरपि,
 बुधदृहस्यतिभ्यां योगेन दृश्यो दर्शनीयः तारापतिश्चन्द्रो दोषाभवं
 दोषातनम् । सायञ्चिरं प्राह्णे इत्यादिना दोषाशब्दादव्ययात् स्यु
 प्रत्ययः । तरलविद्युच्चञ्चलतडिदम्बुदमिव, अध्यास्त अधिष्ठितवान्
 ॥ ७६ ॥

तत्रेति । तत्र विमाने, जगताम् ईश्वरेण गतिवराद्धेय प्रलया-
 दुर्वीमिव, वर्षात्ययेन शरदागमेन अम्बुघनान्नेघसङ्घातादिन्दोरुचं
 चन्द्रिकामिव, रामेण दशकण्ठ एव कच्छं सदुटं तस्मात् प्रत्यङ्गतां धृति-
 मतीं सन्तोषवती मैथिलसुता सीतां भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

लङ्केश्वरेति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गेन निरासेन
 दृढव्रतमखण्डितपातिव्रत्यम् अतएव वन्द्यं तत् जनकात्मजायाश्चरण-
 यो युगम्, अङ्गानुदृच्या जटिलं जटायुक्त साधोः सञ्जनस्यास्य भर-

ज्येष्ठानुष्टुप्तिजटिलञ्च शिरोऽस्य साधो
 रन्योन्यपावनमद्भुतभयं समेत्य ॥७८॥
 क्रोशाङ्गं प्रकृतिपुरसरेण गत्वा
 काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्थः
 साकेतोपवनमुदारमध्यवास ॥७९॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 दण्डकाप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ।

तस्य शिरश्च द्रव्यभयं समेत्य निहित्वा अन्योन्यस्य पावनं शोधकम्
 अभूत् ॥ ७८ ॥

क्रोशेति । आर्थः पूज्यः काकुत्स्थो रामः प्रकृतयः प्रजाः पुरः-
 सराः यस्य तेन स्तिमितजवेन मन्द्वेगेन पुष्पकेण । क्रोशोऽध्वपरि-
 भाणविशेषः । क्रोशाङ्गं क्रोशैकदेशं गत्वा शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः
 सज्जिताः उपकार्याः पटभवर्णान् यस्मिंस्तत् उदारं महत् साकेतस्या-
 योध्यायाः उपवनम् अर्धुवास अधितष्ठौ । साकेतः स्यादयोध्यायां
 क्रोशला नन्दिनी तथेति यादवः ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचितायां
 रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशादर्थं शोचनीयं'
 दशान्तरं^२ तत्र^३ समं प्रपन्ने ।
 अपश्यतां दाशरथी^३ जनन्यौ
 छेदादिवोपपन्नतरोर्ब्रतत्यौ ॥१॥
 उभाद्बुधाभ्यां प्रणतौ हतारी
 यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।
 विस्मष्टमस्त्रान्वतया न दृष्टौ
 ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥२॥

सङ्गीतमं मैथिलकन्यकायाः कौन्दर्यमर्वल्लमहानिधानम् ।

शशाङ्कपद्मेरुहयो समानं रामस्य दन्दे रमणीयमास्यम् ।

भर्तरिति । अथ उपवनाधिष्ठनानन्तरं दाशरथी रामनच्छापी,

उपपन्नतरोरात्रयद्यस्य । उपपन्नरात्रयदिति निपात । छेदात् ब्रतत्यौ
 लते इव । वल्ली तु ब्रततिर्नतंत्यनर । भर्तुर्दाशरथस्य प्रणाशात्
 शोचनीयं दशान्तरम् अद्यस्यान्तरम् । अवस्थाया वस्त्रान्ते स्याद्दशा-
 पीति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्याद्युमित्ते तत्र साकेतोपवने
 समं दुग्पदपश्यताम् । दशे. कर्त्तरि लङ् ॥ १ ॥

उभाविति । यथाक्रमं सन्त्रमात्पूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतयन्तौ ह-
 तारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनी तासु^५ रामनच्छापी उभाभ्या मात्-

आनन्दजः शोकजमश्रु वाष्प-
 स्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।
 गङ्गासरय्वो र्जलमुष्णतप्तं
 हिमाद्रिर्निस्यन्द इवावतीर्णः ॥३॥
 ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गा-
 नार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
 अपीक्षितं क्षत्रकुलाङ्गनानां
 न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥४॥
 क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं
 सोतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

भ्याम् अस्त्रैः अश्रुभिः अन्वतया हेतुना । अस्त्रमश्रु च शोणितमिति
 यादव । विसृष्टं न दृष्टौ किन्तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनु-
 भवात् क्षातौ ॥ २ ॥

आनन्दज इति । तयोर्मात्रोः आनन्दजः शिशिरो वाष्पः शोकज-
 मशीतमुष्णमश्रु, उष्णतप्तं पीशतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म अवतीर्णो
 हिमाद्रेर्निस्यन्दो निर्भर इव, विभेद । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते इति । ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां राक्षस-
 शस्त्राणां मार्गान् व्रणान् आर्द्रान् सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्र-
 कुलाङ्गनानाम् ईक्षितमिष्टमपि वीरसूवीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् ।
 वीरप्रसवो दुःखहेतरिति भावः ॥ ४ ॥

क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा, भर्तुः क्लेशावहा क्लेशकारिणी

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्या-
 वभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥
 उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ
 वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
 कच्छं महत्तीर्णं इति प्रियार्हां
 तामूचतुस्ते प्रियमप्यभिष्या ॥ ६ ॥
 अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
 प्रारब्धस्नानन्दजलैर्जनन्योः ।
 निर्वर्त्तयामासुरसात्यवृद्धा-
 स्तीर्याहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

अतएव अनक्षणात्तं सीतेति खं नाम उटीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं
 यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वगुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः स्तुपा ।
 वधूः स्तुपा वधूर्जायेत्यमरः । अभक्तिभेदेन ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्ये-
 त्यनेन श्वश्र्ववैधव्यदर्शनदु खं सूचितम् ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठेति । ननु वत्से उत्तिष्ठ असौ सानुजो भर्ता तवैव
 शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छ्रं दु खं तीर्णः तीर्णवान्, इति प्रियार्हां तां
 वधूं प्रियमप्यभिष्या सत्यं ते श्वश्र्वौ जघत् । उभय दुर्बलमिति भावः
 ॥ ६ ॥

अथेति । अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दवाप्यैः प्रारब्धं प्रकान्तं
 रघुवंशकेतो रामस्य अभिषेकम् अनात्यवृद्धाः तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य
 आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैः निर्वर्त्तयामासुः निष्पाद्यामासुः
 ॥ ७ ॥

सरित्समुद्रान् सरसीञ्च गत्वा
 रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
 तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः
 विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥८॥
 तपस्त्रिवेषक्रिययापि तावत्
 यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
 राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
 तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥९॥
 स तौलरक्षोहरिभिः ससैन्य-
 स्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
 विवेश सौधोक्तज्ञाजवर्षा-
 मुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१०॥

सरित् इति । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान् पूर्वादीन्
 सरसीर्मानसादीञ्च गत्वा उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णो
 र्जयशीलस्य । ग्लाजिष्यञ्च ग्त्तु रिति ग्त्तु प्रत्ययः । तस्य रामस्य
 मूर्ध्नि विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रैः मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतन् ॥ ८ ॥

तपस्तीति । यो रामः तपस्त्रिवेषक्रिययापि तपस्त्रिवेषरचनयापि
 सुतरामत्तन् प्रेक्षणीयस्तावत् दर्शनीयो बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यवि-
 धानेन राजवेशरचनया उदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो
 यस्याः सा पुनरुक्तदोषा क्षिण्णा आसीत् ॥ ९ ॥

उदति । स रामः ससैन्यः तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः सन् मूले

सौमित्रिणा सावरजेन सन्द
 माधूतदालव्यजनो रघस्यः ।
 घृतातपलो भरतेन साक्षात्
 उपायसङ्घात इव प्रवृद्धः ॥११॥
 प्रासादकालागुरुधूमराजि-
 स्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।
 वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन
 मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥१२॥
 श्वश्रुजनानुष्ठितचारुवेपां
 कर्णैरघस्थां रघुवीरपत्नीम् ।

भवाः मौलाः मन्त्रिद्वया, तैः रघोभिः हरिभिश्च सह सौधेभ्यः उद्धत-
 नाजयर्षानुत्तोरणामन्वयराजधानी विवेगं प्रविष्टवान् ॥ १० ॥

सौमित्रिणेति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तोऽन सौमित्रिणा लच्छणेन
 सन्दमाधूते दालव्यजने चानरे यस्य सः रघस्यः भरतेन घृतातपलः
 एव चतुर्व्यूहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामाटीना सङ्घातः कन-
 टिरिव, त्रिपेशेति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ ११ ॥

प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूमः तस्य
 राज्ञः देखा वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः
 पुर्यां वेणिरिव आवभासे । पुरोऽपि पतिव्रतारुमाधिकृता । न
 प्रोदिते तु संस्क्रुत्यान्न वेणीञ्च मनोचयेदिति हारीतः ॥ १२ ॥

श्वश्रुजनेति । श्वश्रुजनैरनुष्ठितचारुवेपां कृतसौम्यनेपथ्याम् । आ-

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
 साकेतनार्थोऽञ्जलिभिः प्रणोमुः ॥१३॥
 स्फुरत्प्रभामण्डलानुसूयं
 सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
 रराज शुद्धेति पुनः स्वपुत्र्यै
 सन्दर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥१४॥
 वेष्मानी रामः परिवर्हवन्ति
 विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।
 वाष्पायमाणो बलिमन्त्रिकेत-
 मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥१५॥

कल्पवे षौ नेपथ्यमित्यमरः । कर्णीरथः स्त्रीयोग्योऽत्यरथः । कर्णी-
 रथः प्रवहणमिति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनार्थः
 प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरञ्जलिभिः प्रणोमुः ॥ १३ ॥

स्फुरदिति । स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनुसूयम् अनुसूयया दत्तं शाश्वतं
 सदातनम् अङ्गरागं विभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुत्र्यै शुद्धेति सन्दर्शिता
 पुनर्वह्निगतेव रराज ॥ १४ ॥

वेष्मानीति । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् । हृद्भ्यः सिन्ध्वन्ते
 पूर्वपदस्येत्युभयपदद्विः । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवा-
 दिभ्यः परिवर्हवन्ति उपकरणवन्ति वेष्मानी विश्राण्य दत्त्वा आलेख्य-
 शेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुः बलिमत् पूजायुक्तं निकेतं गृहं वाष्पा-
 यमाणो वाष्पमुद्गमन् विवेश । वाष्पोष्णाभ्यामुद्गमने इति क्यङ् प्रत्ययः
 ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्या-
 न्नाम्भश्यत स्वर्गफलाद्गुरुर्नः ।
 तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति
 जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥१६॥
 तथैव सुग्रीवविभोषणादीन्
 उपाचरत् कृत्रिमसंविधाभिः ।
 सङ्कल्पमालोदितसिद्धयस्ते
 क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥१७॥
 सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्
 सुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शलोः ।

कृताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः, हे अम्ब
 नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् सत्यात् नाभ्रश्यत न भ्रष्टवान्
 इति यदम्भंशनं तत् चिन्त्यमानं विचार्यमाणां तव सुकृतम् इत्येव
 प्रकारेण, भरतस्य मातुः कैकेयाः लज्जां जहार अपानयत् । राज्ञा
 प्रतिज्ञा परिपानन स्वर्गसाधनमित्यर्थः । भरतग्रहणां तदपेक्षयापि
 कैकेयनुरणद्योतनार्थम् ॥ १६ ॥

तवेति । सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयन्त इति संविधाः भोग्य
 वस्तूनि कृत्रिमसंविधाभिः तथा तेन प्रकारेणैव उपाचरत् यथा मङ्गल-
 मालेण इच्छामालेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवाद्यैश्चेतसि विस्मयेन
 क्रान्ताः आक्रान्ताः ॥ १७ ॥

सभाजनादेति । स रामः सभाजनायाभिदन्दाय उपगतान्

शुश्राव तेषुः प्रथवादि वृत्तं
 स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥१८॥
 प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु
 सुखादविज्ञातगतार्द्धमासान् ।
 सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजान्
 रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज रामः ॥१९॥
 तस्मात्प्रचिन्तासुलभं विमानं
 हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
 कैलासनाथोद्दहनाय भूयः
 पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वसंस्त ॥२०॥

दिवि भवान् मुनीन् अगस्त्यादीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोरावणस्य प्रम-
 वादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेषु मुनिभ्यः
 शुश्राव श्रुतवान् । विजितोत्कर्षोऽहोत्कर्षदत्तार्थः ॥ १८ ॥

प्रतीति । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त्य गतेषु सत्सु
 सुखादविज्ञातएव गतोऽर्द्धमासो येषां तान् अनन्तरं सीतायाः स्वहस्ते-
 नोपहृता दद्यात् अग्रपूजा उत्तमसम्भावना यथ्यस्तान्, एतेन सौहा-
 र्दातिशय उक्तः, रक्षः कपीन्द्रान् रामः विससर्ज विसृष्टवान् ॥ १९ ॥

तच्चेति । तत्र आत्मचिन्तासुलभं स्नेह्यमात्रतम्यं सुरारेः राव-
 णस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं
 भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कौबेरस्य उद्दहनाय अन्वसंस्त अनुज्ञात-
 वान् । मन्यतेर्बुद्ध् । भूयोऽग्रहणेन पूर्वमप्येतत् कौबेरमेदेवि सूच्यते

पितृर्नियोगाद्बनवासमेवं
 निस्तीर्थ्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे
 यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥२१॥
 सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
 स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
 षडाननापीतपयोधरासु
 नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥२२॥
 तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन
 तेन भ्रता विभ्रभयं क्रियावान् ।

पितृरिति । रामः एवं पितृर्नियोगात् शासनात् बनवासं निस्तीर्थ्य
 अनन्तर प्रतिपन्नराज्यः सन् धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजेषु अनुजेषु
 समा वृत्तिं प्रपेदे अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्वास्त्विति । स रामो वत्सलत्वात् स्निग्धत्वात् नह्य लोकप्रतीत्य-
 र्थम् । स्निग्धस्तु वत्सलइत्यमरः । सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्रति-
 पत्तिः तुल्यसत्कार आसीत् । कथमिव चमूना नेता पश्युखः षड्भि-
 राननैरापीताः पयोधरा. स्तना यासा तासु कृत्तिकास्त्वि ॥ २२ ॥

तेनेति । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेण अर्थदान्
 धनिकः आस बभूव । तिडन्प्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विभ्रभ्यो
 भयं भ्रता नुदता तेन क्रियावाननुष्ठानवान् । विनेत्वा नियामकेन तेन
 पितृमान् पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदः

तेनास लोकः पितृमान् विनेत्वा
 तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥२३॥
 स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले
 रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्वा ।
 उपस्थितञ्चारुवपुस्तदीयं
 कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्मणा ॥२४॥
 तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
 आसेदुषोः सङ्गसु चित्तवत्सु ।
 प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
 सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥२५॥

सुखस्याहर्त्ता तेन । तन्दशोकयोः परिहृजापनुदोरिति कप्रत्ययः ।
 तेन पुत्री पुत्रवानास पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

सङ्गति । स रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि
 समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्वा सीतया, उपभोगोत्सुकया अतएव
 तदीय सीतासम्बन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्मणेन, उपस्थितः
 सङ्गतः सन् रेमे । उपस्थानं सङ्गतिरिति यादवः ॥ २४ ॥

तयोरिति । चित्तवत्सु वनवासवृत्तान्तलेख्यवत्सु सङ्गसु यथा प्रा-
 र्थितं यथेष्टम् इन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयान् शब्दादीन् आसेदुषोः प्राप्त-
 वतोस्तयोः सीतारामयोः दण्डकेषु दण्डकारख्येषु प्राप्तानि दुःखा-
 न्यपि विरहविलापान्पेषणादीनि सञ्चिन्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखा-
 नि अभूवन् । स्मारकान्त चित्तदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

अथेति । अथ सीता अधिकस्निग्धविद्योचनेन अत्यन्तमहणलोच-

अथाधिकस्त्रिम्भुविलोचनेन
 मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
 आनन्दयित्री परिखेतुरासीत्
 अनन्तरव्यञ्जितदौर्हृदेन ॥२६॥
 तामङ्गमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं
 वर्णान्तराक्रान्तप्रयोधराग्राम् ।
 विलज्जमानां रहसि प्रतीतः
 पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥२७॥
 सा दृष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः
 सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।
 इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं
 भागीरथीतीरतपोवनानि ॥२८॥

नेन शरवत् तृणविशेषवत् पाण्डुरेण अतएव अनन्तरमवाग्व्यापारं
 यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौर्हृदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतः पत्यु-
 रानन्दयित्री आसीत् ॥ २६ ॥

तामिति । प्रतीतो गर्भज्ञानवान् रमयतीति रमणः प्रियां कृशा-
 ङ्गयष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्बा आक्रान्तप्रयोधराग्रामं विलज्जमानां ता
 रामा रहसि अङ्गम् आरोप्य अभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ । एतच्च
 दोहदृश्याप्रदानेन गर्भोदोपमवाप्नुयादिति शास्त्रात् नत नौल्यादि-
 त्पुनस्त्वयम् ॥ २७ ॥

सति । सा सीता हिंस्रैर्दृष्टा. नीवारा एव बलयो येषु तानि,

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरः
 तदीक्षितं पार्श्वचरानुयातः ।
 आलोकयिष्यन् सुदितामयोध्यां
 प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥२६॥
 ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्
 विगाह्यमानां सरयूञ्च नौभिः ।
 विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः
 पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥३०॥
 स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
 खट्वत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

तिर्यग्भिक्षुकादिदानं बलिः । सम्बद्धाः कृतसम्बन्धाः कृतसख्याः वैखान-
 नसानां कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः
 पुनरपि गन्तुमियेषामित्तलाष ॥ २८ ॥

तस्यै इति । रघुप्रवीरो रामः तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तम् ईक्षितं
 मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः सन् सुदितामयो-
 ध्यामालोकयिष्यन् अत्र लेदीत्यभ्रंलिहमभ्रद्वयं प्रासादमारुरोह ।
 वह्नाभ्रं लिहइति खड्गप्रत्ययः, अरुर्द्विषटिति सुमागमः ॥ २९ ॥

ऋद्धापणमिति । स रामः ऋद्धाः सन्द्धाः आपणाः पश्यन्ममयो
 यस्मिन् तं राजपथं नौभिः समुद्रवाहिनीभिः विगाह्यमानां सरयूञ्च
 पौरैर्विलासिभिः अध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ।
 विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३० ॥

सइति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः अठः विशुद्धवृत्तः सर्पाधिपराजः

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं
 पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥
 निर्वन्वष्टः स जगाद् सर्वं
 स्तुवन्ति पौराञ्चरितं त्वदीयम् ।
 अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः
 परिग्रहान्नानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥
 कलनिन्द्यागुह्या खिलैव-
 मभ्याहतं कीर्त्तिविपर्ययेण ।
 अयोधनेनाय दूवाभितप्तं
 वैदेहिवन्वोहृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

शेषे तद्दृष्टुं भुजो यस्य सः विजितारिभद्रो विजितारिभ्रेठ' स रामः
 त्वष्टुम् उद्दिश्य भद्रं भद्रनामकम् अपसर्पं चरं किंवदन्ती जनवादं
 पप्रच्छ । अपसर्पश्चरः त्यगः, किंवदन्ती जनश्रुतिरिति चामरः
 ॥ ३१ ॥

निर्वन्वेति । निर्वन्वेन आग्रहेण ष्टः सोऽपसर्गः जगात् । कि-
 मिति, हे नानवदेव रक्षोभवने उपितायाः देव्या सीतायाः परि-
 ग्रहात् स्त्रीकारात् अन्यत्र इतरागे तं वर्जयित्वेत्यर्थः त्वदीयं सर्वं
 चरितं पौरा स्तुवन्ति ॥ ३२ ॥

कलमेति । एष किल कलनिन्द्या गुह्या दुर्ग्रेण कीर्त्ति
 विपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिवन्वो देदेहीपत्न्यस्य । उग्रायोः
 भद्राप्रान्दगोर्बृहन्निति रुद्रः, कालिदास इतिपत् । इदम् अयो-

किमात्मनिर्वाहकथासुपेक्षे
 जायामदोषामृत सन्त्यजामि ।
 इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वा-
 दासीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥
 निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाच्यं
 त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।
 अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥
 स सन्निपात्यावरजान् हतौजाः
 तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

घनेन अभितप्तं सन्तप्तम् अयद्भव विदद्वे विदीर्णम् । कर्त्तरि लिट्
 ॥ ३३ ॥

किमिति । आत्मनो निर्वाहोऽपवादएव कथा ता किम् उपेक्षे
 उत अदोषां साध्वीं जायां सन्त्यजामि । उभयत्रापि प्रश्ने लट् ।
 इत्येकपक्षाश्रये अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्लवत्वात्परिच्छेत्तृत्वात् स रामो
 दोलाइव चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥ ३४ ॥

निश्चित्येति । किञ्च वाच्यनपत्राटम् नास्ति अन्येन त्यागातिरिक्तो-
 पायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्तिं निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन परिमार्ष्टुं
 परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि, यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो-
 गरीयः गुरुतरम् इन्द्रियार्थात् स्वक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयात्
 गरीय इति किमुत वक्तव्यम् । पञ्चमी विभक्ते इत्युभयत्रापि पञ्चमी ।
 सीता चेन्द्रियार्थएव ॥ ३५ ॥

स इति । हतौजाः निस्तेजस्तः स रामः तस्य रामस्य विक्रिया-

कौलीनमात्माश्रयमाचचर्त्त
 तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥
 राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेः
 उपस्थितः प्रश्रयत कीदृशोऽयम् ।
 मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः
 पयोद्वातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥
 पौरैषु सोऽहं बङ्गलीभवन्तम्
 अत्रां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।
 सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे
 आलानिकं स्याणुनिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

दर्शनेन नुप्रहर्षान् अररजान् सन्निपात्य संगमथ्य आत्माश्रयं स्वविप-
 दक कौलीनं निन्दं तंभ्यः आचचर्त्ते पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥ ३६ ॥

राजर्षिति । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदा-
 चारशुचेः सदाचारशुचात् शुद्धात् मत्तो मत्तकागात्, दर्पणस्य पयोद-
 वातादिव अन्म.कणादित्यर्थः कीदृशोऽयं कलङ्कः उपस्थितः प्राप्तः-
 प्रश्रयत । ३७ ॥

पौरैरिति । सोऽहम् अत्रां तरङ्गेषु तैलविन्दुनिव पौरैषु बङ्गली-
 भवन्त प्रमरन्तं मण्डर पूर्वो यस्य म तं तत्पूर्वम् अर्थमपवाटम् ।
 अत्रार्त्तं प्रनियंत्तपरीनादापवाटवदित्यनरः । द्विपेन्द्रः आलानमेव
 आलानिकम् । पिनद्यादित्यात्पार्ये ठक् । अदना आलानं वन्धनं
 प्रयोजनस्येति प्राणान्ठिकम् । तयोजनमिति ठक् । स्याणुं सन्ध-

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ता-
 बुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
 त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्
 समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥३६॥
 अवैमि चैनामनघेति किन्तु
 लोकापवादो बलवान् भतो मे ।
 छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-
 नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥
 रक्षोवधान्तो नच मे प्रयासः
 व्यर्थः स वैरप्रतिभोचनाय ।

मिव, चूतवृक्षइतिवत् सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । सोढुं
 नेशे न शक्नोमि ॥ ३६ ॥

तस्येति । तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उप-
 स्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः मन् वैदेहसुताम्, पुरस्तात्
 पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिं समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः
 तामिव, त्यक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्याह
 अवैमीति । एनां सीताम् अनघा साध्वीति चावैमि किन्तु मे
 मम लोकापवादः बलवान् भतः । कुतः हि यस्मात् प्रजाभिः भूमे
 ञ्छाया प्रतिविम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य शशिनो मलत्वेन कलङ्कलेना-
 रोपिता, अतो लोकापवादएव बलवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

रक्षइति । किञ्च मे रक्षोवधान्तः प्रयासः व्यर्थो न किन्तु सः

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं
 पदा स्पृशन्तं दृशति द्विजिह्वः ॥४१॥
 तदेप सर्गः करुणार्द्रचित्तै
 र्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
 यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्
 प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥
 इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
 नितान्तरूजाभिनिवेशमीशम् ।
 न कञ्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो
 निपेद्दुमासीदनुमोदितुं वा ॥४३॥

वैरप्रतिनोचनाय वैरशोधनाय । तदाह, अमर्षणोऽसहजो द्विजिह्वः
 कर्षः पदा पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दृशति किम्, किन्तु
 वैरनिर्यातनायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदिति । तत्तस्मादेप मे नमः निश्चयः । सर्गः स्वभावनिर्भोच-
 निरुदाध्यायस्यैवित्त्वमरः । करुणार्द्रचित्तै र्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः
 निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं
 धारयितुं वो युष्माकम् अर्थिता अर्थितम् इच्छा यदि कर्माति त्रय
 ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां त्रियये नितान्तरूजाभिनिवे-
 शम् अतिप्रसूयसम् ईशं गामिनं तेषु भ्रातृषु नध्ये कश्चनपि निपेद्दुं
 निवारयितुम् अनुमोदितुं प्रवर्त्तयितुं या शक्तो नासीत् पश्यद-
 द्यःपि प्रवन्तदादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा
 विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्त्तिः ।
 सौख्येति चाभाष्य यथार्थभाषी
 स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥
 प्रजावती दोहदशंसिनी ते
 तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
 स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
 प्रापथ्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥
 स शुश्रुवान् स्नातरि भार्गवेण
 पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत् ।

स इति । लोकत्रयगीतकीर्त्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्म-
 णाग्रजः स रामो निदेशे स्थितम् आज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य
 हे सौम्य सुभग इत्याभाष्य च पृथक् भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्य आदि-
 देश आज्ञापयामास ॥ ४४ ॥

प्रजावतीति । दोहदो गर्भिणीमनोरथः तच्छंसिनी ते प्रजावती
 स्नातजाया । प्रजावती स्नातजायेत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुरेव
 सस्पृहैव । स्पृह्मिहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः । स त्वं रथी सन्
 तद्व्यपदेशेन टोहदमिषेण नेयां मेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं
 स्थानं प्रापथ्य गमयित्वा । विभाषायइत्ययादेशः । त्यज ॥ ४५ ॥

स इति । पितुर्नियोगाच्छासनात् भार्गवेण जामदग्नेन कर्त्ता ।
 न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । स्नातरि द्विषतीव द्विषद्वत् । तत्र
 तस्येवेति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहारं सुश्रुवान् श्रुतवान् । भाषायां

प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तत्
 आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥४६॥
 अथानुकूलश्रवणप्रतीताम्
 अत्रस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।
 रथं सुसन्त्रप्रतिपन्नरश्मिम्
 आरोग्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥४७॥
 सा नीयमाना रुचिरान् प्रदेशान्
 प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
 नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
 जातं तमात्मन्यसिपत्नवृक्षम् ॥४८॥

सदवसन्नुवश्नति कसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणः तत् अग्रजशासनं प्रत्यग्र-
 हीत्, हि यस्मात् गुरुणामाज्ञा अविचारणीया ॥ ४६ ॥

अथेति । अथासौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीताम् इटाकर्ण-
 नेन तृष्ठां वैदेहसुताम् अत्रस्तुभिरभीरुभिः गर्भिणोवहनयोग्यैः ।
 त्वसिग्दधिच्छिपेः कुरिति क्तुप्रत्ययः । तुरङ्गैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रति-
 पन्नरश्मि गृहीतप्रग्रहं रथमारोग्य प्रतस्थे ॥ ४७ ॥

सेति । सा सीता रुचिरान् प्रदेशान् नीयमाना प्राप्यमाणा सती
 मे नम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियङ्कर. प्रियकारी इत्यनन्दत् । क्षेम-
 प्रियेति चकारात् खच्प्रत्ययः । तं प्रियम् आत्मनि विषये कल्पद्रुमता
 विहाय असिपत्नवृक्षं जातं नाबुद्ध नाज्ञासीत् । बुध्यतेर्बुद्ध् ।
 असिपत्नः खङ्गाकारदलः कीटप्यपूर्वो वृक्षविशेषः । असिपत्नो भवद्
 कोपकारे च नरकान्तरे इति विश्वः । आसन्नघातकइति भावः ॥४८॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्
 सव्येतरेण स्फुरता तदक्षणा ।
 आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखम्
 अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥४६॥
 सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्
 सद्यः परिक्लानमुखारविन्दा ।
 राज्ञः शिवं सावरजस्य भयात्
 इत्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥५०॥
 गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते
 साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो यत् दुःखं तस्याः सीतायाः जुगूह
 प्रतिसंहृतवान् तत् गुरु भावि भविष्यत् दुःखम् अत्यन्तलुप्तं प्रिय-
 दर्शनं यस्य तेन स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेन अक्षणा अस्यै सीतायै
 आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥ ४६ ॥

सेति । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेण उपगतात्
 प्राप्तात् विषादात् दुःखात् सद्यः परिक्लानमुखारविन्दा सती सावर-
 जस्य सानुजस्य राज्ञो रामस्य शिवं भूयादिति अवाह्यैः करणैः अन्तः-
 करणैः आशशंसे । शंसतेरमेक्षायामात्मनेपदमिष्यते । करणैरिति
 बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायं, पुनः पुनराशशंसे इत्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरोरिति । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात् साध्वी वनिताम् अत्याज्या-
 मित्यर्थः वनान्ते विहास्यन् त्यज्यन् सुमित्रातनू लक्ष्मणः पुरस्तादप्ये

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैः
जहोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥५१॥
रथात् स यन्त्रा निगृहीतवाहात्
तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषः
ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥५२॥
अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्
सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
अत्यातिकं मेघ इवाश्लवर्षं
महीपतेः शासनमुज्जगार ॥५३॥

स्थितया जहोर्दुहित्रा जाह्वव्या उत्थितैर्वीचिहस्तैः अवार्यत इव ।
अकार्यं मा कुर्वित्यवार्यत इवेत्युत्पेक्षा ॥ ५१ ॥

रथादिति । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा सारथिना
निगृहीतवाहात् रुद्रान्धात् रथात् भ्रातृजायां पुलिने अवतार्य
आरोष्य निषादेन किरातेन आहृतनौविशेषः आनीतनौकः सन्
गङ्गा भागीरथीं सन्धां प्रतिज्ञामिव ततार । सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादे-
त्यमरः ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापिता प्रकृतिमापाटिता वाक्
येन सः अन्तर्गतवाष्पः कण्ठोयस्यसः कण्ठसन्निताश्रुतिवर्धः सौ-
मित्रिः महीपतेः शासनम्, मेघः उत्पातेभवसौत्यातिकमश्लवर्षं शिला-
वर्षमिव, उज्जगार उद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनावान्धत्वाद् उज्जगारे-
त्युक्तम् ॥ ५३ ॥

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा
 प्रमथ्यमानाभरणप्रह्वना ।
 स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
 लतेव सीता सहसा जगाम ॥५४॥
 इच्छवाकुलवंशप्रभवः कथं त्वां
 त्यजेदकस्मात् पतिरार्थ्यवृत्तः ।
 इति क्षितिः संशयितेव तस्यै
 ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥५५॥
 सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
 प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।

तत इति । ततः, अभिषङ्गः पराभवः । अभिषङ्गः पराभवः
 इत्यमरः । स एवानिलक्ष्मेण विप्रविद्धा अभिहिता प्रमथ्यमानानि
 पतन्ति आभरणान्येव प्रह्वनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमू-
 र्त्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्तोत्रेण प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम
 भूमौ पपातेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इच्छवाकिति । इच्छवाकुलवंशप्रभवो महाकुलप्रसूतिरित्यर्थः आर्थ्य-
 वृत्तः माधुचरितः पतिर्भर्ता त्वात् अकस्मात्कारणात् कथं त्यजेत्
 असम्भावितमित्यर्थः, इति संशयितेव सन्दिहानेव तावत् त्यागहेतु
 ज्ञानावधेः प्राणित्यर्थः जननी क्षितिः तस्यै सीतायै प्रवेशम् आत्म-
 नोति शेषः न ददौ ॥ ५५ ॥

सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद, प्रत्या-
 गतासुः लक्ष्मसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत दुःखेनादह्यतेत्यर्थः । तमेः

तस्याः सुमितात्मजयत्नलब्धो
 मोहाद्भूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥५६॥
 न चावदङ्गर्तुरवर्णभार्या
 निराकरिष्णोर्दृजिनादृतेऽपि ।
 आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
 पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥५७॥
 आश्रास्य रामावरजः सतीं ताम्
 आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
 निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौच्यं
 देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥५८॥

कर्मणि लङ् । कर्मकर्तरीति केचित्तन्न तपस्तपःकर्मकस्यैवेति यङ्-
 नियमात् । तस्याः सीतायाः सुमितात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात्
 कष्टतरो हः खटोटभृत्, दुःखवेदनासम्भवादिति भावः ॥ ५६ ॥

नचेति । आर्या साध्वी सा सीता दृजिनादृते एनसा विनापि ।
 कलुषं दृजिनैनोदघमित्यमरः । अन्याराद्धिनर्तदृति पञ्चमी । निरा-
 करिष्णो निर्वासकस्य । अलं दृजिति दृष्णुच् प्रत्ययः । भर्तुः अवर्ण-
 मपवादं न चावदत् नैवावादीत्, किन्तु स्थिरदुःखभाजम् अतएव
 दुष्कृतिनमात्मानं पुनर्निन्द ॥ ५७ ॥

आश्रास्येति । रामावरजो लक्ष्मणः सती साध्वी तामाश्रास्य
 आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेः निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तद्योक्तः
 सन्, निघ्नस्य पराधीनस्य । अधीनो निघ्नआयत्तदत्यमरः । मे भर्तुं
 निदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुता यद्रौच्यं पारुष्यं तत् हे देवि क्षमस्व
 नम्रः प्रणतो बभूव ॥ ५८ ॥

सीता तसुत्याथ जगाद् वाक्यं
 प्रीतास्त्रि ते सौम्य चिराय जीव ।
 विडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन
 भ्रात्रा यदित्यं परवानसि त्वम् ॥५६॥
 श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण
 विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
 प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं
 सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥६०॥
 वाच्यस्त्वया मद्दचनात् स राजा
 वह्नौ विशुद्धामपि यत समक्षम् ।

सीतेति । सीता तं लक्ष्मणम् उत्याथ वाक्यं जगाद्, किमिति
 हे सौम्य साधो ते प्रीतास्त्रि चिराय चिरं जीव, यत् यस्मात् विडौ-
 जसा इन्द्रेण विष्णुरिव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्यं परवान् पर-
 तन्त्रोटसि ॥ ५६ ॥

श्वश्रूजनमिति । सर्वं श्वश्रूजनम् अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन्
 मत्प्रणाममुक्तेत्यर्थः विज्ञापय । किमिति, निषिच्यतइति निषेकः,
 मयि वर्त्तमानं सूनोस्त्वत्पुत्रस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसा अनुध्यायत
 शिवमस्त्विति चिन्तयत इति ॥ ६० ॥

वाच्यइति । स राजा त्वया मद्दचनात् मद्दचनमिति कृत्वा ।
 ल्यब्लोपे पञ्चमी । वाच्यः वक्तव्यः । किमित्यतआह वह्नावित्यादिभिः
 सप्तभिः श्लोकैः । अक्षुण्णोः समीपे समक्षम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभात्रः कानी
 ध्यार्थे वा, अव्ययीभावे शरदिति समासान्तः टच्प्रत्ययः । समक्षमर्थे
 तामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्देतोः अहा-

मां लोकवादश्रवणादहासीः

श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य ॥६१॥

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं

न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां

विपाकविस्फूर्ज्युः प्रसह्यः ॥६२॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं

वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।

तदासदं प्राप्य तथातिरोषात्

सोढास्मि न त्वङ्गवने वसन्ती ॥६३॥

कोरत्वाचीरिति यत् तत् श्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किं किन्तु
असदृशमित्यर्थः । यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना ।
कामचार्यसीति भावः ॥ ६१ ॥

कल्याणेति । अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव कर्तुः मयि
विषये अयं त्यागो न कामचारः इच्छया करणं न शङ्कनीयः कामचार-
शङ्कापि न क्रियतइत्यर्थः । किन्तु ममैव जन्मान्तरपातकानाम् अप्र-
सह्यः विपश्यतइति विपाकः फलितएव विस्फूर्ज्युः अग्निनिर्घोषः ।
स्फूर्ज्युर्वज्रनिर्घोषइत्यमरः ॥ ६२ ॥

उपस्थितामिति । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीमपास्य मया सार्द्धं
वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्नोऽसि । तत्तस्मात् तथा लक्ष्म्या अतिरोषात् त्वङ्ग-
वने आसदं प्रतिष्ठाम् । आसदं प्रतिष्ठायामिति निघातः । प्राप्य

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां
 तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं
 कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥६४॥
 किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे
 कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजः
 त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥६५॥
 साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिः
 ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।

निशाचरेति । निशाचरैः उपप्लुताः पीडिताः भर्तारो यासां
 ताः निशाचरोपप्लुतभर्तृका । नदृतश्चेति कपप्रत्ययः । तासां तप-
 स्विनीनां भवतः प्रसादात् अनुग्रहात् शरण्या शरणसमर्था भूत्वा अद्य
 त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थम् अन्यं तपस्विनं कथं
 प्रपत्स्ये प्राप्नुयामि ॥ ६४ ॥

किंवाइति । किंवा अथवा तव सन्वन्धिना अत्यन्तेन पुनःप्राप्ति
 रहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन् हतजीविते तच्छ्रजीविते
 उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव, रक्षणीयं रक्षणार्हम् अन्तर्गतं कुचिस्थं त्वदीयं
 तेजः शुक्रं गर्भरूपम् । शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेत्य-
 मरः । मे मम अन्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि ॥ ६५ ॥

सेति । साहं प्रसूतेऽर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः त्वदीयं तपः
 इति समासान्तः टच्प्रत्ययः ।

इत्य निष्पापवादस्य अवयवाद्

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
 त्वमेव भर्ता नच विप्रयोगः ॥६६॥
 नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्
 स एव धर्मा मनुना प्रणीतः ।
 निर्वसिताथेवमतस्त्वयाहं
 तपस्वि सामान्यमवेक्षणीया ॥६७॥
 तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
 रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
 सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारात्
 चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥६८॥

चरितं यतिश्च, यथा भूयः तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव
 भर्ता स्याः विप्रयोगश्च स्यान्न ॥ ६६ ॥

नृपस्येति । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादी-
 नाञ्च पालनं यत् स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः उक्तः अतः कार-
 णात् एव त्वया निर्वसिता निष्कासितापि अहं तपस्विभिः सामान्यं
 साधारणं यथा भवति तथा अवेक्षणीया, कलत्रदृष्ट्यभावंऽपि वर्णा-
 श्रमदृष्टिः सीताया कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥

तथेति । तथेति तस्याः सीतायाः वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य रामा-
 नुजे लक्षणे दृष्टिपथं व्यतीते अतिक्रान्ते रति सा सीता व्यसनातिभार-
 रात् इत्थातिरेकात् मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा वाग्मुक्त्येत्यर्थः, विग्ना
 भीता कुररीव उत्क्रोशीव । उत्क्रोशीव । उत्क्रोशीव । भयो
 भूयिउ चक्रन्द चुक्रोश ॥ ६८ ॥

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षाः
 दर्भानुपात्तान् विजङ्घहरिण्यः ।
 तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम्
 अत्यन्तमासीद्दुदितं वनेऽपि ॥ ६६ ॥
 तामभ्यगच्छद्दुदितानुसारी
 कविः कुशोध्माहरणाय यातः ।
 निषादविद्वाण्डजदर्शनोत्थः
 श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥
 तमश्च नेत्रावरणं प्रमृज्य
 सीता विलापद्विरता ववन्दे ।

नृत्यमिति । मयूराः नृत्यं विजङ्घः त्यक्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि,
 हरिण्यः उपात्तान् दर्भान्, इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने
 त्वदुःखत्वं प्राप्ते वनेऽपि अत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा राम नेत्रे-
 षु इत्थं इति शब्दार्थः ॥ ६६ ॥

तामिति । कुशोध्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकिः रुदितानुसारी
 सन् तं सीतामभ्यगच्छत् अभिगमनं चक्रे । दयालुतयेत्याह निषा-
 देति । निषादेन व्याधेन विद्वाण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्पन्नो
 यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । सच श्लोकः
 पठ्यते । सा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः स्तनाः । यत् क्रौञ्च
 निधुनादेकमवधीः कामभोहितमि-
 त्स्मृतान्येषामिति भावः ।

तामिति । सीता विलापद्विरता वने नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिवन्धक-

तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी
 दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥
 जाने विस्मृष्टां प्रणिधानतस्त्वां
 मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्ता ।
 तन्मा व्यधिष्ठा विप्रयान्तरस्थं
 प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥
 उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि
 सत्यप्रतिज्ञेऽथविकल्पनेऽपि ।
 त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्ता-
 वस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

मशु प्रसृज्य तं मुनिं वयन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी मुनि-
 स्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तन्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवान् इति
 वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । दाश्वान् साह्वान् शीद्वान्श्चेति कस्त्रनो
 निपातः ॥ ७१ ॥

जानदिति । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्ता विस्मृष्टां त्यक्तां
 प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि विप्रयान्तरस्थं देशान्तरस्थं
 पितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यधिष्ठाः मा
 शोचीः । व्यधेर्लुङ् । न माह्योगे इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । भर्तौ-
 येच्चितानां पितृगृहवासएव उचित इति भावः ॥ ७२ ॥

उत्खातेति । उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि सर्वलोकोपकारित्य-
 पीत्यर्थः सत्यप्रतिज्ञे सत्यसम्भेदपि अविकल्पने अश्लाघिन्यपि त्वां प्रत्य-
 कस्मादकारणात् कलुषप्रवृत्तौ गर्हितव्याग्नौ न्यस्यजे मे

तवोरुकीर्त्तिःश्वशुरः सखा मे
 सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
 धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
 किन्तन्न येनासि ममानुकम्पया ॥ ७४ ॥
 तपस्त्रिसंसर्गविनीतसत्वे
 तपोवने वीतभया वसास्त्रिन् ।
 इतो भविष्यत्यनघप्रसूते-
 रपत्यसंस्कारमयो विधि स्ते ॥ ७५ ॥
 अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैः
 तमोऽपहन्त्रीं तप्तसां वगाह्य ।

कोपोऽस्त्रेण । सर्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः । सीतानुनयार्थोऽयं
 रामोपलम्भः ॥ ७३ ॥

तवेति । उरुकीर्त्तिसव श्वशुरो दशरथो मे सखा, ते पिता जनकः
 सतां विदुषां भवोच्छेदकरः ज्ञानोपदेशादिना संसार दुःखध्वंसकारी,
 त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्य्ये स्थिता, येन निमित्तेन मम अनु-
 कम्पया अनुयाह्या नासि तत् किम् न किञ्चित्त्वर्धः ॥ ७४ ॥

तपस्त्रीति । तपस्त्रिसंसर्गेण विनीतरुत्वे शान्तलज्जकेटस्त्रिंशत्तपोवने
 वीतभया निर्भीका वच । इतोऽस्त्रिन् वने अनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्ते
 अपत्यसंस्कारमयो जातकर्माटिक्कपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥ ७५ ॥

अशून्येति । सन्निवेशने वेदिते सन्निवेशा उटजाः । अधिकर-
 णार्थं घञ् । मुनीनां मुनिवैशेषैः अशून्यतीरां पूर्यतीरां तमसः
 शोकस्य पापस्य तमः । तमस्तु लीवे पापे नरकशोकयोर्-
 भीम् । तमस्तु लीवे पापे नरकशोकयोर्-

तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः
 सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
 पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यो
 ब्रीजञ्च बालेयमकृष्टरोहि ।
 विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्
 उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥
 पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्
 संवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
 असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
 स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

त्वमरः । तमसां नदी वगाह्य तत्र स्नात्वा । बलिक्रियापेक्षया पूर्व-
 कालता । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिः
 ते मनसः प्रसादः सम्पत्स्यते भविष्यति ॥ ७६ ॥

पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तवं स्वकालप्राप्तं पुष्पं फलञ्च
 अकृष्टरोहि अकृष्टचेतोत्यम् अकृष्टपच्यमित्यर्थः बलये हित बालेयं
 पूजायोग्यम् । कृदिस्वधिवलेर्दजिति ढञ्प्रत्ययः । बीजं नीवारादि-
 धान्यञ्च आहरन्त्यः उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गा
 नूतनदु खा त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ ७७ ॥

पयदिति । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामन्मसा घटैः ।
 स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान् संवर्द्धयन्ती त्वं तनयोपपत्ते
 प्राक् पूर्वम् असंशयं यथा तथा स्तनं धयति प्रिवतीति स्तनन्धयः
 शिः । यु नासिकास्तनयोर्भाधेटोरिति स्वश्रुप्रत्ययः, अर्वाहंपदिति

अनुग्रहप्रत्यमिनन्दिनीं तां
 वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
 सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं
 स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७६ ॥
 तास्रर्पयामास च शोकदीनां
 तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
 निर्विष्टसारां पितृभिर्हिंसांशो-
 रक्यां कलां दृष्ट्वा इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इङ्गदीक्षेहृष्टतप्रदीप-
 सास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

सुलागनः । तस्मिन् वा प्रीतिलामगाम्प्रति । ततः परं सुलमयव
 विनोद इति भावः ॥ ७८ ॥

अनुग्रहेति । दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः अनुग्रहं प्रत्यमिनन्दीति
 तद्योक्तां तां सीताम् आदाय सायं नृगैरध्यासितवेदिपार्श्वम् अधिष्ठित-
 वेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥ ७६ ॥

तामिति । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीतायाः आगनेन प्रीति-
 र्यासां तासु तापसीषु, पितृभिरग्निह्यन्तादिभिर्निर्विष्टसारां मुक्तरारां
 हिंसाशोरक्यामवशिष्टां कलां दृष्ट्वा इवावास्याकालः औषधीक्षिप्त-
 श्रमयान्तः । अत्र पराशरः, अनादान्त सदा सोम औषधीः प्रति-
 पद्यत इति ॥ ८० ॥

तास्रिति । तास्रापस्यः तस्यै सीतायै सपर्यानुप्रदं पूजाननरं
 दिनान्ते सायंकाले निवासएव हेतुस्तस्य निवासहेतोः निवासार्ध-

तस्यै सपथ्यानुपदं दिनान्ते
 निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥
 तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती
 प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
 वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं
 पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२ ॥
 अपि प्रभुः सानुश्रयोऽधुना स्यात्
 किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।
 शशंस सीता परिदेवनान्त-
 मनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

नित्यर्थः । पथी हेतुप्रयोगइति पथी । इङ्गुटी तापसतरुविल्वमरः ।
 इङ्गुटीस्येहेन कतप्रदीपन् अन्तरास्तीर्णं मेध्य शुद्धमजिनमेव तल्प शय्या
 यस्मिन् तमुटजं पर्णशालां वितेरुर्दुः ॥ ८१ ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे अभिषेकेण स्वानेन प्रयता नियता वसन्ती
 विधिना शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कतसत्कारा वल्कलिनी सा
 सीता पत्युः प्रजासन्ततये सन्तानाविच्छेदाय हेतोः वन्येन कन्दमूला-
 दिना शरीरं बभार पुषोप ॥ ८२ ॥

अपीति । प्रभुः राजा अधुनापि सानुश्रयः सानुताप स्यात् किम्
 इति काकु । उत्सुकः शक्रजितः इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि
 सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्मनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस
 ॥ ८३ ॥

वभूव रामः सहसा सवाष्पः
 तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
 कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
 न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
 निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्षणजामरुकः ।
 स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं
 राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥
 तामेकभार्यां परिवादनीरोः
 साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
 वक्षस्यसङ्घट्टसुखं वसन्ती
 रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

वभूवेति । सहसा तपदि सवाष्पो रामः तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव वभूव अत्यन्ततया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तल्योदभूत् । पौषे तैमसहस्यौ द्वावित्यनरः । दुक्तश्चैतदित्याह, कौलीनाहोकापवाटात् भीतेन तेन रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता न मनस्तः मनस्तश्चित्तान्न निरस्ता । पञ्चम्यात्तसिद्धि ॥ ८४ ॥

निगृह्येति । धीमान् वर्णानानाश्रमाणाश्चावेक्षणे अनुन्धाने जागरुकोदप्रमत्तः । जागरुकश्चि जकप्रत्ययः । रजोरिक्तमनाः रजोगुण-
 हून्यवेताः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य विरथ्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोपदुक्तमित्यर्थः ऋद्धं राज्यं शशास ॥ ८५ ॥

तामिति । परिवादनीरोः अतएव एकभार्यामपि साध्वीमपि तां

१४ सर्गः

रघुवंशम् ।

१६५

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्याएव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥८७

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षसि अमङ्गुलसुखम् असन्भाव्यसुखं वसन्ती
लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीये । तस्य स्वयन्तरपरिग्रहो नाभूदिति
भावः ॥ ८६ ॥

सीतामिति । दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वा अन्या स्त्रियं
नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् । उपाद्यमः स्वकरणे इत्यात्मने-
पदम् । किञ्च तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिभाया हिरण्मया-
सखा प्रतिकृतिसखः सन् क्रतूनाजहार आहृतवानिति यत् तेन
श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्त्तया हेतुना सा
सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन यदुःखं तत् कथमपि विषेहे
विसोढवती ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथरुविरचिताया

रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्याया

चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

क. २०

क. २० ५

कृतसीतापरित्यागः^५ स^५ रत्नाकरमेखलाम् ।
 बुभुजे^५ पृथिवीपालः^२ पृथिवीमेव^३ केवलाम्^४ ॥ १ ॥
 लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।
 मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥
 अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजहुः स्वतेजसा ।
 त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

कृतेति । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामः रत्नाकर एव
 मेखला यस्यास्तां सार्णवामित्यर्थः केवलामेकामित्यर्थः पृथिवीमेव
 बुभुजे भुक्तवान् नत पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला ।
 पृथिव्याः कान्तासमाधिव्यज्यते । रामस्य स्व्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति
 श्लोकामिप्रायः ॥ १ ॥

लवणेनेति । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा
 रक्षसेत्यर्थः विलुप्तेज्याः लुप्तयागक्रियाः अतएव शरणार्थिनो यमुना-
 भाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्थं रक्षणसमर्थं तं
 रामं रक्षितारम् अभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ॥ २ ॥

अवेक्ष्येति । ते मुनयो रामनवेक्ष्य रक्षितारमिति शेषः तस्मिन्
 लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथाहि, ज्ञायतइति
 त्राणम् । कर्त्तरि ल्युट् । तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तः
 तपसो व्ययं कुर्वन्ति । शापदानान्तपसोव्यय इति प्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥४॥

ते रामाय बधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥५॥

आदिदेशाय शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य ययार्थमरिनिग्रहात् ॥६॥

प्रतीति । काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणं बधरूपा प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथाहि, भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तिः रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥ ४ ॥

ते इति । ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेः लवणस्य बधोपायमाचख्युः । लूनातीति लवण, नन्द्यादित्वात्ख्युः तत्रैव निपातनासत्त्वम् । लवणः शूली शूलवान् दुर्जयः अक्षयः, किन्तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम् । याञ्जायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः ॥ ५ ॥

आदिदेशेति । अथ तेषां मुनीना क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश । अतोत्प्रेक्षते । अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुघ्ननाद्वेतो यद्याभूतोद्यो यस्य तत् ययार्थं करिष्यन्निव । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमनुष्यकर्तृके चेति चकारात् कृतघ्नशत्रुघ्नादयः । विद्वाः इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेपि बद्धलपहणाद्ययेष्टसिद्धिः कृतल्युटोवद्धलमिति ॥ ६ ॥

रामस्य स्वयमप्रयागे हेतुमाह

यइति । हि यस्मात्, परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः । द्विपत्तरयोस्त्वापेरिति खन्प्रत्ययः, खचि ह्रस्वइति ह्रस्वः । रघूणा मध्ये

यः कञ्चन रघुणां हि परमेकः परन्तपः ।

अप्रवाद इवोत्सर्गं व्यावर्त्तयितुमीश्वरः ॥७॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥८॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पञ्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥९॥

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्ठैर्बालखिल्यैरिवांशुमान् ॥१०॥

यः कञ्चन एकः, अपवादो विशेषशास्त्रम् उत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव, परं शत्रुं व्यावर्त्तयितुं बाधितम् ईश्वरः समर्थः । अतः शत्रुभ्रमेवादि-
देशेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥

अग्रजेनेति । ततः अग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो
रथी अभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि सञ्जातानि यासां ताः
पुष्पिताः सुरभीः आमोदमानाः वनस्थलीः पश्यन् ययौ ॥ ८ ॥

रामेति । रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुं प्रस्य, अध्ययनमर्थो-
टमिधेयो यस्य तस्य धातोरिदमध्ययनइत्यस्य धातोः पञ्चात् अधिरुप-
सर्गइव, अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनाय इत्येकत्वं, अन्यत्वं अभिधेय साध-
नाय अभवत् । अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिवित्त्वन्तरः । यथा,
इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतइतिऽनायेन अध्युपसर्गः स्वयमेवार्थ-
साधकस्य धातोः सन्निधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति
भावः ॥ ९ ॥

आदिष्टेति । रथप्रष्ठैः रथाचरार्थभिः । प्रष्टोऽग्रगामिनीति
निपातः । मुनिभिः पूर्वोक्ते आदिष्टवर्त्मा तिर्हिष्टमार्गः गच्छन् तपतां

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।

सुतावद्भूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

सन्तानश्रवणाद्घातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नो बालखिल्यैर्मुनिभिः अंशु-
मान् स्तूर्यद्रव विरराज । तेषुपि रथप्रघादत्यनुसम्भेयम् ॥ १० ॥

तस्येति । यतो गच्छतः । इण्घातोः शब्दप्रत्ययः । तस्य शत्रु-
घ्नस्य मार्यवशात् रथक्षणे क्लृप्कण्ठा उद्वेगीवा ऋगा यस्मिन् तस्मिन्
वाल्मीकीये वाल्मीकिमन्त्रिनि । दृष्ट्वाच्च इति छप्रत्ययः । तपोवने
एका वसति रात्रिर्वभूव । तत्रैका रात्रिमुषितद्रव्यर्धः । वसती
रात्रिं वेत्स्यनोरित्यनरः ॥ ११ ॥

तन्निति । क्लान्तवाहनं आन्तर्युग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नम् ऋषिः
वाल्मीकि तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः उत्कृष्टसम्भावनाभिः
पूजयामास ॥ १२ ॥

तस्यान्निति । तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ अस्य शत्रुघ्नस्य अन्त-
रस्या अन्तीति अन्तर्वत्नी गर्भिणी । अन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यनरः ।
अन्तर्वत्नितिवतोर्नु गिति ङीप् नुमागमश्च । प्रजावती आह्वयजाया
जीता क्षितिः उपपन्नौ सन्तयौ अंशुदण्डाविव सुतौ अस्तुत ॥ १३ ॥

सन्तानेति । घातुर्व्येष्टस्य सन्तानश्रवणाद्धेतोः सौमनस्यवान्

स च प्राप मधूपन्नं कुन्धीनस्याञ्च कुक्षिजः ।

वनात् करमिवादाय सत्त्वरश्मिषुपस्थितः ॥ १५ ॥

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावन्मुशिरोरुहः ।

क्रव्याद्गणपरिवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६ ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संसुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

प्रोतिमान् रौमितिः शत्रुघ्नं प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन् प्राञ्जलिः
कृताञ्जलिः सुनिम् आमन्त्र्य आष्टच्छ्रययौ ॥ १४ ॥

स चेति । स शत्रुघ्नश्च मधूपन्नं नाम लवणपुरं प्राप, कुन्धीनसी
नाम रावणस्वस्रा तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वनात् करं वलिमिव
सत्वाना प्राणिना राशिमादायोपस्थितः प्रापः ॥ १५ ॥

धूमेति । किन्धूतो लवणं, धूमइव धूमः कृष्णलोहितवर्णः ।
धूमधूमलौ कृष्णलोहिते इत्यमरः । वसागन्धो हृन्नेदोगन्धः सोऽस्या-
स्तीति वसागन्धी । हृन्नेदस्त्व वप्रा वसेत्यमरः । ज्वालाइव वन्धव
पिशङ्गाः शिरोरुहाः कोशाः यस्य स तद्योक्तः । विपुले नकुले विष्पै
बन्धुः स्यात् पिङ्गले त्रिष्वित्यमरः । क्रव्यं सासमटन्तीति क्रव्यादो
राक्षसा स्तेषां गणएव परीवारो यस्य स तद्योक्तः अतएव जङ्गमश्च-
रिषुश्चिताग्निरिव स्थितः । कृगानुपत्ते धूमैर्धूमवर्णः, ज्वाला एव
शिरोरुहाः, क्रव्यादो गृध्रादयः इत्यनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

अपशूलमिति । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलरहितं तं
लवणम् आसाद्य रुरोध । तद्याहि, रन्ध्रप्रहारिणा रन्ध्रप्रहरणशोला
नाम्, अपशूलतैवात्र रन्ध्रम् । जयः संसुखीनो हि संसुखस्य दर्शनो
हि । ययामुखसंमुखस्य दर्शनः खड्गति खमत्स्य । अधिकारलक्ष-
णार्थस्त इर्लभएव ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम् ।
 दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥
 इति सन्तर्ज्यं शत्रुघ्नं राजसस्तज्जिघांसया ।
 प्रांशुमुत्पाटयामास सुस्तास्तस्त्वमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥
 सौमित्रेर्निशितैर्वाणैरन्तरा शकलीकृतः ।
 गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैऋतेरितः ॥ २० ॥
 विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।
 प्रजिघाय कृतान्तस्य सुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥
 ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।
 सिकतात्वाद्यपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

नेति । इतीति । राजसो नवणः, अद्य मत्कुक्षे' भुज्यतइति भोजनं भाज्यं ऋगादिकं नातिपर्याप्तम् अनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वम् उपपादितः कल्पितोऽसि, इति शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तमिच्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमं सुस्तास्तस्त्वमिव अक्षौशेन उत्पाटयामास ॥ १८ ॥ १९ ॥

सौमित्रेरिति । नैऋतेरितो रक्षःप्रेरितः शाखी अन्तरा मध्ये निशितैर्वाणैः शकलीकृतः सन् सौमित्रे शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप, किन्तु पुष्परजः प्राप ॥ २० ॥

विनाशादिति । रक्षो नवणस्य वृक्षस्य विनाशाद्देतो' महोपलपनं महान्तं पापानं पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य सुष्टिमिव । सुष्टि-गद्दे'द्विनिष्टः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ २१ ॥

ऐन्द्रमिति । स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवतःअनस्त्रमुपा-

तस्युपाद्रवदुह्यव्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेन पत्निणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनाय भुवः कर्म्यं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमदृष्टयः ॥ २५ ॥

दाय ताडितोऽभिहतः सन् सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां पर-
माणुतां प्रपेदे । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥ २२ ॥

तमिति । निशाचरो राक्षसः दक्षिणं टोः । ककुद्दोषणी इति
भगवतो भाष्यकारस्य प्रयोगात् दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । भुज-
बाह्व् प्रवेष्टोऽोरिति पुंलिङ्गसाहचर्यात् पुंस्त्वञ्च । तथा च प्रयोगः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतइति । सर्व्येतरं वाङ्म उद्यम्य एकस्ताल
स्तदाख्यदृष्टो यस्मिन् स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव
तं शत्रुघ्नम् उपाद्रवत् अभिद्रुतः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेनेति । स शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन वैष्णवेन पत्निणा वागेन ।
उक्तञ्च रामायणे । एकमेव प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरइति ।
विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन् भुवः कर्म्यम्
आनिनाय नीतवान् देहभारार्दित्यर्थः, आश्रमवासिनां कर्म्यं जहार
तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयसानिति । हतस्य विद्वेष्टीति विद्विद् तस्य विद्विषो राक्ष-
सस्य उपरि वयसां पत्निणा पङ्क्तयः पेतुः, तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य
मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमदृष्टयः पेतुः ॥ २५ ॥

सइति । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदा आत्मानं सहौजसो

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।
 आतुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोमिनः ॥ २६ ॥
 तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्त्रिभिः ।
 शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥
 उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
 निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु सधुरां सधुराकृतिः ॥ २८ ॥
 या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवसनं कृत्वेषोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

महाबलस्य इन्द्रजिद्वधेन शोमिनो आतु लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं
 सोदर्यम् एकोदरं मेने । सोदराद्यदिति यत्प्रत्ययः ॥ २६ ॥

तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य
 तस्य शत्रुस्य विक्रमेण उदग्रमुद्धतं व्रीडया लज्जया अवनतं नन्दं
 शिरः शुशुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥ २७ ॥

उपेति । पौरुषभूषणः अर्थेषु विषयेषु निर्म्ममो निस्पृहः सधुरा-
 कृतिः सौम्यरूपः स शत्रुस्य कालिन्द्याः यमुनायाः उपकूलं कूले ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सधुरा नाम पुरी निर्म्ममे निर्म्मितवान्
 ॥ २८ ॥

वेति । या पृ. शोमिनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी सुराज्ञायाः भावः
 सौराज्यं तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिः ऐश्वर्यैः
 स्वर्गस्याभिन्दोतिटिङ्गजनस्य वसनम् आहरणं कृत्वा उपनिवेशिता
 उपस्थापितेव बभौ । अत्र कौटिल्यः । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपट
 परदेशप्रवाहेषु स्वदेशाभिष्यन्दवसनेन वा निवेशयेदिति ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
 हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥३०॥
 सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
 सञ्चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥३१॥
 स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लोदौ तदाख्यया ।
 कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥३२॥
 साङ्गञ्च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।
 स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥३३॥

तत्रेति । तत्र मथुरायां सौधगतो हर्ष्यारूढः स चक्रवाकिनी
 चक्रवाकवतीं यमुनां हेमभक्तिमती सुवर्णरचनावती भूमेः प्रवेणी
 वेणीमिव । वेणी प्रवेणीत्यमरः । पश्यन् पिप्रिये प्रीतः । प्रीङ्-
 प्रीणन इति धातोर्देवादिकास्त्रिट् ॥ ३० ॥

सखाइति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्रकृत् मन्त्रद्रष्टा स
 वाल्मीकिरपि । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ्इति क्तिप् । उभयोर्दश-
 रथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथा
 शास्त्रं सञ्चस्कार संस्कृतवान् ॥ ३१ ॥

सइति । स कवि वाल्मीकिः कुशैर्दभैः लवैर्गोपुच्छलोमभिः ।
 लवोऽवणकिञ्जल्कपक्ष्णोपुच्छलोमसु इति वैजयन्ती । उन्मृष्टो गर्भ
 क्लोदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लोदौ तौ मैथिलेयौ तेषां
 कुशानाञ्च लवानाञ्चाख्यया नामतो नान्ना यथासंख्यं कुशलवावेव
 चकार किल । कुशोन्मृष्टः कुशः, लवोन्मृष्टो लवः ॥ ३२ ॥

साङ्गमिति । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ अतिक्रान्तवाल्मी तौ साङ्गञ्च
 वेदमध्याप्य कवीना प्रथमपद्धतिं कवितावीजमित्यर्थः स्वकृतिं काव्यं

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।

तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।

तद्योगात् पतिवलीषु पत्नीष्वासन् द्विस्त्रूनवः ॥ ३५ ॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च वज्रश्रुते ।

मधुराविदिशे सूनोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥

भयस्तपोव्ययो मामद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।

सैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥

रामायणाख्यं गाययामास । गायतेर्लिटि । शब्दकर्मत्वाद्गतितुद्धीत्या-
दिना द्विकर्मकत्वम् ॥ ३३ ॥

रामस्येति । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्ता
तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥ ३४ ॥

इतरेपीति । रघोर्वंश्याः वंशे भवाः त्रेतेत्यग्नेयस्त्रेताग्नेयः तेषां
तेजइव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः इतरे रामादन्ये त्रयो भरता
दयोऽपि तद्योगाद्भरतादिष्वन्वयात् पतिवलीषु भर्तृमतीषु जीवत्यति-
काशु ख्यातिमतीष्वित्यर्थः । पतिवली सभर्तृकत्वमरः । अन्तर्वत्यति-
वतोर्नुगिति डीप्प्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु द्विस्त्रूनवः आसन् ।
द्वौ द्वौ स्त्रून् येषां ते द्विस्त्रूनवइति विग्रहः । कश्चित् संख्याशब्दस्य
वृत्तिविषये जीष्मार्थत्वं रुद्रप्रयोगादिवत् ॥ ३५ ॥

मधुराविदिशेति । पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो वज्रश्रुते शत्रु-
घातिनि सुवाहौ च तन्नामकयोः सूनोः मधुरा च विदिशा च तं
नगर्ष्यो निदधे निधाय गतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भूयइति । स शत्रुघ्नो सैथिलीतनययोः सुमलमयो रहीतेन निःस्प-

वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
 लवणस्य वधात् पौरैरीक्षितोऽत्यन्तगौरवम् ॥ ३५ ॥
 स ददर्श समामध्ये समासङ्घिरुपस्थितम् ।
 रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३६ ॥
 तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
 कालनेमिवधात् प्रीतस्तुराधाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ३७ ॥
 स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम् ।
 प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ३८ ॥

न्दन्दगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेरात्रमम् भूयः पुनरपि
 तयोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्ना भूदिति हेतोः, अत्रगाव्
 अतिक्रम्य गतइत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वशीति । वशी सः लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैः अत्यन्तं
 गौरवं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ईक्षितः सन् रथ्यासंस्कारै स्तोत्रा-
 दिभिः शोभते या तामयोध्यां विवेश च ॥ ३५ ॥

स इति । स शत्रुघ्नः समामध्ये समासङ्घिः सम्यैः उपस्थितं सेवितं
 सीतापरित्यागात् भुवोऽसामान्यपतिम् असाधारणपतिं रामं ददर्श
 ॥ ३६ ॥

तमिति । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम्,
 कालनेमिर्नाम राक्षसः तस्य वधात् प्रीतः त्वरं वेगं सहते इति तुराधा-
 ङ्गिन्द्रः । छन्दसि साहइति स्विः । यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः
 क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घः । सहेः साहः
 वः इति षत्वम् । शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव, अभ्यनन्दत् ॥ ३७ ॥

इति । स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् सर्वतो वार्त्तं ज्ञातुं रात्रे आख्यव्

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
 अवतार्य्याङ्गशय्यास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥
 शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।
 रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥
 श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।
 न ह्यकालभवो मृत्युरिच्छवाकुपदमसृशत् ॥ ४४ ॥
 स मुहूर्त्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्रास्य दुःखितम् ।
 यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

आख्यातवान् । चच्छिडोलुङ् । चच्छिडः ख्याजिति ख्याजादेशः,
 अस्यति वक्तीत्यङ्, आतोलोमद्गति चेत्याकारलोपः । ख्यातेर्वा लुङ् ।
 सन्ततिं कुशलबोत्पत्तिं नाख्यत् । कृतः, कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः
 आद्यस्य कवे रीत्सीकेः शासनात् ॥ ४१ ॥

अथेति । अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः कश्चिदिति शेषः
 अप्राप्तयौवनं शिशुं पुत्रमिति शेषः भूपतेः रामस्य द्वारि अङ्गशय्यास्यं
 यथा तथा अवतार्य्य अङ्गशय्यास्येनैवावरोष्य चक्रन्द चुक्रोश ॥ ४२ ॥

शोचनीयेति । हे वसुधे दशरथात् च्युता या त्वं रामहस्तम् अनु-
 प्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥ ४३ ॥

श्रुत्वेति । गोप्ता रक्षको राघवः तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं
 पुत्रनरणरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः । कृतः, हि यस्मात् अकाल-
 भवो मृत्युः इच्छापूर्णां पटं राङ्गं नाम्पृशत् । इदं जीवति यवीयान्न
 म्बिदतइत्यर्धे. ॥ ४४ ॥

कदति । न रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्त्तं क्षमस्वेति आश्रास्य वैव-

आन्तश्चस्त्वस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
 उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥४६॥
 राजन् प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्त्तते ।
 तमन्विष्य प्रशमये भवितासि ततः ह्यती ॥४७॥
 इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।
 दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥४८॥
 अथ धूमाभिताम्नाच्चं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
 ददर्श कञ्चिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥४९॥

स्वतस्यान्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौर्वरं यानं पुष्पकं सस्मार
 ॥ ४५ ॥

आन्तेति । स रघूद्वहो रामः आन्तश्चस्त्वः सन् तत् पुष्पकमध्यास्य
 प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वाक् उच्च-
 चार उद्भव ॥ ४६ ॥

राजन्निति । हे राजन् ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः
 प्रवर्त्तते, तम् अपचारमन्विष्य प्रशमयेः, ततः ह्यती ह्यतहत्यो भवितासि
 भविष्यसि ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्
 वेगेन निष्क्रम्यकेतुना पत्रेण वाहनेन पुष्पकेण । पत्रं वाहनपत्रयो
 रित्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ दृक्ष्वाकुवंशप्रभव ऐक्ष्वाको रामः । कोपघाटगि-
 त्यणि ह्यते दारिद्र्यनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः । धूमेन पीय-
 नानेनाभिताम्नाच्चं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुख तपस्यन्तं तपश्चरन्तं
 कञ्चित् पुरुषं ददर्श ॥ ४९ ॥

दृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।
 आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदार्यिनम् ॥५०॥
 तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघावहम् ।
 शीर्षच्छेदं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥५१॥
 स तद्वक्त्रं हिमस्निग्धकिञ्चलकशिव पङ्कजम् ।
 ज्योतिष्कणाहतश्लथु कण्ठनालादपातयत् ॥५२॥
 कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
 तपसा दुश्चरेणापि न स्वभार्गविलङ्घिना ॥५३॥

दृष्टेति । 'राज्ञा नाम चान्वयञ्च तौ दृष्टौ नामान्वयौ यस्य स
 तयोक्त धूमं पिबतीति धूमपः । तुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः । स
 पुरुषः आत्मानं सुरपदार्यिन स्वर्गार्यिनम् । अनेन प्रयोजनमपि
 दृष्टइति ज्ञेयम् । शम्बुकं नाम शूद्रम् आचष्ट वभाषे किल ॥ ५० ॥

तपसीति । तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानामघावहं दुःखावहं तं
 शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । शीर्षच्छेदात् यच्चेति यत्प्रत्ययः । परिच्छिद्य
 निश्चिद्य नियन्ता रजको रामः शस्त्रम् आददे जयाह ॥ ५१ ॥

कृतइति । स रामः ज्योतिष्कणैः स्फुलिहैः राज्ञतानि दग्धानि
 श्लथुनि यस्य तत् तस्य पङ्कं हिमस्निग्धकिञ्चलक पङ्कजमिव कण्ठएव
 नाल तस्मादपातयत् ॥ ५२ ॥

कृतइति । शूद्रं शम्बुकः राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतगिञ्जः सन्
 सतां गतिं लेभे, दुश्चरेणारि स्वभार्गविलङ्घिना अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः ।
 तपसा न लेभे । अत्र ननुः । यत्किञ्चिदकृतदण्डात् कृत्या पापानि
 मानसाः । निर्दयताः सर्गसाद्यानि कृतः कृतितनो यथेति ॥ ५३ ॥

कृतइति । रघुनाजोदयि सर्गसन्दर्भितात्मना कर्तृजना

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
 महौजस्ता संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥५४॥
 कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
 ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कृतम् ॥५५॥
 तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण वाञ्छना ।
 पञ्चान्निवृत्ते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः ॥५६॥
 तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
 स्तुत्या निवर्त्तयामास तातुर्वैवस्वतादपि ॥५७॥
 तमध्वराय सुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।
 मेघाः शस्यमिवाश्लोक्षि रव्यवर्षन्नुपायनैः ॥५८॥

अगस्त्येन, इन्दुना शरत्कालेन, संयुयुजे सङ्गतः । इन्द्रादि विशेषणं
 दोज्यम् । रघुनाथेन कुम्भादित्यास्तुतानावः ॥ ५४ ॥

कुम्भेति । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कृतम्
 आत्मनोचनमूख्यमिव दत्तम् अतएव परिग्रहस्तद्वति व्युत्पत्त्या परि-
 ग्रहः दिव्याना परिग्रहः परिग्रहस्तद्वर्धः तम् अलङ्कारं तस्मै रामाय
 ददौ ॥ ५५ ॥

तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण वाञ्छना तमलङ्कारं ददद्द्वानः
 पञ्चात् निवृत्ते निवृत्तः, परासुर्द्विजात्मजः प्राक् रामात् पूर्व-
 निवृत्ते ॥ ५६ ॥

तस्येति । पुत्रसमागतः पुत्रेण सङ्गतो द्विजः वैवस्वतादलना-
 दपि तातुः रक्षस्व । भीतार्थानां भयहेतुरित्यभादानात् पञ्चमी ।
 तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्ता निन्दां स्तुत्या निवर्त्तयामास ॥ ५७ ॥

तमिति । अध्वराय श्वमेघाय सुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपिनरेश्वराः

॥ १५ सर्गः

रघुवंशम् ।

१८१

दिग्भ्यो निमन्त्रिताञ्चैन मभिजग्मुर्महर्षयः । [५६ ॥

न भौमान्येव धिष्णानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥

उपश्ल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी वभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनु ॥ ६० ॥

स्नाध्यत्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीत् यस्याज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

सुप्रोवविभीषणादयो राजानश्च, मेघाः अम्भोभिः शस्यमिव, उपायने-
रभ्यवर्षन् ॥ ५८ ॥

दिग्भ्य इति । निमन्त्रिता आह्वता महर्षयश्च भूम्याः सम्बन्धीनि
भौमानि धिष्णानि स्थानान्येव न । धिष्णान् स्थाने गृहे भेट्गनावित्-
मरः । किन्तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्णान्यपि हित्वा
दिग्भ्यः एन राममभिजग्मुः ॥ ५९ ॥

उपेति । चत्वारि द्वाराण्येव मुक्तानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखी
अयोध्या उपश्ल्येपु ग्रामान्तेषु निविष्टैः । ग्रामान्त उपश्ल्यं स्याद्दि-
त्वमरः । तैः महर्षिभिः, सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही
तनु मूर्तिरिव, वभौ ॥ ६० ॥

ग्लान्य इति । वैदेह्यात्यागोऽपि श्लाघ्यो उर्गद एव, कुतः, यस्यात्
प्राग्वंश प्राचीनसृष्टो यत्तन्नाशान्निशेदः तद्दामिनः नाम्नाया जाया
स्य तस्य अनन्यजानेः । जायाया निश्चिति तन्मासान्तो निडा-
देः । पत्यु रामस्य हिरण्मयी मौयणी । टाण्डिनायनादिस्त्रयेण
निजातः । सा निजैव जाया पत्नी आसीत् ॥ ६१ ॥

विष्टैरिति । ततः विष्टैः श्लाघ्यादधिष्णान्मारोऽतिरिच्यमान परि-
परो मरः गृहेन प्रवृत्तः । यत् नष्टे विह्वल्यन्ते एभिरिति विज्ञाः

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रवृष्टे मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्गुरुनोदितौ ॥ ६३ ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।

किं तद्येन मनोहर्नुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च साधुर्थं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।

ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

प्रत्यूहाः । मखे यज्ञे यज्ञार्थे कविधानमिति कः । क्रियाविघ्ना अनु-
ष्ठानविघातकाः राक्षसा एव रक्षिणः रक्षका आसन् ॥ ६२ ॥

अथेति । अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । स्त्रीभ्योऽडक् । कुशलवौ
गुरुणा वाल्मीकिना नोदितौ प्रेरितौ सन्तौ प्राचेतसो वाल्मीकिः
उपज्ञायते इत्युपज्ञो । आंतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यड् प्रत्ययः । प्राचेत-
संस्थोपज्ञा प्राचेतसोपज्ञं प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । उपज्ञा ज्ञान-
भावं स्यादित्यमरः । उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायामिति नपुंसकत्वम् ।
अथ्यते ज्ञायते अनेनेत्यथनं रामस्थायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं
काव्यम् । पूर्वपदात् संज्ञायामंगइति णत्वम् उत्तरायणमिति वत् ।
इतस्ततो जगत् । गायतेर्लिट् ॥ ६३ ॥

वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ये वस्त्विति शेषः, वाल्मीकेः कृतिः
काव्यं गेयमिति शेषः, तौ कुशलवौ किन्नरस्वनौ किन्नरकण्ठौ गायकौ
पुनरिति शेषः, अतएव तत् किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनोह-
र्नुम् अलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

रूपइति । ते जानन्तीति तज्ज्ञास्तेस्तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः

तङ्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
 हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ६६ ॥
 वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
 जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नात्तिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥
 उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिम्भिये ।
 नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतसृहतया यथा ॥ ६८ ॥
 गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
 इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

कुशलवयोः रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः
 कुतूहली सानन्दः सन् यथासंख्यं ददर्श शुभ्राव च ॥ ६५ ॥

तदिति । तयोर्गीतश्रवणे एकाग्रा आसक्ता अश्रुमुखी आनन्दा-
 टिति भावः, संसत् सभा, प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता
 वनस्थलीव, बभौ शुशुभे । आनन्दपारवश्यान्निष्पन्दमास्त्यर्थः ॥ ६६ ॥

वयदिति । जनता जनानां समूहः । आमजनबन्धुभ्यस्तलिति तत्
 प्रत्ययः । वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयो. रामस्य च
 सादृश्यं प्रेक्ष्य नात्तिकम्पो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । नजर्घस्य
 नगद्स्य वड्प्रोक्तिः । व्यतिष्ठत अतिष्ठत् । समवप्रविभ्यस्य इत्यात्मने-
 पठम् । विस्मयाटनिमिपट्टाचीटित्यर्थः ॥ ६७ ॥

उभयोरिति । लोको जनः उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपु-
 ण्येन तथा न विसिम्भिये न विस्मितवान् यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीत-
 सृहतया नैसृहेण विसिम्भिये ॥ ६८ ॥

गेयदिति । गेये गीते कोनू वा युवयो विनेता शिञ्जकः । नृगद्ः
 प्रश्ने । न पठ्यं यतर्के चेत्यमरः । गेये केन विनीतौ वामिति पाठे

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
 उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्त्रै न्यवेदयत् ॥^{७०} ॥
 स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
 कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥^{७१} ॥
 तात शुद्धा समक्षं नः स्तुषा ते जातवेदसि ।
 दौरात्मग्राह्यसस्तान्तु नात्रत्याः अहधुः प्रजाः ॥^{७२} ॥

वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययम् द्रष्टव्यम् । तथाचायमर्थः, केन
 पुंसा वां युषां गेये विषये विनीतौ शिचितौ । कर्मणि निष्ठा प्रत्ययः ।
 इयञ्च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं श्रष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकि-
 मशंसतामुक्तवन्तौ विनेतारं कविञ्चेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अयेति । अथ सावरजो रामः प्राचेतस वाल्मीकिमुपेयिवान्
 प्राप्नः सन् देहमात्मन उरीकृत्य आत्मानं स्थापयित्वात्त्यर्थः, राज्यमस्त्रै
 प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥ ७० ॥

सदिति । कृष्णा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः । प्रयोजन
 मिति ठञ् । स्याद्दयालुः कारुणिकइत्यमरः । स कविः रामाय तौ
 मैथिलेयौ तदात्मजौ रामस्तौ आख्याय सीतायाः सम्परिग्रहं स्वीकारं
 वव्रे ययाचे ॥ ७१ ॥

तातेति । हे तात ते स्तुषा नोऽस्माकम् अक्षणेः समीपं सम-
 क्षम् । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि
 यज्ञौ शुद्धा, नास्माकमविश्वासइत्यर्थः । किन्तु रक्षसो रावणस्य
 दौरात्स्यादत्रत्याः प्रजाः तां न अहधुः न विशश्वसुः ॥ ७२ ॥

तादिति । मैथिली स्वर्चारित्रमुद्दिश्य ता. प्रजाः प्रत्याययतु विश्वा-
 सयत । विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् यौ गनिरबोधनइति इणो गम्या-

ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः ।

कविमाह्वययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

स्वरसंस्कारवत्याश्चौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदृष्टिं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

कापायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

देशे नान्ति । ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेना सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये-
स्तीकरिष्ये ॥ ७३ ॥

इतीति । राज्ञा इति प्रतिश्रुते सति मुनिः आश्रमात् जानकी
शिष्ये प्रयोज्ये, स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैरुपोभिरिव, आनायया-
मास ॥ ७४ ॥

अन्येद्युरिति । अथ काकुत्स्थो रामः अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि प्रस्तुत
प्रतिपत्तये प्रहृतकार्यानुसन्धानाय पुरौकसः पौरान् सन्निपात्य चेल-
यित्वा कविं वाल्मीकिम् आह्वययामास आकारयामास ॥ ७५ ॥

रुद्रेति । अथ स्वर उच्यते संस्कारः शुद्धिः तद्वत्त्वा ऋचा
सावित्र्या उदृष्टिं सूर्यं, पुत्राभ्यामुपदक्षितया सीतया कर्मणेन
उदृष्टिं रामं असौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥ ७६ ॥

कापायेति । कृपायेण रक्तं कापायम् । तेन रक्तं रामादित्यम् ।

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
 तस्युस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥^{७८} ॥
 तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
 कुरु निःसंशयं वत्से स्वष्टते लोकमित्यशात् ॥^{७९} ॥
 अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
 आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥^{८०} ॥
 वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
 तथा विश्वम्भरे देवि मामन्तर्द्वातुमर्हसि ॥^{८१} ॥

तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्षितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा
 सीता शुद्धा साध्वीत्स्वमीयत अनुमिता ॥ ७७ ॥

जनाइति । तस्याः सीतायाः कर्मणः आलोकपथाद्दर्शनमार्गात्
 प्रतिसंहृतचक्षुषः निवर्तितदृष्टय सर्वे जनाः फलिताः शालयइव
 अवाङ्मुखा अवनतमुखालस्यः ॥ ७८ ॥

तामिति । आस्थितविष्टरोऽधिष्ठितासनो मुनिः हे वत्से भर्तु
 र्दृष्टिविषये समक्षं स्वष्टते स्वचरिते विषये लोक निःसंशयं कुर्वति तां
 सीतामशात् शास्ति स्म ॥ ७९ ॥

अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येण आवर्जितं दत्तं पुण्यं पयः
 आचम्य सीता सत्यां सरस्वती वाचम् उदीरयामास उच्चारयामास
 ॥ ८० ॥

वाङ्मनइति । वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः स्वा-
 लित्य न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि विश्व विभर्त्तोरिति विश्वम्भरा भूमिः ।
 संज्ञायां भृतृ इत्यादिना खच्प्रत्ययः, अरुर्द्धिपदित्यादिना मुमागमः ।
 हे विश्वम्भरे देवि मामन्तर्द्वातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥ ८१ ॥

एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भुवः ।
 शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥
 तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
 समुद्ररशना साक्षात् प्रादुरासीद्वसुन्धरा ॥ ८३ ॥
 सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
 मामेति व्याहरत्येव तस्मिन् प्रातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥
 धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
 गुरुर्विधिवलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥
 ऋषीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।
 रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

एवमिति । साध्व्या पतिव्रतया तथा सीतया एवमुक्ते मति सद्यो भवाद्भुवोरन्ध्रात् शातहृद वेद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥

तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी आसीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् वसूनि धारयतीति वसुन्धरा भूमिः । खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः । प्रादुरासीत् ॥ ८३ ॥

सेति । सा वसुन्धरा भर्तृरि प्रणिहितेक्षणा दत्तदृष्टिं सीताम् अङ्गमारोप्य तस्मिन् भर्तृरि मामेति व्याहरति वदत्येव व्याहरन्मनादत्येत्थः । मञ्जी चानादरे इति सप्तमी । प्रातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विनः आत्त धनुषः तस्य रामस्य धराया विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्ति-दर्शी गुरुर्नक्ष्त्रा शमयामास, अवश्यम्भावी विधिरिति भावः ॥ ८५ ॥

ऋषीनिति । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान् पूजितान् ऋषीन् ऋहृ-दश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययो कुशलवयोर्निदधं ॥ ८६ ॥

युधाजितञ्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय ऋतप्रजः ॥८७॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥८८॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकाह्वैरामान्तिकमगात् पुनः ॥८९॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद्रघुनायस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥९०॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विद्धुः क्रमात् ॥९१॥

युधाजितइति । किञ्च ऋतप्रजः स रामो युधाजितः भरतमाह-
लस्य सन्देशात् सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय रामेणेति
श्रेयः भरताय ददौ ॥ ८७ ॥

भरतइति । तत्र सिन्धुदेशे भरतो युधि गन्धर्वान्निर्जित्य केवल-
नेकमातोद्यं वीणां ग्राहयामास आयुधं समत्याजयत् । ग्रहित्यज्यो-
र्यन्तयो द्विकर्मकत्वं नित्यामित्यनुसन्धेयम् ॥ ८८ ॥

स इति । स भरतः अभिषेकाह्वैरामान्तिकमगात् पुनः रामान्तिकमगात् ॥ ८९ ॥
स तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ तटा-
ख्ययोस्तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षकं तक्षशिला-
यामिति राजधान्योर्नगर्थोरभिषिच्य पुनः रामान्तिकमगात् ॥ ८९ ॥

अङ्गदमिति । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनात् अङ्गदं
चन्द्रकेतुञ्च तदाख्यौ आप्तसम्भवौ पुत्रौ कारापथो नाम देशः तस्येश्वरौ
चक्रे ॥ ९० ॥

इतीति । इत्यारोपितपुत्रा स्ते जनेश्वराः रामादयो भर्तृलोक-

उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
 रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ६२ ॥
 तथेति प्रतिपन्नाय विष्टतात्मा नृपाय सः ।
 आचख्यौ दिवमध्यास्वशासनात् परमेष्ठिनः ॥ ६३ ॥
 विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
 भीतो दुर्वाससः शापात् रामसन्दर्शनार्थिनः ॥ ६४ ॥
 स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
 चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ६५ ॥

प्रपन्नानां जननीनां क्रमात् निवापान् आद्वादीन् विदधुश्चक्रुः
 ॥ ६१ ॥

उपेत्येति । अथ कालोऽन्तको मुनिवेशः सन् उपेत्य राघवं प्रोवाच,
 किमित्वाह र ३ न्ने संवादिनौ सम्भाषिणौ आवां यः पश्येत् रहस्य
 भङ्गं कुर्यादित्य तजेरिति ॥ ६२ ॥

तथेति । स १ लक्ष्मणेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विष्टतात्मा
 प्रकाशितनिरूपण परमेष्ठिनः ब्रह्मणः शासनात् दिवमध्यास्वेति
 आचख्यौ ॥ ६३ ॥

विद्वानिति । द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्व
 श्लोकोक्तं लानन्नपि रामसन्दर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्धीतः
 सन् तयोः कालरामयोः समयं संवादम् अभिनत विभेद ॥ ६४ ॥

सइति । योगविद्योगमार्गयेटी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देह
 त्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥ ६५ ॥

तस्मिन्निति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
 दूरपाठेन प्रतामवत् । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राक् नाक-

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।
 राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ६६ ॥
 स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कशं कुशम् ।
 शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥ ६७ ॥
 उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
 अन्वितः पतिवात्सल्यात् गृहवर्जमयोध्यया ॥ ६८ ॥

मधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामः भुवि त्रिपात् धर्म
 इव शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः ।
 त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याङ्कः । पादश्चतुर्धांशः अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते ।
 पादा रश्मिर्ङ्घ्रितूर्यांशा इत्यमरः । त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात्
 संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः ॥ ६६ ॥

सद्वृत्ति । उदगिति । युग्मम् । स्थिरधीः स रामः, रिपवणव
 नागाः गजा स्तेषामङ्कशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां निवेश्य स्थाप-
 यित्वा, सूक्तैः समीचीनवचनैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेणा येन
 तं लवं लवाख्यं पुत्रम् । लवो लेणे विलासे च क्लृप्ते रामनन्दने इति
 विश्वः । शरावत्यां पुर्याम् । शरादीनाञ्चेति शरकशयोः दीर्घः ।
 निवेश्य, सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् पत्न्यौ भर्त्तरि वात्सल्यात् अनुरा-
 गात् गृहान् वर्जयित्वा गृहवर्जम् । द्वितीयायाञ्चेति णमुल् । अयं
 कचिदपरीषायामपि इष्यते, अनुदात्तं षट्सेकवर्जमित्येकाचः शेषतया
 व्याख्यातत्वात् । परीषा त्वरा । अयोध्यया अन्वितोऽनुगतः उदक्
 प्रतस्थे ॥ ६७, ६८ ॥

जगद्वृत्ति । चित्तज्ञा हरिरात्रसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः मजा-

जगृहस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाशुभिः ॥६६॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥१००॥

यज्ञोपतरकल्पोऽभूत् संमर्हस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥१०१॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥१०२॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां

विष्वक्सेनः स्वतनमविशत् सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।

शुभिः अभिवृष्टा तस्य रामस्य पदवी जगृहः तेष्यनुजग्मुरित्यर्थः

॥ ६६ ॥

उपस्थितेति । उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन भक्तानुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना तेन रामेण अनुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे । निःश्रेणिस्त्रिधरोहणीत्वमरः ॥ १०० ॥

वदति । यद्यस्मान्तत्र सरय्वा मज्जता संमर्हो गोप्रतरो गोप्रतराणां तत्कल्पोऽभूत् अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

मइति । विभुः प्रभुः स रामः विबुधानांशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवमयं गता ये पौराण्येन नूतन-सुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

निर्वर्त्येति । विष्वक्सेनो विष्णुः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेद-

लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥^{१०३}

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

कार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य, लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनुमन्तं
चोभयं कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे च उत्तरे गिरौ
हिमवत च स्थापयित्वा, सर्वलोकप्रतिष्ठा सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं
स्वकीर्त्तिमविशत् ॥ १०३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां
पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशः सर्गः ।

अथेतेरे सप्त रघुप्रवीराः
 ज्येष्ठं पुरोजन्म तथा गुणैश्च ।
 चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं
 सौम्यान्मेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥
 ते सेतुवार्त्तागजवन्धमुख्यै-
 रभ्युच्छिताः कर्त्तारप्यबन्धैः ।
 अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां
 वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

वन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तजारविन्दाच्च पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पटं तत् ॥

अथेति । अथ रामनिर्वाणानन्तरम् इतरे लवाटयः सप्त रघु
 प्रवीराः पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भाव मन्ता तथा गुणैश्च ज्येष्ठं
 कुशं रत्नविशेषभाजं तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तं जातौ जातौ
 यदुत्पृष्टं तद्रत्नमभिधीयते इति । तथाहि सुभ्रातृणां भावः सौम्या-
 नम् । हायनान्तेन्यादिना युवाटित्वाटगप्रत्ययः । एषां कुशलवा-
 टीनां कुलानुसारि वशानुगतं हि ॥ १ ॥

तइति । सेतुर्जलबन्धः, वार्त्ता लपिगोरजणादिः । वार्त्ता कथ्या-
 द्युदलदोगिति विद्मः । गजवन्ध आरुरेभ्यो गजसहस्रम्, तं मुग्यं

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां
 दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
 सुरद्विपानामिव सामयोनिः
 भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥
 अथाङ्गरात्रे स्तिमितप्रदीपे
 शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
 कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषाम्
 अदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

प्रधानं देषां तैः अवन्धैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः अतिसमर्था अपी-
 त्वर्थः ते कुशादयः प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः अन्योन्यदेशप्रविभागानां
 या सीमा ताम्, वेलां समुद्रा इव, न व्यतीयुः नातिचक्रमुः । अत्र
 कामन्दकः । दृषिर्वणिक्प्रथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्या-
 करधनादानं शून्यानाञ्च विवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं दृष्टो-
 ष्ठीपि वर्द्धयेदिति ॥ २ ॥

चतुर्भुजेति । चतुर्भुजो विष्णुस्तस्यांशाः रामादयः ते प्रभवाः
 कारणानि यस्य स तथोक्तः, दानं त्यागो मत्स्य । दानं गजमदे त्यागे
 इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां
 कुशलवादीनां स वंशः, सामयोनिः सामवेष्टप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपा-
 रतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव, अष्टधा भिन्नः विप्रससार
 विस्तृतोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाव्यः । कूर्थस्याखण्डकपाले
 द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्य
 गायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतमर्तङ्गजा इति ॥ ३ ॥

त्रपेति । अयं, अङ्गरात्रेः अङ्गरात्रः । अङ्गं नयुंसकमित्येकदेश

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः
 स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः ।
 जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
 तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥
 अथानपोढार्गलमध्यगारं
 छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
 सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
 प्रोवाच पूर्वाद्धविस्मृतल्पः ॥ ६ ॥

समासः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरिति समासान्तोऽच्
 प्रत्ययः, रात्रप्रहाहाः पुंसि इति नियमात् पुंत्वम् । अर्द्धरात्रे निशीथे
 न्निमित्तप्रदीपे कुम्भजने शय्यागृहे प्रवृद्धो नत कुम्भः कुशः प्रवासस्त
 कनकवेपा प्रोषितमर्द्धकावेपाम् अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् । सङ्-
 क्षुप्रेति समासः । वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

सेति । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धे सञ्जनसाधारण
 राज्यत्रियः पुरुहूतभासः इन्द्रतंजसः परेषां शत्रूणां जेतुः बन्धुमत-
 लस्य कुशस्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथा अञ्जलिं बबन्ध
 ॥ ५ ॥

अथेति । अथ सविस्मयः पूर्वाद्धेन शरीरदूर्वभागेण विस्मृतल्प-
 त्वत्कथयः दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढार्गलम् अनुद्घाटितविक्रम-
 नपि । तद्विष्कम्भोऽर्गलं न नेत्यनम् । अगारम्, आदर्शतलं छाया-
 मिव प्रविष्टां ता वनितां प्रोवाच अदृष्टत् ॥ ६ ॥

उच्येति । सा त्वमिति । सापरमेष्ठि मेहे नव्यान्तरा नव्याव-

लब्धान्तरां सावरणेऽपि गेहे
 योगप्रभावो नच लक्ष्यते ते ।
 विभर्षि चाकारमनिर्दृतानां
 मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥७॥
 का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
 किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
 आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
 मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥८॥
 तमब्रवीत् सा गुरुणानवद्या
 या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्याः पुरः सम्प्रति वीतनाथां
 जानीहि राजन्निधिदेवतां माम् ॥९॥

काशा त्वमिति शेषः, योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते, मृणालिनी हैमं
 हिमकृतमुपरागम् उपद्रवमिव अनिर्दृतानां दुःखितानामाकारं विभर्षि
 च, नहि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किञ्च हे शुभे त्वं का कस्य वा
 परिग्रहः पत्नी, ते तं मदभ्यागमे कारणं वा किम्, वशिनां जिते-
 न्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्ति र्वस्य तत्तथा-
 भूतं मत्वा आचक्ष्व ॥ ७ ॥ ८ ॥

तमिति । सा वनिता तं कुशम् अब्रवीत्, अनवद्या अटोषा या
 दूः स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्वा नीतपौरा, हे

वस्त्रौकसारामभिभूय साहं
 सौराज्यवद्धोत्सवया विभक्त्या ।
 समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
 सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥१०॥
 विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः
 पर्यस्तशालः प्रधुणा विना मे ।
 विडम्बयत्यस्तानिसग्नसूर्य्यं
 दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥११॥

राजन् मा सञ्चति वीतनाद्याम् अनाद्या तस्याः पुरो नगर्या अघो-
 ध्याद्या अधिदेवतां जानीहि ॥ ६ ॥

वस्त्रौकसारानिति । साहं सौराज्येन राजञ्चत्तया हेतुना वद्धो-
 त्सवया विभक्त्या, वस्त्रौकसारा अलकापुरी । अलका पुरी वत्सोद-
 नाराग स्यादतिक्रोधः । अथवा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्र-
 नगरी, वस्त्रौकसारा शक्रस्येति त्रिष्णुपुराणात् । तानभिभूय तिर-
 न्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्य्यवंश्ये सति करुणामवस्थां टीना दृशा
 प्रपन्ना प्राप्ता ॥ १० ॥

विशीर्णेतिति । तल्पानि अट्टाशुकाः । तल्प गत्याददारेच्छित्यनर ।
 अट्टानि षट्कभेदाः । अट्टं भक्ते च गुप्त्यो च चौमेधत्यर्थं षट्कालरे इति
 विश्व । विशीर्णानि तल्पानाम् अट्टानाञ्च शतानि दस्य न तद्योह ।
 उपना विशीर्णकल्पेति पाठ , अट्टा चौमेधः । स्यादट्ट चौमेधनिव-
 नित्यनर । इन्द्रदस्नाभ्रं विगीर्णानि विगीर्णकल्पानि अट्टशतानि
 दस्य न तद्योहः पर्यन्तमान स्वल्पान्तर । प्रपन्नो वरणं गल
 प्रत्यनर । प्रधुणा त्वाभिरा प्रिना रघुवंशो मे निरोधो निरोधन

* निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
 यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोत्काविचितानिषाभिः
 स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥१२॥
 आस्फालितं यत् प्रमदाकराग्रैः
 वृद्धधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
 वन्यैरिदानीं महिषैस्तदन्तः
 वृद्धाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥१३॥

अलनिमग्नस्य अलाद्विहीनस्य उपान्तिनेन निद्रमेघं टिनानं
 विडम्बयति अनुकरोति ॥ ११ ॥

निशासिति । निशासु भास्वनि दीप्तिनानि वृद्धानि अथवा नष्ट-
 राणि नूपुराणि यासां तास्मानभिसारिकाणाम् । कानार्थिनी तु या
 याति सङ्केतं साभिसारिकेत्यनरः । यो राजपथः सञ्चरत्यनेनेति
 सञ्चरः सञ्चारसाधनमूत् । गोचरदृश्येत्यादिना वप्रत्यक्षान्ति-
 मातः । नदत्सु मुखे वा उत्थाः तानिर्विचितानिषाभिः अन्वि-
 नांताभिः शिवाभिः क्रोशीभिः स वाह्यते गच्छते । १२ ।

आस्फालितमिति । यदन्तः प्रमदानराग्रैः आस्फालितं तद्विडितं
 सत्वजलम्रीडासिति शेषः वृद्धानां यो धीरध्वनिः तमन्वगच्छत् अन्-
 करोत् तत् दीर्घिकाणामन्तः इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः वृद्धै-
 र्विभारैराहतं सत् क्रोशति नत् वृद्धध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः । १३ ।

वृद्धेययाइति । ददिते= निवारः स्थानं तस्य मङ्गाद् वृद्धे येरते
 इति वृद्धेयवाः । अविनरये शैतेरित्युप्रत्ययः, रयवास्वान्ति-

वृक्षेभ्यः यष्टिनिवासभङ्गात्
 मृदङ्गशब्दाप्रगमादलास्याः ।
 प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः
 क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥१४॥
 सोपानमार्गेषु च येषु रामाः
 निक्षिप्तवत्यञ्चारणान् सरागान् ।
 सद्यो हतन्यङ्गभिरस्त्रदिग्धं
 व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥१५॥
 चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः
 करेणुभिर्हृत्तमृणालभङ्गाः ।
 नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः
 संरथसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥१६॥

कालादित्यनुक् सप्तम्याः । मृदङ्गशब्दानामप्रगमादभावात् अलास्याः
 न्यङ्गान्याः दवोल्काहतशेषवर्हाः । दवटावौ वनारण्यवह्नी इत्यसरः ।
 तस्योल्काभिः स्फुलिङ्गैः हतेश्यः श्रेयाणि वर्हाणि वेपा तं क्रीडा
 मयूरा वनवर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥

सोपानेति । निक्षिप्तं सोपानमार्गेषु रामाः रमण्यः सरागान्
 नाचारनाद्रीन् चरणान् निक्षिप्तवत्यः तेषु मे नम मार्गेषु अद्य सद्यो
 हतन्यङ्गभि र्नाशितमृगै र्व्याघ्रैः अस्त्रदिग्धं रुधिरनिम्नं पदं निधीयते
 ॥ १५ ॥

चित्रेति । पद्मवनन् अन्वतीर्णाः प्रविष्टाः तदा निरिक्ता इत्यर्थः

* स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानाम्
 उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
 स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्
 निर्मोकपद्मः फणिभिर्विमुक्ताः ॥१७॥
 कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तम्
 इतस्ततो रूढदृष्ट्याङ्कुरेषु ।
 तएव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि
 हस्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥१८॥

करेषुभिः करिणीभिः चित्रगताभिरेव । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्य-
 मरः । दन्तदृष्ट्यालभङ्गाः चित्रद्विपाः आलेख्यमातङ्गाः नखा एवाङ्गुशाः
 तेषामाघातैः विभिन्नकुम्भाः सन्तः संख्यसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं
 वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भोऽस्ति । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासाः ताश्च धूस-
 राश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिवृत्तीनां टाह-
 मयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पद्मः । समौ कञ्चुक
 निर्मोकावित्यमरः । सङ्गात् सक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादन
 वस्त्राणि भवन्ति ॥ १७ ॥

कालेति । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेषु
 इतस्ततो रूढदृष्ट्याङ्कुरेषु हस्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां
 शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छं येषां तादृशा अपि ततः पूर्व्वं ये मूर्च्छन्ति स्त
 तएव चन्द्रपादाः चन्द्ररश्मयः । पादा रश्मिप्रद्वित्पूर्वांशा इत्यमरः ।
 न मूर्च्छन्ति न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आवर्ज्यं शाखाः सदयञ्च यासां
 पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
 वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
 क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥१६॥
 रात्रावनाविष्कृतदीपभासः
 कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरस्क्रियन्ते कर्मितन्तुजालैः
 विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥२०॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि
 स्नानीयसंसर्गमनाभ्रवन्ति ।
 उपान्तवानोरगृहाणि दृष्ट्वा *
 भून्यानि द्रूये सरयूजलानि ॥२१॥

आवर्ज्येति । किञ्च विलासिनीभिः सदयं शाखाः लतावयवान्
 आवर्ज्यं आनमय यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ता
 मदीया उद्यानलताः वन्यैः पुलिन्दैः स्क्लेशिगे^{रै} रिव वानरैः उभगै-
 रित्यर्थः क्लिश्यन्ते पीडयन्ते । क्लिप्नातेः कर्मणि लट् । भेदा किरात
 शबरपुलिन्दा स्क्लेशा तददत्त्वमरः ॥ १६ ॥

रात्राविति । रात्रावनाविष्कृतदीपभासः दीपमभान्द्रून्या इत्यर्थः
 दिवापि दिवसेषुपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या प्रियुता रक्षिता
 विच्छिन्नो नष्टो धूमप्रसरो देया ते गवाक्षाः कर्मितन्तुजालैः द्रूतातन्तु
 रिताने निरस्क्रियन्ते शायन्तेः ॥ २० ॥

बलिक्रियेति । बलिः पूजोत्तर स्मृति शब्दतः । बलि-

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य
 मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
 यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्त्तिम् ॥२२॥
 तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
 प्रत्यग्रहीत् प्राग्रहरो रघणाम् ।
 पूरयभिव्यक्तमुखप्रसादा
 शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥२३॥

क्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि स्थानीयानि स्थानसाधनानि
 चूर्णादीनि । कृत्यल्युटो वज्रलमिति करणे अनीयञ् प्रत्ययः । स्थानीय
 संसर्गमनाप्नुवन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तानि उपान्तेषु वानीर
 गृहाणि येषां तानि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥ २१ ॥

तदिति । तत्तस्मादिनां वसतिं कुशावती विसृज्य कुलराज-
 धानीम् अयोध्यां मामभ्युपैतमर्हसि । कथमिव ते गुरुः पिता रामः
 तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्त्तिं हित्वा परमात्ममूर्त्तिं
 यथा विष्णु मूर्त्तिमिव ॥ २२ ॥

तथेति । रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशः तस्याः पुरः प्रणयं याचुर्जां
 प्रतीतो हृष्टः सन् तथेति प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् पूः पुराधि देवतापि
 अभिव्यक्तमुखप्रसादा सती इष्टलाभादिति भावः शरीर बन्धेन शरीर-
 योगेन करणेन तिरोबभूव अन्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय तैवं रूपम-
 ग्रहीदित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदिति । नृपतिः कुशस्तद्व्रतं रात्रिदत्तं रात्रिदत्तानं प्रातः

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं
 प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
 श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या
 साक्षात् पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥२४॥
 कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा
 यावानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
 अनुद्रुतो वायुरिवाभवृन्दैः
 सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥२५॥
 सा केतुमालोपवना वृहद्वि-
 विहारशैलानुगतेव नागैः ।

संसदि सभाया द्विजेभ्यः शशंस, ते द्विजाः श्रुत्वा एनं कृशं कुलराज-
 धान्या साक्षात् स्वयमेव पतित्वे निपत्ये वृतम् अभ्यनन्दन् पतित्वेन
 वृतोऽनीत्यपूजयन् आशीर्भिरिति रोधः । अत्र गार्ग्य, वृक्षा स्वप्नं
 शोभनं नैव सुष्यात् पद्यादृष्टो यः स पाकं विधत्ते । संसदिष्टं तत्र
 माधुर्द्विजेभ्य स्तं चाशीर्भिः प्रीणयेद्यु नरेन्द्रम् । इदमपि स्वप्रत्य-
 मिति ॥ २४ ॥

कुशावतीमिति । स कृशः कुशावती श्रोत्रियेषु ह्यान्दसेषु अधीनां
 श्रोत्रियमात् । तदधीनवचनइति कातिप्रत्ययः, श्रोत्रियन्द्न्द्रोऽधीने
 इति निपातः । श्रोत्रियन्द्न्द्रोऽनी सनी इत्यमरः । कृत्वा यावानुकूले-
 ऽहनि सावरोधः कालाःपुरः सद् वायुरावृष्टन्त्विष, सैन्यैरनुद्रुतोऽनुगतः
 मन् प्रयोध्याभिमुखः प्रतस्थे । २ ।

मिति । केतुमाला एव उपर्यानि कस्याः सा वृहद्विर्नागै र्गजैः

सेना रघोदारगृहा प्रयागे
 तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥२६॥
 तेनातपत्रामलमण्डलेन
 प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
 बभौ बलौघः शशिनोदितेन
 वेलासुदन्वानिव नीयमानः ॥२७॥
 तस्य प्रयातस्य वरूधिनीनां
 पीडासपर्य्याप्तवतीव सोढुम् ।
 वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीय-
 मध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥२८॥

विहारणैः क्रीडाणैः अनुगतेव स्थिता रथा एव उदारगृहाः
 यस्याः सा सा सेना तस्य कुशस्य प्रयागे जङ्गमराजधानी सञ्चारिणी
 नगरीवामवत् वभव ॥ २६ ॥

तेनेति ॥ आतपत्रसेवामलं मण्डलं विभवं यस्य तेन तेन कुशेन
 पूर्वनिवासभूमिम् अयोध्यां प्रस्थापितः बलौघः आतपत्रवदमलमण्ड-
 लेनोदितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्
 उदधिरिव बभौ । उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्प्राधुः ॥ २७ ॥

तस्येति । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूधिनीनां सेनानां
 कर्त्रीणाम् । कर्तृकर्मणो. कृतीति कर्त्तरि षष्ठी । पीडा सोढुमपर्याप्त-
 वतीव अशक्तेव वसुन्धरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदम् आकाशमध्या-
 रुरोहेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥

उद्यच्छमानेति । पश्चात् कुशावत्याः सकाशात् गमनाय प्रयाणाय

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्
 पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
 सा यत्र सेना दृष्ट्वा नृपस्य
 तत्रैव सामग्यमतिं चकार ॥ २९ ॥
 तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्
 खराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।
 रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं
 पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
 मार्गैः पिणी सा कटकान्तरेषु
 वैश्वेषु सेना वृज्जधा विभिन्ना ।
 चकार रेवेव महाविरावा
 वद्धप्रतिश्रुन्ति गुह्यामुखानि ॥ ३१ ॥

तदा पुरोदये निवेशे निमित्ते निवेष्टुञ्चेत्यर्थः उद्यच्छमाना उद्योगं
 जर्षती । समुदाङ्भ्योऽनोऽयस्य इत्यात्मनेपदम् । पथि च व्रजन्ती
 नृपस्य नृपस्य सा सेना यत्र पश्चात् पुरो मध्ये वा दृष्ट्वा तत्रैव साम-
 ग्यमतिं यत्कृतानुद्धिं चकार, अपरिनिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्येति । नेतुस्य नृपस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात् तुर-
 ङ्गमाणां खराभिघाताच्च यदासंख्यं मदि रेणुः रजः पङ्कभावं पङ्कतां
 प्रपेदे पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय । ३० ॥

मार्गैःति । वैश्वेषु विश्वसम्पन्निषु रघवान्तरेषु नितम्बप्रकाशेषु ।
 कटकोऽपीति तस्योऽर्द्धरिचक्रः । मार्गैः पिणी मार्गांश्चोपिनी अर्द्ध-

स धातुभेदात्तृणयाननेभिः

प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुप्रायनानि

पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुवन्धात्

प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नवालव्यजनीवभूवुः

हंसा नभोलङ्घनलोलप्रज्ञाः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषात्

भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

एव बद्धधा विभिन्ना महाविरावा दीर्घगञ्जा सा सेना रेवेव नर्मदेव ।
रेवा तु नर्मटा सोमोज्जवा सेखलकन्यनेत्यनरः । सुहामुखानि बद्ध-
प्रतिश्रुति प्रतिध्यानवन्ति चकार द्रकरोत् ॥ ३१ ॥

ए इति । धातूनां गैरिकाटीनां भेदेन अरुणा याननेभिः रय-
चक्रधारा यस्य प्रयाणे वे ध्वनयः चवेडुहेपादयः तन्निश्चाणि तूर्याणि
यस्य एवंविधः स प्रभुः कुशः पुलिन्दैः किरातैः उपपादितानि रत्न-
पितानि उपायनानि पश्यन् विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥ ३२ ॥

तीर्थे इति । तदीये वैन्ध्रे तीर्थे अतारे गजा एव सेतुः तस्य
बन्धाद्धेतोः प्रतीपगां पश्चिमवाहिनी गङ्गाम् उत्तरतोऽस्य कुशस्य
नभोलङ्घनेन लोलप्रज्ञाः हंसाः अयत्नेन वालव्यजनीवभूवुः वामराण्य-
भूवन् । अभूततद्भावे च्चिः ॥ ३३ ॥

ए इति । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषीकृता विग्रहाः

सुरालयप्राग्निनिमित्तसम्भ-
 त्तैस्त्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥
 इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
 कूलं समासाद्य कुशः सरय्याः ।
 वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां
 यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥
 आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां
 स्पृष्ट्वा च शीतान् सरयूतरङ्गान् ।
 तं स्नान्तसैन्यं कुलराजधान्याः
 प्रत्युज्जगासोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

देहाः येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य सर्गस्य
 प्राग्नी निमित्तं नौभिर्नूतितं क्षुभितं त्रिस्तोतसः इदं त्रैस्तोतसं गाहृ-
 नस्यो ववन्दे ॥ ३४ ॥

इतीति । इति कैश्चिदहोभिः अध्वनोर्न्ते अवसाने कुशः सरय्याः
 कूलं समासाद्य वितताध्वराणां विलृतमुत्तानां रघूणां वेदिः प्रतिष्ठा
 साम्यदं येषां तान् यूपान् गतशोऽपश्यत् ॥ ३५ ॥

आधूयेति । कुलराजधान्याः उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखाः
 काभूय स्पृष्ट्वा, सुरभिर्मन्दस्येन्दुर्घः, शीतान् सरयूतरङ्गांश्च स्पृष्ट्वा,
 पनेन सैन्तोर्लिः, स्नान्तसैन्यं तं यमं प्रत्युज्जगाम ॥ ३६ ॥

अद्येति । अद्य त्रिदशमं मन्वं मन्वं बहु. करोया यस्य सः । मन्वं
 इहो मरं मन्वं इति शिवः । सौराणा मया पौरस्यः पुनस्य ध्वजः

अथोपश्ल्ये रिपुमग्नशल्य-
 स्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
 कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि
 निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥
 तां शिल्पिसङ्घाः प्रमुखा नियुक्ताः
 तथागतां सम्भृतसाधनत्वात् ।
 पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गात्
 मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥
 ततः सपर्यां सपशूपहारां
 पुरः परार्द्धप्रतिमागृहायाः ।

चिह्नमूतः बली स राजा चला बलानो वा छलाः देशं तानि तानि
 बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः दुर्गाः उपश्ल्ये यानान्ते । यानान्ते
 उपश्ल्यं स्यादित्यन्तरः । निवेशयान्तरः ॥ ३७ ॥

तानिति । प्रमुखा नियुक्ताः शिल्पिणां तन्त्रादीनां सङ्घाः सम्भृत-
 साधनत्वात् शिलितोपकरणत्वात्, तां तथागतां शून्यामित्यर्थः पुर-
 नयोध्याम्. मेघाः क्रपां विसर्गाज्वलसेवात् निदाघग्लपितां श्रीकृतप्रा-
 कुर्वीनिव, नवीचक्रुः परिपूरवाङ्मक्रुः ॥ ३८ ॥

ततइति । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमाः देवताप्रतिहृतयः ऊर्ध्वा
 इत्यर्थः परार्द्धप्रतिमागृहायाः प्रसूतदेवतायतनायाः पुरः उपोष्ठितैः
 वास्तुविधानविद्भिः प्रयोक्तैः पशूपहारैः कृहितां सपशूपहारां स-
 पर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अथ एतन्वात् सिद्धं पुनरित्यनु-
 सन्धेयम् अन्यथा इतरेकनकस्य करोत्यर्थेते कारदलार्थान्वावप्रसङ्गात्

उपोपितैर्वास्तुविधानविद्धिः
 निर्वर्त्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३६ ॥
 तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
 कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
 यद्यार्हमन्यैरनुजीविलोकं
 सन्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥
 सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरङ्गैः
 शालाविधिसूक्तगतैश्च नागैः ।
 प्ररावभासे विपणिस्थपण्या
 सर्वाङ्गनङ्गासरणेव नारी ॥ ४१ ॥

भक्तिव्यं वृत्तेरगलकत्वा प्रयोज्यत्वेन तन्निर्द्देशात् प्रयोगान्तरस्यापे
 धिकत्वात् ॥ ३६ ॥

तस्यादिति । स कुशः तस्याः पुरः सखन्वि राजोपपदं राज-
 त्त्वपूर्णं निशान्तं राजभयनमित्यर्थः । निशान्तं भद्रोपमोरिति शिबः ।
 कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकम् यथा-
 ल्पादिकं यथाप्रधानं मान्यानुकारेण यद्यार्हं यद्योचितं तत्तदुचितम-
 र्त्तमित्यर्थः सन्भावयामास ॥ ४० ॥

मेति । विपणिस्थानि पण्याणि क्रयविन्दुदार्ढ्यम् नि यस्या' ना।
 दिपणि पण्यरीशिवेत्यमरः । सा पृः खलोध्या मन्दुरासंश्रयिभि
 पण्यमन्तान्श्रयणीभिः । शालामाना तु मन्दुरेकम् । लिट्तीत्या-
 दिना इतिमन्त्रयः । तुरङ्गै रङ्गैः शालासु मन्त्रेषु वे विधिना स्थापिताः

वसन् स तस्यां वसतौ रघूणा
 पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
 न मैथिलेयः स्पृहयाम्बभूव
 भर्त्से दिवो नाथलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

* अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
 निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम
 घर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

स्तम्भाः तान् गतैः प्रापैः नागैश्च, सर्वाङ्गेषु नह्वानि आभरणानि
 यस्याः सा नारीव, आवभासे ॥ ४१ ॥

वसन्निति । स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभाम् अधि-
 रोपितायां तस्यां रघूणां वसतौ अयोध्यायां वसन् दिवो भर्त्से देवे-
 न्द्राय तथा अलकेश्वराय कुवेरायापि न स्पृहयाम्बभूव तावपि न गणा-
 यामासेत्यर्थः । स्पृहेरीप्सितइति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । एतेनायो-
 ध्याया अन्यनगरातिशयित्वं गम्यते ॥ ४२ ॥

कुशस्य कुमुदतीसङ्गमं प्रस्तौति ।

अथेति । अथ अस्य कुशस्य रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितानि उत्त-
 रीयाणि यस्मिंस्तम् एकान्तमत्यन्तं पाण्डुवो स्तनयो लम्बिनो हाराः
 यस्मिंस्तं निःश्वासहार्याणि अतिसूक्ष्माणि अंशुकानि यत्र तम् एवं
 शीतलप्रायं प्रियाया वेषं नेपथ्यम् उपदेष्टुमिव घर्मो प्रीयः आजगाम
 ॥ ४३ ॥

अगस्येति । अगस्यद्विह्वं यस्य तस्मादयनात् मार्गात् दक्षिणा-

अगस्त्यप्रचिह्नाद्यनात् समीपं
दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव वाष्पदृष्टिं
हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

* प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-
मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
जायाप्रती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

* दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृह्णीर्षिकाणां
नारीनितस्वद्वयसं वभूव ॥ ४६ ॥

यनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते सति उत्तरा टिक् आनन्दशीता वाष्प-
दृष्टिमिव हैमवती हिमस्रुतिस्त्वन्विनी हिमस्रुतिं हिमनिन्द्यन्द् ससर्ज ।
अत्र प्रीयितप्रियानुनागमसनाधिर्गम्यते ॥ ४४ ॥

प्रवृद्धेति । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः अत्यर्थमेव तन्वी क्षणा-
क्षणदा च इत्येताः उभौ, विरोधक्रियया प्रगद्यजनह्यतिना विरोधा-
चरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतामौ जायाप्रती टस्पती इव, पाला-
तयोरेव तापजार्द्रकम्भवाद् तत्र उग्रतयभूतान्निवृत्ते । ४५ ।

दिनेदिने इति । दिने दिने मतिदिने ईयन्तानि प्रथमत्वात् यानि
सोपानता पर्वाणि भद्रप्र कानि विमुञ्चत् अतएवोद्दण्डपद्मं गृह्णीर्षि-

वनेषु सायन्तनमल्लिकानां
 विजृम्भणोद्गन्धिषु कुट्मलेषु ।
 प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं
 संख्यामिवैषां म्मरश्चकार ॥ ४७ ॥
 *स्वेदानुविद्मार्द्रं नखच्छताङ्गं
 भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं कपोले ।
 च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां
 शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥
 यन्त्रप्रवाहैः शिशुरैः परीतान्
 रसेन धौतान् मलयोद्भवस्य ।

काणाम् अन्धः नारीनितम्बः प्रमाणस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव
 विहारयोग्यमभूदित्यर्थः । प्रमाणे द्वयसजिति द्वयसञ्प्रत्यय ॥ ४६ ॥

वनेष्विति । वनेषु विजृम्भणेन विकासेन उद्गन्धिषु उत्कटसौर-
 भेषु । गन्धस्येत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायन्तनमल्लिकानां
 कुट्मलेषु सशब्दं यथातथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदो मकरन्द-
 लोभादित्यर्थः म्मरः एषां कुट्मलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥ ४७ ॥

स्वेदेति । स्वेदानुविद्मार्द्रं नूतनं नखच्छतमङ्गो यस्य तस्मिन्
 कामिनीनां कपोले भूयिष्ठम् अत्यर्थं सन्दृष्टशिखं संश्लिष्टकौसरम् अतएव
 कर्णात् च्युतमपि शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥ ४८ ॥

यन्त्रेति । ऋद्धिमन्तो धनिकाः धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशुरैः
 यन्त्रप्रवाहैः यन्त्रसञ्चारितसलिलपरैः परीतान् व्याप्तान् मलयोद्भवस्य
 रसेन चन्दनोदकेन धौतान् क्षालितान् शिलाविशेषान् मणिमया-

शिलाविशेषानधिगम्य निन्युः

धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४६ ॥

* स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं

विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः

केशेषु लेभे वलमङ्गनानान् ॥ ५० ॥

आपिञ्जरा वद्धरजःकणत्वात्

मञ्जुर्बुदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोपात्

खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

जनानि अधिगम्य तेषु शयित्वा आतपं निन्युः आतपपरिहारं चक्रुः ॥ ४६ ॥

स्नानेति । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोऽत्ययेनातिज्वरेण मन्दवीर्योऽतिदुःखः कामः स्नानार्द्राद्य तेषु मुक्ताद्य धूपमक्षारगार्धमित्यर्घः तेषु अनुधूपवासं धूपसायन्तरं विन्यन्ताः सायन्तनमल्लिकाः देण तेषु खड्गनानां केशेषु वलं लेभे तैर्खण्डीकृतइत्यर्घः ॥ ५० ॥

आपिञ्जरेति । वद्धरजःकणत्वात् व्याप्यरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा द्राघीयमी खर्जुनस्य कजुमच्छस्य । इन्द्रद्रुः कवभोऽर्जुन इत्यमरः । मङ्गरी, देहं दग्ध्वापि रोपात् गिरिशेन गिरिशन्दस्य निवामत्वेन गिरिशेन, लोमादित्वात् मन्त्रव्ययः । गिरौ गेते इति विश्वे त गिरौ गेतेर्दृष्टव्यस्य इन्द्रमि जिधानात् लोके प्रयोगानुसर्जितः स्यात् तस्मात् पूर्योऽमेव शिष्यस्यार्थं ज्ञायम् । खण्डीकृता मनोभवस्य व्या मूर्ध्नि, सुशुभे ॥ ५१ ॥

*मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं
 पुराणशीघ्रं नवपाटलञ्च ।
 सम्बध्नता कामिजनेषु दोषाः
 सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥५२॥
 जनस्य तस्मिन् समये विगाढे
 बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।
 तापापनोदक्षमपादसेवौ
 स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥५३॥

मनोज्ञेति । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र सम्बध्यते सहकारभङ्गं चूत-
 पल्लवखण्डं पुराणं वासितं शेरते अनेनेति शीघ्रः इक्षुरसप्रकृतिकः
 सुराविशेषस्तम् । शीघ्रौघुक् इत्युणाटिसूत्रेण शीघ्रस्त्रे इहस्त्राद्वातो
 र्धुक्प्रत्ययः । पक्वैरिक्षुरसैरस्त्री शीघ्रः पक्वरसः शिवइति यादवः ।
 नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलञ्च सम्बध्नता सङ्घट्टयता निदाघावधिना
 श्रीमकालेन । अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले विलेटपि चेति
 विश्वः । कामिजनेषु विषये सर्वे दोषाः तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः
 ॥ ५२ ॥

जनस्येति । तस्मिन् समये श्रीमो विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ
 सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः, कौ द्वौ, तापापनोदे
 क्षमा योग्या पादयोरङ्गप्रोः पादानां रक्ष्मीनाञ्च सेवा ययो स्तौ
 उदयस्थौ अभ्युदयस्थौ स च नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

अथेति । अथ जर्मिपु लोलाः सट्पणाः उन्नताः राजहंसाः
 यस्मिन् तस्मिन् । लोलञ्चलसट्पणयो रित्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां

अथोर्मिलोलोन्मद्राजहंसे
 रोधोलतापुष्पवहे सरख्याः ।
 विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य
 तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे वभूव ॥ ५४ ॥
 स तीरभूमौ विहितोपकार्या-
 मानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।
 विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
 प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥
 सा तीरसोपानप्रथावतारा-
 दन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

महे प्रापके । पचाद्यच् । पीठेयु मुखे मुखकरे सरख्या अम्भसि
 पटसि तस्य वनितासखस्य वनितासि । महेत्यर्थः विहर्तुमिच्छा वभूव
 १५४ ॥

मरुति । चक्रधरप्रभावः जिगृहेत् । स चक्रः तीरभूमौ विहिता
 उपकार्या यस्यानाम् आनायो जानसेपानस्तीति आनायिनो वानि-
 ता । जानमानावदिति निपातः । आनायः पुंसि जान स्यादि-
 त्त्वन् । तीरपकृष्टनक्रामपनीतयत्नं ता मरुदुं श्रीमहिमानो, सस्य-
 कभारयो यदुक्तं पीठयुं यत्नं तस्य विगाहितुं प्रचक्रमे । यत्न
 मरुदुः । वनितासिषु तामरेषु यत्नम् तद्विघट्टास्तमाहर्षेत्यत्रम् ।
 कुम्भितेधितान्नीतयत्नं काव्यारुतं खनं दृष्टमभेत्तदिति १५५ ॥

मरुति । सा मरुतिः मरुतः, तीरसोपानप्रथेनात्मायात् प्रपतवन्तात्
 पत्नीन् श्रीमहिमानिनीभिः यत्नशङ्कद्वहृर्भिदोभिः, मरुदुः पी-

सनपूरक्षोभपदाभिरासी-
 दुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
 परस्परस्थुक्ष्णतत्पराणां
 तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।
 नौसंश्रयः पार्श्वगतां किराती-
 मुपात्तवाञ्छव्यजनां वभाषे ॥ ५७ ॥
 पश्यावरोधैः शतशो मदीयैः
 विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
 सन्ध्योदयः साभ्र इवैष वर्षं
 पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

भाषिणः सनपूरस्त्रलनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिः उद्वि-
 ग्नहंसा भीतहंसा आसीद् ॥ ५६ ॥

परस्परेति । नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणाम् आ-
 सक्तानां तासा स्त्रीणां मञ्जने रागोदमिलापस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगता-
 मुपात्तवालव्यजना गृहीतचामरां किराती चामरवाहिणी वभाषे ।
 किरातस्तथा, स्त्रियां चामरवाहिन्या मत्स्वजात्प्रत्यये द्वयोरिति
 केशवः ॥ ५७ ॥

पश्येति । गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोद्वरोधैः विगाह्यमानो
 विलोड्यमान एषः सरयूप्रवाहः, साभ्रः समेघः सन्ध्योदयः सन्ध्या-
 विर्भावइव, अनेकं नानाविधं वर्षं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य ।
 वाक्यार्थः कर्म ॥ ५८ ॥

विलुप्तमिति । नौलुप्तिताभिर्नौक्षुप्तिताभिरङ्गैः अन्तःपुरसुन्द-

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां
 वदञ्जनं नौलुलिताभिरङ्घ्रिः ।
 तद्वधतीभिर्नृदरागशोभां
 विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५६ ॥

* एता गुरुश्रीणिप्रबोधरत्वा-

दात्मानमुद्बोदुसमल्लुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्वाञ्छिभिरभु वालाः

स्त्रोत्तरं रागवशात् लवन्ते ॥ ६० ॥

अमी शीरीषप्रसवावतंसाः

प्रभंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

शीरीषा वदञ्जनं चञ्चलं विलुप्तं इतं तदञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन
 या वदमोका ता वधतीभिः वदञ्जनीभिः अङ्घ्रिः आसा प्रतिमुक्तं
 मल्लर्षितम् । मल्लर्षिदिवागमसि तत्कार्यकारित्वात् मल्लर्षिमेवेति
 २१७-१ ५६ ।

नगादति । गुरु दुर्बलं श्रीणिप्रबोधरं दय्याकन्दति विधत्तः ।
 गुरुश्रीणिप्रबोधरत्वात् दय्याकन्दं करीरभु दीदुसमल्लुवत्यः यता आयाः
 नगादति । विद्वद्दैः वाञ्छिभिः स्त्रोत्तरं इ मल्लर्षं तथा तथा मल्ल-
 २१७-१ ५६ ।

मल्लर्षिः । मल्लर्षिणागिणीनाम् प्राणं मल्लर्षिनो मृष्टाः निम्न-
 ताया वदञ्जि वारिवारा वदञ्जः । वदञ्जं तदञ्जनं वारिवारिवारि-
 २१७-१ ५६ । मली शीरीषप्रसवावतंसाः मल्लर्षिणाः मल्लर्षिणाः मल्लर्षिणाः

प्रारिहवाः स्त्रोतसि निम्नगायाः

शैवाललोलान् छलयन्ति मीनान् ॥६१॥

* आसां जलास्फालनतत्पराणां

मुक्ताफलस्यर्द्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्थ्यमाणः

संलक्ष्यते न छिद्रोऽपि हारः ॥६२॥

* आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्तेः

मङ्गो भ्रुवां इन्द्वचरास्तनानाम् ।

जातानि रूपावयवोपमाना-

न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनीनाम् ॥६३॥

लोलान् जलनीलीप्रियान् । जलनीली तु शैवालमित्यमरः । मीनान्
छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति, शैवालप्रियत्वात् शिरीषेषु शैवाल श्वमात्
प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

आसामिति । जलस्यास्फालने तत्पराणामसक्तानाम् आसां
स्त्रीणां मुक्ताफलस्यर्द्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषु उत्सर्पन्ति
उत्पतन्ति ये तेषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्थ्यमानो गलन् हारः
अतएव छिद्रः स्वयं छिन्नोऽपि न संलक्ष्यते । विदिमिदिच्छिदेः कुर-
जिति कुरच्प्रत्ययः । शीकरसंसगात् छिन्नइति न ज्ञायतइति भावः
॥ ६२ ॥

आवर्त्तैति । विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् । वौ कपल-
वकल्पस्वप्नइति घिनुष् प्रत्ययः । रूपावयवानाम् उपमेयानां यानि

तीरस्थलीवर्हिभिरत्कलापैः

प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्रप्रानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां

गीतानुगं वारिसृद्ङ्गवाद्यम् ॥६४॥

“ सन्दृष्टवस्त्रेष्वलानितस्त्रे-

ष्विन्द्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः

मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥६५॥

उपमानानि लोकप्रसिद्धानि तानि अदृश्यतीति अलिकगतानि जा-
तानि, अस्य त्रिसुपमाननित्यत्वात्, नतनाभिकान्ते निच्यनाभिगोभाया-
पारक्तगोभा । स्यादात्तोऽस्मिन् भ्रमदत्तनरः । भ्रुवां मङ्गलमङ्गलः,
रुतानां दृश्यदराः वज्रयात्राः, उपमानमिति सर्वत्र रम्यभ्यते ॥६२॥

तीरेति । उद्वन्नापै रसुपर्के प्रसिद्धाः तपुराः केकाः वेदा तैः
तीरस्थलीम् स्मितै र्वाङ्गैः नयुरै रभिनन्दप्रानम् रक्तं चाद्यं
गीतानुगं गीतानुसारि तामा श्रीरुतां मस्यस्त्रि वाद्येय मृद्ङ्ग सस्य
गद्यं तपुजनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥ ६४ ॥

सन्दृष्टंति । सन्दृष्टवस्त्रेषु जलसेधान संनिष्टांगुणेषु अवनयना
निराशेषु अतिरसेषु इन्द्रकाशेन उदोपकृता अन्तरितानि जाइतानि
तानि अदृष्टि नन्वत्वात् तपुरायाः मुतामस्यदिति भावः, अमी
जलापूरितसूत्रमार्गाः विशला इत्याः रशनाया जलायाः भ्रुवाः ।
मौनो भ्रुवो र्भ्रुवै रनन्तरः । मौनं निराकृत्यतिर्त्त, भ्रुवै
॥ ६५ ॥

रशना इति रशना मरुतमंति वरं कर्त्तव्यता एतद्विदुः ।

एताः करोत्यीडितवारिधाराः
 दर्पात् सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।
 वक्रोतराग्रैरलकैस्तरुण्य-
 श्रूर्णारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥ ६६ ॥
 उद्बन्धकेशश्चुतपत्रलेखो
 विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।
 मनोज्ञ एव प्रमदासुखाना
 मम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः ॥ ६७ ॥
 स नौविमानादवतीर्थं रेमे
 विलोलहारः सह ताभिरपु ।
 स्कन्धावलग्नोऽवृत्तपद्मिनीकः
 करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुन स्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः
 एता स्तरुण्यो वक्रोतराग्रैः जलसेकादृज्वग्रैः अलकैः करसैः चूर्णैः कुङ्कु-
 मादिभिः अरुणान् वारिलवान् उटकविन्दून् वमन्ति वर्षन्ति ॥ ६६ ॥

उद्बन्धेति । उद्बन्धा उद्गृह्णाः केशाः यस्मिन् सः च्युतपत्रलेखः
 चतपत्ररचनः विश्लेषिणो विश्लंसिनः मुक्ताफलपत्रवेष्टाः मुक्तामयता-
 उद्ग्राः यस्मिन् सः एवमम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदासुखानां वेषो
 नेपथ्यं मनोज्ञ एव । रम्याणां विद्यतिरपि श्रियं तनोतीति भावः
 ॥ ६७ ॥

स इति । स कुशः नौ विमानमिव, नौविमानम् उपमितसमासः,
 तस्मादवतीर्थं विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह, करेणुभिः सह

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ताः
 आजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
 प्रागेव सुक्ता नयनाभिरासाः
 प्राप्येन्द्रनीलं किश्रुतोन्मयूखम् ॥ ६६ ॥
 वर्णोदकैः काञ्चनपटङ्गमुत्तै
 स्तसायताच्च प्रणयादसिञ्चन् ।
 तथागतः सोऽनितरां वभासे
 सधातुतिष्यन्द इवाद्विराजः ॥ ७० ॥
 तेनावरोधप्रसदासखेन
 विगाहसानेन सरिद्वरां ताम् ।

एतन्मन्त्रेण नृपेणानुगताः स्त्रियस्ताः । यस्याः स तयोक्तं ननु ।
 नयनाभिरासाः । यस्याः स तयोक्तं ननु ।

एतदिति । ततो नातिशयं प्रणयात्तन्मयूखम् । नृपेणानुगताः ।
 नयनाभिरासाः । यस्याः स तयोक्तं ननु । प्रागेव सुक्ता नयनाभिरासाः ।
 प्राप्येन्द्रनीलं किश्रुतोन्मयूखम् ॥ ६६ ॥ वर्णोदकैः काञ्चनपटङ्गमुत्तै
 स्तसायताच्च प्रणयादसिञ्चन् । तथागतः सोऽनितरां वभासे
 सधातुतिष्यन्द इवाद्विराजः ॥ ७० ॥ तेनावरोधप्रसदासखेन
 विगाहसानेन सरिद्वरां ताम् ।

नृपेणानुगताः स्त्रियस्ताः । यस्याः स तयोक्तं ननु ।
 नयनाभिरासाः । यस्याः स तयोक्तं ननु ।

आकाशगङ्गारतिरशुरोभि-
 र्दृतो नरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥
 यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
 कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
 तदस्य जैत्राभरणं विहर्तु-
 रज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥
 स्नात्वा यथाकाममसौ सदार-
 स्त्रीरोपकार्यां गतमात्र एव ।
 दिव्येन शून्यं बलयेन वाज्जम्
 अपोढ़नेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

इरां सरयूँ विगाहमानेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा
 यस्य सः अशुरोभिर्दृतः आवृतो नरुत्वानिन्द्रः अनुयातलीलः अनु-
 क्तश्रीरभूदिति शेषः इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥ ७१ ॥

यदिति । यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यात् अधिगम्य प्राप्य
 कुशाय राज्येन समं दिदेश दत्तौ, राजसममूल्यमित्यर्थः, सलिले विहर्तः
 क्रीडितः अस्य कुलस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलनाभरणम् अज्ञातपातं
 सत् मनज्ज बुबोद्ध ॥ ७२ ॥

स्नात्वेति । अशौ कुशः सदारः सन् यथाकामं यजेच्छं स्नात्वा वि-
 गाह्य तीरे वा उपकार्यां पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गतएव अपोढ़नेपथ्य
 विधिः अक्षतप्रसाधनएव दिव्येन बलयेन शून्यं वाज्जं ददर्श ॥ ७३ ॥

जयेति । अतः कारणात् तदाभरणं जयत्रियः संवननं वशी-

जयत्रियः संवननं यतस्त-
 दामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
 मेहेऽख न भ्रंशमतो न लोभात्
 स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥७४॥
 ततः समाज्ञापयदाशु सर्वान्
 आनायिनस्तद्विचये नदीष्वान् ।
 बन्धप्रथमास्ते सरयूँ विगाह्य
 तमूचुरत्नानसुखप्रसादाः ॥७५॥
 द्यतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
 मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।

नदीषु । नदीषु संवननमित्यत्र । यस्मात् गुरुणा पिया मुक्त-
 पूर्वम् पूर्वाशुभम् एतमित्यर्थः । सतः समिति समाशुः । यतो हेतो-
 र्पयस्याभरणस्य भ्रंशं नाशं न कुर्यात् लोभात्, इतः, हि यस्मान् धीर-
 इत्यन्तः स तुल्यः तुल्यानि पुष्पाभ्याभरणानि च यस्य सः, पुष्पैश्चैव
 पयस्याभरणेषु एतेषु विगाह्यदुष्टिं करोतीत्यर्थः । ७४ ।

तद्वदति । ततः समाज्ञानि श्रीगणेशेति नदीष्वान् । कुर्याति
 योग्यभिमतान् कृतयः, निवर्तीभ्यां ह्यते श्रीगणेशेति पठ्यते । सतो
 नानाविधो लामिकात् पयस्याभरणस्य विघ्नोऽशेषो विनिर्गो यशु
 मयाऽप्यस्य शक्तिरेव, ते जानातिन सरयूँ विगाह्य विनिर्गो यशु-
 क्तः विनिर्गो यशुः शक्तिं शक्तिं शक्तिं शक्तिं शक्तिं शक्तिं शक्तिं शक्तिं
 शक्तिः सतः श्रीगणेशः । ७५ ।

तद्वदति । हे देव मग्नं ते, पयसि मग्नं ते, पयसि मग्नं ते, पयसि मग्नं ते

नागेन कुलौल्यात् सुदेन नून-
 मुपात्तमन्तर्हृदवासिना तत् ॥७६॥
 ततः स कृत्वा धनुराततज्यं
 धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
 गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी
 भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥७७॥
 तस्मिन् हृदः संहितमात्रएव
 क्षोभात् समाविद्धतरङ्गहस्तः ।
 रोधांसि निम्नन्वपातमग्नः
 करीव वन्यः परुषं ररास ॥७८॥

लब्धं किन्तु तदाभरणम् अन्तर्हृदवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन
 पन्नगेन लौल्यात् क्षोभाद्मुपात्तं गृहीतं नूनमिति वितर्कं ॥ ७६ ॥

तत इति । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्वी बलवान् सः
 कुग्रः तीरगतः सन् धनुराततज्यम् अधिज्यं कृत्वा भुजङ्गस्य कुमुदस्य
 नाशाय गारुत्मतं गारुत्महेवताकम् अस्त्रं समाददे ॥ ७७ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभाद्धतोः
 समाविद्धाः सङ्घट्टितास्तरङ्गाएव हस्ता यस्य सः रोधांसि निम्नन् पात-
 यन्, अवपाते गजग्रहणागर्त्ते मग्नः पतितः । अवपातस्तु हृत्पर्ये
 गर्त्तश्छन्नसृणादिनेति यादवः । वन्यः करीव परुषं घोरं ररास द-
 ध्यान ॥ ७८ ॥

तस्मादिति । मथ्यमानात्समुद्रादिव उद्दृष्टतनक्रात् क्षुभितयाहाव

तस्मात् समुद्रादिव मथ्यमानात्
 उद्वृत्तनक्रात् सहसोन्नमज्ज ।
 लक्ष्म्येव साङ्घे सुरराजवृत्तः
 कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥७६॥
 विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
 मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।
 सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्ज्ञहार
 प्रह्वेष्वनिर्वन्वरूपो हि सन्तः ॥८०॥
 त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्
 कुशं द्विपामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
 मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य सृष्ट्वा
 सृष्ट्वाभिपित्तं कुसुदो वभाषे ॥८१॥

तस्मात् तदात्, मथ्यमाना गतिं समुद्रादिव्येन्द्रस्य एषः पारिजातवत्,
 मन्त्रा पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः समुद्रः त्रैलोक्यनद्य १ ७१ ।

विभूषणेति । विशाम्पति भुजङ्गपतिः तमः । द्वौ विभौ वैश्व-
 मनुजार्जुनस्य । विभूषणं प्रत्युपहारं प्रत्युपहरीति । विभूषणप्रत्युप-
 हारः । पारिजातम् । विश्वं त्रैलोक्यं पारिजातस्यो जगते तस्य तम् उपस्थितं
 सन्तं तं समुद्रं वीक्ष्य सौपर्णं ताम्रकण्ठस्यं प्रतिसञ्ज्ञारं, ताम्रलि-
 प्तं तस्यैव तस्यैव अतिरिक्तस्यः अतिरिक्तस्यैवा हि १ ८० ।

त्रैलोक्येति । त्रयम् विश्वम्, पारिजातम् । त्रैलोक्येति त्रयम्
 १ ७१ ७२ ७३ ७४ । द्विपामङ्कुशः । मन्त्रादेनामुपसंज्ञायात् द्विपाम-
 ङ्कुशं त्रैलोक्यं तदा तदात् । तदात्तस्यैव अतिरिक्तस्यैव अतिरिक्तः समुद्रः

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य
 विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
 सोऽहं कथं नाम तवाचरेय-
 माराधनीयस्य घृतेर्विघातम् ॥८२॥
 कराभिघातोत्थितकन्दुकेय-
 मालोक्य बालातिकृतहलेन ।
 ह्लादात् पतच्च्योतिरिवान्तरिक्षात्
 आदत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥८३॥

त्रयो लोकाः त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे षञ् प्रत्ययः ।
 त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम् अतएव प्रभावात् द्विषाम्
 अङ्गुष्ठं निवारकं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्धा अमि-
 वन्द्य प्रणम्य वभाषे ॥ ८१ ॥

अवैमीति । त्वाम्, ओटनान्तरस्तरण्डलइतिवत् कार्यान्तरः का-
 र्यार्थः । स्थानात्कीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तर्येषु चान्तरमिति शाश्वतः । स
 चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञाम् अपरां
 तनुं मुक्तिमवैमि, आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेरित्यर्थः । स जानन्न-
 हम् आराधनीयस्योपास्यस्य तव घृतेः प्रीतेः । घृ प्रीताविति घातोः
 स्त्रियां क्तिन् । विघातं कथं नाम आचरेयम् असम्भावितमित्यर्थः
 ॥ ८२ ॥

करेति । कराभिघातेनोत्थित जङ्घं गतः कन्दुको यस्याः सा कन्दु-
 कार्धम् जङ्घं पश्यन्तीत्यर्थः इयं बाला अतिकृतहलेनात्यन्तकौतुकेन,
 अन्तरिक्षात् ज्योतिर्नचत्रमिव । ज्योतिर्भद्योतदृष्टिस्त्रित्यमरः । ह्लादात्
 पतत् त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्य आदत्त अगृह्णात् ॥ ८३ ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते
 ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
 भुजेन रक्षापरिवेग भूमे-
 कपैतु योगं पुनरंसलेन ॥८४॥
 द्रुमां स्वसारञ्च यवीयसीं मे
 कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
 आत्मापराधं नुदतीं चिराय
 शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥८५॥
 इत्युच्चिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
 स्नाथो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

तदिति । तदेतदाजानुविलम्बिना दीर्घेण ज्याघातेन
 पादयोः रेखायाम् अन्वयः तेषां क्षिपं विप्रां तद्वेग लाभानं यस्य
 तेन भुजे रक्षापरिवेग रक्षार्थमेव । अस्मिन् योगसेनामनुद्वरे
 तैस्त्वं ततो विलम्बः । अंसलेन पुनर्यता ते भुजेन पुनरीशं रक्ष-
 न्तिन् इति । तदेतिशयैः महाभागवतगौरवैर्गुरुरव्यरत्नवत्प्रपाटि
 तमिति ८४ ।

अस्मिन्निति । विद्वद्दे पार्थिव ते पादयोः शिरसाय शुश्रूषया परि-
 तर्कया । शुश्रूषः शौचनिश्चयां परिचर्यासुखासुखीति निम्नः ।
 आत्मापराधम् आत्मव्यथालक्षणं भुदती परिचर्यासुखीति निम्नः ।
 अस्मिन्निति महाभागवतगौरवैर्गुरुरव्यरत्नवत्प्रपाटि
 तमिति अस्मिन्निति महाभागवतगौरवैर्गुरुरव्यरत्नवत्प्रपाटि
 तमिति अस्मिन्निति महाभागवतगौरवैर्गुरुरव्यरत्नवत्प्रपाटि
 तमिति ८५ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अर्जुनसंवादे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

संयोजयां विधिवदास समेतवन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥८६॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

भाङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यसूर्यध्वनिरुदचरद्वान्शुवानो दिगन्तान्

गन्धोदग्रं तदनु वदधुः पुष्पमाश्रय्यमेघाः ॥८७॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तच्चकस्य ।

उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः, हे कुमुद भवान् श्लाघ्यः खजनो बन्धुः इत्यनुभाषितारम् अनुवक्ता रं चितीशं कुशं समेतवन्धुः युक्तवन्धुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत् संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव किन्तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम् प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं प्रागेव समाहितम् ॥ ८६ ॥

तस्याइति । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्माचरणायैत्यर्थः भाङ्गल्या मङ्गले साधु र्यां ऊर्णा । ऊर्णा मेघादिलोक्ति स्यादित्यमरः, अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुदत्याः हस्ते पाणौ उच्छिखस्य उदर्द्धिषः पावकस्य पुरोट्ये स्पृष्टे गृहीते सति, दिगन्तान् व्यश्रुवानो व्याश्रुवन् दिव्यः तूर्यध्वनिः उदचरइत्यितः, तदनु आश्रय्या अङ्गताः मेघाः गन्धोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । वदधुः । आश्रय्यशब्दस्य रौद्रानूपमनी त्रिषु चतुर्दशेत्यमरवचनात् त्रिलिङ्गत्वम् ॥८७॥

इत्यमिति । इत्थं नागः कुमुदः तयाणां भुवनानां समाहारस्त्रि-

एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेयात्
शान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
कुमुदतीपरिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥

शुभम् । तद्विनायेत्यादिना तत्पुरुषः । अटन्तद्विगुत्तरेपि पात्रा-
द्यन्तत्वाद्गुंनञ्त्वम् । पात्राद्यन्तरेणकार्यो द्विगु लब्ध्यानुसारतद्व्य-
मत् । तस्य गुरुः राम. तस्य औरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । औरसो
धर्मपत्नीज इति याज्ञवल्क्यः । नैथिलेयं कुमं बभूवुं लब्ध्वा, कुशोदपि
न गद्यज्य यत्नं दुर्लभं तं कुमुदं बभूवुं लब्ध्वा, एक सयोरन्यतरः
कुमुदं पितृवधेन रिपोर्वैनतेयात् गरुडात् । गुरुणा वैष्णवाग्नेन
द्वन्द्वेन तर्जितस्त्रीर्थादिति भावः । गद्वा भयनत्यजत्, अपरः कुशः
मानं ज्ञानं तदुदाहृत्वा प्रीतर्षभयानमनिम् अतएव पौरकान्तः
पौरकान्तः इति शब्दः । ८८ ॥

इति श्रीमहाकाव्ये श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रघुवंशे षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

अतिथिं^३ नाम^५ काकुत्स्थात्^२ पुत्रमाप्^४ कुमुदती^१ ।
 पश्चिमा^६द्यामिनीयामात्^{१०} प्रसादमिव^{१०} चेतनां^{१०} ॥ १ ॥
 से^३ पितुः^३ पितृमान्^४ वंशं^४ मातुश्चानुपमद्युतिः^३ ।
 अपुनात्^६ सविते^६वोभौ^{१३} मार्गावुत्तरदक्षिणौ^{१३} ॥ २ ॥
 तस्मादौ^३ कुलविद्यानां^४ मर्थमर्थविदां^४ वरः^{१०} ।
 पश्चात्^५ पार्थिवकन्यानां^५ पाणिमग्राहयत्^५ पिता^१ ॥ ३ ॥

नमो रामपदान्धोजं देणवो वत्र सन्ततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

अतिथिमिति । कुमुदती काकुत्स्थात् कुशात् अतिथिं नाग पुत्रम्
 चेतना बुद्धिः पश्चिमाटन्तिमात् यामिन्या रात्रे र्यामात् प्रहरात् । द्वौ
 यामप्रहरौ समावित्यमरः । प्रसादं वैशद्यमिव, प्राप । ब्राह्मो
 सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

मदति । पितृमान् । प्रशंसार्थे महत् । सुशिक्षितद्वयार्थः । अनु-
 पमद्युतिः । सवितश्चेदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः
 कुमुदत्याश्च वंशम्, सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गाविव, अपुनात्
 पवित्रीकृतवान् ॥ २ ॥

तमिति । अर्थान् शब्दार्थान् टानसंघट्टाटिक्रियाप्रयोजनानि च
 विदन्तीत्यर्थविदः तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः तमतिथिन् आदौ मधुमं

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
 अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥
 स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
 जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥
 तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
 अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

कुलविद्यानाम् आन्वीक्षिकीत्वयोवार्त्तादण्डनीतीनाम् अर्थमभिधेयम्
 अप्राह्वयत् अवोधयत्, पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिम् अप्राह्वयत्
 स्त्रीकारितवान् उटवाहयदित्यर्थः । ग्रहेर्ग्रन्थस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्व-
 मस्तीत्युक्तं प्राक् ॥ ३ ॥

जात्यदिति । जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरः वशी कुशः अभि-
 जातेन कुलीनेन । अभिजातः कुलीनः स्यादित्यमरः । शौर्यवता
 वशिना तेनातिथिना करणेन एकमात्मानम् एको न भवतीत्यनेकस्त्वम्
 अमन्यत सर्वगुणसाम्यप्रादात्मजम् आत्मनएव रूपान्तरममंस्तेत्यर्थः
 ॥ ४ ॥

सदिति । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तम् इन्द्रस्य साहायकं सह-
 कारित्वम् । योपधादित्यादिना वुञ् । उपेयिवान् प्राप्तं सन् समरे
 नामतोर्धतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् तेन दैत्येनावधि हतश्च ।
 लुङि चेति हनो वधादेशः ॥ ५ ॥

तमिति । कुमुदस्य नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी, कुमु-
 दानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योतस्त्रेव, तं कुशम् अन्वगात् । कुशस्तु कुः
 पृथ्वी तस्याः सुत् प्रीतिः सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः परानन्देन
 स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तयोर्दिवस्यतेरासीदेकः सिंहासनार्द्धभाक् ।
 द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥
 तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
 स्मरन्तः पञ्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥ ८ ॥
 ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।
 विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥
 तत्रैनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैस्तीर्थवारिभिः ।
 उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तयोरिति । तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्ये एकं कुशः दिवस्यतेरिन्द्रस्य
 सिंहासनार्द्धं सिंहासनैकदेशः तद्भागासीत्, द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्याः
 इन्द्राख्याः पारिजातांशस्य भागिनी आहिणी । संवृत्त्यादिना
 धिनुष् प्रत्ययः । सखी आसीत् । कस्मादित्वाद्दिवस्यतिः साधुः
 ॥ ७ ॥

तदिति । संग्रामं यायिनः संग्रामं यास्यतः । आवश्यकार्थं णिनिः,
 अकेनोर्भविष्यटाधमर्यायोरिति षष्ठी निषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य
 पञ्चिमामन्त्रिमामाज्ञां विपर्यते पुलोठभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तो
 मन्त्रिवृद्धाः तदात्मसम्भवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥ ८ ॥

तदिति । ते मन्त्रिणः तस्यातिथेः अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देति
 उन्नतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं
 मण्डपं कल्पयामासुः ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेषे उपवेशितम् एतन्म-
 तिधिं हेमकुम्भेषु सम्भृतैः संगृहीतैः तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयो
 मन्त्रिण उपतस्थुः ॥ १० ॥

नदङ्घ्रिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसन्तति ॥ ११ ॥

दूर्वायवाङ्कुरलक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रामिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥

नदङ्घ्रिरिति । आहतं पुष्करं मुखं येषां तः । पुष्कार करिहस्ताग्रे
वाद्यभाण्डमुखेपि चेत्यमरः । स्निग्धं मधुर गम्भीरञ्च नदङ्घ्रिः तूर्यैः
तस्यातिथेः अविच्छिन्नसन्तति अविच्छिन्नपारमर्थ्यं कल्याणं शुभम् अन्व-
मीयत अनुमितम् ॥ ११ ॥

दूर्वेति । सोऽतिथिः दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च लक्षत्वचश्च अभिन्नपुटाः
वालपल्लवाश्च उत्तराणि प्रधानानि येषु तान् । अभिन्नपुटानि मधुक-
पुष्पाणीति केचित्, कमलानीत्यन्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्तान्
नीराजनाविधीन् भेजे ॥ १२ ॥

पुरोहितेति । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखाः द्विजातयो
ब्राह्मणाः जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैः अथर्वभिर्बन्ध
विशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रामिरे ॥ १३ ॥

तस्येति । तस्यातिथे मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्ती औघमहती महा-
प्रवाहा अभिपिच्यतेऽनेनेत्यभिषेको जलं तस्य श्रीः सशब्दः, त्रिपुर-
द्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव, व्यरोचत । त्वयाद्या पुराणां
द्वेधीति विश्वहः ॥ १४ ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।
 प्रष्टु इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥
 तस्य सन्नन्त्रपूताभिः स्नानमङ्घ्रिः प्रतीच्छतः ।
 वष्टुषे वैद्युतस्याग्नेर्दृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥
 स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।
 यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥
 ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।
 सा तस्य कर्त्तृनिर्दृष्टैर्दूरं पञ्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

स्तूयमान इति । तस्मिन् क्षणे अभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः
 सोऽर्तियिः, प्रष्टुः प्रष्टुवान् । कर्त्तरि क्तः । अतएव सारङ्गैश्चात-
 क्कैरभिनन्दितः पर्जन्यो मेघ इव, अलक्ष्यत ॥ १५ ॥

तस्येति । सन्नन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिः अङ्घ्रिः स्नानं प्रतीच्छतः
 कुर्वतस्तस्य, दृष्टिसेकात् विद्युतोद्यं वैद्युतस्तस्य अविन्धनस्याग्नेरिव,
 द्युतिर्वष्टुषे ॥ १६ ॥

स इति । सोऽर्तियिः अभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृह्णस्तेभ्यः ताव-
 त्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावता वसुना एषां स्नातकानां पर्याप्त
 दक्षिणाः समग्रदक्षिणाः यज्ञाः समाप्येरन् ॥ १७ ॥

त इति । प्रीतमनस स्ते स्नातकाः तस्मै अतियवे यामाशिषमुदै-
 रयन् व्याहरन् सा आशीः तस्यातियेः कर्त्तृनिर्दृष्टैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः
 फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पञ्चात्कृता, स्वफलदानस्य तदानीं
 मनवकायात् कालान्तरोद्दीक्षणां चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्देति । सोऽर्तियिः वद्वानां वन्द्येदं वधाहीणाम् अवध्यतां

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।
 धुर्याणाञ्च धरो मोक्षमदोहञ्चादिशङ्गवाम् ॥ १८ ॥
 क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।
 लब्धमोक्षास्तदादेशात् यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥
 ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।
 सोत्तरच्छटमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥
 तं धूप्राश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।
 आकल्पसाधनैस्तैस्तै रूपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

धुरं वहन्तीति धुर्याः वलीवर्हादय स्तेषां धुरो भारस्य मोक्षं गवा-
 मदोहं वत्सानां पानार्थं टोहनिवृत्तिं चादिशत् आदिदेश ॥ १८ ॥

क्रीडेति । पञ्जरस्थाः शुकादयः अस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि
 किमुतान्ये इत्यपिशब्दार्थः, तदादेशात् तस्यातिथेः शासनात् लब्ध-
 मोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्वेषां ते स्वेच्छाचारिणोऽभवन् ॥ २० ॥

ततइति । ततः सोऽतिथि नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय
 कक्ष्यान्तरं हस्त्याङ्गनविशेषः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हस्त्यादेरित्यमरः । तत्र
 न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छटम् आस्तरणसहितं जगदन्त-
 स्यासनं पीठम् अध्यास्त तत्रोपविष्टइत्यर्थः ॥ २१ ॥

तमिति । तोयेन निर्णिक्तपाणयः चालितहस्ताः प्रसाधका अल-
 ङ्घर्तारः धूपेन गन्धद्रव्यधूपेन आश्यानकेशान्तं शोपितकेशपाशान्तं तम-
 तिथिं तैस्तैः आकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिः उपसेदुरूप-
 तस्युरलङ्घक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

तैस्तेति । तै प्रसाधकाः मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेण उन्नद्धमुवद्धम्

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नङ्गं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥२३॥

चन्दनेनाङ्गरागञ्च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापथ्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्यस्तरोचनम् ॥२४॥

आमुक्ताभरणः स्वर्गी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीबधूवरः ॥२५॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥२६॥

अन्तर्गतस्रजम् अस्यातिथेः मौलिं धन्निहं प्रभामण्डलशोभिना पद्म-
रागेण माणिक्येण प्रत्यूषुः प्रत्यूषं चक्रुः ॥ २३ ॥

चन्दनेनेति । किञ्च नृगनाभ्या कस्तूरिकाया सुगन्धिना चन्दनेन
अङ्गरागमङ्गविलेपनं समापथ्य समाप्य ततोऽनन्तरं विन्यस्ता रोचना
गोरोचना यस्मिंस्तत् पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥ २४ ॥

आमुक्तेति । आमुक्ताभरणः आसञ्जिताभरणः स्वजोऽस्य सन्तीति
स्वर्गी । अस्त्रायामेधास्वजोविनिरिति विनिप्रत्ययः । हंसा श्चिह्नम-
स्येति हंसचिह्नं यदुकूलं तद्वान् । अत्र बह्व्रीहिरौवाधीसिद्धेर्मत्त-
वानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत् कर्मधारयादपि मत्वर्थीयं प्रत्ययमि-
च्छन्ति एमधन्यत्वापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव बधू नवोऽवा तस्याः
वरो वोढा । बधूः स्त्रुपा नवोऽवा स्त्री वरो जामातृपिङ्गयोरिति
विश्वः । सोऽतिथिः अतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीयः आसीत् । वरोऽथेवं
विशेषणः ॥ २५ ॥

नेपथ्येति । हिरण्मये सौवर्णे आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वेदं
पश्यतः तस्यातिभेच्छाया प्रतिविम्बम्, उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरुं

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः ।
ययावुदीरितालोकः सुधर्म्मानवमां समाम् ॥ २७ ॥
वितानसहितं तत्र भेजे पैलकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्वृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥
शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।
श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥

यः कल्पतरुः तस्य छायेव, विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्तविम्बस्य
सम्भवान्नेरावित्यक्तम् ॥ २६ ॥

सद्गति । सोऽतिथिः राजकुटानि राजकचिह्नानि छत्रचामरा-
टीनि । प्राधान्ये राजलिङ्गे च दृषाङ्गे ककुटोऽस्त्रियामित्यमरः । तेषु
व्ययाः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्त्तिभिः जनैः उदीरितालोक उच्चारि-
तजयशब्दः । आलोकोजयशब्दः स्यादिति हलायुधः । सुधर्म्मायाः
देवमभायाः अनवमामन्यूना सभामास्थानी ययौ । स्यात्सुधर्म्मा देव
समेत्यमरः ॥ २७ ॥

वितानेति । तत्र सभायां वितानेनोच्छोचेन सहितम् । अस्त्री
वितानमुच्छोच इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैः
उद्वृष्टमुल्लिखित पादपीठं यस्य तत् पितृरिटं पैलकम् । ऋतद्वृद्धति
द्वृष्टप्रत्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥ २८ ॥

शुशुभे इति । तेन चाक्रान्तं श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः तल्लक्षणं
श्रीवत्सरूपम् । श्रीवत्सनन्द्यावर्त्तादिविच्छेदा बहवोद्वबोरिति सज्जनः ।
महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं नभारूपम्, कौस्तुभेन मणिना
आक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणं कैशवस्येदं कैशवं वक्षस्व, शुशुभे ॥ २९ ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादधिराज्यमवाप्य सः ।

गवाद्गुपाखुदः सामग्रमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्त्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणाञ्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं ह्रत्वं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघ्नां कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

बभौविति । सोऽतिथिः कुमारत्वात् बाल्यात् भूयः यौवराज्य-
मवाप्यैवानन्तरम् अधिराजस्य भावः अधिराज्यम् अवाप्य, रेखाभावा-
दङ्गैन्दुत्वमवाप्यैव सामग्रम् उपाखुदः पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव, बभौ
इति व्याख्यानं, तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥ ३० ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्ति र्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा
तथा अभिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिम् अनुजीविनः मूर्त्तिमन्तं
विग्रहवन्तं विश्वासं विश्वम्भम् अमन्यन्त । समौ विश्वासविस्वम्भावित्य-
मरः ॥ ३१ ॥

सदिति । पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां समानाः ध्वजाः
यस्यास्तां पुरम् अबोध्याम् ऐरावतस्य औज इवौजो बलं यस्य तेन
नागेन कुङ्करेण क्रममाणाञ्चरन् । अनुपसर्गादिति वैकल्पिकमात्मने-
पठम् । द्यां चकार स्वर्गलोकसदृशी चकारेत्यर्थः । द्यौः स्वर्ग सुरवर्त-
नोरिति विश्वः ॥ ३२ ॥

तस्येति । तस्यैकस्य मूर्ध्नि ह्रत्वंमुच्छ्रितमुन्नमितम्, अमलत्विषा
तेन ह्रत्वेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य विद्योगेन यदौघ्नां

धूमादग्नेः शिखाः पञ्चादुदयादंशवो रवेः ।
 सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥
 तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।
 शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावर्थं इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
 अयोध्यादेवताञ्चैनं प्रशस्तयतनार्चिताः ।
 अनुदध्यरनुध्येयं सान्निध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥
 यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलालुता ।
 तावद्देवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

मन्तापः तत् हृतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसन्तापहरणलक्षणयोः
 कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वात्सङ्गतिरलङ्कारः ॥ ३३ ॥

धूमादिति । अग्ने धूमात् पञ्चादनन्तरमित्यर्थः शिखाः ज्वालाः,
 रवेः उदयात् पञ्चादनन्तरम् अंशवः उत्तिष्ठन्तइति शेषः । सोऽ-
 तिथिः तेजसामग्नप्रादीनां वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थितः
 उदितः । अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तमिति । पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैः नेत्रैः करणैः तम-
 त्तिथिम् अन्वयुः अनुजग्मुः दृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव, शरदि
 प्रसन्नैः ज्योतिर्भिः नक्षत्रैः विभावर्थो रात्रयो ध्रुवमिव । ध्रुव माश-
 वद्वत्पान्ताराचक्रस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अयोध्येति । प्रशस्तेषु आयतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्या-
 देवताश्च अनुक्षेयम् अनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतै रर्चासंक्रान्तैः
 सान्निध्यैः सन्निधानैः अनुदध्यरनुजग्मुः । अनुध्यानमनुग्रहइत्युत्पल
 मालायाम् । तदनुग्रहबुद्ध्या सन्निदधुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यावदिति । अभिषेकजलैरालुता सिक्ता वेदि रभिषेकवेदिः द्वावत्

वशिष्ठस्य गुरोर्भन्वाः सायकास्तस्य धन्विनः ।
 किन्तत् साध्य यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥^{३५} ॥
 स धर्म्मस्यसखः शश्वद्विप्रत्ययिनां स्वयम् ।
 ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥^{३६} ॥
 ततः परस्मिन् व्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
 युयोज प्राक्तामिमुखैर्त्वात्मान् विज्ञापनाफलैः ॥^{३७} ॥
 नाग्नायते न ह्यथति । नर्त्तरि नट् । दाग्नेवास्व रात्रौ इःरइः
 प्रतापो वेदानं वेदापर्यन्तं गणः ॥ ३७ ॥

वशिष्ठस्योक्त । गुरोर्दधिष्ठस्य भन्वाः जनिन्तस्य जटितेः स-
 वनाः इत्युभये नङ्गताः सन्तो यस्माच्च न साङ्गेषुः तत् दाङ् राध्यं
 किं न जिद्धिदित्यर्थः । तेगससाध्यं नालीति भावः ॥ ३५ ॥

वदति । ददर्श तिष्ठतीति धर्म्मस्यः सत्याः रात्रौ नानन्दः जटितैः
 रिगौ निक्षे च वं नत्ता इत्युक्तवदनाः तेषां सखा जनिन्तस्यः तस्-
 क्तिन् इत्यर्थः अतन्द्रितो धनदन्तः स खणः गृह्यन्तुहृत्तिवर्धैः जटितैः
 नायार्द्वतां प्रत्ययिनां तद्विरोधिनाइ संवच्छेद्यान् संवच्छेदोः
 छेद्यान् गिरिच्छेद्यान् सदिग्धात्वात्सद्विरोधान्नित्यर्थः अङ्कारान्
 कृपादानादिविवादान् खणं ददते अनुसन्दधौ नह प्रङ्गिन्वन्ते
 निहुक्त्वानित्यर्थः । अत्र दाग्नेवास्वः अङ्कारान्द्रुगः प्रष्टेडिडिङ्
 मोक्षुणैः सहेति ॥ ३६ ॥

ततश्चति । ततः परं अङ्कारान्द्रुगान्तरं कृपायुजोविदः
 अनिच्छन्तं सुखप्रसादादिचिह्नैः स्फुटीभूतं यत् सौमनसं त्वान्निः
 प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः प्राजाभिमुखैः निहुक्त्वुचैः विज्ञाप-
 नानां विज्ञप्तौनां क्रमैः प्रेषितार्थैः युयोज राजवाजसत् । अत्र इङ्-
 सतिः नियुक्तः जनिन्तस्यो विद्वत्तौ च दङ्क्यत्वात् । कृपायु इति

प्रजास्तङ्गुणा नद्यो नभसेव विवर्द्धिताः ।
 तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥^{४१}॥
 यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।
 सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥^{४२}॥
 वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् । [^{४३}॥
 तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥

मीनयंस्तु नवोदप्यचोभ्यता व्रजेदिति । कविश्च वक्ष्यति अचोभ्यदिति ।
 अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर् नृपस्य वृत्तसमाधिर्ध्वन्यते इत्यनुसन्धे-
 यम् ॥ ४० ॥

प्रजाइति । प्रजाः तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन नभसा आवण-
 मासेन नव्यइव विवर्द्धिताः, तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे
 ताइव भूयसी वृद्धिम् अभ्युदयमाययुः प्रजापोषणेन पितरमतिशयित-
 वानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदिति । सोऽतिथिः यद्वाक्यं दानादि विषयम् उवाच तन्न
 मिथ्या अन्तं नाभूत्, यद्दत्त ददौ तन्न जहार न पुनराददे । किन्तु
 शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् भग्नव्रतो भग्ननियमो-
 २भूत् ॥ ४२ ॥

वयइति । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्ये एकैकं
 मदकारणं मदहेतुः, तानि मदकारणानि तस्मिन् राज्ञि समस्तानि
 मिलितानीति शेषः, तथापि तस्यातिथेः मनो नोत्सिषिचे न जगर्व ।
 सिञ्चतः स्फुरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वात्
 मदस्य च मदिराकार्यत्वेन अतत्कारकत्वात् मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत
 इत्याहुः । उक्तञ्च ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टभा-
 टिना ह्येपामवज्ञा गर्व ईरितः । मदत्त्वानन्दसम्प्लोहः सम्प्लेदो

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीत् दृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

अनित्याः शत्रवो वाह्याः विप्रकृष्टाश्च ते यतः । [४५ ॥

अतः सोऽभ्यन्तरान् नित्यान् षट् पूर्वमजयद्विपून् ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन् चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

मटिराकृतइति । अतएव कविनापि उत्सृष्टे इत्युक्तं न तून्ममा-
देति ॥ ४५ ॥

इत्यमिति । इत्थम् अनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनित
रागासु सतीषु स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुमइव अक्षोभ्यः अप्रकृष्टः
आसीत् ॥ ४४ ॥

अनित्याइति । यतो वाह्याः शत्रवः प्रतिन्दपाः अनित्याः द्विषन्ति-
स्त्रिह्यन्ति चेत्यर्थः, किञ्च ते वाह्याः विप्रकृष्टाः दूरस्थाश्च । अतः सः
अभ्यन्तरानन्तर्वर्तिनो नित्यान् षट् रिपून् कामक्रोधादीन् पूर्वमजयत् ।
अन्तःशत्रुजये वाह्या अपि न दुर्जयाइति भावः ॥ ४५ ॥

प्रसादेति । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन्
न्दपे, निकषे निकषोपले हेमरेखेव, अनपायिनी स्थिरा आसीत् ॥ ४६ ॥

कातर्यमिति । केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् ।
शौर्यं केवलमित्यनुषङ्गनीयम् । केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितं
व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः । व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।
 अदृष्टमभवत् किञ्चित् व्यभस्येव विवस्वतः ॥^{४८} ॥
 रात्रिन्दिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
 तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पवराङ्मुखः ॥^{४९} ॥
 मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य वभूव सह मन्त्रिभिः ।
 स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तदारो न सूच्यते ॥^{५०} ॥

मता इति हलायुधः । अतो हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां सङ्गताभ्याम्
 उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां-सिद्धिं जयप्राप्तिम् अन्वियेध गवेपितवान् ॥ ४७ ॥

न तस्येति । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधय आरा एव दीधि-
 तयो रश्मयो यस्य तस्य । प्रणिधिः प्रार्थने चारइति शाश्वतः । तस्य
 राज्ञः, व्यभस्य निर्मेषस्य विवस्वतः सूर्यस्येव, मण्डले स्वविषये
 किञ्चित्कल्पमपि अदृष्टम् अज्ञातं नाभवत् नासीत् । स चारचक्षुषा
 सर्वभनस्तदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

रात्रिन्दिवेति । रात्रौ च दिवाच रात्रिन्दिवम् । अचतरेत्या-
 दिना अधिकरणार्थे इन्द्वेत् प्रत्ययान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वाद-
 व्ययत्वम् । अत्र पञ्चमलक्षणाया रात्रिन्दिवमिति अहोरात्रयोरित्यर्थः
 तयोर्विभागाः अंशाः प्रहराटयः तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टम्
 इदमस्मिन् काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत् स राजा
 विकल्पवराङ्मुखः संशयरहितः सन् नियोगेन निश्चयेन सिषेवे अनुष्ठित-
 वानित्यर्थः । अत्र कौटिल्यः कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चयः
 भवन्ति अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः अनेन अन्येन वेति विकल्पः
 अनेन चेति समुच्चयइति ॥ ४९ ॥

मन्त्रइति । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो

परेषु खेषु च क्षिप्तै रविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

दुर्गाणि दुर्गहाण्यासंस्तस्य रोडुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाङ्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माण स्तस्य गूढं विप्रेचिरे ॥ ५३ ॥

बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानोऽपि अत्रहमावर्त्यमानोऽपि जातु कदा-
चिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । तत्र हेतुः सुप्तद्वारइति संवृतेऽङ्गिता
कारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥ ५० ॥

परेक्षिति । यथाकालमुक्तमालानतिक्रमेण रूपन्नपि सोऽतिदिः
परेषु शत्रुषु खेषु स्वकीयेषु च मन्त्रादितीर्थैश्चिति श्रेष्ठः क्षिप्तैः प्रहितैः
अविज्ञाताः परस्परं येषां तैः अन्योन्याविज्ञानैरित्यर्थः अपसर्पैश्चरैः ।
अपसर्पश्चरइत्यनरः । जजागार चारमुखेन सर्वमज्ञानीदित्यर्थः ।
अत्र कामन्दकः, चारान् विचारयेतीर्थेष्वालोकनञ्च परस्य च । पाप-
खण्डादीनविज्ञावानन्योन्यनितरैरपीति ॥ ५१ ॥

दुर्गाणीति । द्विषां रोडुः रोषकस्यापि नतु स्वयं रोषस्येत्यर्थः
तस्य रात्रौ दुर्गहाणि परैर्दुर्गहाणि दुर्गाणि नहीदुर्गादीनि आसन् ।
नच निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यम् इत्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह
नहीति, गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाङ्गैः
गिरिगुहासु शेते इति गिरिगुहाशयो नहि क्षिप्त रुमावतएवेति
श्रेष्ठः । अङ्गिररे इतेरित्युत्पत्त्यर्थः । अत्र मनुः, घनदुर्गं नहीदुर्ग-
नदुर्गं वार्द्धेव वा । नदुर्गं गिरिदुर्गं वा समात्रित्य वचेत् पुरमिति
॥ ५२ ॥

अङ्गिरः, भव्यमुख्याः नल्याणप्रधानाः नतु विपरीताः प्रत्यवेक्ष्याः

अपथेन प्रवृत्ते न जातपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शस्यितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

एतावत् कृतमेतावत् कर्तव्यमित्यनुसन्धानेन विचारणीयाः अतएव निरत्ययाः निर्वाधाः गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयः तेषां सधर्माणाः अतिनिगूढा इत्यर्थः । धर्मादनिच् केवलादित्यनिच् प्रत्ययः समासान्तः । तस्य राज्ञः समारभ्यन्तइति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे फलिताइत्यर्थः । फलानुनेयाः प्रारम्भाइति भावः ॥ ५३ ॥

अपथेनेति । सोऽतिधिः उपचितो वृद्धिं गतोऽपि सन् जातु कटाचिदपि अपथेन कुमार्गेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः मर्यादां न लङ्घयित्वर्थः । तथाहि लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पुरोत्पीडं सत्या नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणं नत्वन्यत्रेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

कानमिति । प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागं दैवादुत्पन्नमिति शेषः सद्यः कामं सम्यक् शस्यितुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः चीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा वान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्त्र वा भर्तारं प्रन्ति वा स्वयम् । तस्मात् प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

शक्येऽपि । शक्तिमतः शक्तिसम्पन्नस्यापि सतः सस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्वाक्षीनवलेप्सेव विषये यात्रा दण्डयात्रा अभ-

शक्येव्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।
 समीरणसहायोऽपि नाम्नःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥
 न धर्म्ममर्थकामाभ्यां बबाधे नच तेन तौ ।
 नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥
 हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।
 तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥
 परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।
 यथावेभिर्बलिष्ठञ्चेत् परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

वत् नह्य समधिकेचित्त्वर्थः । तथाहि समीरणसहायोपि दवानलः
 अन्मःप्रार्थी जलान्घेपी न दग्धुमिति शेषः किन्तु तृणकाष्ठादिकमेव
 अन्विष्यतीत्यर्थः । अत्र कौटिल्यः, समञ्चारायोभ्यां सन्दधीत हीनेन
 विगृह्णीयादिति ॥ ५६ ॥

न धर्म्ममिति । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्म्मं न बबाधे न नाशित-
 वान्, तेन धर्म्मेण च तावर्थकामौ न, अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न
 बबाधे एकत्रैवासक्तौ नाभूदित्यर्थः । किन्तु त्रिषु धर्म्मार्थकामेषु सदृ-
 शस्तुल्यवृत्तिरभूदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

हीनानीति । मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तृणि अनु-
 पकाराणि, प्रवृद्धान्यतिसम्बद्धानि चेत् विकुर्वते विकुर्वन् चेषन्ते अप-
 कुर्वतइत्यर्थः । अकर्मकाङ्क्षेत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात् तेन
 राज्ञा मित्राणि सुहृदः । मित्रं सुहृदि मित्रोत्कर्षे इति विश्वः ।
 मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥ ५८ ॥

शक्येव्वेवाभवद्यात्रेत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह ।

परेति । सोऽतिथिः परात्मनोः शक्तौ रात्मनश्च शक्त्यादीनां

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥६०॥

परकर्मापहः सोऽमूढुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनोरन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ॥६१॥

शक्तिदेशकालादीनां बलावलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य, एभिः शक्त्यादिभिः परस्मात् शलोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् । बल-शब्दान्नातुवन्नादिष्ठन् प्रत्ययः विन्नातोरुगिति महपो लुक् । ययौ यात्रा चक्रौ, अन्यथा अवलिष्ठश्चेत् आस्त अतिष्ठत् न ययौ इत्यर्थः । अत्र मनुः, यदा मन्येत भावेन ऋष्टपुष्टवलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायादरीन् प्रति । यदा तु स्यात्परिचीणो वाहनेन बलेन च । तटासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीनिति ॥ ५६ ॥

कोशेनेति । कोशेनार्थचयेन आश्रयणीयत्वं भवतीति शेषः इति हेतोस्तस्य राज्ञः अर्थसंग्रहः नतु लोभादित्यर्थः । तथाहि, अम्बुगर्भो यस्य सोऽम्बुगर्भः जीवनस्य जलस्य मूतः पुटवन्धो जीमूतो मेघः । मूढ वन्धने ष्टपोद्रादित्वात्पाधुः । चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते । अत्र कामन्दकः, धर्महेतोस्तघार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्शञ्च संरक्ष्य कोशो धर्मवता सदेति ॥ ६० ॥

परकर्मेति । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तादीनि अपहन्तीति परकर्मापहः सन् । अन्येभ्योपि दृश्यतइति अपिशब्दसामर्थ्याद्भन्ते ईप्रत्ययः । स्वेषु कर्मसु उद्यतः उद्युक्तोऽभूत्, रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनो रन्ध्रं व्यसनाटिकमावृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः, नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेत् कूर्म इवाज्ञानि पराद्विवरमात्मनश्निति ॥ ६१ ॥

पित्वेति । दण्डो दमः सैन्यं वा तद्वतो दण्डवतो दण्डमन्मन्त्रस्य

पित्रा संवर्द्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।
 तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥
 सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्वयं परः ।
 स चकर्ष परस्मात्तत् अयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥
 वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।
 सार्थाः खैरं स्वकीयेषु चैरुर्वेक्षस्त्रिवाद्दिषु ॥ ६४ ॥
 तपो रत्नं स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।
 यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्द्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिञ्जितास्त्रः
 सम्परायो युद्धम् । युद्धायत्योः सम्पराय इत्यमरः । तमर्हतीति
 साम्परायिकः । तदर्हतीति ठक्प्रत्ययः । दण्डः सैन्यम् । दण्डो
 यमे मानभेदे लण्डे दमसैन्ययोरिति विश्वः । स्वदेहान्न व्यशिष्यत
 नाभिद्यत । स्वदेहेपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहमिवा-
 रत्नदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्पस्येति । सर्पस्य शिरोरत्नमिव अस्य राज्ञः शक्तित्वयं परः
 शत्रुर्न चकर्ष, सत् परस्माच्छ्रुतोः तत् शक्तित्वयम् अयस्कान्तो मणि
 विशेषः आयसं लोहविकारमिव चकर्ष ॥ ६३ ॥

वापीष्विति । स्रवन्तीषु नदीषु वापीषु दोर्घिकास्त्रिव । वापी तु
 दीर्घिकेत्यमरः । वनेष्वरण्येषु उपवनेषु आरामेष्विव । आरामः
 स्यादुपवनमित्यमरः । अद्दिषु स्वकीयेषु वेक्षस्त्रिव, सार्थाः वणिक्
 प्रभृतयः खैरं स्त्रेच्छया चैरुः चरन्ति स्म ॥ ६४ ॥

तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रत्नं तस्करेभ्यः सम्पदश्च रत्नं स राजा
 आश्रमैर्न च्छार्थादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनति-

खनिभिः सुषुवे रत्नं चेतैः शस्यं वनैर्गजान् ।
 दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥
 स गुणानां बलानाञ्च प्रणां षण्मखविक्रमः ।
 बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥
 इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
 आतीर्थाद्प्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

क्रम्य षडंशभाक् चक्रो यथाक्रममाश्रमैस्तपसः वर्णैः सम्पटाञ्च षष्ठाश-
 भाक् कृतइत्यर्थः । षष्ठोऽंशः षडंगः संख्याशब्दस्य दृष्टिविषये पूर-
 णार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥ ६५ ॥

खनिभिरिति । भूर्भूमि स्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षानुरूपमेव
 वेतनं भृतिं दिदेश ददौ । कथं, खनिभिराकरैः । खनिः स्त्रिया
 माकरः स्यादित्यमरः । रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवे अजीजनत्, चेतैः
 शस्यम्, वनैर्गजान् हन्तिनः सुषुवे ॥ ६६ ॥

मदति । षण्मुखविक्रमः स राजा षणां गुणानां सन्धिविग्रहा-
 टीनां बलानां मूलशब्दादीनाञ्च साधनीयेषु वस्तुषु साध्नेष्वर्थेषु विनि-
 योगं जनातीति, विनियोगस्य ज्ञः इति वा, विनियोगज्ञः । कर्मणः
 विवक्षायामुपपत्तममासः, आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययः । ज्ञेयं विव-
 क्षायां षष्ठीममानः, इगुपधेत्वादिना कप्रत्ययः । बभूव, इटसत्
 प्रयोक्तव्यमित्यादि अज्ञानीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इतीति । इति चतुर्विधां नामाद्युपायैरिति ज्ञेयं राजनीतिं
 दृग्ङीति क्रमात् सामान्त्रिकमादेव प्रयत्नः स राजा आतीर्थात्
 मन्त्रप्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् । यो वै जलावतारे च मन्त्रप्राद्य-
 षादृशस्त्विति । सुख्यचेत्वे तथा पात्रे तीर्थं स्यादिति हलादुधः । तस्याः

* कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि ।
 भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयञ्चीर्वीरगामिणी ॥ ६६ ॥
 प्रायः प्रतापभग्नत्वाद्दरीणां तस्य दुर्लभः ।
 रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥
 प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।
 स तु तत्समवृद्धिञ्च न चाभुत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥
 सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः क्लशाः ।
 उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दाहत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

नीतेः फलम् अप्रतीघातम् अप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् ।
 मन्त्रप्रादिषु वमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कूटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गयोधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्नतिथौ वीरगामिणी जयञ्चीः अभिसारिकावृत्तिं भेजे । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेत्यमरः । जयञ्चीस्तमन्विष्य आगच्छदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रायइति । अरीणां सर्वेषां प्रतापेन अतितेजसैव भग्नत्वात् तस्य राज्ञः, गन्धेन मदगन्धेन भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य गन्धद्विपस्येव, प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खलुर्धयोगेपि शेषविवक्षायां षष्ठीनिच्छन्तीत्युक्तम् ॥ ७० ॥

प्रवृद्धाविति । प्रवृद्धौ सत्त्वां चन्द्रो हीयते समुद्रोऽपि तथाविधः चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । प्रवृद्ध इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिञ्चामूत् तौ चन्द्रसमुद्राविव क्षयी । जिहृञ्चीत्यादिना इनिप्रत्ययः नाभूत् ॥ ७१ ॥

सन्दइति । अत्यर्थं क्लशा दरिद्राः अतएवार्थिनो याचनशीलाः

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
 तथापि वदधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥^{७३} ॥
 दुरितं दर्शनेन म्रन् तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।
 प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत् सूर्य्य इवोदितः ॥^{७४} ॥
 इन्दोरगतयः पद्मे सूर्य्यस्य कुमुदेऽश्वः ।
 गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥^{७५} ॥

सन्नो विद्वांसः महत्तस्य राज्ञोऽभिगमनात्, उदधेरभिगमनाञ्जी-
 मूता इव, दादृत्वं प्रापुः, अर्घ्येषु दानमोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः
 ॥ ७२ ॥

स्तूयमान इति । स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत् तदेव समा-
 चरन् अतएव स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललञ्ज, तथापि ह्यीणत्वेपि
 तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेषीति तत्कारिद्वेषिणः तस्य राज्ञो यशो
 वदधे । गुणादस्य युंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणमिति भावः ॥ ७३ ॥

दुरितमिति । स राजा उदितः सूर्य्य इव दर्शनेन दुरितं म्रन्
 निवर्त्तयन् । तथा च सूर्य्यते, अग्निचित् कपिला सती राजा भिक्षु-
 र्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यश इति । तत्त्वस्य
 वस्तुतत्त्वस्य अर्थेन समर्थनेन प्रकाशेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तञ्च नुदन्
 शश्वत् प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे स्वाधीना अकार ॥ ७४ ॥

इन्दोरिति । इन्दोरंशवः पद्मे अगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः,
 सूर्य्यस्यांशवः कुमुदे अगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावपि
 अन्तरनवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥ ७५ ॥

पदेति । अश्वनेषाय जिगीषोरस्य द्विचेष्टितं द्विग्विजयरूपं
 यद्यपि पराभिरुन्वानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं तथापि तद्वर्त्यं धर्मादतमेत-

पराभिसन्धानपरं यद्यथस्य विचेष्टितम् ।
 जिगीषोरश्वमेधाय धर्मप्रमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥
 एवमद्यन् प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।
 वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥
 पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।
 भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥
 दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।
 दधुः शिरोभिर्भूपालाः देवाः पौरन्दरीमिव ॥ ७९ ॥

मेव । धर्मपथ्यर्थन्यायादानपेतइति यत्प्रत्ययः । बभूव । मन्त्रप्रभा-
 वोत्साहशक्तिभिः परान् सन्ध्यादिति कौटिल्यः ॥ ७६ ॥

एवमिति । एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण
 कोशदण्डजेन तेजसा । स प्रभवः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्य-
 मरः । उद्यन् उद्युञ्जान. सः, वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव,
 राज्ञा राजा राजराजो बभूव ॥ ७७ ॥

पञ्चममिति । तं राजानमिति शेषः, साधर्म्ययोगतः यथाक्रमं
 लोकसंरक्षणपरिपकारभूधारणरूपसमानधर्मात्त्वलात् लोकपालाना-
 मिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः महतां भूतानां षष्ठिव्यादीनां षड्भूतानां
 षष्ठमूचुः कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयदीनां सप्तानामष्टम-
 मूचुः ॥ ७८ ॥

दूरेति । भूपालाः शासनेषु अर्पितामुपन्यस्तां तस्य राज्ञः आज्ञाम्,
 देवाः पौरन्दरीमैन्द्रोमाज्ञामिव, दूरापवर्जितच्छत्रैः दूरात्परिहृता-
 तपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥ ७९ ॥

ऋत्विजइति । स राजा महाक्रतावश्वमेधे ऋत्विजो याजकान्

१७ सर्गः

रघुवंशम् ।

२५३

ऋत्विजः स तथानर्च्य दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥८०॥

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूत्

यादोनाथः शिवजलप्रथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषद्विं कुवेरः

तस्मिन् दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥८१॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ

अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

दक्षिणाभिः तथा आनर्च्य अर्चयामास । अर्चतेर्भौवाटिकास्त्रि । यथा
अस्य राज्ञो धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम्, उभयोरपि
धनदसंज्ञा यथा स्यान्तयेत्यर्थः ॥ ८० ॥

इन्द्रादृष्टि । इन्द्रादृष्टिरभूत्, यमः नियमिता निवारिता
गदस्य रोगस्योद्रेकएव वृत्तिर्येन सोऽभूत्, यादोनाथो वरुणः नौच-
राणा नात्रिकानां कर्मणे सञ्चाराय शिवजलप्रथः सुचरजलमार्गोऽभूत्,
तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिर्नाहिमाभिन्नः कुवेरः कोषद्विं विदधे,
इत्थं लोकपाला स्तस्मिन् रान्ति विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य
चरितं वृत्तिं भेजिरे । दुर्वलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छ्रितादिभिः ।
यत्नेन दण्डोपनतो भर्त्तर्येवमवस्थित इति कौटिल्यः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहर्षिनाथस्त्रिविरचितायां

रघुवंशव्याख्याया मञ्जीवनीमनाख्याया

सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

सं नैषधस्यार्धपतेः सुतायाम्
उत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्
पुत्रं यमाङ्गनिषधाख्यमेव ॥ १ ॥
तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै
कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।
सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः
शस्येन सम्पत्तिफलोन्मुखेन ॥ २ ॥

यत्प्रदास्वजसम्पर्कादहल्यासीदपांशुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिबन्धवे ॥

स इति । निषिद्धशत्रु निवारितरिपुः सोऽतिथिः नैषधस्य निषध-
देगाधीश्वरस्य अर्धपतेः राज्ञः सुतायां निषधात् निषधाख्यात् नगेन्द्रात्
पर्कतादनूनसारम् अनूनवलं पुत्रम् उत्पादयामास, यं पुत्रं निषधाख्य
निषधनामकमेवाङ्गः ॥ १ ॥

तेनेति । उरुवीर्येण अतिपराक्रमेण अतएव प्रजायै लोक-
रक्षणायै कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पिता अतिथिः, सुवृष्टि-
योगात् सम्पत्तिफलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन शस्येन जीवलोक इव, ननन्द
जहर्म् ॥ २ ॥

शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय
 तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
 कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैः
 द्यामर्जितां कर्मभिराकरोह ॥ ३ ॥
 पौत्रः कुशस्थापि कुशेशयाख्यः
 ससागरां सागरधीरचेताः ।
 एकातपत्रां भुवमेकवीरः
 पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥
 तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते
 वंशश्चियं प्राप नलाभिधानः ।

शब्दादीति । कुमुद्वत्याः अमलं पुमान् कौमुद्वतेयः अतिथिः
 शब्दादि शब्दशर्गादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्योपभुज्य
 चिराय तस्मिन् निपधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः दत्तराज्यः सन्
 कुमुदावदातैर्निर्मलैः कर्मभि रश्मिधादिभिः अर्जितां द्यां स्वर्गमाक-
 रोह ॥ ३ ॥

पौत्र इति । कुशेशयाजः शतपत्रलोचनः । शतपत्रं कुशेशय-
 नित्यनरः । सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्तः एकवीरोदनहाय
 नरः पुरस्वार्गला कपाटविष्कम्भः । तद्विष्कम्भोर्गलं न नेत्यनरः ।
 तद्वद्दीर्घभुजः कुशस्य पौत्रो निपधोऽपि ससागराम् एकातपत्रां भुवं
 बुभोज पानयामास । भुजोऽनवनद्वल्लुक्तेः परस्मैपठम् ॥ ४ ॥

तस्येति । अननौजा नलाभिधानो ननाराजः तस्य निपधस्य तनयः
 तस्य निपधस्यानेदवसाने वंशश्चियं राज्यलक्ष्मी प्राप । नलिनाभपत्नौ

यो नडालानीव गजः परेषां
 बलान्यसृद्नान्नलिनाभवत्तः ॥५॥
 नमश्चरैर्गीतयशाः स लेभे
 नमस्तलश्यातनुं तनूजम् ।
 ख्यातं नमःशब्दमयेन नाम्ना
 कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥६॥
 तस्मै विस्वज्योत्तरकोशलानां
 धर्म्मोत्तरस्तत् प्रभवे प्रभुत्वम् ।
 ऋगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्
 अदेहवन्धाय पुनर्बबन्ध ॥७॥

यो नलः, गजो नड्वलानि नडप्रायस्थलानीव । नडघादात् ड्ल-
जिति ड्वलच् प्रत्ययः । परेषां बलानि असृद्नात् ममर्द ॥ ५ ॥

नमइति । नमश्चरैर् गीतयशाः स नलः नमस्तल-
श्यातनुं नमःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातं नमःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः, नभो-
मासमिव आवणमासमिव प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं युत्वं लेभे ॥ ६ ॥

तस्मै इति । धर्म्मोत्तरो धर्म्मप्रधानो नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै
नमसे तत् उत्तरकोशलानां प्रभुत्वम् आधिपत्यं विस्वज्य ट्त्वा जरसा
जरया उपदिष्टं वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः ऋगैरजर्यं तैः सह सङ्ग-
तम् । अजर्यं सङ्गतमिति निपातः । पुनरदेहवन्धाय पुनर्देहसम्बन्ध-
निवृत्तये बबन्ध मोक्षार्थं वनं गतइत्यर्थः । अदेहवन्धायेत्यत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधेऽपि नञ्समासइत्यते ॥ ७ ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
 राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
 शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका
 यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥८॥
 स क्षेमधन्वानसमोषधन्वा
 पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
 क्ष्मां लक्ष्मयित्वा क्षमयोपपन्नं
 वने तपः क्षान्तरञ्चचार ॥९॥
 अनीकिनीनां समरेऽग्रदायी
 तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

तनेति । तेन नभसा, द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेषदेव,
 राज्ञामजयो जेतुमशक्यः । जयजयौ शक्यार्थे इति निघातः ।
 पुण्डरीक पुण्डरीकाख्यः पुत्रोऽजनि जनितः, पितरि शान्ते स्वर्गते
 सति आहृतपुण्डरीका गृहीतस्तेतमद्वा श्रीः यं पुण्डरीक पुण्ड-
 रीकाख्य विष्णुमिव श्रिता ॥ ८ ॥

सद्रति । अमोघं धनुष्यस्य सोऽमोषधन्वा । धनुष्येत्यनडादेः
 समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधानदक्षं क्षमयोपपन्नं
 क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुष्यस्य त क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । स संज्ञादा-
 मित्यनडादेः । क्ष्मां लक्ष्मयित्वा मापय । लभेर्गत्वर्थत्वात् द्विकर्तृ-
 त्वम् । क्षान्तरौऽत्यन्तकक्षिणुः सन् वने तपश्चचार ॥ ९ ॥

अनीकिनीनामिति । तस्य क्षेमधन्वोऽपि समरे अनीकिनीनां
 प्रभूतान् अग्रदायी देवप्रतिमः इन्द्रादिकुलः सुतोऽभूत् । अनीक

व्यश्रूयतानीकपदावसानं
 देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥१०॥
 पिता समाराधनतत्परेण
 पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।
 पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन
 स तेन पित्रा पितृमान् बभूव ॥११॥
 पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढाम्
 आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
 धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां
 जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥१२॥

पदावसानम् अनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक
 इति नामधेयं त्रिदिवे स्तर्गेऽपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥ १० ॥

पितेति । स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रुषापरेण तेन
 पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीकः आत्मज वत्सलेन
 तेन पित्रा पितृमान् बभूव । लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवा-
 सीदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पूर्वइति । गुणानामेकनिधिः यज्वा विधिवदिष्टवान् तयोः पितृ-
 पुत्रयोर्मध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वा आत्मसमे स्वतल्ये आत्मोद्भवे पुत्रे
 देवानीके चिरोढां चिरघृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय
 यजमानलोकं यष्टलोकं नाकं जगाम ॥ १२ ॥

वशीति । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नामेति

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
 स्वेपामिवासीत् द्विषतामपीष्टः ।
 सल्लद्विविग्नानपि हि प्रयुक्तं
 माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् ॥१३॥
 अहीनगुर्नाम स गां समग्राम्
 अहीनवाञ्छद्रविणः शशास ।
 यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात्
 युवायनैर्यस्यैस्स नैर्विहीनः ॥१४॥
 गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः
 पुंसां पुमान्नाद्य इवावतीर्णः ।

पक्षमाणा नामकः वशं वशकरं लघुरं वदतीति वशंवदत् । प्रियवशे
 वदः खलिति खञ् प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् इष्टगदित्वात्
 स्वेपामिव द्विषतामपि इष्टः प्रिय आसीत् । तदाहि, प्रयुक्तमुच्चारित
 माधुर्यं सल्लदेकवारं विविग्नान् भीतानपि हरिणान् अहीत वशी-
 कर्तुम् इष्टं शक्नोति ॥ १३ ॥

अहीनगुरिति । अहीनवाञ्छद्रविणः समग्रमुलपराक्रम । द्रविणं
 काञ्चनं विस्रं द्रविणञ्च पराक्रमइति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात्
 नीचसंसर्गनिमुग्नत्वाद्देतोः युवापि अनर्द्यनर्द्यनैर् लमनैः पानव्यता-
 दिभिर्विहीनो रक्षितो यः अहीनगुर्नाम । स पूर्वोक्तो देवानीवसुतः
 सनयां रुद्रेण गां भुवं शशास ॥ १४ ॥

गुरोरिति । पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञः चतुरो निपुणः सोऽहीन-

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः

चतुर्दिग्गोशश्चतुरो बभूव ॥१५॥

तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां

जेतर्षरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं

लक्ष्मीः सिधेवे किल पारियात्रम् ॥१६॥

तस्याभवत् स्तनुरुदारशीलः

शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः

शालीनतामव्रजदीडमानः ॥ १७ ॥

गुश्च गुरोः पितरनन्तरम्, अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान् विष्णु-
रिव, अस्खलितै रप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः । सामा-
दिभिरुपक्रमैरिति मनुः । चतुर्दिग्गोशः चतस्रुणां दिग्गोशो बभूव
॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । अरीणां जेतारि तस्मिन्नहीनगौ परलोकयात्रां
प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रः कुल-
शैलविशेषो येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः
राज्यलक्ष्मीः सिधेवे किल ॥ १६ ॥

तस्येति । तस्य पारियात्रस्य उदारशीलो महावृत्तः । शीलं
स्तमाने सदृत्ते इत्यमरः । शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः
स्तनुरभवत् । यः स्तनुः शिलीमुखैर्वाणैः । अलिवाणौ शिलीमुखा-
वित्यमरः । जितारिपक्षोऽपि ईडप्रमानः स्तुयमानः स्तनं शालीनता-

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा

कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि

वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥१८॥

* तं रागवन्निष्ववितृप्तमेव

भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि

जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥१९॥

मष्टृष्टतां लज्जामव्रजत् अगच्छत् । स्यादष्टृष्टे तु शालीनइत्यमरः ।
शालीनकौपीने इति निपातः ॥ १७ ॥

तमिति । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्म-
सम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम् । आत्मा यतो हृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ध-
चेत्युभयत्वाद्यमरः । युवानं तं शिष्यं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्त,
नत्वहृतेत्येकारार्थः । किमर्थं युवराजकरणमित्याशङ्क्य, अन्यथा
सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह सुखोपरोधीति । हि यस्माद्वाज्ञं वृत्तं
प्रजापालनारिरूपं सुखोपरोधि बह्वलत्वात् सुखप्रतिबन्धकमुत्तणवो-
परुद्धवृत्तम् काराटिवद्वसदगमित्यर्थः । उपरुद्धस्य स्वयमुद्धं भारस्य
च सुरं नाम्नीति भावः ॥ १८ ॥

तमिति । रागं बध्नन्तीति रागवन्निनः रागप्रवर्तका इत्यर्थः तेषु
भोगेषु विषयेषु अविद्वत्प्रमेदं गन्तं किञ्च विलासिनीनां भोग्योगां सौभा-
ग्यविशेषेषु नैन्दर्यातिगदेन ऐतन्ना भोग्यं भोगार्थम् । चलोः क
धिष्णुप्रतीरिति उक्तम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्ष-

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः
 तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।
 सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पः
 कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥२०॥
 ततः परं वज्रधरप्रभाव-
 स्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।
 बभूव वज्राकरभूषणायाः
 पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥२१॥

मापि अतएव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमास्तु विलासिनीष्वित्यर्थः जरा
 जहार वशीचकार ॥ १६ ॥

उन्नाभइति । तस्य शिलाख्यस्य उन्नाभइति उद्गतनामधेयः प्रसि-
 द्धनामा अयथार्थं यथा तथा उन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य स गम्भीरनाभि-
 रित्यर्थः । तदुक्तम्, स्वरः सत्वञ्च नाभिश्च गान्भीर्थं त्रिषु शस्यते ।
 पङ्कजनाभकल्पः विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ।
 नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि क्वचिदीरितइति विश्वः । सुतोऽभवत् ।
 अक्षप्रत्यन्वपूर्वात्नामलोन्नद्रत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपङ्कजनाभा-
 दयः सिद्धाः ॥ २० ॥

ततइति । ततः परं वज्रधरप्रभावः इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे
 वज्रघोषः अशनितल्यध्वनिः वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजः
 वज्राणां हीरकाणामाकराः खनयएव भूषणानि यस्याः तस्याः
 पृथिव्याः पतिर्वभूव किल ॥ २१ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् वज्रणाभे सुदतोपलब्धां धर्माज्जितां व्यां

तस्मिन् गते द्यां सुकृतोपलब्धां
 तत्सम्भवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
 उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
 रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥२२॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा
 पितृं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
 वेलातटेपूपितसैनिकाश्वं
 पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥२३॥
 आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण
 तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
 पातुं सहो विश्वसखः समग्रां
 विश्वम्भरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥२४॥

सुखं गते गति, उत्खातशत्रुमुद्धृतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्सम्भवं तदात्म-
 जम् अर्णवान्ता वसुधा खनिभ्यः आकरेभ्यः उदितैरुत्पन्नैः रत्नोपहारै
 र्त्नोपहारैः वस्तुनमर्णैः उपतस्थे निपेपे । जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रथ-
 मभिधीयत इति भरतपितृवौ ॥ २२ ॥

तस्येति । तस्य शङ्खणस्यावसानेऽन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः
 अश्विनोरिव रूपमस्येत्यश्विरुपोऽतिगुन्दरः तत्पुत्र इति शेषः पितृप्र-
 नित्ति रत्नान्निपटनानर्थात्, पितृं प्रपेदे । वेलातटेऽपि उषिताः
 निजिहाः सैनिकाः अथाद्य यस्य तम् अन्वयिनानानित्यर्थः यं पुरां
 पुराविदो ब्रूवाः व्युषितावमाहुः ॥ २३ ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते
 हिरण्यनाभे तनये नयन्नः ।
 द्विषामसह्यः सुतरां तरुणां
 हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥२५॥
 पिता पितृणामनृणस्तमन्ते
 वयस्यनन्तानि सुखानिलिप्तुः ।
 राजानमाजानुविलम्बिवाञ्छं
 कृत्वा कृती वल्कलवान् वभूव ॥२६॥

आराध्येति । तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशी-
 यतिम् आराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्व-
 म्भरां भुवं पातुं रक्षितुं सहतइति सहः क्षमः । पचाद्यच् । आत्मज
 मूर्त्तिः पुत्ररूपी आत्मा स्वयमेव । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः ।
 विजज्ञे सुखे । विपूर्वो जनि गर्भविमोचने वर्त्तते । यथाह भगवान्
 माण्डिनः, स मां विजायते इति ॥ २४ ॥

अशइति । नयन्नो नीतिन्नः स विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोः विष्णो-
 रंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति, तरुणां सानिलो हिरण्यरेता
 ऊतभुगिव, द्विषां सुतरामसह्योऽभूत् ॥ २५ ॥

पितेति । पितृणामन्टणः निवृत्तपितृकृणइत्यर्थः । प्रजया पितृ-
 भ्यइति श्रुतेः । अतएव कृती कृतकृत्यइत्यर्थः पिता विश्वसहः अन्ते
 वयसि वार्द्धके अनन्तानि अविनाशानि सुखानि लिप्तुः सुमुचुरित्यर्थः
 आजानुविलम्बिवाञ्छं दीर्घवाञ्छं भाग्यसम्पन्नमिति भावः तं हिरण्य-
 नामं राजानं कृत्वा वल्कलवान् वभूव वनं गतइत्यर्थः ॥ २६ ॥

कौशल्य इत्युत्तरकोशलानां
 पत्युः पतङ्गान्वयभूपणस्य ।
 तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभूत्
 नेत्रोत्सवः सोमइव द्वितीयः ॥२७॥
 यशोभिराब्रह्मभमं प्रकाशः
 य ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।
 ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे
 ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥२८॥

कौशल्यइति । उत्तरकोशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूपणस्य सूर्य-
 उपाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवत्. यज्वनइत्यर्थः । सोमे सुज
 इति लिप् । तस्य द्विरण्यनाभस्य, द्वितीयः सोमश्चन्द्रइव नेत्रोत्सवो
 नयनानन्दकरः कौशल्यइति प्रसिद्धः औरसः धर्मपत्नीजः सुतोऽभूत्
 । २७ ॥

यशोभिरिति । आ ब्रह्मभयाः आब्रह्मभमं ब्रह्मसदनपर्य-
 नम् । अमिप्रिधायक्ययीभारः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्यः
 अतिगदेन ब्रह्मवत्त्वं ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठमित्यर्थः । ब्रह्मगद्गान्तवला-
 दित्तुं प्रत्यये विक्रतोर्निति सतपो जुग्, नन्इतिइति टिलोपः ।
 ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाम्यं सतपुज्जकृतं स्वात्मसमेव निजे सजीवेशिण्यारो
 मजायानन्दरूपे आधाय निधाय ब्रह्मणे भारो ब्रह्मभूय ब्रह्मवत्
 तदेव गतिं ताम् प्राजगाम सुतोऽभूदित्यर्थः । स्वाद्ब्रह्मभूयं प्रसूत-
 मिति । सुतो भारो जग् ॥ २८ ॥

तसिइति । तुलासीतुनिने तुलासीतुत्तये । मिश्राणासीतुर्-

तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडं
 सम्यग्महीं शासति शासनाङ्गाम् ।
 प्रजाञ्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे
 ननन्दुरानन्दजलाविलाच्यः ॥२६॥
 पात्नीकृतात्मा गुरुसेवनेन
 स्पष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः ।
 तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः
 पुत्रः समारोपयद्ग्रसङ्घ्राम् ॥३०॥
 वंशस्थितिं वंशकरेण तेन
 सम्भाव्य भावी स सखा मघोनः ।

खराविल्यमरः । सुप्रजसि सत्त्वानवति । नित्यमसिच् प्रजामेधयो-
 रित्यसिच् प्रत्ययः । तस्मिन् प्रजेशे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्गं शासनचिह्नं
 मही विपीडं निर्वाधं यथा तथा सम्यक् शासति सति आनन्दजलावि-
 लाच्यः आनन्दवाष्पाकुलनेत्राः प्रजाञ्चिरं ननन्दः ॥ २६ ॥

पत्नीकृतेति । गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्नीकृतात्मा ।
 योग्यभोजनयोः पात्रमित्यमरः । पत्ररथेन्द्रकेतोर्गुरुद्ध्वजस्य स्पष्टा-
 कृति स्पष्टवपुः तत्स्वरूपइत्यर्थः । आकृतिः कथिता रूपे सामान्य वपु-
 षोरपीति विश्वः । पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा,
 यद्वा पुत्रग्रह् अवर्त्तनीयः पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः, तं ब्रह्मिष्ठं
 पुत्रिणाम् अग्रसंख्यां समारोपयत् अग्रगण्यं चक्र द्वैत्यर्थः ॥ ३० ॥

वशेति । स्पृश्यन्ते इति स्पृशाः विषयाः तेभ्यो निवृत्तलौल्यः निवृ-
 त्तदृशः अतएव मघोनः इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् स्वर्गं

उपस्पृशन् स्पर्शानिवृत्तलौल्य-
 स्त्रिपुष्करेषु विदग्धत्वमाप ॥ ३१ ॥
 तस्य प्रभानिर्जितपुष्परागं
 पौष्यान्तिथौ पुष्यमरूत पत्नी ।
 तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां
 पुष्टिं जनाः पुष्यद्वय द्वितीये ॥ ३२ ॥
 महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ
 मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ॥
 तस्मात् सयोगाद्धिगम्य योगम्
 अजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

जिगमिषुमित्यर्थः स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रयत्नेन तेन पुत्रेण वंश-
 स्त्रितिं जनप्रतिष्ठा सम्प्राप्य सम्प्राप्य त्रिषु पुत्रेषु तीर्थभिर्गणेषु ।
 द्विभूम्ये मन्त्राद्यानिति समासः । उपस्पृशन् स्पर्शान् कर्त्तव्यं विदग्धत्वं
 देवभृचनाप ॥ ३१ ॥

तस्येति । तस्य पुत्राग्र्यस्या पत्नी पौष्या पुष्यनक्षत्रयुक्ताया पौर्ण-
 मास्ये तिथौ । पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौष्येति मन्त्रः । मन्त्रेण यु-
 गान् इत्यन् प्रत्ययः विदग्धाण्यिति लीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परागो
 निर्जितेषो देव तं पुष्य पुष्यायम् कस्यन । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्रे
 इव तस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रा पुष्टिं प्रतिभु यजुष्यम् ॥ ३२ ॥

मनीषिणः मनीषो मनीषणः । मनीषणं मनीषण्ययमन्त्रः ।
 मनीषणं मनीषण्ययमन्त्रः । मनीषणं मनीषण्ययमन्त्रः ।
 मनीषणं मनीषण्ययमन्त्रः । मनीषणं मनीषण्ययमन्त्रः ।

ततःपरं तत्रभवः प्रपेदे
 ध्रुवोपमेयो ध्रुवसन्धिरुर्वीम् ।
 यस्मिन्भ्रूज्जग्रायसि सत्यसन्धे
 सन्धिध्रुवः सन्नमतामरीणाम् ॥ ३४ ॥
 सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये
 दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
 मृगायताक्षो मृगयाविहारी
 सिंहाद्वापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥
 स्वर्गामिनस्तस्य तमेकमत्यात्
 अमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

सयोगाद्योगिनः तस्मात् जैमिने यौगं योगविद्यामधिगम्य अजन्तने
 जन्मनिष्ठत्वे मोक्षाय अकल्पत समपद्यत । वपेः सन्ध्यामाने चतुर्थी
 वक्तव्या । सुक्तइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततइति । ततः परं, स पुत्रः प्रभवः नारणं यस्य स तत्रभवः
 तदात्मजइत्यर्थः ध्रुवेषु तानपादिना उपमेयः । ध्रुव औत्तानपादिः
 स्यादित्यमरः । ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यात्यसि ऋते सत्यसन्धे
 सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसन्धौ सन्नमतामनुद्धतानानित्यर्थः अरीणां
 सन्धिः ध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्धकनानेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुते इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषच्छेडः स ध्रुवसन्धिः दर्शा-
 त्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपञ्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ नत्वेव मृगया-
 विहारी सन् सिंहाद् विपदं नरणमवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थं वहेति
 भावः ॥ ३५ ॥

स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्गात्स्य तस्य ध्रुवसन्धेः अमात्यवर्गः

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य

साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

नवेन्दुना तन्त्रभसोपमेयं

शावैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुटुम्बलपुष्करेण

तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।

दृष्टो हि दृष्टवन् कलभप्रसाधो-

ऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ७८ ॥

अनाथानां अनाथदीनाः अतएव दीना गेच्या तल्लती मजा नरेण्य
स्वतन्त्रं जनानखण्डम् एकम् अक्षितोय त सुदर्शनम् रेकनत्वात् विधि-
यत साकेतनाथम् अयोध्याधीश्वरं चकार । ३६ ।

नरेति । अत्रौढनरेन्द्रं तत रघुं तल नवेन्दुना काननेन नभगा
जोम्बा, मानं शिगरेकः मिलो दत्तित् । दृष्टुं मानं शिगरेक-
नरं । तेन काननेन च, तद्वत्तल तद्वत्तलायस्य तुल्यं च दृष्टुं तां-
तेन तोयेन च उपमेयमुभयानुसर्गम् आसीत् । अवेक्ष्यतामप्यनेन रघु-
वर्षिणः काननेन श्रीमन्मन्त्रिणं सुमित्तानि । ३७ ।

लोकेनेति । स भावी मौलिपरिग्रहात् सिद्धीदानीमावाप्ते
पितामहः पिता महाबलः भावी भविष्यति लोकेन उन्नेन अक्षयित
कर्त्तव्यः । तांति, स्वभक्तानां अन्वयान्तरांदि रीद पुरोवातन
पश्य यस्या दिशो दृष्टवन् कलभं दृष्टोति । ७८ ।

ततःपरं तत्प्रभवः प्रपेदे
 ध्रुवोपमेयो ध्रुवसन्धिरुर्वीम् ।
 यस्मिन्नभ्रुज्जग्रायसि सत्यसन्धे
 सन्धिर्ध्रुवः सन्नमतामरीणाम् ॥ ३४ ॥
 सुते शिशवेव सुदर्शनाख्ये
 दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
 मृगायताक्षो मृगयाविहारी
 सिंहाद्वापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥
 स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यात्
 अमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

सयोगाद्योगिनः तस्मात् जैमिने र्योगं योगविद्यामधिगम्य अजन्मने
 जन्मनिवृत्तये मोक्षाय अकल्पत समपद्यत । कृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थां
 वक्तव्या । सुक्तइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ततइति । ततः परं, स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः
 तदात्मजइत्यर्थः ध्रुवेषु तानपादिना उपमेयः । ध्रुव औत्तानपाटिः
 स्यादित्यमरः । ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि अष्टे सत्यसन्धे
 सत्वप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसन्धौ सन्नमतामनुद्धतानामित्यर्थः अरीणां
 सन्धिः ध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्थकनामेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुते इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसन्धिः दर्शा-
 त्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपञ्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ मत्येव मृगया-
 विहारी सन् सिंहात् विपदं मरणमवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थवहेति
 भावः ॥ ३५ ॥

स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य ध्रुवसन्धेः अमात्यवर्गः

अनाद्यदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य
 साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥
 नवेन्दुना तन्त्रभसोपमेवं
 श्वावैकसिंहेन च काननेन ।
 रघोः कुलं कुटुम्बलपुष्करेण
 तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥
 लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः
 सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।
 दृष्टो हि दृखन् कलभप्रसाणो-
 ऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

अनाद्याः साद्यदीनाः अतस्तु दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजाः यदंशु
 तन्त्रतन्त्रं तन्त्रानुग्रहम् एकम् उदितोयं तं सुदर्शनम् ऐकनद्यात् विधि-
 यत् साकेतनाथम् अयोध्याधीश्वरं चकार । ३६ ।

नवेति । अप्रौढनरेन्द्रं तत रघोः तन्त्रं सचन्द्रना गानचन्द्रेण नभस्य
 व्योम्ना, गान शिखरेण, सिन्धो यन्त्रिन् । दृखन् प्रान्त, जिगृह्यन्-
 न्तः । तत्र काननेन च, कुटुम्बलपुष्करेण तुल्यं पदं यन्त्रिन्
 तत्र मौलिं च उपमेयमप्यनात्मनस आसीत् । नवेन्दुनाद्यानां नैव न
 परिपूर्णोऽप्येवमन्वयानि सूचितानि । ३७ ।

यदंशुनेति । स रघोः वैदिकविद्यया प्रीतिरुदीनाः शोच्ये
 नित्यं यद, नित्यं, नरकान्तं भावी भविष्यति मोक्षेन दर्शने कल्याणित
 मर्त्तिन् । तन्त्रिन्, तन्त्रप्रणालीः तन्त्रमन्त्रयोः चिन्ता प्रयोगात्तन्त्र
 यत्तु यत्तः विदोः दृखन् दृखन् उदिति । ३८ ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तम्
आधोरणालम्बितमग्रवेशम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभूत्वात्
प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३६ ॥

कामं न सोऽकल्पत पैटकस्य
सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा
तद्व्याप चासीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

तस्मादधः किञ्चिद्दिवावतीर्णा
वसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

तमिति । राजवीथ्यां राजमार्गे अधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थे
व्ययीभावः । यान्तं गच्छन्तं हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः आधो-
रणालम्बितं शिशुत्वात् सादिना गृहीतम् अग्रवेशम् उदारनेपथ्यं
षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः । तद्वितार्थेति समासः । तमधीष्टोऽतो
भूतोभावीत्यधिकारे चिन्तवति नित्यमिति तद्वितस्य लुक् । ईषदसमाप्तः
षड्वर्षः षड्वर्षदेशीयः । ईषदसमाप्तावित्यादिना देशीय प्रत्ययः ।
तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात् पितृगौर-
वेण प्रैक्षन्त पितरि यादृग्गौरवं तादृशेनैव दृश्युरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

काममिति । स सुदर्शनः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक्
प्रतिपूरणाय नाकल्पत बालत्वाद्दुर्व्यंभुं न पर्याप्तइत्यर्थः । चासीकर
पिञ्जरेण कनकगौरेण तेजोमहिम्ना पुनः तेजःसम्पदा तु आवृतात्मा
वित्तारितदेहः सन् तत् सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥ ४० ॥

तस्मादिति । तस्मात् सिंहासनादपादानादधः अघोदेशं प्रति

सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैः
 ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥४१॥
 मणौ महानील इति प्रभावात्
 अल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
 शब्दो महाराज इति प्रतीतः
 तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥४२॥
 पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोललोभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवादः
 चस्त्राज वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥४३॥

कितिदिसावतीर्णं ईषद्वम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठम् अमंस्पृङ्गलौ
 एव्य मत्वाटव्याप्रौ मानक्तवौ नान्नावमावमित्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ
 भूपतयः प्रसिद्धैरुद्धतै मौलिभिर्भुङ्गटे रघुन्दिरे प्रलेभुः ॥ ४१ ॥

मणारिति । अल्पप्रमाणेऽपि मणौ इन्द्रनीले प्रभावात् तैजिष्ठ-
 त्वाद्गतेः । महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निर्दिष्टो न तत्रैव अर्भके
 भिषावपि तस्मिन् सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न
 मिथ्यः सुयुजे ॥ ४२ ॥

पर्यन्तेति । पर्यन्तयोः सञ्चारितं चामरे यस्य तस्य तस्य
 मानस्य तस्यचित्तः । कपोलयोः सौन्दर्यभौ काकपक्षौ यस्य तस्मादात्मना-
 दुद्धिगते विषादो यद्यन्तु अर्भकानां वेलाःसर्वत्र न चम्पान् भिषावपि
 तस्मादात्मनो नार्णवैर्दृष्टैः । अमंस्पृङ्गलौ मणानो न इन्द्रनीलेति

निर्दृत्तजास्वनदपट्टशोभे
 न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
 तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां
 मुखानि स स्मेरमुखञ्चकार ॥ ४४ ॥
 शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः
 खेदं स यायादपि भूषणेन ।
 नितान्तगुर्वीर्णमपि सोऽनुभावात्
 धुरं धरित्वा विभरास्वभूव ॥ ४५ ॥
 व्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां
 कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

ध्वनिः । उभयकाकपद्मादित्यत्र दृत्तविषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्द-
 स्थाने उभयशब्दप्रयोगेन इत्युक्तं प्राक् ॥ ४३ ॥

निर्दृत्तेति । निर्दृत्ता जास्वनपट्टशोभा यस्य तस्मिन् कृतकनक
 पट्टवस्त्रे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अ-
 रिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि
 शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥ ४४ ॥

शिरीषेति । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलाङ्गइत्यर्थः अत-
 एव स राजा भूषणेनापि खेदं अमं यावाद् गच्छेत्, एवंभूतः स नितान्त-
 गुर्वीर्णमपि धरित्वाः धुरं भुवो भारम् अनुभावात् सामर्थ्यात्
 विभरास्वभूव वभार । भीहीभृज्जवां श्लुवञ्चेति विकल्पादाम् प्रत्ययः
 ॥ ४५ ॥

न्यस्तेति । अक्षरभूमिकायाम् अक्षरलेखनस्थले व्यस्ताक्षरां रचि-

सर्वाणि तावत् श्रुतदृढयोगात्
फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥४६॥

* उरस्यपर्याप्त निवेशभागा
प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
सञ्जातलज्जेव तस्मात्पत्र-
च्छायाच्छलेनोपजुगृह लक्ष्मीः ॥४७॥
अनन्नवानेन युगोपमानम्
अवहसौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

तावत्पर्यन्तं तावन्त्यासां त्रिषिं पद्मागदगीतमिजां मातकां कात्स्त्रेण
यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनलापत् श्रुतदृढयोगात् पिद्या दृढगंमर्गात्
सर्वाणि दण्डनीते दण्डशासन्य फलानि उपायुङ्क्त अन्वभृत् । पात्रेण
यद्गमनस्य तस्य पद्मादभ्यस्यमानं गाम्भं संवादादीमिया भवतिद्वर्धः
१ ४६ A

उरसीति । उरसि अपर्याप्तो निवेशभागो त्रिषाणात्प्राप्तो वक्ष्याः
स गतपत्र प्रौढीभविष्यन्तं परिद्विष्यमाणम् उदीक्षमाणा प्रौढं यद्गाम्
भविष्यतीति प्रौढीक्षमाणा लक्ष्मीः गृह्णातलज्जेव मायादाभिहितं
परिधानेन तं सुदर्शनम् आतपत्रपदायाञ्छलेन उपजुगृह्ण परित्यिह ।
उरस्यपत्रा लक्ष्मीरुपेति परिद्विह । प्रौढाङ्गनायाः प्रौढमुत्पन्ना भि
लक्ष्मी भवतीति भाति १ ४७ B

अनन्नवानेनेति । सुतोपमानं युगोपमानम् अनन्नवानेनाप्राप्तुयता
अनन्नी रीतिर्विज्ञाने उदात्ततयनि देव आच्छन्नं तस्य तेन यद्गृह्ण. यद्ग-
मनः यद्गुष्टिदेन तेष । यत्र यद्गृह्णतिमुद्धी न्यादितिद्वर . यद्ग

अस्यृष्टखड्गत्सरुणापि चासीत्
 रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥४८॥
 न केवलं गच्छति तस्य काले
 ययुः शरीरावयवा विष्टुड्विम् ।
 वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
 प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥४९॥
 स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः
 स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।
 तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
 जग्राह विद्याः प्रकृतीञ्च पितृणाः ॥५०॥

विधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् । शिशो-
रपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नेति । काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवाएव विष्टुड्विं
प्रसारं न ययुः, किन्तु वशे भवाः वंश्याः लोककान्ताः जनप्रियाः प्रा-
रम्भे आदौ सूक्ष्माः तस्य गुणाः शौच्यैर्दार्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्त-
मापुः खलु ॥ ४९ ॥

स इति । स सुदर्शनः पूर्वस्मिन् जन्मान्तरे जन्मविशेषेदृष्टपाराः
स्मरन्निव गुरुणामक्लेशकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः
तस्य अधिगमस्य प्राप्तैर्मूलं तिस्रो विद्याः त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः
पितृणाः पितृसम्बन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार ।
अत्र कौटिल्यः । धर्मार्थमौ त्रय्याम् अर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयो
दण्डनीत्यामिति । अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् ।
आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्वयन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः

बृहत् स्थितः किञ्चिद्वोत्तरार्द्धम्
 उन्नद्धचडोऽञ्चितसव्यजानुः ।
 आकर्णमाकृष्टसवाणधन्वा
 व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥५१॥
 * अथ मधु वनितानां नेलनिर्वेशनीयं
 मनसिजतरुपुष्पं रागवन्धप्रवात्तम् ।
 अकृतकविधि सर्वाङ्गीनमाकल्पजातं
 विलसितपद्माद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥५२॥

तयोः सर्गाः दग्धनीति स्मिन्सोविद्याः मनोर्मता । त्वयाण्य विभागो-
 द्य मेव नास्तीति मतेति ॥ ५० ॥

बृहत्स्थितिः । अन्तर्दुःखनिर्व्याया विनीयमानः तिष्ठन्मागः अत-
 र्गोनर्गः पूर्णमासं तिष्ठति बृहत् विनायं स्थितः उन्नद्धचडः
 उन्नद्धचडः उन्नद्धचडः अकृतकविधिं तद्यं जानु मस्य सः आकर्णमा-
 कृष्टं सवाणं प्रकृष्टं यत्वेन स तयोत्तमं सन् व्यरोचत प्रगोभत
 ॥ ५१ ॥

अर्थः । अथ स मधुवनः वनितानां नेलं निर्देशनीयं मधुवनं नेल-
 वनमिति । निर्देशो भक्तिभोग्योक्तिवत् । सपुं यौवनं, राग-
 वन्धप्रवात्तम्, अकृतकविधिं अथ कल्पजातं यौवनं प्रपेदे ।
 अकृतकविधिः । अकृतकविधिः अकृतकविधिः । अकृतकविधिः
 अकृतकविधिः । अकृतकविधिः अकृतकविधिः । अकृतकविधिः
 अकृतकविधिः । अकृतकविधिः अकृतकविधिः । अकृतकविधिः
 अकृतकविधिः । अकृतकविधिः अकृतकविधिः । अकृतकविधिः
 अकृतकविधिः । अकृतकविधिः अकृतकविधिः । अकृतकविधिः

* प्रतिज्ञतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः
 समधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।
 अधिविविदुरमात्यैराहृता स्तस्य यूनः
 प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥
 इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
 वंशानुक्रमो नाम अष्टादशः सर्गः ।

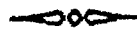
प्रतिज्ञतीति । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः सन्दर्शिता-
 भ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः प्रतिज्ञतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां
 रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः । पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी । समधिकतर-
 रूपाः चित्रनिर्म्माणादपि रमणीयनिर्म्माणा इत्यर्थः शुद्धसन्तानकामै-
 रमात्यैराहृता आनीताः राजकन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य सम्बन्धिन्यौ
 प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च मूश्च ते अधिविविदुः अधिविद्वे चक्रुः
 आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । कृतसापत्निकाभ्यूढाधिविद्वेत्यमरः

॥ ५३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्वरिविरचितायां
 रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायाम्
 अष्टादशः सर्गः ।

जननिशः सर्गः ।

अग्निवर्णसंभिपिच्य' राघवः
 स्वे' पदे' तनयमरिततेजसम् ।
 शिचिये' श्रुतवतामपद्भिः
 पद्भिमे' वयसि' नैमिषं' वंशो ॥१॥
 तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिका-
 स्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
 भौधवासमुदजेन विस्तृतः
 सञ्चिकाव फलनिःस्पृहस्तपः ॥२॥

जनसो जन रसावप्यमुं कुमिभतः ।

मानसदपदासुं जदुगं निजिगायताम् ।

अग्निवर्णसिति । अतस्तः अतस्त्वयानाम् यवदितः प्रससो
 रता तितेन्द्रिये वापतः कुटर्न, अदिमे वयसि नार्हेते सो पदे स्ताने
 अग्निवर्णं तनयम् अग्निवर्णसिभिः नैमिषं नैमिषावप्यं शिचिये
 शिचियम् । १ ।

तत्रेति । तत्र नैमिषं तीर्थसलिलेन दीर्घिका, तिलावरापी, अग-
 नितभूमिभिः कुशैः तल्पं मन्तरितं पदासुं जदुगं निजिगायताम् । १ । २ । विस्तृतः
 विस्तृतवत् । ३ । अर्पति । ४ । पदे मानसदिपदे निःस्पृहः तनः
 व'दुःख'व'दुःख'व'दुःख' । २ ।

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः
 खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
 भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा
 न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥
 सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं
 काञ्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः ।
 सन्निवेश्य सचिवेष्वतःपरं
 स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥
 कामिनीसहचरस्य कामिन-
 स्तस्य वेशसु सृदङ्गनादिषु ।

लब्धेति । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णः लब्धपालनविधौ लब्धस्य
 राजस्य पालनकर्मणि खेदं नाप अक्लेशेनापालयदित्यर्थः । कुतः,
 हि यस्मात् भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिनी अस्याग्निवर्णस्य
 भोक्तुमेव कल्पिता प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कष्टकशोधनम्, अलङ्घ्यते
 ध्वन्यते । तथाच, यथा लङ्घ्यते नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्व-
 टिति भावः ॥ ३ ॥

सद्गति । अभिकः कामुकः । अनुकाभिकाभीकः कमितेति नि-
 पातः । कम्बः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकइत्यमरः । सोऽग्नि
 वर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काञ्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्
 स्वयमवर्त्तयत् अकरोत् । अतःपरं सचिवेषु सन्निवेश्य निधाय स्त्री-
 विधेय स्त्रप्रधीनं वनं यौवनं यस्य सोऽभवत् स्त्रप्रासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कामिनीति । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य सृदङ्गनादिषु सृद-

ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिकृत्तरः
 पूर्वमुत्सवसपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥
 इन्द्रियार्थपरिशून्यसजसः
 सोढुमेकमपि स जगान्तरम् ।
 अन्तरेव विहरन् दिवानिशं
 न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥
 गौरवाद्यद्यपि जातु सन्निवृणां
 दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
 तद्गवाक्षविवरावलम्बिना
 केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

इनादयस्व संसारात् अथिर्द्धिः पूर्वाटिगिरिगन्धारः उत्तर उत्तरः
 ऋद्धिमन्तं मधुसूक्तं चर्द्धिमुत्सवसपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥ उत्तरसु-
 काराधिक्यं तस्योत्सवसपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं तद्व्यतिथिपरिहारितम् तन्मपि
 सजसं सजसं सपोहदुत्सवः संसिद्धिर्द्धिः दिवानिशं
 दिवानिशं समुत्सुकाः दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं प्रजाः न व्यपैक्षतमपेक्षितम्
 ॥ ६ ॥

गौरवाद्यद्यपि । गौरवमपि सजसं गौरवात् सुमन्तद्वेने
 सन्निवृणां सन्निवृणां सन्निवृणां सन्निवृणां सन्निवृणां
 दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं दर्शनं
 तद्गवाक्षविवरावलम्बिना तद्गवाक्षविवरावलम्बिना तद्गवाक्षविवरावलम्बिना
 केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं तद्व्यतिथिपरिहारितम् तन्मपि

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः

कोमलात्मनखरागस्त्रुषितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातप-

स्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

* यौवनोन्नतविलासिनीस्तन-

क्षोभलोलकमलाञ्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः

स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

* तत्र सेक हृतलोचनाञ्जनैः

धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्

अर्पितप्रकृतकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

छरितम् अतएव नवदिवाकरातमेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां
साम्यमधिरोहतीति तुलाधिरोहणं तं चरणम् अनुजीविनः कृतप्रण-
तयः कृतनमस्काराः सन्नो भेजिरे सिधेविरे ॥ ८ ॥

यौवनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोऽग्निवर्णः यौवनेन
हेतुना उन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चञ्चलानि
कमलानि यासां ताः तदम्बुभिः तासां दीर्घिकाणामम्बुभिः गूढान्यन्त-
रितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिकाः व्यगा-
हत । स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहःरेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र दीर्घिकासु अङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं नेत्र

* घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः

पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥११॥

* सातिरेकमदकारणं रहः

तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहृतं मुखासवं

सोऽपिवद्वकुलतुल्यदोहदः ॥१२॥

कञ्जलं येषां तैः रञ्जतेऽनेनेति रागः रागद्रव्यं लाक्षादि रागस्य परि-
पाटलोऽङ्गुणः । मुखे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । धौतो रागपरि-
पाटलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः निवृत्तसाङ्क्रमिकरागैरि-
त्यर्थः अतएव अर्पितप्रकृतक्रान्तिभिरभिव्यञ्जितस्वामाविकरागैरित्यर्थः
एवंभूतैर्मुखैः तन्नग्निवर्णम् अधिकं व्यलोभयन् प्रलोभितवत्यः
॥ १० ॥

घ्राणोति । प्रियासखः सोऽग्निवर्णः घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन
मधुगन्धेन कर्षिणीः मनोहारिणी. रच्यन्तइति रचनाः पानभूमयएव
रचनाः रचिताः पानभूमयइत्यर्थः, वासितासखः करिणीसहचरः ।
वासिता स्त्रीकरिण्योश्चेत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव, अभ्य-
पद्यत अभिगतः ॥ ११ ॥

सातिरेकेति । अङ्गनाः रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्य
मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवम् अभिलेषुः, वकुलेन हृत्स्य
दोहदस्तुल्याभिलापः । अथ दोहदम् इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृडि-

तं हतप्रणतयोऽनुजीविनः

कोमलात्मनखरागख्यमितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातप-

सृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

* यौवनेन तविलासिनीस्तन-

क्षोभलोलकमलाञ्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः

स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

* तत्र सेक हृतलोचनाञ्जनैः

धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्

अर्पितप्रकृतकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

छरितम् अतएव नवदिवाकरातमेन सृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य हलां
साम्यमधिरोहतीति हलाधिरोहणं तं चरणम् अनुजीविनः हतप्रण-
तयः हतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिषेविरे ॥ ८ ॥

यौवनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोढग्निवर्णः यौवनेन
हेतुना उन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोभानि चञ्चलानि
कमलानि यासां ताः तदम्बुभिः तासां दीर्घिकाणामम्बुभिः गूढान्यन्त-
रितानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ताश्च दीर्घिकाः व्यगा-
हत । स्त्रीभिः सह दीर्घिकासु विजहःरेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्रेति । तत्र दीर्घिकासु अङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं नेत्र

* घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः

पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥११॥

* सातिरेकमदकारणं रहः

तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरथुपहृतं मुखासवं

सोऽपिवद्वकुलतुल्यदोहदः ॥१२॥

कञ्जलं येषां तैः रञ्जतेऽनेनेति रागः रागद्रव्यं लाक्षादि रागस्य परि-
पाटलोऽङ्गुणः । सुखे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । धौतो रागपरि-
पाटलो येषां ते तद्योक्ता अधरा येषां तैः निवृत्तसाङ्क्रमिकरागैरि-
त्यर्थः अतएव अर्पितप्रकृतक्रान्तिभिरभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः
एवंभूतैर्मुखैः तमग्निवर्णम् अधिकं व्यलोभवन् प्रलोभितवत्यः
॥ १० ॥

प्राणोति । प्रियासखः सोऽग्निवर्णः घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन
मधुगन्धेन कर्षिणीः मनोहारिणी. रच्यन्तइति रचनाः पानभूमयएव
रचनाः रचिताः पानभूमयइत्यर्थः, वासितासखः करिणीसहचरः ।
वासिता स्त्रीकरिण्योश्चेत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव, अभ्य-
पद्यत अभिगतः ॥ ११ ॥

सातिरेकेति । अङ्गनाः रहो रहसि सातिरेकस्य सातिशयस्त
मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवम् अभिलेषुः, वकुलेन तुल्य
दोहदस्तस्याभिलाषः । अथ दोहदम् इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तडि-

- * अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते
तस्य निन्यतुरभून्यतामुभे ।
वल्गुकी च हृदयङ्गमखना
वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥
- * स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती
लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

त्वमरः । वकुलद्रुमस्याङ्गनामदार्धित्वानुल्याभिलाषत्वम् । सोऽपि
तामिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिवत् ॥ १२ ॥

अङ्गमिति । अङ्गपरिवर्त्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्याग्नि
वर्यास्य अङ्गम् अभून्यतां पूर्णतां निन्यतः । के उभे, हृदयङ्गमखना
मनोहरध्वनि वल्गुकी वीणा च वल्गुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना
कामि न्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः सुभ्युपसंख्यानात् खच्-
प्रत्ययः । अङ्गाधिरोपितयो वीणावामाच्छोर्वाद्यगीताभ्यामरस्तेत्यर्थः
॥ १३ ॥

सङ्गति । कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करः वादितवाद्यमुखः लो-
लानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तः मनो हरन् नर्त्तकीना-
मिति शेषः सोऽग्निवर्याः अभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु स्वलन्ती-
रित्यर्थः नर्त्तकीर्विलासिनीः । शिल्पिनि ष्नुन् इति ष्नुन् प्रत्ययः ।
षिङ्गौरादिभ्यद्गति ङीष् । नर्त्तकीलासिके लमे इत्यमरः । गुरुषु
नाच्चाचार्येषु पार्श्ववर्त्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेव अलज्जयत् लज्जामगम-
यत् ॥ १४ ॥

* चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं
स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः पिवन्
अत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥१५॥

* तस्य सावरणदृष्टसन्धयः
काव्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
वह्निभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
सामिसुक्तविषयाः समागमाः ॥१६॥

चार्विकिति । किञ्च, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परि-
श्रमान्नर्तनप्रयासात् स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्यातिलकं तन्मुखं नर्तकी
मुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिवन् अमरारणामल-
कायाञ्च ईश्वरौ इन्द्रकुवेरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्याजीवत् ततोऽप्यु-
त्कृष्ट जीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति
भावः ॥ १५ ॥

तस्वेति । उपसृत्य अन्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काव्यवस्तुषु शब्दा-
दिभिन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्नाः
दृष्टाः प्रकाशाश्च सन्धयः साधनानि येषु ते समागमाः सङ्गमाः वह्नि-
भाभिः प्रेयसीभिः सामिसुक्तविषयाः अर्द्धोपमुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे ।
यद्येहं मुक्तश्चेत्तर्हि अयं निस्पृहः सन् अस्मात्समीपं नायास्यतीति भावः ।
अत्र गोनर्हीयः सन्निर्द्धिविधः सावरणः प्रकाशश्च । सावरणी भिक्षु-
कादिना प्रकाशः स्वयमुपेत्येति । इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थं तत्र
स्थितोऽनुपजायं स्वयं सन्धेयइति वादस्यायनः । अन्यत्र गतं कथ-

- * अङ्गुलीकिसलयग्रतर्जनं
 भ्रूविभङ्गकुटिलञ्च वीक्षितम् ।
 मेखलाभिरसकञ्च वन्धनं
 वञ्चयन् प्रणयिनीरवाप्रसः ॥१७॥
- * तेन दूतिविदितं निषेदुषा
 षष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
 शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं
 विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥१८॥
- * लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहा-
 न्तर्त्तनीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

द्विवस्त्राद्य इतरगुणगतायाद्दोषतोयेन अनिष्टतदर्थं चक्षुरित्तः
 ॥ १६ ॥

अङ्गुलीति । लोठगिन्वरीः प्रणयिनीः प्रेदनीः वञ्चयन् कल्पव
 गञ्चन् अङ्गुल्यः निरुपयानि तेगन्ध्याणि तैरुज्जनं नर्तनं भ्रूविभङ्गेन
 भ्रूभेदेन कुटिलं वनं वीक्षितं वीक्षयञ्च करञ्च मेखलाभिर्वन्धनञ्च
 अवाप । अणरादिनो ढरुद्राः इति भावः ॥ १७ ॥

तेनेति । सुरतस्य वारो वारः तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं
 दया तया दृष्टतः प्रियजनस्य पद्माङ्गागे निषेदुषा तेनाग्निबलेन विप्र-
 लम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः प्रियव्यासौ जनश्च प्रियजनः तस्य
 कातरं वचः प्रियदानयनेन तां प्राणीलेभेवनादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥ १८ ॥

लौल्यमिति । गृहिणीपरिग्रहात् रात्रीनिः रत्नागताइतोः
 नर्त्तनीः वेस्त्रासु अणुवनासु इहंसासु रतोः लौल्यनौदुष्यनेन प्राय

वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिख-
न्नुलीक्षरणसन्नवर्त्तिकः ॥१६॥

* प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरा-
दायताञ्च मदनान्महीक्षितम् ।
निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं
देव्य उदिभतरुष. कृतार्थताम् ॥२०॥

* प्रातरेत्य परिभोगशोभिना
दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।
प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्
सोऽदुनोत् प्रणयमन्यरः पुनः ॥२१॥

अङ्गुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्त्तिको विगलितशलाकः सोऽग्निवर्षाः
तासां नर्त्तकीनां वपुरालिखन् कथञ्चिद्वर्त्तते स्म अवर्त्तत ॥ १६ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्याचुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे
सपत्नजने मत्सरात् वैरात् आयतात् प्रवृद्धात् मदनाञ्च हेतोः, देव्यो
राज्ञः उदिभतरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यः तं महीक्षितम् उत्सवविधि
च्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन कृतौर्धः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य
भावस्तन्तां निन्युः । मदनमहोत्सवव्याजाङ्गीतेन तेन स्वमनोरथं
कारयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रातरिति । सोऽग्निवर्षाः, प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना दर्श-
नेन हेतुना । दृशेर्यन्नासुगट् । कृता खण्डनव्यथा यासां तास्त-
योक्ताः खण्डिता इत्यर्थः । तदुक्तं ज्ञातेऽन्यासङ्गविह्वते खण्डितेर्व्या-
कृपायितेति । प्रणयिनीः, प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्यरः

* स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः

प्रत्यभैत्सुरवदन्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः

क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्त्तनैः ॥ २२ ॥

* क्लृप्तपुष्पशयनान् लतागृहान्

एत्य द्रुतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत् परिजनाङ्गनारतं

सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥

* नाम् वल्लभजनस्य ते मया

प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।

प्रणयेन नर्त्तकीगतेन मन्यरः अलसः अत्र शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः
पुनरङ्गोत् पर्य्यतापयत् ॥ २१ ॥

स्वप्नेति । स्वप्ने कीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं तमग्निवर्णम्
अवदन्यएव त्वया गोत्रस्खलन कृतमित्यनुपालम्भमाना एव प्रच्छटस्या-
क्षरपटस्थान्ते मध्ये गलिता अश्रुविन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि
वलयानि येषु तै विवर्त्तनैः पराग्विलम्बनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः तिर-
ञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्लृप्तेति । सोऽग्निवर्णः द्रुतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्लृप्तपुष्प
शयनान् लतागृहानेत्य अवरोधादन्तःपुरजनात् भयेन यो वेपथुः
कम्पः तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतम् अन्व-
भूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ॥ २३ ॥

नामेति । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य नन्नाम्ना

लोलुपं ननु मनो ममेति तं
गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥२४॥

* चूर्णवम्बु लुलितस्वगाकुलं
छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिन-
स्तस्य विभ्रमरतान्यपाटणोत् ॥२५॥

आङ्गानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम्, तत्परिहासकारण-
मिति शेषः, तदपि काङ्क्षते । ननु वत मम मनो लोलुपं वदन् इत्य-
मेन प्रकारेण गोत्र नाम्नि विस्खलितं स्वलितवन्तं तमग्निवर्णमूचुः ।
गोत्रं नाम्नि कुलेऽलङ्कति यादवः । तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि
काङ्क्षिनो मनः अहो हृष्यति सोऽसुखमुपालम्भन्त्यर्थः ॥ २४ ॥

चूर्णति । चूर्णवम्बु चूर्णैः व्यानतकरणैरधोमुखावस्थितायाः
स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिः बम्बु पिङ्गलम् । वम्बु स्यात्
पिङ्गले विधित्तरः । लुलितस्वगाकुलं करिपदाख्यवन्धे स्त्रिया
भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्वगिभराकुलम्, छिन्नमेखलं हृदि-
विक्रमकरणैः स्त्रियाः उच्छ्रितैकचरणत्वात् गलितमेखलम्, अलक्त-
काङ्कितं धेनुकवन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणत्वात् लाक्षारामरूपितं
शयनं कर्तुं उत्थितस्य शयनादिति भावः विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य
विभ्रमरतानि लीलारतानि सुरतवन्धविशेषानित्यर्थः अपाटणोत्
स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये । व्यानतं रतमिदं
प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पटाकृतिः । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः
स्यादृषादिपशुसंस्थितस्थितिः । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नता स्वय-
मधोमुखी स्त्रियम् । क्रामति स्वरकण्ठमेहने वल्लभे करिपदन्तङ्क-
न्यते । द्योपिदेकचरणे प्रमुस्तिते जायते हि हृदिविक्रमाह्वयः ।

* स स्वयं चरणरागमादधे

योषितां नच तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकै-

र्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥२६॥

* चुम्बने विपरिवर्तिताधरं

हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो

मन्मथेन्धनमभूद्बधूरतम् ॥२७॥

* दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः

नर्म्मापूर्वमनुष्टुभसंस्थितः ।

न्यस्तहस्त युगला निजे पदे योषिदेति कटिच्छटवल्गुभा । अयतो यदि
शनैरधो सुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये इति ॥ २५ ॥

स इति । सोऽग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयोः रागं लाञ्छा-
रसम् आदधे अर्पयामास । किञ्च श्लथांशुकैः प्रियाङ्गुसर्षाटिति
भावः नितम्बिभिर्नितम्बवद्भिः मेखलागुणपदैर्जघनैः । पश्चान्नितम्बः
स्त्रीकृच्छ्रा. ह्रीवे तु जघनं पुरद्रत्यसरः । लोभ्यमाननयनः आह्वय-
माणदृष्टिः सन् तथा समाहितोऽवहितो नादधे यथा सम्यग्गारचना
स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

चुम्बनइति । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठं
रशनाविघट्टने यन्मिविस्त्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति
हस्तरोधि इत्यं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि बधूनां
रतं सुरतं तस्याग्निवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥ २७ ॥

दर्पणेष्विति । सोऽग्निवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः सम्भोग

ह्यायया स्मितमनोज्ञया बधू-
र्हीनिमीलितमुखी श्रकार सः ॥२८॥

* कण्ठसक्तमृदुवाङ्मवन्धनं
न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।
प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियाः
तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥२९॥

* प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो
राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।
पिप्रिये न स तथा यथा युवा
व्यक्तलक्ष्य परिभोगमण्डनम् ॥३०॥

चिह्नानि पश्यन्तीः बधूः नर्मपूर्वं परिहासपूर्वम् अनुष्टुभं तासां दृष्ट-
मागे संस्थितः सन् स्मितेन मनोज्ञया ह्याय या दर्पणगतेन स्वप्रतिविम्बेन
हीनिमीलितमुखी लज्जावन्तमुखीश्रकार, तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कण्ठेति । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णां कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं
मृदुवाङ्मवन्धनं यस्मिन्स्तत् अग्रपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिन्-
स्तत् निशात्यये विसर्गो विस्तृत्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थयन्त । इह्या-
चिन्त्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनदीयः रतावसाने यदि चुम्बनादि
प्रयुज्य यायान्मदनोटस्य वासइति ॥ २९ ॥

प्रेक्षेति । युवा सोऽग्निवर्णाः अतिशक्रं यथा तथा शोभमानम्
अतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तम् आत्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य

* मितकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः

प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्ध हे शठ पलायनच्छला-

न्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

* तस्य निर्हयरतिश्चमालसाः

कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।

तथा न पिप्रिये न ततोप यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं
प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥ ३० ॥

मितेति । मितकृत्यं सुहृत्कार्यम् अपदिश्य व्याजीकृत्य पार्श्वतः
प्रस्थितम् अन्यतो गन्तुमुद्युक्तम् अनवस्थितमस्याहलक्ष्मं तमग्निवर्णं
प्रियाः हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् । गूढविप्रियकच्छटइति दश-
रूपके । तव पालयनस्य छलानि अञ्जसा तत्त्वतः । तत्त्वे तद्वाञ्छसा
इयमित्यमरः । विद्ध जानीम । विदोलटोवेति वैकल्पिक मादेशः ।
इति उक्तेति शेषः कचग्रहैः केशाक्षयैः रुरुधुः । अत्र गोनर्हीयः
ऋतुस्वाताभिगमने मितकार्ये तथापि । विष्णोतेषु प्रियतमः चन्तव्य
इति अञ्जसा विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः । मितकृत्यञ्चापदिश्या-
न्यत्र श्रेतइति ॥ ३१ ॥

तस्येति । निर्हयरतिश्चमालसा निश्चेष्टाः योषितः कण्ठसूत्रम्
आलिङ्गनविशेषम् अपदिश्य व्याजीकृत्य प्रीवरत्ननाभ्यां विलुप्तचन्दनं
प्रच्छटाङ्गरागं तस्याग्निवर्णस्य दृक्क्षुजान्तरम् अध्यशेरत वचःस्यवे
शेरते स्म । कण्ठसूत्रलक्षणन्तु याः कुर्वन्ते वचनि वल्लभस्य स्तनाभि-
घातं निविडोपगूहात् । परिभ्रमार्थं शनकैर्विदग्धात्कण्ठसूत्रं
प्रवदन्ति सन्तः । इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथाच,

अध्यशेरत वृहद्भुजान्तरं

पीवरस्तनविलप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

* सङ्गमाय निशि गूढचारिणं
चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोदृतः

कामुकेति चक्रषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

* योषितामुडुपतेरिवाञ्चिषां
स्पर्शनिर्दृतिमसाववाप्नुवन् ।

आरुरोह कुमुदाकरोपमां

रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

उरसि च प्रियमुच्चैरालिङ्गति वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते स्तनालिङ्गनल-
दिति वदन्ति ॥ ३२ ॥

सङ्गमायेति । सङ्गमाय सुरताये निशि गूढम् अज्ञातं चरति इष्ट-
गृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी तं चारदूतिकथितं चरन्तीति चाराः
गूढचारिण्यः, ज्वलिति कसन्तेभ्योऽङ्गति ऋप्रत्ययः । चाराश्च ताः
दूतयश्च चारदूतयः ताभिः कथितं निवेदितं तमग्निवर्णम् अङ्गनाः
पुरोटये गताः अवरुद्धमार्गाः सत्यइत्यर्थे, हे कामुक तमसा वृतो गूढः
सन् कुतो वञ्चयिष्यसि इति उपालभ्येति शेषः चक्रषुः स्ववासं नित्य-
रित्यर्थः ॥ ३३ ॥

योषितामिति । उडुपतेरिन्दोरञ्चिषां भासामिव । ज्वाला-
भासो नैपुंस्त्वञ्चिरित्यमरः । योषिता स्पर्शनिर्दृतिं स्पर्शसुखमवाप्नु-
वन् किञ्च रात्रिषु जागरपरः दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवा-

* वेणुना दशनपीडिताधराः
 वीणया नखपदाङ्घ्रितोरवः ।
 शिल्पकार्यं उभयेन वेजिता-
 स्तं विजिह्वनयता व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

* अङ्गसत्ववचनाश्रयं मिथः
 स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।
 स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
 सञ्जघर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥ ३६ ॥

शयः । अधिकरणे श्नेतेरित्यच् प्रत्ययः । असावग्निवर्णाः कुमुदाक-
 रस्य उपमां साम्यमारुरोह प्राप ॥ ३४ ॥

वेणुनेति । दशनैः पीडिताधराः टटोष्ठाः नखपदैः नखक्षतै
 रङ्घ्रितोरवश्चिह्नितोत्सङ्गाः व्रणिताधरोरुत्वाटक्षमा इत्यर्थः तथापि
 वेणुना वीणया चेत्युभयेन अधरोरुपीडाकारित्यर्थः वेजिताः पीडिताः
 शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः । कर्मण्य-
 स्तित्यण् टिट्ठाणञिति ङीप् । तं विजिह्वनयनाः कुटिलदृष्टयः
 सत्यः स्तं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्यन्त्य-
 इत्यर्थः व्यलोभयन् । तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति
 भावः ॥ ३५ ॥

अङ्गेति । अङ्गं हस्तादि सत्वमन्तःकरणं वचनं गेयञ्च आश्रयः
 कारणं यस्य तदङ्गसत्ववचनाश्रयम् आङ्गिकसात्विकवाचिकरूपेण
 त्रिविधमित्यर्थः । यथाह भरतः, सामान्याभिनयो नाम त्रेयो वागङ्ग-
 सत्वजइति । मृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषु उपधाय
 निधाय दर्शयन् सः मित्रसन्निधौ सहचरसमक्षं प्रयोगे अभिनये नि-

- * अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रज-
स्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।
प्राट्षि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
कृत्विमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥
- * विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीः
नानुनेतुमवज्ञाः स तत्त्वरे ।
आचकाङ्क्ष घनशब्दविल्लावा-
स्ता विष्टत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

पुर्यैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिः अभिनयार्थप्रकाशकैः नाद्याचार्यैः सह सङ्ग-
घर्षं सङ्घर्षं कृतवान् । सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा ॥ ३६ ॥

इतः प्रवृत्ति तस्य कृत्विमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह
असेति । प्राट्षि अंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानाञ्च स्तजो
यस्य तस्य नीपाना कदम्बकुसुमाना रजसा अङ्गरागिणोऽङ्गरागवत्-
स्तस्याग्निवर्णस्य प्रमदवर्हिणेषु न्तमयूरेषु कृत्विमाद्रिषु विहारएव
विभ्रमो विलासः अभूत् ॥ ३७ ॥

विग्रहादिति ! प्राट्षीत्यनुपज्यते, सोऽग्निवर्णः विग्रहात् प्रणय
कलहात् शयने पराङ्मुखोरवलाः अनुनेतं न तत्त्वरे त्वरितवान्, किन्तु
घनशब्देन घनगर्जितेन विल्लावाश्चकिताः अतएव विष्टत्य स्वयमेवाभि-
मुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः । आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्
विकल्पः । ताः अवलाः आचकाङ्क्ष, स्वयंग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदि-
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

कार्तिकीप्सिति । कार्तिकस्येनाः कार्तिक्यः । तस्येदमित्यण् ।

- * कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाक्
यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।
अन्वमुङ्क्त सुरतश्चापहं
मेघमुक्ताविशदा स चन्द्रिकाम् ॥३६॥
- * सैकतञ्च सरयूं विष्टखतीं
श्रोणिविम्बमिव हंसमेखलम् ।
स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं
सौधजालविवरै व्यलोकयत् ॥ ४० ॥
- * मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिः
व्यक्तहेमरश्मैस्तमेकतः ।

तासु यामिनीषु निशासु शरद्रात्रिष्वित्यर्थः सवितानानि उपरिवस्त्राट-
तानि हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्ष्विप्रत्ययः ।
हिमवारणार्थं सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सोऽग्निवर्णः सुरत-
श्चापहं मेघमुक्ता चासौ विशदा च ताम् । बह्वलपहणात् सविशेषण
समासः । चन्द्रिकामन्वमुङ्क्त ॥ ३६ ॥

सैकतमिति । किञ्च, हंसाएव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं श्रोणि-
विम्बमिव विष्टखतीम् अतएव स्वप्रियाविलसितानि अनुकरोतीति
तद्विधां सरयूं सौधस्य जालानि गवाक्षा स्तएव विवराणि तै व्यलो-
कयत् ॥ ४० ॥

मर्मरैरिति । मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः । अथ मर्मरः
स्वनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरश्मैः
लौल्याल्लक्ष्मणकनकमेखलासुणैः हैमनैर्हैमन्ते भवैः । सर्वत्राण् च

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं

हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

* अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो

गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः

साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

* दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं

प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अन्वनेषुरवधूतविग्रहाः

तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

तलोपश्चेति हैमन्तशब्दादण् प्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः स्त्रियः एकतो नितम्बैकदेशे आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्ध विस्त्रंसनयोर्लोलुपमासक्तं तं जहुराचक्षुः ॥ ४१ ॥

अर्पितेति । निवाताः वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेषु अर्पिताः दत्ताः स्तिमिताः निवातत्वाच्चिञ्चला दीपाएव दृष्टयो याभिस्ताः । अत्रानिमिषदृष्टित्वञ्च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः तापस्वेदापनोदनत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयः तस्याग्निवर्षास्य साक्षितां ययुः । विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दक्षिणेनेति । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन सम्भृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहास्त्यक्तविरोधाः सत्यः

* ताः स्वमङ्गमधिरोष्य दोलया

प्रेङ्खयन् परिजृणापविद्धया ।

मुक्त्वा रज्जु निविडं भयच्छलात्

कण्ठवन्धनमवाप बाहुभिः ॥४४॥

^{१२०} तं प्रयोधरनिषिक्तचन्दनैः ^{किं विच्छेदं गोष्ठवेद्य विधिभिः}

^{१२०} मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।

^३ श्रीभूषणविधिभिः ^४ सिधेविरे

^३ शोणिलम्बिमणिमेखलैः ^५ प्रियाः ॥४५॥

^१ यतः ^२ स ^{किं-आ०} लग्नसहकारभासव

^३ रक्तपाटलसमागमं ^४ प्रपौ ।

इह लक्ष्मणवियोगं दुःसहविरहं तम् अन्वनेषु तद्विरहसमहमानाः स्वय-
मेवानुनीतवत्पद्मार्थः ॥ ४३ ॥

तादृति । ताः अङ्गनाः स्वमङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गम् अधिरोष्य परि-
जनेनापविद्धया संप्रेषितया दोलया मुक्त्वा रज्जु त्यक्तदोलास्त्रत्वं यथा तथा
प्रेङ्खयन् चालयन् भयच्छलात् पतनभयनिष्ठात् बाहुभिर्भुजैः निविडं
कण्ठवन्धनम् अवाप प्राप स्वयं अहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

तन्निति । प्रियाः प्रयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तम् उल्लितं चन्दनं येषु
तैः मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोताति चारुभूषणानि येषु तैः मुक्त्वा प्रायाभर-
णैरित्यर्थः शोणिलम्बिन्यः मणिमेखलाः मरकतादिमणियुक्त कटि-
स्त्रवाणि येषु तादृशैः श्रीभूषणविधिभिः उष्णकालोद्भितनेपथ्य विधानैः
शीतलोपायैरित्यर्थः, तमग्निवर्णं सिधेविरे ॥ ४५ ॥

वदिति । शोणित्ववर्णः लग्नः सहकारः चूतपल्लवो मस्तिनः तं

'तेन^५ तस्य^१ मधुनिर्गमात्^{१०५} कश्^{१३}
चित्तयोनिर्भवत् पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

'एवमिन्द्रियसुखानि^४ निर्विशन्^५
अन्यकार्यविमुखः^१ स^१ पार्थिवः^३ ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतून्

अत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः

शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयस्तु रतिरागसम्भवो

दक्षशापइव चन्द्रमच्छिणोत् ॥ ४८ ॥

रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तम् आसवं मद्यं पपौ
इति यत् तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्दसन्तापगमात् कश्चो मन्द्वीर्यः
तस्य चित्तयोनिः काम. पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ॥ ४६ ॥

एवमिति । एवम् अनङ्गवाहितः कामप्रेरितः अन्यकार्यविमुखः
स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्
अनुभवन् आत्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैः निवेदितान्
अयस्त्वरिटानी वक्तते इति ज्ञापितान् ऋतून् वर्षादीन् अत्यवाहयत्
अगमयत् ॥ ४७ ॥

तमिति । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतः अन्यपार्थिवाः
आक्रमितुमभिविक्तं न शेकः न शक्ताः, रतिरागसम्भव आमयो व्या-
धिस्तु क्षयरोगइत्यर्थः, दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापः चन्द्रमिव, अछि-
णोत् अकर्षयत् । शापोऽपि रतिरागसम्भवइति । दक्ष' किल अन्याः

'दृष्टदोषमपि' ^{३, ५, १} तन्न ^६ सोऽत्यजत्
 'सङ्गवस्तु' ^४ भिषजा मनाश्रवः ।
 'खादुभिस्तु' ^{१०} विषयै ^{११} हृतस्ततो ^{१२}
 दुःखमिन्द्रियगणो ^{१३} निवार्यते ^{१४} ॥ ४६ ॥
 'तस्य' ^१ पाण्डवदनाल्पभूषणा ^२
 सावलम्बगमना ^३ मृदुस्वना ।
 राजयक्षापरिहानि ^४ राययौ ^५
 कामयानसमवस्थया ^६ तुलाम् ॥ ५० ॥

कामयानेन कामयनेन समवस्थया कामयानेन समवस्थया

स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यमेव रममाणं राजानं सोमं शशाप पश्चाद-
 द्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥ ४८ ॥

दृष्टेति । भिषजां वैद्यनामनाश्रवो वचसि न स्थितः । वचने स्थित
 आश्रव इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः स दृष्टदोषमपि रोगजननादिति शेषः
 तत् सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु नात्यजत् ।
 तथाहि, इन्द्रियगणः खादुभिर्विषयैः हृतस्तु हृतश्चेत् तत स्तेभ्यो
 विषयेभ्यो दुःखं कच्छेण निवार्यते, दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तस्येति । तस्य राज्ञः पाण्डवदना अल्पभूषणा परिमिताभरणा
 सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना
 मृदुस्वना हीनस्वरा राज्ञः सोमस्य यक्षा राजयक्षा क्षयरोगस्तेन या
 परिहानिः क्षीणावस्था, कामयते विषयानिच्छति काययानः । कर्मणि-
 ङन्तात् शानच् । अनित्यमागमशासनमिति सुमागमाभावः । एत-
 देवाभिप्रेत्योक्तम् वामनेनापि कामयानशब्दः सिद्धोनादिश्चेति । तस्य
 समवस्थया कामुकावस्थया तलां साम्यमाययौ प्राप । कालकृतो
 विशेषोऽवस्था । विशेषः कालिकोऽवस्थेत्यमरः ॥ ५० ॥

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा
 पङ्कशेषमिव घर्म्मपत्वलम् ।
 राञ्जि तत्कुलमभूत् क्षयातुरे
 वामनार्च्चिरिव दीपभाजनम् ॥५१॥
 वाढमेष दिवसेषु पार्थिवः
 कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
 इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः

शश्वदूचरघुशङ्किनीः प्रजाः ॥५२॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्
 पावनीमनुवलाक्य 'सन्ततिम्' ।
 वेद्ययत्नपरिभाविनं 'गदं'
 न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥५३॥

व्योमेति । राञ्जि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां
 स्थित इन्दु र्यस्मिस्तत् कलाविशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । वाशब्द
 इवार्थे यथाह दण्डी इववद्वायथाशब्दाविति । पङ्कशेषं घर्म्मपत्वल-
 मिव, वामनार्च्चिः अल्पशिखं दीपभाजनं वीपपात्रमिव, अभूत् ॥५१॥

वाढमिति । वाढं सत्यम् एष पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रो-
 टयार्थं कर्म जपादिकं साधयति इत्येवम् अदर्शितरुजो निगूहित
 रोगाः सन्तोऽस्य राज्ञो मन्त्रिणः अघ्रशङ्किनी. 'व्यसनशङ्किनी' प्रजाः
 शश्वत् ऊचु ॥ ५२ ॥

इति । सत् अग्निवर्णः अनेकवनितासखः सन्नपि, पावनी

तं गृहोपवनएव सङ्गताः
केभूतेनगुतेधत्ता
 पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।
किंकेली
 रोगशान्तिमपदिश्य सन्निवणः
 सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥
किंविशिष्टैः
 तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैः
 आशु तस्य सहधर्मचारिणी ।
 साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा
 प्रत्यपद्यत नराधिपश्चियम् ॥ ५५ ॥
किंविशिष्टैः विनोत्रनजने
 तस्यास्तथाविधनरेन्दुविपत्तिशोका-
किंविशिष्टैः
 दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

धितदृष्टमोचनीं सन्ततिमनवलोक्य पुत्रमनवाप्येत्यर्थः, वैद्ययत्नपरि-
 भाविनं गदं रोगं प्रदीपो वायुमिव नात्यगात् नातिचक्राम मसारे-
 त्यर्थः ॥ ५३ ॥

तस्मिन् । पश्चिमक्रतुविदा अन्तेष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा सङ्गताः
 मनेताः सन्निवणः गृहोपवनएव गृहारामएव । आरामः स्याद्-
 पवनमित्यमरः । रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तमग्निवर्णं
 सम्भृते समृद्धे शिखिनि अग्नौ गूढमप्रकाशम् आदधुः निदधुः ॥ ५४ ॥

तैरिति । आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां
 संग्रहः सन्निपातनं यै स्तादृशै स्तै र्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भ-
 लक्षणा परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी
 नराधिपश्चियं प्रत्यपद्यत राज्ञ्यलक्ष्मी प्राप ॥ ५५ ॥

तस्याइति । तथाविधया नरेन्दुविपत्त्या यः शोकं लक्ष्मादुष्णै-

१६ सर्गः

रघुवंशम् ।

३०९

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गुहं क्षितिर्विव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलः साङ्गं स्थविरसचिवै हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्वत्तुरव्याहृताज्ञा ॥ ५७ ॥

विमोचनजलैः प्रथमाभितप्तः तस्याः गर्भः कनककुम्भानां मुखैरुज्-
झितेन शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणाया अभिषेकजलेन
निर्वापितः आप्यायितः ॥ ५६ ॥

तमिति । प्रसवो गर्भमोचनं फलञ्च विवक्षितम् । स्यादुत्पादे
फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने इत्यमरः । तस्य यः समयः तटाकाङ्क्षि-
णीनां प्रजानां भावार्थं भावाय भूतये इत्यर्थः । भावो लीलाक्रिया-
चेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति याटवः । क्षितिः अन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टि-
निव आवणमास्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः । मुष्टिशब्दो-
द्विलिङ्गः । अलीवौ मुष्टिमुस्तकाविति याटवः । अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं
गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था अव्याहृताज्ञा राज्ञी मौलैर्नूले भवेः
नूलागतैर्जा अप्तैरित्यर्थः स्थविरसचिवै दृढामात्यै साङ्गं भर्तुः राज्यं
विधिवद्विध्यर्हं यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । अशिषत्
शास्त्रिणः । सतिशास्त्रिभ्यश्चेति च्लेरङ्शासद्दङ्हलोरित्यकारः

॥ ५७ ॥

३०२

रघुवंशम् ।

१६ सर्गः

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
अग्निवर्णशृङ्गारो नाम एकौनविंशः सर्गः ।

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
रघुवंशव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायामेकौनविंशः सर्गः ।

सम्पूर्णम् ।

